Empirikus jogi kutatások

Szerkesztette

JAKAB ANDRÁS

SEBŐK MIKLÓS

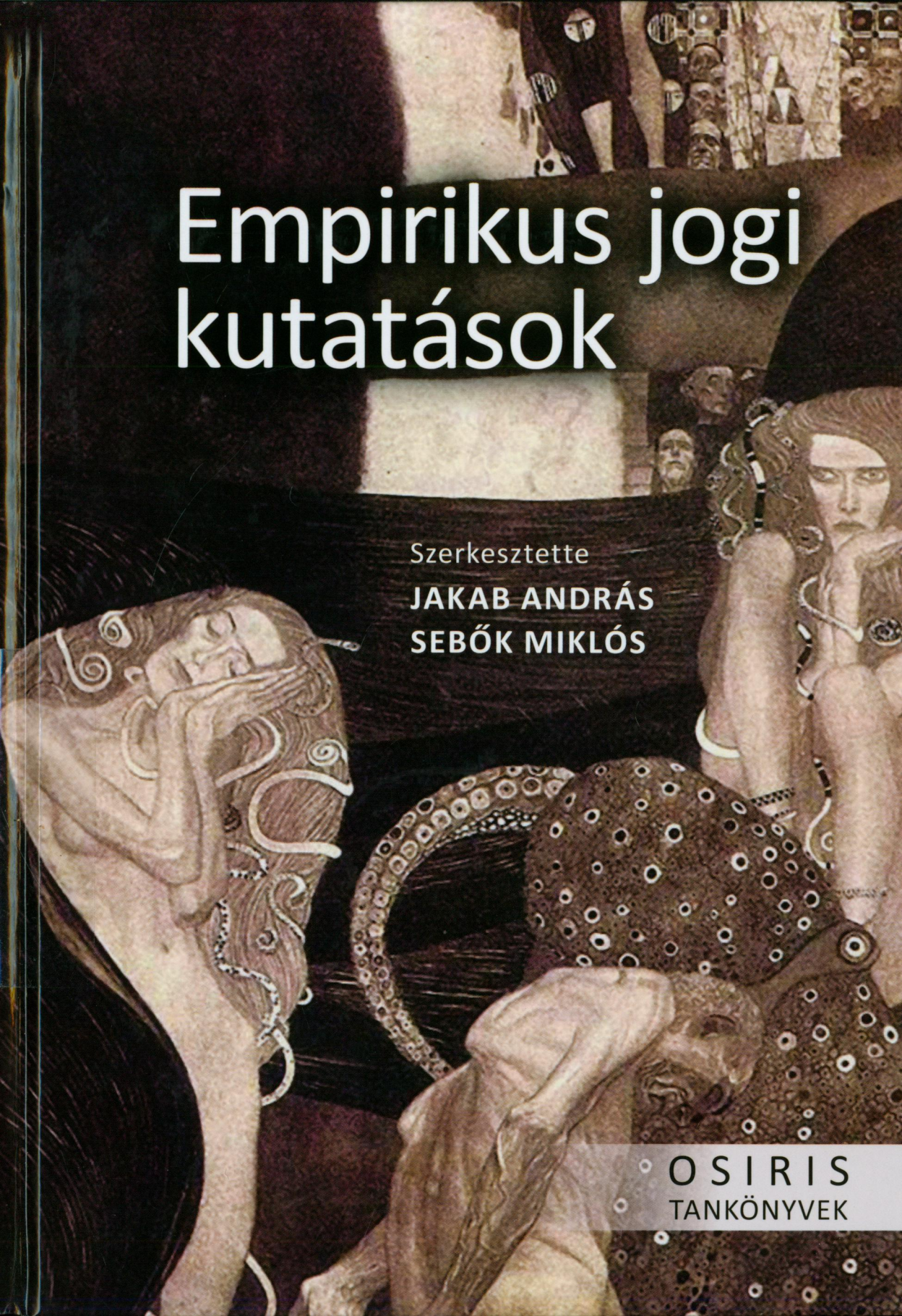

OSIRIS
TANKÖNYVEK

X 298437

OSIRIS
TANKÖNYVEK

Sorozatszerkesztő
GYURGYÁK JÁNOS

Empirikus jogi kutatások

Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek

Szerkesztette

JAKAB ANDRÁS ▪ SEBŐK MIKLÓS

mtatk

Osiris Kiadó ▪ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont
Budapest ▪ 2020

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001318225

X 298437

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
3.

Szakmai lektor
BERKICS MIHÁLY

© Osiris Kiadó, 2020
© MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020
© Szerzők, 2020
Szerkesztés © Jakab András, Sebők Miklós, 2020

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu
Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Bodnár Kriszta
Sorozatterv Kurucz Dóra
Tördelő, műszaki szerkesztő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 384 2
ISSN 1218-9855

TARTALOM

9 ■ ELŐSZÓ

ELSŐ RÉSZ
AZ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK ALAPJAI

13 ■ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK
Jakab András – Sebők Miklós

33 ■ AZ OKSÁG ÉS A BIZONYÍTÁS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOKBAN ÉS A JOGTUDOMÁNYBAN
Szalai Ákos – Markovich Réka

55 ■ A KUTATÁSI TERV
Szabó Gabriella – Gajduschek György

MÁSODIK RÉSZ
ELMÉLETI PARADIGMÁK ÉS KUTATÁSI IRÁNYOK

77 ■ A STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS
Németh Renáta

93 ■ A JOGI SZÖVEGEK MINT BIG DATA
Ződi Zsolt

111 ■ FORMÁLIS LOGIKA ÉS LOGIKAI MÓDSZEREK A JOG VIZSGÁLATÁBAN
Markovich Réka

127 ■ A JÁTÉKELMÉLET ÉS A JOG
Kóczy Á. László

147 ■ A KÖZÖSSÉGI DÖNTÉSEK ELMÉLETE
Czeglédi Pál

169 ■ A JOG GAZDASÁGI ELEMZÉSE
Cserne Péter

189 ■ INTÉZMÉNYI ELEMZÉS
Gajduschek György

209 ■ A JOG SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSA
Győry Csaba – Fleck Zoltán

233 ■ KRITIKAI ELMÉLETEK
Kiss Valéria

HARMADIK RÉSZ
MÓDSZERTANI MEGOLDÁSOK A KUTATÁSI GYAKORLATBAN

Kvantitatív módszerek ■ 255

257 ■ A KÍSÉRLETI MÓDSZER
Janky Béla

275 ■ A KÉRDŐÍVES KÉRDEZÉS GYAKORLATA
Szabó Andrea

301 ■ LEÍRÓ STATISZTIKAI ALAPOK
Simon Dávid

325 ■ STATISZTIKAI ELEMZÉSEK
Barna Ildikó

347 ■ HÁLÓZATKUTATÁS
Boldvai-Pethes Laura – Havelda Anikó

361 ■ KVANTITATÍV SZÖVEGELEMZÉS ÉS SZÖVEGBÁNYÁSZAT
Bolonyai Flóra – Sebők Miklós

Kvalitatív módszerek ■ 381

383 ■ AZ INTERJÚ
Németh Krisztina

409 ■ A FÓKUSZCSOPORT
Ságvári Bence

433 ■ JOGI ETNOGRÁFIA
Győry Csaba

461 ■ KVALITATÍV ESETTANULMÁNY ÉS DISKURZUSELEMZÉS
Pál Gábor

477 ■ A LEVÉLTÁRI KUTATÁS
Koi Gyula – Schweitzer Gábor

NEGYEDIK RÉSZ
ALKALMAZÁSI TERÜLETEK

497 ■ A JOGÁLLAMISÁG MÉRÉSE INDEXEK SEGÍTSÉGÉVEL
Jakab András

519 ■ A JOGI DÖNTÉSEK MINŐSÉGÉNEK MÉRHETŐSÉGE
Bencze Mátyás

533 ■ JOGSZABÁLYOK HATÁSVIZSGÁLATA
Kovácsy Zsombor

549 ■ AZ IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA TÖRTÉNETE ÉS JELENE
Katona Tamás – Novák János

565 ■ KRIMINOLÓGIAI BÜNTETÉSI HATÁSKUTATÁSOK
Borbíró Andrea

595 ■ FELHASZNÁLT IRODALOM

645 ■ TÁRGYMUTATÓ

653 ■ A KÖTET SZERZŐI

ELŐSZÓ

A szerkesztők számára a kötet ötletét mintegy három évvel ezelőtt az adta, hogy (különböző cím alatt, de megközelítésében és tematikájában nagyon hasonlóan) mindketten empirikus jogi kutatásokat is oktattunk a magyar felsőoktatás különféle intézményeiben – részben vendégelőadóként egymás kurzusain. Ennek során azzal szembesültünk, hogy ehhez sajnos nem áll rendelkezésre megfelelő magyar nyelvű tananyag. Majd számos közös ebédet és szakmai megbeszélést követően született meg az elhatározás a kötet elkészítésére. A közös gondolkodást jelentősen segítette az a szakmai és intézményi háttér, az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (ma: Társadalomtudományi Kutatóközpont MTA Kiváló Kutatóhely), amely inspirálóan hat az ilyesfajta innovatív nagyprojektekre.

A kötet elkészültének sokéves folyamatát, a szerkesztők és a szerzők munkáját sokan segítették, részben tartalmi tanácsokkal, részben infrastrukturális és finanszírozási támogatással. Közülük is kiemelkedik Boda Zsolt, a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója, valamint Gárdos-Orosz Fruzsina, a TK Jogtudományi Intézetének igazgatója, akik intézményvezetőként az első pillanattól kezdve erkölcsileg és anyagilag is lelkesen támogatták a projektet. A munkát a kezdetektől kvázi harmadik szerkesztőként segítette tanácsokkal és közös vitákkal Szalai Ákos.

A kéziratvitákat 2019. január 31-én és február 1-én tartottuk a TK épületében, amelyeken opponensként részt vett Badó Attila, Bartus László, Boda Zsolt, Csepeli György, Durst Judit, Huszár Ákos, Gajduschek György, Katona Tamás, Kőhalmi László, Kristóf Luca, Lőrincz Viktor, Mike Károly, Papp Zsófia, Simonovits Bori, Sík Domonkos, Szakadát István, Takács Péter, Valuch Tibor és Zódi Zsolt (többen közülük egyúttal szerzők is a kötetben). Az egyes fejezetek sokat változtak e viták és megjegyzések nyomán, kivétel nélkül előnyükre. A kötet egészéhez adott alapos lektori véleményéért hálásak vagyunk Berkics Mihálynak. A kézirat végleges formába öntése kapcsán köszönjük Bodnár Kriszta munkáját, valamint az Osiris Kiadó részéről Gyurgyák János és Gyurgyák Anna támogató közreműködését és rugalmasságát. Valamennyi felsorolt kollégának köszönettel tartozunk – a fennmaradó hibák azonban természetesen csak nekünk róhatók fel.

Budapest és Salzburg, 2020. január 31.

A szerkesztők

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

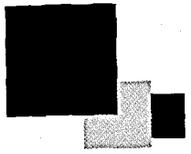

ELSŐ RÉSZ

AZ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK ALAPJAI

JAKAB ANDRÁS – SEBŐK MIKLÓS

EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK

BEVEZETÉS

Az empirikus jogi kutatások tudományterülete felöleli egyrészt a jogi témákra vonatkozó empirikus társadalomtudományi kutatásokat, másrészt a jogászi-jogtudományi gondolkodásban az empirikus módszerek és eredmények felhasználását. A korábban különféle empirikus jogi segédtudományokban (kriminológia, államtan stb.), empirikus jogbölcseleti irányzatokban (jogi realizmus, egyes „law and ...” mozgalmak stb.) és a jogra vonatkozó társadalomtudományi kutatásokban hagyományosan meglévő kutatási (például jogszociológiai) irányokat próbálja egységesíteni. Ez ugyanakkor nem jelenti a módszertani homogenizálást, sőt, részben az utóbbi évek technikai fejlődése által lehetővé tett új módszereket is felvesz eszköztárába (például jogi szövegek automatizált szövegelemzését vagy a bírósági ítéletek kereszthivatkozásainak hálózatelemzését). A jogi-társadalomtudományi interdiszciplináris kutatások terjedése mögött részben intézményi (például tudományfinanszírozási), részben tartalmi okok (így a jogdogmatika megújítási szándéka) állnak. Az interdiszciplinaritás azonban módszertanilag számos buktatóval is jár, ezért – bár megfelelően végezve nagyon hasznos ismeretanyagot képes kínálni – csak módszertanilag reflektált módon érdemes azt végezni.

1. TÖRTÉNETI ELKÜLÖNÜLÉS*

Noha jogászok néha azzal hízelegnek maguknak, hogy a jogtudomány a legősibb társadalomtudomány (Murphy, 1997; történészként hasonlóan a társadalomtudományi gondolkodás jogászi eredetéről Kelley, 1990), valójában az alapvetően normatív

* A kézirathoz fűzött hasznos kritikai megjegyzéseikért köszönettel tartozunk Bencze Mátyásnak, Cserne Péternek, Deli Jankának, Gajduschek Györgynek, Szabó Miklósnak, Szalai Ákosnak és Takács Péternek.

érvelő-fogalmi (dogmatikai) elemzésre irányuló jogtudomány és a leíró-magyarázó empíriának kiemelt szerepet tulajdonító társadalomtudományok történetük túlnyomó részében elkülönültek. A két tudományterület eltérő terminológiával közelített gyakran átfedésben lévő kutatási témáihoz (mint amilyen az állam, a jog, a bírói döntéshozatal, a jogalkotás, a bűnözés vagy épp a normakövetés), és elkülönült képzési struktúrákat tartott fenn. Az elkülönült egyetemi szakokon egymástól eltérő műveket kanonizáltak, és e végzettségek birtokában a jogászokra és a társadalomtudósokra eltérő karrierpályák vártak (bár a 20. század derekáig sok társadalomtudós jogász végzettségű volt, és ez a fogalomképzésre is befolyást gyakorolt, Max Weber kapcsán lásd például Cserne, 2008). A jogtudomány egyetemi diszciplínaként valóban idősebb ugyan a társadalomtudományoknál (a középkori egyetemeken a medicina és a teológia mellett a jogtudomány volt a harmadik magasabb tudományt gondozó fakultás), de az utóbbi időszakban a társadalomtudományok infrastruktúrája a jogtudományénál dinamikusabban bővült.

Noha eszmetörténetileg voltak olyan próbálkozások, amelyek a jogtudományt empirikus irányba mozdították (kameralisztika, jogi realizmus, szabadjogi iskola, marxizmus, „law and ..." mozgalmak, különféle szociológiai vagy társadalomelméleti jogbölcseletek, lásd Sajó, 1979), és az irányzatok a magyar tudományosságban is megjelentek (Karvasy, 1862; Pulszky, 1885; Pikler, 1897; Szabó, 1971; Kulcsár, 1976; Sajó, 1980; Peschka, 1988; Pokol, 2004–2006; részletesen az ezt is felölelő magyar eszmetörténethez további szakirodalmi utalásokkal lásd Szabó, 2015a és H. Szilágyi, 2018), de ezek sem Magyarországon, sem más kontinentális jogtudományban nem tartoznak jelenleg a jogtudomány főáramába. Manapság az európai jogtudományban és jogi oktatásban az empirikus tudásanyag rendszerint a jogi segédtudományok valamelyikébe száműzetik: a kriminológiába, igazgatástudományba, jogszociológiába vagy épp az államtanba; a társadalomtudományi tárgyakat (közgazdaságtan, politikatudomány, szociológia, statisztika stb.) pedig külön, általában bevezető jelleggel oktatják.

■ 2. A DISZCIPLINÁRIS HATÁROK LAZULÁSA: INTÉZMÉNYI ÉS TARTALMI MOZGATÓRUGÓK

Az interdiszciplinaritásnak az utóbbi évtizedekben megfigyelhető előretörése nem csupán az amerikai tudományosságra jellemző, hanem egy olyan jelenség, amely alól még a magyarnál sokkal erősebb és tekintélyesebb német jogtudomány sem tudja kivonni magát (Wissenschaftsrat, 2012, 36–37). A diszciplináris határok lazulásának okai részben intézményiek, részben tartalmiak.

2.1. Intézményi mozgatórugók

Az egyik fontos intézményi ok a tudományfinanszírozás nemzetközi rendszere: a nagyobb tudományos projektek bírálóbizottságai (például a *European Research Council*) rendszerint több tudomány képviselőit foglalják magukban, ezért egy vegyes tudományterületi hátterű tervnek eleve nagyobbak az esélyei.

Magyarországon ezenfelül az empirikus társadalomtudományok és a jogtudomány együttműködésének jelentős infrastrukturális elősegítését jelentette az MTA kutatóhálózatának 2010-es években lezajlott, nemzetközi tudományszervezési trendeket követő integrációja is, melynek keretében a korábban elkülönülten működő jogtudományi, politikatudományi, szociológiai és kisebbségkutató intézet a Társadalomtudományi Kutatóközpontban (TK) közös szervezetbe került. Ez számos kutató számára megkönnyítette a különböző tudományterületek eltérő működésmódjának megértését, s az integráció így a későbbi együttműködések termékeny táptalajának bizonyult.

Ennek egyik korábbi, ugyancsak kézikönyvszerű megnyilvánulása volt a magyar jogrendszer állapotáról készített kötet (Jakab–Gajduschek, 2016), amely tudatosan igyekezett empirikus társadalomtudományi ismeretekkel kiegészíteni a jogdogmatikai (normákat és normákban található fogalmakat rendszerező, kifejtő és magyarázó) elemzéseket. A TK keretei között az utóbbi években készült további, a jogrendszert empirikus módszerekkel elemző kötetek: Jakab–Dyevre–Itzcovich, 2017; Pócza, 2018; Sebők–Gajduschek–Molnár, 2020.

2.2. Tartalmi mozgatórugók

A tartalmi okok közül a legfontosabb az, hogy a jogtudomány számára a legérdekesebb kérdések és innovatív megközelítésmódok ma már nem belülről, a hagyományos szövegmagyarázó-fogalomelemző (dogmatikai) irányból jönnek, hiszen ott a 19. század végére az ún. fogalmi jogtudománnyal *(Begriffsjurisprudenz)* nagyjából elértük a maximumot. Azóta érdemi megújulásokat a jogtudományban vagy tényleges társadalmi-politikai változások (és az azokra való jogalkotói-jogalkalmazói reakciók, amelyek folyamatosan megújuló alapanyagot adnak a dogmatikának is), vagy más tudományokból származó módszertani impulzusok (például a jogértelmezési tanok terén a nyelvelmélet, a jogbölcselet esetében a szociológiai pozitivizmus és a neokantiánus ismeretelmélet, míg a jogi felelősség dogmatikája kapcsán a közgazdaságtan) hoztak csupán.

Az utóbbi évtizedekben a számítógépek teljesítményének növekedése olyan új empirikus (azon belül kvantitatív) társadalomtudományi módszerek elterjedését tette lehetővé, amelyek mára a jogtudományt is elérték, és a jogászok számára a korábbi empirikus módszereknél relevánsabb eredményeket szolgáltatnak (lásd az automatizált szövegelemzésekről Dyevre, 2019, valamint hálózatelemzés a bírósági ítéletek kereszthivatkozásai kapcsán Coupette, 2018).

Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy a társadalomtudományokat magukat is átalakították a számítógépek (ezért a száz évvel ezelőtti társadalomtudományi fősodor módszertanilag jelentősen eltér a maitól): a matematikai-statisztikai modellek futtatását lehetővé tevő, s már az átlagkutató által (otthoni számítógépen) is alkalmazható szoftverek legfeljebb az 1990-es évektől váltak általánossá (és akkor is elsősorban a nyugati egyetemeken és kutatóintézetekben). Ez a társadalomtudományokon belül is elmozdulást eredményezett a spekulatívabb megközelítésektől az empirikus adatokon statisztikai modellekkel hipotéziseket tesztelő kvantitatív elemzések felé. Sőt, a társadalomtudományokban a paradigmaváltások ettől függetlenül is gyakoribbak (lásd *A jog szociológiai kutatása* című fejezetet),[1] ami értelemszerűen átalakítja a jogra vonatkozó társadalomtudományi kutatásokat is. Vagyis a társadalomtudományok jelentős átalakulása miatt az interdiszciplinaritás tartalma is más ma, mint száz éve volt.

Vannak olyan álláspontok is, amelyek szerint csak az empirikus tudásanyag és a jogdogmatikai elemzés együttese nyújthatja a jogi jelenségek megértéséhez szükséges komplex tudást. Ezt nevezhetjük intézményi vagy Horváth Barna nyomán „szinoptikus" (együtt néző) jogszemléletnek (Horváth, 1934; a kortársak közül ezzel a terminológiával él Takács, 2011, 53–56). Ennek előnyei különösen akkor jelentősek, amikor az írott jog *(law in books)* jelentősen eltér a jogi realitásoktól *(law in action)* (a fogalmi különbséghez Pound, 1910; történeti-szociológiai példaként Fleck, 2001). Ezért aztán például a jogállamiság erózióját – ahol a jelenség egyik kulcseleme épp az alkotmány és az alkotmányos valóság közti távolság növekedése – másként nem is lehet elemezni, mint egy ilyen komplex szemléletmóddal (Jakab, 2020a, 2020b, 2020c).

■ 3. AZ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK FOGALMA: A JOGTUDOMÁNYON KÍVÜL ÉS AZON BELÜL

Empirikus jogi kutatások alatt egyfelől a jogi témákra vonatkozó empirikus társadalomtudományi kutatásokat, másfelől pedig a jogászi-jogtudományi gondolkodásban az empirikus módszerek és eredmények felhasználását értjük (Cserne, 2015).[2] Az előbbi esetben a „jog" csupán tárgya az egyébként nem jogi módszerek alkalmazásának (és ezt rendszerint empirikus képzettséggel is rendelkező kollégák végzik), ennyiben pedig a jogszociológia ugyanúgy a szociológia általános tudományterületéhez tartozik, mint ahogy többek között az oktatás- vagy az ifjúságszociológia. Az utóbbi eset ettől annyiban tér el, hogy jogászok (is) próbálják a jogi-jogtudományi gondolkodást megtermékenyíteni társadalomtudományi fogalmakkal, módszerekkel vagy eredményekkel.

Amint fent már jeleztük, a jogra vonatkozó empirikus gondolkodásnak vannak hagyományai nemzetközileg és Magyarországon is (jogszociológia: Boros–Sajó, 1983; Sajó, 1989; Kulcsár, 1997; Fleck, 2008a, 2008b, 2010; Bencze, 2011; joggazdaságtan: Harmathy–Sajó, 1984; Szalai, 2013b; Bartus–Szalai, 2014; jogi szociálpszichológia: Hunyady–Berkics, 2015 és H. Szilágyi–Kelemen, 2019; jogi antropológia: Tárkány Szücs, 1981 és H. Szilágyi, 2000; igazgatástudomány: Szente, 2007, Gajduschek, 2008a, 2008b). Az empirikus jogi kutatások tudományterületként ezeket a részirányzatokat is felölelik.

E tudományterület nemzetközileg fontos infrastrukturális hátterét adja például a 2007-ben alapított *Society for Empirical Legal Studies*, a 2004-ben alapított *Journal of Empirical Legal Studies*, a 2005-ben alapított *Annual Review of Law and Social Science*, valamint az olyan tematikus rendezvénysorozatok, mint az *Annual Conference on Empirical Legal Studies* (2006 óta), a *Conference on Empirical Legal Studies in Europe* (2016 óta) és a *Harvard Empirical Legal Studies Series* (2013 óta). Az utóbbi évtizedekben egyre növekvő mennyiségű, már-már mozgalomként is jellemezhető jogi témájú empirikus kutatásokat egyesek az „új jogi empiricizmus" névvel jelölik (Suchman–Mertz, 2010).

A jelen kötet egyik célkitűzése mindezek fényében az, hogy elősegítse a részben a társadalomtudományokban és részben a jogtudományban művelt magyar nyelvű empirikus jogi kutatásokat, és egységesebbé tegye a tudományterület diskurzusát. Egységesség alatt itt nem módszertani vagy tematikus homogenitást értünk, hanem azt, hogy az egyes kutatások egymásra reflektálva, egymás tartalmi és módszertani érveit kölcsönösen mérlegelve történjenek.

A jelen kötet átfogó *kézikönyv* ambíciójának beteljesítésére két eltérő logika kínálkozott. Az egyik az elsődlegesen (bár nem kizárólagosan) a konkrét tematikus kutatásokat összegző munka (mint amilyen Cane–Kritzer, 2010), a másik (a számunkra inkább mintául szolgáló: Epstein–Martin, 2014) ellenben inkább a módszertanra koncentrál (bár azt nálunk szűkebben definiálja), amelyhez csupán példákat szolgáltatnak az egyes konkrét kutatások.

Cane és Kritzer kötete az empirikus jogi kutatásokat több mint ezer oldalon bemutató kézikönyv, amely a mértékadó Oxford Handbooks sorozatban jelent meg. Ez alulról építkező megközelítést követ, amennyiben a könyv jelentős részt nem absztrakt paradigmákból és módszerekből indul ki, hanem alapvetően az empirikus jogi kutatásokhoz tartozó területeken folyó konkrét kutatásokat szemlézi (dedikált módszertani elemzések a kötet végén találhatók csupán). Az első nagyobb blokk a büntetőjoggal és kriminológiával (azaz a bűnözéssel, a bűnözőkkel és a büntetés-végrehajtással) foglalkozik, amelyet a kötelmi jog, a pénzügyi piacok joga, a családjog, a munkajog, a lakhatás, valamint a kárfelelősség joga követ.

[1] A jogtudomány módszere relatíve stabilabb, az új módszertani irányzatok az utóbbi évszázadokban néhány kivételtől eltekintve az addigiak kismértékű kiegészítéseként és nem felváltásaként jelennek meg (praktikusan: új, kiegészítő jogértelmezési módszerként, esetleg ellenkezőleg: az egyik korábbi értelmezési módszer elvetéseként). Ennek oka vélhetően az, hogy a jogrendszer egyik fontos funkciója a stabilitás, a dogmatikai jogtudomány pedig az erre vonatkozó gyakorlati-jogalkalmazói tevékenységgel szorosan összefonódik (Bódig, 2015), ami a gondolkodási-érvelési minták intézményesített megőrzéséhez vezet.

[2] Egy nemrégiben végzett felmérés szerint az empirikus jogi kutatások négyötöde a publikálási fórumot tekintve nem jogi folyóiratokban jelenik meg (van Dijck – Sverdlov – Buck, 2018, 116). Ugyanis a jogi folyóiratok cikkeinek jelentős része is valójában csupán a jogi tárgyra vonatkozó mainstream módszerű társadalomtudományi elemzés. Az empirikus eredmények jogdogmatikai feldolgozása ritkán történik meg (Towfigh, 2014, 674–677), de monografikus kivételként lásd például Hamann, 2014; Bencze, 2016.

Az empirikus áttekintés második nagyobb csoportjába a közigazgatási és alkotmányjog területe tartozik, ideértve az igazságszolgáltatási rendszert, a polgári és büntető eljárásjogot is. A gyakorlati blokk zárásaként jogszociológiai és jogpolitikai problémákat tárgyalnak a szerzők a jogrendszer társadalmi megítélésétől az egyes jogász szakmák speciális kérdéseiig. Mint e felsorolásból is látható, a szerkesztők az *empirikus jogi kutatásokként* meghatározható kutatási teret plurálisan fogják fel, ami indokolja, hogy ne szimplán empirikus jogtudományként határozzák meg a diszciplínát.

A kötetben tárgyalt empirikus kutatások e felfogásnak megfelelően lefedik a hagyományos jogtudomány szinte összes területét. Ez egyben azt is jelzi, hogy a könyv legfőbb sajátossága nem témaválasztásában, hanem a tárgyalt témák módszertani feldolgozásában áll. Vagyis az interdiszciplinaritást nem kizárólag a tematikus határterületek (jog és közgazdaságtan, jogszociológia) felől közelíti meg, hanem a hagyományos jogtudományi *kutatási kérdések* és a társadalomtudományi *módszertan* ötvözésével (ehhez a kérdéskörhöz részletesebben Engel, 2018). Hasonló a megközelítése két további átfogó munkának is: Banakar–Travers, 2005; Boulanger–Rosenstock–Singelnstein, 2019.

Epstein és Martin bevezető könyve szintén *empirical legal research*ként határozza meg tárgyát, de egy másik megközelítést követ. A kutatási folyamat lépéseit veszi végig a kutatási tervtől az adatgyűjtésen át az adatelemzésig és az eredmények közléséig. Ennyiben követi az olyan társadalomtudományi módszertani könyvek logikáját, mint amilyen Earl Babbie magyar kutatók által is sokat idézett műve (Babbie, 2009). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szerzőpáros az adatelemzési technikák kapcsán csak a mainstream és azon belül is csak a *kvantitatív* metodológiára tér ki, ami nem teljesen adekvát az empirikus jogi kutatások szerteágazó (kvalitatív vagy éppen a kvantitatív és a kvalitatív módszereket vegyítő *mixed methods*) módszertana fényében. A „módszertani menü" felmutatása szempontjából ezért figyelembe vettünk számos más művet is (Finkelstein–Levin, 2015; Jackson et al., 2011; Lawless–Robbennolt–Ulen, 2016; Leeuw–Schmeets, 2016; Towfigh–Petersen, 2015; Watkins–Burton, 2013; McConville–Chui, 2007).

■ 4. AZ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOK MÓDSZERTANI KIHÍVÁSAI

A jogászok egy részében ösztönszerű idegenkedés figyelhető meg az empirikus eredmények figyelembevételével szemben. Ezek részben puszta beidegződések, különösen a kvantitatív információkkal szemben (*iudex non calculat*, Dyevre–Jakab–Itzcovich, 2018), részben a jogtudomány autonómiáját a társadalomtudományok általi „gyarmatosítástól" óvó egyetempolitikai és szakmapolitikai megfontolásokon alapulnak (Balkin, 1996). Másfelől ugyanakkor teljesen jogos módszertani aggodalmakat is tükröznek.

Ezek az aggodalmak kevésbé vannak jelen a jogalkotási eljárásra vonatkozó empirikus vizsgálatok kapcsán. Ez részben természetes is, hiszen a törvényhozás és a végrehajtó hatalom működése legalább annyira a politikatudomány „természetes" kutatási kérdése, mint a jogtudományé. A szabályozási hatásvizsgálat szükségessége (mely a közpolitikai és közgazdaságtani – lásd költség-haszon elemzés – kutatásokkal mutat átfedést), retorikai szinten legalábbis, szintén általánosan elfogadott a jogászok körében.[3]

Az empirikus jogi kutatásokkal kapcsolatos fenntartások így elsősorban a jogalkalmazás, illetve az annak tudományos előkészítéseként felfogható, rendszerező fogalmi elemzést nyújtó dogmatika részéről érzékelhetők. A jogtudománynak ugyan számos ága van (ezekhez részletesen lásd Jakab–Menyhárd, 2015), de ezek közül a kontinentális hagyományban a leghangsúlyosabb egyértelműen a jogdogmatika. Annak a kérdésnek pedig korántsem egyszerű a megválaszolása, hogy a jogdogmatika miként tudja beépíteni a közgazdaságtani, szociológiai, politikatudományi és általában a társadalomtudományi módszertani ismereteket (Nelken, 2001; Augsberg, 2012).

4.1. Zsákutcák: naiv vegyítés és párhuzamos monológok

A különféle tudományágak olyanok, mint a különféle nyelvek: nem lehet minden további nélkül ötvözni őket. Ahogyan nincs sok értelme egy olyan mondatnak, amelyben egymás után szerepelnek angol, francia, arab és német szavak magyar nyelvtani szabályokra alapozva, úgy az interdiszciplinaritás címszó is takarhat zavaros, homályos vagy egyenesen értelmetlen fejtegetéseket (amelyek ezért a tényekre is immunisak). A társadalomtudományi technikák megfelelő háttér nélküli alkalmazása egyik tudományterület mércéjét sem megütő elemzésekhez vezethet (az államtan műfaja kapcsán erről a veszélyről lásd Jakab, 2017).

A másik zsákutca, amikor nem is akarunk érdemben interdiszciplináris kutatást végezni, hanem egy kötetben egymás mellé teszünk tanulmányokat közgazdászoktól, jogászoktól, politikatudósoktól, szociológusoktól stb. valamely kérdésről, ahol elmondják a szokásos mondandójukat, de a saját diskurzusuk megtermékenyítéséhez nem használják fel más tudományágak eredményeit.

4.2. A társadalomtudományi eredmények módszertanilag reflektált importja a jogtudományba

Az empirikus eredmények jogdogmatikába való importjára az egyik út az explicite empirikus, tipikusan kvantitatív adatokra utaló (például versenyjogi vagy költségvetési jogi) tényállások vizsgálata. Az ilyesfajta utaló tényállások azonban viszonylag ritkák, még ha az utóbbi évtizedekben meg is nőtt a szerepük és a gyakoriságuk (Westerman, 2013, 2018). Pierre Larouche ezért a jogtudományt a háziorvoshoz hasonlítja, akinek a napi feladata a beteggel való közvetlen kapcsolat, de bonyolultabb problémák esetén a szakorvoshoz (az empirikus társadalomtudományok képviselőihez) fordul. Ahhoz persze,

[3] A hatásvizsgálat elkészítése ugyan széles körben kötelező jogilag is 1987 óta, a valóságban ez erre vonatkozó előírások csak igen korlátozottan érvényesülnek.

hogy kommunikálni tudjanak a társadalomtudósokkal, legalább általános ismeretekkel kell rendelkezniük a jogtudósoknak ezeken a területeken. Az összkép tekintetében azonban a jogtudósok lesznek inkább kompetensek (Larouche, 2012, 7).

A másik és módszertanilag sokkal izgalmasabb út, amikor *lefordítjuk* a társadalomtudományi eredményt a jogdogmatika nyelvére (Erlanger et al., 2005, 336). A jogászok ugyanis a jogdogmatikai nyelven való beszédre és gondolkodásra lettek kiképezve, ehhez értenek, és ez az, amit a társadalom is elvár tőlük. A bírói székben továbbra sem szociológusok vagy közgazdászok ülnek, hanem jogászok (és ez jól is van így), akik a jogbiztonságot és jó esetben az igazságosságot garantálják sajátos dogmatikai gondolkodásmódjukkal (ez egyaránt igaz az USA-ra és a kontinentális jogtudományra, lásd Schlegel, 1995; Feldman, 2009). A jogászoknak éppúgy tudatában kell tehát lenniük a saját korlátaiknak és annak, hogy mikor kell segítséget kérniük más tudományágaktól. Az utóbbi történhet az alapfogalmak definiálásakor vagy az objektív teleologikus értelmezés keretében a következmények mérlegelésekor (Cserne–Esposito, 2020), míg nincs hasonló segítségre szükség a mindennapi dogmatikai munkához, így például az eljárási határidők kiszámításához.

Az optimális gyakorlat során ez azt jelenti, hogy a kár polgári jogi fogalmához például közgazdasági ismereteket, az egyes büntetőjogi büntetéskiszabási elvek értelmezéséhez többek között kriminológiai tudást, a demokrácia alkotmányjogi fogalmának meghatározásához pedig politikatudományi megfontolásokat is használhatunk. További alkotmányjogi példával élve ilyen, optimális esetben interdiszciplinárisan megközelíthető kutatási kérdés az alapjog-korlátozások arányossági tesztje: ezt ugyanis gyakran egy intézkedés tényleges pozitív hatásaival igazoljuk, ami empirikus kérdés (a dohányzási tilalom alkotmányosságának példáján lásd Petersen, 2010, 442–444). Mindig vigyáznunk kell azonban, hogy ezek csak korrekciós mechanizmusok a jogászi gondolkodásban, amelyek nem helyettesítik a dogmatikai struktúrákat (lásd erről Smits, 2012).

Három további módszertani nehézség is megemlíthető az empirikus jogi kutatások művelése kapcsán. Egyfelől előfordulhat, hogy a jogászok által feltett kérdésekre nincs egyértelmű társadalomtudományi válasz. Így a politikatudósok nem tudják „megmondani" a jogászoknak, hogy hol húzódik a demokratikus és nem demokratikus rendszerek közötti határvonal (hiszen ők is vitáznak erről, lásd a hibrid rezsim fogalmát Böcskei–Szabó, 2019), de gazdag szempontrendszert tudnak adni arra, hogy milyen kérdéseket kell az alkotmányjogászoknak átgondolniuk.

Másfelől a társadalomtudományi empirikus kutatások módszertani korlátai nem mindig világosak a jogászok számára. Jó példa erre a kvantitatív-regressziós elemzésekben gyakran alkalmazott hipotézistesztelés és ehhez kapcsolódóan a „szignifikancia" fogalma, mely a társadalomtudományokon belül is módszertani viták tárgyát képezi, és laikusok számára sajnos nem intuitív (lásd *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* és *A statisztikai megközelítés* című fejezetet).

Harmadrészt legkésőbb Max Weber munkássága óta elfogadott, hogy a társadalomtudományi elemzések maguk is implicit értékválasztásokat tükröznek. Ez vonatkozhat már akár az adatfelvételre (arra a módra, ahogy egy kérdőívben egy kérdés meg van fogalmazva, lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet), de az adatok értelmezésére is. Ezeket a választásokat transzparenssé kell tenni, legkésőbb akkor, amikor egy jogdogmatikai érvelésben fel akarjuk használni azokat. Összességében tehát a magas színvonalú jogdogmatikai munkához szükségesek nem jogi ismeretek, de ezek módszertanilag reflektálatlan és naiv használata (vagyis a lefordítási mozzanat hiánya) a jogdogmatikában nem támogatható. Ennyiben az empirikus ismeretek jogdogmatikai importja *szükséges, de egyben kockázatos* gyakorlat.

4.3. Jogtudományi eredmények az empirikus társadalomtudományokban?

Az interdiszciplinaritás jegyében ráadásul joggal tehetjük fel a kérdést a másik irányból is: vajon mit tanulhatnak a társadalomtudományok a jogtudománytól? A tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalomtudományok kevésbé nyitottak a jogtudományra, a jogot és a jogtudományt elsősorban vizsgálati tárgynak tekintik a saját vizsgálati módszerük keretei között. A társadalomtudományok (gyakran a megfelelő ismeretek hiányából fakadó) idegenkedése a jogdogmatikával szemben tagadhatatlan. Egy önkritikus jogász ezt így magyarázza:

> A nem jogászoknak nem kell komolyan venniük a jogot, mint amely tudományágként hozzá tudna járulni a természettudományok és a társadalomtudományok terén az ismeretelméleti gondolkodás fejlődéséhez. [...] a jogtudományok alapvető paradigmája mindig is az autoritás paradigmája volt, és emiatt a jog valójában közelebb áll a teológiához, mint a társadalomtudományokhoz. [...] Ismeretelméleti fejlődése megrekedt a tizenhetedik és a tizennyolcadik században: ezért tudományágként a jog csak keveset tud kínálni más társadalomtudományoknak (Samuel, 2009, 431).

Mi ennél optimistábbak vagyunk, és igenis látunk lehetőséget a társadalomtudományokban a jogtudományi eredmények importjára. Erre leginkább a jogra vonatkozó empirikus társadalomtudományi kutatásokon belül a konceptualizáció során lehet szükség (lásd *A kutatási terv* és *A jogállamiság mérése indexek segítségével* című fejezetet), hiszen a jogtudományi fogalmi distinkciók esetenként generációk alatt (egyedi problémamegoldások hosszú során) csiszolódtak mai állapotukra. A társadalomtudós könnyen zsákutcába futhat, ha nem ismeri megfelelően az általa vizsgált jogi fogalom vagy jogintézmény hátterét, a jogrendszerben betöltött szerepét. A jogtudományi eredményeknek a társadalomtudományok általi ilyen recepciója egyébként a jogra vonatkozó társadalomtudományi eredmények jogtudományi felhasználását is elősegítené (amennyiben ez egyáltalán céljuk a társadalomtudósoknak). Ezen a téren minden bizonnyal kiaknázatlan lehetőségek állnak még előttünk.

■ 5. A KÖTET CÉLJAI ÉS ISMERETANYAGA

Jelen kötet általános célja, hogy a hazai olvasók számára bevezetést nyújtson az empirikus jogi kutatásokba. Tekintettel a tudományterület eddig szórványos magyar recepciójára, ezt az általános célt úgy valósítottuk meg, hogy vegyítettük a klasszikus formátumokat. Így a kötet bevezető jellege miatt a felsőoktatási (alap- vagy doktori képzésben részt vevő) hallgatóknak szóló tankönyvként funkcionálhat, miközben a tudományterületek és tudományos művek sorát feldolgozó szövege az egyetemi és akadémiai kollégák által reményeink szerint haszonnal lesz tudományos kézikönyvként is forgatható.

5.1. Egyetemi tankönyv

Az említett általános cél fényében olyan szöveget szándékoztunk közreadni, amely társadalomtudományi (vagy akár matematikai, statisztikai) módszertani előképzettséggel nem rendelkező olvasókat is képessé tesz az empirikus kutatások által használt elméleti paradigmák és az alapvető empirikus módszerek legalább passzív-kritikus elsajátítására. Jelenleg magyar nyelven ilyen kötet nem elérhető, a felsőoktatási könyvpiac e hiányát szeretnénk pótolni vállalkozásunkkal.

Meggyőződésünk, hogy a hagyományos magyar jogi oktatás norma- vagy dogmatika- (ritkábban jogeset-) fókuszát érdemes lenne kitágítani olyan empirikus témákra, módszerekre és készségekre, amelyekre később a gyakorlati és a tudományos életben is szüksége lehet a képzésből kikerülőknek (egy hasonló vízióhoz a nemzetközi irodalomból lásd Dyevre, 2016). Célunkból fakadóan arra törekedtünk, hogy az olvasót az empirikus módszerek értő befogadó szintjéig juttassuk el, de természetesen tudatában vagyunk annak, hogy egyes esetekben az érdemi önálló alkalmazáshoz nem egy-egy fejezetre, hanem inkább egy-egy önálló tankönyvre lehet szükség. Az ilyen elmélyedéshez a fejezetek végén szakirodalmi javaslatokat is teszünk.

5.2. Programadó kézikönyv

A tankönyvektől elvárt ismeretek mellett a kötet programadó kézikönyvnek is tekinthető. A közreadott, a jogtudományban sok tekintetben újszerűnek nevezhető kutatási irányokkal és módszertani megoldásokkal a magyar jogtudományi gondolkodás felpezsdüléséhez szeretnénk hozzájárulni. A könyv tanulmányozása reményeink szerint az egyes szakjogtudományok képviselőit is bátoríthatja a jogdogmatika és az empirikus tudás kapcsolatának átgondolására, ami jó esetben akár új empirikus jogtudományi kutatásokhoz vezethet.

A kötet szerkesztőinek meggyőződése, hogy a társadalomtudományi módszerek alkalmazása hozzájárulhat a magyar jogtudományi gondolkodás ilyen megújulásához, hiszen ezek a megközelítések nem csupán érdekességek a jogászok számára, hanem egyúttal formálják azt is, ahogy általában véve a jogról gondolkodunk. Ha a kötet eléri célját, akkor ismeretanyaga hamar átdolgozásra és felújításra szorul majd, hiszen ez azt jelenti, hogy munkánk új empirikus jogi kutatásokat inspirált, melyek a főáramú társadalomtudomány logikájával analóg módon úgy építenek a korábbi művekre, hogy egyben meg is haladják azokat.

5.3. Az empirikus jogi diskurzusok egységesítését segítő nagyprojekt

Ez egyben meghatározza a kötet harmadik ambícióját is: azt reméljük, hogy közreadása segíteni fogja az egységes magyar *empirikus jogi kutatások* tudományterület kialakítását. Ahogy azt már fentebb hangsúlyoztuk, egységesség alatt nem módszertani vagy tematikus homogenitást értünk (a sokszínűséget erénynek tekintjük), hanem azt, hogy az egyes kutatások az eddigieknél erősebben egymásra reflektálva történjenek. Egy ilyen munka, már csak a méreteinél fogva is, gravitációs hatást gyakorolhat a különféle diszciplináris háttérrel rendelkező műhelyekre.

5.4. A kötet ismeretanyaga

A fenti célok megvalósítása érdekében szerzőinket arra kértük, hogy könnyen követhető, a szakirodalmi hivatkozásokban elsődlegesen a legfontosabbakra és legújabbakra szorítkozó szöveget adjanak közre. A módszerek bemutatásakor javasoltuk, hogy a fejezetek minta gyanánt ismertessenek a jogi alkalmazásra példaként szolgáló egyedi jogi témájú kutatásokat vagy jogeseteket is.

Az egyes fejezetek végén emellett rövid szakirodalmi ajánlás található, melynek nyomán az érdeklődő olvasó folytathatja az adott terület felfedezését. Szerzőinket bátorítottuk arra is, hogy a magyar közegben érvényes írást bocsássanak közre – bizonyos, itthon még csak korlátozottan vizsgált témáknál így bővebb, a hazai irodalomban is jól feldolgozott kutatási kérdések kapcsán pedig rövidebb kifejtés volt indokolt. Az ilyen egyedi eltérések mellett is a fejezetek hossza és szerkezete megfelel a nemzetközi kézikönyvekben megszokott formátumnak.

A kötetet nyitó *Előszót* követően a könyv négy nagyobb blokkból áll. A jelen fejezetet is magába foglaló első részben az empirikus jogi kutatások alapjaiba nyújtunk bevezetést. Miután e fejezetben definiáltuk a tudományterületet és értékeltük ennek aktuális nemzetközi és hazai beágyazottságát, Markovich Réka és Szalai Ákos *a társadalomtudományok és a jogtudomány eltérő okságfogalmát* mutatja be. E kérdés különösen fontos az empirikus jogi kutatások szempontjából, mivel a jogász olvasók más típusú érveléshez és (például a bíróságokon) eltérő bizonyítási eljárásokhoz szokhattak hozzá, mint amilyen a társadalomtudományban bevett. Különösen fontos ennek kapcsán a hipotézisek tesztelésének statisztikai eljárása, mely később a kísérleti módszernél és több kvantitatív fejezetben is visszatér. Ezzel együtt a fejezet még egy általánosabb tudományfilozófiai né-

zőpontból vizsgálja a kérdést, s hangsúlyozza az empirikus jogi kutatások (és általában a társadalomtudományok) korlátozott lehetőségét az oksági állítások bizonyítására: a korreláció, két jelenség együttjárása még nem jelent oksági kapcsolatot közöttük.

A nyitó blokk harmadik tanulmánya az elvont tudományfilozófiai kérdésekkel szemben a tudományos kutatás ellentétes végletével, annak leghétköznapibb gyakorlatával, a *kutatási terv készítésével* foglalkozik. Szabó Gabriella és Gajduschek György munkája a kutatás folyamatának lépéseit veszi végig, s ennyiben tanácsaik közvetlenül is használhatók akár szakdolgozatok megtervezéséhez is. E lépések között megtalálható a kutatási kérdés, majd ehhez kapcsolódóan a hipotézisek megfogalmazása, a tudományos nézőpont – azaz az elméleti háttér és paradigma – tisztázása, valamint a kutatás relevanciájának és szakirodalmi beágyazottságának meghatározása. Ezeket követően, már a kutatás kivitelezése kapcsán, különösen fontos a megfelelő módszertan kiválasztása, a kutatás validitásának és megbízhatóságának bemutatása, valamint mindezek alapján az empirikus kutatási terv kialakítása. A fejezet az empirikus jogi kutatások számára releváns példákkal is illusztrálja a fontosabb döntési pontokat.

***

A könyvmásodik része az empirikus jogi kutatások elméleti paradigmáiba és kutatási irányaiba nyújt bevezetést. A hangsúly itt még kevésbé a konkrét kutatások empirikus módszertani eszköztárán, mintsem az ezeket megalapozó elméleti rendszereken, a megközelítést meghatározó paradigmákon van. A kötet tudományfilozófiai alapállása a plurális tudomány eszményére épül, azaz nem feltételezzük, hogy lenne a fontos tudományos kérdések kiválasztásának és vizsgálatának egyetlen helyes módja. Maga az empirikus jogi kutatások tudományterülete is éppen a szigorú metodológiai határok átlépésével jött létre.

A kötet így, szemben néhány referenciának tekinthető szakkönyvvel (lásd például Epstein–Martin, 2014) nem szorítkozik kizárólag a kvantitatív megközelítések ismertetésére. Sőt számos fejezetben mutatjuk be a társadalomtudomány (kvalitatív és kvantitatív módszereket egyaránt magában foglaló) főáramán kívül elhelyezkedő olyan kutatási területeket, mint amilyen például a *kritikai elmélet* (lásd Kiss Valéria fejezetét). Összességében így ahelyett, hogy állást foglaltunk volna az egyes paradigmák tudományos értékéről, sokkal inkább arra törekedtünk, hogy bemutassuk ezek sajátos értékeit s ezáltal az empirikus jogi kutatások sokszínűségét.

A könyv második része e megfontolások alapján áttekinti az empirikus jogi kutatások legfontosabb elméleti paradigmáit és kutatási irányait. A tárgyalást Németh Renáta fejezete kezdi, aki az egyik leggyakrabban alkalmazott megközelítés, a *statisztikai módszertan* alapjaiba nyújt bevezetést. Megállapítja, hogy az empirikus megfigyeléseket összegző kvantitatív jogtudományi elemzések szükségszerűen bizonytalansággal terheltek (mint ahogy nehéz előre kiszámítani egy peres eljárás hosszát, befejezésének várható idejét). A statisztika tudománya azonban segíthet a véletlen ingadozások és a tényleges változás (például egy bírósági reform hatása) elkülönítésére. Ez sajátos logikát feltételez, annak sajátos terminológiájával. A fejezet bemutatja az olyan kulcsfogalmakat, mint a becslések

megbízhatósági intervalluma vagy a hipotézistesztelés, és segít helyesen értelmezni a rájuk épülő érvelés eredményeit, de egyben korlátait is.

Ződi Zsolt fejezete a statisztikai paradigmát már nemcsak a kvantitatív, de a kvalitatív adatokra is alkalmazza akkor, amikor a *jogi szövegekre mint big datára* tekint. A big data (nagy adat vagy sok adat) mint kifejezés a 2010-es években vált a közbeszéd részévé. Legkönnyebben talán egy olyan narratívaként értelmezhető, amely szerint az adatok olyan mennyiségben keletkeznek, hogy ezeket az élet különböző területein – az üzleti életben, a politikai döntések során, a természet- és társadalomtudományokban, valamint természetesen a jogban is – a világ újszerű megismerésére, modellezésére, megértésére és bizonyos területeken igen pontos következtetések levonására és előrejelzésre lehet használni. A fejezet bemutatja, hogyan lehet a jogi szövegekből gépi elemzési módszerekkel olyan összefüggéseket, mintázatokat feltárni, amelyek segíthetik a gyakorló jogászok munkáját, miközben jól kiegészíthetik a hagyományos jogtudományi vizsgálódásokat.

A következő fejezetben Markovich Réka a *formális logikai módszerek* jogtudományi használatába nyújt bevezetést. A formális logika szűkebb értelemben a helyes következtetés, bizonyítás, érvelés tudománya, az igazság megismerésének és a tudományos megismerésnek a módszertana. A jogban így a jogi érvelés, következtetés tanulmányozására és kritikai elemzésére alkalmas. Másfelől a logika a jogban használt fogalmak pontos jelentésének, a jogszabályok pontos tartalmának a feltárására, az esetleges ellentmondások kiszűrésére is hasznos eszköz. Önmagában ugyan a logikai módszer nem empirikus jellegű, de egyes empirikus megközelítésekben (például az automatizált szövegelemzési technikákban) formális logikai megfontolásokat használunk, és így empirikus jogi kutatások előkérdéseként ez a téma is releváns a kötet számára.

A *játékelméletet*, Kóczy A. László fejezetének tárgyát egy Nobel-díjas szerző által jegyzett tankönyv konfliktuselemző módszernek aposztrofálja. A jog szerepe is hasonló: konfliktusokat kezel, illetve segít elkerülni. Konfliktus alatt egyik esetben sem tökéletesen ellenkező érdekek ütközését értjük, pusztán arról van szó, hogy a felek érdekei nem egyeznek meg teljesen. A játékelmélet a konfliktusok modellezéséhez a matematika nyelvét használja. A jelölések, fogalmak kicsit absztraktak, de a módszerek megértéséhez, alkalmazásához nem szükséges magas szintű matematika. A fejezet így elsősorban nem is ezekre fókuszál, hanem mindenekelőtt a jogban hasznosítható modellek, eszközök bemutatására összpontosít.

A közgazdaságtan klasszikus eszköztárán túl a játékelméletre is épít a *közösségi döntések elméletének* paradigmája, amelyről Czeglédi Pál fejezete szól. A szöveg kiindulópontját a következő kérdés jelenti: hogyan működne a közjogi rendszer, ha minden szereplője racionális önérdekkövető lenne? A racionális önérdekkövetés társadalmi következményeinek vizsgálata leginkább a közgazdaságtan sajátja, ezért a kérdés megválaszolása a politikai viselkedés közgazdasági elemzését jelenti. A közösségi döntések elmélete elveti – egy másik paradigma, a társadalmi választások elméletének kulcsfogalmát jelentő – társadalmi jóléti függvényt, és a többségi szavazás mint preferenciaaggregálási eljárás problémáit taglalja. Ez elvezet a képviseleti demokrácia szereplőinek – szavazók, politikusok, bürokraták és bírók – önérdekkövető magatartásából levonható legalapvetőbb következ-

tetésekhez, így például az olyan szabályok jellegzetességeihez, amelyek akkor is működnek, ha minden említett szereplő „gazfickó".

Szintén a gazdasági eszköztárat hasznosítja a *jog gazdasági elemzése* kutatási irány, amelybe Cserne Péter nyújt bevezetőt. A közösségi döntések elméletével szemben ez nem emeli ki a közjogi-alkotmányos területet, hanem általában a jogi intézmények, szabályok és gyakorlatok elemzését végzi el. A paradigma alkalmazásának kezdetét éppen az jelentette, hogy szubsztantív értelemben *nem* gazdasági jogterületeken (például a kártérítési jogban, a büntetőjogban vagy a családjogban) is alkalmazni kezdték a mikroökonómia elemzési eszközeit. A gazdasági elemzés elfogadottsága az utóbbi évtizedekben a jogi szabályozás érdemi tartalmi módosításaiban is tetten érhető: a versenyjog átalakulása, számos iparág deregulációja, a közpolitikai döntések kötelező költség-haszon elemzése, a közgazdasági vagy általában következményorientált érvek alkalmazása a jogi érvelésben mind összefüggenek a jog gazdasági elemzésének elterjedésével.

Gajduschek György fejezete már tágít az előző fejezetek közgazdaságtudományi orientációján, s egy általánosabb társadalomtudományi paradigma, az *új intézményi* (avagy neoinstitucionalista) iskola irodalmába nyújt bevezetést. Ennek során meghatározza az intézmény fogalmát, majd az intézmények különféle típusait és a felvetődő legfontosabb vitapontokat. Ezek közül kiemelkedik annak problematikája, hogy a klasszikus, a jogi szövegeken orientálódó jogtudomány szemléletétől idegen a neoinstitucionalizmus, egyszerűen azért, mert a jogra a klasszikus institucionalizmus szemlélete jellemző. Tágabb értelemben ugyanakkor – akár a jogtudomány, akár a joggyakorlat oldaláról nézzük – lényeges az a gondolat, hogy a jog csak egy a társadalomban működő, így az egyén viselkedését befolyásoló tényezők közül. A jog tényleges társadalmi hatása így csakis más intézményekkel (például a szokásokkal, erkölcsi normákkal) együttesen vizsgálva érhető meg.

Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódik Győry Csaba és Fleck Zoltán fejezete, akik a *jog szociológiai kutatásáról* írtak. Kiindulópontjuk szerint a jog empirikus kutatása modern fejlemény, melynek hátterében az áll, hogy a jogtudomány klasszikus pozícióit a modern társadalomtudományok elméleti és módszertani apparátusa kihívások elé állította. A valóságot alapvetően másként láttatják, értelmezik, a jogtudományok és a jog empirikus kutatásai mégis egyaránt gyakorlati következményekkel járnak. A fejezet a jog szociológiai kutatását heterogén tudományterületként mutatja be, melynek olyan kulcsszerzői, mint Bourdieu és Foucault, sajátos fogalomkészletet alakítottak ki (előbbi a mezőelméletet, utóbbi a kormányozhatóság koncepcióját), orientálva a későbbi, már közvetlenül az empirikus jogi kutatások területéhez tartozó munkákat.

Foucault-nak a büntetőjogra és a büntetés-végrehajtásra vonatkozó radikális kritikája egyben már átvezet kötet második részében utolsóként tárgyalt elméleti paradigmához, a *kritikai elméletekhez*. Kiss Valéria szövege egy olyan kutatási irányba nyújt bevezetést, amely a jog empirikus vizsgálatának egyik legtermékenyebb, ugyanakkor gyakran a legnagyobb indulatokat kiváltó területe. A kritikai elmélet a jogrendszer működését valamely kisebbségi csoport nézőpontjából, sajátos szemüvegen keresztül vizsgálja: ilyen a kritikai jogelmélet, a feminista és kritikai faji jogelmélet, valamint a fogyatékosságtudomány jogelmélete. Ezek az irányzatok erősen kötődnek az angolszász, elsősorban az amerikai jogrendszer vizsgálatához; a klasszikus elemzések részletes ismertetései pedig orientálhatják a kritikai elméletek – egyelőre szórványos – hazai empirikus alkalmazását.

***

A könyv harmadik része már az empirikus jogi kutatások során használható konkrét módszertani megoldások seregszemléjét nyújtja, kitérve mind a kvantitatív, mind a kvalitatív módszerekre. Itt nemcsak a hagyományos eszköztárat vesszük sorra (lásd leíró statisztika vagy kvalitatív tartalomelemzés), hanem olyan újabban elterjedt, de hasznos metodológiai irányokat is, mint a hálózatkutatás és a szövegbányászat.

A kvantitatív módszereket bemutató első blokkot Janky Béla fejezete nyitja meg a kísérleti módszerről. A kísérletek a természet- és élettudományokban – így például az orvostudományban a gyógyszerek hatásának felmérésében – az okság megállapításának legfontosabb eszközei. Az azbeszt rákot okozó hatása kapcsán indított pereket példaként használva a szerző leírja a kísérleti módszer lépéseit. Egy ilyen tesztelés során a kutatók maguk manipulálják, hogy egy kísérleti alany ki van-e téve azbesztnek, miközben kizárnak (illetve kontroll alatt tartanak) minden olyan egyéb tényezőt, amely rákot okozhat. A fejezetből kiderül, van-e speciális, kísérletekhez szabott mérési stratégia a jog szempontjából releváns kutatási területeken, illetve hogyan alkalmaztak kísérleteket konkrét jogi alkalmazások során.

A *kérdőíves kérdezés gyakorlatáról* szóló fejezetben a tudományos adatgyűjtés egy másik gyakori eljárásába nyújt bevezetést Szabó Andrea. A fejezet áttekinti a kérdőívezéssel kapcsolatos legalapvetőbb feltételeket és szabályokat, a kérdőív négy fő típusát, valamint a kérdések megfogalmazási módjára vonatkozó szempontokat. A szerző gyakorlati tanácsokkal látja el az olvasókat a kérdőív szerkesztési szabályaival kapcsolatosan, és példákkal világítja meg, hogyan érdemes kérdéseket megfogalmazni.

A kísérletek vagy kérdőíves lekérdezések során szerzett adatok elsődleges feldolgozási lépése rendszerint az elemi *leíró statisztikai* mutatók kiszámítása. Simon Dávid fejezetének célja megismertetni az olvasót a leíró statisztika alapfogalmaival, egyes fontosabb leíró statisztikai eszközök használatával, valamint a statisztikai adatok helyes ábrázolásának elveivel. Ennek kapcsán bevezeti a változó, a mérési szintek, valamint a megoszlás és a szóródás fogalmát, és bemutatja az olyan gyakran használt mutatókat, mint a medián, a módusz és az átlag. Kitér továbbá arra, hogyan lehet jelenségek közötti összefüggést statisztikai eszközökkel vizsgálni, és ha együttjárást találunk, az mikor tekinthető ok-okozati kapcsolatnak. A fejezet mindvégig jogi természetű, általában valós, esetenként fiktív példákat is hoz ezekre az ismeretekre.

Amennyiben kísérletek elvégzésére nincs lehetőség, úgy a *statisztikai elemzések* nyújtják a második legjobb opciót a változók közötti kapcsolatok szorosságának mérésére (a fejezet természetesen nagyban az előző, valamint a *statisztikai megközelítésről* szóló fejezetben írtakra épít, így érdemes először ezekkel megismerkedni). Barna Ildikó szövege először a magas mérési szintű változók közötti kétdimenziós kapcsolatok vizsgálatát mutatja be, majd a többváltozós elemzések világába kalauzol. Ezt előbb egy interpretációs

modellel, az ún. Lazarsfeld-paradigmával, majd a lineáris regresszióelemzéssel szemlélteti – a témával ismerkedő olvasó számára az utóbbi elv megismerése az empirikus jogi kutatásokról szóló tanulmányok helyes értelmezésének egyik legfontosabb eszköze lehet.

E statisztikai fejezetekben közös, hogy az adatokra mint kvantitatív információforrásokra tekint. Bolonyai Flóra és Sebők Miklós fejezete *a kvantitatív szövegelemzésről és a szövegbányászatról* ugyanakkor már kvalitatív adatokra, elsődlegesen jogi szövegekre is kiterjeszti a statisztikai elemzés eszköztárát. A szövegek adattá konvertálása leggyakrabban egy dokumentumkifejezés-mátrix létrehozásával történik, melyben minden dokumentum egy megfigyelés (sor), s a dokumentumban szereplő minden kifejezés egy oszlop. Az így kvantitatívvá alakított kvalitatív adatokkal már számos szokásos leíró és haladó statisztikai művelet elvégezhető. A leggyakoribb feladatok között megtalálható a csoportosítás (klaszterezés), az osztályozás (például a szövegek pozitív, illetve negatív konnotáció szerinti besorolása), a névelemek felismerése, valamint a szöveg-összehasonlítás. A fejezet röviden bemutat két, jogi szövegekre vonatkozó alkalmazást is.

Az alapvetően kvantitatív – de mint láttuk: sokszor kvalitatív információkra is építő – módszerek bemutatásának sorát egy másik relatíve újabb kutatási területről, a hálózatkutatásról szóló fejezet zárja. Havelda Anikó és Boldvai-Pethes Laura munkája hangsúlyozza, hogy a hálózattudomány egy interdiszciplináris terület, mely mára szinte minden tudományterületen megjelent a szociológiától a természettudományokon át a jogtudományig. A járványok terjedésétől egy vállalkozás potenciális ügyfeleinek felmérésén keresztül a jogi döntések sűrű kapcsolatának felfedéséig egyaránt alkalmazható ez a módszer. A hálózatok sokféle alkalmazhatóságának egyik oka az lehet, hogy a hálózat létrejötte, formálódása mint válaszreakció zajlik, egyetemes elvek alapján. A fejezet a jogtudományban alkalmazott hálózatelemzési módszerekre fókuszál, így például a leginkább hivatkozott ítéletek felderítésére.

Az eredendően kvalitatív módszerekkel kapcsolatos blokkot *az interjúról* szóló fejezet nyitja. Németh Krisztina felvillantja az interjú mint beszédhelyzet társadalmi kontextusát és az interjú mint módszer helyét a kvalitatív kutatási mezőben. Ezt követően áttekinti az interjús módszerek alkalmazásának elméleti és gyakorlati témáit a mit?, kitől? és hogyan? kérdést körbejárva. Az interjúk egy lehetséges tipologizálása aszerint végezhető el, hogy mennyire avatkozik bele az interjú készítője a másik fél mondandójába és mennyire előre strukturáltak a kérdései. Az interjúelemzés alfejezet követi ezt a logikát: az interjúkat információforrásként és mélyebb összefüggéseket rejtő szövegként veszi szemügyre, és ebből a szempontból ajánl elemzési technikákat.

Az interjúzás mellett egy másik gyakori, bár költségesebb kutatási módszer a *fókuszcsoport*. Ságvári Bence fejezete azt hangsúlyozza, hogy ez az eljárás jóval több annál, mint hogy emberek összejönnek és eszmét cserélnek egymással. A fókuszcsoportnak meghatározott célja, mérete, összetétele és szabályai vannak. A módszer lényege, hogy jobban megértsük, hogyan éreznek és gondolkodnak az emberek bizonyos dolgokról. Fókuszcsoportok segítségével vizsgálhatók absztrakt fogalmak, termékek, szolgáltatások, márkák, személyek, intézmények, szakpolitikai elképzelések, vagy bármi más, amivel kapcsolatban az embereknek véleményük, attitűdjeik, érzelmeik lehetnek. A jogtudomány

például jogelméleti problémákkal kapcsolatos vélemények, attitűdök feltárására, az igazságszolgáltatás intézményrendszerének társadalmi percepciójára vagy akár bizonyos jogesetek hatékony társadalmi kommunikációjának kialakítására is használhatja.

A következő módszer, a *jogi etnográfia* tárgyát egy csoport tudatos és rejtett mindennapi gyakorlatai, normarendszerei, cselekvésmintái és jelentéstulajdonításai képezik. Győry Csaba fejezete bemutatja, hogy az etnográfiai kutatás szempontjából csoportnak számíthat egy adott hivatást űzők köre éppúgy, mint egy falu közössége, egy meghatározott cég, telephely vagy hivatal dolgozói, de akár egy Facebook-csoport is. Mivel ezek a cselekvésminták vagy jelentéstulajdonítások nem feltétlenül nyilvánvalók a csoport tagjai számára sem, az etnográfia ideális esetben mindig hosszabb és mélyebb reflexiót követel meg a kutatótól. A terep *(field)* az etnográfiai kutatás központi fogalma. Amíg a terep sokáig valóban egy fizikailag szűken behatárolt területen élő, zárt közösséget jelentett, a fogalom jelentése az etnográfia paradigmaváltásai során fokozatosan átértelmeződött és kibővült, míg ma már akár a New York-i brókerek fehérgalléros bűnügyeinek megértéséhez is használható.

A *kvalitatív esettanulmányok* az empirikus jogi kutatások egyik legkiterjedtebb részterületét alkotják, amelyben gyakran a *diskurzuselemzés* módszertanát használják a kutatók. Pál Gábor fejezetéből kiderül, hogy a jogi esetek vizsgálata rendkívül nagy hagyományokkal rendelkező és igen elterjedt eljárás mind a professzionális jogászi tevékenységben, mind a jogi (felső) oktatásban. Ezt azonban meg kell különböztetnünk a tudományos célú és jellegű, kvalitatív módszertanú esettanulmányok készítésétől, amely viszont inkább kuriózumnak tekinthető. A jogi-jogtudományi vonatkozású diskurzuselemzések felfoghatók az 1970-es években az angolszász szakirodalomban megjelenő „jog és nyelv" *(law and language)* irányzat egyik alirányzataként is. A diskurzusanalízis tehát nem azonos a jog közegében megjelenő szövegek, nyelvi struktúrák és elemek vizsgálatával, csupán annak egyik módszertani variánsa.

A módszertani lehetőségek sorát a *levéltári kutatás* zárja Koi Gyula és Schweitzer Gábor fejezetében. A levéltári kutatás és a levéltár főként a forráskutató történészek (valamint a genealógusok), és kevésbé a jogászok számára adekvát terület. Jogászi vonatkozásban főként a kutatók-oktatók, körükben is a forráskutató jogtörténészek folytatnak nem alkalmi, hanem többé-kevésbé folyamatos levéltári kutatást. Azonban adott esetben a gyakorló jogász (bíró, ügyész, ügyvéd, közjegyző, jogtanácsos, a közigazgatásban szolgálatot vállaló szakember) is kerülhet olyan helyzetbe, hogy egy ügy megoldásához levéltári kutatás során beszerezhető adatokra van szüksége. A fejezet hasznos tanácsokkal szolgál az ilyen kutatások megtervezéséhez és végrehajtásához.

***

A könyv záró, negyedik része az addig megismert paradigmák és módszerek alkalmazási területeibe nyújt bevezetést néhány kiemelt téma áttekintésével. E tanulmányok már nemcsak példáikban, hanem tárgyukban is kapcsolódnak az egyes jogterületekhez és jogi intézményekhez. Szintén közös bennük, hogy kulcskérdésként kezelik a statisztikai számbavételt és általában a mérés problémáját. Egy probléma megértésének első lépése

rendszerint ugyanis a vizsgált jelenség jobb megismerése, az elemi statisztikai és kvalitatív információk összegyűjtése. Az így beszerzett információkra támaszkodva pedig már vizsgálható egyes intézkedések (például büntetési tételek megváltoztatásának) hatása. Enynyiben e blokk tekinthető az első három részben bemutatott ismeretek (lásd például az okság, a bizonyítás, a statisztikai korreláció) gyakorlati problémákra való alkalmazásának.

E rész első, Jakab András által jegyzett fejezete *a jogállamiság indexekkel történő mérésének* lehetőségét járja körbe. A jogállamiság helyzete egy adott országban rendszerint a politikai viták lényeges témája, így különösen fontos, hogy megbízható információkon és tudományos módszertanon alapuló elemzések is napvilágot lássanak. A szerző bemutatja, hogy a hagyományos, „jogászias" eszköztáron túl milyen indexek s ezek hátterében milyen metodológiák segítik a tájékozódást, az időbeli és az országok közötti összehasonlítást.

Bencze Mátyás fejezete már nem általában a jogrendszer, hanem az egyes *jogi döntések minőségének mérhetőségét* vizsgálja. A jogtudományi kutatások egyik kitüntetett terepe a bírói ítéletek elemzése és értékelése, amely leginkább a jogdogmatikai módszer alapján történik. Ahhoz azonban, hogy átfogó képet kapjunk a bírói gyakorlat általános színvonaláról, ezt a módszert a szerző szerint ki kell egészíteni egy olyan megközelítéssel, amely alkalmas nagy mennyiségű bírói döntés feldolgozására. Ez a megközelítés némileg idegen a hagyományos jogtudományi szemlélettől, de a bírói ítélkezés társadalmi jelentősége egyre inkább megköveteli a joggyakorlat színvonalának objektív mérését. A fejezet bemutatja, hogy mi a mérés pontos tárgya, milyen indikátorokat lehet alkalmazni a jogi döntések elemzésére, hogyan férhetünk hozzá ezekhez, és hogy milyen előnyei és hátrányai vannak az egyes változatoknak.

Kovácsy Zsombor fejezete a *jogszabályok hatásvizsgálata* kapcsán már gyakorlati tapasztalatokat is bemutatva ad útmutatást a jogszabály-előkészítésben tevékenykedő jogászoknak, hogy miként alakítsák ki a hatásvizsgálattal kapcsolatos saját szerepfelfogásukat. A jogszabályok által kiváltott következmények vizsgálata szükséges velejárója a jól működő jogrendnek. Ugyanakkor még a legmagasabb szintű állami jogszabály-előkészítésben is rendre elmarad ennek az eszköznek a megfelelő alkalmazása, vagy azért, mert a száraz jogi szemlélet vagy éppen a politikai szempontok túlhangsúlyozása mellett a létjogosultságát is megkérdőjelezik, vagy kapacitás nincs az elvégzésére. A fejezet a jogi szabályozás hatásvizsgálatával kapcsolatos lehetséges elvárásokat és az alkalmazható eszközrendszert tárgyalja, a jog és határterületei elméleti megközelítéseit áttekintve.

A negyedik rész utolsó két fejezete speciálisan az igazságügy empirikus kérdéseivel foglalkozik. Katona Tamás és Novák János az *igazságügyi statisztika múltját és jelenét* körüljárva azt hangsúlyozza, hogy az igazságügyi statisztika jellemzőiből és felhasználási területeiből eredően számos tudománnyal van kapcsolata az általános statisztikától és a demográfiától a jogtudományon át a különböző társadalomtudományokig (közgazdaságtan, szociológia, kriminológia). A tudományterület meghatározása után a fejezet elsősorban a bűnügyi statisztikába nyújt bevezetést. E terület kulcsa a statisztikai módszertan mellett a büntetőjog, ezért a bűnügyi statisztikai adatok időbeli változása is sokszor a büntetőjogi szabályozás változásával indokolható. Másfelől a nemzetközi összehasonlíthatóságot az egyes országok különböző büntetőkódexeinek szerepe korlátozza.

Részben az előző fejezetben bemutatott statisztikai források használatára épülnek a *kriminológiai büntetési hatáskutatások*, amelyeket Borbíró Andrea mutat be. Ez a fejezet a kötet zárásaként annak demonstrálására vállalkozik, hogyan találkozhatnak és egészíthetik ki egymást a kötet korábbi részeiben ismertetett paradigmák és módszertani megközelítések akár egyetlen téma tudományos vizsgálatában. A példaként választott téma a büntetések bűnözésre gyakorolt hatása. Az alapkérdés – látszólag – egyszerűen megfogalmazható: hatnak-e, és ha igen, hogyan hatnak a szankciók a bűnözésre? A kérdéssel több tudományterület foglalkozik, szintetizált ismeretanyagként azonban különösen a kriminológiai szankciókutatások érdeklődésébe tartozik. Ez tehát interdiszciplináris terület, amely integrálja és továbbfejleszti a közgazdaságtan, a jogszociológia, a pszichológia, a kulturális antropológia és más területek elméleti és módszertani megközelítéseit és eredményeit. A fejezet áttekinti a kriminológiai szankciókutatások főbb vizsgálati területeit, valamint a szankciós hatásvizsgálatok leggyakoribb módszertani megközelítéseit.

A kötet tematikája ezzel az empirikus jogi kutatásoknak a tudományok rendszerében betöltött helyétől és tudományfilozófiai-metodológiai alapjaitól a legkonkrétabb jogi és közpolitikai alkalmazási területeiig ível, ami reményeink szerint elősegíti, hogy munkájuk során egyaránt hasznosnak tartsák kutatók, egyetemi hallgatók és gyakorlati szakemberek.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Earl (2009): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Boulanger, Christian – Rosenstock, Julika – Singelnstein, Tobias (szerk.) (2019): *Interdisziplinäre Rechtsforschung.* Wiesbaden, Springer.

Cane, Peter – Kritzer, Herbert M. (szerk.) (2010): *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research.* Oxford, Oxford University Press.

Epstein, Lee – Martin, Andrew D. (2014): *An Introduction to Empirical Legal Research.* Oxford, Oxford University Press.

Hamann, Hanjo (2014): *Evidenzbasierte Jurisprudenz. Methoden Empirischer Forschung und ihr Erkenntniswert für das Recht am Beispiel des Gesellschaftsrechts.* Tübingen, Mohr Siebeck.

Lawless, Robert M. – Robbennolt, Jennifer K. – Ulen, Thomas S. (2016): *Empirical Methods in Law.* Austin et al., Wolters Kluwer (2. kiadás).

Leeuw, Frans L. – Schmeets, Hans (2016): *Empirical Legal Research. A Guidance Book for Lawyers, Legislators and Regulators.* Cheltenham, Edward Elgar.

Petersen, Niels (2010): Braucht die Rechtswissenschaft eine empirische Wende? *Der Staat,* vol. 49, no. 3, 435–455.

Towfigh, Emanuel V. – Petersen, Niels (2015): *Economic Methods for Lawyers.* Cheltenham, Edward Elgar.

Wissenschaftsrat (2012): *Perspektiven der Rechtswissenschaft in Deutschland. Situation, Analysen, Empfehlungen* (Drs. 2558-12), *bit.ly/3dB5viB.*

SZALAI ÁKOS – MARKOVICH RÉKA

AZ OKSÁG ÉS A BIZONYÍTÁS A TÁRSADALOM-TUDOMÁNYOKBAN ÉS A JOGTUDOMÁNYBAN

BEVEZETÉS

David Hume óta (ha régebben nem is) tudjuk, hogy az okságra vonatkozó tudásunk nem empirikus tudás, az okságot közvetlenül nem lehet megfigyelni, megtapasztalni. A modern empirikus társadalomtudomány sem ezt ígéri – csak azt, hogy képes ellenőrizni olyan mennyiségi vagy minőségi jellemzők közötti összefüggések meglétét, amilyeneket az oksági modellek állítanak, valószínűsítenek. Hogy ez az összefüggés valós-e, az, hogy ez az összefüggés valóban oksági viszonyt takar-e, arra az empirikus vizsgálatok nem adnak választ.

1. OKSÁG

Az okság fogalma eltérő jelentést kap a jogban és a társadalomtudományokban. Ez a fejezet ezt a két jelentést hasonlítja össze. Az összevetés megkönnyítése érdekében áttekintjük azt is, hogy a tudományfilozófiában milyen okfogalmak jelennek meg – látszik majd, hogy a jog és a társadalomtudományok közötti eltérés tudományfilozófiai különbözőségen alapszik: úgy tűnik, a két tudományág más-más oksági elméletre épít. Mindkettő hagy nyitott kérdéseket – ahogy a tudományfilozófiában azonosítható minden okságmodell. Mivel olvasóink nagy része jogász, így a fejezet a jog okfogalmának rövid áttekintésével kezdődik. Ezután kerül sor a tudományfilozófiában megjelenő egyes fontosabb elméletek bemutatására, ütköztetve azokat a jog okfogalmával. Az utolsó pont foglalkozik a társadalomtudományokban bevett okfogalmak ismertetésével és értékelésével.

1.1. A jog okfogalma

A jogtudományban ugyan gyakran megjelenik az okozás fogalma – beszélünk károkozóról, halált okozó testi sértésről stb. –, a fogalom azonban rengeteg vita forrása. Ennek fő oka az, hogy nem világos, hogy ebben a jogi kategóriában egyszerűen valamely más tudományágtól átvett fogalom jelenik-e meg (és ha igen, melyik), vagy a jognak van saját okságfogalma. Többé-kevésbé két álláspont azonosítható.

Az egyik álláspont szerint a jognak nincs saját okfogalma. Minden esetben ki kell mondania az okozást, ha valamely más tudományág szerint okság áll fenn. Ez a modell is megengedi ugyan, hogy ezen okok közül egyeseket ne vegyen figyelembe a jog, de ezt nem valamilyen sajátos jogi okság hiánya teszi, hanem más indok (például a felróhatóság hiánya vagy a méltányosság). Idesorolható például Marton Géza álláspontja, aki szerint a természettudomány okságfogalmát kell átvenni a jogban (Marton, 1941, 367). Szintén ebbe a körbe sorolható az a jogi álláspont, amely a tudományfilozófiában tényellentétes okságként megfogalmazott teszt alapján akarja megállapítani az okozati összefüggést.[1] Hasonlóképp az önálló jogi ok léte ellen érvel Tony Honoré, aki úgy foglal állást, hogy a jogesetek oksági problémáinak vizsgálata segíthet az okság tudományos fogalmának megértésében (Honoré, 1995, 363–365).

A másik álláspont szerint létezik jogi okság. Eszerint a bíróságok az okozati összefüggés keresése során kétféle kérdést tesznek fel (nevezhetjük ezt kétlépcsős tesztnek), megkülönböztetünk[2]

- ún. okazonosító elméleteket, amely az okok szélesebb körét, az ún. természetes okokat jelölik ki, és
- ún. okszűrő elméleteket, amelyek e természetes okok közül választják ki az ún. jogi (jogilag releváns) okokat.

A legismertebb okazonosító elmélet (sőt a büntetőjogi tankönyvekben megjelenő egyetlen oksági modell) a *conditio sine qua non* elve, amely az okozat szükséges feltételeit (mint nemsokára látjuk, az ún. kemény szükséges feltételeit) tekinti oknak. Ezt az oksági (okazonosító) modellt azonban a jogtudományban is komoly kritikák érik. Az egyik legismertebb problémára Ronald Coase 1960-ban megjelent klasszikus cikke világít rá: a jogi értelemben vett károkozó nem állapítható meg ezen okságteszt alapján (Coase, 2004c). Egy polgári jogi felelősségről szóló perben a károsult léte, magatartása ugyanúgy szükséges feltétele lesz a kárnak, mint a „károkozóé": ha ő nem azt teszi, amit tesz (nincs ott, nincs a birtokában az adott vagyontárgy stb.), akkor ugyanúgy nincs kár, mint ha a károkozó nem teszi, amit tett.[3] (Ugyanez igaz természetesen egy bűntényre is: az áldozat a *conditio sine qua non* alapján ugyanúgy okozója annak, mint a tettes.) Coase állítása: az okozás nem olyan fogalom, amelyre a jog mint kívülről adott tényre hivatkozhatna: nem választható el ugyanis a felelősség kérdésétől.[4] Javaslata szerint az okozót annak alapján célszerű keresni, hogy kit érdemes *felelősnek* találni egy adott helyzet kialakulásáért. Pontosabban hogy melyik fél tudta volna kisebb (társadalmi) költséggel megelőzni a helyzet kialakulását.

A jogban – még az okazonosítás kapcsán is – sok kérdés merül fel:

- A *conditio sine qua non* feltétel hiányában (vagy annak bizonyíthatatlansága esetén) más elvek segítségével is találhat-e a jog okokat? (Blutman, 2011, 314; Boronkay, 2007, 191; Fuglinszky, 2015, 244.)
- Lehet-e ok (akár részben) nem emberi magatartás – figyelembe veszi-e ezt a jog (például úgy, hogy részokságot állapít meg)?[5]
- Milyen emberi magatartás lehet ok – például bármilyen emberi magatartás, vagy csak jogellenes, felróható magatartás? (Menyhárd, 2015, 299; Dósa, 2010, 113; Szalai, 2017, 22–28.)
- Mi lehet okozat – lehet-e, hogy az okozat nem valaminek a megjelenése, hanem csak az esélyének az emelkedése? (Szalai, 2017, 39–41.)

Egy logikai kérdésre azonban egyértelmű a válasz: az okság a joggyakorlatban nem nyitott kérdés (nem azt kérdezzük, hogy mi az oka *E*-nek), hanem eldöntendő (oka-e *E*-nek *C*?). A megkülönböztetés azért lényeges, mert a joggyakorlat számára nem fontos a perbeli helyzetet okozó összes esemény feltárása, hanem csak annak megválaszolása, hogy az alperes, a vádlott lépése, magatartása okozója-e annak.

[1] Lásd például a feltételek egyenértékűségének elve a büntetőjogban (Kiss–Hollán, 2013, 119). Vagy az, hogy a *Principles of European Tort Law* 3:101 bekezdése kifejezetten a *conditio sine qua non* tesztjének teljesüléséhez köti az okság kimondását is. (Kiegészítve azt a konkuráló, az alternatív, a potenciális és a bizonytalan ok tesztjével.)

[2] Meg kell azonban jegyezni, hogy a joggyakorlatban az okság e két eleme ritkán válik el: a bíróságok nem mondanak olyat, hogy a természetes okság ugyan fennáll, de az jogilag nem releváns. Az ítéletekből csak azt tudjuk meg, hogy a jogi relevancia hiányzik – azt nem, hogy azért történt-e ez, mert a természetes okság sem áll fenn, vagy azért, mert az ugyan fennáll, de az adott ok az okszűrés során kiesett (Blutman, 2011, 313; Menyhárd, 2015, 298).

[3] A magyar jogirodalomban hasonlóan érvel Marton Géza és Eörsi Gyula is. Marton kifejezetten kiemeli, hogy a *conditio sine qua non* értelmében a károsult ugyanúgy okozója a kárnak, mint a károkozó (Marton, 1993, 67, 122–123). Eörsi Gyula ezt az állítást csak azzal kritizálja, hogy – elfogadva a fizikai okozás kétoldalúságát – a károsultat azért nem tekinthetjük okozónak, mert akkor a károkozás jogellenességéből az is következne, hogy az önmagunknak okozott kár is jogellenes lenne (Eörsi, 1966, 154–156).

[4] Többen vitatják, hogy az okozást a jog nem állapítja meg a felelősségtől függetlenül. Például Tony Honoré utal rá: a jogban előfordul, hogy anélkül is felelősnek ítélünk valakit, hogy okozónak tekintenénk. Példaként az angolszász jog *vicarious liability* (nagyjából a magyar másért viselt felelősségnek felel meg) tényállását hozza (Honoré–Gardner, 2010).

[5] A probléma élesen merül fel napjainkban az ún. részokságnak az ítélkezési gyakorlatban megjelenő koncepciója kapcsán (lásd például Menyhárd, 2015, 302).

1.2. Az egyes tudományágakban használt okfogalmak filozófiai reflexiója

A természet- és társadalomtudományban többféle, egymással vitatkozó oksági modell jelenik meg. Az egyszerűség kedvéért – az empirikus vizsgálatok kérdésfeltevését is szem előtt tartva – ebben a szövegben ezeket három nagyobb csoportba soroljuk: 1. a regularitásra épülő, 2. a tényellentétes és 3. a valószínűségi okozati tesztekre. Mielőtt azonban hozzáfognánk ezek elemzéséhez, érdemes néhány olyan alapvető elvárást kiemelni, amelyet az oksági definíciónak teljesítenie kell. Ezeket az elvárásokat ugyan ritkán fogalmazzuk meg így, de amikor az egyes oksági koncepciókat kritizálja az irodalom, akkor ezekre az elvárásokra (pontosabban ezek megsértésére) hivatkozik. A fejezetet pedig egy olyan probléma elemzése zárja, amely az összes tesztben megjelenik: bármilyen tesztet is használunk, abban központi szerepet kap a valószínűség koncepciója – ennek értelmezési problémáiról szól majd az utolsó pont.

1.2.1. Az oksági viszony alapvető tulajdonságai

Három olyan fontosabb elemet érdemes kiemelni, amelyet egy oksági teszttel kapcsolatban el szoktunk várni:

1. *Aszimmetria.* Az okságtól elvárjuk, hogy „egyirányú" legyen: ha *C* oka *E*-nek, akkor *E* ne legyen oka *C*-nek (Menzies, 2017; Hitchcock, 2018). Áttételesen sem, vagyis ne legyen ciklikus kapcsolat sem. (Ciklikus kapcsolatról beszélünk, ha *A* oka *B*-nek, *B* oka *C*-nek, az pedig *E*-nek, viszont *E* oka *A*-nak. A tyúk és a tojás jól ismert paradoxona példázza ezt az aszimmetriaproblémát.)

2. Az oksági viszony valamiféle ismert *szabályszerű kapcsolat.* Be kell tudni mutatni a mechanizmust, amelyen keresztül *C* okozza *E*-t.
   - Ez a szabályszerű kapcsolat azonban nem definíció: ha *C* azonos *E*-vel, akkor nem mondhatjuk, hogy *C* okozza *E*-t (Huoranszki, 2001, 98, 112). (Például ha az emberölés definíciója az, hogy valaki meggyilkol valakit, akkor ha *A* megöli *B*-t, akkor *A* e tette nem oka annak, hogy emberölést követ el. Viszont az emberölés oka annak, hogy *A*-t a bíróság elítéli.)
   - A szabályszerű kapcsolat alapján különbséget tudunk tenni ok és feltétel között (Blutman, 2011, 310; Honoré–Gardner, 2010). Az, hogy valami (szükségszerű és/vagy elégséges) feltétele egy másik dolognak, még nem jelenti azt, hogy egyben oka is annak. (Azt ugyan mondhatjuk, hogy Fenyő Jánost nem lehetett volna meggyilkolni a kocsijában, ha az autója páncélozott, de azt bizonyosan nem állítanánk, hogy a páncél hiánya okozta a gyilkosságot.)

3. *Differenciálás.* Az okságfogalomtól elvárunk valamiféle differenciálást: nem szerencsés, ha egyetlen eseményt sok nagyon eltérő okozat okaként azonosítunk. (Például ha a szegénység nagyon eltérő reakciókat vált ki különböző emberekből, akkor nem szokás ezt mindezen nagyon eltérő jelenségek, reakciók okának tekinteni – inkább azt fogjuk okként azonosítani, ami miatt eltérnek egymástól a szegénységre adott reakciók.) Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy okozatnak csak egyetlen oka lehet (Huoranszki, 2001, 98) vagy hogy adott eseménynek csak egy okozata, következménye lehet (elképzelhető például, hogy egy baleset következményei csak évek múlva jelentkeznek).

Elvárásként ugyan nem fogalmazhatjuk meg, de érdemes felhívni a figyelmet már itt az elején egy fontos különbségre, amely az egyes oksági modellek, okságtesztek között fennáll. Vannak olyanok, amelyek kifejezetten specifikus események okát próbálják azonosítani, és vannak, amelyek csupán általános elméletet adnak. Ez utóbbiak csak azt keresik, hogy egy adott típusú eseményt mi szokta okozni. Jogi példával: a dohánygyárak felelősségével kapcsolatos perekben a bíróság sokszor elegendőnek találja az általános okságot, vagyis azt, hogy a dohánytermékek fogyasztása növeli egy adott betegség esélyét. Nem követelik meg a speciális okság bizonyítását, vagyis azt, hogy egy adott beteg megbetegedése kapcsán is bizonyítsuk azt.

1.2.2. A regularitás mint okság

David Hume szerint az, amit okságnak szoktunk nevezni, annak a tapasztalata, hogy *C* dolgot *E* dolog szokta követni:[6] „az okot olyan dologként határozhatjuk meg, amelyet egy másik követ, éspedig olyképpen, hogy az elsőhöz hasonló összes dolgot a másodikhoz hasonló dolgok követik" (1751; Hume, 1973, 117). Ez az állandó együttjárásra („összes dolgot") épülő okfogalom a későbbiek során finomodott: kialakult az ún. regularitásteszt mai formája. Ez sokszor állapít meg okságot akkor is, ha az okot nem mindig követi az okozat. Ez a mai regularitásteszt három – a mi mostani elemzésünk szempontjából – fontos elemet tartalmaz:

1. *C* és *E* dolog időben és térben egymáshoz közel bukkan fel – együtt járnak,
2. *C* időben megelőzi *E*-t,
3. *C* bekövetkezését általában *E* bekövetkezése követi, ami alól vannak ugyan kivételek, de az ilyen esetek nem túl gyakoriak.

A regularitásteszt nehezen alkalmazható olyan speciális helyzetekre, amelyek nem *szoktak* felbukkanni. Lássuk ezt a *United Novelty v. Daniels* (42 So. 2d 395, 1949) eseten! Egy munkásnak utasításba adták, hogy egy gépet benzinnel takarítson le. A gép egy olyan helyiségben volt, amelyben tűz égett nyílt lánggal. A helyiségbe betévedt egy patkány, és

[6] Hume abból indult ki, hogy tudást máshogy nem szerezhetünk, csak empirikus úton. Ebből következően mivel az okság empirikusan nem megfigyelhető, ezért az okságról szóló állításokkal szemben eleve kritikusnak kell lennünk. Amikor ő okságról beszél, akkor nem a valós okságot határozza meg, csak azt, hogy mit szoktunk (tévesen) ezen érteni.

ráfröccsent a tisztításhoz használt benzin. A patkány a tűzhöz futott, és robbanás következett be. Ha csak azt kérdezzük, hogy a benzinhasználat nyílt láng mellett *általában* robbanást okoz-e, akkor a válasz: igen. De oka volt-e a robbanásnak az, hogy patkány volt a helyiségben? Első látásra nem tudunk olyan összefüggést felállítani, amely szerint patkány jelenléte nyílt láng és/vagy benzin mellett robbanást *szokott* okozni.

A probléma feloldása során a regularitásmodell erősen támaszkodik a hasonlóság fogalmára – sőt ez egyben a modell központi fogalma. A modell igazából azt keresi, hogy az esetéhez hasonló körülmények az esetben fellépő következményhez hasonló eseményekhez szoktak-e vezetni. A példánkban: igaz, patkány ritkán rohangál benzin és nyílt láng mellett, de mondhatjuk, hogy a szerepe hasonló egy benzinnel átitatott rongyhoz, amelyet tűzbe dobunk. Vegyük azonban észre, hogy ezzel nem oldottuk meg teljesen a problémát: választ kell adni arra, hogy mi a hasonló, mi használható analógiaként. Például ahhoz, hogy azt állíthassuk, a benzin és a tűz együttes jelenléte robbanást szokott okozni, ki kell egészíteni a mondatot: ha a benzin és a tűz *hasonlóan közel* van egymáshoz, akkor robbanást okoz. A hasonlóságot tehát itt a fizikai közelség alapján határozzuk meg.[7]

De ugyanilyen problémát jelent az időbeli közelség követelménye is. Közismert, hogy egyes okok nem azonnal hatnak: azt, hogy egy jogszabályi változás hatást gyakorol a jog alanyainak magatartására, nem cáfolja az, hogy a jogszabály bejelentését vagy hatálybalépését követő hónapban nem jelenik meg a várt hatás – feltételezni kell valamiféle alkalmazkodási időszakot. Ennek a hossza azonban már vita tárgya lehet.[8]

A tesztet érdemes az oksági állításokkal szemben megfogalmazott, előbb látott feltételekkel, elvárásokkal összevetni.

1. *Aszimmetria.* Bár első látásra úgy tűnhet, hogy a megelőzés elvárása miatt ez teljesül (ha *C* megelőzi *E*-t, akkor *E* nem lehet oka *C*-nek), ez sajnos nem igaz. A legfontosabb probléma, hogy *C* és *E* kölcsönösen megelőzheti egymást. Ha például egy városrészben az ott lakó romák aránya és az ottani ingatlanárak között erős összefüggést tudunk kimutatni, akkor sokszor azt is ki lehet mutatni, hogy

- ha csökken az ingatlanár, a jövőben nőni fog a romák (illetve általában a szegények) aránya, mert a szegényebb csoportok költöznek oda, és
- ha nő a lakossághoz mért arányuk, akkor csökkenni fog az ingatlanár, mert csökken a környékbeli ingatlanok iránti kereslet.

[7] És ismét fel kell ismerni egy problémát: nem biztos, hogy ismerünk sok esetet, amikor épp az adott távolságban vannak. Vagyis el kell dönteni, hogy mi az a határ, amelyen belül hasonló távolságról beszélhetünk.

[8] Egyes esetekben pedig még az is vitatható, hogy az ok megelőzi-e az okozatot. Huoranszki Ferenc példájával: ha egy mérleghinta egyik oldalát megterheljük, lenyomjuk, *azonnal* megemeli a másik oldalt (Huoranszki, 2001, 92–93).

(Ennek a nehézségnek a feloldásában segít, ha az eseményeket differenciáltabban kezeljük: az aszimmetria ugyanis azt jelenti, hogy *C* és *E* két instanciája[9] nem lehetnek kölcsönösen egymás okai. De egy *E* lehet egyszerre okozata *C* egy instanciájának és oka *C* egy másik instanciájának – és ezt már a regularitáselmélet képes felfedezni.)

2. *Szabályszerűség.* A regularitásteszt, *C* és *E* együttjárása nem adja meg, hogy mi az oksági mechanizmus. Két dolog együttjárása nem biztos, hogy utal bármiféle oksági viszonyra. (Például a romák aránya és az ingatlanárak közötti összefüggés kapcsán is látszik: nem biztos, hogy a romák aránya az, ami releváns – lehet, hogy a szegényeké. Akik között sokan vannak a romák.) A teszt nem tudja elhatárolni az októl sem a definíciószerű kapcsolatot, sem a feltételt.

3. *Differenciálás.* Ez ebben az esetben ritkán jelent problémát: ahogy megyünk visszafelé az oksági láncban, úgy csökken az együttjárás ereje, tipikussága. Egyre kevésbé lesz kimutatható, hogy az ok tipikusan maga után vonja az adott okozatot. Különösen, ha többféle okozatot vezetünk vissza ugyanarra az okra.

A regularitáson alapuló oksági érvelés problémáinak érzékeltetésére érdemes felidézni Jon Elster – Alexis de Tocqueville-től kölcsönzött – példáját: igaz-e, hogy a szerelemre alapuló (és nem a szülők által elrendezett) házasságok hosszabb távon boldogtalanabbak? (Elster, 1995, 11–12). Tegyük fel, hogy az összefüggést ki is lehet mutatni. (Ráadásul plauzibilisnek tűnő oksági mechanizmust is meg tudunk fogalmazni, például: „szerelmi házasság esetén a felek kevésbé gondolják végig, hogy hosszabb távon mivel is jár az együttélés, kevésbé megfontoltan döntenek".) Az oksági összefüggésre hivatkozni mégis tévedés. Két ok miatt:

- Elképzelhető, hogy az együttmozgás csak adott körülmények között igaz. Például ezt az összefüggést csak akkor találjuk meg, ha olyan világban vizsgálódunk, ahol az elrendezett házasság elterjedt. De amennyiben csak ilyen világból származó adatunk van, akkor ezt általános törvénynek, együttmozgásnak fogjuk látni.
- Az együttmozgás még adott körülmények között sem jelenti, hogy a két jellemző (szerelmi házasság és boldogtalanság) között oksági viszony van. Lehet, hogy csak közös okuk van. Például ha egy adott kultúrában az elrendezett házasság a bevett, akkor a szerelmi házasság egyfajta lázadást jelent, a magukat szerelmi házasságra elszánók lázadók, „öntörvényű emberek". És két öntörvényű ember nehezebben alkalmazkodik egymáshoz is.

[9] Az instancia (tudomány)filozófiai fogalom, nagyjából egy adott megvalósulást, realizálódást jelent.

1.2.3. Tényellentétes okság

David Hume a regularitásteszt mellett megfogalmazza a tényellentétes vizsgálat követelményét is: „ha [az ok] nem lett volna, [az okozat] sose létezhetett volna" (1751; Hume, 1973, 117.) Hume ezt a definíciót úgy tekinti ugyan, mint az elsőnek a kiegészítését, de a modern irodalom inkább alternatív okságfogalomként kezeli (Huoranszki, 2001, 110). Jól láthatóan ez húzódik meg például a jogban bevett *conditio sine qua non* elve mögött is. Ezt a joggyakorlatban megjelenő tesztet a filozófia általában az ún. kemény szükségszerűség definíciójának nevezi (Honoré, 1995, 363). E kemény szükségszerűség tesztje az, hogy *C* akkor oka *E*-nek, ha *C* hiányában *E* nem jelentkezne – vagy megfordítva: ha *E* megjelenik, akkor nem képzelhető el, hogy *C* ne lett volna jelen (korábban). Azaz a teszt tényellentétes: a valós folyamatot azzal veti össze, hogy mi lett volna *C* hiányában.

Ez a kemény tényellentétes teszt a tudományfilozófiában, a természet- és a társadalomtudományokban ritkán bukkan fel. Ott inkább a puhább szükséges vagy elégséges kapcsolatra, vagy azok keverékére épülő oksági definíciók jelennek meg.[10] Ilyenek a következők:

1. *Puha szükséges feltétel.* Adott körülmények között (a többi körülmény változatlansága mellett), vagyis *ceteris paribus* az ok hiányában az okozat nem jelentkezhet – ha az okozat megjelenik, akkor az adott körülmények között az oknak is jelentkeznie kellett.
2. *Puha elégséges feltétel.* Az ok jelenléte mellett *ceteris paribus* az okozatnak be kell következnie – ha az okozat nem következett be, akkor nem képzelhető el, hogy az ok megjelenjen (miközben adott körülmények fennállnak).
3. *INUS-feltétel.* Ez a szükséges és elégséges feltételek kombinálásának legismertebb, John L. Mackie által kidolgozott tesztje (Mackie, 1965, 1974). Eszerint az ok nem más, mint az okozat egy elégséges (de nem szükséges) feltételrendszerének szükséges (de önmagában nem elégséges) eleme *(insufficient but necessary part of a condition which itself unnecessary but sufficient for the result).* E teszt szerint *E*-t többféle körülmény együttállása is előidézheti – ezért adott feltételrendszer nem szükséges, csak elégséges. (A fenti példánkban: Fenyő János több módon is meghalhatott volna adott pillanatban. Ezek egyike volt az a merénylet, amelyet vele szemben elkövettek.) Egy adott feltételrendszert azokkal a nem redundáns elemekkel írunk le, amelyek nélkülözhetetlenek annak előállásához. (Ilyen például az, hogy rálőttek és az, hogy nem volt páncélozva az autója.) Amennyiben *C* ez utóbbi feltételek egyike, akkor e teszt alapján *E* okának minősül. Fontos azonban felismerni, hogy – a definícióból következően – ilyen „okból" nem egy van. Ha egy lenne, ha az adott feltételrendszernek csak egyetlen szükséges eleme volna, akkor az maga is elégséges feltétele lenne *E*-nek.

[10] A kemény *(strong)* és a puhább *(soft)* tesztek elkülönítéséhez lásd Mackie, 1974, 39–40, 60–66.

A tényellentétes tesztek – szemben a regularitás modelljével – konkrét eset okát, a specifikus okot keresik. (Nem érdekes, hogy általában a benzin és a láng egymástól meghatározott távolságra robbanáshoz vezet, a kérdés az, hogy *adott esetben* ahhoz vezetett-e.) Éppen ezért komoly problémát jelenthet e teszt esetén a helyzet leírása: az okság sokszor attól függ, hogy mennyire pontosan írjuk le az esetet. Lássuk ennek illusztrálására egy büntetőjogi példát (Kiss–Hollán, 2012, 121). Az áldozatot *B* megmérgezte (a méreg néhány percen belül halált okozott volna), *C* leszúrta. A halál oka *csak akkor C* késszúrása, *ha a kérdés* az, hogy miért éppen abban a pillanatban és olyan fizikai folyamat miatt halt meg – és nem kicsivel később a mérgezés következtében. Ha azt kérdeznénk, hogy az adott negyedórában mi okozta a halálát, akkor már *B* és *C* tette is megállhatna okként.[11]

És ezzel el is jutunk a tényellentétes okság kapcsán a (jogirodalomban gyakran felbukkanó) túldetermináltság problémájához. Ha nem nagyon pontosan leírt halál (okozat) okát keressük, akkor egyik gyilkossági kísérlet (egyik feltétel) sem lesz ok. Például a Caesart érő több késszúrás közül nehéz akár egyetlent is okként azonosítani (Huoranszki, 2001, 115). Hasonló probléma bukkant fel a BH 2004. 135. esetben, amikor egy orgazda állította, hogy a betörésnek, amelynek a zsákmányát ugyan átvette, ő nem oka (nem szükséges feltétele), és ezért felelősségre sem vonható amiatt. Érvelése szerint a rablók sok orgazda közül választhattak, vagyis ha ő nem veszi át, akkor megtette volna más.

Látszik: a puha tesztek mindegyike az adott feltételek változatlanságából (a *ceteris paribus* feltételből) indul ki. A kérdés – és a modell kritikája – éppen ezért a leggyakrabban e körül forog: mit jelent a feltételek változatlansága, és honnan tudható, hogy mi történne az ok vagy az okozat hiányában? E kérdésre két ok miatt is problémás válaszolni:

- Ha az adott esemény nem következik be, akkor meg kell mondani, mi történne helyette. Ha például azt vizsgáljuk, hogy adott bűncselekmény elkövetési gyakoriságára hat-e az adott esetkörre alkalmazott halálbüntetés, akkor ezt csak úgy vizsgálhatjuk, ha megmondjuk, milyen büntetése lenne az adott tettnek halálbüntetés nélkül. (Nyilvánvalónak tűnik: nem mindegy, hogy az adott jogrendben életfogytiglani börtön – és azon belül mennyi idő múlva felülvizsgálható szabadságvesztés – lenne-e az alternatíva, vagy *horribile dictu* a gyilkos kéz levágása vagy a szem kivájása.)
- Ha egyértelmű is, hogy mi lépne egy adott hatás helyébe a hipotetikus helyzetben, akkor is tipikusan bizonytalan az, hogy ebben a helyzetben mi történne. *Biztosan* nem tudhatjuk, mi történt volna – maximum azt, hogy mi minden történhetett volna (milyen események következhettek volna be), és melyik milyen eséllyel, mekkora valószínűséggel. Felmerül ezért a kérdés: mennyire kell *valószínűnek* len-

[11] Ezt nevezik a büntetőjogi tankönyvek az eredmény „időpontjára" és „bekövetkezési módja tekintetében" konkretizáló megfogalmazásnak (Kiss–Hollán, 2012, 120–121).

nie egy esemény bekövetkezésének ahhoz, hogy azzal összevethessük az aktuális eseményt? Mi történjen, ha sokféle eredményt el tudunk képzelni, de egyik sem ennyire valószínű?[12]

Vessük egybe a tényellentétes teszteket is az 1.2.1. pontban megfogalmazott elvárásokkal:

1. *Aszimmetria.* Ha az okságot olyan helyzetben véljük felfedezni, amikor *C* és *E* között szükséges *és* elégséges kapcsolat áll fenn, akkor az aszimmetria hiányzik: ekkor ugyanis, ha *C* (szükséges és elégséges) feltétele *E*-nek, akkor *E* is (szükséges és elégséges) feltétele *C*-nek. (Az időbeli megelőzöttség elvárása ugyanúgy nem feltétlenül jelent megoldást itt, ahogy a regularitástesztnél sem – lehet, hogy itt is mindkét irányban fennáll.) Az aszimmetria nem sérül, ha a pusztán szükséges (de nem elégséges) vagy a pusztán elégséges (de nem szükséges) kapcsolat miatt mondjuk ki az okságot – hiszen ha az ok szükséges (de nem elégséges) feltétele az okozatnak, akkor az okozat nem lesz szükséges feltétele az oknak. (Elégséges feltétele lesz.)
2. *Szabályszerűség.* Ez a teszt sem képes szétválasztani a feltételt és az okot, valamint nem képes kiszűrni a definíciószerű kapcsolatot sem. Maga a büntetőjogi okságdefinícióban kiemelt „feltételek egyenértékűségének" elve is épp ezt mutatja: minden feltételt oknak kell minősíteni. Így például e szerint az érvelés szerint a sok esetben megjelenő „áldozathibáztatás" is okokat mutat: ha az áldozat nem ment volna el az elkövetővel bulizni, ha nem lett volna részeg, ha kért volna segítséget, akkor a bűncselekményre nem kerülhetett volna sor. (Ugyanígy Fenyő János is okozója a halálának, mert nem páncélozott autóban ült.)

   Nem képes a teszt kezelni a közös ok problémáját sem: ha *C* és *E* mögött is ugyanaz az ok – például *D* – húzódik meg, akkor igazolható lesz a tényellentétes okság is. Ha nincs *D*, akkor nincs sem *C*, sem *E* – ha pedig van *C*, akkor (mivel a közös ok jelen van, így) *E* is meg fog jelenni.
3. *Differenciálás.* Az oksági lánc problémája különösen e tesztnél jelentkezik: ha *E*-nek oka *C*, annak *B*, annak pedig *A* és így tovább, akkor roppant messzire visszajuthatunk. Ráadásul nagy az esélye, hogy az oksági láncban messze a múltban megtalált elemhez már más, nagyon különböző okozatokat is kapcsolni fogunk.

1.2.4. Valószínűségi okság

A valószínűségi okságot két formában fogalmazhatjuk meg. Az egyik szerint az ok, *C* megjelenése *emeli* az okozat, *E* bekövetkezési valószínűségét (Hitchcock, 2018). A kicsit erősebb változata szerint: *C* jelenlétében *E* bekövetkezési valószínűsége *jelentősen*, nem

[12] Érdemes megemlíteni, hogy a tényellentétes okozás „klasszikusa", David Lewis szerint a tényellentétes helyzet azonosításának úgy kell történnie, hogy a lehető „legközelebb" maradjunk a valós helyzethez – mindenekelőtt: a természeti, tudományos törvényeket lehetőleg ne adjuk fel (Lewis, 1973a; 1973b; 1986).

elhanyagolható mértékben nő. A legtöbbször egy adott betegség „kiváltó oka" (például a dohányzás) és a betegség közötti oksági kapcsolat csak e teszt alapján állítható. Egyrészt nem biztos, hogy az ok megjelenése után az okozat is fellép. Még az sem biztos, hogy az esetek többségében fellép. Például szerencsére a dohányzás következtében is csak az esetek kisebb részében alakul ki tüdőrák. Ezért a regularitásteszten e kapcsolat nem megy át. Másrészt a tényellentétes teszt alapján végképp nem állítható, hogy igazolni lehetne a betegség és a kiváltó ok közötti kapcsolatot: nem bizonyítható, mi történt volna dohányzás hiányában.

Az oksággal kapcsolatos – a fejezet 1.2.1. pontjában kiemelt – elvárásokkal kapcsolatban elmondható, hogy a valószínűségi okság:

1. Nem oldja meg az *aszimmetria* problémáját: ugyanis (matematikai okokból) ha *E* megjelenési esélye nagyobb *C* jelenlétében, mint annak hiányában, akkor *C* megjelenési esélye is nagyobb *E* jelenlétében, mint annak hiányában.[13] (Az időbeliség vizsgálata pedig ugyanolyan hatásokkal jár, mint az eddig látott két tesztnél: nem zárható ki, hogy mindkét irányban igaz legyen.)
2. Szintén nem mond semmit az *oksági mechanizmusról:* okságot mutat ki definíciószerű kapcsolat esetén is, és akkor is, amikor hiányzik az okság (vagyis közös ok esetén). És ennek révén sem lehet elhatárolni az okokat a feltételektől.
3. Keményebb formája – a regularitástesztnek hasonlóan – megoldást kínál a *differenciálás* problémájára, levágja a „távoli" hatásokat, elvágja az oksági láncot, hiszen azoknak nem lesz „jelentős hatásuk" az okozat megjelenési esélyére. A puhább forma viszont a tényellentétes teszthez áll közelebb: a differenciálásra nem lesz alkalmas. (Más kérdés, hogy ebben az esetben meg kell adni, hogy mit tekintünk *jelentős* hatásnak.)

1.2.5. Valószínűség

A fenti tesztek mindegyikében felbukkant, sőt talán nem túlzás azt állítani, hogy központi szerepet játszott a valószínűség fogalma. A valószínűségi okság esetén a legkézenfekvőbben, de jelen van a regularitás tesztjénél is: mi a valószínűsége annak, hogy *C*-t mégsem követi *E*? (Talán érdemes kiemelni ezen a ponton ismét a két teszt eltérő viszonyát a valószínűséghez: a regularitásteszt azt tekinti okozatnak, ami valószínűleg követi az okot, a valószínűségi teszt pedig azt, aminek a megjelenési esélye emelkedik. A valószínűségi teszt alapján például a gyorshajtás az oka a balesetnek, ha növeli annak esélyét – a regularitásteszt szerint nem, ha ez a megnövelt baleseti esély is kisebb, mint amit rendszeres együttjárásnak tekinthetünk.)

És, mint láttuk, megkerülhetetlen a tényellentétes okság esetén is: hiszen számolni kell azzal, hogy nem lehetünk bizonyosak abban, mi történne a hipotetikus, *C*-t nem tar-

[13] Matematikai jelölésekkel: ha $Pr(B|A) > Pr(B|\sim A)$, akkor $Pr(A|B) > Pr(A|\sim B)$.

talmazó világban. Tipikusan csak azt véljük tudni, hogy mi történhetett volna és milyen valószínűséggel. E sok különböző és eltérő eséllyel megvalósuló alternatív eseménysor ismeretében kell meghatározni, hogy mit állítsunk szembe *E*-vel. (Tegyük hozzá: ez nem biztos, hogy valamelyik feltérképezett eredmény – például a leginkább valószínű –, lehet, hogy a lehetséges eredmények valamilyen kombinációja.[14]) Mivel ilyen központi szerepet játszik a modellekben, legalább röviden meg kell vizsgálnunk, hogy mit jelent (jelent-e valamit) a valószínűség fogalma. Mint látni fogjuk, bármilyen hétköznapinak is tűnik ez a fogalom, a definiálása meglehetősen problematikus: az ezzel foglalkozó irodalomban nincs egyetértés abban, hogy mi a helyes értelmezése vagy hogy egyáltalán adható-e ilyen (Gömöri, 2018).

Az ún. valószínűségelmélet foglalkozik azzal, hogy mit értünk valószínűség alatt, amikor ezt a fogalmat a valóság valamely elemének leírására használjuk.[15] E. Szabó László reális interpretációnak nevezi ezeket az értelmezéseket, és részletesen tárgyal többet is (E. Szabó, 2004). Az ún. klasszikus interpretáció Pierre-Simon Laplace-tól ered, és azt az intuitív megközelítést jelenti, amely szerint „egy esemény valószínűsége nem más, mint a kedvező esetek számának és az összes, egyformán valószínű esetek számának aránya" (E. Szabó, 2004, 64). Ennek alapján szoktuk magabiztosan kijelenteni, hogy a kockával való dobás esetén az 5-ös (vagy bármely más) dobás valószínűsége egyhatod. Az elméleti problémát az jelenti, hogy a definíció maga is beszél „egyformán valószínű" esetekről. Hogy ez alatt mi értendő, a pártatlanságra szokás hivatkozni: „két lehetőséget akkor tekintünk egyformán valószínűnek, ha nincs semmi okunk egyiket a másikkal szemben preferálni." A kocka esetében ez alatt azt érthetjük, hogy a feldobás pillanatában hat különböző dolog történhet, pontosabban hat különböző ágon folytatódhat az univerzum története. Ez azonban igaz akkor is, ha a kocka cinkelt, holott ekkor vonakodnánk elfogadni, hogy egyhatod lesz az esélye annak, hogy 5-öst dobunk. Mondhatnánk, hogy elvileg persze hat kimenetel van a cinkelt kockánál is, de gyakorlatilag nem annyi, hiszen a cinkelt kocka nem szimmetrikus. Valójában azonban a nem cinkelt kocka sem tökéletesen szimmetrikus: különböző számú pöttyök vannak a különböző oldalakra festve/vésve. Na igen, de ez nem olyan szimmetria, amelynek a hiánya befolyásolná az egyes kimenetelek valószínűségét, jöhet a válasz. Ez a válasz azonban kénytelen egy másik fajta valószínűségfogalommal operálni, vagyis a laplace-i értelmezés nem oldja fel nekünk a valószínűség fogalmát.

A másik leggyakrabban választott – vagy automatikusnak tekintett – értelmezés a valószínűség mint relatív gyakoriság. E. Szabó arisztotelészi gondolatként referál arra, hogy „az a valószínű, ami gyakran megtörténik", amely megközelítésnek John Venn adta meg az első matematikai definícióját a 19. században. Ennek részleteibe most nem megyünk

[14] Számértékek esetén például sokszor bevett, hogy a lehetséges értékeknek a bekövetkezés esélyével súlyozott átlagát – az ún. várható értéket – vetik egybe a valós értékkel.

[15] A valószínűségszámítás a matematika része, a kizárólag matematikai természetű feladatok, problémák megoldásában való alkalmazásakor nincs jelen a valóság leírásának szándéka, erre az értelmezésre gondolhatunk úgy, mint matematikai interpretációra.

bele (hiszen ahhoz olyan fogalmakat kellene bevezetnünk, amelyekkel indokolatlanul sok idejét és energiáját elvinnénk a matematikában kevésbé jártas olvasóknak), elég annyit feltenni a megközelítés nehézségének bemutatásához, hogy a relatív gyakoriság egy sorozaton értelmezhető fogalom: ebben az értelmezésben az, hogy 50% az esély egy feldobott pénzérme „fej" eredményére, azt jelenti, hogy száz feldobásból nagyjából ötven lesz fej; minél többször dobjuk fel, annál inkább megközelíti az 50%-os arányt, azaz az eredmény konvergál az ½-hez. A gond az, hogy egy feldobássorozat eddigi eredménye semmit sem mond nekünk a következő feldobás eredményéről; ahogy E. Szabó fogalmaz: „egy véges mintán leszámolt relatív gyakoriság semmilyen logikai összefüggésben nem áll a szóban forgó esemény valószínűségével" (E. Szabó, 2004, 69).[16]

E. Szabó még két ismert interpretációt tárgyal – a Karl Popper által adott ún. *propensity* (hajlam) interpretációt, amelynek célja értelmessé tenni egyes individuális események valószínűségét is, valamint az ún. szubjektív interpretációt –, és mindkettő tarthatatlanságára rámutat, majd bevezeti saját, ún. fizikalista interpretációját (mely szerint a valószínűség fogalma mint olyan végső soron elhagyható a tudományos diskurzusból, nincs az eseményeknek olyan tulajdonságuk, amely „valószínűségnek" felelne meg). Jelen tanulmányban nem akarjuk meggyőzni az olvasót egyik tudományfilozófiai álláspont helyességéről sem, csak rámutatni szeretnénk arra, milyen összetett kérdések ezek, amelyekre az okság fogalmának vizsgálatakor vagy használatakor – hallgatólagosan vagy expliciten – támaszkodunk. A kérdésben és a lehetséges álláspontokban való további elmerülést az olvasóra bízzuk, különösen, hogy a valószínűség kérdését ráadásul tovább bonyolítja a kauzalitáshoz és a véletlenhez mint fogalmakhoz való viszonya. Ez ügyben érdekes új, a laikus olvasó számára is feldolgozható formában megírt elemzést és elméletet találhatunk Gömöri Mártonnál, ahol a valószínűség fogalma a véletlen fogalmára épül – és nem fordítva, ahogy az általában az elméletekben szerepel (Gömöri, 2018), de találunk egész monográfiát magyar filozófustól a valószínűség interpretációit illetően (Szabó, 2013).

1.3. Az empirikus társadalomtudományok okfogalma

A társadalomtudományi vizsgálatokban – a kutatók hozzáállástól függően – ritkábban vagy gyakrabban találkozhatunk az okság kifejezéssel. Vannak, akik kifejezetten kerülik a fogalmat, mások könnyebb kézzel használják. A fogalomhasználat értelmezéséhez két definíciót fogunk segítségül hívni: 1. az empirikus eredményekre koncentráló ún. Lazarsfeld-paradigmát és 2. Jon Elsternek az oksági mechanizmusról adott magyarázat szerepét kiemelő definícióját.

[16] Hiszen egy végtelen sorozat limesze teljesen független a sorozat tetszőleges, de véges hosszúságú elejétől.

A Lazarsfeld-paradigma (Lazarsfeld, 1959; Babbie, 2009, 87) szerint az okság kimondásához három feltételnek kell teljesülnie:

1. az ok és az okozat között empirikus összefüggésnek kell lennie (például reguláris együttjárás áll fenn az ok és az okozat között, az ok nagyobb értéke mellett tipikusan nagyobb az okozat értéke, az ok jelenlétében nő az okozat megjelenési valószínűsége);
2. az oknak időben meg kell előznie az okozatot;
3. ki kell zárni azt, hogy a két hatást valamilyen közös okra lehessen visszavezetni.

Nem nehéz felfedezni, hogy ez a definíció a tudományfilozófia regularitás- és puha valószínűségi tesztjének kombinációját adja – kiemelve a közös ok kizárásának szükségességét. A problémái is ugyanazok, mint azoknak. Elsősorban a magyarázó mechanizmus hiányzik, és emiatt nem zárható ki, hogy e teszt segítségével definíciószerű kapcsolatot találunk, valamint az sem, hogy nem okot, csak feltételt. (Ráadásul az időbeli megelőzés is lehet kölcsönös.)

John Elster definíciója épp a magyarázatra helyezi a hangsúlyt. Empirikus feltételként ő is abból indul ki, hogy az ok és az okozat együtt jár, és hogy az ok időben megelőzi az okozatot, de a kulcskérdés számára az, hogy rendelkezünk-e az oksági mechanizmusról megfelelő leírással, magyarázattal. Az ezzel kapcsolatos elvárásait öt pontban foglalhatjuk össze (Elster, 1995, 11–18).[17]

1. Ki kell zárnunk azt, hogy a két együtt járó eseményt egyaránt egy harmadik esemény (egy közös ok) okozza.
2. Az oksági mechanizmus nem lehet szükségszerű kapcsolat – az oksági mechanizmus nem törvényszerűség: ismer kivételeket.
3. Arról kell számot adnia, hogy miért éppen úgy esett, ahogy esett – például ki kell zárni azt, hogy az adott okot adott esetben megelőzte egy másik. A fenti példánkon: az áldozat ugyan meghalt volna a mérgezéstől is, de a halál *adott pillanatban* a lövés miatt állt be.
4. A magyarázat több, mint elbeszélés, nem azt mondja el, hogy mi történhetett, hanem hogy mi történt.
5. Az előrejelzés még nem jelent magyarázatot, ugyanis előre jelezni nem csak direkt okság alapján tudunk – például ha közös ok van, és mi megfigyeljük az egyik következményt, akkor ebből már levonhatjuk a következtetést, hogy a másik is meg fog jelenni.

Látszik az eddigiekből, hogy a pusztán az empirikus vizsgálatokra (az együttjárásra, illetve annak megfigyelésére) alapuló tesztek nem alkalmasak annak igazolására, hogy a megtalált összefüggés valóban oksági viszony. Ahhoz, hogy *igazolásról* beszélhessünk, elméleti modellekre van szükség. Ezen elméleti modellek alapján fogalmazhatunk meg olyan

[17] Elster a magyarázat létén túl négy pontot emel ki, de ebből itt a másodikat kettéválasztjuk.

elvárásokat, amelyek szerint bizonyos események együttjárása vagy bizonyos események megjelenése valószínűsíthető. Ezeket a várakozásainkat fogalmazhatjuk meg empirikus kutatással kapcsolatos hipotézisként – ezek létét igazolhatjuk vagy cáfolhatjuk a hipotézistesztelés során. Ez lesz a következő alfejezet témája.

■ 2. BIZONYÍTÁS, TESZTELÉS, BIZONYOSSÁG

Az előző alfejezet végkövetkeztetése szerint tehát oksági viszonyt megfigyelés alapján nem tudunk azonosítani. Empirikus alapon együttjárást, a megjelenési valószínűség, illetve valamilyen más minőségi vagy mennyiségi jellemző – az ok jelenlétével összefüggő – változását igazolhatjuk csupán. Ezt az igazolást (vagy cáfolatot) az empirikus társadalomtudomány hipotézistesztelés néven ismeri. A hipotézistesztelést és a hipotézis fogalmát, funkcionális hasonlóságuk miatt, érdemes összevetni a jogban ismert bizonyítás fogalmaival – különösen az ítéleti bizonyossággal és a vélelemmel.

2.1. A bizonyítás logikája a jogban

A bizonyítás jogi fogalma is erősen vitatott (Kengyel, 2012, 275–277). A gyakorlatban ennek kapcsán általában a bizonyítékok kérdése merül fel: mi lehet bizonyíték, mi nem. Számunkra azonban most a fő kérdés inkább az, hogy miként is jön létre a bizonyítás végeredménye, miként következtet a bíróság egy tény fennállására, hogyan következtet a megismert tényekből az ismeretlenre vagy bizonyítandóra (Kengyel, 2012, 276–277). Ilyen bizonyítandó kérdés lehet az, hogy a vádlott bűnös, vagy az, hogy igaz-e, amit a felperes vagy az alperes állít egy polgári perben. És ilyen bizonyítandó kérdés lehet az is, hogy fennáll-e az oksági kapcsolat az alperes, a vádlott magatartása, tette és az áldozat, a károsult kára között.

A két tudományág bizonyításfogalmának összevetése érdekében érdemes a bizonyítás jogi logikáját két fogalom köré építeni: a bíróság az elé tárt bizonyítékok alapján dönt arról, hogy

1. kellő ún. *ítéleti bizonyossággal* (a hiba elfogadhatóan kis kockázata mellett) igazolva látja-e (Kúria, 2017), hogy
2. az a fél, amelyikre a bizonyítási teher hárul, megdöntötte a számára hátrányos *alapfeltevést* (vélelmet).

Ad 1. Ítéleti bizonyosság. Azt, hogy adott bizonyítékok mellett fenntartjuk vagy elvetjük-e a hipotézist (vélelmet), a bizonyítási szabály adja meg. Ez a szabály akkor szigorúbb, ha „nehezebben fogadjuk el" a bizonyításra kötelezett, a bizonyítási terhet viselő fél érvelését, és akkor enyhébb, amikor könnyebb a hipotézist, vélelmet megdönteni. A jogban jól ismert például az eltérés e tekintetben az erősebb bizonyítást követelő büntető és a köny-

nyebb feltételekkel dolgozó polgári eljárásjog között. Ezt az ítéleti bizonyosságot vagy tévedési esélyt sokszor csak szavakkal adjuk meg („elenyésző", „elhanyagolható", „minden kétséget kizáró", „a bizonyítékok többsége, túlnyomó többsége alapján alátámasztott" stb.), de az ezzel foglalkozó irodalom a bizonyosság erejét általában valószínűségi mutatóra fordítja le: a tévedés esélye x%.[18]

Ad 2. Alapfeltevés. Minden jogrendszer minden bizonyítási eljárás esetén felállít egy alapfeltevést: amennyiben a bizonyítás sikertelen, akkor az e feltevésnek megfelelő döntés születik. A jól ismert példával: nem mindegy, hogy a büntetőjog esetén az alapbeállítás az ártatlanság vélelme (az ügyészségen van a bizonyítás terhe). Hasonlóképp: a deliktuális felelősség esetén a magyar jogban központi jelentőségű a – más kártérítési jogokban ilyen általános elvként ismeretlen – kimentési elv: a bizonyítási teher fordított, vagyis kár és okozati összefüggés esetén a felróhatóságot vélelmezi a magyar rendszer. A magyar kártérítési jogban az alperesnek kell kimentenie magát.[19]

A két elem összekapcsolását és így a jogi bizonyítás kapcsán meghozandó döntéseket az *1. ábra* szemlélteti. A bal és a jobb oldali oszlop között az ítéleti bizonyosság ereje az

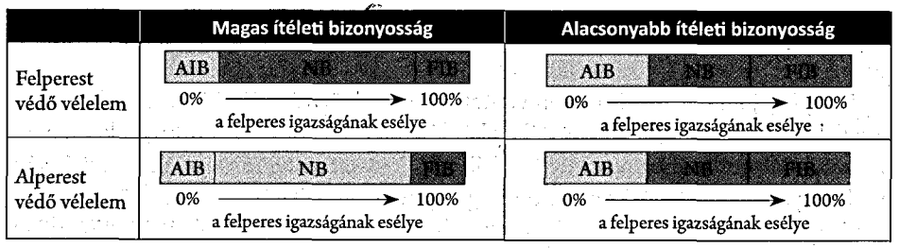

1. ÁBRA ■ Az ítéleti bizonyosság és a felek melletti vélelem hatása a bírósági döntésre
AIB: az alperes igazát bizonyítva látja a bíróság
FIB: a felperes igazát bizonyítva látja a bíróság
NB: nem bizonyított egyik fél igazsága sem
sötétebb szürke: a felperes javára hozott döntés
világosabb szürke: az alperes javára hozott döntés

[18] Ebben az esetben persze a valószínűség leginkább a Popper által felírt két speciális valószínűségként: hajlamként vagy szubjektív valószínűségként kezelhető. Ugyanakkor a jog (és a statisztika) úgy próbálja operacionalizálni ezt a valószínűséget, ahogy azt a kötet *A statisztikai megközelítés* című fejezetében látjuk: egy hipotetikus populációt tételezünk fel, a vádlottéval, alperesével megegyező helyzetű személyek populációját – azokét, akik ellen a perben bemutatott bizonyítékokat hoznák fel. Az ítéleti bizonyosság, a valószínűség arra a hipotetikus kérdést ad választ, hogy közöttük mekkora lenne a bűnösök és a nem bűnösök relatív gyakorisága.

[19] Tegyük hozzá: az érvelésben nem választottunk szét három fogalmat, amely a jogirodalomban egymáshoz ugyan nagyon közel áll, de kicsit eltérő problémákat jelöl: 1. Bizonyításra kötelezett az, akit a jog bizonyítékok benyújtására kötelez (tipikus esetben ez az a fél, akinek érdekében áll az, hogy az adott tényt a bíróság bizonyítva lássa). Amennyiben ezt a kötelezettségét elmulasztja, akkor az ítélet számára kedvezőtlen lesz (Kengyel, 2012, 288–289). 2. A bizonyítási teher azt jelenti, hogy a jog meghatározza: a bizonyítatlanság melyik fél számára eredményez hátrányos döntést (Kengyel, 2012, 290). 3. Vélelem esetén pedig valamilyen tényt a bíróság az ellenkező bizonyításáig elfogad (Kengyel, 2012, 292).

eltérés, a két sor között a vélelem. A bal oldali oszlopban magasabb bizonyosságot vár el a bíróság – ezért nő azon esetek valószínűsége, amelyekben egyik fél érvelését sem látja bizonyítva. A felső sorban a vélelem a felperest, az alsóban az alperest védi. Látszik: az alperes akkor van a legjobb helyzetben, ha őt védi a vélelem, és kemény feltételeket szabunk a bizonyításhoz – ekkor a legkisebb az esélye az ellenfelének arra, hogy megdöntse az őt védő vélelmet.

2.2. A tudományfilozófia bizonyításfogalma

A 20. századi tudományfilozófia egyik legfontosabb vitája arról szólt, hogy mikor tekinthetünk egy tudományos állítást igazoltnak. A két legismertebb, egymással vitatkozó álláspont a verifikáció elvárása és a falszifikáció hiányára alapuló érvelés.

A verifikáció, vagyis az igazolás elvárása arra épül, hogy addig nem fogadható el egy állítás igazsága, amíg megfelelő – tipikusan empirikus – bizonyítékok nem támasztják azt alá. Ezzel szemben Karl Popper falszifikációra épülő érvelése arra hivatkozik, hogy ilyen empirikus érvekkel soha nem támasztható alá egyetlen állítás igazsága sem (Popper, 1989). Mindig van esélye annak, hogy a jövőben találunk olyan tényt, adatot, amely azt cáfolni fogja. Ezt nevezik az indukció problémájának. Ezért aztán a cél nem lehet a (lehetetlen) igazolás, hanem csak a cáfolat: sejtéseket fogalmazunk meg, amelyeket egész addig fenntartunk, amíg meg nem cáfoljuk őket. Cáfolat esetén a sejtést elveti – vagy legalábbis módosítja, pontosítja – a tudomány.[20]

A verifikáció és a falszifikáció elve ahhoz hasonlóan különíthető el, mint ahogyan az előbb a jogi bizonyításnál láttunk: eltér az alapbeállítás a két esetben. A verifikáció abból indul ki, hogy amíg nincsenek meggyőző bizonyítékok egy állítás igazsága mellett, addig azt nem fogadhatjuk el. A falszifikáció elve ezzel szemben arra épül, hogy az alapbeállítás az állítás igazsága – a nem (egyértelműen) megcáfolt állításokat elfogadjuk. Abban persze a két álláspont egyetért, hogy a modelleket operacionalizálni kell: empirikusan cáfolható vagy igazolható állításokká kell alakítani. Egy elmélet nem használható a tudományban, ha nem tudjuk ezt megtenni vele: ha nem tudunk megnevezni olyan empirikus megfigyeléseket, amelyek révén verifikálhatnánk vagy falszifikálhatnánk.[21]

[20] A falszifikációs modell kritikusai arra hívják fel a figyelmet, hogy egyetlen cáfolat nem szokta megdönteni a hipotéziseket, pontosabban a hipotézis elvetéséhez szükséges ellenpéldák száma, ereje nem független attól, hogy a hipotézishez illeszkedő, azzal egybeeső hány tényt, adatot ismerünk. Ha sokat, akkor egy-két ellenpélda miatt nem vetjük el a modellt, ha keveset, akkor lehet, hogy már igen. A falszifikáció mellett érvelők válasza általában az, hogy egy cáfolat természetesen nem feltétlenül dönt meg egy tételt – hiszen az eredmény lehet hibás, érvénytelen. Viszont az mindenképpen igaz, hogy a tételt igazoló és az azt cáfoló eredmények között aszimmetria van: a cáfolatok súlyosabban esnek latba, mint a tételt igazoló eredmények (vagy a beteljesülő előrejelzések).

[21] Popper két kedvenc példája az ilyen falszifikálható állításokat nem tevő, ezért nem tudományos (vagy csak kvázi tudományos) modellekre a pszichoanalízis és a marxizmus (Popper, 1989).

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

2.3. A társadalomtudományos bizonyítás

A jogi bizonyítás kapcsán látott kettősség a tudományos bizonyításban is igaz. Létezik egy alapbeállítás (amelynek megfogalmazásakor roppant fontos szem előtt tartani, hogy verifikálni vagy falszifikálni akarunk-e), és egy ítéleti bizonyossághoz hasonló szerepet játszó tényező. Az első két pont ezt tárgyalja. A harmadik a társadalomtudományok speciális fogalmát, az érvényességet vezeti be: ez arra keresi a választ, hogy a kapott eredmények valóban azt jelzik-e, amire használni akarjuk őket, valóban az állítást igazolják, illetve cáfolják-e.

2.3.1. Ítéleti bizonyosság és szignifikancia

Az empirikus vizsgálatokban az ítéleti bizonyossághoz hasonló (de csak hasonló!) szerepet a szignifikancia fogalma játssza. A szignifikancia és az ítéleti bizonyosság fogalma hasonló – de a kettő nem azonos. Ítéleti bizonyosság alatt tipikusan a hibás döntések esélyét szoktuk érteni: mekkora az esélye annak, hogy ártatlant ítélünk el vagy bűnöst engedünk szabadon. Érdemes ezt a kétféle hibát szétválasztani. Elsőfajú hibáról beszélünk, ha az igaz hipotézist vetjük el. Mivel a „nullhipotézis" a vádlott ártatlansága, akkor elsőfajú hiba az ártatlan elítélése. Másodfajú hiba az, ha a hamis hipotézist elfogadjuk. Az ártatlanság vélelme esetén a másodfajú hiba a bűnös elengedése.

Az ítéleti bizonyosságot (tipikusan) úgy értelmezzük, hogy a kétféle hiba valamelyikét milyen valószínűséggel követjük el. Ezzel szemben a szignifikanciatesztnek megfelelő kérdés az lenne, hogy mekkora az esélye, hogy egy (az ártatlanság vélelme miatt „védett") egyébként ártatlan vádlottat elítélnek. A szignifikanciateszt nem foglalkozik a másik hibával, a bűnös felmentésével.

2.3.2. Alapbeállítás, a hipotézis tartalma

Az egyik leginkább szembetűnő jellemzője a társadalomtudományos vizsgálatoknak az, hogy a hipotéziseket tipikusan „negatívan" fogalmazzák meg: ezek nem azt mondják ki, hogy a várt hatás jelentkezik, hanem azt, hogy a várt hatás a valóságban nem létezik. Például ha azt várjuk, hogy a halálbüntetés miatt csökkenni fog bizonyos bűncselekmények száma, akkor a hipotézis épp az, hogy nem fog csökkenni. Emiatt a fordított hipotézis miatt van az, hogy a szignifikáns eredményeket „szeretjük", azok igazolják az alapvető feltevésünket. Ha szignifikáns eredményt kapunk, akkor a modell állítását tagadó hipotézist elvethetjük, hiszen olyan eredményeink vannak, amelyek mellett nagyon kicsi annak az esélye, hogy tévesen vetjük el azt, tévesen tartunk ki a modell állítása mellett.[22]

[22] Egy elemre érdemes még kitérni: a hipotézis megfordításának oka matematikai – az elsőfajú hiba relatív valószínűségét meg tudjuk adni, a másodfajúét nem. Tipikusan csak annyit tudunk, hogy ha kemé-

2.3.3. A hipotézistesztelés érvényessége

Eddig az ún. hipotézistesztelés logikájának két alapelemét, a szignifikancia jelentését és a hipotézis megfogalmazását állítottuk a középpontba. Egy kérdés van hátra: hogyan operacionalizálható egy modell, hogyan fordítható le az empirikus vizsgálatokban tesztelhető hipotézisre? Ez a kérdés határozza meg azt, hogy az eredményeink érvényesek lesznek-e.

A társadalomtudományi érvényesség-érvénytelenség *(validity)* kérdésén belül megkülönböztetjük a külső és a belső érvénytelenséget. A belső érvénytelenség akkor jelentkezik, ha az okozatként azonosított hatás nem csak az okként kezelt változásnak tudható be – vagyis például elfeledkeztünk az „okkal" együtt jelentkező valamilyen egyéb hatásról. Ilyen eset az, ha egy másik hatás összezavarja az eredményt. Mondjuk a büntetések változásai által okozott hatásokat akarjuk felmérni, és azt vizsgáljuk, hogy a változást követő időszakban változott-e például az adott fajta bűncselekmények száma. Csakhogy ebben az esetben az egyik évről a másikra nemcsak a büntetés mértéke módosult, hanem nagyon sok egyéb, az adott bűncselekményre ható feltétel is. Éppen ezért törekszünk *ceteris paribus* vizsgálatra – amikor az összes egyéb hatást próbáljuk kiszűrni.

Külső érvénytelenség alatt azt értjük, hogy az adott elemzés eredménye nem terjeszthető ki más körülmények közé. Erre láttunk példát a szerelmi házasságok kapcsán: ha az adataink meggyőzőnek is tűnnek egy olyan világban, ahol az elrendezett házasság a bevett, az összefüggést nem általánosíthatjuk, mert nem lesz igaz egy olyan társadalomban, ahol nem az elrendezett házasság a „normális".

Az eredmények legalább három ok miatt lehetnek érvénytelenek, legalább három ok miatt juthatunk az eredmények értékelése nyomán fals következtetésre:

- lehetnek az adatok rosszak,
- lehet az adatok forrása torz,
- a választott módszert (az abból származó eredmény tulajdonságait) értelmezhetjük félre.

A használt adatok sokszor nem azt írják le, amit szerintünk jelenteniük „kell": rosszul értelmezzük őket.[23] Előfordul, hogy a rögzített adat nem tükrözi a valóságot. (Például mert a válaszadók meg akarnak felelni a kérdező vélt vagy valós elvárásainak, nem akarnak

nyebb tesztet alkalmazunk, vagyis csökkentjük az elsőfajú hiba esélyét, akkor növeljük a másodfajúét – de azt nem tudhatjuk, hogy mennyivel. Büntetőjogi példánkban: ha több bizonyítékot követelünk a vádlott elítéléséhez, akkor csökken az elsőfajú hiba, vagyis annak esélye, hogy ha valaki ártatlan, akkor elítéljük, ezzel viszont nő a másodfajú hiba esélye, vagyis azé, hogy a valóban bűnöst felmentjük.

[23] Például ha azt az állítást akarjuk tesztelni, hogy a nők a munkaadók diszkriminációja miatt vannak hátrányos helyzetben a munkaerőpiacon, akkor erősen vitatható, hogy alkalmas tesztje-e ennek az, ha az egyes munkaadóknál kialakuló ún. nyers bérkülönbséget, vagyis az ott dolgozó férfiak és nők átlagfizetésének eltérését vizsgáljuk. A nők bérhátránya ugyanis fakadhat az ún. összetételhatásból is: a munkaerőpiacon jelen lévő nők kora, képzettsége, munkatapasztalata, az általuk betöltött munkakör, beosztás, munkaidő stb. eltér a férfiakétól. Ugyanakkor tegyük hozzá: ha a bérkülönbség a beosztásbeli különbséggel függ össze, akkor felmerülhet az is, hogy a nők bérezése az előmenetel eltérése miatt alakul ki, és ennyiben valóban diszkriminációra (is) utal.

magukról negatív információt feltárni. Vagy kérdőívnél gyakori hiba, hogy nem fontolják meg a kérdést stb. Megzavarhatja őket az ún. megfogalmazási-keretezési hatás is – erről akkor beszélünk, amikor ugyanarra a kérdésre eltérő választ kapunk, ha másként fogalmazzuk azt meg, más kérdések után tesszük fel stb.)

Az adatok forrása torzíthat, mert nem tükrözi (reprezentálja) azt a helyzetet, azt a populációt, amelyre nézve következtetéseket akarunk levonni a hipotézisből. Ez alapvetően a külső érvénytelenég oka, mint ahogy a szerelmi házasság példáján láttuk. Persze ha tisztában vagyunk az adatforrás torzításával, akkor a probléma legalábbis csökkenthető – különösen, ha nem csak valamilyen speciális csoportból vannak adataink, azok pusztán felülreprezentáltak.

Speciális formája az adatforrás torzításának, ha nem közvetlen empirikus vizsgálatot végzünk, hanem ún. áttekintő vizsgálatot folytatunk, vagyis korábbi vizsgálatok publikált eredményeit gyűjtjük össze és interpretáljuk. Ez olyan, mint egy speciális, torzított mintából származó adatbázis: nem minden eredményt publikálnak ugyanis, csak azokat, amelyek a kutató hipotézisét igazolják. Ez az ún. íróasztalfiók torzítás.[24]

Más típusú problémákat vet fel a kísérlet. Ennek a lényege a helyzet tudatos manipulációja: a kutató szándékosan megváltoztatja a helyzetet – megszünteti *C*-t vagy éppen előidézi–, és azt vizsgálja, hogy ez a változás hogyan változtatja meg *E*-t.[25] Az egyik fő probléma ilyenkor az, hogy az eredmény éppen azért alakul ki, mert valaki az adott változást előidézte. Nem (mindig) lehetünk bizonyosak abban, hogy amennyiben a változást nem ilyen tudatos manipuláció hozza létre, akkor is megjelenne az adott hatás.[26]

Végezetül vigyázni kell arra is, hogy a választott módszert, annak eredményeit ne értelmezzük tévesen. A tipikus probléma, hogy „túlértékeljük" azokat: olyan összefüggéseket vélünk kimutatni, amelyeket az adatok, a módszer nem támaszt alá. Az egyik legismertebb példa erre az ún. hamis vagy téves korreláció *(spurious correlation)*. A korreláció olyan statisztikai módszer (lásd *A statisztikai megközelítés*, a *Leíró statisztikai alapok* és a *Statisztikai elemzések* című fejezetet), amelyet tipikusan a regularitás tesztjeként szoktunk alkalmazni. Azt keresi, hogy két jelenség együtt jár-e (pontosabban az egyik változó magas értékei együtt járnak-e a másik változó magas vagy alacsony értékeivel). A hamis korreláció olyan esetben jelentkezik, amikor a két változó között valójában semmilyen kapcsolat nincs vagy csak közvetett a kapcsolat. Ilyen problémát leggyakrabban az idő okoz. Ha van két változó, amelyeknek ún. trendjük van, vagyis az idővel nő vagy csökken az értékük, akkor e két jelenség között korrelációs viszonyt fogunk találni. Ha például valaki azt *állítaná*, hogy a mezőgazdaság visszaszorulása, a nem mezőgazdasági jellegű munkák elterjedése miatt nő a várható élettartam, és ennek *tesztelésére* azt a módot használná, hogy megvizsgálná: adott országban hogyan változott a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya és a várható élettartam, akkor találna ugyan negatív kapcsolatot a két jelenség között, de a valóságban mindkétszer csak annyi történt, hogy elfeledkezett a belső érvénytelenség esélyéről.[27]

A statisztikai modellek elemzésekor a társadalomtudósok jó része óvakodik az okság fogalmát használni – inkább együttjárásról vagy (valamilyen nem pontosított) hatásról beszél.[28] Egy kivétel van, amikor maga az empirikus módszer is okságról beszél: ez az ún. Granger-féle okság (Koop, 2008, 213–254). Ez nem más, mint egy speciális regressziós modell, amelyben az időbeli megelőzésnek a fejezet 1.2.1. pontjában bevezetett jelentőségére építünk. Ebben az esetben a regressziós modellben a magyarázó („ok") változók korábbi időszakban mutatkozó értékei és a függő változók későbbi értékei között keresünk összefüggést. (Egészen pontosan: a magyarázó változók között kétféle változó szerepel. Egyrészt a magyarázó és a kiszűrni/kontrollálni akart hatásokat mérő változók korábbi időszakokból származó értékei, másrészt a függő változó ugyanazen korábbi időszakban felvett értékei.[29]) Fontos azonban kiemelni, hogy ez a modell sem mutat valódi okságot – nem kezeli a közös ok problémáját, nem választja szét az okot a feltételtől stb. Csak az okozati modelleknél bevett időbeliséget építi be az elemzésbe, azt is csak részben. Ugyanis az esetleg megtalált összefüggés még nem zárja ki, hogy a viszony nem áll fenn fordítva is: a most okozatként kezelt függő változó korábbi értékei is hatnak a most okként kezelt magyarázó változó jövőbeli értékeire. (Mint azt a romák aránya és az ingatlanárak közötti összefüggés esetén láthatjuk.)

Másfelől viszont az is előfordul, hogy a szignifikáns eredmények hiányát értelmezzük tévesen, elfeledkezve arról, hogy az egyes elemzési eszközök csak bizonyos körülmények között mutatják ki a változók közötti összefüggést. Tipikus probléma, hogy csak lineáris viszony kimutatására alkalmas eszközzel elemzünk olyan eseteket, amikor az összefüggés nem lineáris. (Például az életkor és más változók között gyakran U alakú a kapcsolat: az életkor emelkedésével a másik változó értéke előbb csökken, majd bizonyos életkor után már emelkedik.) Ilyenkor a lineáris kapcsolatot kereső korrelációs vagy regressziós vizsgálatok nem fogják kimutatni az összefüggést – vagy legalábbis nagyon gyengének fogják azt mutatni.

[24] Ráadásul a tudományos folyóiratok szelekciós folyamata is erősíti ezt a hatást: olyan kutatásokat, cikkeket, amelyek negatív eredményt mutatnak, vagyis egy összefüggés bizonyíthatatlanságára utalnak, nem szívesen közölnek.

[25] Vannak olyan oksági elméletek, amelyek az ok fogalmát kifejezetten ezzel a manipulálhatósággal kapcsolják össze (Woodward, 2016).

[26] A filozófiai vitákban ehhez nagyon hasonló dilemma az, hogy ha az ok az előidézett változás, akkor miért nem ok a változást előidéző kutatói beavatkozás (Woodward, 2016).

[27] Olyan kutatásokban, amelyekben ún. idősoros adatokat vizsgálunk (vagyis egy jelenség időbeli alakulását vagy több jelenség időbeli alakulása közötti kapcsolatot), akkor a statisztikai vizsgálatok meglehetősen komoly tesztek elvégzését követelik meg az ilyen tévedések esélyének csökkentése érdekében (Koop, 2008, 9–10. fejezet).

[28] A tudományfilozófiában ugyanakkor jól ismert és sokat tárgyalt – és vitatott – elmélet Reichenbach ún. közös ok elmélete *(common cause principle)*, amely szerint egy korreláció mögött mindig vagy direkt oksági kapcsolat, vagy közös ok áll – azaz nincs korreláció kauzalitás nélkül. Az érvek és ellenérvek tárgyalása némi matematikai felkészültséget kíván (Hohfer-Szabó – Rédei - E. Szabó, 2013 vagy E. Szabó, 2004).

[29] Mivel itt a regresszióban különböző időpontok adatait vetjük össze, így ún. idősoros vizsgálatot folytatunk. Idősoros vizsgálatok esetén bevett, hogy a magyarázó változók között szerepelnek a függő változók korábbi időszakban felvett értékei is. Ennek oka az ún. autokorreláció problémája (erről lásd Koop, 2008, 161–164).

■ 3. BEFEJEZÉS

A legtöbbször talán azért fordulunk empirikus (vagy általában természet- vagy társadalomtudományi) elemzésekhez, hogy az okozati összefüggést megleljük: mi okoz egy adott helyzetet, oka-e valaminek valami más. Ugyanakkor láttuk, hogy az okság fogalmával kapcsolatban talán csak elvárásokat fogalmazhatunk meg: mit kellene tudnia, mit várunk el egy okozati teszttől. Maga a tudományfilozófia sem egységes abban a tekintetben, hogy mikor (milyen teszt alapján) mondhatjuk ki az okozati összefüggést két esemény között. A jog és a társadalomtudomány oksági fogalma sem elégíti ki azokat az elvárásokat, amelyeket elvárnánk egy oksági teszttől. Éppen ezért javasolható, hogy minden oksági összefüggésre utaló megjegyzést mindig erőteljes fenntartással kezeljünk.

Míg az okozati összefüggés fogalma meglehetősen homályos marad, addig a – tipikusan a homályos okság fennállásának – bizonyítására használt empirikus, társadalomtudományi technikák, elsősorban a statisztikai következtetéselmélet logikájának megértése roppant hasznos lehet a jogi munkában is. A két terület ugyanis nagyon hasonló logikát követ – miközben (például a hiba fogalmának értelmezésekor) fontos eltéréseket is találunk.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Blutman László (2011): Okozatosság, oksági mércék és a magyar bírói gyakorlat. *Jogtudományi Közlöny*, vol. 66, no. 6, 309–320.

Coase, Ronald H. (2004): A társadalmi költség problémája. In Ronald H. Coase: *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszerics Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 137–214.

Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban* [ford. Helmich Zoltán, Szántó Zoltán]. Budapest, Osiris–Századvég.

Hitchcock, Christopher (2018): Probabilistic Causation. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/36ARGOq*.

Honoré, Tony – Gardner, John (2010): Causation in the Law. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2QzgPTZ*.

Huoranszki Ferenc (2001): *Modern metafizika*. Budapest, Osiris.

Menzies, Peter (2017): Counterfactual Theories of Causation. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2QyKE75*.

Szalai Ákos (2017): Okozatosság a kártérítési jogban – joggazdaságtani megfontolások. *Polgári Jog*, vol. 2, no. 1, *bit.ly/2QZ32VI*.

Woodward, James (2016): Causation and Manipulability. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/35BApTK*.

SZABÓ GABRIELLA – GAJDUSCHEK GYÖRGY

A KUTATÁSI TERV

■ BEVEZETÉS

A fejezet a kutatási terv részeinek bemutatásán keresztül igazítja el az olvasót az empirikus vizsgálatok korai szakaszának teendőiről. Áttekintjük a kutatási kérdés megfogalmazásának módját, a hipotézisgenerálást, a tudományos nézőpont tisztázását, a kutatás relevanciájának és szakirodalmi beágyazottságának meghatározását, a módszertani választás fontosságát, a kutatás validitását és megbízhatóságát, valamint a vizsgálat kivitelezésnek megtervezését. Példákkal igyekszünk rávilágítani a kutatási terv szerepére, részeire és hangsúlyaira. Kutatási tervet minden tudományos munkához érdemes készíteni, tehát a fejezet általános érdeklődésre tarthat számot. Ám nélkülözhetetlen információkat tartalmaz szakdolgozatot készítők, doktori tanulmányokat folytatók, posztdoktori pályázatot tervezők és nagy költségvetésű projekteket ambicionálók számára.

■ 1. A KUTATÁSI TERV FONTOSSÁGA ÉS SZEREPE

Noha az empirikus jogtudomány régi hagyományokkal rendelkezik, magyarul alig olvasható kifejezetten jogászoknak készített segédanyag a kutatási folyamat megtervezéséről. Ezt pótlandó a fejezet a kutatási tervvel foglalkozik. A kutatási terv a természet- és társadalomtudományokban is ismert formátum: célja, hogy átgondoljuk a tudományos vizsgálat menetét. Segítségével voltaképpen stratégiát készítünk egy jogtudományi probléma empirikus feltárására (Osborne, 2016, 179). A terv elkészítése a kutatási folyamat első lépése. Ennek során a vizsgálat egészét összefoglaljuk, számba vesszük a munkálatok főbb egységeit, valamint idő- és költségkalkulációt végzünk. A kutatás különböző tevékenységek egymásra épülő folyamata, így azok megtervezése és a részek közötti időrendi, logikai és erőforrásbeli kapcsolatok megteremtése elengedhetetlen munkafázis. A kutatási terv megírásakor a legfontosabb kutatói döntéseket hozzuk

meg: rögzítjük a vizsgálat tárgyát, módszerét és szemléletmódját (Barkan–Mersky–Dunn, 2009; Berring–Edinger, 2005).

Másként fogalmazva: a kutató világossá teszi, hogy az elkövetkező időszakban miként akar egy tudományos problémával foglalkozni. Ezzel növeli tevékenységének hatékonyságát és precizitását, és csökkenti a kockázatokat. A kutatási terv hozzájárul ahhoz, hogy a vizsgálat sikerét a tudatosság és ne a szerencsés véletlenek összjátéka adja. A kutatási terv egyszerre áldás és átok. Áldás, mert tudatossá teszi a tudományos munkálatok tervezését: segít felmérni a kutatás erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és veszélyeit. Átok, mert olyan kérdésekről is döntést kell hozni, amelyekről a kutatási terv készítésekor korlátozott vagy inadekvát információk állnak rendelkezésünkre. A jó terv tehát kellően konkrét, ám bizonyos pontjain megfelelő rugalmasságot mutat a tudományos munka korrekciójának érdekében.

A kutatási folyamat tervezésében sokat segít, ha tevékenységünkre egyfajta projektként gondolunk. A projektgondolkodás sajátos, visszafelé kalkuláló logikát követ: a projekt végétől annak kezdetéig halad. Abból indul ki, hogy mi a projekt célja: esetünkben ez a kutatási kérdés megválaszolása. A következő lépés, hogy mindehhez milyen tevékenységeket kell elvégeznünk, e tevékenységek miként épülnek egymásra, és ennek megfelelően időben miként követik egymást. Ez esetünkben általános szinten a módszer megválasztását igényli, annak eldöntését, hogy miként kívánjuk a kutatási kérdést megválaszolni. Konkrétabban pedig az elméleti keretekre, valamint a szükséges információk meghatározására alapozva az adatfelvételi, adatelemzési és ezekhez kapcsolódó további feladatok átgondolását, rendszerezését jelenti. Ez egyben a projekt megvalósításának teljes idejét, a kutatás időtartamát is segít meghatározni. Legvégül a terv arra ad választ, hogy mindezen tevékenységeknek milyen anyagi, személyi, technikai stb. erőforrásigényük van.

Tapasztalatunk szerint a kutatásokat felügyelők, finanszírozók, jóváhagyók egyre inkább projektalapon igénylik a munkafolyamatok tervezését. Éppen ezért a fejezetet is áthatja a projektszemlélet. Ugyanakkor világos, hogy a kutatások tervezésekor nem minden esetben szükséges az általunk ismertetett összes aspektus végiggondolása és bemutatása. Előnyös azonban, ha az olvasók széles körű ismeretekkel rendelkeznek, és maguk dönthetnek a kutatási terv helyzethez igazított terjedelméről.

A kutatási terv nemcsak a kutatócsoport számára használatos belső dokumentum, hanem a tudományos vállalkozás értékét előzetesen felmérő grémiumok, felkért külső tanácsadók állásfoglalásának kiindulópontja. A részletes terv tehát jelentősebb kutatási támogatások, ösztöndíjak megpályázásának alapdokumentuma. A kutatási tervnek egyszerre kell meggyőzőnek, kidolgozottnak és számon kérhetőnek lennie. A terjedelmét illetően megoszlanak a vélemények: a kezdeti szakaszban a legalapvetőbb kérdéseket (kutatási kérdés, választott módszer) megválaszoló másfél-két oldal terjedelmű szöveget javasolnak, ám a pályázatok ennél bővebb leírást (nyolc-tíz oldal) szoktak kérni. A kutatási terv részei bár standardizáltak, külső finanszírozás igénylése esetén a pályázati elvárások befolyásolják a dokumentum hangsúlyait. Mindenképpen szót kell ejteni a kutatási kérdésről és/vagy a hipotézisekről, a kutatás célkitűzéséről, relevanciájáról, szakirodalmi beágyazottságáról, a választott módszerről, az operacionalizálás miértjéről, a kutatás minőségbiztosításáról,

a vizsgálat korlátairól, az idő- és költségvonatkozásokról, valamint a kutatás hasznosításának főbb elveiről (Jejelola, 2014, 51–52). A fejezet ezek mentén ad támpontokat a kutatási terv elkészítéséhez és a kutatási tevékenység főbb folyamatainak azonosításához.

■ 2. A KUTATÁSI TERV RÉSZEI

2.1. Kutatási kérdés(ek) és hipotézis(ek) a kutatási tervben

A kutatás célja a megismerés. A kutatónak kérdései vannak, amelyekre tudományos választ szeretne adni. Minden vizsgálatot egy-egy kutatási kérdés vezérel, segítségével irányt adunk a kutatási folyamatnak és fókuszáljuk a központi problémát.

A kutatási kérdésről a könyvben részletes leírás olvasható az *Empirikus jogi kutatások* című fejezetben, ezért itt mindössze a kutatási tervben játszott szerepét hangsúlyozzuk. Álláspontunk szerint előnyös, ha a kutatási kérdés a terv elején szerepel. A terv voltaképpen két részből áll: a kutatási kérdésből (mit akarunk vizsgálni?) és a kérdésre adandó válasz keresésének módjából (hogyan akarunk vizsgálódni?). Ennek megfelelően a további részeket a kutatási kérdés fényében érdemes kialakítani. A kutatási terv bírálata során is elsődleges szempont a kérdés és az arra adandó válaszhoz vezető út közötti összhang (Kunz et al., 2004). A tervben olyan kérdést kell megfogalmazni, amely a kutató vagy a kutatócsoport képességei és lehetőségei szerint megválaszolható.

Hasonló a helyzet a hipotézissel is. Az *Empirikus jogi kutatások* című fejezet részletesen szól a hipotézisek mibenlétéről. Emellett felhívjuk a figyelmet a kutatási kérdés, az esetleges hipotézis és a kutatási terv további részei közötti egység és harmónia fontosságára. A kutatási kérdésből logikusan következzenek a hipotézisek, és az ajánlott módszer adjon lehetőséget a kérdés megválaszolására, a hipotézis tesztelésére.

Amikor a változóink közötti kapcsolatról előzetesen feltételezéseket fogalmazunk meg, két fő elv vezethet bennünket: verifikálás és falszifikálás. Az előbbi a tétel helyességét, az utóbbi a helytelenségét mutatja ki.

Vajon minden esetben szükséges-e hipotézisalkotás? Vajon növeli vagy csökkenti a kutatási terv értékét a hipotézis feltüntetése vagy hiánya? Fő szabály szerint elmondható, hogy a társadalomtudományokban az egy-egy pontosan megfogalmazott tézis vagy állítás tesztelésére szerveződő vizsgálatok igénylik a hipotézis megfogalmazását, míg a felderítő szemléletű vizsgálatokhoz készített kutatási tervek esetében nem elvárás a hipotézisgenerálás.

Nagyobb volumenű vizsgálatokban több kutatási kérdés és/vagy hipotézis is megfogalmazható. Ilyenkor a kutatási tervben tisztázni kell a kérdések és a hipotézisek közötti kapcsolatot. Érdemes hierarchikus rendbe szervezni azokat: nevesítjük a kutatás fő kérdését, majd annak elemeit kibontó alkérdéseket teszünk fel. Az egyes alkérdések megválaszolása más-más módszert igényelhet. Ne aggódjunk, ez nem probléma. Ám a kutatási tervben össze kell kötni az egyes alkérdéseket, a hozzájuk párosított hipotéziseket és a specifikus metodológiai leírásokat.

2.2. A tudományos ambíció tisztázása: felderítő, leíró és magyarázó vizsgálatok

A módszertani szakirodalom célkitűzéseik alapján három csoportba osztja az empirikus kutatásokat: vannak felderítő, leíró és magyarázó típusok (Babbie, 2001, 95–97). A felderítő kutatás olyan jelenséget kíván közelebbről is megvizsgálni, mely új keletű, azaz még nem rendelkezünk róla megfelelő mennyiségű információval. Az így nyert adatok általában csak körüljárják a jelenséget, és az esetek többségében későbbi, komplexebb kutatások előkészítésére szolgálnak. Ilyen kutatást igényelhet egy újonnan alkotott és új területet szabályozó jogszabály hatásának vizsgálata. E kötet keletkezése idején fogadták el például azt a jogszabályt, amely az életvitelszerű közterületen tartózkodást megtiltja. Milyen hatást gyakorol ez a hajléktalanok életére? Milyen stratégiákat alkalmaznak a hajléktalanok a szabálynak való megfelelésre vagy éppen annak megkerülésére? Olyan kérdések ezek, amelyekre nincsenek kész válaszok, hiszen nincs ezzel kapcsolatos korábbi tapasztalat, így korábbi kutatás sem. Ebben az esetben tehát felderítő kutatásra van szükség.

A leíró kutatás a tisztánlátást szolgálja, alapkérdésekre igyekszik válaszolni, a meglévő tudásunkat mélyíti, rendszerezi, kategorizálja, többnyire új megvilágításba helyezi. Ilyenek lehetnek azok a kutatások, amelyek például egyes bűncselekménytípusok időbeli alakulását mutatják be. Egy kutatás például – az ügyészségi és rendőrségi statisztikák alapján – vizsgálhatja, hogyan alakul hosszabb távon a rablások vagy a zseblopások száma, esetleg más bűncselekményekkel vagy hasonló nemzetközi adatokkal is összehasonlítva ezeket az eredményeket. Egy másik példa lehet egy-egy eset tudományos leírása. Ilyen például a büntetőpolitikai reformokat övező parlamenti viták érvkészleteinek feltárása, ami kifejezetten deskriptív orientációjú vizsgálatot igényel.

A magyarázó jellegű kutatás elsősorban az ok-okozati összefüggések keresésére biztosít lehetőséget. Ilyen vizsgálódást igényelhet például a perelhúzódások okainak vizsgálata. Mi lehet az oka annak, hogy a perek túl hosszúra nyúlnak? A felmerülő lehetséges okokat esetleg csoportosíthatjuk úgy, hogy az eljárási szabályokban rejlő és egyéb okok. Ilyen egyéb ok lehet a hirtelen megnövekedett ügyszám (például ilyenre kerülhet sor a devizahitelezés kapcsán vagy nagyarányú állami elbocsátások esetén a munkaügyi bíróságoknál), esetleg bizonyos bonyolult ügyek számának megnövekedése stb. Ezeket a feltételezéseket, esetleg az erre vonathozó hipotézisünket a bírósági statisztikák segítségével – legalább részben – tesztelhetjük. Hasonlóképpen statisztikai jellegű adatokkal tesztelhetjük azt a feltételezést, hogy a bíróságok létszáma általában vagy az ügyterhelés területi megoszlásához viszonyítva elégtelen. Egy másik lehetséges magyarázat, hogy az eljárási garanciákat az ügyfelek vagy jogi képviselőik szisztematikusan arra használják, hogy a perek elhúzódjanak. E magyarázat plauzibilitását például a bírákkal készített interjúkkal, esetleg akár résztvevő megfigyeléssel vizsgálhatjuk.

Az empirikus jogtudományokban különösen fontos a komparatív nézőpont, hiszen egy-egy jelenség feltárásához sokszor összehasonlításokon keresztül jutunk. Ez a szempont a klasszikus jogtudományi munkákban is megjelenik, hiszen a PhD-fokozat megszerzéséhez, de már a szakdolgozatoknál is elvárás a területi és történeti összehasonlítás

egy-egy vizsgált téma kapcsán. Az így tapasztalt eltéréseket és hasonlóságokat magyarázó orientációjú elemzésekkel lehet feltárni.

Egy hosszasabb tudományos projektben vegyíthetők a tudományos ambíciók. Különösen gyakori és gyümölcsöző eljárás a leíró és a magyarázó típusú vizsgálatok összekötése. A kutatás első – leíró – fázisában feltérképezzük a témánk számára releváns szereplőket, cselekvéseket, fogalmakat, eseményeket, és a rájuk vonatkozó ismeretek szisztematikus bemutatása után következhet az oksági vagy kontextuális összefüggésekkel előálló második – magyarázó – etap. A kutatási terv elkészítésekor tehát egyrészt világossá kell tenni empirikus vizsgálatunk ambícióját: felderíteni, leírni vagy magyarázni szándékozzuk-e a választott témát. A kutatási kérdés megfogalmazása is eligazító: a „mi az oka?", „miért?", „mivel indokolható?" típusú kérdésfelvetések magyarázó vizsgálatot vetítenek előre, a „ki?", „mit?", „mikor?", „hány/mennyi?", „mekkora?" fordulatok pedig felderítő és leíró kutatás képzetét keltik. A tervezés folyamatában tehát meg kell szőni a logikai szálakat a kutatási kérdés és a tudományos ambíció (felderítő, leíró, magyarázó) között.

2.3. A kutatás relevanciája, hozzájárulása a tudományos tudáshoz

A kutatási tervben relatíve nagy terjedelmet szokás szentelni a vizsgálat szükségessége megindokolásának. Minden vizsgálattól elvárható a szűkebb és tágabb tudományterületének bővítése, új tudással való gazdagítása. A kutatási terv pedig kifejezetten alkalmas arra, hogy pontokba szedje a meglévő tudományos ismeretekhez, a szakirodalomban fellelhető tudáshoz képest új hozzájárulás mértékét és mibenlétét. Mivel a kutatási terv elkészültének idején még nem vagyunk birtokában az empirikus eredményeknek, ezért a hozzájárulás mibenlétéről nem lehet pontos képünk. Ám a kontribúció természetéről már a kutatási tervben számot kell adni. A kutatás hozzájárulhat tisztán a tudomány előrehaladásához. Ezt tekinthetjük alapkutatásnak. A kutatásnak azonban lehet gyakorlati hasznosulása is, a tisztán tudományos érték mellett. Ez a helyzet az alkalmazott kutatásokkal. Egy kutatás tudományos érdemei mellett útmutatást adhat egyes jogszabályok módosításához vagy akár újak alkotásához is. Egyértelműen ilyennek tekinthetők a jogszabályok utólagos hatásvizsgálatai, amelyekre a jogalkotási törvény is utal (Drinóczi, 2010; Jugovits, 2016). Ezek, elsősorban a társadalomtudományok módszereire támaszkodva, azt vizsgálják, hogy az adott jogszabály milyen mértékben volt képes a jogalkotó által – explicit vagy implicit módon – meghatározott céljait elérni, esetleg milyen nem szándékolt – pozitív vagy negatív – mellékhatásokkal járt. A kutatás kiterjedhet azokra a tényezőkre is, amelyek a jogszabály ilyen értelemben vett hatékonyságát befolyásolják. Mindez hozzájárulhat a társadalmi viszonyok eredményesebb szabályozásához (Gajduschek, 2016b). Más kutatások a jogalkalmazás hatékonyságát segíthetik. Ilyen például a hazai hatósági jogalkalmazás eredményességének kvantitatív elemzése vagy a polgári perek elhúzódásának vizsgálata (Gajduschek, 2008a; Czoboly, 2016).

A tisztán tudományos értelemben vett hozzájárulás lehet teoretikus és módszertani. Teoretikus kontribúció, ha az elemzés megcáfolni vagy alátámasztani kíván egy tudományos tézist vagy egy új elmélet alapjait szándékozik lefektetni. Módszertani, ha addig ismeretlen vagy más tudományterületen alkalmazott technikákat és eljárásokat honosít meg. Metodológiai hozzájárulásnak tekinthető például a diszkurzív hálózatelemzés bevezetése az alkotmányjogi vizsgálatokba.

A jogtudományban a tudományos és gyakorlati szempontok különösen gyakran járnak együtt (Vick, 2004). Egyértelműen erre utal a *de lege lata* és a *de lege ferenda* jól ismert fogalma, amelyek éppen a meglévő jog elemzésére és az ideálisnak tekintett jövőbeni jogi szabályozásra utalnak. A legtöbb egyetemen mind a mai napig elvárás a szak- és doktori dolgozatokkal szemben, hogy tartalmazzanak javaslatokat a vizsgált terület átalakítására, jobbítására. A társadalomtudományokban viszonylag élesen szétválasztják a két területet, és csak az előbbit tekintik a szűk értelemben vett tudomány feladatának, míg az utóbbi inkább a tanácsadás terrénuma lenne. Ha javaslatok megfogalmazása része a kutatásnak, akkor azt célszerű határozottan elválasztani a jelenlegi helyzetet megragadó elemzéstől. Általában az is elvárás, hogy tegyük világossá azokat az értékszempontokat, amelyeken javaslataink alapulnak (például a jogállamiság erősítése, a jogalkalmazás hatékonyabbá tétele stb.), már csak azért is, mert ezek olykor ellentmondásban állhatnak más szempontokkal.

Ez a pályázatokban gyakran a kutatás tudományos és gyakorlati, esetleg közpolitikai szintű hasznosulására, hozzájárulására való utalással valósítható meg. A kutatási tervben is érdemes erre a szétválasztásra utalni, jelezve, hogy várhatók-e a gyakorlat átalakítását célzó javaslatok. Ez különösen abban az esetben lehet lényeges, ha a terv egyben pályázati dokumentumként is szolgál. Bizonyos pályázatok ugyanis kifejezetten elvárják a közvetlen gyakorlati hasznosíthatóságot, míg mások nem. Ezt összeköthetjük a kutatás újdonságának hangsúlyozásával. Elsősorban a pályázatokhoz készülő kutatási terveknél elvárás az ígért vizsgálat innovációjának részletes bemutatása. A feladatunk annak bebizonyítása, hogy az új tudást és ismereteket szisztematikusan nyerjük ki a kutatási folyamatból. A kutatás innovatív karakterének alátámasztásában segít a kutatási terv következő része, a vizsgálat szakirodalmi beágyazása.

2.4. A kutatás szakirodalmi beágyazottsága

A kutatási tervben a vizsgálat szakirodalmi hátterét is bemutatjuk. A szakirodalmi beágyazásnak több funkciója van. Egyrészt szükségessé teszi az előzetes ismeretszerzést, továbbá azok rendszerezését. Másrészt segíti a kutatót tudományos ambíciójának behatárolásában. Népszerű és gazdag irodalommal rendelkező témában nem érdemes felderítő kutatást kezdeményezni, teljesen feltáratlan tárgykörökben viszont kockázatos azonnal magyarázó elemzéseket tervezni. Harmadrészt pedig megvilágítja a tervezett elemzés újszerűségét.

A kutatási tervhez szükséges irodalomáttekintés valamelyest különbözik a tudományos publikációkban található ismertetésektől. Esetünkben kizárólag a saját vizsgálatunkhoz kapcsolódva tekintjük át a vonatkozó szakirodalmi megállapításokat, mégpedig azért, hogy meggyőződjünk a tervezett kutatás értékéről. Nem célravezető a tudományterület teljes spektrumának megállapításairól katalógust adni. Az áttekintés során szelektáljunk bátran! Jó, ha kiválasztjuk a témánk szempontjából legfontosabb, legátfogóbb, legismertebb, legtöbbet hivatkozott, emblematikus munkákat, és ezekhez viszonyítjuk saját kutatásunkat. Ha egy nézőponttal szemben kívánjuk megfogalmazni saját álláspontunkat, akkor legyünk explicitek, de ne feledjük: a kutatási tervben elsősorban azt kell bemutatni, hogy a megvalósítani óhajtott vizsgálat melyik tudományos paradigmába illeszkedik, mi az elméleti és/vagy konceptuális háttere. Hagyjunk elegendő időt az irodalom elmélyült tanulmányozására, mert a vizsgálatunk elméleti és fogalmi keretének kialakítását a korábbi kutatások alapján kell elvégeznünk. A kulcsfogalmak lehorgonyzása és a kutatás alapkategóriáinak definiálása a munkálatok elindításakor esedékes. A kidolgozott elméleti és konceptuális kereten belül értelmezhetők a kutatási problémák.

Amennyiben például a populizmus és a jogalkotás kapcsolatát vizsgáljuk, a kutatási tervben érdemes előállni a populizmus általunk használt szakirodalmi meghatározásával, valamint korábbi vizsgálatokra hivatkozva rögzítenünk kell a populizmusnak a jogalkotási folyamatokban megfigyelhető aspektusait is. Ha a jogi kultúrát vizsgáljuk, nyilván utalnunk kell a kultúrafogalommal kapcsolatos vitákra és hogy miként értelmezzük ezen belül a jogi kultúrát, így különösen arra, hogy a jogászság vagy a szélesebb közönség joggal kapcsolatos ismereteire, attitűdjeire, érzelmeire, gondolkodási sémáira stb. kívánunk-e koncentrálni. Mindezt legegyszerűbben a meghatározó, széles körben ismert szerzőkre és tanulmányokra való utalással tehetjük meg.

Összefoglalva: a szakirodalmi áttekintés feladata a vizsgálat tudományos kontextusának meghatározása, a kutatási kérdés fókuszálása, leszűkítése, valamint azoknak a fogalmaknak a tisztázása, amelyeket rendszerezni, vizsgálni, mérni szeretnénk. Az áttekintés és az az alapján született fogalmi háló illeszti be kutatásunkat az addig felhalmozódott tudományos ismeretekbe. A fentebb említett példára vetítve: a hajléktalan életmódot szabályozó új rendelkezés hatásának alapvetően felderítő ambíciójú vizsgálatában is hasznos lehet a hajléktalansággal kapcsolatos irodalom áttekintése. Megismerhetjük a hajléktalan életforma néhány alapvető és már jól leírt jellemzőjét, azt, hogy a hajléktalanok milyen mindennapi kihívásokkal néznek szembe, azokat hogyan kezelik, és hogy milyen nagyobb, esetleg alapvetően eltérő viselkedésmintákat követő csoportok különböztethetők meg stb. Ezeket az információkat tehát már nem kell összegyűjtenünk a kutatásunkban, és kifejezetten azokra a részkérdésekre koncentrálhatunk (például értesítik-e egymást a hajléktalanok, ha rendőr jelenik meg a környéken, és ha igen, hogyan teszik), amelyekről korábbi tudás nem áll rendelkezésre.

A vizsgált fogalmakhoz mérési módokat kell kapcsolni, erről szólunk a következőkben.

2.5. A kutatás módszertani leírása

A kutatási terv következő elengedhetetlen eleme a metodológia tisztázása. E tekintetben a társadalomtudományi, így a jogszociológiai kutatások is nagymértékben eltérnek a klasszikus jogtudományi munkáktól. Az előbbiekben az alkalmazott módszertan alapos átgondolása, pontos meghatározása és rögzítése rendkívüli jelentőségű, míg a jogdogmatikai, jogpozitivista kutatásokban az alkalmazott módszertan jobbára reflektálatlan, magától értetődőnek tekintett marad. Ezt nyilván a jogi oktatásban elsajátított közös szemlélet alapozza meg. Egyes esetekben azonban még ilyenkor is érdemes lehet a megközelítésmód sajátosságára legalább utalni. Eltérő lehet ugyanis a tisztán jogi szövegeket elemző kutatás is aszerint, hogy az egy jogi rendelkezésnek a jogrendszerben elfoglalt helyével, jogdogmatikai illeszkedésével foglalkozik, vagy pedig azt vizsgálja, az elemző háttértudására alapozva, hogy a jogszabály a hazai viszonyok között várhatóan miként fog működni (Jakab–Menyhárd, 2015, 51–156).

A kutatási tervnek ebben a módszertani részében határozzuk meg a kutatási kérdéshez, elméleti kerethez, ambícióhoz illeszkedő módszereket és technikákat. A tervünkben eddig arról írtunk, hogy mit szeretnénk kutatni. Innentől kezdve viszont nagyobb hangsúlyt kap a megvalósításhoz és a kivitelezéshez kapcsolódó szempontok átgondolása.

A kötet *Módszertani megoldások a kutatási gyakorlatban* című harmadik része az empirikus jogtudományi kutatások módszereiről alapos áttekintés ad, itt mindössze az akkurátus fogalmazásra és a részletes ismertetésre hívjuk fel a figyelmet. A jelenségek vizsgálatában a választott módszer jelentősen befolyásolja a várható eredményeket. Olyan módszert kell tervezni, amely a kutatási célhoz illeszkedik. Az elítéltek kábítószerfogyasztási szokásait aligha lehet nagymintás kérdőíves módszerekkel feltérképezni, mivel erről biztosan nem fognak tömegesen, nyíltan beszélni az érintettek. Számos bűncselekmény esetében a látencia kezelése sajátos módszertani megoldásokat igényel. Ugyanakkor a visszaesők arányának, az okok esetleges kutatásának megfelelő módszere lehet a statisztikai adatok elemzése. A jogtudatkutatásokban meghatározó a mélyinterjúk és a reprezentatív mintán végzett kérdőíves adatfelvételek szerepe, de ismerünk ún. résztvevő megfigyelésen (például tárgyalóteremben; Loss – H. Szilágyi, 2001) vagy dokumentumelemzésen (például rendőrségi jegyzőkönyvekén) alapuló kutatásokat a hazai szakirodalomból is (Vinnai, 2012). Jól látható ezekből a kutatásokból, hogy a kapott eredmények jelentősen eltérhetnek a módszer függvényében. Ha a Loss Sándor és H. Szilágyi István által végzett kutatásban megismert „cigány per" részvevőit, akár a bírót, akár a cigány vádlottat vagy tanút megkérdezzük, hogy figyelmeztették-e a jogaira, a válasz – a valóságnak megfelelően – valószínűleg az lesz, hogy igen. Ugyanakkor ha résztvevő megfigyelés során bent ülünk a tárgyalóteremben vagy mélyinterjút folytatunk az érintettel, gyorsan kiderülhet, hogy a tájékoztatásból semmit nem értett, hogy a „közvetlen hozzátartozójára nem kötelesː" szöveg számára dekódolhatatlan volt, egyszerűen nem értette, hogy a fia a közvetlen hozzátartozója, és hogy nem jelent semmilyen hátrányt sem az ő, sem a fia számára, ha nem tanúskodik ellene. Már a kutatás tervezése során át kell tehát gondolnunk, hogy a kutatási kérdésünkhöz pontosan milyen módszer az adekvát. Más módszerre van szükség, ha a kérdés az, hogy megtörténik-e az előírt tájékoztatás, és másra, ha a kérdés az, hogy betölti-e a funkcióját az előírt tájékoztatás.

A cél és a módszer közötti diszkrepancia esélyének kizárása a kutatás tervezési fázisának feladata. A legtöbb esetben egy-egy kutatási kérdést többféle módszerrel lehet megválaszolni, ám – elsősorban az anyagi erőforrások és a kutatásra rendelkezésre álló idő korlátozottsága miatt – arra ritkán van esély, hogy ugyanazt más-más technikával is kikutassuk. Kvalitatív kutatások esetében azonban alkalmazható a trianguláció eljárása, melynek segítségével egy-egy jelenséget különböző irányból történő bemérés alapján vizsgálunk. Dolgozhatunk például többféle forrásból, ez az adattrianguláció – ez az egyik legegyszerűbb mód az egy-egy módszeren belüli változatosság biztosítására. Választanunk azonban mindenképpen kell, és a választásunkat alaposan meg kell indokolni. A kutatási tervben bizonyságot adunk arról, hogy a javasolt metódussal a lehető legpontosabb és legmélyebb tudományos ismeretekkel gazdagítjuk az empirikus jogtudomány tárát.

A kötet *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetében már szó esett az érvényességről. A tervezés ideje alatt a kutatás validitásának (érvényesség) végiggondolása is hozzásegít bennünket a kutatási kérdés és a módszer harmóniájának megteremtéséhez. A kutatás érvényessége arról biztosít, hogy a vizsgálat során alkalmazott eljárások valóban a kutatás tárgyára irányulnak-e. Más szóval: az érvényesség rávilágít, hogy a választott módszer mennyiben méri azt, ami eredetileg szándékunkban áll, vagyis amire a kutatási kérdés vonatkozik. Törekedjünk a magas validitás biztosítására! Érdemes a kutatásunkhoz hasonló vizsgálatokat behatóan tanulmányozni: korábbi kutatások hogyan mérték azt a jelenséget, amelyet mi is vizsgálni szándékozunk. A jogismeret empirikus kutatása Magyarországon például 1965-re vezethető vissza, amikor az első ilyen adatfelvétel megtörtént. Egy későbbi adatfelvételben alkalmazhatjuk ezeket a kérdéseket, direkt összevetve az egyes jogintézmények tudásszintjét, így megállapításokat tehetünk ezek változásáról. Kvalitatív kutatás esetén a tartalmi érvényesség kritériuma a legfontosabb: azaz az alkalmazott fogalomkészlet kialakításánál fontos a fokozott figyelem. Kvantitatív elemzéseknél a konstrukciós validitás lényegesebb, vagyis a mérőeszközöknek az elvárások szerinti működése.

2.6. A kutatás operacionalizálása: az adatgyűjtés, adatfeldolgozás menetének tervezése

A módszer nevesítése és bemutatása után sort keríthetünk a kutatással kapcsolatos konkrét lépések áttekintésére. Ez az operacionalizálás. A kutatás operacionalizálása az a folyamat, melynek során a nagyobb módszertani egységeket kisebbekre, mérhető elemekre bontjuk. Meghatározzuk a kutatás mintáját és az alkalmazandó mintavételi eljárást. A hipotézisekből indikátorokat gyártunk, amelyeket megfigyelhető, mérhető változókká transzformálunk. Ha szükséges, az alkalmazott skálát is mutassuk be. Gyakori módszer, hogy a kérdőíves kutatásban a kérdezetteknek állításokat olvasunk fel, és arra kérjük őket, hogy jelöljék, mennyire értenek egyet az abban foglaltakkal. A *European Social Survey*

(ESS) ezt egy 0–10 közötti skálával méri, ahol a 0 az egyáltalán nem ért egyet, a 10 pedig a teljes mértékben egyetért állításnak felel meg. A kérdőív legtöbb kérdése ezt a skálát alkalmazza. Ha mi is tipikusan egy egységes skálát alkalmaznánk, akkor ezt már a kutatási tervben jelölhetjük.

Amennyiben esettanulmányokat tervezünk, meg kell nevezni az elemzési egységeket vagy legalább az esetkiválasztás szempontjait. Elemzési egység lehet például egy jogintézmény, amelynek a működését, vagy egy új jogszabály, amelynek a megalkotási folyamatát kívánjuk nyomon követni. Az elemzési egység meghatározása azért fontos, mert különben könnyen „csúszkálhatunk" ezek között, ami a kutatás egészét zátonyra futtathatja. Ha egy jogszabály megalkotását vizsgáljuk, akkor könnyen megtörténhet, hogy inkább az egyes részt vevő szervezetek válnak az elemzés egységévé, és ezeknek a más jogszabályok megalkotásában játszott szerepére kezdünk fókuszálni, ezzel elvesztve a kutatás fókuszát, illetve egy másik, nem tervezett kutatásba csúszunk át.

Komparatív vizsgálatoknál az összehasonlítandókat ismertetjük. Empirikus jogtudományi kutatások gyakran különböző országok gyakorlatának összevetésére szerveződnek. A kutatási tervben a választott országokat ne csak listázzuk, hanem fűzzünk magyarázatot is a szelekcióhoz, miért éppen ezeknek az országoknak a kiválasztása előnyös a kutatási kérdés megválaszolása szempontjából. A történeti összehasonlítás tervezésekor határozzuk meg a kutatandó időintervallumot (tól-ig) és esetleg a konkrét vizsgált időpontokat is. Röviden indokoljuk, hogy döntésünket milyen szakmai szempontok magyarázzák.

Lássunk erre egy példát! Képzeletbeli kutatásunk hipotézise így hangzik: Európában észak–nyugati irányból dél–keleti irányba haladva a jogállam állampolgári támogatottsága csökken. Miként igazolhatjuk ezt a hipotézist? A legtöbb társadalomtudományi módszer alkalmazása kiesik, mivel a kutatás intenzív, összehasonlító jellege kizárja azokat. Kérdőíves kutatást aligha tervezhetünk annak nyilvánvalóan százmilliós költségigénye miatt. Anyagi és technikai korlátok miatt az interjú vagy a fókuszcsoportos kérdezés sem tűnik reálisnak. A dokumentumelemzés kérdéses megbízhatósága (validitása) mellett az is technikai problémát jelent, hogy valamennyi európai nyelvet beszélő, jól képzett kutatókra lenne szükség, ráadásul nyelvenként legalább kettőre, mint később látni fogjuk. Az ilyen jellegű kutatások leggyakrabban az olyan már meglévő és hozzáférhető adatbázisok adatait alkalmazzák, amilyen a *World Value Survey* (WVS) vagy a már említett ESS. Itt az elemzési egységek az országok. Ezek tartalmaznak a jogállamiságot közvetlenül vagy közvetve érintő kérdéseket, amelyeket esetleg indikátorként használhatunk a kutatás során. Ilyenek például az ESS-kutatások olyan kérdései, hogy mennyire fontos engedelmeskedni a jogszabályoknak, mennyire gyakran követnek el a válaszadók az adott országban kisebb szabályszegéseket, mennyire folytatnak jogkövető magatartást (például az adózás területén), mennyire bíznak a jogrendszerben és annak egyes intézményeiben. A fenti kérdésekből esetleg összevont változókat képezhetünk, amelyek például egy 0–10-es skálán mérik a jogrendszer támogatását, illetve annak egyes aspektusait. Az ESS adatfelvétele egyes állampolgárok megkérdezésén alapul, a mi elemzési egységünk azonban nem az állampolgár, hanem az ország, amihez országonként a válaszokból számított átlagértékeket használhatjuk. Természetesen számolnunk kell az így nyert adatok validitásának korlátaival, és ezt jeleznünk is kell. Hogy mindebből mennyi jelenik meg magában a kutatási tervdokumentumban, az természetesen számos tényezőtől függ, amelyeket az összeállítónak mérlegelnie kell.

Az operacionalizálás része a rendelkezésre álló infrastruktúra feltérképezése. A kutatási infrastruktúra egyfelől az adatbázisokhoz való hozzáférést jelenti. Központi adatbázisok és jogi dokumentumok gyűjteményei szolgálhatnak forrásként a kutatás számára. Egy jogász számára jól ismertek lehetnek a jogszabályszövegeket tartalmazó adatbázisok, amelyek a jogdogmatikai és különösen a jogpozitivista kutatások számára elengedhetetlenek. Ezeknek az adatbázisoknak egy része lehetővé teszi – legalább néhány évtizedre visszamenőleg – az időbeli változások elemzését is. A legtöbb európai, illetve fejlett ország esetében is találunk ilyen adatbázisokat; e téren jobbára csak a nyelvismeret jelenthet korlátot, bár egyre szélesebb körben férhetők hozzá nemzeti jogszabályok angolul is. Az empirikus jogtudományi kutatásokban jól alkalmazhatók nagy nemzetközi adatbázisok is.

A jogszociológiai elemzésekhez kifejezetten alkalmas, korlátozás nélkül használható nemzetközi adatbázisok közül a legfontosabbak: *Comparative Agendas, Varieties of Democracy,* valamint a fent említett ESS és a WVS gyűjteményei, amelyek felhasználóbarát megoldásaikkal számos statisztikai elemzést is lehetővé tesznek az ilyen módszerekben kevésbé jártas érdeklődők számára is. A jogalkalmazás tekintetében is találunk releváns hazai adatbázisokat, amilyenek például az ügyészség és a rendőrség ügystatisztikái, a bíróságok munkájának statisztikai adatai, valamint az egyes közigazgatási szervek, szervcsoportok hatósági statisztikái. A KSH egyes adatsorai is informatívak lehetnek például a jogalkalmazó szervek kapacitását tekintve.

Az ilyen nyilvános, részben vagy teljes egészében ingyenesen hozzáférhető és elemezhető adatbázisok előnye elsődlegesen az, hogy nem igényelnek jelentős anyagi vagy egyéb ráfordítást. A saját adatfelvétel, legyen az interjú, dokumentumelemzés, fókuszcsoport vagy reprezentatív kérdőíves vizsgálat, jelentős időt, energiát és főleg pénzt igényel (utóbbi tekintetében a felsorolás nagyjából növekvő sorrendet is takar). Ami mindebből a kutatás tervezésekor különösen lényeges, hogy már ebben a korai szakaszban meg kell találnunk azt a módszert, adatfelvételi technikát, amelyik egyfelől a leginkább alkalmas a kutatási kérdés megválaszolására, másfelől pedig a kutatás erőforrásaiból megvalósítható, úgy, hogy e két elvárás között általában jelentős ellentmondás feszül.

2.7. Minőségbiztosítás: próbakutatások, megbízhatóság, ellenőrzési mechanizmusok

A tudományos vizsgálatoktól elvárják a kutatás minőségének folyamatos ellenőrzését. Minél nagyobb a kutatás tétje, volumene, költségvetése, annál részletesebb leírás szükséges az eredmények és az eljárások megbízhatóságával *(reliability)* kapcsolatban. A cél a mérési hibák elkerülése és a kutatási tevékenység során a vállalkozást veszélybe sodró

kockázatok minimalizálása. A tudományos projektbe tehát ellenőrzési mechanizmusokat kell beépíteni, amelyekről a kutatási tervben számot kell adni. A minőségbiztosítás válfajai közül a legelterjedtebb az önkorrekció és a külső kontroll.

Az önkorrekció a kutató vagy a kutatócsoport belső munkája. Tervezhetünk próbakutatásokat – főképpen az új módszerek vagy eljárások bevezetése előtt –, vagy nagyobb kutatócsoportok esetében megbízhatósági tesztekkel biztosíthatjuk, hogy az adatok előállításán és feldolgozásán fáradozó kutatók egyformán és a terveknek megfelelően járnak el. A megbízhatóság mértéke azt jelzi, milyen pontossággal kapjuk ugyanazt az eredményt, vagyis mekkora a mérési hiba. Kiszámításának egyik technikája a kódolók vagy kategorizálók közötti egyezést mérő ún. *intercoder/interrater reliability* teszt lefuttatása. A teszt segítségével megismerhetjük a kódolási vagy bármilyen besorolási feladatokat ellátók eredményei közötti egyezést, illetve eltérést. A vizsgálati anyag kisebb részének egymástól független feldolgozása után egyszerűen össze lehet vetni a kapott adatokat. A teszt tehát megmutatja, hogy az értékelés/kódolás mennyire pontos. A magas *intercoder/interrater* érték szerint az adatok értékelése nem összevissza, hanem egyetértésben történik, így a teljes minta feldolgozásának megbízhatósága is biztosított. Más módszerek más technikákat követelnek meg. A kérdőíves vizsgálatokban, ha csak lehet, célszerű már széles körben alkalmazott, kipróbált kérdéseket feltenni. Ilyenek például az ESS-kérdőívek kérdései.

A fenti eljárások a kutatási eredmények replikálhatóságának esélyét emelik, azaz a vizsgálat ismételt alkalmazása során is az eredetivel egyező, illetve kevéssé eltérő eredményt szolgáltathatunk.

A kutatás ellenőrzésében számíthatunk a téma szakértőire is. Felkérhetünk egy tanácsadót vagy néhány fős tanácsadó bizottságot, hogy kísérjék végig a projekt egészét és időről időre tüzetesen nézzék át a produktumokat. A kutatási terv elkészítésekor szerencsés, ha meg tudjuk nevezni a minőség ellenőrzésével megbízottakat, de legalább a kiválasztásuk és a bevonásuk alapelveit ismertessük. A külső kontroll lazább formája a kutatócsoporton kívüli szakmabeliek véleményének becsatornázása, ad hoc szakértői konzultáció, a munkaanyagok megvitatása szervezett események keretein belül. Mindezek igen hasznos visszacsatolást jelentek a kutató számára, így előnyös már a tervezési fázisban kalkulálni az ellenőrzés és a minőségbiztosítás feladataival.

2.8. A kutatás korlátai: teoretikus vakfoltok, módszertani és etikai korlátok

Helyesen jár el az a kutató, aki már az előkészítés szakaszában számot vet empirikus vizsgálatának korlátaival. Az eredmények értelmezését, általánosítását és érvényességét a választott elméleti háttér és a módszertan foglalja keretbe. Ez tekinthető a kutatás paradigmatikus korlátjának. A kutatási tervben nem szükséges ismeretelméleti fejtegetésekbe fogni, de a paradigmánk vakfoltjainak tudatosítása elengedhetetlen. Így deríthető fel, mi az, ami kívül marad a szándékolt vizsgálat látókörén. Más szóval: azoknak az ismeretek-

nek a köre, amelyekhez az eredményeink közel visznek majd, de feltárásukhoz az alkalmazni kívánt teória és módszer nem ad megfelelő muníciót. A kutatási terv nem csak a szembenézésre ad lehetőséget: a legcélravezetőbb értékelni is a legjelentősebb teoretikus és módszertani gyengeségek kutatásra gyakorolt hatását. Amennyiben a korlátok nagymértékben szűkítik az eredmények érvényességét, új elméleti támpontokat és/vagy módszertani alapokat kell keresni, mert indokolatlanná válik a kutatás. A sikeres empirikus munka záloga tehát az elméleti vakfoltok és a metodológiai hiányosságok felismerése, de azok káros befolyásának csökkentése. Egy ilyen helyzetre utaltunk már. Ha az érdekel minket, hogy a per alacsony iskolázottságú résztvevője kap-e „megfelelő tájékoztatást" a jogairól, akkor e fogalom mibenlétét tisztáznunk kell. Azt találhatjuk ugyanis, hogy a bíró a tájékoztatást megadja, majd visszakérdez, hogy az érintett megértette-e a tájékoztatást, és erre igenlő választ kap. Hogyan értelmezzük ezt a tényt? Szükség van-e más információra? Lehet, hogy ilyet nem tudunk szerezni, mert nem tudunk az érintettel mélyinterjút készíteni. Ebben az esetben célszerű utalni arra, hogy az eredmények megbízhatósága, értelmezése kérdéses: megtörténik a tájékoztatás, de közel sem biztos, hogy az valóban eléri a jogalkotói célt. Ha egy börtönben készített interjúkban minden elítélt tagadja a droghasználatot, azt nem feltétlenül lehet a droghasználat hiányaként értelmezni. Viszont kontrollálhatjuk az állítást a börtönorvostól vagy fegyőröktől származó információk segítségével.

A paradigmatikus limitek mellett szót kell ejteni az etikai korlátokról is. Noha bizonyos esetekben a kutatási kérdések megválaszolását akadályozhatják a tudományetikai elvek, tiszteletben tartásuk kötelező. Az empirikus jogtudományi munkákban az etikai kérdések elsősorban természetes személyek bevonásához és adatközléseihez kapcsolódnak. A tervben ki kell térni a személyes adatok gondozásának főbb elveire, amelyeket a kutatásnak helyet adó intézmény adatkezelési kézikönyvével összhangban fogalmazzunk meg. E tekintetben az Európai Unió 2018-tól hatályos adatvédelmi rendeletét (GDPR) is fokozottan figyelembe kell venni. Az általános tudományetikai normák pedig minden esetben érvényesek: a gyermekek különleges védelme, a kutatásban való részvétel önkéntessége, a résztvevők megtévesztésének tilalma, a kutatásba bevontak épségének védelme stb. Amennyiben sérülékeny, különösen kiszolgáltatott társadalmi csoportokkal foglalkozunk, szánjunk kiemelt figyelmet a méltányosság és az etikai korlátok mielőbbi tisztázására. A kutatási tervben lehetetlen minden adatvédelmi és etikai kérdést tisztázni, így inkább az elvek ismertetésére törekedjünk. Amennyiben a vizsgálat és a pályázati útmutató megkívánja, a kutatási terven kívül szükséges készíteni egy etikai/adatkezelési/adatvédelmi tervet is. Ez egyre több kutatás, illetve kutatási pályázat esetében kifejezett elvárás, a kutatásvezető kötelessége.

2.9. Disszeminációs terv: magyar és nemzetközi konferenciarészvétel, publikációk

Az empirikus kutatások hasznosulására vonatkozó stratégia kialakítása is az elvégzendő feladatok része. A tudományos életben az egyik legfontosabb értékmérő a vizibilitás, a kutatás láthatóságát pedig nemzetközi és hazai szintéren egyaránt biztosítani kell. Minél többen hallanak a megállapításainkról, annál nagyobb hatást érhetünk el. A kutatások impaktját az akadémiai világban az idézések jelentik: a hivatkozások maximalizálására törekvés során eredményeinket rangos konferenciákon, vezető folyóiratokban és neves kiadóknál érdemes elhelyezni.

A disszeminációs tevékenységet időben el kell kezdeni. Valószínűleg ismerjük szűkebb-tágabb szakterületünk legfontosabb hazai és nemzetközi tudományos szervezeteinek kalendáriumát. Ha kutatási tevékenységünket a vándorgyűlések, kongresszusok, workshopok, konferenciák időpontjaival harmonizáljuk, előadásainkat valószínűleg könnyebben befogadják majd a rendezvény programjába. Hazai és nemzetközi tudományos eseményeken való részvétel során értékes szakmai kapcsolatokra is szert tehetünk. Megismerkedhetünk hasonló kérdésekkel foglalkozó kollégákkal, akikkel együttműködhetünk: közös kutatásokat indíthatunk, társszerzős tanulmányokat írhatunk, nemzetközi pályázatokat adhatunk be. A kutatási tervben tehát érdemes feltüntetni azokat a rendezvényeket, amelyeken előreláthatóan részt kívánunk venni. Vegyük figyelembe: a kevesebb néha több! Akadémiai szempontból a nemzetközi szervezetek vagy rangos műhelyek által gesztorált események nagyobb láthatóságot biztosítanak számunkra, mint sok kisebb, ad hoc rendezvényen való megjelenés.

Hasonló a helyzet a publikációkkal is: a tudatos tervezésük elengedhetetlen. A kutatás kezdeti fázisában be kell számolni arról, hogy milyen típusú hazai és nemzetközi publikációkban gondolkodunk: monográfia, könyvfejezet, szócikk, szakfolyóiratcikk, felsőoktatási segédlet. Amennyiben nemzetközi publikációt tervezünk, számítsunk hosszú átfutási időre: a kéziratok elbírálása hosszú hónapokat is igénybe vehet.

Napjainkban egyre inkább elvárás az akadémián túli világ felé történő kommunikáció. A kutatási terv lehetőséget ad annak végiggondolására, hogy miként szeretnénk a tudományos ismeretterjesztésben részt venni. Tarthatunk előadásokat a „Kutatók Éjszakája" programsorozaton, eredményeinket összefoglalhatjuk blogbejegyzésekben, tervezhetünk tudományos profilú médiamegjelenéseket is.

2.10. A kutatás idő- és költségterve

A kutatási tevékenységek időbeli felosztása tájékoztatást ad arról, hogy a kutató mikor mit csinál, valamint hogy mely tevékenységek épülnek egymásra. A konkrét pályázatokhoz készülő időtervnek követnie kell a kiíró elvárásait. A pályázati felhívás tartalmazhat sablont, igényelhet Gantt-diagramot (ütemterv, amely idősávokban ábrázolja, éppen hol tartanak az adott projekt részfeladatai), kérheti a kutatás időbeli mérföldköveinek felsorolását. Ha nincsenek ilyen követelmények, akkor is igyekezzünk áttekinthető és követhető formában éves vagy akár havi időbeli bontást közölni a tevékenységünkről: mikor végezzük a vonatkozó szakirodalom áttekintését, az adatgyűjtést, adatfeldolgozást, mikor megyünk konferenciára, a tudományos projekt melyik hónapjában tervezzük egy-egy kézirat leadását vagy egy rendezvény megszervezését. A kutatási tervben szerepeltetni kell a külső és/vagy a magunk számára szabott belső határidőket is. A legfontosabb ezek közül a projekt vége, melynek dátuma többnyire csak nagy nehézségek árán módosítható.

Végül lássunk néhány jó tanácsot az időterv elkészítéséhez! Minden esetben törekedjünk reális és tartható időkeretek meghatározására. Kivitelezhetetlenül rövid vagy indokolatlanul hosszú periódusok definiálása kerülendő. Ha bizonytalanok vagyunk, kérjünk segítséget tapasztaltabb kollégáktól. Tájékozódjunk arról is, hogy a kutatás egy-egy szakaszában szükséges-e engedélyeztetési procedúra, szakhatósági hozzájárulás, közbeszerzés.

A költségvetés kapcsán is kaphatunk instrukciókat a pályázatokat kiíró szervezettől. Ilyen esetben a kutatási terv külön fejezeteként az elvárt formában és módon kell számot adni a felhasználni kívánt anyagi forrásokról. Sokat segít, ha egy listán összeírjuk a tevékenységek anyagi vonzatát, illetve annak forrását. A kutatási tevékenységünk egy részének fedezete lehet a doktori ösztöndíj vagy bármilyen tudományos tevékenység végzéséért, a munkánkért kapott fizetés. Ám a nagyobb volumenű adatgyűjtés vagy adatbázis-építés, eszközök beszerzése (például szoftvervásárlás), külföldi konferenciákon való részvétel, nemzetközi szervezetek tagdíja és a nemzetközi publikációt támogató tevékenységek (nyelvi lektorálás, *open access* folyóiratokban való publikálás díja) finanszírozására egyéb forrásokat kell tervezni. A tervezés során célravezető csoportosítani a felmerülő költségelemeket. A kutatások során leginkább személyi juttatások és dologi költségek merülnek fel. Az előbbihez tartoznak a teljes vagy részmunkaidős alkalmazások, megbízási szerződések, a külföldi konferencia-részvételt támogató napidíjak a munkaadói hozzájárulásokkal együtt. Az utóbbiak tipikus példái a konferencia-részvétel utazási költségei, regisztrációs díja, a szállásköltség, továbbá a kutatáshoz nélkülözhetetlen eszközök (könyvek) költségei és a szolgáltatások (kérdőíves lekérdezés, adatbázishoz való hozzáférés) díja.

Az árakat illetően az előzetes tájékozódás nélkülözhetetlen. Ha a kutatás költségeit részben vagy egészben külső finanszírozásból szeretnénk megoldani, akkor a tervezés során vegyük figyelembe a támogató által közölt elszámolható és el nem számolható költségek körét. Ne feledjük, hogy a társadalomtudományokban alkalmazott empirikus kutatások, így például az ezerfős reprezentatív mintán végzett kérdőíves kutatások jelentős, sokmilliós költséggel járnak, ami egy jogász számára, aki tipikusan könyvtári kutatásban, az internetről általában hozzáférhető jogszabályok elemzésében gondolkodik, szokatlan lehet. Ezzel azonban számolni kell a jogszociológiai kutatások esetében.

■ 3. ÖSSZEGZÉS

Az eddigiekben áttekintettük azokat az elemeket, amelyek egy részletesen kidolgozott kutatási terv meghatározó részei. Az olvasóban is kérdésként merülhet fel, hogy milyen mértékben kell az egyes területeket kidolgozni, figyelembe véve azt is, hogy a túlzott részletesség sem szerencsés, mert félő, hogy elvész a lényeg, és a tervnek olykor szigorúan meghatározott terjedelmi korlátai is vannak.

Ezekben a kérdésekben általános szabályként célszerű szem előtt tartani, hogy a kutatási terv fő célja mégiscsak az, hogy 1. pontosan meghatározzuk a kutatási kérdésünket, esetleg hipotéziseinket, olyan formában, hogy az a kutatás egészének vezérfonalául szolgáljon, és 2. ezt szem előtt tartva alaposan gondoljuk végig, hogyan fogjuk megválaszolni a kutatási kérdést.

Ha pályázathoz készítjük a kutatási tervet, akkor az egyes részek fontossága, így arányai tekintetében is általában útmutatásul szolgál a pályázati kiírás. Különösen pályázatok esetében gyakori, hogy a kutató a terv készítését valamilyen formális tevékenységként, elkerülhetetlen, de felesleges rosszként fogja fel. E fejezet talán legfontosabb üzenete az, hogy ez nem így van. Tapasztalataink szerint a kutatás alapkérdéseinek előzetes átgondolása és a kutatási tervben való rögzítése a sikeres kutatási projektek kulcseleme.

■ 4. EGY PÉLDA TELJES KUTATÁSI TERVRE

Bár az egyes pontokhoz is hoztunk specifikus példákat, az alábbiakban egy lezajlott kutatáson keresztül mutatjuk be, hogy mi és hogyan kerülhet bele a kutatási tervbe. A példa egyfelől arra szolgál, hogy bemutassa, hogyan rendeződnek, illetve rendezhetők el egy kutatás elemei a fenti sémában. Másfelől azt is jelzi, hogy mindehhez rugalmasan kell hozzáállni.

A példaként használt kutatás részletesebb leírása megtalálható a már idézett kötetben (Gajduschek, 2008a). A kutatás témája a közigazgatás felügyeleti (ellenőrzési és bírságolási) tevékenységének érzékelhető gyengesége volt. A kutatás relevanciáját a következőképpen fogalmazhatjuk meg: az 1990-es évek végére az a benyomás alakult ki – amelyet számos sajtóhír is megerősített –, hogy a közigazgatás képtelen a notórius jogsértőket jogszerű viselkedésre késztetni, ami e tevékenység lényege lenne. Ez rendkívül lényeges problémának tűnt nemcsak elméleti, hanem gyakorlati szempontból is. A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy vajon valóban olyan eredménytelen-e a felügyeleti tevékenység, ahogyan az a médiában megjelenik, vagy csak a botrányok szerepelnek a híradásokban, amelyek azonban valójában ritkák a mindennapi életben.

De hogyan lehet ezt a kérdést megválaszolni? Legegyszerűbb módszerként kínálkozik, hogy a felügyeleti tevékenységet végző szerv vezetőit kérdezzük interjúk keretében a témában. Ennek előnye, hogy viszonylag olcsón megvalósítható, és közvetlenül a gyakorlatot jól ismerő szakemberektől lehet információt szerezni. Ugyanakkor az információk validitása kérdéses lehet. A szervek vezetői valószínűleg nem szívesen számolnak be arról,

hogy a felügyeleti tevékenység „gyenge", vagyis az általuk vezetett szervezet lényegében rosszul működik. További probléma, hogy egyetlen szervezet feltérképezése valójában még semmit sem mond a közigazgatási felügyeleti tevékenység általános eredményességéről. Miként gyűjthető információ, és főleg hogyan lehet ezeket egymással összevetni olyan eltérő területeken, mint a fogyasztóvédelem, a munkabiztonság, az adóhatósági vagy az építéshatósági tevékenység?

A megoldáshoz az ötletet egy 2002-es hír szolgáltatta. Eszerint a Versenytanács kiugróan magas, tízmilliós bírságot vetett ki a legnagyobb kábeltévé-szolgáltatóra, mert az indokolatlanul nagymértékben emelte az árait. Mivel a hírben szerepelt az is, hogy a szolgáltatónak 250 000 előfizetője volt, könnyű kiszámítani, hogy ha csak négy forinttal emelt árat indokolatlanul, akkor tíz hónap alatt bejön a bírság összege, és utána már a tiszta profit következik (százforintos nagyságú emelésről volt szó, vagyis már az első néhány hét kitermelte a bírságot). A határozat indokolásából a részletesebb számok mellett az is kitűnik, hogy a szolgáltató a korábbi határozatokat sem tartotta be. A néhány perces elemzésből kiderül, hogy nagyon megéri jogot sérteni, sőt egy vállalat esetében a piac logikája miatt szinte kötelező is. Alaposan végiggondolva a történetet az is nyilvánvaló, hogy itt olyanról van szó, aki lebukott, akit a közigazgatás jogsértésen ért. Ismét csak a téma viszonylagos ismeretében azonban az is sejthető, hogy (a) a kivethető bírság mértékének a „tettenérés" esetében sincs visszarettentő hatása, ráadásul (b) a legtöbb jogsértés felderítetlen marad, ha felderítik is, kétséges, hogy (c) lehet-e bizonyítani, és ha ez sikerül és megszületik a bírságot kirovó határozat, akkor kérdés, hogy azt (d) sikerül-e behajtani. Mindezekről azt is lehetett tudni, hogy viszonylag rosszak az arányok.

A fentiekből összeállt a következő képlet: $a \times b \times c \times d > P$. Ez azt jelenti, hogy a várható bírság mértékének nagyobbnak kell lennie, mint a jogsértésből szerezhető haszon (P = profit). A várható bírság a kivetett bírság mértékének (a) és a sikeres kivetés valószínűségének szorzata; az utóbbihoz szintén több dolog (b–d a fentiek szerint) együttállása szükséges. Az utóbbi (b–d) ún. feltételes valószínűség, a sikeres bírságoláshoz mindháromnak teljesülnie kell, és ezt szorzással lehet kifejezni. A teljes szorzat azt mutatja meg, hogy mekkora az egy jogsértésre eső, várható bírság mértéke. Minél kisebb a kivetett tipikus bírság, minél ritkábbak az ellenőrzések, így a jogsértők lefülelése, minél nehezebb a bizonyítás és minél könnyebb elkerülni a fizetést, annál kisebb ez az érték; a képlet lényegében ezt a triviális tényt fejezi ki.

A szorzat tehát egy kvantitatív értéket ad, amit a társadalomtudományokban még manapság is nagyra értékelnek. Igazán nagy előnye azonban egyrészt, hogy bármely felügyeleti területen alkalmazható. Másik előnye, hogy viszonylagos adathiány esetén is jól működik, mivel ún. konzervatív becslést ad. Ha a bírságolási tevékenységre vonatkozó valamilyen (b–d) adat hiányzik, akkor azt 1-es értékkel vesszük figyelembe, ami a képlet logikája szerint azt jelenti, hogy az adott területen a közigazgatás tökéletesen teljesít (például minden jogsértőt lefülel, nincs látencia), vagyis ha a jogsértéssel szerezhető haszon így is nagyobb, mint a várható bírság mértéke, akkor megéri a jogsértés a racionális cselekvő számára. (Ezt a matematikai összefüggést, mint kiderült, már a hetvenes években leírták az Egyesült Államokban.)

A következő kérdés az volt, hogy van-e bármilyen adat, amely a fenti képlethez használható. Ehhez számos felügyeleti hatóság honlapját kellett átnézni, de inkább néhány személyes vagy akár telefonbeszélgetés segített. Kiderült, hogy ugyan szinte sehol nincs meg az összes releváns információ, de a szervek nagyobb részénél legalább egy-két információ (az a–d-ből) elérhető.

A következő feladat az adatokhoz való hozzájutás és azok értelmezése. Erre részben megoldás lehet a nyilvános adatbázisok elemzése. Ugyanakkor sejthető volt, hogy számos adat nincs fent az interneten, noha ilyen adatok léteznek vagy meglévő információforrásokból előállíthatók (például a kivetett és ténylegesen behajtott bírságok aránya). Ez arra adott ösztönzést, hogy az adott szervnél dolgozó, a folyamatokra jól rálátó személyeket kérjünk fel ún. strukturált esettanulmányok készítésére. Azt feltételeztük, hogy ezek a személyek könnyebben hozzájutnak a releváns adatokhoz (fel tudják deríteni, hogy egyáltalán vannak-e ilyenek), és értelmezni is tudják azokat.

Az is világossá vált, hogy ha – amint az ebben az előkészítő szakaszban is már sejthető volt – a közigazgatási bírságolás egyértelműen és szisztematikusan alkalmatlan a jogkövetés kiváltására, akkor tudományosan, de gyakorlati szempontból is lényeges, hogy mik az eredménytelenség főbb okai. Ugyanis ezeknek az okoknak a kiküszöbölésével, csökkentésével lehet az eredményességet javítani.

Lényegében ez volt a kutatási terv alapja. Az esettanulmányok felügyeleti területenként készültek (illegális építkezés, fogyasztóvédelmi szabályok megsértése stb.). Strukturáltak voltak, mert pontosan megadtuk, hogy minek kell szerepelnie bennük. Így arra kértük a szerzőket, gyűjtsék össze a fentebb említett, valamint a tevékenységre és a kapacitásra vonatkozó adatokat. Például hány ellenőrzést végeznek évente, ezt mivel érdemes összevetni (például hány munkaügyi vizsgálat van és hány munkáltató) stb. Jelezzék azt is, ha nem található ilyen adat.

Hogyan jelenne meg mindez egy kutatási tervben?

1. Kutatási kérdés(ek) és hipotézis(ek) a kutatási tervben.
A kutatás két egymásra épülő kérdése:

a) Valóban eredménytelennek mondható a közigazgatás felügyeleti tevékenysége, értsd: nem alkalmas a jogsértő magatartástól való elrettentésre?
b) Milyen okok magyarázzák az eredménytelenséget? (Valójában egyes esetekben az okok okaira is rákérdeztünk: például azért kevés-e az ellenőrzés, mert nem kielégítő a kapacitás, azért nehéz-e a bizonyítás, mert a jogi garanciák olykor túlzottak; olykor ezek jelzésként szolgáltak arra, hogy az adott területen komoly hiányosságok mutatkoznak.)

Hipotézisek:

a) A felügyeleti tevékenység eredménytelen. Ezt pontosan számszerűsítjük is a fenti képlettel. Ha a P érték nagyobb, akkor eredménytelen felügyeletről beszélünk.
b) Valójában nem hipotéziseket fogalmazunk meg, hanem inkább egyfajta rendszerezését adjuk az okoknak az a–d elemek nevesítésével. Ám azt feltételezzük, hogy ezek mindegyike olyan értéket ad, amely csökkenti a képlet bal oldalának értékét.

2. A tudományos ambíció tisztázása: felderítő, leíró és magyarázó vizsgálatok.
A kutatás részben leíró: a meglévő tisztázott fogalmakra, ismert összefüggésekre támaszkodva keresi a választ az eredményesség kérdésére. A második, okokra vonatkozó kérdés viszont egyértelműen magyarázó jellegű kutatást jelez.

3. A kutatás relevanciája, hozzájárulása a tudományos tudáshoz.
A kutatás egyszerre szolgál tudományos és gyakorlati ambíciót. Előbbi dominánsan tudományos kérdés, a társadalmi valóság egy szegmensének megmérést célozza. Ennek az elemnek módszertani jelentősége is van. Ilyen típusú kutatást korábban Magyarországon, de a régióban másutt sem végeztek; maga a szemlélet újdonsága pedig határozott érdeklődést váltott ki a jogtudományi közösségben. Az utóbbi kérdésnek is van tudományos relevanciája, de mellette gyakorlati hasznosíthatósága is.

4. A kutatás szakirodalmi beágyazottsága.
Már a terv utalhat arra, hogy a módszert már más kutatásokban is alkalmazták az Egyesült Államokban.

5. A kutatás módszertani leírása.
A módszertani leírás tartalmazza a strukturált esettanulmányok módszerét; mi ennek a pontos tartalma, hány ilyet készítünk, esetleg megnevezve a kiválasztott területeket, szerveket, magyarázva a kiválasztás okát. Bemutatja, hogy miként fogjuk ezeket összegezni.

6. A kutatás operacionalizálása: az adatgyűjtés, adatfeldolgozás menetének tervezése.
Ez jelenik meg a fenti képlet elemeiben, jelezve, hogy azokat hogyan mérjük szervezeti statisztikák felhasználásával, a jogsértésből szerezhető hasznok becslésével.

7. Minőségbiztosítás: próbakutatások, megbízhatóság *(reliability)*, ellenőrzési mechanizmusok.
A kutatási módszer igényli az esettanulmányok készítőinek alapos felkészítését. Ehhez egy tízoldalas részletes leírás készült az esettanulmányok tartalmáról, hogy azokhoz milyen típusú információkat kell beszerezni, azok általában hol találhatók, hogyan szerezhetők be stb. Minden résztvevővel személyesen is találkoztunk a munka megkezdése előtt, majd az elkészült első változatokat szóban vagy írásban megvitattuk, szükség szerint javításokat, kiegészítést vagy magyarázatokat kértünk. Több állítás kapcsán egyszerűen visszakérdeztünk, hogy miből következtet azokra a szerző. A résztvevők helyzetéből, mentalitásából következő egyes tényezőket nem tudtunk kikerülni, de igyekeztünk azokat az esettanulmányok értelmezésénél figyelembe venni.

8. A kutatás korlátai: teoretikus vakfoltok, módszertani és etikai korlátok.
Ilyen volt mindenekelőtt az adathiány, amire számítottunk is, és az alkalmazott módszerrel ezt kezelni tudtuk. A jogsértésből várható haszon a mindennapi ismeretek alapján is jól becsülhető volt. Az esettanulmányok kapcsán fellépő problémákra a 7. pontban utaltunk.

9. Disszeminációs terv: magyar és nemzetközi konferenciarészvétel, publikációk.
A kutatás eredményeit a projektben tervezett könyvben kívántuk összegezni. Ezenfelül számos hazai folyóirat-publikációt terveztünk és valósítottunk meg, amit szintén „megígértünk" a projekttervben. Terveztünk legalább egy jelentős nemzetközi publikációt is.

10. A kutatás idő- és költségterve.
Ebben az esetben a kutatás hossza előre adott volt: két év, így lehetett pályázni. Ez azt jelentette, hogy a kutatás lényegi lépéseit ebben az időintervallumban kellett elhelyezni. Ehhez összeállítottuk a fontosabb teendők listáját: az esettanulmányok struktúrájának kialakítása, az esettanulmányok készítőinek (szervezetek, ezen belül személyek) kiválasztása, majd felkészítése, beleértve a tájékoztató dokumentum összeállítását, a személyes megbeszéléseket. Az esettanulmányok elkészítése, adatgyűjtés; közben folyamatos konzultáció a tanulmányok szerzőivel (természetesen ez volt a leghosszabb szakasz). Az esettanulmányok átnézése, kiegészítése. Az összegzés, a könyv megírása. Ezekhez a szakaszokhoz kellett időszakokat rendelni, azzal számolva, hogy szinte mindig minden csúszik az ideálisan eltervezetthez viszonyítva (például előfordulhat, hogy valaki félidőben visszalép stb.), viszont a kutatás végeredményének, a könyvnek el kell készülnie a második év végére.

A költségek kalkulálásához is ezeket a tevékenységeket kellett figyelembe venni. A pályázó kutató munkaköri feladataként látta el a teendőket, így ennek nem volt költségigénye; egy fő egyetemi hallgató félállású foglalkoztatása jelentette az egyik jelentősebb költséget, valamint az esettanulmányok készítéséért kellett fizetni előre meghatározott összeget, amelyet szoroztunk a tervezett tanulmányok számával. Végül a könyvkiadás volt még jelentősebb tétel. A kutatási projektből finanszíroztunk két kisebb költségű konferencia-részvételt. Technikai eszközök és könyvek beszerzésére sajnos nem volt lehetőség a pályázati kiírás szerint.

Mindezeket végiggondolva nagyot lépünk előre egy sikeres kutatás tervszerű megvalósítása felé.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Earl (2001): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Barkan, Steven M. – Mersky, Roy M. – Dunn, Donald J. (2009): *Fundamentals of Legal Research*. New York, Foundation Press (9. kiadás).

Gajduschek György (2008): *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről*. Budapest, KSZK Programigazgatóság.

Jejelola, O. J. (2014): Legal Research. An Overview of a Research Proposal. *European Scientific Journal*, vol. 10, September, *bit.ly/2OH7SHS*.

Osborne, Caroline L. (2016): The Legal Research Plan and the Research Log. An Examination of the Role of the Research Plan and Research Log in the Research Process. *Legal Reference Services Quarterly*, vol. 35, no. 3, 179–194.

MÁSODIK RÉSZ

ELMÉLETI PARADIGMÁK ÉS KUTATÁSI IRÁNYOK

NÉMETH RENÁTA

A STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

BEVEZETÉS

Az empirikus megfigyeléseket összegző kvantitatív jogtudományi elemzések szükségszerűen bizonytalansággal terheltek, hiszen a megfigyelt eseményeket (például a peres eljárások befejezési időtartamát) részben véletlenszerű folyamatok hozzák létre. A véletlen ingadozások és a tényleges változás (itt: az ítélkezési gyorsulás) elkülönítése a statisztika tudománya segítségével lehetséges. Számtalan jogtudományi elemzésben válik szükségessé a statisztika alkalmazása – lásd például bírósági ügyek súlyosságának megítélését, jogszabályok (gazdasági, társadalmi stb.) hatásának elemzését, az igazságszolgáltatásra vonatkozó törvények hatásának vagy az igazságszolgáltatás működésének vizsgálatát. Ebben a fejezetben bevezetést adunk a statisztikai megközelítés logikájába. A fejezet olvasói képesek lesznek statisztikai következtetéseket alkalmazó jogtudományi kutatások eredményeit (a becslések megbízhatósági intervallumát, a hipotézisteszteket) helyesen értelmezni, továbbá ilyen eredményekre épülő argumentumokkal szembesülve a következtetési korlátokat felismerni.

1. A STATISZTIKA HASZNÁLATÁNAK MOTIVÁCIÓI

Ahogyan arra az *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezet is rámutatott, a jogtudományi vizsgálatok során sok esetben figyelembe kell vennünk, hogy a világ eseményeiben bizonyos fokú véletlen ingadozás figyelhető meg, ezért a rájuk vonatkozó, némiképp esetleges megfigyelésekből levont következtetéseink is bizonytalansággal terheltek. A kvantitatív jellegű jogtudományi elemzésekben megjelenő bizonytalanság számszerűsítése a statisztika tudományának feladata.

A jogászi munka számos területén szükséges lehet ez a megközelítés, így bírósági ügyek tárgyalásánál, egyrészt az ügy súlyosságának megítélésében (például bennfentes

kereskedelem által okozott kár értékének becslésekor), másrészt a bizonyítás során az „ártatlanság valószínűségének" megítélésében.

Az utóbbi körbe tartozik az 1982-es totócsalással kapcsolatban a szerencsejátékot lebonyolító OTP által tett feljelentés, amelyben a pénzintézet a valószínűségszámítás szabályai alapján szokatlanul gyakorinak ítélhető telitalálatra hivatkozott. De idetartoznak azok a nemzetközi gyakorlatban előforduló antidiszkriminációs eljárások is, amelyekben a bíróság a diszkrimináció bizonyítékaként arra hivatkozik, hogy esélyegyenlőség esetén nagyon kis valószínűségű lenne a megfigyelt konstelláció.

Az ártatlanság valószínűsége megítélésének leghírhedtebb példája Sally Clark esete: a brit anyának két év különbséggel két gyermeke is váratlanul, néhány hónaposan meghalt, az első gyanú szerint bölcsőhalál (*sudden infant death syndrome*, SIDS) következtében, ám végül gyilkosság vádjával állították bíróság elé. A bírósági orvosszakértő arra hivatkozott, hogy a Clarkékhoz hasonló jómódú, nemdohányzó családokban csupán egy a 8543-hoz az esélye a bölcsőhalálnak, így két gyermek bölcsőhalálának esélye ennek négyzete, azaz egy a 73 millióhoz. Az anyát elítélték, majd három év szabadságvesztés letöltése után, második fellebbezésre felmentették, hibás szakértői számításra hivatkozva.[1] A hiba, ahogyan az a Royal Statistical Society elnökének a lordkancellárhoz írt leveléből kiderül (Green, 2002), két forrásból is fakadt. Egyrészt feltételezi, hogy egyazon családban két bölcsőhalál egymástól függetlenül következik be (pedig erre nincs bizonyíték, sőt családi halmozódás valószínűsíthető genetikai vagy környezeti hatás miatt). Másrészt ha helyes is lenne a számítás, a kapott eredmény nem volna megfeleltethető az „ártatlanság esélyének" – ahogy azt a média és a bíróság is interpretálta –, mert a kettős bölcsőhalál ellentettje itt a szintén alacsony esélyű kettős gyilkosság. E két esemény valószínűségét kellett volna egymáshoz viszonyítani. Másképp fogalmazva: a számítás nem vette figyelembe azt a háttérinformációt, hogy két gyermek meghalt, a valószínűségszámításánál nem vette figyelembe a kontextust.[2] A legfőbb ügyész Sally Clark esetéből kiindulva több száz hasonló ügyet vizsgáltatott felül, közülük két eset felmentéshez vezetett. A Royal Statistical Society elnöke az üggyel kapcsolatban hasonló kérdések felmerülésekor képzett statisztikai szakértő bevonására szólította fel a lordkancellárt. A példa arra mutat rá, hogy a valószínűséggel kapcsolatos hétköznapi intuícióink könnyen elbukhatnak, és e bukásnak súlyos következményei lehetnek. Az empirikus jogtudományi munkákban alkalmazott, valószínűségi érvelésre épülő bizonyítékok statisztikai szakértelmet kívánnak.

További jogtudományi terület, ahol statisztikai megközelítés szükséges, a jogszabályok (gazdasági, társadalmi stb.) hatásának elemzése. Idetartozik például az a kutatási kérdés, hogy mekkora a forintosított éves végrehajtási költsége bizonyos szabálysértési tényállások szankcionálásának, vagy hogy a halálbüntetés intézménye hatékonyan képes-e visszatartani a gyilkosságok potenciális elkövetőit szándékuk megvalósításától. Mindkét kérdés számszerűsíthető hatásbecslést igényel, ahol a becslés a megfigyelhető jelenségek esetlegessége, bizonyos fokú véletlen ingadozása miatt bizonytalansággal terhelt, amit expliciten meg kell jeleníteni a kutatási kérdésre adott válaszban.

[1] A tragikus sorsú asszony az eset következményeként súlyos pszichiátriai problémákkal küzdött, és 2007-ben alkoholmérgezésben meghalt.

[2] Azaz nem ún. feltételes valószínűségekkel számolt. Ez a típushiba ügyészi tévkövetkeztetés (*prosecutor's fallacy*) néven ismert, nem triviális probléma, statisztikailag korrekt tárgyalása kivezetne a fejezet keretei közül.

Maguknak az igazságszolgáltatásra vonatkozó törvényeknek a hatása is vizsgálható statisztikai módszerekkel. Tabarrok és Helland klasszikus munkája például a választott/kinevezett bírók ítélkezési gyakorlatának eltérését vizsgálta (Tabarrok–Helland, 1999). Az USA-ban ugyanis bizonyos államokban választják, máshol kinevezik a bírókat; a kutatási kérdés az volt, van-e az eltérésnek statisztikailag jelentős hatása azokban az ügyekben, amikor a felperes saját állambeli és az alperes államon kívüli. A több különböző statisztikai modell alapján született eredmény szerint a választott bírók a (saját állambeli) választóik érdekeit követve inkább ítélnek a felperes javára, méghozzá átlagosan magasabb kártérítést megítélve. Ez a módszer általánosítható: megvalósítható például nemzetközi összevetés annak vizsgálatára, hogy az a különbség, mely szerint bizonyos országokban választják, máshol kinevezik a bírákat, okoz-e eltérést a törvényhozó hatalmat érintő ügyekben (a kinevezett bírák inkább a törvényhozónak kedvező döntéseket hoznak-e). Ugyanígy vizsgálható bármely igazságszolgáltatási strukturális elem hatása a megfigyelt jogesetek összevetésével, ha megfelelő indikátort találunk a hatás meghatározására (ilyen indikátor volt fent a kártérítés összege az állambeli vagy államon kívüli ügyekben).

Végül még egy tipikus statisztikai alkalmazási terület az igazságszolgáltatás működésének vizsgálata. Statisztikai módszerek szükségesek például az ítéletek következményeinek vizsgálatára: a hosszabb szabadságvesztés büntetésnek van-e a visszaesés esélyét csökkentő szerepe? De vizsgálható az igazságszolgáltatás mint intézmény hatékonysági szinten is (ahogyan az más intézményeknél is történik, minőségbiztosítási vagy hatékonyságnövelési céllal). Fontos lehet például ügyforgalmi adatok alapján az ítélkezés gyorsaságának, időbeli hatékonyságának megítélése, készíthetők hatékonyságalapú területi, járási összevetések, vizsgálhatók időbeli trendek, vagy értékelhető valamely intervenció (igazságszolgáltatási működési reform) a beavatkozás előtt/után kapott adatok összevetésével.

■ 2. MINTA ÉS POPULÁCIÓ

Kutatási kérdéseink általában egy vizsgálati populációra vonatkozó problémát involválnak. Tabarrok és Helland fent hivatkozott munkájában az amerikai bírák összessége adja ezt a populációt, a szabálysértési tényállások szankcionálásának költségvizsgálatában maguk a tényállások. Első ránézésre kivételt jelentenek ez alól a konkrét bírósági ügyek tárgyalása során alkalmazott statisztikai megközelítések, hiszen itt egyetlen esethez kapcsolódik a kutatási kérdés (lásd a vádlott „ártatlansága valószínűségének" kérdését), ám valójában itt is egy hipotetikus populáció, a vádlottéval megegyező helyzetű személyek

populációja (a Sally Clarkhoz hasonló körülmények között élő nemdohányzó anyák populációja) adja a vizsgálat tárgyát.

Mivel a teljes populációról sok esetben nem áll rendelkezésre megfelelő információ, nem a teljes populációt, csak annak egy részét, egy mintát vonunk vizsgálatba. Ennek a döntésnek lehet a költségekre hivatkozó indoklása (így olcsóbb), az időráfordításra hivatkozó (így gyorsabb) és megvalósíthatósági indoklása is (nem szerezhető be információ egyszerre a populáció minden egyedéről, például egyenként kell tőlük adataik kutatási felhasználásáról hozzájárulási nyilatkozatot kérni). E minta egyedeiről szerzünk be minden szükséges adatot, és csak e mintán vizsgáljuk a kutatási kérdést. Ha a minta kijelölése korrekt volt, azaz véletlenszerűen történt, a populáció minden egyedének lehetőséget adva a bekerülésre, akkor megfelelő statisztikai módszerek segítségével a mintáról a teljes populációra kiterjeszthetjük állításainkat. A korrekt – költséghatékonysági, praktikus és matematikai szempontokat egyaránt figyelembe vevő – mintavétel és a hozzá illeszkedő elemzési módszer megválasztása a legkevésbé sem triviális; a tárgynak önálló tudománya van (alapos és könnyen olvasható bevezető Babbie kutatásmódszertani alapművének „A mintavétel logikája" című fejezete, Babbie, 2003). A mintáról a populációra történő általánosítás lépését nevezzük statisztikai következtetésnek *(statistical inference)*.

Hol találunk a populációról vagy annak egy mintájáról a kutatási kérdésünknek megfelelő adatokat? A fejlett országok zömében folyamatosan gyűjtenek és tesznek nyilvánossá adatokat az igazságszolgáltatás rendszerének minden szegmenséről, hogy az intézmények működésének átláthatósága és kutathatósága biztosítva legyen. Magyarországon a Belügyminisztérium nyilvántartásában elérhetők bűnügyi, ügyfélforgalmi, bírósági és ügyészi tevékenységi statisztikák, hozzáférhető a bűntettesek és a büntetés-végrehajtás nyilvántartása. Nemzetközi szervezetek (OECD, Eurostat stb.) is fenntartanak elérhető adatbázisokat, részben mintaalapú felmérésekre támaszkodva, ahogyan nemzetközi és hazai társadalomtudományi szervezetek is rendszeresen végeznek és tesznek nyilvánossá a jogtudomány számára is releváns felméréseket (véleménykutatást, áldozatkutatást, magatartáskutatást stb.). A *Statisztikai elemzések* című fejezetben látunk majd példát belügyminisztériumi regisztert és nemzetközi összehasonlító társadalomtudományi felmérést felhasználó kutatásra is, részletesen bemutatva az adatok elérhetőségét és elemzésük módját.

A Belügyminisztérium nyilvántartásainak használatakor – ahogy a jogtudományi kutatásokban általában is gyakori teljes körű adminisztratív adatok megléte esetén (például ha rendelkezésünkre áll a vizsgált időszakra vonatkozó minden szabálysértési tényállás szankcionálási költsége) – felmerülhet a kérdés, hogy mintára vagy teljes populációra vonatkoznak-e adataink. Azaz szükség van-e egyáltalán statisztikai következtetésre, számoljunk-e becslési bizonytalanságot, vagy egyszerűen tekintsük az adatainkból számolt összesítéseket a kutatási kérdésre vonatkozó közvetlen és bizonytalanságtól mentes válasznak. Ha a célunk csak az összesítő adatok leíró közlése (lásd a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetet), akkor az utóbbi eljárás lesz megfelelő. Ha azonban a fejezet bevezetőjében felsorolt kutatási kérdéseket vesszük, látható, hogy e kutatási kérdések valójában nem a konkrét, elérhető populációra vonatkoznak, hanem egy általános működésre, szakmai

terminussal egy „adatgeneráló mechanizmusra", amely a populáció konkrét megvalósulását létrehozza. Az USA-tagállamok igazságszolgáltatási gyakorlatában a bírói székhez jutás (választás vagy kinevezés) hatása a kérdés, nem az utóbbi néhány év amerikai bírói működésének leírása. A szabálysértések szankcionálásának általában várható költsége, a szabadságvesztés büntetés vagy a nemrég bevezetett igazságszolgáltatási működési reform általános hatása érdekel, nem a konkrét (esetlegességektől, véletlen hatásoktól terhelt) adott évi adatok. Ebben a (nemzetközi irodalmakban is gyakran követett, lásd például Epstein–Martin, 2014, 178) megközelítésben a teljes körű adatok is csak egy mintáját adják a vizsgált mechanizmus által potenciálisan generálható összes adatnak;[3] itt is statisztikai következtetéseket kell tennünk, hogy a mért adatokban rejlő bizonytalanságot kvantifikáljuk. E megfontolásokra hivatkozva ezért a továbbiakban nem leíró típusú kutatási kérdések esetén akkor is a populáció/minta nómenklatúrát használjuk, akkor is statisztikai következtetéseket teszünk, ha teljes körű adatok állnak rendelkezésre.

Ahogy a fejezet elején felsorolt példák mutatják, a jogtudományi kutatás tárgya rendszerint valamilyen összefüggés, kapcsolat megtalálása egy jelenség előfordulása és annak meghatározói között. A kutatások mérőműszernek foghatók fel, amelyek e kapcsolatok erősségét mérik. A kutatási hipotézisek és eredmények rendszerint ilyen formákban fogalmazódnak meg: *A* és *B* között különbség van; *A* összefügg *B*-vel; *A* hat *B*-re stb. E kvalitatív megállapításokon túl többnyire az összefüggés kvantifikálása is cél. A kutatás során a mintabeli egyedekre, megfigyelésekre vonatkozóan megállapított törvényszerűségeknek több magyarázatuk lehet:

a) a törvényszerűség ténylegesen létezik,
b) a vizsgálat érvényességi hibával terhelt,
c) az eredmény a véletlen mintavételből fakadó véletlen ingadozásnak tudható be.

Az utóbbi két eset *A kutatási terv* című fejezetben tárgyalt érvényességi, valamint megbízhatósági problémák alá sorolható. A b) pont a vizsgálattervezés körébe tartozik, ilyenkor rosszul tervezett mintavételi eljárás (a populációt nem jól reprezentáló mintával) vagy tévesen operacionalizált kutatási kérdés (például félrevezető kérdőívkérdés vagy a közigazgatási adatregiszter hibája) állhat az érvénytelenség mögött. A c) pont lehetősége sosem zárható ki, de statisztikai eszközökkel megítélhető a valószínűsége, a továbbiakban ezzel foglalkozunk.

A jogtudományi kutatásokban a statisztikai elemzés szerepe tehát az, hogy segítségével meghatározzuk, milyen mértékben befolyásolhatta mintából számolt eredményeinket a véletlen ingadozás, milyen sikerrel általánosíthatunk a mintából a populációra. Tegyük fel például, hogy azt szeretnénk megtudni, különbözik-e a férfiakra és a nőkre kiszabott szabadságvesztés átlagos tartama. (Vannak nemzetközi tanulmányok, amelyek

[3] Ezt a potenciálisan generálható populációt gyakran szuperpopulációként *(superpopulation)* hivatkozza a nemzetközi statisztikai irodalom, a létrehozó mechanizmust pedig mögöttes adatgeneráló mechanizmusnak *(underlying data generating process)*.

a férfiak hosszabb szabadságvesztés büntetését bizonyítják, még azonos tényállás, azonos körülmények esetén is, lásd például Pryor et al., 2017). Tehát a férfiak és a nők átlagos szabadságvesztés büntetésének különbségére vagyunk kíváncsiak (statisztikai terminussal ezt nevezzük paraméternek), de az így szankcionált eseteknek csak egy mintája áll rendelkezésünkre. Eszerint a mintába kerülő férfiak átlagos szabadságvesztés büntetése 11 hónap volt, a nőké 9 hónap, a különbség két hónap. Ezt a két hónapos értéket felvevő különbséget nevezzük statisztikának, ezt a statisztikát használjuk a paraméter becslésére.

Egy másik példa paraméter és statisztika megkülönböztetésére az az eset, amikor nem mennyiséget (szabadságvesztés tartama), hanem valószínűséget kívánunk becsülni. Jó példa erre az USA rendkívül nagy, másfél milliós börtönpopulációjának és a szintén magas, kétharmad körüli szabadulás utáni visszaesési valószínűség okait kutató vizsgálat (Berg–Huebner, 2011). Eredményeik szerint a börtönből szabadultak jól működő családi kapcsolatai előzik meg leginkább a visszaesést. Itt a becsülni kívánt paraméterek valószínűségek (például az öt éven belüli visszaesés valószínűsége a családba visszatérők és a családi kapcsolatokkal nem rendelkezők között). Ha e paramétereket mintavétellel becsüljük, akkor a mintánkból számolt arányokat használhatjuk becslésként: kiszámoljuk, hogy a börtönből szabadult populációból vett mintánkban öt év elteltével mekkora volt a visszaesés aránya a két, családi kapcsolatokkal rendelkező és nem rendelkező csoportban. Itt tehát a paraméter szerepében a valószínűség, a statisztika szerepében az arány szerepel.

A statisztikai következtetés során ezeknek a becsléseknek a bizonytalanságát számszerűsítjük vagy a becslés megbízhatósági intervallumának megadásával, vagy statisztikai hipotézisvizsgálatot alkalmazva annak eldöntésével, hogy adataink statisztikailag is szignifikáns módon bizonyítják-e a férfiak büntetésének hosszabb voltát. Érdemes itt is kiemelni, visszautalva *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetre, hogy az utóbbi eljárás nem ad tényleges bizonyítékot, csak statisztikai jellegűt, amelynek definíció szerint mindig van (igaz, kiszámítható) hibavalószínűsége.

E két eljárást részletezzük a továbbiakban, heurisztikus ismertetést adva. (A témáról bővebben a pontos matematikai hátteret is tárgyalva lásd Babbie, 2003, „Statisztikai következtetések" című fejezet.)

■ 3. MEGBÍZHATÓSÁGI INTERVALLUM

Mint azt *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetben láttuk, adott mintából számolt becslésünk akkor nevezhető megbízhatónak, ha hasonló módon többször egymás után mintákat véve egymáshoz várhatóan közel eső becsléseket kapunk. A megbízhatósági intervallum *(confidence interval)* elve ezen a meghatározáson alapszik. A mintából számított statisztika a véletlen ingadozás (a mintavétel randomitása) miatt szinte biztosan nem találja telibe az ismeretlen paramétert, de kérdés, várhatóan mennyire közel esik hozzá. A becslés pontatlanságának jellemzésére készítünk egy szakaszt, amely bizonyos valószínűséggel tartalmazza az ismeretlen paramétert (a

konkrét becslést ilyenkor pontbecslésnek szokás nevezni, a szakasszal szembeállítva). A szakasz készítésének elméleti hátterét az adja, hogy ha ismételt vizsgálatokat végeznénk, akkor matematikai megfontolásokat kihasználva tudjuk, hogy a becslések hogyan szóródnak a paraméter körül. Ennek segítségével konstruálható a kérdéses szakasz, az X%-os megbízhatósági intervallum, amely X%-os valószínűséggel tartalmazza a célt (ennek a valószínűségnek a pontos értelmezéséről alább lesz szó). Az X elnevezése megbízhatósági szint *(confidence level)*; megválasztása attól függ, mennyire akarunk biztosra menni, de a 95% a leggyakrabban használt, egyezményes érték.

A 95%-os valószínűség értelmezése a vizsgálat hipotetikus többszöri megismétlésén alapszik. Az intervallumot úgy konstruáltuk, hogy ha az adott vizsgálattal megegyező módon, megegyező körülmények között ismételtük volna meg a kutatást – vettünk volna a populációból egymástól függetlenül azonos nagyságú mintákat, számoltuk volna ki a férfiak/nők büntetésátlagának pontbecslését és annak megbízhatósági intervallumát –, akkor e megbízhatósági intervallumok 95%-a fedné az ismeretlen paramétert. 100-ból tehát 95 intervallumba beleesne a paraméter, 5-be várhatóan nem. Ennek teljesülését az intervallum konstrukciója mögött álló, a pontbecslések megoszlására vonatkozó matematikai tételek biztosítják.

Az *1. ábra* ezt az értelmezést illusztrálja. Tegyük fel, hogy a férfiak-nők átlagos szabadságvesztésének különbsége a populációban 2,3 hónap, ezt az értéket reprezentálja a függőleges vonal. Mi száz független mintát veszünk és száz megbízhatósági intervallumot adunk – ezeket száz vízszintes vonal reprezentálja az ábrán –, közülük a vastag, fekete vonallal jelölt öt intervallum nem fedi a 2,3-as paraméterértéket, 95 viszont fedi.

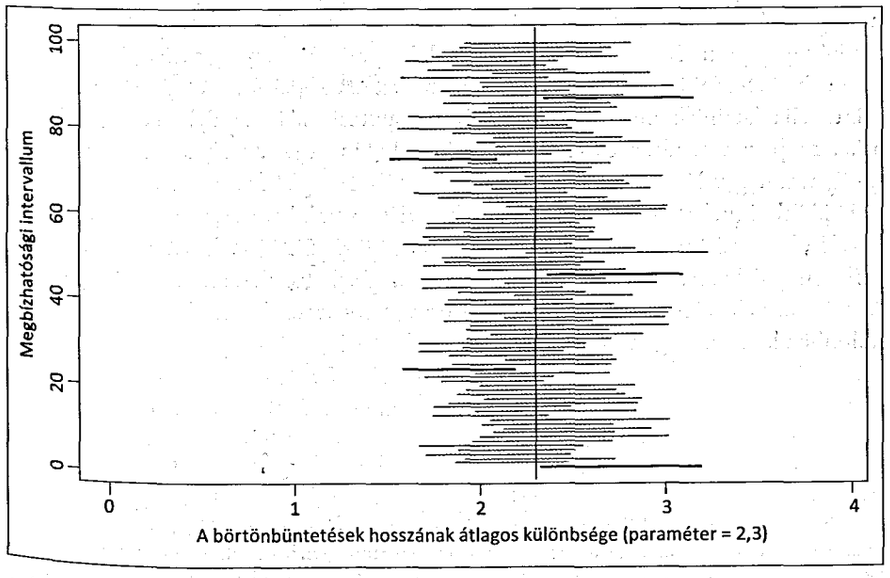

1. ÁBRA ■ A megbízhatósági intervallum viselkedése ismételt vizsgálatok esetén

Tehát a 95%-os megbízhatósági intervallum a kutatások várhatóan 95%-ában tartalmazz az ismeretlen paramétert, 5%-ában azonban téves intervallumot fogunk adni. Ez a hib valószínűség a statisztikai vizsgálat velejárója, nem eliminálható. Ha a 95%-os helye nagyobb szintet, például 99%-ost választunk, akkor bár csökken a hibavalószínűség, megbízhatósági intervallum szélessége fog nőni, azaz amit nyerünk a réven, elvesztjü a vámon.

Vigyázat: gyakori téves interpretáció az, amely a paramétert képzeli véletlenszerűe mozgó pontnak, és arról tételezi fel, hogy véletlen mozgásának 95%-ában a fix megbízha tósági intervallumon belül van. A helyzet valójában éppen fordított: a paraméter nyilvá fix, és a megbízhatósági intervallum mozog attól függően, hogy éppen milyen mintát ve tünk a populációból.

Mitől függ a megbízhatósági intervallum szélessége? A szélesség alapvetően a pon becslés változékonyságának függvénye, amely pedig annál nagyobb, minél változéko nyabb maga a becslésben érintett jellemző (a szabadságvesztések hossza) és minél kiseb a mintánk. Ezek közül a második tényező áll a befolyásunk alatt, tehát ha szűk megbízha tósági intervallumot szeretnénk kapni, akkor érdemes nagyobb mintát venni.[4] Itt előre utalnánk a *Statisztikai elemzések* című fejezetre, amely pontos matematikai megközelítés ben tárgyalja a pontbecslés „változékonyságát", a bevett statisztikai elnevezés (standar hiba) alatt.

A kutatási eredmények közlésekor a pontbecslést annak megbízhatósága jellemzés céljából ajánlott mindig ezzel a 95%-os megbízhatósági intervallummal együtt közread ni. Keskeny intervallum megbízható, széles intervallum megbízhatatlan becslésre uta ám a „szélesség" megítélése nem matematikai, hanem szakmai kérdés. A fenti példánk hoz visszatérve, a férfiak és nők szabadságvesztés büntetésének különbségét becsülv két hónapos pontbecslés mellett (0,5; 3,5) hónapos, négy egység széles, 95%-os szin tű megbízhatósági intervallum inkább megbízhatatlan becslést mutat: arra utal, hog mintabeli adataink kompatibilisek egy olyan populációval is, amelyben csupán két hé a két csoport szabadságvesztés büntetésének különbsége, de olyannal is, amelybe több mint negyedév – az előbbi enyhébb, az utóbbi meglehetősen súlyos szankcion lási különbségnek ítélhető. Ezzel szemben férfiak és nők keresetátlaga különbségéne becslésekor az 50 000 forintos pontbecslést (48 000; 52 000) forintos, 2000 egysé széles megbízhatósági intervallummal inkább megbízhatónak ítéljük: a valódi paramé ter 95%-os valószínűséggel e két érték között van, s e két szélső érték vásárlóereje ne különbözik nagyon egymástól.

[4] Statisztikusok meg tudják becsülni a vizsgálat tervezési szakaszában, mekkora mintanagyság le szükséges a kívánt intervallumhossz eléréséhez. Például pártpreferencia-kutatások 3-4 százalékpont sz les megbízhatósági intervallumokat célozva ezer fő megkérdezésével szoktak készülni. Bővebben lá Rudas, 2006.

■ 4. A STATISZTIKAI HIPOTÉZISVIZSGÁLAT LOGIKÁJA

Mint láttuk, kutatási kérdéseink rendszerint két ismérv közötti kapcsolatra vagy összefüggésre vonatkoznak (például a nemi hovatartozás és a szabadságvesztés büntetés súlyossága közötti kapcsolat). E kapcsolat erősségét mérőszámokkal jellemezzük (a két szabadságvesztés-átlag különbsége), és a vizsgálatból pontbecsléssel és a hozzá kapcsolódó megbízhatósági intervallummal becsüljük.

A becslés alternatívája, hogy azt próbáljuk megválaszolni, milyen erős bizonyítékot szolgáltat a vizsgálatunk az ellen a feltételezés ellen, hogy *A* és *B* közötti kapcsolat nagysága egy adott, kitüntetett érték. Ezt a következtetési eljárást nevezzük statisztikai hipotézisvizsgálatnak. Ha a kitüntetett érték zérus (vagyis ha azt tesszük fel, hogy *A* és *B* között nincs kapcsolat), akkor a statisztikai szignifikanciateszt is bevett elnevezés.

Itt fontos hangsúlyozni, hogy ebből az egyszerű vizsgálatból nyilván nem következtethetünk az ítélkezési gyakorlatban meghúzódó nemi diszkriminációra. Itt visszautalunk *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezet oksággal kapcsolatos megfontolásaira: két ismérv között megfigyelt kapcsolatból nem tudunk a köztük levő oksági összefüggésre következtetni. Oksági kapcsolat megállapításához fontos lenne figyelembe venni nemcsak az elkövető nemét, hanem a cselekmény jellegét, súlyát, az elkövető előéletét és más, jogi szempontból jelentőséggel bíró személyes tulajdonságait, továbbá komplex statisztikai modelleket kellene alkalmazni. (Az okság statisztikai megközelítése túlmutat e kötet körén, az érdeklődőknek ajánlható forrás Angrist–Pischke, 2009.)

Tegyük fel tehát, hogy a mintánkba került férfiak átlagos szabadságvesztés büntetése hosszabb, mint a mintánkba került nőké. Kérdés: a különbség létezik-e a valóságban a populációban is, vagy csupán a mintavételi ingadozás okozta a mintabeli eltérést? A hipotézisteszt egy valószínűségi eljárás ennek megválaszolására. A hipotézisvizsgálat menete a következő:

1. A matematikai alap az indirekt bizonyítás sémája. Tegyük fel, hogy a kutatási hipotézis nem igaz, azaz a férfiak és a nők átlagos büntetése megegyezik a populációban, vagyis különbségük 0. Ezt a hipotetikus állítást nevezzük statisztikai nullhipotézisnek. Az ellenhipotézisünk, hogy a mintánkban tapasztalt különbség a valóságban is létezik. Érdemes megjegyezni, hogy éppen az „ellenhipotézis" az, amit bizonyítani akarunk, vagyis indirekt következtetési sémát alkalmazunk.
2. Számítsuk ki a mintánkban a férfiak és nők átlaga közötti különbséget, vessük össze ezt az eredményünket azzal, amit a nullhipotézis teljesülése esetén várnánk, vagyis a 0 értékkel. Mi okozhatja az eltérést? Vagy a mintavételi ingadozásból fakadó puszta véletlen, vagy az, hogy a két nem büntetésének súlyossága valóban eltér, tehát a nullhipotézis megalapozottan támadható. Nyilván minél nagyobb a tapasztalt eltérés a mintából számolt érték és a nullhipotézis fennállása esetén várható érték között, annál nehezebb azt a véletlennel magyarázni, annál inkább a második magyarázatot fogadnánk el. Kétnapos eltérés gyenge bizonyíték a nullhipotézis ellen, négy hónapos eltérés erősebb.

3. Valamilyen módon kvantifikálni kell, hogy a mintából számolt különbség mennyire erős bizonyíték a nullhipotézis ellen. Számítsuk ki, mi a valószínűsége annak, hogy a megfigyelt vagy annál még szélsőségesebb eredményt kapjunk akkor, ha fennáll a nullhipotézis. E valószínűség jele *p* (az angol *probability*ből), ezt a mutatót *p*-értéknek nevezzük. Minél szélsőségesebb az eltérés a nullhipotézis alapján várttól, annál kisebb a *p*-érték. Tehát minél kisebb a *p*-érték, annál inkompatibilisebbek az adatok ezzel a világgal. Ha nagyon kicsi – a megegyezéses küszöb szerint 5% alatti[5] – a *p*-érték, akkor „statisztikailag szignifikánsnak" (jelentősnek) ítélve az eltérést elvetjük a nullhipotézist. Vagyis – a példánkhoz visszatérve – ilyenkor arra a következtetésre jutunk, hogy elég erős a bizonyítékunk a szabadságvesztés büntetés egyenlősége ellen. Ha a *p*-érték legalább 5%, akkor azt mondhatjuk, hogy nincs elég bizonyosságunk elvetni a nullhipotézist, az eredmény statisztikailag nem szignifikáns. Röviden: a *p* a nullhipotézis elleni bizonyíték erősségének a mértéke – mégpedig minél kisebb a *p*, annál erősebb ez a bizonyíték.[6] A megegyezéses döntési küszöböt szignifikanciaszintnek nevezzük. Az 5%-os szignifikanciaszint mellett néha 1%-os vagy 0,1%-os szintet is alkalmaznak, az ilyen szint mellett szignifikánsnak minősülő eredményeket pedig a rövidség kedvéért rendre csillagokkal jelölik: *, ** vagy ***. Tudományos publikációkban a következő rövidítések megszokottak: „eredményeink szerint a férfiak átlagosan 4 hónappal hosszabb szabadságvesztést kaptak, mint a nők ($p<5\%$)", vagy „vizsgálatunkban a feketékre átlagosan 6**, az ázsiaiakra pedig 2* hónappal hosszabb büntetést szabtak ki, mint a fehérekre".

Például ha szabadságvesztéses példánkban a *p* értéke 0,3, akkor azt mondhatjuk, hogy olyan adatok, mint a mieink, vagy még extrémebbek viszonylag gyakran, 30%-os valószínűséggel bekövetkezhetnek abban a világban, ahol a férfiak és a nők között nincsen eltérés a szabadságvesztés büntetés átlagos tartamát tekintve. Ellenben ha $p = 0{,}002$-t kapunk, a nullhipotézis valószerűtlennek tűnik, mert az adatainkból számolttal megegyező (vagy annál nagyobb) férfi/nő különbség csak nagyon kicsi, két ezrelékes valószínűséggel jelenik meg abban a világban, ahol a nemek között nincsen eltérés. (Csak a mintavétel ingadozása miatt ezer esetből kétszer volna várható.)

Láttuk: a teszt indirekt bizonyítási sémát követ, valójában az ellenhipotézist akarjuk bizonyítani. Ezért a $p>5\%$ nem értelmezhető a nullhipotézis *bizonyítékaként*[7] – ugyanis az eltérés bizonyítékának hiánya nem bizonyíték az eltérés hiányára. Hasonlóan ahhoz, ahogy a bíróság előtt sem bizonyul a vádlott ártatlannak csupán azért, mert nem sikerült a bűnösségét bizonyítani.

[5] A fent jelzett szokásos 5%-os döntési küszöbnek elméleti alapja nincsen, ezért nem érdemes hozzá minden helyzetben ragaszkodni. Nyilván nem észszerű például $p = 0{,}045$ és $p = 0{,}055$ értéket adó két vizsgálat között különbséget tenni.

[6] A *p* gyakori félreértelmezése az, hogy a nullhipotézis valószínűségét adná – ez nem igaz, sőt ebben a keretben egyáltalán nincs rá mód, hogy meghatározzuk, milyen valószínűséggel igaz a nullhipotézis.

[7] Ha tényleg az azonosságot akarjuk bizonyítani, ellentétes logikájú ún. ekvivalenciatesztet kell alkalmazni, ahol a nullhipotézis az, hogy az eltérés meghalad egy szakmailag releváns értéket.

A bevett döntési séma tehát az, hogy 5%-nál kisebb *p*-értéket látva elvetjük a nullhipotézist, egyébként elfogadjuk azt. Ez a döntésünk azonban (ahogy a 95%-os megbízhatósági intervallumnál is láttuk), valószínűségalapú lévén, hibalehetőséggel terhelt. Kétfajta hibát véthetünk: vagy elvetjük a nullhipotézist, pedig igaz, vagy elfogadjuk, pedig hamis *(1. táblázat)*.

1. TÁBLÁZAT ■ A hipotézisvizsgálat lehetséges döntései

		Aktuális helyzet	
		A nullhipotézis igaz	**Az ellenhipotézis igaz**
Döntés	*Elfogadjuk a nullhipotézist*	Helyes döntés	Másodfajú hiba
	Elvetjük a nullhipotézist	Elsőfajú hiba	Helyes döntés

Az eljárás megítéléséhez fontos tudatában lenni a döntéshez kapcsolható hibavalószínűségeknek. Az elsőfajú hibavalószínűség, vagyis annak a valószínűsége, hogy szignifikánsnak ítéljük az egyébként a populációban nem fennálló eltérést, a szignifikanciaszinttel egyenlő, vagyis 5%-on rögzített. Emlékezzünk vissza: ha világunkban nincs különbség a büntetést tekintve férfi és nő között, akkor azok a döntések, amelyek az ilyen világban kis (kisebb mint 5%) valószínűségű eseteket felmutató minták elutasításával járnak, mind hibásak, de ezek definíció szerint csak az esetek 5%-át adják.

A másodfajú hibavalószínűség, vagyis annak a valószínűsége, hogy nem találjuk szignifikánsnak a populációban egyébként meglévő eltérést, nincs rögzítve, értéke vizsgálatról vizsgálatra változik. Így változik a hipotézisvizsgálat ereje is, amely a másodfajú hiba el nem követésének valószínűségeként, vagyis a meglévő különbség kimutatásának valószínűségeként definiálható. Pedig (az indirekt sémából adódóan) épp a vizsgálat ereje az, ami fontos nekünk! Hiszen nemi különbségre / a bírókijelölési gyakorlat ítélkezésekben megnyilvánuló hatására / a hosszabb szabadságvesztések visszatartó erejére stb. gyanakszunk, és szeretnénk az kimutatni. Vagyis az erő a kutatási praxisban alapvető fontosságú mutató.

Az erő tehát azt mutatja meg, mekkora a valószínűsége, hogy elvetjük a nullhipotézist, amikor az ténylegesen hamis. Az erő függ a mintanagyságtól; nagyobb mintáknál nyilván kisebb a mintavételi ingadozás, ezért kisebb a hibavétés valószínűsége is. A kutatástervezés során a mintanagyságot érdemes úgy megválasztani, hogy erőelemzést is végzünk előtte. Függ továbbá az erő attól, hogy a nullhipotézistől vett mekkora eltérést szeretnénk tudni kimutatni, más szóval mekkora hatásnagyságot (a két nem között a szabadságvesztés büntetés mekkora különbségét) ítélünk szakmailag relevánsnak. Nyilván minél nagyobb ez a küszöb, annál valószínűbb, hogy sikerül kimutatni, azaz annál erősebb a vizsgálat.

Az első- és másodfajú hibát tekintve tehát egyfajta aszimmetria figyelhető meg: az elsőfajú hibát fixáljuk alacsony (5%-os) szinten, a másodfajú hiba nincs rögzítve. Ez is a bizonyítás indirekt voltával függ össze, és arra mutat rá, hogy a „téves jelzés" rizikóját akarjuk minimalizálni, ennek van nagyobb költsége valamilyen szempontból. Ha nemi különbséget kiáltunk, de nincs, az nagyobb baj, mintha van, de nem tudjuk kimutatni. Ahogyan inkább a bűnösöket engedjük szabadon, mint hogy ártatlanokat megbüntessünk.

5. A STATISZTIKAI HIPOTÉZISVIZSGÁLAT HASZNÁLATI ELVEI

Az alábbiakban a hipotézisvizsgálat gyakorlati alkalmazásának néhány elvét vesszük sorra. (Részletesebb és matematikai háttérrel megtámogatott összefoglaló Bárdits–Németh–Terplán, 2016.)

5.1. A kis, nem szignifikáns minták problémája

A teszt ereje elsősorban a mintanagyságtól függ. Kis (~500 fő alatti) mintáknál számolnunk kell azzal, hogy az erő kicsi, így akár szakmailag releváns eltérések sem kimutathatók. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kis minta kevéssé informatív. A nem szignifikáns eredmény kis minta mellett más interpretációt kíván, mit nagy minta mellett. Kis minta mellett csak azt mondhatjuk, hogy nincs elég erős bizonyítékunk az eltérés hiánya ellen, s ha van rá forrásunk, megfontolhatjuk a vizsgálat megismétlését egy nagyobb mintán. Ugyanakkor nagyon nagy (több tízezres elemszámú) minta mellett kapott nem szignifikáns eredmény tulajdonképpen kizárja, hogy a populációban eltérés legyen.

5.2. A nagy szignifikáns minták problémája

Nagy minta alatt több tízezres elemszámot értünk, mint amilyen a Bűnügyi Statisztikai Rendszer szabálysértésekre vonatkozó, évi több tízezres adatbázisa vagy a Központi Statisztikai Hivatal harmincezer háztartást érintő munkaerő-felmérése. Aki nagyon nagy mintán végez szignifikanciavizsgálatot, az a társadalomtudományi jelenségekben mindig meglévő zajfaktor (azaz az emberi viselkedés nem determinisztikus volta miatt megjelenő véletlen ingadozások) miatt borítékolhatóan szignifikáns eredményt talál, akkor is, ha a kimutatott eltérés (a zaj jellegéből fakadóan) parányi. Ugyanis a nagy minta nagy statisztikai erővel jár, azaz nagy valószínűséggel fogunk tudni kimutatni szakmailag irrelevánsan kicsi eltéréseket is. Kis minta esetén viszont csak nagyon erős eltérés tud statisztikailag is szignifikáns lenni.

Tehát szignifikáns eredmény nagy minta mellett más interpretációt kíván, mint kis minta mellett. Nagy minta esetén elkerülhetetlenül fontos az – elmondottak alapján itt tulajdonképpen nem informatív – *p*-érték mellett a szakmai relevancia megítélése is. Ennek egy példáját látjuk majd a *Statisztikai elemzések* című fejezetben, ahol keresztтábla elemzése során, a hipotézisvizsgálatnál a kevésbé informatív *p*-érték mellett a szakmai szignifikancia megítélésére alkalmas hatásnagyság-mutatót is ismertetünk.

5.3. Statisztikai és szakmai szignifikancia, hatásnagyság-mutatók

A hipotézisvizsgálat az eltérést tehát a mintavétel véletlen ingadozásából adódó, természetes módon várható mérési hibához viszonyítja. Ennek meghaladása azonban nem vonja maga után, hogy az összefüggés tartalmi szempontból jelentős lenne (tartalmi vagy szakmai szignifikancia). A szakmai szignifikancia megítéléséhez további fogódzó, egy jól megválasztott hatásnagyságmutató kell – fenti példánkban ilyen mutató lehet egyszerűen a mintából számolt statisztika, azaz a férfiak és nők közötti eltérés nagysága és annak megbízhatósági intervalluma. A megbízhatósági intervallum ismertetése azért célszerű, mert a leegyszerűsítő kérdés (kisebb-e a *p*, mint 5%?) helyett a hatás tényleges megítélése, a szakmai mérlegelés felé irányítja a gondolkodást: releváns eltérés-e a férfiak-nők szabadságvesztés büntetése között megfigyelt háromhetes átlagos különbség? Szakmailag is jelentős-e Tabarrok és Helland statisztikailag szignifikánsnak ítélt eredménye a kinevezett, illetve választott bírák által az államon kívüli alperes kárára megítélt átlagos összeg 268 000 dolláros különbsége? Releváns változás-e, ha 2015 és 2016 között hét nappal (258-ról 251 napra) csökkent a hazai munkaügyi perek átlagos hossza?

Az előbbiekhez hasonló kutatási kérdésekben az átlagok különbsége adja azt a hatásnagyság-mutatót, amely a szakmai szignifikancia megítélését támogatja. Más típusú, például nem átlagokat involváló kutatási kérdésekben más hatásnagyság-mutató ajánlott, lásd a *Statisztikai elemzések* című fejezet kereszttábla-elemzéseinél például a Cramer-féle V-mutatót.

5.4. Eltérő kutatási konklúziók a *p*-értékek, mintanagyságok és hatásnagyság-mutatók függvényében

Az előbbiek illusztrálása és összefoglalása céljából három hipotetikus kutatási eredményt értelmezünk az alábbiakban. A cél annak szemléltetése, hogy eltérő kutatási konklúzióhoz jutunk nemcsak eltérő *p*-értékek, de eltérő mintanagyságok vagy hatásnagyságok mellett is, vagyis utóbbiak figyelembevétele is megkerülhetetlen. A 2. *táblázat* ugyanarra a kutatási kérdésre, a férfiak és nők átlagos szabadságvesztés büntetés időtartamának eltérésére vonatkozik, három különböző országban végzett kutatás eredményeit prezentálva.

2. TÁBLÁZAT ■ Három hipotetikus kutatás különböző statisztikai következtetései

Kutatás	Mintanagyság	*p*	A büntetés hosszának különbsége (férfi-nő, hónapban)	Megbízhatósági intervallum
A ország	80	0,54	2	(–4,5; 8,5)
B ország	8 000	0,54	0,2	(–0,5; 0,9)
C ország	10 000	0,012	0,5	(0,1; 0,9)

Ha a konklúziót csak a *p*-értékre alapoznánk, akkor azt mondhatnánk, hogy csak a harmadik országban kaptak statisztikailag szignifikánsan súlyosabb büntetést a férfiak. Ám érdemes az utolsó két oszlopot is figyelembe venni. Az *A* országban a megbízhatósági intervallum azt mutatja, hogy a férfiak nagy (8,5 hónapos) hátránya, de nagy (4,5 hónapos) előnye is kompatibilis az adatokkal. Vagyis bizonytalan a kis minta nyújtotta információ. Ez a kutatás a korábban tárgyalt kis, nem szignifikáns minták alesete. Ilyenkor a kis mintanagyság miatt alacsony a vizsgálat bizonyító ereje, így a szakmailag egyébként jelentős, két hónapos pontbecslést nem ítéljük statisztikailag szignifikánsnak. Ezzel szemben a *B* országban a nagy minta lehetővé tette, hogy szűk konfidenciaintervallummal megbízhatóan becsült, de statisztikailag jelentéktelen ($p>5\%$) hatásra következtethessünk. A 0,2 hónapos hatás itt szakmailag sem jelentős, akárcsak a *C* ország esetében, de utóbbinál a nagyobb mintanagyság miatt ez a viszonylag kicsi (0,5 hónapos) hatás meghaladja a statisztikai hibát, vagyis 5%-nál kisebb *p*-t eredményez. A 10 000-es mintanagysággal tervezett harmadik vizsgálat a nagy szignifikáns minták problémájához tartozik: a nagy minta miatt statisztikailag szignifikánsnak találtuk a szakmailag nem feltétlenül jelentős fél hónapos büntetési eltérést.

■ 6. ÖSSZEGZÉS

A jogtudományi kutatásokban a statisztika szerepe az empirikus következtetéseinkben rejlő bizonytalanság, véletlen ingadozás kvantifikálása.

Statisztikai következtetéseink valószínűségi jellegűek, sosem adnak biztos bizonyítékot vagy cáfolatot.

A kutatott paraméterre vonatkozó pontbecslést mindig a megbízhatóságát jellemző megbízhatósági intervallummal együtt kell megadni, illetve interpretálni.

A megbízhatósági intervallum 95%-os valószínűségének értelemzése a kutatás sokszori hipotetikus megismétlésén alapszik.

Az intervallum szélességének, a becslés megbízhatóságának megítélése nem statisztikai, hanem szakmai kérdés.

A megbízhatósági intervallum szűkebb, ha nagyobb a mintanagyság.

A *p* a nullhipotézis elleni bizonyíték erősségének a mértéke – mégpedig minél kisebb a *p*, annál erősebb ez a bizonyíték.

Ha 5% alatti a *p*-érték, akkor statisztikailag szignifikánsnak ítélve az eredményt arra a következtetésre jutunk, hogy elég erős a bizonyítékunk a nullhipotézis ellen.

A $p<5\%$ nem értelmezhető a nullhipotézis bizonyítékaként – ugyanis az eltérés bizonyítékának hiánya nem bizonyíték az eltérés hiányára.

A statisztikai szignifikancia nem von maga után szakmai szignifikanciát. A szakmai szignifikancia megítéléséhez további fogódzó kell egy jól megválasztott hatásnagyság-mutató megadásával. Ezért a $p<5\%$ közlése sosem elég, a megalapozott döntéshez a *p* konkrét értéke, a hatásnagyság-mutató és annak megbízhatósági intervalluma is szükséges.

Az elsőfajú hiba valószínűsége 5%-ban rögzített. A másodfajú hiba valószínűsége vizsgálatról vizsgálatra változik, és annál kisebb, minél nagyobb a mintanagyság.

Kis mintáknál számolnunk kell azzal, hogy az erő kicsi, ezért szakmailag releváns eltérések sem feltétlenül mutathatók ki. Ugyanakkor nagyon nagy minta mellett kapott nem szignifikáns eredmény tulajdonképpen kizárja, hogy a populációban eltérés legyen.

Nagy minta mellett nagy valószínűséggel fogunk statisztikailag szignifikánsnak minősíteni szakmailag irreleváns eltéréseket is. Kis minta esetén viszont csak nagyon erős eltérés tud statisztikailag is szignifikáns lenni.

A fentiekben egyetlen példán, egy numerikus ismérv (a szabadságvesztés büntetés tartama) nemek közötti különbségének példáján mutattuk be a statisztikai következtetéseket; pontbecslésként és hatásnagyság-mutatóként is a két csoport átlagának különbségét véve. Más kutatási kérdések más összevetéseket implikálnak; például ha régiókat hasonlítanánk össze az elítéltek nemi megoszlása szempontjából, akkor nem két, hanem több csoportot (a régiókat) kellene összevetni, s nem egy numerikus ismérv, hanem a nemi hovatartozás gyakorisági megoszlása szempontjából. Így más becslések, más hipotézisvizsgálati eljárás, más hatásnagyság-mutatók definiálandók, de a statisztikai következtetés logikája és a következtetések interpretációja változatlan, ezért reményeink szerint olvasóink ezekben a kontextusokban is értő konklúziók levonására lesznek képesek.

A *Statisztikai elemzések* című fejezetben több kutatási kérdés mentén „élesben" látjuk majd a statisztikai következtetések működését, valós adatokon, tényleges kutatási kérdésre vonatkozó vizsgálatban, a kutatás minden lépésének végigkövetésével.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Ernst (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Bárdits Anna – Németh Renáta – Terplán Győző (2016): Egy régi probléma újra előtérben: a nullhipotézis szignifikanciateszt téves gyakorlata. *Statisztikai Szemle*, vol. 94, no. 1, 52–75.

Epstein, Lee – Martin, Andrew D. (2014): *An Introduction to Empirical Legal Research*. Oxford, Oxford University Press.

Green, Peter (2002): *Letter from the President to the Lord Chancellor regarding the use of statistical evidence in court cases*. Royal Statistical Society, *bit.ly/36H0OjK*.

Rudas Tamás (2006): *Közvélemény-kutatás. Értelmezés és kritika*. Budapest, Corvina (2. kiadás).

ZŐDI ZSOLT

A JOGI SZÖVEGEK MINT BIG DATA

BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben korunk egyik legfontosabb narratívájának, a big data narratívának és az ennek nyomán kibontakozó kutatási paradigmának, az ehhez kötődő kutatási módszereknek a jogtudományi kutatásban való alkalmazhatóságát mutatjuk be, utalva konkrét kutatási projektekre és eredményekre. A big data (nagy adat vagy sok adat) mint kifejezés az utóbbi évtizedben vált a közbeszéd részévé. Legkönnyebben talán egy olyan narratívaként értelmezhető, amely szerint az adatok olyan mennyiségben keletkeznek, hogy ezeket az élet különböző területein – az üzleti életben, a politikai döntések során, a *természet- és társadalomtudományokban, valamint természetesen a jogban* is – a világ újszerű megismerésére, modellezésére, megértésére és bizonyos területeken igen pontos következtetések levonására és előrejelzésre lehet használni. A big data narratíva a jogi szövegekre mint *adatokra* tekint, és azt ígéri, hogy ezeknek a szövegeknek a nagy tömegéből gépi elemzési módszerekkel olyan összefüggések, mintázatok tárhatók fel, amelyek egyrészt segíthetik a gyakorló jogászok munkáját, másrészt a hagyományos jogtudományi vizsgálódásokat, ha nem is leválthatják, de kiegészíthetik. Segítségükkel például a dogmatikai jogtudomány állításai empirikusan ellenőrizhetővé válnak. De a módszer alkalmazása természetesen új felismeréseket is szülhet. Így például a joggyakorlat időbeli, területi tendenciái vagy egyenetlenségei is feltárulhatnak az alkalmazásával.

■ 1. A BIG DATA KUTATÁSOK ÁLTALÁNOS JELLEGZETESSÉGEI

1.1. A big data típusai

Big data alatt az adatképződés sokféle módját és formáját értik. Adatok keletkezhetnek *tudatos* emberi cselekvés eredményeképp. Ilyen adathalmazok a közösségi hálózatokon közölt információk vagy a cégek és a kormányzatok által az interneten közzétett dokumentumok. Keletkezhetnek ugyanakkor nem tudatosan, spontán módon is. Ilyenek például a szenzorokból: mobiltelefonokból, ipari kamerákból, online pénztárgépekből, tőzsdei kereskedői szoftverekből vagy járművek tachográfjaiból stb. származó adatok (Schönberger–Cukier, 2014). A végeredmény pedig lehet numerikus, szöveges, képi vagy hangzó adat. A big data jellemzője, hogy szemben a statisztikai adatokkal, amelyeket előre meghatározott módszertan szerint gyűjtenek, általában nem azzal a céllal keletkezik, hogy azt később elemezzék.

Mielőtt a jogi big data kutatásokra rátérnénk, meg kell jegyezni, komoly vita folyik a tudósközösségen belül, hogy a big data megközelítés egyáltalán jelent-e bármilyen újdonságot a korábbi statisztikai megközelítésekhez képest. Hiszen az adat csak adat (Adar, 2015), és a big data kutatása első látásra valóban csak abban különbözik a korábbi adatalapú kutatásoktól, hogy több, heterogénebb, és eredetileg nem kutatási céllal létrehozott adatot elemeznek. Az bizonyos, hogy a big data elemzések módszertana alapvetően a statisztikából ismert módszertan. Ugyanakkor egy dologban biztosan van különbség: a big data kutatások egy sor olyan összefüggést tártak fel különböző adathalmazok közt, amelyekre a hagyományos adatfelvételen alapuló statisztikai elemzések nem lettek volna képesek. Másrészt azt is gyakran kiemelik, hogy a big data körébe sorolható adatok gyakran nem reprezentatív mintavételen alapulnak, hanem egy adott sokaság által termelt adatok vonatkozásában *teljesek* (tehát például egy adott területen bonyolított összes telefonhívás vagy egy adott témához kapcsolódó összes Facebook-poszt adatait tartalmazzák). A jogi szövegek tekintetében ennek a vitának nem sok relevanciája van, mivel itt a szövegeket adatként kezelő kutatások lényegében csak 2010 után jelentek meg, és már eleve a big data narratíva keretében.

A big data kutatások szorosan érintkeznek három olyan területtel, amelyekkel ez a kötet is foglalkozik. Az első érintkező terület a számítógépes szövegnyelvészet, ezen belül is az ún. korpusznyelvészet. A számítógépes korpusznyelvészet felhasználásáról alább részletesen szó lesz, itt csak annyit érdemes megjegyezni, hogy a szövegbányászat (*text mining*, lásd a *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat* című fejezetet) ennek a módszertannak az egyik alkalmazott ága. A második érintkező terület a statisztikáé. A statisztika is numerikus adatokká alakított társadalmi jelenségekkel foglalkozik, és matematikai eszköztárának jelentős részét a big data világában is lehet alkalmazni (lásd *A statisztikai megközelítés* és a *Statisztikai elemzések* című fejezetet). Végül a harmadik érintkező terület a hálózatkutatás (lásd a *Hálózatkutatás* című fejezetet). A jogi szövegekben fellelhető speciális hálózat, a hivatkozások (elsősorban a jogesetekben korábbi jogesetekre történő hivatkozások) hálózata több évtizede létező kutatási terület, amelynek új lendületet adott a hálózattudomány megjelenése, annak új eredményei és matematikai módszerei.

1.2. Big data a jogban, jogi szövegkorpuszok

A szövegek statisztikai alapú kutatásának alkalmazása a jogban azért kézenfekvő, mert a jog nagyrészt nem más, mint szövegek halmaza. A jogi big data kutatások alatt a szakirodalom jelenleg többféle dolgot ért, mind a jog *területeit*, mind az adatok forrását és *típusait*, mind az *alkalmazott módszereket* tekintve. A jog területeinek aspektusából a big data módszerek használhatók a jogalkotás, a jogalkalmazás és a jogtudomány területén is. A forrásadat típusát nézve elemezhetünk jogszabályokat és egyéb jogi dokumentumokat, vagy a jogi jelenségekkel kapcsolatban álló nem szöveges állományokat, például a közösségi médiából származó posztokat vagy bármilyen más – így numerikus vagy képi – adatot is. Végül a módszer, amellyel feldolgozzuk ezeket az adatokat, ugyan mindig gépi, de szövegeket inkább szövegbányászati vagy korpusznyelvészeti módszertannal, hálózatokat (például hivatkozási hálózatokat) hálózatelemzési módszerekkel, míg például a túlnyomórészt numerikus adatokat inkább „klasszikus" statisztikai módszerekkel elemezhetünk.

Mindezek miatt ebben az írásban – a címmel összhangban – leszűkítjük a vizsgálódások fókuszát a jogtudomány és a jogalkalmazás bizonyos szféráira, és ezen belül is a szöveges adatok egy speciális típusára, a jogi dokumentumokon végzett big data kutatásokra és gyakorlati alkalmazásokra. A továbbiakban a big data kutatás említésekor a kifejezést ebben a szűk értelemben használjuk.

Nem érintjük tehát az olyan elemzéseket, amelyeket a jogalkotás támogatására vagy bizonyos jogalkotói megoldások visszamérésére használnak (Fagan, 2015). Nem lesz szó továbbá a big data alapú prediktív rendészet (*predictive policing*) kérdésköréről sem (ahol sokféle nem szöveges adatot, például arcfelismerést és képi adatokat is használnak; Ferguson, 2015) vagy egyes nagy (relációs) adatbázisok jogi kutatásban történő használatáról (például Ohm, 2010).

A big data kutatásokat a jogban elsősorban az tette lehetővé, hogy az interneten nagy mennyiségben hozzáférhetővé váltak jogi dokumentumok. A jogrendszer sajátosságai miatt a jogesetek szövege a *common law* jogrendszerű országokban évszázadok óta nyilvános, az utóbbi időben pedig több digitalizációs projekt is indult, hogy ezeknek a szövegeknek a géppel olvasható szövegei is felkerüljenek az internetre. Ezenfelül a 2000-es évek elejétől, általában a *Freedom of Information* (információszabadság, FOI) projektek keretei között, csaknem minden országban elkezdtek egyre több hivatalos dokumentumot hozzáférhetővé tenni, így kormányzati és közigazgatási dokumentumokat, különböző közigazgatási szervek normatív és egyedi döntéseit. Például az amerikai szövetségi fellebbviteli, körzeti és csődbíróságok teljes iratanyaga hozzáférhető a PACER-rendszeren keresztül, vagy magyar példát hozva a Nemzeti Adatvédelmi és Információszabadság Hatóság (NAIH) állásfoglalásai, a Gazdasági Versenyhivatal és az Alkotmánybíróság döntései is hozzáférhetők lényegében teljes egészében.

Magyarországon a big data kutatásokhoz leggyakrabban használt adatbázis a *birosag.hu*-n található *Bírósági Határozatok Gyűjteménye*. Jogi hátterét *a bíróságok szervezetéről és igazgatásáról szóló 2011. évi CLXI. törvény* jelenti, amely szerint a Kúria, az Ítélőtáblák, a közigazgatási és munkaügyi bíróságok – bizonyos kivételekkel – az előttük lefolytatott

ügyekben hozott „érdemi" határozatokat (azaz például a permegszüntető végzéseket nem) az ügyek előzményeivel együtt közzéteszik. Az adatbázis 2007 óta épül, évente átlagosan 14 000 ítélet került bele, így jelenleg kb. 170 000 bírósági ítélet szövege található meg benne. Ezek az ítéletek a magyar bíróságok mindennapjairól, a bíróságok érveléséről elég jó képet adnak.

1.3. A big data kutatás módszertana, fázisai

A big data kutatások ugyanúgy négy fázisra bonthatók, mint minden más adatalapú kutatás: az első a kutatási hipotézis vagy kérdés definiálása, a második az adatgyűjtés és előkészítés (tisztítás, rendezés, esetleg annotálás, kinyerés) fázisa, a harmadik a tényleges – mindig gépi – elemzés elvégzése, a negyedik pedig a kiértékelés (értelmezés, interpretáció) fázisa. Itt röviden ismertetjük ezeket a lépéseket, a jogi korpuszépítés specialitásaira később térünk ki.

E kutatások egyik jellegzetessége – szemben más empirikus kutatással –, hogy nem feltétlenül kell hipotézist megfogalmazni, olykor elegendő egy „exploratív" jellegű kérdés feltétele (például „milyen mintázatokat mutat *A* adatállomány és milyen összefüggései vannak *B* adatállománnyal", lásd például Macey–Mitts, 2015; Bainbridge, 2001). Olykor azonban a kutatás valódi hipotézissel indul el, amelyet azután operacionalizálni kell, azaz értelmes kutatási lépésekké alakítani, ami az ilyen kutatásoknak mindig a legnehezebb és a legtöbb hibalehetőséget rejtő fázisa. Ennek a fázisnak a része magának a kutatásnak a megtervezése is, beleértve azt a nagyon fontos mozzanatot, hogy inkább statisztikai, szövegbányászati vagy hálózatelemzési módszereket akarunk-e alkalmazni.

A 2011-es magyar bírósági ítéleteken végzett kutatás célja például annak a közkeletű vélekedésnek az igazolása vagy cáfolása volt, hogy a magyar jog „precedensjogi" jellege erősödik, a bíróságokon egyre inkább szükséges nemcsak jogszabályokra, hanem korábbi felsőbírósági döntésekre is hivatkozni, és ez egyfajta közeledést jelent az angolszász jogrendszerek felé. A következők voltak az előzetes kérdések: 1. Milyen gyakran idéznek a bírósági ítéletek korábbi ítéleteket? 2. Vannak-e különbségek a) az egyes bírósági szintek, b) az egyes ügyszakok, c) az egyes ügytípusok között? 3. Milyen korábbi bírósági dokumentumokat és dokumentumfajtákat idéznek a bíróságok? 4. Változik-e (emelkedik-e) időben a hivatkozások száma? 5. Milyen tipikus szövegkörnyezetben találhatók a hivatkozások (van-e érdemi, hosszú elemzése a korábbi ítéletnek) és kimutathatók-e ebből olyan tényezők, amelyek befolyásolják az idézést (például hogy a peres felek „erőltetik" a korábbi jogesetet vagy a pertárgyérték befolyásolja az idézést)? A kutatást részletesen lásd Ződi, 2014a.

Az adatgyűjtési fázis jelentőségét aligha lehet túlbecsülni, hiszen ha nincsen jó adatunk (itt: jó minőségű dokumentumaink), akkor minden erőfeszítésünk hiábavaló, és semmilyen eredményt nem fogunk elérni. Ebben a fázisban egyrészt megkeressük, alaposan elemezzük, kiválogatjuk, letöltjük és eltároljuk, majd tisztítjuk és esetleg annotáljuk (kézzel kiegészítjük adatokkal) azokat a jogi szövegeket, amelyekkel dolgozni szeretnénk (példaként az idézett 2014-es kutatáshoz lásd az *1. táblázatot*). Fontos részlet az adatgyűjtési fázison belül, amikor a jogi szövegek már rendelkezésre álló (hivatalos) metaadatait számba vesszük, legyűjtjük és eltároljuk. Ezután még bizonyos kutatások esetén géppel nyerünk ki egyes további információkat.

1. TÁBLÁZAT ■ A 2011-es hivatkozásstatisztikai kutatás korpuszának adatai; ítéletek (dokumentumok) darabszáma

	Kúria	Ítélőtáblák	Törvényszékek	Járásbíróságok	Összesen
Polgári	4873	9907	10 705	1396	26 881
Gazdasági	867	3548	4297	314	9026
Munkaügyi	1465	0	1588	0	3053
Közigazgatási	5496	1172	7934	0	14 602
Büntető	1166	2704	3066	1014	7950
Összesen	13 867	17 331	27 590	2724	61 512

Forrás: Ződi, 2014a, 26. alapján

A tényleges elemzési fázis részben szoftverek (iteratív, azaz ismétlődő) futtatását, részben pedig a részeredmények áttekintését, illetve korrekcióját jelenti. A big data kutatások egyik jellegzetessége, hogy a sok adat miatt gyakran kényszerül a kutató az adatok vizualizálására. Ez a vizualizáció nem feltétlenül csak grafikonok rajzolását vagy rajzoltatását jelenti, hanem az egyébként áttekinthetetlen nagyságú adathalmazok „elképzelhetővé tételét". A másik speciális módszer, amely a big data kutatásokat gyakran jellemzi, hogy az adatokból prediktív (előrejelző) elemzés is készíthető. Gyakran magának a big data kutatásnak ez az elsődleges célja: hogy valamilyen társadalmi vagy jogrendszerbeli jelenség (bűncselekmények, bírósági ítéletek) jövőbeli előfordulását, végeredményét megjósolja. A jóslás természetesen nem az egyedi esemény pontos bekövetkezésére vonatkozik, hanem legtöbbször valamilyen százalékos valószínűség formáját ölti.

Végül a vizualizációval és a predikcióval már részben összemosódó utolsó fázis az interpretáció vagy értelmezés fázisa. Mivel a big data kutatások gyakran exploratívak, azaz a kutatás kezdetén csak az van meg, hogy milyen adatállományokat fogunk milyen módszerrel elemezni, az elemzési fázis végén keletkező adatok gyakorta értelmezést, magyarázatot, egy „hagyományos mesébe" történő visszaillesztést igényelnek.

A 2011-es kutatás legfontosabb eredménye azt volt, hogy egyértelművé vált: a felsőbírósági irányítási instrumentumokra (döntvényekre, „precedensekre", azaz jogegységi határozatokra, kollégiumi véleményekre, BH-kra, EBH-kra, magán-döntvény-

gyűjtemények döntvényeire) történő ítéleti hivatkozások száma egyértelmű növekedést mutat *(1. ábra)*. Ugyanakkor a kutatás részét képező kvalitatív vizsgálat, amely a hivatkozások szövegkörnyezetét is vizsgálta, azt mutatta, hogy ez nem a precedensjog irányába tolja a magyar jogot, inkább csak egyszerű mennyiségi növekedés (Ződi, 2014a).

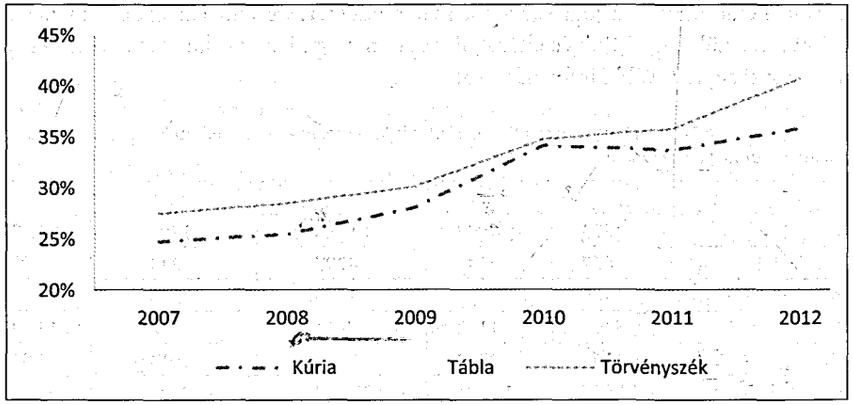

1. ÁBRA ■ „Precedensre" való hivatkozást tartalmazó rendes bírói ítéletek száma, 2007–2012 között
Forrás: Ződi, 2017

2. JOGI BIG DATA KUTATÁSOK, JOGI KORPUSZNYELVÉSZET

Mivel a jogi szövegek vonatkozásában a korpusznyelvészetet és a szövegalapú big data kutatásokat a szakirodalom is lényegében szinonimaként kezeli (Hamann–Vogel, 2017, 1475, 1487; Fagan, 2016), itt is így teszünk. A jogi korpusznyelvészet nem túl hosszú múltra tekinthet vissza, jóllehet a jogi nyelvi korpuszok voltak szinte az első szisztematikusan digitalizált, a nagyközönség számára ebben a formában is hozzáférhető szövegek. Bizonyos statisztikák természetesen már ekkor is készültek (például a bírósági ítéletek hivatkozásstatisztikái az 1950-es évekig nyúlnak vissza, lásd a *Hálózatkutatás* című fejezetet), azonban a kutatások akkor kaptak lendületet, amikor könnyen és legfőképp ingyen hozzáférhetővé váltak jogi szövegek nagy mennyiségben. Ennek magyarázata az, hogy a jogi szövegek digitalizált változataival az internet előtt jellemzően kereskedelmi kiadók bírtak, akik nem vagy nem szívesen adták ki ezeket a digitalizált állományokat külső kutatóknak.

Mielőtt bemutatnánk a jogi korpusznyelvészetet mint a big data kutatások elsődleges terepét a jogban, az első alfejezetben röviden általában a korpusznyelvészetről lesz szó. A második alfejezetben pedig a jogi szövegek „adatszerűségével" mint a kutatásokat megalapozó jellegzetességgel foglalkozunk.

2.1. A számítógépes nyelvészet és a korpusznyelvészet

A szövegalapú jogi big data kutatások tehát a számítógépes nyelvészet, ezen belül is az ún. korpusznyelvészet eszköztárát használják, ezért érdemes röviden megismerkedni előbb ezekkel a területekkel.

A számítógépes nyelvészet szinte a számítógéppel egy időben született, és központi problémája hosszú ideig a természetes nyelv számítógépes feldolgozása (*natural language processing*, NLP), ezen belül is olyan gyakorlati problémák megoldása volt, mint a különböző nyelvekről történő gépi fordítás, a számítógépes információkinyerés *(information retrieval)*, valamint az ember-gép érintkezés (interfészek) fejlesztése, amelyek azután olyan elméleti problémák számítógépes kutatásáig vezettek, mint a nyelvi megértés számítógépes modellezése vagy a tudásreprezentáció (az emberi tudás gépi ábrázolása; Grishman, 1986). Egy viszonylag friss munka (Clark–Fox–Lappin, 2010) a számítógépes nyelvészet területeiként a beszédfelismerést, a statisztikai alapú szövegstrukturálást *(parsing)*, a szöveg szegmentációját és morfológiai elemzését, a számítógépes szemantikát (a jelentés számítógépes rekonstruálása), a dialógusok számítógépes modellezését és a számítógépes pszicholingvisztikát (a nyelvhasználat pszichológiájának modellezése) azonosítja, míg felhasználási területként az információextrakciót, a gépi fordítást, a természetes nyelv számítógépes generálását, a diskurzusfeldolgozást és a kérdések megválaszolását (például chatbotok építése) említi.

A korpusznyelvészet a számítógépes nyelvészeten belül a nyelvészeti kutatások viszonylag új ága (Szirmai, 2005) Lényege, hogy tudatosan kiválogatunk (vagy véletlenszerű kiválasztással összegyűjtünk) egy – általában reprezentatív – szöveghalmazt („nyelvi adatokat"), majd a nyelvészeti vizsgálatokat ezen a szöveghalmazon végezzük el számítógép segítségével. A korpuszok általában olyan szöveghalmazok, amelyek legalább egymillió szót tartalmaznak, de nem ritkák a százmillió szövegszót tartalmazó adatbázisok sem. (A később ismertetendő Miskolc Jogi Korpusz mintegy 2,4 millió szövegszót tartalmazott a vizsgálat időpontjában.)

Az általános korpusznyelvészet két legegyszerűbb elemzési módszere a szövegben található *szavak* és a szövegben található *mondatok* különböző szempontú elemzése (Szirmai, 2005, 38–43). Ahhoz, hogy ezt a két legegyszerűbb korpusznyelvészeti feladatot végre lehessen hajtani, a szövegekben a szavakhoz és a szövegekhez magukhoz is ún. annotációkat (címkéket, metaadatokat) kell fűzni. A kétféle elemzési módszerhez egyfelől a szófaji (ige, főnév stb.), másfelől a mondattani szerepet mutató (alany, állítmány stb.) címkézést kell elvégezni. A címkézés (a metaadatok, az adatokról szóló adatok) hozzáadása történhet teljes egészében kézzel, géppel vagy vegyes módszerrel, amikor egy kisebb, kézzel feldolgozott mintát mutatunk meg a gépnek, amely ezután az abban található szabályok alapján végzi el a teljes korpusz annotálását.

Biber és Reppen szerint a korpusznyelvészet mint módszertan segítségével szinte minden nyelvészeti kutatási kérdés tanulmányozható, de a korpusznyelvészet maga is inspirál újfajta kérdések felvetésére (Biber–Reppen, 2015). A jogi korpusznyelvészet jó példát nyújt erre, hiszen a hagyományos korpusznyelvészethez képest a nagy méretű

szöveges jogi adatbázisok (például hatósági és bírósági határozatok) korpusznyelvészeti elemzésével *prima facie* jogtudományi (jogdogmatikai és jogszociológiai) jellegű kérdéseket is lehet vizsgálni inspirálóan újfajta szemszögből.

A big data kutatások érintkeznek a statisztikával is. Amellett, hogy az adatok feldolgozásakor természetesen használják az olyan egyszerű statisztikai fogalmakat, mint a statisztikai átlag, a szórás, a trend vagy a medián, két módszerrel igen gyakran élnek: a korreláció és a regresszióanalízis eszközével. Mindkét módszerre jellemző, hogy bizonyos tényezők, változók közötti kapcsolat mérésére szolgál. A korreláció két adat közötti kapcsolat számszerűsített mutatója, a regresszióanalízis pedig „olyan statisztikai eszköz, amely megkísérli előrejelezni egy változó értékeit egy vagy több másik változó segítségével" (Allen, 2015, 3).

2.2. A jogi szövegek adatszerűsége: kontrollált nyelv, metaadatok és struktúrák

A korpusznyelvészet általában „hétköznapi" vagy „irodalmi" szövegekkel dolgozik, és a célja nyelvészeti jellegű kérdések megválaszolása. A szövegek, amelyekkel dolgozik (például hétköznapi beszélgetések, irodalmi művek), legtöbbször gyengén strukturáltak. Ezek esetében is van relevanciája a szövegekhez kapcsolódó adatoknak (például ki a szerző, milyen helyzetben hangzott el a beszélgetés stb.) és a belső struktúrának, azonban ennek szerepe korántsem akkora, mint a jogi szövegek esetében.

A jogi szövegek több szempontból is különlegesek, és igen jó alapanyagot szolgáltatnak a big data jellegű kutatásokhoz, hiszen erősen strukturáltak, eleve rengeteg kísérőadatot tartalmaznak, és nyelvileg viszonylag homogének. Úgy is mondhatnánk, hogy bizonyos szempontból *eleve adatként* jönnek létre. Másrészt a jogi szövegek legtöbbje erősen strukturált, tagolt szöveg: olyan szerkezeti egységek különülnek el benne, amelyeket a big data kutatások során igen jól lehet használni. Például szinte minden jogi dokumentumnak van címe, amely eleve hordoz egy sor adatot. A bírósági ítéletekben például mindenhol megtalálható – függetlenül a keletkezési országtól – a felek neve, az ügy száma, az eljáró bíró neve, a per tárgya, maga az érdemi döntés, és valamiféle szöveges indokolás, amely azután szintén tagozódhat további alegységekre (például a tényállás, a megelőző eljárás, a jogi alapot adó jogszabályok és a jogi indokolás). További jellegzetessége a szövegeknek, hogy igen gyakran tartalmaznak hivatkozást más szövegekre, méghozzá szerencsére egységes formátumban.

A jogi szövegek nyelvezete is kontrollált, azaz több szempontból is kötött, és ezt a jogi korpusznyelvészet ki is használja. Ha a jogi szöveg egy adott jogi szakkifejezést használ, akkor nem fogja ennek a szinonimáit alkalmazni még akkor sem, ha ez szóismétléshez, így stilisztikailag szegényes szöveghez vezet. Ehhez hasonlóan a bírák az ítéletekben konzekvensen ugyanazokat a szófordulatokat használják egy ítélet indokolásában: az egyszer már bevált megoldásokat nemcsak takarékos, hanem célszerű is újra felhasználni. Végül, de nem utolsósorban, a jogi szövegeken belül jól felismerhető szabályok vannak, amelyeket igen könnyű algoritmizálni, azaz a számítógép számára is hozzáférhetővé, felismerhetővé tenni.

Összefoglalóan tehát a jogi szövegek erősen strukturált szövegek, amelyek kontrollált nyelven íródtak, azaz voltaképpen átmenetet jelentenek a szöveg és az adat közt, így jól elemezhetők géppel. Azokat az adatokat, amelyeket fentebb felsoroltunk, azaz a jogi szöveget leíró adatokat, a szöveg „belsejének" struktúráját, a struktúrán belüli elemek helyzetét, a hivatkozásokat stb. leíró adatokat összefoglalóan metaadatoknak nevezzük. A jogi szövegkorpuszokkal foglalkozó korpusznyelvészet jellegzetessége az, hogy igen sok ilyen típusú adattal dolgozik (ettől válik *jogi* korpusznyelvészetté, és nem egyszerű szövegnyelvészeti kutatás), továbbá az, hogy ezeknek az adatoknak egy jelentős része az eredeti korpuszokban (például az interneten) eleve hozzáférhető.

■ 3. A JOGI BIG DATA ALAPÚ KORPUSZNYELVÉSZET KUTATÁSI IRÁNYAI

A jogi big data kutatásokat többféleképpen lehet csoportosítani. Fagan szerint a big data kutatások a jog területén annyiban hasonlítanak a hagyományos dogmatikai kutatásokra, hogy egyszerre van leíró deskriptív (pozitív) és előíró (normatív) mozzanatuk (Fagan, 2016). Háromféle paradigmát különbözet meg a leíró kutatások körében. Az elsőben a big data szövegelemzés célja valamilyen „taxonómia" felállítása, azaz a bírói gyakorlat csoportosítása (a szövegből rekonstruálható) tényállási elemek és érvelési mintázatok alapján. A második vizsgálati tárgykör a „realista tanulmányok" csoportja, amely a bírói személyiséget, a döntéséhez vezető nem jogi okokat – így például az amerikai Legfelső Bíróság ítéleteinek szövegét elemezve a politikai nézeteket – igyekszik az indokolások szövegéből feltárni. Végül a harmadik terület a jogalkotás bírói ítéletekben történő lecsapódását méri.

Ami pedig a normatív célokat illeti, a big data kutatásoknak Fagan szerint három céljuk lehet: tisztázni a bírói gyakorlatból leszűrhető „doktrínát", azaz a valódi dogmatikai érveket, összehasonlítani az egyes bíróságok (államok, területek stb.) joggyakorlatát a jogegység, a kiszámíthatóság céljából, valamint a jobb jogalkotást elősegíteni.

Fagan csoportosításával némileg összecsengő módon itt a big data jogi korpusznyelvészet három (jelenlegi) területét különböztetjük meg: 1. Nyelvészeti súlypontú (elsősorban inkább a nyelvészet terrénumára tartozó) kutatások. 2. A hagyományos dogmatikai tudomány, illetve a bírósági érvelésekben elrejtett dogmatika feltárását és kontrollját megvalósító dogmatikai kutatások. 3. Azok a kutatások, amelyek már – továbblépve az egyszerű leíráson – a bírósági ítéletek „jóslásával", azaz predikcióval próbálkoznak. A továbbiakban erről a három kutatási irányról lesz szó példák segítségével, a 2. és 3. témakört egy alfejezetben tárgyalva.

3.1. Jogi nyelvészeti kutatások

A nyelvészeti súlypontú kutatások tehát a jogi szöveg nyelvtani, nyelvészeti jellegzetességeit igyekeznek feltárni. Ezek közül a Miskolci Egyetemen régebb óta folyó „jog és nyelv" kutatások részeként nemrég befejeződött korpusznyelvészeti kutatást hozzuk fel röviden példaként.

A kutatás egy magyar jogi szaknyelvi korpusz (Miskolc Jogi Korpusz, MJK) felállításával kezdődött. A mintegy 2,4 millió szót tartalmazó korpusz hat – nagyjából egyenlő nagyságú – részkorpuszt tartalmazott: a jogrendszer „magját" reprezentáló kódexjog („a jogászok joga"), az egyéb jogszabályok, bírósági ítéletek, magyarázó jellegű szövegek (jogszabályok hivatalos indokolásai, jogtudományi/tankönyvi szövegek), a jogról szóló beszélgetések (internetes jogi fórumokról származó szövegek), végül a jogi eljárásban keletkezett kihallgatások és bírósági tárgyalások leiratai részkorpuszát. A kutatás elsősorban a MAGYARLANC elnevezésű nyelvi elemző szoftvert használta, amely szófaji és szintaktikai összefüggések felismerésére és kigyűjtésére alkalmas, és a MJK-ból kinyert statisztikákat, értékeket egy köznyelvi korpusszal vetette össze: a cél annak feltárása volt, hogy a jogi nyelv miben különbözik a hétköznapi nyelvtől.

A teljes kutatást itt nem tudjuk ismertetni, csak néhány érdekes összefüggést villantunk fel. A kutatás például *nem* támasztotta alá azt a közkeletű vélekedést, hogy a jog extrém hosszú mondatokkal dolgozna: a jogi dokumentumokban található mondathossz nem volt átlagosan nagyobb, mint a köznyelvben. Meglepő eredménye a kutatásnak, hogy az érthetőséget befolyásoló tizenegy tényező alapján – például a mondathossz, a beágyazások mennyisége, a személytelen szerkezetek (például „átadásra kerül") használata – a bírósági ítéletek és a jogászoknak szánt magyarázó szövegek érthetők a legkevésbé. A jogszabályok szövege ezen a listán sokkal jobb minősítést kapott. Ugyanakkor alátámasztotta a kutatás azt a megfigyelést, hogy az igék előfordulása sokkal ritkább a jogi korpuszban, mint a köznyelvben, míg a főneveké sokkal gyakoribb. A közvélekedést támasztotta alá az is, hogy közbevetések, alárendelések jóval gyakrabban fordulnak elő a jogi szövegekben, rontva ezek érthetőségét.

Az írott jog érthetőségével kapcsolatos jellegzetességek összefoglalását a 2. *táblázat* mutatja be, amely a nyelvi szempontból nehézségeket okozó jellegzetességeket tartalmazza az egyes részkorpuszokban (a kihallgatások leiratai mint beszélt nyelvi szövegek nem szerepelnek ebben az összegzésben). Ha a jellegzetesség jelen van, 1, míg ha nincsen, akkor 0 értéket kapott, majd az értékeket összesítették az ún. Jaccard-számban. A táblázatból kitűnik, hogy nem a jogszabályok szövege a legérthetetlenebb, hanem az ítéleteké és a „hivatalos" jogi magyarázó szövegeké.

3.2. Dogmatikai kutatások

A big data kutatások egyik fő sodrát azok a kutatások képezik, amelyek valamilyen dogmatikai konstrukció, jogtudományi megállapítás valódi, a bírói gyakorlatban való előfordulását vizsgálják. Ez a vizsgálat többféleképpen is történhet. A legegyszerűbb az, amikor bizonyos szavak, kifejezések vagy épp valamilyen jogi instrumentumra való *hivatkozások* előfordulásait vizsgáljuk. Egy friss kutatás annak próbált utánamenni, hogy a rendes bíróságok milyen gyakran idézik az Alaptörvény szövegét, annak mely szövegrészeit (milyen szakaszokat), milyen ügytípusokban és milyen területi eloszlásban. Az anyagot egy kereskedelmi célú jogi adatbázis forgalmazója szolgáltatta Excel-táblázat formájában, amely az Alaptörvényre és/vagy AB határozatokra hivatkozó rendes bírósági ítéleteket tartalmazta az adott ítélet metaadataival együtt (eljáró bíróság, az ügy tárgya, a döntés meghozatalának éve stb.). Az egyik részeredménye ennek a kutatásnak, hogy a legnépszerűbb alaptörvényhelyek a bírói gyakorlatban a következők: 28. cikk (az objek-

2. TÁBLÁZAT ■ Az érthetőséget befolyásoló nyelvi jellemzők a Miskolc Jogi Korpusz alkorpuszaiban

	Kódexjog	Jogszabály	Ítéletek	Magyarázó szövegek (jogszabály-indokolás, jogi tankönyvek)	Jogi fórumok	Korpusz összesen
A köznyelvinél több ige nélküli mondat	1	1	1	1	1	1
A köznyelvinél kevesebb egy igés mondat	1	1	1	1	1	1
A köznyelvinél több összetett mondat	0	0	0	0	0	0
A köznyelvinél több retrokondicionális	1	1	1	1	0	1
A köznyelvinél hosszabb mondatok (szószám)	1	0	1	1	0	0
A köznyelvinél kevesebb központozás	0	0	0	1	0	0
A köznyelvinél kevesebb funkciószó	0	1	1	0	1	1
A köznyelvinél több vonatkozó mellékmondat	0	0	0	0	0	0
A köznyelvinél hosszabb szavak	1	1	1	1	0	1
A köznyelvinél hosszabb mondatok (karakterszám)	1	0	1	1	0	1
A köznyelvinél több terpeszkedő szerkezet („-ra/-re kerül")	1	1	1	1	1	1
Pontszám összesen	**7**	**6**	**8**	**8**	**4**	**6**
Jaccard-index	**0,63**	**0,54**	**0,72**	**0,72**	**0,36**	**0,55**

Forrás: Vincze, 2018, 34. alapján saját szerkesztés

tív teleologikus értelmezés szabálya, 483 idézés), IX. cikk (szólásszabadság, 385 idézés) és XXVIII. cikk (a tisztességes eljáráshoz való jog, 259 idézés; Ződi–Lőrincz, 2017, 18). Az ítéletekben szereplő hivatkozások számát a 3. *táblázat* foglalja össze.

3. TÁBLÁZAT ■ Rendes bírósági ítéletek hivatkozásai az Alaptörvény egyes helyeire

Hely	Darab hiv.
Alap-törvény	591
A) cikk	1
B) cikk	178
C) cikk	14
E) cikk	37
F) cikk	1
G) cikk	1
H) cikk	3
I) cikk	7
L) cikk	5
M) cikk	36
N) cikk	6
O) cikk	4
P) cikk	2
Q) cikk	50
R) cikk	20
T) cikk	10
I. cikk	197
II. cikk	121
III. cikk	24
IV. cikk	37
V. cikk	3
VI. cikk	255
VII. cikk	19
VIII. cikk	25
IX. cikk	385
X. cikk	10
XI. cikk	5
XII. cikk	32
XIII. cikk	104
XIV. cikk	15
XV. cikk	102
XVI. cikk	9
XVII. cikk	5
XVIII. cikk	7
XIX. cikk	23
XX. cikk	57
XXI. cikk	11
XXIII. cikk	13
XXIV. cikk	114
XXV. cikk	18
XXVI. cikk	9
XXVII. cikk	11
XXVIII. cikk	259
XXIX. cikk	1
XXX. cikk	7
1. cikk	41
2. cikk	22
3. cikk	14
4. cikk	16
5. cikk	8
6. cikk	61
7. cikk	5
8. cikk	6
9. cikk	24
10. cikk	19
11. cikk	2
12. cikk	10
13. cikk	11
14. cikk	9
15. cikk	21
16. cikk	5
17. cikk	17
18. cikk	5
19. cikk	4
20. cikk	7
21. cikk	2
22. cikk	1
24. cikk	88
25. cikk	123
26. cikk	76
27. cikk	1
28. cikk	483
29. cikk	3
30. cikk	9
31. cikk	6
32. cikk	16
33. cikk	6
34. cikk	6
35. cikk	2
36. cikk	3
37. cikk	7
38. cikk	37
39. cikk	114
40. cikk	1
41. cikk	11
43. cikk	6
45. cikk	2
46. cikk	2
47. cikk	10
49. cikk	3
51. cikk	12
52. cikk	2
53. cikk	1
54. cikk	3
Összesen	4187

Forrás: Ződi–Lőrincz, 2017, 17–18.

Ennél jóval komplikáltabb kutatást végzett a korábban már hivatkozott Frank Fagan a társasági jogutódlás során alkalmazott felelősség *(successor liability)* kérdéskörében. A kiinduló probléma és kérdés az volt, hogy mind a bírósági gyakorlat, mind a jogtudomány (a dogmatikai tudomány, a *„doctrine"*) bizonytalannak tűnt a jogintézmény, a felelősségi konstrukció alkalmazását illetően. Ebben az esetben a kutató előtt két út áll: vagy nekiáll elolvasni sok ezer ítéletet és megpróbálja ezeket csoportokba rendezni, vagy számítógépes szövegelemzést végez. Utóbbinak, mondja Fagan, nemcsak az az előnye, hogy időt lehet vele spórolni, hanem az óhatatlan szubjektivitást is ki tudja küszöbölni, hiszen az ember rendszerint már eleve valamilyen elméleti, módszertani vagy doktrinális szemüvegen keresztül olvassa az ítéleteket (Fagan, 2015, 404). Az elemzés ennél a kutatásnál három lépcsőben történt, a már tisztított adatbázison: előbb emberi kódolással tanítóadatot hoztak létre, majd a teljes mintát bekódolták gépileg az eredmények (a perek kimenetele) szempontjából, majd ún. topikmodellezést hajtottak végre a bekategorizált ítélethalmazon. Ennek leegyszerűsítve az a lényege, hogy a gép kiválogatja a leggyakrabban együtt előforduló szavakat (még pontosabban ennél a kutatásnál kettős szavakat, ún. bigramokat, például *„unjust enrichment"*, itt összesen 17 500 darabot), és ez alapján besorolja a dokumentumokat a kutatás vezetője által megadott számú csoportba. Természetesen egy dokumentum soha nem fog kizárólag egy topikba tartozni, mindig csak százalékos arányokról beszélhetünk. Világos, hogy ennek a módszernek az az előnye, hogy nincsen semmiféle előzetes szemüveg, kategóriarendszer, már a dokumentumok csoportosítása is a gépre van bízva. Ezután az egyes topikokon *belül* megnézték, hogy mely szópárok jelzik a legjobban előre az eredményt, a per kimenetelét. Ez alapján a szerző a bevett tudományos felosztás (a felelősségmegállapítást eredményező okok) helyett egy új, már az adatokon nyugvó felosztást javasolt.

Végül illusztrációként egy olyan kutatásról essék szó, amelynek már kifejezetten az volt a célja, hogy olyan modellt állítson fel, amelynek segítségével az Emberi Jogok Európai Bírósága ítéletei jó arányban előrejelezhetők (Aletras et al., 2016). Ez a kutatás alapgondolatát tekintve ugyan nem tért el a Fagan-féle kutatástól, amennyiben a szavak együttes előfordulásaiból igyekezett következtetést levonni, és a topikmodellezést is felhasználták, azonban a részleteket illetően több ponton is komolyan továbbfejlesztették a fenti modelleket. Egyrészt itt nem a szakirodalomból ismert elméletek és csoportosítások kontrollja volt a cél, hanem kifejezetten előrejelzés, predikció adása, azaz ezt inkább lehetne kísérletnek, mint empirikus kutatásnak nevezni.

A kutatásnak több meglepő és több kevésbé meglepő következtetése volt. A meglepő, hogy az ítéletek szövegéből csaknem 80%-ban ki lehet következtetni a végeredményt. A kevésbé meglepő, hogy az ítéleteknek bizonyos részei jobban előrejelzik a végeredményt, mint más helyei, így például az „eset körülményei" rész igen jó előrejelző erővel rendelkezik, míg más elemek nem vagy alig bírnak ilyennel.

A dogmatikai irányú big data kutatások hasznát, funkcióját illetően konszenzus látszik kialakulni abban a tekintetben, hogy ezek nem leváltani fogják a hagyományos dogmatikai jogtudományt, hanem inkább kiegészíteni, kontrollálni képesek azt (Goanta, 2017; Šadl–Olsen, 2017).

■ 4. GYAKORLATI ÉS TÖRVÉNYSZÉKI ALKALMAZÁSOK

A tudományos célok mellett a big data módszertant, a korpusznyelvészet eredményeit ma már nemcsak a tudomány, hanem részben piaci alapú szolgáltatások és szoftverek is használják, részben pedig a törvényszéki nyelvészet (*forensic linguistics*) eszköztárába is bekerültek. Némelyek igen lelkesek ezekkel az új módszerekkel kapcsolatban, és a jelenlegitől radikálisan különböző jogrendszert vizionálnak (Katz, 2013). Ebben az alfejezetben először a gyakorlati, piaci alkalmazásokkal ismerkedünk meg, a második részben a törvényszéki alkalmazásokkal.

4.1. Big data alapú elemző szolgáltatások gyakorló jogászok számára

A bírósági ítéletek és iratok elemzése, ezekből statisztikák, kimutatások készítése valószínűleg a jogászi munka egyik legunalmasabb része, pedig gyakran lehet rá szükség. Amikor a big data módszertanok szélesebb körben ismertek lettek, az USA-ban több olyan szolgáltatás is elindult, amely a jogi forráskutatást segítő szokásos funkcióknál (keresés) többet próbált nyújtani (a három legismertebb a Lex Machina, a Ravel és a Premonition, 2. *ábra*).

Ez a többlet alapvetően kétféle lehet. Egyrészt részben a már meglevő metaadatok felhasználásával (például az ítéletekben található ügytípusok és az ügyeket tárgyaló bírák, ítéletek egymásra történő hivatkozásai) mindenféle, addig nem használt statisztikákat vagy éppen vizualizációt képesek készíteni. Például az ügytípusok és a bírák összekombinálásából statisztika készíthető a bíró „portfóliójáról", azaz arról, hogy milyen ügyeket tárgyalt addigi karrierje során, vagy a hivatkozásokból látványos hálózat rajzolható.

Másrészt az ügyekből részben kézi (annotáció), részben gépi módszerekkel olyan adatok is kinyerhetők, amelyeket az eredeti metaadatok nem tartalmaznak, és ezekből is készíthetők statisztikák. Ha mindez kiegészül egy – fentebb ismertetett – big data alapú gépi szövegelemzéssel, akkor ítéletek csoportjairól vagy az eljárásban szereplő személyekről (ügyvéd, alperes, felperes, bíró) is lehet elemzést adni. Ha pedig a szövegelemzés módszereit nemcsak ítéletekre, hanem más dokumentumokra (például beadványokra) is alkalmazzuk (itt emlékeztetünk arra, hogy az USA-ban ezek is hozzáférhetők), akkor mondjuk egy ügyvédről még részletesebb és mélyebb profil készíthető.

A big data módszertanok másik gyakorlati felhasználási területe a nagy méretű (céges, szervezeti) jogi dokumentumhalmazok gépi, automatizált átkutatása, elemzése. Két tipikus oka van, hogy ilyenre kényszerülhet egy cég, szervezet vagy annak jogi csapata: vagy mert pereskednie kell, és kénytelen elektronikus dokumentumfeltárást végezni (ez az ún. *eDiscovery* szoftverek világa), vagy egy cégfelvásárlás kapcsán kell a jogi dokumentumok teljes körű átvizsgálását elvégeznie. Ez az ún. *legal due diligence* (tranzakciókat megelőző jogi átvizsgálás) vagy a *virtual data rooms* (virtuális adatszoba) szoftverek világa. Mindkét esetben dokumentumok százezreit kell átnézni, és adott esetben nemcsak

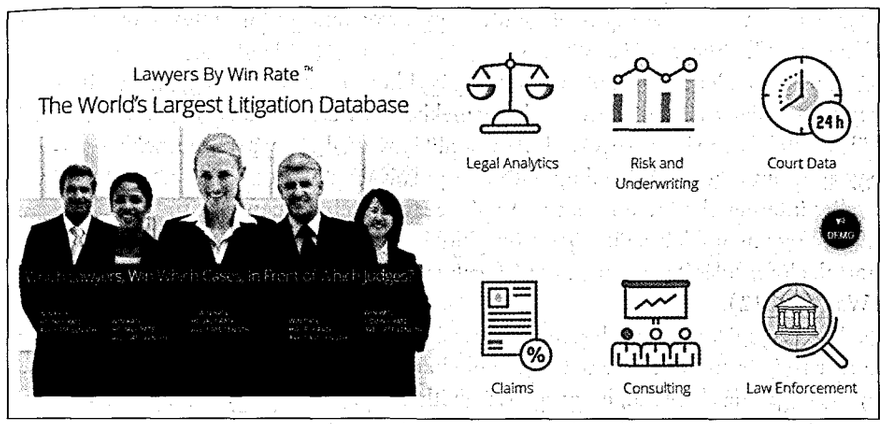

2. ÁBRA ■ A Premonition nevű amerikai big data jogi elemzőszoftver reklámja

tematikusan kiválogatni belőle egyes dokumentumokat, hanem például a jogi átvizsgáláskor az is kérdés, hogy milyen szerződések térnek el a megszokott mintáktól (például tartalmaznak-e másfajta felelősségi vagy felmondási rendelkezést).

Mindkét területre igaz, hogy szoftverek tucatjai állnak már rendelkezésre (*Capterra Data Discovery Software* 2019, *Capterra Virtual Data Rooms Software* 2019). Ezek logikája általában hasonló, statisztikai alapú, a korábban megismert módszereket alkalmazó gépi tanulási fázis után képesek az automatikus klasszifikációra, dokumentumkiválasztásra vagy statisztikák készítésére. Mivel ezek kereskedelmi, üzleti célokat szolgálnak, további jellemzőjük, hogy igencsak borsos az áruk, cserébe viszont teljes körű támogatással rendelkeznek és sokféle lehetőséggel arra, hogy egy cég, ügyvédi iroda többi szoftveréhez integrálhatók, összekapcsolhatók legyenek.

4.2. Törvényszéki korpusznyelvészet

A big data módszertanok gyakorlati alkalmazásának másik ága a pereskedés során, a jogi eljárásokban alkalmazott big data alapú felhasználások. Ezek közül csak hármat említünk meg: a szerzőazonosítást, a plágiumellenőrzést és a jelentésrekonstrukciót.

A szerzőazonosítás, azaz ismeretlen eredetű szöveges üzenetek szerzőhöz kötése mint nyelvészszakértői tevékenység korábban is létezett, de a fentebb említett korpusznyelvészeti módszerekkel – különösen akkor, ha azoktól a személyektől, akikre vonatkozóan szeretnénk a vizsgálatot lefolytatni, kellő mennyiségű szöveg áll rendelkezésre – nagyon nagy bizonyossággal beazonosítható egy szöveg szerzője. Ennek alapja egyrészt az a tény, hogy az emberek nyelvhasználata hasonlóan egyedi, mint az ujjlenyomatuk vagy a DNS-ük, ráadásul hosszabb távon, nagyobb szövegkorpuszokban szinte lehetetlen eltérni tőle, mert a spontán nyelvhasználati mintázatok visszatérnek. Ugyanakkor van,

hogy egészen kevés szöveg is elegendő nagy bizonyosságú kijelentések megtételéhez (Kredens–Coulthard, 2012, 508).

A plágiumellenőrzés szintén az igazságügyi korpusznyelvészet egy új ága. Itt a szöveg eredetisége a kérdés, illetve az, hogy mekkora százalékban tartalmaz hivatkozás nélküli átvételeket más szövegekből. A hasonlítás történhet saját korpuszokkal (például egy egyetem a korábbi szakdolgozatok korpuszával vetheti egybe a szöveget) és/vagy a teljes internettel mint korpusszal. A módszer a föntebbiekben megismertekből azt veszi át, hogy nem feltétlenül teljes szövegblokkokat, hanem általában 6-8 szavas szócsoportok előfordulását vizsgálja, és az átfogalmazásokat is képes kezelni valamilyen szintig (Woolls, 2012).

Végül a jogi korpusznyelvészeti felhasználásnak egy igen érdekes új ága, a jelentésrekonstrukció is említést érdemel. Gyakran előfordul akár a bíróságon, akár egy tudományos vizsgálódás kapcsán, hogy egy szó „hétköznapi", esetleg egy bizonyos korszakban használt jelentését kell rekonstruálni, azaz a valódi, mindennapi nyelvhasználatot (Solum, 2017; Solan, 2016; Goldfarb, 2017; Hamann–Vogel, 2017; Phillips–Ortner–Lee, 2016). Ezt a feladatot is teljesen új dimenzióba helyezte az internet és a korpusznyelvészet, hiszen lehetővé vált, hogy ne csak néhány reprezentatív vagy önkényesen kiválasztott dokumentum, hanem dokumentumok és így használati példák százai, ezrei alapján, ráadásul egzakt és elfogulatlan matematikai módszerekkel lehessen feltárni a konkrét szó, kifejezés használatát.

■ 5. KÉTELYEK ÉS KORLÁTOK

Ahogy arról már többször szó esett, a big datát felhasználó módszertanokhoz nagyon nagy reményeket fűztek a 2010-es évek elején (Katz, 2013) de mint minden hirtelen divatba jött kutatási módszer esetén, hallhatók szkeptikus hangok is. A big data egyesek számára a tökéletesen kiszámítható, adatalapú jog és a tökéletesen objektív, szinte természettudományos pontosságú jogtudomány ígéretét hordozza, hiszen látszólag nincsen szükség elméletekre, modellekre, hipotézisekre: a matematika, a számok objektív képet adnak, ezenfelül az adatok igen pontos előrejelzéseket, sőt a jog „személyre szabását" is lehetővé teszik, hiszen az egyén például úgy tud szerződést összeállítani, hogy korábbi viselkedési mintázatait, szokásait, azaz teljes személyiségprofilját is figyelembe veheti.

Csakhogy többek szerint ez három ok miatt sem valósulhat meg (lásd például Devins et al., 2018). Egyrészt a jogi szövegek mögött *mindig* van egy elmélet, azok elmélettel terheltek(*„theory-laden"*), egyszerűen nincsen olyan, hogy elméletmentes vizsgálat vagy szövegek elméletmentes elemzése. Amikor big data elemzésekre kerül sor, akkor is elméletek húzódnak meg a háttérben, legfeljebb ezek kevésbé látványosak. A big data sem objektív. A második ok, hogy a jog, mint a nyelven keresztül működő szabályozó eszköz, részben metaforákon, részben pedig a wittgensteini értelemben vett nyelvjátékokon keresztül érvényesül. Ennek a nyelvjátéknak része például az a gyakorlat, hogy amikor a bírák jogfejlesztést végeznek, olyan eseteket sorolnak analógiásan egy csoportba, amelyek

„adatalapon", azaz az addigi gyakorlat alapján nem képeznének egy csoportot: a hallgatólagos jogfejlesztés, amely a bírói jog fontos sajátja, gyakran tudatos nyelvhasználati, jelentésbeli módosításokon, „trükközésen" keresztül zajlik. Ha a jog metafora, akkor az adat sűrítés. És vannak olyan rendszerek – és a szerzők szerint ilyen a jog is –, amelyekben a sűrítés *lényegi* információk elvesztésével jár. Továbbá a big data azon jellegzetessége, hogy nem kauzális, hanem statisztikai összefüggésekkel operál, teljesen idegen a jogtól, ahol például a felelősség konstrukciójának igen fontos része a kauzalitás. Végül a harmadik tényező az, hogy a big data prediktív ereje egyszerűen illuzórikus a jog világában: a jog lényegében sztochasztikus rendszer, ahol az egyes „molekulák", jogi aktorok viselkedését vagy egyes ítéletek kimenetelét nem lehet megjósolni.

Ezek a kételyek nagyon is megalapozottak. De ezek nagyobbrészt a big data jogalkalmazásban játszott szerepére, különösképp előrejelző erejére, jóslási képességére vonatkoznak. És a legtöbb big data kutató soha nem mondta azt, hogy normatív kérdéseket meg lehetne oldani adatalapon, vagy hogy az egyedi, konkrét ügyben lehetne 100%-os predikciót mondani. Épp ellenkezőleg: nemrég adatalapú alkotmányjogi kutatásokkal kapcsolatban is megerősítették ezt (Dyevre–Jakab– Itzcovich, 2018). Ugyanakkor múltbeli tendenciák feltárására, a dogmatikai tudomány kontrolljára, masszív érvek szállítására, azaz a hagyományos jogtudomány kiegészítésére, valamint a jogalkalmazásban egy bíró profiljának a felrajzolására, egy ügycsoport jellegzetességeinek, az ítéletekben található érvelési mintázatoknak stb. a feltárására a big data módszerek nagyon is alkalmasak, és ezt az egyre terebélyesedő szakirodalom is szépen bizonyítja.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Aletras, Nikolaos – Tsarapatsanis, Dimitrios – Preoţiuc-Pietro, Daniel – Lampos, Vasileios (2016): Predicting Judicial Decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing Perspective. *PeerJ Computer Science, bit.ly/2tqCEfP.*

Devins, Caryn – Felin, Teppo – Kauffman, Stuart – Koppl, Roger (2018): The Law and Big Data. *Cornell Journal of Law and Public Policy,* vol. 27, no. 2, 357–413.

Fagan, Frank (2016): Big Data Legal Scholarship. Toward a Research Program and Practitioner's Guide. *Virginia Journal of Law and Technology,* vol. 20, no. 1, 1–81.

Katz, Daniel M. (2013): Quantitative Legal Prediction – or – How I Learned to Stop Worrying and Start Preparing for the Data-Driven Future of the Legal Services Industry. *Emory Law Journal,* vol. 62.

Urška, Šadl – Olsen, Henrik Palmer (2017): Can Quantitative Methods Complement Doctrinal Legal Studies? Using Citation Network and Corpus Linguistic Analysis to Understand International Courts. *Leiden Journal of International Law,* vol. 30, no. 2, 327–349.

Ződi Zsolt (2014a): A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben. *MTA Law Working Papers,* vol. 1, no. 4, *bit.ly/2v1JwAw.*

MARKOVICH RÉKA

FORMÁLIS LOGIKA ÉS LOGIKAI MÓDSZEREK A JOG VIZSGÁLATÁBAN

BEVEZETÉS

A formális logika a helyes következtetés, bizonyítás, érvelés tudománya, az igazság megismerésének és a tudományos megismerésnek a módszertana. A jogban így egyrészről a jogi érvelés, következtetés tanulmányozására és kritikai elemzésére alkalmas, másrészről pedig – ezzel összefüggésben – a jogban használt fogalmak pontos jelentésének, a jogszabályok pontos tartalmának a feltárására, az esetleges ellentmondások kiszűrésére. Ez a fejezet abba kíván bevezetést nyújtani, hogy ez hogyan történik.

Önmagában ugyan a logikai módszer nem empirikus jellegű, de egyes empirikus megközelítésekben (például az automatizált szövegelemzési technikákban) formális logikai megfontolásokat használunk, és így empirikus jogi kutatások előkérdéseként ez a téma is releváns a kötet számára.

1. A (FORMÁLIS) LOGIKA MINT MÓDSZERTAN

A logikát szokás a(z analitikus) filozófiához és a matematikához is sorolni, mindkettőhöz joggal. Ha szét szeretnénk választani a filozófiai és a matematikai logikát, akkor fogalmazhatunk úgy, hogy az előbbi a gondolkodás (nem kognitív értelemben, hanem mint gondolatmenet), érvelés elemzésének – és kritikájának – eszköze, amelyhez matematikai modelleket építünk. E matematikai modellek önmagukban való vizsgálata a matematikai logika tárgya. A jog logikai vizsgálata tehát egyszerre jelent filozófiai és matematikai módszereket és eszköztárat: analitikus gondolkodást, formális eszközöket (ún. formulákat, matematikai levezetéseket), ezek kezeléséhez matematikai ismereteket és az azok alkalmazásához szükséges pontosságot. Úgy tűnhet, van egy természetes feszültség a jog természetes nyelven való megfogalmazottsága által magától értetődően szolgáltatott textualitás és pragmatikai hozadék, valamint a matematikai formulák szigorúsága között – még akkor is, ha ennek minimalizálása érdekében *a jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009.*

(XII. 14.) IRM rendelet 2. §-a a magyar nyelv szabályainak betartását, világos, közérthető és ellentmondásmentes megfogalmazást ír elő –, de éppen ez nyújtja a vizsgálat alapját: a jogértelemzés első lépcsőjeként épp a nyelvtani-logikai értelmezést szokás meghatározni, ami ugyan ritkán történik formulákkal, de a jogszabály *pontos* tartalmának feltárását szolgálja. A formális eszközök használata egyrészről ennek a pontosságnak a maximalizálására való törekvést szolgálja, másrészről az ellentmondás kiszűrésének eszköze lehet.[1]

Mit jelent egy – jogi vagy nem jogi – következtetés kritikus elemzése? Elsősorban annak eldöntését, hogy egy adott következtetés helyes-e, más szóhasználatban: érvényes-e. Következtetés alatt olyan gondolatmenetet értünk, amelyben a rendelkezésre álló információkból, állításokból megfogalmazunk egy másik, „új" állítást: újat abban az értelemben, hogy ez addig nem képezte expliciten a tudásunk részét, nem újat azonban abban az értelemben, hogy a rendelkezésre álló tudásunkon kívül nem használtunk fel új információt, pusztán a meglévőkből *jutunk* erre az újra. Egy ilyen gondolatmenet helyessége az állítások igazsága közötti összefüggésen múlik. Azt nevezzük helyes következtetésnek, amikor a kiinduló állítások, ún. premisszák igazsága biztosítja azt, hogy az „új" állításunk, az ún. konklúzió igaz legyen: az igazságnak ez az átörökítődése jelenti a helyes következtetést. Fontos érteni, ez annyit jelent, hogy amennyiben a premisszák igazak, úgy a konklúzió is az: a helyesség fogalma nem függ attól, hogy tényleg igazak-e a premisszáink – ez ugyanis nem logikai kérdés –, csak az összefüggést vizsgálja. Ha tényleg igazak a premisszáink, és ennélfogva a konklúziónk is az lesz, azt konkluzív következtetésnek hívjuk, amely elnevezés arra utal, hogy az így kapott állítás, a konklúzió bizonyosan igaz, azt valóban „használhatjuk", arra építhetünk. Az, hogy az igazság milyen állításokról milyen állításokra örökítődik át, azaz a következtetésünk helyessége az állítások *szerkezetétől* függ. Az pedig, hogy konkluzív-e, az állítások szerkezetén túl (hiszen az érvényesség kell a konkluzivitáshoz) az állítások tartalmán múlik, azon, hogy azok hogyan viszonyulnak a valósághoz: igazak-e. Egy állítás szerkezete nem mindig világos első ránézésre (néha sokadikra sem), ezért is használunk a természetes nyelv helyett valamilyen formális nyelvet, amelyben már nincs a természetes nyelvet gyakran jellemző homályosság, kétértelműség: a formális nyelvben használt kifejezésekhez, jelölésekhez rendelt jelentés világos, előre rögzített.

Azonban még mielőtt a különböző logikáknak (ugyanis nemcsak a diszciplínát hívjuk logikának, hanem az egyes formális rendszereket is) a jogban való használhatóságát kezdenénk el vizsgálni, ki kell térnünk egy problémára, amely alapvetően meghatározza – egész pontosan megkérdőjelezi – a jog és a logika viszonyát. A fentiekben egyfolytában az állítások igazságáról volt szó, holott – vethetné fel az olvasó teljes joggal és vetették fel sokan a filozófia és a jogtudomány története során – a jogban jellemzően nem igaz-hamis állításokkal dolgozunk: előírások vannak. Ehhez képest azonban, ahogy Jørgen Jørgensen a szóban forgó (majd róla elnevezett) dilemmát tárgyaló írásában (Jørgensen, 1937) rávilágít: a következtetési szabályok alkalmazása évezredek óta kitűnően működni látszik a jogban, a jogalkalmazást leginkább a logikában *modus ponens*nek hívott (egyébként a hétköznapi életben is a leggyakrabban alkalmazott) következtetési formával szoktuk leírni. Például a polgári törvénykönyv klasszikus kártérítési szabálya („Aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni") szerinti ítélkezés a következő nagyon egyszerű logikai formában reprezentálható:

- Premissza 1: (minden *x*-re, minden *y*-ra) ha *x* *y*-nak kárt okoz, *x* köteles azt (*y*-nak) megtéríteni
- Premissza 2: *a* kárt okozott *b*-nek
- Konklúzió: *a* köteles az okozott kárt (*b*-nek) megtéríteni

Mivel kijelentő mondatoknak tűnnek ezek a mondatok, elsőre talán nem szembeszökő, hogy míg a második premissza tényleg egy tisztán leíró, ún. deskriptív állítás (ennélfogva van értelme az állítás igazságáról vagy hamisságáról beszélni), addig az első premissza és a konklúzió valójában előírás, norma (ennek nyelvi jele a „köteles", ami nyelvészeti és logikai értelemben modalitást takar), amelyek esetében igazságról vagy hamisságról beszélni korántsem kézenfekvő, sokak szerint egyenesen lehetetlen.

Több válaszkísérlet is született a dán jogfilozófus felvetésére. Ota Weinberger megoldási javaslatai az ellentmondás feloldására a következők voltak:

a) ki kell terjeszteni a következtetési eljárás szabályait úgy, hogy normákra is alkalmazhatók legyenek,
b) le kell fordítani, redukálni kell a normákat állításokra,
c) bele kell nyugodni, hogy nincsenek olyan érvényes logikai következtetések, amelyeket normákra is alkalmazhatnánk (Weinberger, 1964, 5. alapján Solt, 1996, 289).

Az utolsó verziót maga Weinberger sem tartotta valódi megoldásnak, a b)-ről viszont azt mondta: „a normák egyenértékű lefordítása állításokra eddig nem sikerült, és e tekintetben alig van kilátás a sikerre." Így szerinte egyedül az a) verzió kecsegtet valódi megoldással. Ennek keretében szimplán analógiát kell alkalmaznunk az igaz-hamis distinkció és a

[1] Felmerülhet a kérdés, hogy akkor mit keres egy logikai fejezet az empirikus megközelítéseket tárgyaló tanulmányok között, hiszen első megfontolásra a (formális) logika meglehetősen messze áll az empíriától: a szűkebb értelemben a helyes következtetés, bizonyítás, érvelés tudományaként definiálható diszciplína mind e definíciójából, mind a „befogadó" tudományterületeinek – filozófia, matematika – tárgyát és módszertanát tekintve arra juthatunk, hogy messzebb nem is lehetnénk az empíriától. De a dolog nem ennyire egyszerű. Egyrészt a jog vizsgálatának logikai megközelítéseiről van szó, aminek értelmezése automatikusan épül arra, hogy mit értünk jog alatt. Egy jogpozitivista megközelítés és az írott jog primátusára épülő – a jog neki szánt viselkedésszabályozó szerepének betöltését lehetővé tevő – jog- és gyakorlati nézetrendszer a jog nagyon sok tényezőjét „kézzelfoghatóvá" teszi: a jogszabályok csak a *Magyar Közlöny*ben való megjelenésükkel nyerik el érvényességüket, azaz csak azáltal léteznek, hogy rögzített, írott formában megismerhetővé válnak a címzettek számára, a jogi érvelés megnyilatkozások formájában – jellemzően szintén rögzítetten – történik, a határozatalkotás, ítélkezés formája szintén írásbeli. Ezek a valóságnak arra a területére helyezik a jogot (vagy egy bizonyos részét), amelynek a megismerését nehéz lenne leválasztani az empíria fogalmáról. Másrészt a logika egy tágabb értelmű meghatározásába az igazság megismerése és a tudományos megismerés módszertana mellett bele szokás érteni a logikai alkalmazásokat is (Ruzsa, 2000), amelyek bármennyire elméleti alapúak is, megint visszavezetnek bennünket a tapasztaláshoz.

(jogilag) érvényes-érvénytelen distinkció között.[2] Ezzel kvázi kiterjeszthetjük a következtetés szabályait – csakhogy mindössze a „tiszta" normakövetkeztetésekre: a „vegyes" következtetések problémája továbbra sincs megoldva, pedig mint fentebb láthattuk, a fejtörést épp ezek működése okozza.

Az ún. deontikus logika (azaz kötelezettség, a megengedettség vagy a normák, normatív rendszerek logikája, lásd például Ruzsa, 2000) első koherens rendszerét felvázoló s ezzel a diszciplína szülőatyjának tekintett Georg von Wright válasza viszont, ahogy Solt átvezeti, épp a fenti b) megoldásra épült: logikai rendszereiben abból indul ki, hogy a normák létezési módja az érvényességük. Ennek megfelelően minden jogilag érvényes normának egyértelműen megfeleltethető egy igaz – deontikus – állítás, míg az érvényteleneknek egy hamis deontikus állítás (von Wright a deskriptív és a preskriptív olvasatok párhuzamával és a normák létezésével részletesen a *Norm and Action*ben foglalkozik, lásd von Wright, 1963). (A *deontos* görög eredetű szó, körülbelül úgy fordítható, hogy 'kell', 'kellene'.) S bár hosszú és igen termékeny pályájának bizonyos pontjain maga von Wright is elbizonytalanodott a deontikus logika létének és jogra alkalmazhatóságának filozófiai megalapozhatóságát illetően, virágzó és szerteágazó tudományterületnek tette le az alapjait.

Mielőtt ennek részleteibe (eredményeibe, nehézségeibe, az azokra adott válaszokból született újabb eredményekbe) és módszereibe belemegyünk, érdemes a jog logikai vizsgálatának lehetősége mellett a szükségessége mellett is letenni voksunkat: bármily kétkedők is vagyunk a filozófiai megalapozást illetően, azt, hogy mindegy volna, hogy például a jogszabályok ellentmondanak-e egymásnak (esetleg önmaguknak), nagyon nehéz mind politikafilozófiailag, mind szociológiailag, de akár gyakorlati megfontolások alapján védeni – bármilyen célból is akarja a jogalkotó az emberek viselkedését, cselekvését szabályozni, egymásnak ellentmondó normákat (egyszerre) nem lehet betartani, így az egyetlen „menedéket" az arra az álláspontra helyezkedés jelentheti, hogy a jog(alkotás)nak nincsen ilyen célja (amely álláspont persze legitim lehet, de akkor értelme sem nagyon van normákat alkotni). Márpedig az ellentmondás és az attól való mentesség logikai kérdés, így a jog logikai vizsgálata nem csak lehetségesnek, kívánatosnak is látszik.[3]

■ 2. A PROPOZICIONÁLIS LOGIKA JELENTŐSÉGE A JOGSZABÁLYOK ÉRTELMEZÉSEKOR

Ahogy arról már szó esett, a jogszabályok sajátossága logikai értelemben abból adódik, hogy egy ún. deontikus modalitással operálnak: előírnak (megtiltanak, kötelezővé tesznek, megengednek) bizonyos cselekményeket. Az ilyen jellegű mondatok kezelése jellemzően speciális logikai eszköztárat igényel, mielőtt azonban ezt megvizsgálnánk, érdemes kitérni arra, milyen tanulságokkal szolgálhat a jogszabály-értelmezés vonatkozásában a legegyszerűbb formális logikai eszköztár, a mondatok tartalmába való beletekintéstől, modalitásuk vizsgálatától tartózkodó ún. propozicionális logika. Ezt a logikát, amelyet nulladrendű logikának is nevezünk, nem érdekli, mi van a mondatok belsejében (van-e ott kötelezőség vagy bármi más), csak az, hogy az egyes (tag)mondatok – propozíciók – igazsága hogyan hat az összetett állítások – propozíciók – igazságára.

Így például meghatározza, hogy egy konjunkciónak (a természetes nyelvben jellemzően „és" kötőszóval való összekapcsolásnak) a kimenetele csak akkor lesz igaz, ha mindkét (vagy ha több tagmondatunk van, mindegyik) propozíció igaz, míg egy diszjunkció igazságához elég az egyik tagmondat igazsága (például az az állítás, hogy „viszek virágot vagy csokit", igaz lesz, akár virágot viszek magammal, akár csokit, és akkor is, ha mindkettőt, csak egy esetben nem lesz igaz: ha egyiket sem). Tizenhat ilyen igazságfüggvény létezik (két állítás összekapcsolása, melyből mindkettő lehet igaz és hamis, azaz mindig négy esetet kell megvizsgálnunk, amelyek egyenként szintén igazat vagy hamisat „adnak ki"), de a hétköznapi nyelvhasználatban csak néhánynak van jelentősége: amelyeket kötőszóval vagy állandósult kifejezéssel szoktunk jelezni. A konjunkció és a diszjunkció beazonosítása meglehetősen könnyűnek tűnhet elsőre, de elég csak arra gondolni, hogy a „vagy" kötőszó hordozhat a természetes nyelvben kizáró jelleget is: előfordulhat, hogy a beszélő (jogalkotó) nem engedi meg mindkét tagmondat igazságát, hanem pontosan csak az egyikét – ami már egy másik igazságfüggvény, amelyet a jelleg hangsúlyozása érdekében gyakran a „vagy ... vagy" páros kötőszóval jelölünk, előfordul azonban, hogy ez a kiemelés elmarad.

A jogászi nyelvre[4] jellemző törekvések közül a szabatosság és a választékosság egymásra hatásának következménye lehet, hogy egy időben meglehetősen elszaporodott az „illetve" és az „illetőleg" kötőszó, amelyek azonban korántsem egyértelműek a tekintetben, hogy konjunkciót vagy diszjunkciót, esetleg kizáró választást (kizáró „vagy"-ot) jelölnek, márpedig korántsem mindegy, hogy a jogszabályban felsorolt feltételek mindegyikének, pontosan egyikének vagy valamelyikének (akár többnek is) lehet/kell-e megfelelnünk. Ennek felismerése vezette arra a jogalkotót, hogy 2009-ben a jogszabályszerkesztésről szóló rendeletben megtiltotta az „illetőleg" és a minimálisra szorította az „illetve" használatát (ez utóbbi nemcsak igazságfüggvényt jelölő kötőszóként működhet, hanem jelölheti párhuzamos szerkezetű állítások redundanciát elkerülő összevonását is, lásd Markovich, 2018, 183–184).

Az egyik legtanulságosabb igazságfüggvény a jogi szövegek – különösen a jogszabályszövegek – szempontjából az ún. kondicionális, amelyet a természetes nyelvben jellemzően a „ha..., akkor" szerkezettel fejezünk ki. A kondicionális a legtöbb tekintetben éppen olyan, mint bármelyik másik igazságfüggvény (vagy logikai konnektívum): megadja, hogy egy „ha..., akkor..." felépítésű állítás igazsága hogyan függ a „ha" kötőszóval bevezetett állítás és az „akkor" névmással kezdődő állítás igazságától; jelentősége a *modus*

[2] Az valójában erősen megkérdőjelezhető, hogy létezik érvénytelen jogi norma (minthogy az érvényesség a norma jogi értelemben vett létezését jelenti), de az igaz-hamis distinkcióval való párhuzam érdekében tegyünk úgy, hogy van.

[3] Arról nem beszélve, hogy sokan a tartalmi (jogi) érvényesség feltételének tekintik, hogy „a megalkotott jogszabály nem ellenkezik magasabb szintű, a jogforrási hierarchiában előrébb helyet foglaló jogszabály előírásainak tartalmával" (Szabadfalvi, 1998, 69).

[4] A magyar jogi nyelv szintaktikai, szemantikai, pragmatikai és logikai sajátosságairól lásd Szabó, 2015b és Szabó–Vinnai, 2018.

*ponens*ben betöltött szerepe miatt mégis kivételes.[5] A jogszabály-szövegezésben és a jogalkalmazás kivitelezésében és elemzésében betöltött különös szolgálata a jog jellegéből és feladatából fakad: maga a jogalkotás bizonyos jövőbeni tényállások megvalósulása *esetére* történő jogkövetkezmény meghatározását jelenti, ennek megfelelően ezekbe a feltételes szerkezetekbe történő tényállás-beillesztéssel kapjuk meg a jogalkalmazásnak a *modus ponens*szerű formáját.

Fontos azonban tudnunk, hogy a (rekonstruált[6]) tagmondatok sorrendje nagyon fontos: szabatos használat mellett az „akkor..., ha..." mást jelent – másik igazságfüggvényt jelöl, az ún. konverz- vagy retrokondicionálist –, mint a „ha..., akkor...". Vegyünk egy jogon kívüli példát: a „Ha adsz pénzt, hozok fagyit" mondat egy kondicionális állítás, amely egyféleképpen lehet hamis: ha a megszólított ad nekem pénzt, én viszont nem hozok fagylaltot. Nem teszi hamissá az, ha nem történik pénzátadás (azaz hamis a kondicionális előtagja), és az sem, ha én ennek ellenére hozok fagyit (vagyis a hamis előtaghoz igaz utótag társul). Nem ez a helyzet az „Akkor hozok fagyit, ha adsz pénzt" állítással: itt a feltétel hátra kerül (ezért is hívják retorkondicionálisnak), a mondat pedig csak akkor lesz hamis, ha én anélkül hoztam fagyit, hogy pénzátadás történt volna (amely eset nem cáfolta a fenti, „rendes" kondicionálist), míg az a morálisan talán elítélhetőnek tűnő eset, amelyben pénzátadás történik, fagylalthozás azonban nem, nem ellenkezik az „Akkor hozok fagyit, ha adsz pénzt" állítás igazságával.

Miről is van szó a feltétel (pénzátadás) vonatkozásában? A kondicionális esetében a pénzátadás elégséges, de nem szükséges követelménye a fagylalthozásnak (hiszen azt az örömteli esetet is megengedi, amikor pénz nélkül jön a fagylalt), a retrokondicionálisnál azonban a pénzátadás szükséges, de nem elégséges feltétele a fagyinak: anélkül biztosan nem hozok, de lehet, hogy azzal sem. Feltehetően nem szorul részletezésre, mekkora jelentősége van annak, hogy helyesen ismerjük fel, hogy a jogalkotó a megjelölt – például

[5] Ahogyan fentebb már jeleztük, a *modus ponens* a leggyakoribb következtetési forma. Paradigmatikus esetében két premisszája közül az egyik egy kondicionális állítás, a másik a kondicionális előtagja – s e kettőből a kondicionális utótagját megkapjuk konklúzióként. A klasszikus példa szerint:

Ha esik az eső, akkor vizes az út.
Esik az eső.
Tehát vizes az út.

A leggyakoribb következtetési hiba is a *modus ponens hibás* használatából fakad: abból, hogy vizes az út, nem következik, hogy esik az eső, vagyis nem tudunk a kondicionális utótagjából az előtagjára következtetni.

[6] A tényállási feltételek és az azokhoz kapcsolt jogkövetkezmény prezentálása a jogszabályszövegben természetesen nem mindig „ha..., akkor" szerkezetű összetett mondatok megfogalmazásán keresztül történik. A feltételt megjelölő tagmondatban a „ha" helyett szerepelhet „amennyiben" vagy „amikor" is, az „akkor" pedig gyakran elmarad a kondicionális utótagjából. Előfordul, hogy nem összetett mondatként, hanem bővített egyszerű mondatként fogalmazza meg a jogalkotó a kondicionálist, amelyben az „esetén" kifejezés árulja el nekünk a feltételes szerkezetet. „Klasszikus" jogi megoldás a Polgári törvénykönyvből már idézett és a Büntető törvénykönyv különös részében csaknem egyeduralkodó „Aki..., (az)..." szerkezet, amely szintén egy kondicionális takar (ún. univerzális kvantorral az elején, amely megteremti a szabály valamennyi jogalanyra hatályos jellegét).

tényállási – feltételeket szükséges vagy elégséges feltételeknek szánja-e a jogkövetkezmény beállta szempontjából. (A kondicionális és a retrokondicionális logikai jelentőségének és a magyar jogszabályszövegekben történő – automatizált – felismerhetőségének részleteiről lásd Markovich–Hamp–Syi, 2014.)

A jogszabályok szerkesztési jellegzetességeiből fakadóan még egy jelenséggel kell számolnunk, ami a propozicionális logikai szerkezeteket befolyásolja: ez pedig a listák, felsorolások alkalmazása. A jogszabályszerkesztésről szóló rendelet lehetővé teszi a listák használatát, de megköveteli a logikai viszonyok egyértelmű jelölését (például azzal, hogy a lista utolsó előtti eleméhez kapcsolódjon valamilyen kötőszó, egyértelművé téve, hogy az adott jogkövetkezmény beálltához teljesülnie kell a felsorolt feltételek mindegyikének, pontosan egyikének, vagy több is teljesülhet, netán egyiknek sem szabad). Ezek a felsorolások azonban gyakran megváltoztatják azt a logikai kapcsolatot, amely az egyes listatételek fejtétellel (a listát megelőző – bevezető – tagmondattal) kiegészített egész mondatok között lenne. (Ezen elliptikus listák felbontásának logikai vonatkozásairól lásd Hamp–Syi–Markovich, 2015 és Syi–Hamp–Markovich, 2015.)

■ 3. DEONTIKUS MODALITÁSOK, DEONTIKUS LOGIKA A JOG VIZSGÁLATÁHOZ

A normák lényegéből fakadó jellegzetességekre reflektáló logikák közül a (sztenderd) deontikus logika a legismertebb. A deontikus logika – illetve logikák, hiszen jó pár verziója létezik – a deontikus modalitásokat jelölő ún. operátorokkal dolgozik, amelyeket egy adott propozíció elé illesztve olyan állításokat kapunk (hiszen a logika alkalmazhatósága érdekében állításokkal dolgozunk, amelyekre von Wright például a normák deskriptív olvasataként hivatkozott), amelyek valamely cselekmény – vagy állapot – kötelezőségét, tilalmát, megengedettségét állítják. Ez a fentebb használt propozicionális logika kibővítése, amely a használt formális nyelv szintjén ezeknek az operátoroknak a bevezetését igényli. A szemantika, vagyis az igazságfeltételek meghatározása szintjén azonban nagy váltásra van szükségünk. Míg a klasszikus propozicionális logikában tudunk például ún. igazságtáblákat használni, hiszen a bemeneti állítások igazsága egyértelműen meghatározza egy adott logikai konnektívummal összekapcsolt új állítás igazságát,[7] addig az nem határozható meg így, hogy egy állítás igazsága hogyan változik meg attól, hogy elé te-

[7] Az igazságtáblában megadjuk, hogy az egyes „bemeneti állítások" igazságértéke milyen igazságértéket eredményez a „kimeneti" oldalon. Így néz ki például a konjunkció igazságtáblája:

p	q	p&q
I	I	I
I	H	H
H	I	H
H	H	H

szünk egy deontikus operátort: az, hogy az emberek fizetnek-e adót, logikailag nem függ össze annak igazságával, hogy „kötelező adót fizetni", ahogyan azéval sem, hogy „nem kell adót fizetni" – következtetni sem tudunk ezek bármelyikére a tényekből, hiszen az emberek nem mindig tanúsítanak jogkövető magatartást.

A deontikus logikában klasszikusan használt szemantika az ún. lehetségesvilág-szemantika, amelynek a részleteibe nem megyünk bele, mivel összetett matematikai konstrukció, az ismertetése bőven felemésztené az itt rendelkezésre álló kereteket. A deontikus logikai következtetések a normák (deskriptív olvasata) közötti összefüggések feltárására alkalmasak. A von Wright által felvázolt rendszerben (Von Wright, 1951) – és az ún. sztenderd deontikus logikában, amely nem azonos a von Wright-féle *„old systemmel"*, de eléggé hasonló hozzá, és az eltéréseknek nincs jelentőségük az általunk itt tárgyaltak szempontjából, így együtt kezeljük őket – elegendő egy operátort bevonni, a többi kifejezhető belőle: az, hogy valami kötelező (O, *obligatory*), azt jelenti, hogy nem megengedett nem végrehajtani (azaz $Op \leftrightarrow_{df} \sim P\sim p$, ahol p bármilyen propozíció[8]), az pedig, hogy tilos (F, *forbidden*), azt jelenti, hogy nem megengedett végrehajtani (azaz $Fp \leftrightarrow_{df} \sim Pp$), vagyis elég a megengedettséget felvennünk primitívként, azaz definiálatlanként a rendszerünkbe, a többi operátort tudjuk abból definiálni. Ehhez el kell fogadnunk azt a tézist, hogy minden, ami nem tilos, az meg van engedve, ami meglehetősen természetes és régre visszanyúló elve a jognak. Felmerül azonban a kérdés, hogy mi a viszonya a nem tiltott cselekményeknek (helyzeteknek, hiszen mi is propozíciókra használtuk az operátort, nem cselekményekre) azokhoz a cselekményekhez/helyzetekhez, amelyeket kifejezetten megenged a jog, azaz rendelkezik arról, hogy az adott dolog meg van engedve. Az irodalom ez utóbbit erős, míg az előbbit gyenge megengedésnek hívja. A megkülönböztetés a logikai rendszer módosítását kívánja, hiszen csak a gyenge megengedés lesz ekvivalens a cselekményre vonatkozó tilalom hiányával. (Arról, hogy van-e a megkülönböztetésnek értelme, jó összefoglalás Soeteman, 1989, „Particulary in Law" fejezet.)

A sztenderd deontikus logikánál maradva a három klasszikusan kezelt deontikus modalitás kiegészíthető még hárommal, hogy a logikai összefüggések szépen kirajzolódjanak. Ahhoz, hogy ezeknek a logikában betöltött jelentőségét jobban értsük, érdemes a klasszikus metafizikai modalitásokkal összevetnünk őket (annál is inkább, mert a deontikus logikát legtöbbször az ún. modális logika egyik ágaként azonosítják). A metafizikai (vagy ún. alethikus) modalitásokat és egymáshoz fűződő logikai viszonyukat az *1. ábra* (hatszög) segítségével ábrázolhatjuk, ahol a □ *(box)* szimbólum a szükségszerűséget jelöli, a ◊ *(diamond)* a lehetségességet, a p pedig, ahogyan fent, egy tetszőleges állítást.

Vagyis abból, hogy valami szükségszerű, következik, hogy lehetséges, ahogyan a lehetetlenségből is következik, hogy nem szükségszerű. Értelemszerűen nem lehet egyszerre sem igaz, sem hamis, hogy valami (egy állítás igazsága) szükségszerű vagy nem szükségszerű; és ugyanez áll a lehetséges-lehetetlen viszonyra. Az alul és felül lévő viszony ellen-

[8] A ~, &, v, →, ↔ jelek a negáció, konjunkció, diszjunkció, kondicionális és bikondicionális konnektívumokat jelölik (ebben a sorrendben). (Más jelölési hagyományban az első hármat gyakran a ¬, ∧ és ∨ jellel írják le.) A $\leftrightarrow_{df}$ azt jelöli, hogy a bal oldalon álló kifejezést a jobb oldalon állóval definiálunk.

1. ÁBRA ■ Modális hatszög. Az arisztotelészi négyszöget dolgozta át egy időben, de egymástól függetlenül két francia logikus, Robert Balnché és Augustin Sesmat

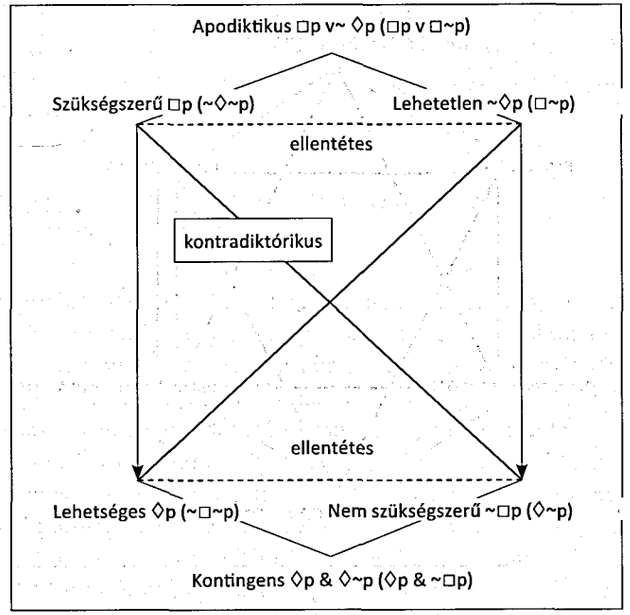

tétességét úgy kell értelmeznünk, hogy ha az ellentétes viszonyok egyik oldalán álló modális státusz igaz p-re, akkor és csak akkor a másik oldalon lévő státusz ~p-re igaz. Az apodiktikus státusz azt jelenti, hogy valami vagy szükségszerű, vagy lehetetlen, míg a kontingensség esetlegességet jelent, vagyis annyit tesz, hogy egyszerre igaz valamiről, hogy nem szükségszerű és hogy lehetséges. Vagyis az esetlegesség szűkebb fogalom, mint a „lehetséges", hiszen ami szükségszerű, az lehetséges, viszont az épp nem áll rá, hogy kontingens lenne (hiszen itt a fogalom része nem szükségszerűnek lenni, és ugyebár a szükségszerűség és a nem szükségszerűség között kontradiktórikus a „kapcsolat").

A fenti modális kategóriáknak tehát rendre megfeleltetünk egy-egy deontikus modális kategóriát, és az azoknak megfelelő operátorokat használjuk. Így szükségszerűség helyett kötelezőségről, lehetőség helyett megengedettségről beszélünk. Von Wright a *Deontic Logic*ban definiálatlan alapkategóriának a *megengedett*et veszi, ebből definiálja a többi deontikus modalitást. *Tilos* (*forbidden* – F) az, ami nem megengedett. Az az aktus, amelynek a negációja tilos: *kötelező* (*obligatory / ought to*[9] – O). Az a tevékenység, amely negációjával egyetemben megengedett: *közömbös* (*indifferent* – I). (A *közömbösség* tehát szűkebb kategória, mint a *megengedett*, hiszen míg minden közömbös aktus egyben megen-

[9] Solt Kornél megjegyzi, hogy az *obligatory* nem adekvát kategórianév, mivel azok a szabályok is *kötelezők*, amelyek megtiltanak valamit, ezért ő a *commanded* kifejezést javasolná, bár tiszteletben tartja a meggyökeresedett terminológiát. Von Wright cikkében mind az *obligatory*, mind az *ought to* kifejezés megjelenik (Solt, 1996, 295).

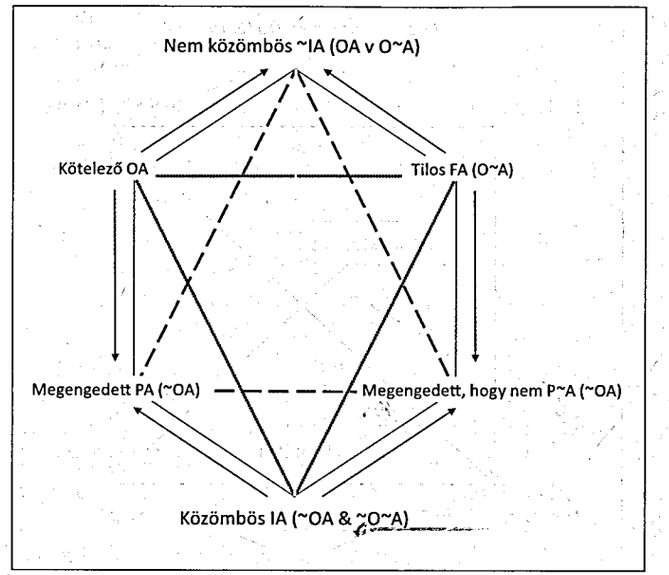

2. ÁBRA ■ Deontikus modális hatszög
Forrás: Žarnić–Bašić, 2014

gedett is, visszafelé ez nem áll, hiszen a kötelező aktusok például megengedettek, ám ugyebár korántsem közömbösek – éppúgy, mint a *lehetséges* és a *kontingens* közötti különbség az alethikus logikában. A viszonyokat pontosan ábrázolja a deontikus modális hatszög (2. *ábra*, ahol az A valamilyen cselekvéstípust jelöl, vagy azt az állítást, hogy egy ilyen cselekvés végre van hajtva, de írhatnánk ugyanúgy p-t is, tetszőleges állítást jelölendő – ez a modalitások egymás közötti viszonyát nem befolyásolja).

Vegyük először a nyilakat: ha egy cselekvés kötelező, abból következik, hogy megengedett, és az is, hogy nem közömbös. Ha egy cselekmény közömbös, akkor megengedett, ahogyan az is, hogy tartózkodjunk tőle. Ha pedig egy cselekmény tilos, abból következik, hogy megengedett, hogy tartózkodjunk a végrehajtásától. A szürke vonalak kontradiktórikus viszonyt jelölnek az állítások között, azaz pontosan akkor igaz az egyik, amikor hamis a másik. A pöttyözött vonalak kontrárius viszonyt jelölnek, vagyis lehetnek egyszerre hamisak, de nem lehetnek egyszerre igazak, a szaggatott vonalak pedig szubkontrárius viszonyt, azaz a végeiken elhelyezkedő formulák (tehát az állítások, amelyeket reprezentálnak) lehetnek egyszerre igazak, de hamisak nem.

A szépen kirajzolódó párhuzamok ellenére lényeges eltéréseket találunk a két rendszer között, és lényegében ezek adják a deontikus logikának a modális logikák közötti karakterisztikáját. A két legfontosabb, intuíciónk alapján is világos különbség a következő: míg a klasszikus modális logikában áll, hogy ami szükségszerűen igaz, az igaz, vagyis, hogy $\Box A \rightarrow A$ (ezt nevezzük alethikus sémának vagy T axiómának), addig egészen nyilvánvaló: attól, hogy egy cselekmény kötelező, korántsem biztos, hogy végre is hajtják, vagyis *nem teljesül*, hogy $OA \rightarrow A$. Ehelyett annyit állíthatunk csak, hogy $OA \rightarrow PA$, vagyis hogy ami kötelező, az megengedett – ami pedig elég gyenge állítás (az ebből levezethető állítások

körében jellemzően a triviálishoz közelítők találhatók). Ugyanígy míg a klasszikus modális logikának logikai igazsága („törvénye"), hogy $A \rightarrow \Diamond A$, addig szintén könnyen belátható, hogy a deontikus logikában *nem igaz*, hogy $A \rightarrow PA$, vagyis az, hogy egy cselekmény végrehajtásából következne, hogy az meg van engedve.

■ 4. A SZTENDERD DEONTIKUS LOGIKA MEGHALADÁSA ÉS ALTERNATÍV MEGKÖZELÍTÉSEK

Talán ennyiből is látható, hogy a sztenderd deontikus logika igen intuitív, elegáns, egyszerű rendszer: jól tükrözi hétköznapi intuícióinkat, meggyőződéseinket a normákról, deontikus státuszokról. Azonban mint matematikai konstrukció, számos paradoxont[10] rejt, amelyeket a rendszer valamely elemének megváltoztatásával lehet orvosolni. Ennek megfelelően ma már ritkán használják a logikai kutatásokban ezt a rendszert a fent vázolt egyszerűségében: mind a szintaxisban, mind a szemantikában jelentős módosításokat eszközöltek, hogy a paradoxonokat elkerülve sikerüljön leírást adni a normákról, normatív rendszerekről – így a jogi normákról és a jogrendszerről is. Az egyik legjelentősebb problémát a feltételes normák logikai reprezentálása jelenti, ami a jog szempontjából azért is gond, mert gyakorlatilag kizárólag ilyenekkel operál. A logikai nehézséget az okozza, hogy a feltételes normák mindkét intuitívnak tűnő kifejezése meglehetősen kontraintuitív eredményekre vezet. Ha úgy ábrázoljuk, hogy $A \rightarrow OB$ (vagyis egy adott cselekmény végrehajtása / helyzet fennállása esetén kötelező egy másik cselekmény végrehajtása), akkor az más rendszerbeli elemekkel (axiómákkal) való ellentmondáshoz vezet, ha a kötelezett nem tartja be a kötelezettségét.[11] Ha pedig úgy, hogy $O(A \rightarrow B)$ (vagyis kötelező, hogy ha egy adott cselekmény végrehajtódik / helyzet fennáll, akkor a másik cselekményt is végrehajtsák / másik helyzet is fennálljon), azzal az a probléma, hogy valamennyi tilos cselekményre igaz lesz, vagyis bármely tilos cselekmény elkövetése elkötelez bennünket egy másik cselekmény végrehajtása mellett.[12] Ezekkel a problémákkal valójában a klasszikus (von Wright-féle *old system*) és a sztenderd deontikus logika is képtelenné válik annak kezelésére, ha valaki nem tartja be a kötelezettségét, holott a rendszer éppen arra épül, hogy nem érvényes benne az alethikus séma.

Maradva a deontikus logika alapvető struktúrájánál, az ún. diadikus deontikus logika az, amelyik a sztenderd rendszerben megmutatkozó számos problémát kikerül. A dia-

[10] A „paradoxon" kifejezést használjuk felettébb kontraintuitív eredményre és kifejezett logikai ellentmondásra is. A legismertebb deontikus logikai paradoxonok például: a jó szamaritánus, a Ross- és a Chisholm-paradoxon; jó összefoglalása McNamara, 2006.

[11] Erre *contrary-to-duty* paradoxonként szoktunk hivatkozni.

[12] Von Wright az elköteleződés problémájaként tekintett erre a nehézségre a $\sim P(A\&\sim B)$ és a $O(A \rightarrow B)$ formulák ekvivalenciája miatt (a propozicionális logika szabályai és a deontikus operátorok dualitása következtében áll fenn az ekvivalencia). A rendszerben érvényes (vagyis mindig igaz formula), hogy $\sim PA \rightarrow \sim P(A\&\sim B)$, ugyanis ha egy cselekmény tilos, akkor bármely más cselekménnyel együtt is tilos végrehajtani. Ebből viszont azt kapjuk, hogy $\sim PA \rightarrow O(A \rightarrow B)$. Erre a jelenségre a figyelmet felhívta Prior, 1954.

dikussága abban rejlik, hogy míg a sztenderd deontikus logika operátora egy argumentumú, azaz csak egy állítás kerül a hatókörébe, addig a diadikus deontikus operátoréba kettő: a feltétel és a cselekmény/helyzet, ami a feltétel fennállta esetén kötelező: az $O(p/q)$ szándékolt jelentése az, hogy q fennállása esetén p kötelező. A megoldást maga von Wright vezette be a Prior által felvetett fenti problémára válaszul; a szemantikai rendszerrel együtt való szisztematikus bevezetését azonban Bengt Hanssonhoz kötjük (Hansson, 1970). Ezekkel a rendszerekkel a fenti paradoxonok közül több is elkerülhetővé válik.

A feltételes normák kezelésének – jogi szempontból kruciális – igénye át is vezet minket a modális logikai megközelítéstől a normatív rendszerek, szabályalapú rendszerek felőli megközelítéshez, ahol nem a deontikus státuszok önmagukban való vizsgálata az elsődleges, hanem kifejezetten a normáké (amelyek alkalmazása eredményezi egy cselekmény végrehajtásának vagy valamely állapotnak a kötelezőségét/megengedettségét/tilalmát), illetve a normákból felépülő normatív rendszereké, amelyeket mint deduktív rendszereket vizsgálunk, vagyis hogy hogyan lehet az egyik normából a másikra következtetni. Ez a megközelítés és a feltételesség kondicionálissal való kifejezésének nehézségei hívták életre az ún. input-output logikát (IOL) (Makinson – van der Torre, 2000). Az IOL alapelmélete meglehetősen absztrakt szinten kezeli a feltételes normákat: kiemelve a modális logikai megközelítésből, úgy tekint a normatív rendszerekre, mint a Boole-formulák (konjunktív, diszjunktív, negált formulák) között fennálló relációk halmazaira: (a,x) rendezett párokkal dolgozik, amelyben a és x is formula, a szándékolt jelentés pedig az, hogy a fennállása esetén x kötelező. Ez az absztrakció talán megnehezíti a jogra való közvetlen alkalmazhatóságának az elképzelését (például mert nem látjuk direkt szintaktikai nyomát a jogban használt deontikus modalitásoknak), de valójában egy nagyon könnyen variálható rendszert hoz létre, amelyben számos verzió közül választhatunk aszerint, hogy milyen axiómák és levezetési szabályok kombinációit látjuk megfelelően egyensúlyozni az intuícióink és a konzisztens rendszer követelménye között.

Meg kell említenünk, hogy a jogi normák gyakran nem hordozzák direktben azt a deontikus jelleget, amelyet ez idáig folyamatosan hangsúlyoztunk: sokszor leírnak egy jogintézményt, és nem találjuk közvetlen nyomát annak, hogy előírásról lenne szó. Az ilyen ún. konstitutív normák megkülönböztetése az ún. regulatív szabályoktól nem új keletű: John Searle nevéhez szokás kötni (Searle, 1995), de Rawlsnál már tisztán megtalálható a különbségtétel (Rawls, 1955). Ezek a konstitutív normák úgy szabályoznak, hogy maguk hozzák létre az adott intézményt/cselekményt. A klasszikus példa a játékszabályok köre szokott lenni, de intuitívnak hat a jogintézmények szabályaira is ekként gondolni. A konstituálás maga paradigmatikus esetben úgy történik, hogy a világ valamely tényét, egy „sima" cselekvést valami másnak, jogi ténynek vagy cselekvésnek minősíti a norma. A klasszikus összekötő „kapcsot" *counts-as* relációnak hívja Searle, amelynek – s ezzel a konstitutív normáknak – a formalizálása szintén gyakori kutatási téma (a főbb irányzatok összefoglalásáról és összehasonlításáról lásd Grossi–Jones, 2013).

Van egy nagyon fontos tulajdonsága a jogi normáknak, amelyről még nem esett szó, ez pedig a defizibilitásuk. A *defeasibility* szót 'hatálytalaníthatóság'-ként szokás fordítani,

s amiről szó van, nem áll messze ettől. Ez az a tulajdonság, amely miatt jellemzően főszabálynak nevezünk szabályokat: vannak kivételek, vannak olyan körülmények, amelyek mellett az adott szabály nem alkalmazandó, azaz nincs hatálya. Ezeknek a körülményeknek egy részét bele tudjuk fogalmazni a feltételekbe (pozitív feltételek, amelyeknek fenn kell állniuk, és negatívak azok, amelyek fenn nem állása kell ahhoz, hogy az adott jogkövetkezmény alkalmazandó legyen, de vannak olyanok, amelyeket nem tudunk hozzáadni, lásd Hart, 1951, 152). Ahhoz, hogy ezeknek a körülményeknek a fennállta – és az ahhoz kapcsolt feltételes szabály, amelynek az utótagja épp az ellenkezője az előző szabálynak – kezelhető legyen a logikánkban, fel kell függesztenünk egy nagyon fontos és általános tulajdonságot, a monotonitást. A monotonitás biztosítja, hogy ha van egy konklúziónk, akkor az bármely további premissza hozzáadása mellett is konklúzió maradjon – vagy pedig ellentmondást kapunk. Az élet azonban nem egészen ilyen: a tudásunk hiányos, így az ennek alapján megfogalmazott premisszáink igazsága megdőlhet, ezért a belőlük kapott konklúzió gyakran felülvizsgálatra szorul egy új információ (premissza) felmerülésekor. Ahhoz, hogy ebből ne legyen ellentmondás, ún. *non-monotonic*, nem monoton logikára van szükségünk.[13] Ez a megközelítés egyrészt teret nyerhet az ún. argumentációs rendszerek modellezésében (például Gordon, 1995; Prakken, 1995), másrészt beépíthető a deontikus logikába is (például Antoniou et al., 2001; Governatori et al., 2004; Governatori–Rotolo, 2008).

■ 5. NORMATÍV POZÍCIÓK

Szót kell ejtenünk még egy területről, amely nem a deontikus logikában kezelt modalitások és deontikus státuszok felől közelít a jogi normák tartalmához, hanem a jogban természetesnek ható intuitív, mégis meglehetősen komplex és többértelmű *jog(osultság)* fogalma felől. A jogelméleti hátteret a formalizáláshoz jellemzően Wesley Newcomb Hohfeld elmélete adja a jogosultságok (jogok) és kötelezettségek tipizálásáról (Hohfeld, 2000). Hohfeld a *right* szó túlhasználtságából és az ebből fakadó fogalmi tisztázatlanságból kiindulva vázolt fel egy logikai jelentőséggel bíró rendszert arról, milyen atomi jellegű – *sui generis* – jogokat és kötelezettségeket különböztethetünk meg, és hogy ezek milyen viszonyban állnak egymással. 1913-as esszéjében a 3. *ábrán* látható rendszerét írta le a logikailag lehetséges ún. normatív pozícióknak.

Egy igényjoggal szemben mindig fennáll valaki másnak a kötelezettsége, míg ha szabadságunkban áll megtenni valamit, az egyúttal azt is jelenti, hogy a másik félnek nincs arra vonatkozó követelése, hogy tartózkodjunk a dolog megtételétől. A másik négyes csoport nagyon hasonló felépítésűnek látszik: ha felhatalmazásunk van megtenni valamit (egész pontosan a másik fél normatív pozícióját megváltoztatni), akkor ennek a valaminek a „velünk szemben álló fél" ki van téve, míg ha mentességet élvezünk bizonyos be-

[13] Általános bevezetés a *defeasible logic*ba Koons, 2005.

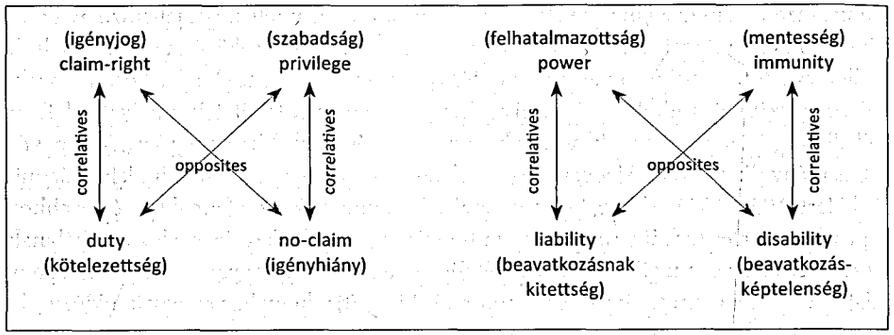

3. ÁBRA ■ A hohfeldi jogok, kötelezettségek és viszonyaik
Forrás: Markovich, 2016

avatkozástól (normatív pozícióink megváltoztatásától), akkor nyilvánvaló, hogy ez a másik fél beavatkozásképtelenségével jár.

E normatív pozíciók elméletének igen jelentős hatása volt és van a mai napig az analitikus jogfilozófia mellett a deontikus logika és a mesterséges intelligencia és jog területére is. A deontikus logikában a jelentősége az, hogy ágenciát hoz a rendszerbe: valaki jogosultságáról, mondjuk igényjogáról van szó, amellyel szemben áll valaki más kötelezettsége. Ez utóbbi megfelel egy ágenspárhoz rendelt (valaki kötelezettsége valaki más felé) sztenderd deontikus logikai kötelezettségnek, míg a hohfeldi szabadság fogalma szintén megfelel egy ágenspárhoz rendelt sztenderd deontikus megengedettségnek: ahogy az az ábrán látható, a kötelezettség hiányát jelöli – akkor van szabadságom (egy másik illető vonatkozásában), ha nem áll fenn kötelezettségem e másik illető irányába az adott cselekménytől való tartózkodásra. A normatív pozíciók formális elméletét Stig Kanger és Lars Lindahl nevéhez szokás kötni (például Kanger, 1971, 1972, 1985; Lindahl, 1994), de fontos tudni, hogy amennyiben a hohfeldi elmélet formalizálásaként tekintünk az általuk kidolgozottakra, úgy hiányosnak és pontatlannak találtatnak (Makinson, 1986; Sergot, 2013), ugyanis egyrészről nem referáltak érdemben a hohfeldi elméletben kruciális korrelativitásra, másrészről a felhatalmazottságról – és úgy általában a második négyzet pozícióiról – nem mondanak semmit (használják a *power* kifejezést, de nem a hohfeldi fogalmat értik alatta). Saját jogukon is értékes modellekről van azonban szó, amelyek a sztenderd deontikus logika és egy nagyon egyszerű cselekvéslogika használatával prezentálnak Boole-algebrát a normatív pozíciókon (a hohfeldi fogalmak közül csak az első négyzetbelieken) – elemzése magyarul Syi, 2014, 348-tól). A Kanger–Lindahl-féle formális elmélet viszont nem mond semmit a különböző jogok tartalmáról, jelentéséről, holott ezek formális megragadása nagyon fontos lehet a jogszabályok formális elemzésekor. (Ilyen irányú elemzés Herrestad–Krogh, 1995; Gelati et al., 2004; Markovich, 2016, 2020).

■ 6. EGYÉB FORMÁLIS MÓDSZEREK

A formális logikának itt nagyon röviden bemutatott jogbeli alkalmazásain túl számos – és egyre több – formális eszköz létezik a jog elemzéséhez. Szorosan a logikánál maradva meg kell említenünk az ún. leíró logikákat. Ezek szolgáltatnak ugyanis formális nyelvet a jogi ontológiákhoz, amelyek nélkülözhetetlenek az ún. jogi szakértői rendszereknél. Ezek a rendszerek elsősorban nem a normatív érvelés *(normative reasoning)* területén hasznosak, hanem az információkinyerés *(information retrieval)* területén, amely gyakorlatilag a jogi munka megkönnyítését célozza, de természetesen használható egy jogi alrendszer analíziséhez is. A jogi ontológiák az ún. szemantikus webre épülnek, és hatalmas irodalmuk van (jó összefoglalás Sartor et al., 2011). A defizibilitásnak a leíró logikába vezetésére már készültek munkák (például Casini–Straccia, 2013; Casini et al., 2015). Arról jelenleg zajlik kutatás, hogy hogyan vezethetők be a deontikus fogalmak a leíró logikába s az hogyan válik ezáltal alkalmassá normatív érvelés (levezetés) kivitelezésére. Szintén a szemantikus web alkalmazásaihoz tartozik a *LegalRuleML*, amely egy kifejezetten jogi szövegek annotálására szolgáló rendszer, ún. *markup language* (OASIS).

És ha már az informatikai alkalmazásoknál tartunk – ami egyébként igen messzire vinne bennünket, így épp hogy csak kitekintünk ebbe az irányba, mielőtt lezárjuk a vizsgálódást –, a formális jogreprezentálás egyik úttörője volt Marek Sergot és társai munkája, amelyben a ProLog elnevezésű logikai programnyelvre „fordították le" a brit nemzetiségi törvényt (Sergot et al., 1986). Arról is érdemes szót ejteni, hogy a számítógépes jogszabályszöveg-feldolgozás, mivel természetes nyelvi szövegekről van szó, igényli a számítógépes nyelvészet, a természetesnyelv-feldolgozás (NLP), azon belül a szövegbányászat *(text mining)* eszközeit. (A magyar nyelvű jogszabályok automatikus – logikai – feldolgozásáról lásd Markovich, 2015, más – nem elsősorban logikai – információ kinyerésének technológiai fejleményeiről magyarul Kilián, 2017.)

E rövid bevezető után továbbirányítanánk az olvasót. A logika módszertanának megértéséhez és jelentőségének felismeréséhez elegendő tudás megszerzésre kitűnő irodalom áll rendelkezésre magyarul is.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Jørgensen, Jørgen (1937): Imperatives and Logic. *Erkenntnis*, vol. 7, no. 1, 288–296.
Madarász Tiborné – Pólos László – Ruzsa Imre (2007): *A logika elemei.* Budapest, Osiris.
Markovich Réka – Hamp Gábor – Syi (2014): A kondicionálisok problémája jogszabályszövegekben. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *X. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia 2014.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 295–302.

Markovich Réka (2018): A jogszabályszövegek logikai mélystruktúrája. In Szabó Miklós – Vinnai Edina (szerk.): *A törvény szavai*. Miskolc, Bíbor.
McNamara, Paul (2006): Deontic Logic. In Edward N. Zalta (szerk.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/30bChS8*.
Ruzsa Imre (2000): *Logikai zsebenciklopédia*. Budapest, Áron.
Solt Kornél (1996): *Jogi logika*. Budapest, Seneca.
Szabó Miklós (2014): *Logica Magna. Utazások a logika birodalmában*. Miskolc, Bíbor.
Von Wright, Georg Henrik (1951): Deontic Logic. *Mind*, vol. 60, no. 237, 1–15.
Von Wright, Georg Henrik (1963): *Norm and Action*. London, Routledge – Kegan Paul, 1963.

KÓCZY Á. LÁSZLÓ

A JÁTÉKELMÉLET ÉS A JOG

■ BEVEZETÉS

Az egyik ismert, Nobel-díjas szerző, Roger G. Myerson által jegyzett tankönyv a játékelméletet konfliktuselemző módszerként aposztrofálja. A jog szerepe is hasonló: konfliktusokat kezel, illetve segít elkerülni. Konfliktus alatt egyik esetben sem tökéletesen ellenkező érdekek ütközését értjük, pusztán arról van szó, hogy a felek érdekei nem egyeznek meg teljesen. A játékelmélet a konfliktusok modellezéséhez a matematika nyelvét használja. A jelölések, fogalmak kicsit absztraktak, de a módszerek megértéséhez, alkalmazásához nem szükséges magas szintű matematika. Ebben a fejezetben nem is célunk a játékelmélet átfogó ismertetése, kizárólag a jogban hasznosítható modellek, eszközök bemutatására szorítkozunk. Természetesen nem ez az első írás, amely a két terület kapcsolatát keresi, de a korábbi művek általában csak a nonkooperatív modellekre szorítkoztak, holott sok új alkalmazás a kooperatív játékelméleten alapszik. A korábbi irodalomban nem tárgyalt eszközök válogatása természetesen elfogult: olyan témákat válogattunk, amelyekhez a hazai játékelmélet-kutatók is jelentősen hozzájárultak.

■ 1. KÉTOLDALÚ KONFLIKTUSOK*

1.1. Egyidejű döntések

Azok a legegyszerűbb konfliktushelyzetek, amelyek mindössze két döntéshozó kölcsönhatását vizsgálják, méghozzá feltételezve, hogy döntéseiket egyidejűleg, de legalábbis a másik döntésének ismerete nélkül hozzák. Idetartoznak az olyan ismert modellek, mint a fogolydilemma, a nemek harca vagy a szarvasvadászat, amelyek a közös döntéshozás bizonyos fonákságaira világítanak rá.

Egy konfliktus általában három fő elemmel írható le: játékosok, szabályok, kifizetések. A játékosok a tulajdonképpeni döntéshozók, akik stratégiai döntéseik révén befolyásolhatják a konfliktus alakulását. A szabályok meghatározzák, hogy mikor, ki, milyen döntést hozhat, valamint hogy a döntések milyen végeredményhez vezetnek. Végül a játék kimenetele függvényében a játékosok kifizetéseket kapnak.

1.2. Típusjátékok

A legegyszerűbb esetben mindössze két játékosunk van, két-két lehetséges, egyidejűleg választott lépéssel. Vegyük a következő példát! A rendőrség egy bűncselekményt vizsgál, de nem rendelkezik közvetlen bizonyítékokkal, ezért az információkat két gyanúsítottól szeretné megkapni – ők a játék játékosai. Az elkövetők érdeke az, hogy ezek az információk ne jussanak a rendőrség tudomására, ezért – implicit – megállapodást kötnek. A játékosok ennek megfelelően vagy kooperálnak, azaz betartják ezt a megegyezést, vagy szakítanak, azaz nem tartják be. A lehetséges kimeneteleket táblázatban foglaljuk össze *(1. táblázat)*. A táblázat minden lehetséges stratégiapárra megmutatja kifizetéseiket, az első szám az első, a második a második terhelt kifizetését mutatja; mivel büntetésekről van szó, ezért negatívak a kifizetések. Például ha az első kooperál, akkor a második gyanúsítottra nem bizonyítható rá a bűncselekmény, így minimális kényelmetlenséggel, az őrizet után szabadul. Ezzel szemben ha szakít, tanúvallomása alapján a második gyanúsítottat elítélik, hosszabb börtönbüntetést kap, s ennek megfelelően kifizetése negatív. A gyanúsítottak szempontjából az a legrosszabb eset, amikor mindketten szakítanak, hiszen így jut a rendőrség a legtöbb információhoz.

* A szerző köszöni Sziklai Balázs, Lőrincz Viktor és Szele Tamás értékes javaslatait; a talmudi csődjátékról szóló rész Sziklai „Örökösödési játék a Talmudból és annak játékelméleti megoldása" című előadása felhasználásával készült. A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az Emberi Erőforrások Minisztériuma által meghirdetett Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program támogatta, a Budapesti Corvinus Egyetem „Pénzügyi és lakossági szolgáltatások" tématerületi programja (1783-3/2018/FEKUTSTRAT) keretében.

1. TÁBLÁZAT ■ Gyanúsítottak kihallgatása vádalku nélkül

1. \ 2.	Kooperál	Szakít
Kooperál	**–1, –1**	**–8**, –2
Szakít	–2, **–8**	–9, –9

A sorok az 1., az oszlopok a 2. játékos lehetséges stratégiái; a számok az első, illetve második játékos kifizetéseit mutatják

Könnyű belátni, hogy ilyen büntetési tételek mellett aligha számíthatunk a gyanúsítottak vallomására. Függetlenül a másik játékos döntéseitől, a terhelt jobban jár, ha tagad, azaz kooperál; az ehhez a *legjobb válaszhoz* kapcsolódó kifizetést félkövér számmal jelöljük. Ez az eredmény egy sokkal általánosabban felírt játékra is igaz, csak a kifizetések relatív értékétől függ. Ilyenkor a tanúvallomás, azaz a szakítás dominált stratégia, dominált stratégiát pedig nem érdemes választani. Így mindkét gyanúsított kooperál. Az elkövetők együttműködése racionális döntés, de egyben a kettőjük számára legkedvezőbb, Pareto-hatékony kimenetel.[1]

Mindez teljesen megváltozik, ha lehetőség van vádalkura. Ekkor a vallomást tevő terhelt kedvezményt kap a büntetéséből. Ilyenkor a kedvezmény miatt a „kooperál" válik a dominált stratégiává, a gyanúsítottak vallomására joggal számíthatunk *(2. táblázat)*. A várható viselkedés az, hogy mindkét terhelt szakít, holott a kapott büntetés nem Pareto-hatékony. Ezzel kialakul a fogolydilemmát ismertté tevő konfliktus az elkövetők közösségi és saját érdeke között.

2. TÁBLÁZAT ■ Fogolydilemma: a gyanúsítottak kihallgatása vádalkuval

1. \ 2.	Kooperál	Szakít
Kooperál	–1, –1	–8, **0**
Szakít	**0**, –8	–7, –7

Ez a viselkedés ráadásul előre megjósolható, a játéknak ez az ún. Nash-egyensúlya (Nash, 1950, 1951). Ez az egyensúly egy közös viselkedési mintát, ún. stratégiaprofilt takar: az egyes játékosok döntéseit nem vizsgálhatjuk önmagukban, az ilyen helyzetekben nincsen nyerő stratégia, csak a többiek viselkedésére adható legjobb válasz. A játékosok stratégiaprofilját akkor nevezzük Nash-egyensúlynak, ha nincs olyan játékos, aki a többiek döntését adottnak véve növelni tudná a kifizetését. A korábbi jelölésünket használva a játék – ún. tiszta – Nash-egyensúlyai pontosan azok a stratégiák, amelyek végig a kiemelt kifizetéseket eredményezik.

Ez a fajta konfliktus egyébként az élet számos olyan területén megjelenik, ahol ütköznek a közös és az egyéni érdekek, akár több szereplő esetén is. Míg a fogolydilemmában ezt a konfliktust a társadalom a saját előnyére tudja fordítani, sok más esetben mi vagyunk a játékosok, és a társadalmilag optimális eredmény válik elérhetetlenné. Példaként

[1] Egy eredmény Pareto-hatékony, ha csak más kárára növelhetjük valakinek az eredményét.

említhetjük a környezetszennyezést, ahol a közös érdek a szennyezés csökkentése lenne, de az egyén számára a szennyezés gyakran olcsóbb, kényelmesebb. Az adók befizetése közös érdek, de senki sem szeret adót fizetni. Ilyen esetekben a társadalmilag kívánatos viselkedést a kifizetések megváltoztatásával: jutalmakkal, büntetésekkel lehet elérni.

Már a példából is láthattuk, hogy a játék kimenetele nagyban függ a kifizetésektől, azok egymáshoz való viszonyától. Az alábbiakban röviden áttekintünk pár ismert játéktípust.

A szarvasvadászat néven ismert játék a „jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok" koordinációs változata. A két (vagy több) vadász kétféle préda közül választhat: nyulat bárki tud fogni, a szarvas elejtéséhez viszont több vadász együttműködése szükséges *(3. táblázat)*.

3. TÁBLÁZAT ■ A szarvasvadászat nevű játék kifizetései

1. \ 2.	Szarvas	Nyúl
Szarvas	7, 7	0, 1
Nyúl	1, 0	**1, 1**

Itt két (tiszta) Nash-egyensúly is kialakulhat, hiszen ha a többiek szarvasra vadásznak, akkor nem éri meg egy nyúl után menni. Felmerül azonban az egyensúlyok megvalósíthatóságának kérdése: ha nem egyértelmű a másik játékos szándéka, akkor a kockázatkerülő vadász inkább nyulat fog. A modellt bizalmi, együttműködési helyzetek modellezésére használhatjuk, például ipari együttműködések, klaszterek esetén (Gedai et al., 2015). Gondolhatunk egy konzorciális pályázat beadására is, amely csak akkor nyerhet, ha a résztvevők energiát fektetnek a közös anyagba – ahelyett, hogy „saját pecsenyéjüket sütögetnék". Sok résztvevő esetén egy-két potyautas még beleférhet, de az együttműködés kialakításakor gondolni kell a résztvevők ösztönzésére, a nem kooperatív tagok szankcionálására is. Ez megváltoztatja a kifizetéseket, s növeli az együttműködés sikerének esélyét.

A koordinációs problémák klasszikus esete az ún. nemek harca játék *(4. táblázat)*. A történet szerint egy fiú és egy lány randevúzik, de a két izgalmas programlehetőség (futballmeccs vagy balettelőadás) közül az utolsó pillanatig nem tudnak választani – míg a végén egyikük telefonja lemerül, és így egymástól függetlenül kell helyszínt választaniuk. A két programmal kapcsolatban eltérnek a preferenciáik, de abban egyetértenek, hogy az estét együtt szeretnék eltölteni.

4. TÁBLÁZAT ■ A nemek harca játék kifizetései

Fiú \ Lány	Foci	Balett
Foci	**2, 1**	0, 0
Balett	0, 0	**1, 2**

Mindkét program Nash-egyensúly (emellett van egy sokkal rosszabb, *kevert* Nash-egyensúly is), de a koordináció gondot okoz. Sajnos ezt problémát a játékelmélet önmagában nem tudja feloldani, viszont segít Schelling fókuszpontelmélete: ha a fiú lovagias (és a lány ezt tudja), a baletten találkoznak.

Több résztvevő vagy több lehetőség esetén még nehezebb a koordináció, ennek köszönhető, hogy létezik a munkaidő fogalma, a szabványosítás, vagy akár egy rendezvényen a *dress code*.

Míg a szarvasvadászat és a nemek harca játékban a játékosok célja a koordináció, a gyáva nyúl játékban az antikoordináció *(5. táblázat)*. Két autó őrült sebességgel tart egymás felé. Az veszít, aki előbb rántja félre a kormányt; ha mindketten félrerántják, akkor döntetlen, míg ha egyikük sem, akkor a hősködés szörnyű balesetben végződik.

5. TÁBLÁZAT ■ A gyáva nyúl játék kifizetései

1. \ 2.	Hajt	Kitér
Hajt	−100, −100	**10, −10**
Kitér	**−10, 10**	0, 0

Itt is két tiszta Nash-egyensúlyt találunk: vagy az egyik, vagy a másik versenyző nyer – bár a példában várható értékben senki sem jár jobban, mintha el sem kezdték volna. A játék kitűnően modellezi konfliktusok eszkalálását. Mi a megoldás? Nos, a gyakorlatban a helyzet többnyire nem szimmetrikus, az egyik fél sokkal többet veszíthet a kitéréssel, így elszántabb, s ha ezt a másik felé tudja kommunikálni, a saját javára fordíthatja a versenyt. Ezt elérheti a tétek emelésével, vagy ha látványosan kihajítja a kormányt – így ha akarna sem tudna kitérni. Emlékezetes Kevin Bacon alakítása a *Footloose* (Gumiláb) című filmben, ahol egy pedálba gabalyodott cipőfűzőnek „köszönhetően" nem tud kitérni és nyeri meg a végén a versenyt.

Lehetséges lépéseinknek – látványos – korlátozása sok esetben kényszerítheti a játékostársat egy számunkra kedvezőbb döntésre. Valójában itt sincs másról szó, mint bizonyos egyensúlyok kizárásáról, de ezt a legdrasztikusabb módon a lehetséges lépések felszámolásával tesszük.

Az érmepárosítás játékban *(6. táblázat)* a két játékos egy érme valamelyik oldalát választja: ha a kettőjük választása megegyezik, az első, ha különbözik, akkor a második játékos nyer. Míg a gyáva nyúl játékban mindkét fél az antikoordinációra törekszik, itt csak a második játékos. Jól látható, hogy ennek a játéknak nincs tiszta Nash-egyensúlya. Könnyen belátható, hogy a két lehetőséget pontosan fele-fele arányban választva kerülhető el a vesztés (várható értékben).

6. TÁBLÁZAT ■ Az érmepárosítás kifizetései

1. \ 2.	Fej	Írás
Fej	**1, −1**	**−1, 1**
Írás	**−1, 1**	**1, −1**

Pontosan ezzel a dilemmával szembesül a futballpályán a rúgó játékos és a kapus a tizenegyes rúgásakor. A rúgás sebessége miatt a kapusnak az elrúgás pillanatában el kell mozdulnia, hogy elérhesse a sarokba tartó labdát, s a másik sarok felé korrigálni már nem tud. A rúgó játékos sarkot, illetve valójában oldalt választ.

7. TÁBLÁZAT ■ Az érmepárosítás egy változata: a tizenegyesrúgás

Kapus \ Rúgó játékos	Bal	Jobb
Bal	**0, 0**	**−1, 1**
Jobb	**−1, 1**	**0, 0**

A kifizetéseket kicsit módosítottuk a labdarúgás szabályai szerint (a kapus védése nem ér gólt), de ez a lényegen mit sem változtat: a kapus egyező, a rúgó játékos eltérő oldalt szeretne. Itt is igaz, hogy hátrány, ha a választásunk kiismerhető, törekedni kell a kiegyensúlyozott keverésre.

Az érmepárosítási játék megmutatja, hogy bizonyos esetekben nincs (tiszta) legjobb válasz / nyerő stratégia, a lehető legjobb eredmény eléréséhez véletlen döntéseket kell hozni.

1.3. Általánosabb modellek

A bemutatott típusjátékok szimmetrikus helyzeteket írnak le, de sokkal általánosabb problémákat is vizsgálhatunk a szimmetria feloldásával. Például egy gyalogos és egy gépjárművezető konfliktusában a baleset kockázatának csökkentése érdekében mindkét félnek körültekintően kellene közlekednie, azonban ez költséges, például időveszteséggel jár (Baird–Gertner–Picker, 1994). A baleset a gyalogos számára jár (jelentős, 100-as) kárral. Kérdés, hogy ezt ki téríti meg. Ha mindkét fél óvatos, a közúti baleset valószínűsége a tizedére csökken, a várható veszteség −10 *(8. táblázat)*.

8. TÁBLÁZAT ■ Gyalogos a vezető ellen: alapeset

Gyalogos \ Vezető	Gondatlan	Óvatos
Gondatlan	**−100, 0**	−100, −10
Óvatos	−110, **0**	**−20**, −10

Forrás: Baird–Gertner–Picker, 1994

Alapesetben a kárt a gyalogos szenvedi el. Kézenfekvő lenne, hogy a baleset elkerülése érdekében körültekintően közlekedjen, de ha a gépjárművezetőnek semmi érdeke nem fűződik az óvatossághoz, továbbá a két fél együttes odafigyelése szükséges a baleset elkerüléséhez, akkor a gyalogos óvatossága önmagában felesleges időveszteség. A helyzet mit sem változik, ha a felelősség a gépjárművezetőt terheli. Ő sem fog körültekintően vezetni, hiszen ekkor a gyalogos lesz óvatlan. Más a helyzet, ha a felelősség az okozót terheli: egyértelmű felelősről persze csak akkor beszélhetünk, ha az egyik fél elővigyázatos volt, és a másik fél gondatlansága okozta a közúti balesetet *(9. táblázat)*.

9. TÁBLÁZAT ■ Gyalogos és vezető konfliktusa: a baleset okozója fizet

Gyalogos \ Vezető	Gondatlan	Óvatos
Gondatlan	−100, **0**	−100, −10
Óvatos	**−10**, −100	**−20, −10**

Forrás: Baird–Gertner–Picker, 1994

Itt a kifizetések csak egy esetben változnak: ha a gyalogos óvatos, és a balesetet a vezető gondatlansága okozza, akkor a felelősség és így a költségek a vezetőt terhelik. Ez nagyon fontos változás, hiszen így az óvatos viselkedés egyensúlyivá válik, sőt ez lesz a játék egyetlen Nash-egyensúlya. Már csak az a kérdés, hogy ha mindkét fél óvatos, akkor szükségszerűen a gyalogosnak kell-e vállalnia a kárt, vagy mondhatjuk-e, hogy a kár be sem következett volna, ha a vezető is gyalogosan közlekedik, s így a felelősség az övé. Bár adott esetben a két megközelítés eltérő kifizetéseket ad, a kedvező egyensúly változatlan marad.

1.4. Eltérő idejű döntések

Az eddig bemutatott konfliktushelyzetekben a döntések egyidejűek, legalábbis a másik fél döntésének ismerete nélkül kell lépni. Gyakoriak azok a konfliktusok, amikor ez a feltétel nem teljesül. Vegyük a következő egyszerű konfliktushelyzetet egy szolgáltató, mondjuk egy postaszolgáltató és az ügyfél között! Az ügyfél felad egy ajánlott küldeményt, és a nyomkövetési szolgáltatásért többletdíjat fizet. Ezek után a posta eldönti, hogy gondosan kezeli-e a küldeményt vagy sem. Ha nem, és az ügyfél nem tudja megállapítani, hogy például a küldeménye célba ért-e, azaz lényegében nem kapta meg a kifizetett többletszolgáltatást, kártérítésre jogosult; kártérítési igényét a postahivatalban nyújthatja be, azaz a kárigény mellé egy kis kényelmetlenség is jár.

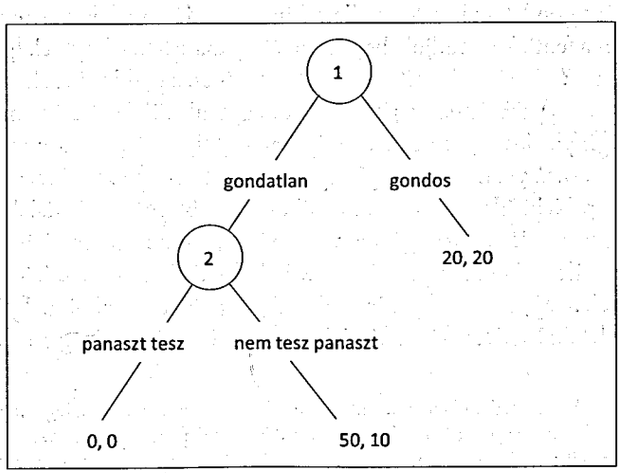

1. ÁBRA ■ A szolgáltató és a fogyasztó konfliktusa

A szolgáltatás igénybevételével szerződés jön létre a szolgáltató és a vevő között. A szerződés viszont csak akkor jó, ha megvalósul, azaz a felek a megállapodás megvalósítása érdekében cselekszenek: jelen esetben a vevő fizet, a posta pedig nyújtja az ígért szolgáltatást. Ez a viselkedés akkor egyensúlyi, ha egyik félnek sem érdeke ettől eltérni. Hogy ezt az egyensúlyt jól lássuk, írjuk fel először normális alakban *(10. táblázat)*.

10. TÁBLÁZAT ■ A szolgáltató és a vásárló konfliktusa normális alakban

Posta \ Feladó	Panaszt tesz	Nem tesz panaszt
Gondos	**20, 20**	20, **20**
Gondatlan	0, 0	**50, 10**

A felírt játékban két tiszta Nash-egyensúlyt is találunk. Az egyik megfelel a szerződés szellemiségének: a posta gondosan jár el, de ha nem, a feladó panaszt tesz. Ugyanakkor van egy másik egyensúly is, melyben a posta nem jár el gondosan, a fogyasztó mégsem tesz panaszt. Annyit már most elárulhatunk, hogy az egyik egyensúly nem fog megvalósulni: vajon melyik? A válaszadáshoz azt kell megértenünk, mi történik elégtelen szolgáltatás esetén. Most tehát *feltételezzük*, hogy a posta nem volt gondos, és megvizsgáljuk, hogy ilyenkor mit tesz a feladó. Valójában egy nagyon egyszerű döntést kell hoznia arról, megéri-e panaszt tenni, megéri-e a kártérítésért utazni, sorban állni, adminisztrálni. A felírt játékból a választ egyértelműen megadhatjuk, hiszen csak a kifizetéseket kell összehasonlítani: panasz esetén 0, míg ha hagyja az egészet, akkor 10. Így tehát *nem* tesz panaszt.

Ebből viszont következik, hogy ha a posta nem jár el gondosan, akkor a kifizetése 50 lesz, szemben a gondos kezelés esetén elérhető 20-szal. Itt megint egyszerű a döntés, a posta nem jár el gondosan. A *(gondatlan, nem tesz panaszt)* egyensúly tehát előáll. Mi a probléma a másik egyensúllyal? A normális alak az egyidejű döntésre épül, tehát a *(gondos, panaszt tesz)* stratégiapár egyensúlyi a panasz melletti elköteleződés miatt. A konfliktust felíró eredeti játékban ugyanakkor a döntések nem egyidejűek. Ha a posta a gondatlan kezelés mellett dönt, a feladó ennek ismeretében meggondolhatja magát, és a fentiekből tudjuk, hogy nem él a panasz lehetőségével. Így viszont a posta viselkedése is érthető, indokolt, s nem áll érdekében a gondos kezelés.

A gyakorlatban a játéknak van egy nulladik lépése is, amikor a feladó eldönti, hogy igénybe kívánja-e venni a szolgáltatást. Olyasmiért nyilvánvalóan nem fog fizetni, amit – egyensúlyban – nem kap meg.[2] Mit tehetünk annak érdekében, hogy megmaradjanak az ügyfelek? Elsősorban olyan működési szabályokat kell kialakítani, hogy a felek betartsák a szerződést. A szolgáltatónak tehát saját érdeke, hogy könnyű legyen panaszt tenni, a jóvátétel fedezze a panasz összes költségét, és a kompenzáció a szolgáltató számára előnytelen legyen. Nem igazán működik, ha például további szolgáltatást vagy pláne a szolgáltatásból kedvezményt kínál, hiszen ezzel valójában még nőhet is a kifizetése.

[2] A gondatlanság nem jelent *automatikusan* szerződésszegést, legfeljebb annak *valószínűségét* növeli. Ez az egyensúlyon mit sem változtat, viszont ha egy alapvetően hasznos szolgáltatásról van szó, és a gondatlanság ellenére kicsi a szerződésszegés valószínűsége, még így is megéri a szolgáltatást igénybe venni.

Ezt a játékalakot extenzív alaknak hívjuk, és az ilyen játékokban azokat a Nash-egyensúlyokat keressük, amelyek a játék későbbi állapotaiban, az ún. részjátékokban is egyensúlyiak. Az ilyen egyensúlyokat részjáték-tökéletes egyensúlyoknak nevezzük (Selten, 1965). Teljes információs játékokban pontosan ilyen egyensúly van, amelyet a fent is alkalmazott fordított indukcióval lehet megtalálni: ennek lényege, hogy a játékot az utolsó elemi és így könnyen kiértékelhető döntésektől kezdve göngyölítjük fel.

■ 2. TÖBBOLDALÚ KONFLIKTUSOK

A résztvevők számának növelésével az eddig bemutatott modellek kiterjesztése kezelhetetlenül bonyolulttá válik. A kooperatív játékelmélet segítségével ilyen összetettebb helyzeteket is elemezhetünk – bár ezek a módszerek sem korlátlanok.

Az elnevezés némileg megtévesztő, hiszen a kooperatív játékok lényege nem az együttműködés – ilyesmi nonkooperatív játékokban is előfordul –, hanem a szereplők közötti szerződések *(binding agreements)* lehetősége. Szerződés alatt kötelezően betartandó megegyezéseket, működő jogrendszert értünk. Egy megfelelő szankciókkal megtámogatott megegyezés olyan feltételeket is tartalmazhat, amelyek a jogrendszer támogatása nélkül nem lennének fenntarthatók. Ez a keretrendszer sokkal nagyobb szabadságot ad a modellezőnek, és így számtalan megoldását ismerjük a kooperatív játékoknak. A tudományos irodalomban való elmerülés helyett csak néhány fontos megoldásra kívánunk kitérni, azokra is elsősorban az alkalmazásuk szerint. A kooperatív megoldások általában kétfélék: egy részük az együttműködés gyümölcseinek *igazságos* elosztását keresi, míg egy másik részük a nonkooperatív gondolkodást ülteti át a kooperatív környezetbe, és a *lehetséges* megállapodásokat keresi.

2.1. Stabilitás

Hogyan jön létre egy megállapodás? Valamelyik fél vagy egy közvetítő tesz egy ajánlatot, remélve annak elfogadását. Olyan ajánlat nem kerül elfogadásra, amelyik sérti bármelyik fél érdekeit, azaz ha jobban jár a megállapodás nélkül. A kooperatív játékok ugyanakkor nemcsak az együttműködés, de a tiltakozás összetettebb formáit is lehetővé teszik. Míg a Nash-egyensúly vizsgálatakor csak egyoldalú, egyéni elhajlásokat vizsgálunk, itt a széles körű együttműködést a játékosok valamelyik részcsoportja is megakadályozhatja. Erre okot adhat az, ha ez a részcsoport vagy koalíció önmagában is nagyobb értéket tud előállítani, nagyobb kifizetést tud elérni, mint amilyet a javaslat számára felkínál. Olyan egyensúlyi javaslatokat keresünk tehát, ahol a koalíciók – jogos – követelései teljesülnek. Ha egy elosztási javaslat teljesíti ezt a feltételt, akkor azt mondjuk, hogy eleme a *magnak* (Shapley, 1955).

A nyakatekert megfogalmazásnak az az oka, hogy az ilyen elosztások száma szélsőségesen változik. Ritkább esetben csak néhány ilyen elosztás létezik, általában végtelen sok,

de gyakran egy sem. Utóbbi esetben a mag *üres*. Ha a mag üres, az nemcsak annyit jelent, hogy a népszerű megoldás csődöt mondott, hanem ilyenkor valóban nincs olyan javaslat, amelyet mindenki el fog fogadni. A mag bizonyos értelemben átmeneti fogalom a kooperatív és a nonkooperatív világ között, hiszen egyfajta nonkooperatív gondolkodást vizsgálunk kooperatív környezetben. Ez a filozófia jól látható, ha – akár egyszerű – példákat nézünk.

Vegyünk egy eladó ingatlan tulajdonosát, továbbá két vevőt! Tegyük fel, hogy a vevők az ingatlant egyformán, egyben a vevőnél többre értékelik. Az eladás nyereségén a két fél osztozhat. Könnyű belátni, hogy a magnak *nem lehet* olyan eleme, ahol a vevő is részesül ebből a nyereségből: az eladó a másik vevő jelenléte révén képes a teljes nyereséget megkaparintani. Némileg meglepő módon száz eladó és százegy vevő esetén is minden nyereség az eladókhoz kerül.

Pontosan mi történik egy magbéli és egy nem magbéli javaslat esetén? Az előbbi az egyszerűbb helyzet: egy magbéli javaslatnál semelyik koalíció nem emel kifogást, így a javaslat mindenki számára elfogadható. Ha nem magbéli, akkor valamelyik koalíció számára elfogadhatatlan. A tiltakozás lehet konstruktív, amikor a koalíció egy jobb, a saját igényét kielégítő javaslatot tesz, más játékokban a tiltakozás abból fakad, hogy a teljes körű együttműködés nem optimális. Ha a mag nem üres, akkor egy pártatlan közvetítő – például ügyvéd – megfelelő moderálása mellett a javaslatok sorával viszonylag gyorsan el lehet jutni a (magbéli) megegyezésig (Béal–Rémila–Solal, 2012; Kóczy, 2006; Yang, 2010).

2.2. Stabil párosítások

Az egyetemi és középiskolai felvételi a tágabban vett játékelmélet legnagyobb léptékű alkalmazása. A felek egy hatalmas, sok tízezer szereplős koalíciós játékban vesznek részt. A játék tétje, hogy a jelentkezők melyik szakkal, valamint hogy a szakok mely jelentkezőkkel alkotnak koalíciót. Mivel a szaktársak személye másodlagos, az a kérdés, hogy melyik jelentkező melyik szakhoz kerül, és kifizetések helyett csak a szakok közötti preferenciasorrend ismert. Az ilyen problémákkal a játékelmélet részterülete, a (preferenciaalapú) párosításelmélet foglalkozik (Roth–Sotomayor, 1990).

A klasszikus megközelítés az egyetemi felvételit egy házassági „piachoz" hasonlítja, ahol a férfiak és nők kölcsönösen preferenciasorrendeket állítanak fel egymásról. Itt is természetes az egyéni racionalitás, azaz hogy senkinek se kelljen egy számára nem szimpatikus partnerrel leélnie az életét: megengedjük, hogy szingli maradjon. Így egy férfi preferenciáit három részre bonthatjuk: azon hölgyek rangsora, akik számára elfogadhatók, a „szingliség", valamint azon hölgyek rangsora, akik számára elfogadhatatlanok. Mi kizárólag az elsőkkel foglalkozunk. Egy házassági problémát az érintettek preferenciáinak felsorolásával adhatunk meg. Mi egy ilyen probléma megoldása? Természetesen stabil párosításokat keresünk, azonban az elégedetlenség itt sokkal természetesebb formában jelenik meg. Egyrészt egy férfi vagy nő elégedetlen, ha számára elfogadhatatlan partnerrel kívánjuk összeházasítani, másrészt egy férfi-nő pár elégedetlen, ha egymást jobban kedvelik, mint a párosítás során kijelölt partnereiket. Miközben a magról tudjuk, hogy lehet üres, stabil párosítás *mindig* létezik; a Gale és Shapley által megadott késleltetett elfogadási vagy Gale–Shapley-algoritmus segítségével elő is állíthatunk egy ilyen párosítást (Gale–Shapley, 1962; Roth, 2008):

1. minden egyes férfi ajánlatot tesz az általa preferált nőnek;
2. a nők több ajánlat esetén a preferáltat megtartják (de még nem fogadják el!), a többit végleg elutasítják;
3. a férfiak kihúzzák a preferenciák közül az elutasító nőket;
4. ha van olyan férfi, akinek éppen nincs párja és van még elfogadható nő a listáján, akkor visszatérünk az 1. lépéshez;
5. egyébként véget ér az algoritmus, és a nők elfogadják a fennmaradó ajánlatokat.

Megjegyzendő, hogy a nemek szerepe nem szimmetrikus, a szerepcserés algoritmus is stabil párosítást eredményez (sőt ezen kívül is létezhetnek stabil párosítások), de a fordított szerepekkel, a férfiak kezdeményezésével folyó *leányvásár* a férfiak, míg a szerepcserés *legényvásár* a nők számára legkedvezőbb stabil párosítást adja.

Az online társkeresés korszakában egy ilyen algoritmus sem teljesen haszontalan, de a legtöbb alkalmazása – módosított formában – iskolai, egyetemi felvételik bonyolításához kapcsolódik. A módosítás annyira egyszerű, hogy nem is írjuk le újra az algoritmust: míg a törvények tiltják a poligámiát, egy egyetemi szakra több jelentkezőt is fel lehet venni. Így a szakok mellé megadjuk a felvehető létszámot is, és a 2. lépésben csak a létszám feletti jelentkezőket utasítják el. Így a párosítás nagyon egyszerűnek tűnik: a felek megadják a preferenciákat, és ennek alapján kialakul a párosítás. Ugyanakkor a megadott preferenciák valódisága itt is felmerül. Vajon érdekükben áll-e a feleknek az őszinteség? A férfiak esetében ez könnyen belátható, ugyanakkor a nők esetében ez már nem igaz. (Egyszerű példa, ahol a taktikus manipuláció jobb partnert eredményez: Kóczy, 2010, 2. példa, lásd még Dubins–Freedman, 1981.)

Létezik-e olyan algoritmus, amelyik őszinteségre sarkall? Egyértelműen, hiszen az ún. sorozatos diktatúrában az egyik fél valamilyen sorrend szerint rendezve választ párt. Például az amerikai haditengerészet végzős kadétjai tanulmányi átlaguk szerinti sorrendben választhatnak posztot. Itt nem érdemes taktikázni, mindig az elérhető legjobb állást érdemes választani. Ez az algoritmus ugyanakkor a másik fél (a példában a munkaadó) preferenciáit figyelmen kívül hagyja, és az eredmény nem stabil. Létezik-e olyan algoritmus, amely egyszerre őszinte és stabil? A válasz nemleges, de vannak bizonyos pozitív részeredmények. Például leányvásár esetén a férfiak őszinték. Másrészt az iskolák, egyetemek preferenciáit gyakran törvények rögzítik, így a jelentkezők oldaláról futtatott felvételi során egyszerre teljesülhet a stabilitás és az őszinteség is.

Talán érdemes pár szóban kitérni a magyarországi felvételikre (Biró, 2008; Kóczy, 2010). Mind a középiskolai, mind a felsőoktatási felvételire jellemző, hogy felvételi pontszámok alapján történik. A pontszámalapú, ún. vonalhúzásos algoritmus nagyon

hasonlít az eredeti Gale–Shapley-algoritmushoz, de a pontegyezések miatt előfordulhat, hogy bár a keretszám még nem telt be, az utolsó helyekre túl sok azonos pontszámú jelentkező lenne jogosult. Országonként eltér a holtversenyek kezelése, nálunk ilyen esetben *senkit* sem vesznek fel. Hogy minél kevesebb hely maradjon betöltetlenül, az egyetemek gyakran utólag bővítik a keretszámot, újrafut az algoritmus és így tovább; elsősorban ennek köszönhető, hogy a ponthatárokat csak hónapokkal az adatok feltöltése után hirdetik ki.

Sérti az őszinteséget a felsőoktatási felvételinél alkalmazott jelentkezési korlát. Jelenleg mindössze öt jelentkezés adható be, így egy várhatóan közepes pontszámmal rendelkező jelentkezőnek aligha érdeke a legjobb szakok megjelölése. A legkisebb induló létszámok, valamint a kettős tanárszakok – elvileg – a stabilitást rontják (Biró et al., 2010). Míg ezeken aligha lehet segíteni, a jelentkezési korlátokat – a teljesen automatizált alapszakos felvételi esetében legalábbis – semmi sem indokolja.

2.3. Igazságos elosztások

Kiindulva abból, hogy az együttműködés értéket teremt, vagy legalábbis nem káros, szeretnénk meghatározni, hogy a közösen teremtett értékből hogyan részesülhetnek az egyes játékosok vagy éppen kit mennyi terhel a közösen felmerülő költségekből. A legismertebb ilyen megközelítés a Shapley-érték (Shapley, 1953; Roth, 1988), amely egyszerűsége és jó tulajdonságai miatt népszerű. Egy mondatban összefoglalva a Shapley-érték a játékosok átlagos vagy várható határhozzájárulása. Mit jelent ez pontosan? A karakterisztikus függvény a játékosok minden csoportjára megad egy kifizetést, a koalíció értékét. Most nézzük meg, hogyan jön létre a feltételezett együttműködés.

Kezdetben volt egy ötlete egy játékosnak. Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy ő az 1-es számú játékos – ekkor az ötlet értéke 5. A semmihez képest pontosan ennyivel növelte az elérhető kifizetést, ennek a játékosnak ennyi jár. Amikor a 2. játékos is csatlakozott a projekthez, a csoport értéke 9-re, azaz 9 – 5 = 4-gyel nőtt. Ez a 2. játékos határhozzájárulása, ennyivel növelte ő a kifizetést. Általánosan tegyük fel, hogy már létrejött az S koalíció az első s játékos együttműködésével. Ekkor szánja rá magát $s + 1$ is. Az ő határhozzájárulása azon két koalíciókifizetése közötti különbség, amelyben már tag, illetve amelyben még nem tag. És így tovább egészen az utolsó játékosig. Az eddigi érvelés ugyanakkor feltételezett egy konkrét sorrendet. A kooperatív megközelítés éppen azért olyan egyszerű és elegáns, mert az ilyen részletekkel nem foglalkozik. Az összes játékos együttműködését nézve nincs is okunk feltételezni, hogy az egyik vagy másik előbb támogatta az ötletet: a megállapodás a belépések tetszőleges sorrendje mellett létrejöhetett. Így a játékos hozzájárulásának a véletlenszerűen kiválasztott sorrend melletti, azaz átlagos vagy várható határhozzájárulását tekintjük.

Sajnos a lehetséges sorrendek száma gyorsan nő, így az egyes sorrendek végigszámolása időigényes feladat. A gyakorlatban egy kombinatorikus képlet terjedt el, amely minden koalíciót csak egyszer vesz sorra, viszont a határhozzájárulást a koalíció létrejöttének gyakoriságával súlyozza. Ez a formula is sok számolást igényel, a gyakorlatban egyszerű szoftverekkel 10–20 játékosra alkalmazható, ennél nagyobb problémák egzakt elemzése napokba telik, de ismertek közelítő formulák.

Mielőtt rátérünk az alkalmazásokra, fontos megérteni, hogy miért pont ez a történet és miért pont ez a képlet lett népszerű. Ennek a titka az axiomatikus megközelítésben rejlik. A riasztóan elméleti hangzású gondolat valójában nagyon közel áll a joghoz: csak olyan megoldást fogadunk el, amely megfelel bizonyos széles körben elfogadott (alkotmányos?) alapelveknek. A Shapley-érték esetében ezek a következők:

- Hatékonyság: csak olyan megoldás fogadható el, amely a teljes költséget/hasznot szétosztja.
- Nulla játékos tulajdonság: ha egy játékos határhozzájárulása mindig nulla (beleértve a saját értékét is), akkor az értéke is nulla.
- Szimmetria: ha két játékos bármely koalícióhoz egyenlő mértékben járul hozzá, akkor az értékük is azonos.
- Additivitás: a játékosoknak egy adott problémára számított Shapley-értéke a részproblémákra kapott Shapley-értékeinek összege.

A *hatékonyság* szinte kötelező egy elosztási problémánál – csak egészértékű problémák esetén, ha úgy tetszik, a kerekítésből adódóan szokott sérülni. A *nulla játékos* tulajdonság is természetes, ha eltekintünk a szolidaritástól. A *szimmetria* tulajdonképpen a törvény előtti egyenlőséget fogalmazza meg matematikailag. Végül az elméleti irodalomban a legtöbb kritika az *additivitást* éri, de ez egy nagyon praktikus tulajdonság: ha nem lenne igaz, akkor egy elosztásnál minden korábbi problémát figyelembe kellene venni, illetve a kiosztott kifizetéseket senki sem költhetné el, hiszen egy későbbi részprobléma miatt módosulhatna az elosztás, és ez esetleg visszafizetéseket írhatna elő.

Összességében tehát elég természetesek ezek a tulajdonságok. Shapley igazolta, hogy pontosan egy olyan elosztási módszer létezik, mely mind a négynek megfelel, ez pedig a Shapley-érték (Shapley, 1953). A Shapley-értéknek több más axiomatizációja is ismert, más-más tulajdonságokból kiindulva (Pintér, 2009). Mielőtt rátérnénk a Shapley-érték alkalmazásaira, fontos hangsúlyoznunk, hogy vannak alternatív megközelítések is. Bár a Shapley-érték rendkívül népszerű, a legkorábbi ismert elosztási javaslat nem ezen alapszik. A kétezer éves zsidó Talmud bemutat egy csődproblémát, amelyben egy elhunyt vagyonának a hitelezők közötti szétosztásáról rendelkezik (Aumann–Maschler, 1985). A talmudi jogi szöveg, a *misna* által leírt példát a *11. táblázat* foglalja össze.

11. TÁBLÁZAT ■ A hitelezők részesedése a hagyatékból a talmudi példában

Vagyon \ Követelés	100	200	300
100	33⅓	33⅓	33⅓
200	50	75	75
300	50	100	150

Az elosztást sokan vitatták, holott mindhárom elosztás alapja a vitatott összeg konzisztens, igazságos elosztása. A Talmud több ilyen elvet is megfogalmaz.

A 12. századi zsidó tóratudós, Rábed és a filozófus Mamonidész szerint minden hitelező ugyanakkora részt, de legfeljebb a követelését kapja a vagyonból. A „vitatott szövet elve" (*Contested Garment Principle;* Aumann–Maschler, 1985) két hitelező konfliktusához ad útmutatást: mindkét hitelező lemond a követelésén túli részről, s a vita tárgyát képező részt egyenlő arányban elosztják. Például ha a vita tárgya 100, az egyik követelése 70, a másiké 80, akkor az első „lemond" 30, a másik 20 egységről, s a vita tulajdonképpen a fennmaradó 50 egységről szól. Ezt elosztják fele-fele részben, így az első 45, a második 55 egységet kap. A fenti példa ezt az elvet követi: például ha a teljes vagyon 200, és a legnagyobb hitelezőnek 75 jut belőle, akkor a 100-at és 200-at hitelező a fennmaradó 125 értéken osztozkodik. Mivel az első követelése 100, ezért ennyi a vita tulajdonképpeni tárgya, ezt felesben elosztják, míg a fennmaradó 25-öt csak az utóbbi követelte, így az vita nélkül az övé.

Mit keres mindez egy játékelméletről szóló fejezetben? Hogy ezt megértsük, be kell vezetnünk egy kevésbé intuitív, de sok szempontból vonzó fogalmat, a nukleóluszt (Schmeidler, 1969). Egy adott kifizetés esetén a koalíció *többlete* az a kifizetés, amelyet a megállapodásból való kilépéssel nyerne. Miután minden koalícióra meghatároztuk ezt a többletet, rendezzük ezeket az értékeket nem növekvő sorba. Végül a kapott (nem növekvő) számsorok közül válasszuk a *lexikografikusan* legkisebbet: azt, ahol a sor első eleme a legkisebb, vagy ha a legkisebbnél a sorok eleje megegyezik, akkor azt, ahol az első eltérésnél kisebb értéket találunk – nagyjából úgy, mint amikor szavakat ábécérendbe rendezzük. A nukleólusz *ez* a legkisebb elosztásvektor, magyarul a legnagyobb megalapozott elégedetlenséget próbálja minimalizálni. A nukleólusz általában egyértelmű, és eleme a magnak (ha az nem üres): egy megoldásban egyesíti a mag és a Shapley-érték bizonyos erényeit, ezért egyes szerzők szerencsésebbnek tartják a nukleólusz használatát allokációs problémákban is (Lemaire, 1984). Nem utolsósorban pedig a talmudi csődprobléma nukleólusza pontosan a Talmudban javasolt (a vitatott szövet elve szerinti) elosztás.

E rövid kitérő után rátérünk a Shapley-érték alkalmazásaira.

2.4. Költségmegosztás

Ha a kifizetéseket költségekkel helyettesítjük és a határhozzájárulás alatt a költségnövekedést értjük, világos, hogy a Shapley-érték alkalmas költségek szétosztására is, amit az elméleti irodalom mellett (Balog et al., 2011, 2017; Roson–Hubert, 2015) gyakorlati megfigyelések (Aadland–Kolpin, 1998) is alátámasztanak.

Bár a számítások általában összetettek, az axiómák segítségével bizonyos esetekben nagyon könnyű a Shapley-érték kiszámítása. Az egyik ilyen ismert példa az ún. reptéri probléma (Littlechild–Owen, 1973; Littlechild–Thompson, 1977). Egy repülőtéri kifutópálya építésének a költségeit szerették volna a repülőgépek leszállási díjaiból fedezni. A várható leszállások száma géptípus szerinti bontásban ismert volt az elemző számára,

de az is, hogy a különböző típusok más-más hosszúságú leszállópályát igényelnek. Vegyük először a legnagyobb géptípust. Lesz a kifutópályának egy szakasza, amelyet kizárólag emiatt a gép miatt kell megépíteni – mint ahogy az Airbus A380 elterjedésével több helyen meg kellett hosszabbítani a kifutópályákat. Aligha méltányos ezekkel a költségekkel a kisebb gépeket terhelni. A pályának ezt a szakaszát külön alprojektként kezelhetjük, amelyben a legnagyobb gépeket kivéve mindegyik más nullajátékos, így ehhez az alprojekthez nem is járul hozzá. Ugyanakkor a szimmetria miatt a legnagyobb gépek leszállásai után mindig ugyanakkora összeget kérünk, ami a hatékonysággal együtt pontosan meghatározza, mennyi jut egy-egy leszállásra. Miután ezt az alprojektet lerendeztük, rátérhetünk a következőre: a kizárólag a legnagyobb és a második legnagyobb géptípus által használt szakaszra. Mivel a legnagyobb gépek már rendezték az utolsó szakaszt, a továbbiakban, beleértve ezt az alprojektet is, már pontosan ugyanazokkal az igényekkel rendelkeznek, mint a második legnagyobb géptípushoz tartozók. A szimmetria alapján a költségeik is azonosak lesznek, amihez – az additivitás alapján – a legnagyobb gépek esetében hozzájön még az első alprojekt. A gondolatmenetet folytatva kiderül, hogy a pálya egyes szakaszait pontosan annyian fizetik, mint ahányan használják, és így gyorsan kiszámítható az egy-egy leszállásra vonatkozó költség.

Bár ez egy speciális eset, a gondolatmenet könnyen átültethető bármilyen hasonló infrastrukturális fejlesztésbe. Ezekben az esetekben a kiszámított Shapley-érték a költségek egyetlen igazságos elosztását adja.

2.5. Hatalmi befolyás

A Shapley-értéket – Shapley–Shubik-index néven – régóta használjuk szavazási helyzetek elemzésére (Shapley–Shubik, 1954), nevezetesen az egyes szavazók hatalmi befolyásának mérésére. Ezekben a játékokban az egyszerűség onnan ered, hogy csak kétféle koalícióval kell számolnunk: vannak nyertes koalíciók, melyek tagjai képesek döntést hozni, és vannak elegendő szavazattal nem rendelkező, vesztes koalíciók. Egy ilyen helyzet leírható egy kizárólag 0 és 1 kifizetéseket tartalmazó kooperatív játékkal, ahol a kifizetés maga a hatalom. Ez fordítva is igaz: minden egyszerű játék felfogható szavazási helyzetként, bár általában elvárjuk, hogy a teljes egyetértés mindig legyen elegendő a döntéshez, továbbá hogy egy nyertes koalíció bővítése esetén maradjon nyertes, illetve egymással ellentétes döntések egyidejűleg ne születhessenek.

Egy egyszerű játékban a határhozzájárulások elég unalmas képet mutatnak. Ez a szám szinte mindig 0, és csak akkor 1, amikor egy játékos belépésével egy vesztes koalíció nyertessé válik, azaz ha a játékos a *mérleg nyelve;* tulajdonképpen a Shapley-érték, illetve a Shapley–Shubik-index azt mondja meg, mekkora annak a valószínűsége, hogy egy adott játékos lesz a mérleg nyelve. Mi ennek a jelentősége? Kiindulva abból, hogy a játékosok sorba rendezhetők preferenciáik szerint, a döntés csak akkor születhet meg, ha ezt a játékost is sikerül meggyőzni. Tekintettel arra, hogy a sorban következő többi szavazó nehezebben győzhető meg, az adott játékos kvázi megkerülhetetlen, így képes az akaratá-

nak, szempontjainak maradéktalan érvényesítésére, másrészről pedig a lobbitevékenység elsődleges célpontja és kedvezményezettje lesz.

Tekintettel arra, hogy a Shapley–Shubik-indexek lefordíthatók a hatalomból való részesedésre, sőt a döntéshozók által felosztott büdzséből való részesedésre (ez az ún. *p-power;* Felsenthal–Machover, 1998), fontos, hogy ismerjük és értsük a szavazási helyzetek hatalmi viszonyait. Például egy olyan társasházban, amelyben a lakások alapterülete 37, 27, 27 és 9%-os arányban oszlik meg, könnyen belátható, hogy a legkisebb lakás tulajdonosa az egyszerű többségi ügyekben nullajátékos, azaz a társasház mindennapos működésébe nem tud beleszólni. Ugyanez igaz egy gazdálkodó szervezet tulajdonosi viszonyaira is: a fenti számok mellett a legkisebb tulajdonos nem tudja a döntéseket befolyásolni. Nem mindegy, hogy egy tulajdonrész megvásárlása milyen tényleges befolyást ad a szervezetben.

Nemzetközi szervezetek döntéshozása is rendszerint valamilyen súlyozott szavazáson alapszik. Az ENSZ Biztonsági Tanácsában az állandó tagok vétóval rendelkeznek – ezt is tudjuk modellezni. A legtöbbet vizsgált ilyen döntéshozó szerv az Európai Unió Tanácsa (vagy Miniszterek Tanácsa). Itt egy nyertes koalíciónak a tagjai száma és összes lakosságszáma alapján is (különböző mértékű) minősített többséggel kell rendelkeznie. Érdekesség, hogy a Római Szerződésben rögzített mechanizmusban Luxemburg nullajátékos lett, valamint hogy a Lisszaboni Szerződés gyökeresen megváltoztatta a szavazási szabályokat, de ezáltal az egyes országok uniós befolyását is (Kóczy, 2011, 2012).[3] Minden tag be- vagy kilépése hat a hatalmi viszonyokra is, így a Brexit tovább növeli a nagy országok befolyását (Kóczy, 2019). Egy további kilépés érdekes módon már éppen ellentétes hatással járna (Petróczy–Rogers–Kóczy, 2019).

Fontos megjegyezni, hogy a Shapley–Shubik-index nem az egyetlen hatalmi mérték. Például a hasonlóan népszerű Banzhaf-mérték (Banzhaf, 1965; Coleman, 1971; Penrose, 1946) teljesen más megközelítést alkalmaz, elsősorban különböző szavazási helyzetek, modellek összehasonlításánál hasznos. Az eltérő megközelítés ellenére normalizált változata gyakran a Shapley–Shubik-indexhez hasonló értékeket ad.

2.6. Körzetkiosztás

A körzetkiosztási probléma (*apportionment problem;* Balinski–Young, 1982, 1994; Mészáros–Szakadát, 1993; Pukelsheim, 2014; Tasnádi, 2014) egy választási rendszer egyéni választókerületeinek vagy körzeteinek kisebb területi vagy politikai egységek, például államok, régiók vagy megyék közötti arányos eloszlását vizsgálja. Rendkívül kényes kérdésről van szó, hiszen a választókerületek kialakítása közvetve a választások kimenetelét is meghatározhatja. Problémát leginkább a kerületek határának önkényes megválasztása

[3] A szerződés előkészítése során két lengyel kutató javaslatot tett egy tudományosan megalapozott szavazási szabályra (Słomczyński–Życzkowski, 2006; Życzkowski–Słomczyński, 2004), de ez csekély támogatásra lelt.

jelent, az ún. *gerrymandering*. Ha választási reformra készülünk, az elfogultság vádja ellen a legjobb védelmet a matematika nyújthatja. Egyrészt léteznek olyan, a gyakorlatban is használt kompaktsági mértékek,[4] amelyek biztosítják, hogy a megrajzolt kerületek nem túl tekervényesek, jelentősen csökkentve a döntési és ezzel a manipulációs lehetőségeket.

Más típusú manipulációra ad lehetőséget a választókerületek eltérő mérete, ha a törvényalkotót támogató régiókban ugyanannyi szavazattal több képviselőt tudnak az országgyűlésbe juttatni. Hogyan lehet ezt jól, azaz igazságosan csinálni? A dolgozat keretein túlmutató kérdés azt vizsgálni, hogy mi az igazságos, ezért egyszerűen *feltételezzük*, hogy a cél az arányos képviselet.[5] Az Egyesült Államokban mindig is fontos szempont volt, hogy a képviselőházi helyeket népességarányosan osszák szét az államok között.

Miért nehéz az arányos szétosztás? Ha van két megye, az egyik lakossága 100, a másiké 200 fő, könnyen eloszthatunk három képviselői helyet egy, illetve két helyet rendelve a megyékhez. Ha négy helyet kívánunk elosztani, már nagyobb bajban vagyunk. 2-2-es elosztásnál a kisebb, 1-3-as elosztásnál a nagyobb megye kap aránytalanul nagy képviseletet. Ahogy nő a megyék száma, úgy válik a probléma egyre összetettebbé és igényel tudományos megközelítést. Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok alkotmánya előírta az arányos képviseletet, már az első kongresszustól kezdődően törekedtek a matematikai megközelítésre, és a körzetkiosztás egy algoritmus, a D'Hondt-módszerrel ekvivalens Jefferson-módszer szerint történt.[6] Az algoritmust azóta többször módosították, válaszul az évek során felbukkanó anomáliák kiküszöbölésére. Megfigyelték ugyanis, hogy a képviselőház méretének növelése egyes módszerek esetén nem feltétlenül jár az egyes államok részére kiosztott képviselői helyek számának növekedésével, sőt egy ilyen elemzés Alabama esetében csökkenést mutatott. Az azóta Alabama-paradoxon néven ismert jelenség minden olyan módszer esetében előfordulhat, amely nem házmonoton, de hasonló furcsaságokat figyeltek meg az államok népességváltozása és az ebből következő meglepő kiosztásváltozás kapcsán is. Az eredeti Jefferson-módszert így előbb az Európában Saint-Laguë-módszer néven ismert Webster-, a Hamilton-, majd ismét a Saint-Laguë/Webster-módszer váltotta fel, végül 1940 óta a Huntington–Hill- vagy egyenlő arányok (*Equal Proportions*) módszert használják (Balinski–Young, 1982).

Európában a körzetkiosztásnak nincs hasonló, évszázados történelme, de a fenti kettős elnevezések mind a módszerek európai (újra)felfedezésére utalnak. Jelenleg is több országban használnak valamilyen ismert algoritmust vagy annak módosított formáját. Uniós szinten elsőként 2002-ben a Velencei Bizottság fogalmazott meg ajánlásokat a körzetek kialakításával kapcsolatban (Venice Commission, 2002). Az ajánlás két fő elemet tartalmaz: egyrészt a választási körzeteknek igazodniuk kell a földrajzi és adminisztratív

[4] Például az Iowában használt körzetkiosztási szabályok: *bit.ly/36CpPwH*.

[5] Az arányosság kézenfekvő egy viszonylag homogén lakosságú országban, de az európai parlamenti helyek szétosztásakor az egyes tagállamok szuverenitását is tekintetbe véve egy méretfüggő, de az arányosnál kevésbé progresszív elosztást javasoltak (Grimmett, 2012). Hasonló kiosztási módszerekkel találkozhatunk például az erős régiók jellemezte Spanyolországban.

[6] Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya, Art. I, § 2, cl. 3.

határokhoz, másrészt 10, szélsőséges esetben 15%-os korlátot fogalmaz meg a referenciától (átlagos körzetmérettől) való megengedett eltérésre vonatkozóan. Bár az ajánlás nem kötelező jellegű, többször hivatkoztak rá az uniós kommunikációban választási törvénymódosításokkal, választásokkal kapcsolatban.

Az országgyűlési képviselők választásáról szóló 2011. évi CCIII. törvény nem hivatkozik az ajánlásra, de szinte szó szerint átveszi ezeket az elveket,[7] a korlátokat 15, illetve 20%-ra emelve. Sajnos a lefektetett elvekhez nem társul egyértelmű algoritmus: bár a törvényben a megyék egyéni választókerületeinek tételesen felsorolt száma (a törvény 1. melléklete) lényegében megfelel az objektív elosztásnak, nem világos, hogy a törvény hogyan követi majd a demográfiai változásokat, és az „önkényes" számokat nem védi semmi a manipuláció vádjától. Szerencsés lenne az is, ha, mint Norvégiában, a körzetkiosztás és a listás helyek szétosztása – egy módszertani szempontból hasonló probléma – megoldására hasonló algoritmust használnánk.

A törvényalkotókat menti az a tény, hogy a korábban ismert és széles körben használt körzetkiosztási módszerek nem kompatibilisek a Velencei Bizottság ajánlásával: még akkor sem feltétlenül az ajánlásnak megfelelő kiosztást javasolnak, amikor az ajánlás egyébként teljesíthető. Az új leximin módszer (Biró–Kóczy–Sziklai, 2015; Biró–Sziklai–Kóczy, 2012) olyan egyértelmű kiosztást határoz meg, amely (leximin módon) minimalizálja az átlagtól való legnagyobb eltérést,[8] ugyanakkor megengedi azokat az anomáliákat, amelyek több más módszer elutasításához vezettek. Így tehát kimondhatjuk, hogy a két megközelítés elvi szempontból is különböző: míg Európában a szavazók, az Egyesült Államokban az államok közötti igazságosság (egyenlőség, illetve arányosság) a cél (Kóczy–Biró–Sziklai, 2017).

■ 3. ÖSSZEGZÉS

A játékelmélet a stratégiai konfliktusok elemzésének matematikai svájci bicskája, hiszen szinte minden probléma modellezéséhez, megoldásához kínál valamilyen eszközt, ugyanakkor ezek az eszközök esetenként nagyon különbözők, és messze túlmutatnak a fogolydilemmán és a hasonló tipizált konfliktushelyzeteken.

A nonkooperatív modellek bemutatása követi a szokásos formulákat. Itt a legfőbb üzenet, hogy döntéseink során vegyük figyelembe a többi cselekvő érdekeit és az azok alapján várható döntéseit. Időben eltolt döntések esetén pedig legyünk felkészülve az összes lehetséges kontingenciára, és alakítsuk úgy a játékot, hogy a szándékolt viselkedés, például egy szerződés tárgya egyensúlyi viselkedés maradjon.

[7] A törvényjavaslat egy korai változata a 10, illetve 15%-os korlátot is megtartotta. Könnyen belátható, hogy ez – amennyiben a körzetek a megyei struktúrához igazodnak – matematikailag nem teljesíthető. Ezenfelül az átlagtól való eltérés helyett a körzetek közötti eltérésről szólt, ami gyakorlatilag tovább felezi a megengedett eltérést.

[8] Valójában itt a megyei választókerületek átlagos méretének átlagtól való eltérését nézzük, a tényleges választókerületek kialakítása további kis eltéréseket eredményezhet.

A kooperatív modellek sokrétűbbek és absztraktabbak, de sokkal látványosabb alkalmazásokra adnak lehetőséget. Ahogy az alapvető elméleti kérdések tisztázódnak, egyre több kutató fordul gyakorlati problémák felé, egyre több az alkalmazott tudományos kutatás, cikk is, és minden korábbinál nagyobb a kutatói erőfeszítés, hogy a modelleket megismertessék, megértessék és megszerettessék a szélesebb közvéleménnyel.

Fontos megjegyezni, hogy a fejezet nem kimerítő, a játékelméleti modellek és módszerek egész sora maradt ki – részben terjedelmi okokból, részben mert a bemutatásukhoz elkerülhetetlen a súlyosabb matematikai formalizmus. Nem beszéltünk arról a – nyilvánvaló – esetről, amikor a konfliktus bizonyos elemei (kifizetések, korábbi lépések stb.) ismeretlenek a felek számára. A kooperatív játékokban figyelmen kívül hagytuk a harmadik feleket érő külső hatásokat, az ún. externáliákat. Bár a hálózati és kísérleti módszerekről külön fejezet szól, több ismertetett módszer kiterjeszthető a hálózatokra is, továbbá sokan foglalkoznak az elméleti modellek kísérleti megerősítésével/kritikájával. Végül több olyan feltörekvő terület van, mint például a sztochasztikus játékelmélet, amelyre érdemes odafigyelni, de még nem körvonalazódtak a joggal való kapcsolódási pontjaik.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Baird, Douglas G. – Gertner, Robert H. – Picker, Randal C. (1994): *Game Theory and the Law.* Cambridge–London, Harvard University Press.

Dixit, Avinash K. – Nalebuff, Barry J. (1991): *Thinking Strategically.* New York – London, W. W. Norton.

Forgó Ferenc – Pintér Miklós – Simonovits András – Solymosi Tamás (2006): *Kooperatív játékelmélet. Elektronikus jegyzet, bit.ly/2NeKzTV.*

Gibbons, Robert (2005): *Bevezetés a játékelméletbe* [ford. Csorba Gergely]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kóczy Á. László (2018): *Versengés és együttműködés koalíciós játékokban. Akadémiai doktori értekezés.* Budapest.

Mérő László (2000): *Mindenki másképp egyforma.* Budapest, Tercium.

Myerson, Roger B. (1991): *Game Theory. Analysis of Conflict.* Cambridge–London, Harvard University Press.

Peters, Hans (2008): *Game Theory. A Multi-Leveled Approach.* Cham, Springer.

CZEGLÉDI PÁL

A KÖZÖSSÉGI DÖNTÉSEK ELMÉLETE

BEVEZETÉS

Hogyan működne a közjogi rendszer, ha minden szereplője racionális önérdekkövető lenne? A racionális önérdekkövetés társadalmi következményeinek vizsgálata leginkább a közgazdaságtan sajátja, ezért a kérdés megválaszolása a politikai viselkedés közgazdasági elemzését jelenti. A politikai cselekvésnek a közgazdaságtan eszközeivel történő elemzése a közösségi döntések elmélete *(public choice)*, amelynek alapvető meglátásait tekinti át a fejezet. A kiindulópontot a társadalmi jóléti függvény elvetése és a többségi szavazás mint preferenciaaggregálási eljárás problémái jelentik, ami a második alfejezet tárgya. A harmadik alfejezet tárgyalja a reprezentatív demokrácia szereplői – szavazók, politikusok, bürokraták és bírók – önérdekkövető magatartásából levonható legalapvetőbb következtetéseket. A negyedik alfejezet az alkotmányos politikai gazdaságtan legfontosabb megállapításait tekinti át: milyen politikai játékszabályokra lenne szükségünk, feltéve, hogy mindannyian „gazfickók" vagyunk?

1. BEVEZETÉS: ALKOTMÁNY GAZFICKÓKNAK?*

Úgy működik-e a közjogi rendszer, ahogyan kellene, s ha nem, miért nem? Alkotmányjogi és politikai filozófiai érvelés alapján megfogalmazhatók olyan elvárások, amelyeknek meg kellene felelniük a jogszabályalkotásnak és a jogszabályok érvényesítésének („a politikának") egy „jó" – szabad emberek demokratikus közösségeként értelmezett – társadalomban. Abból azonban, hogy tudjuk, hogyan kellene viselkednünk, nem következik, hogy úgy is viselkedünk. Pedig ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen szabályok irányítsák a politikát, nem elég azt tudnunk, milyen viselkedést várunk el a politikai szerep-

* A fejezet megírásához nyújtott konstruktív ötleteiért köszönet illeti Mike Károlyt.

lőktől; azt is tudnunk kellene, hogy bizonyos szabályok milyen viselkedésre *ösztönzik* őket. Különösen érdekesnek tűnik az effajta kérdésfeltevés az alkotmányjogász szemszögéből: hiszen ha az a kérdés, hogy ilyenek vagy olyanok legyenek-e a politikát irányító – alkotmányos – szabályok, akkor először azt kell tudnunk, hogyan viselkednének a politika szereplői ilyen vagy olyan szabályokat adottnak véve.

A közösségi döntések elmélete *(public choice)*[1] olyan eszközrendszert ad a kezünkbe, amelynek segítségével ilyen állításokat tehetünk. Legrövidebb definíciója szerint a *public choice* a közgazdaságtan politikára való alkalmazása. Ez annyit tesz, hogy a politikai szereplők motivációiról ugyanazt tételezzük fel, amit a közgazdászok a piaci szereplők motivációiról tételeznek fel: azt, hogy önérdekkövetők – önzők tehát abban az értelemben, hogy ha nem is csak magukkal törődnek, de nem törődnek mindenkivel, a társadalmi jóval. A kérdés tehát az, hogyan működik a politika – a képviseleti demokrácia keretei között –, ha annak minden szereplője, a szavazók, a képviselők, a politikai pártok, a bürokraták és a bírók törvényhozókként és -alkalmazókként ugyanúgy a saját érdekeiket követve cselekszenek a hivataluk ellátásakor, mint amikor hivatalos teendőiket letudva hazafelé menet bevásárolnak.

Bár a *public choice* elemzési eszközei a modern közgazdaságtanból származnak, s maga a *public choice* is a 20. század második felének terméke, a fenti gondolat a (skót) felvilágosodás klasszikus liberalizmusát tükrözi. A *public choice*-nak – és a *public choice* részeként értelmezett alkotmányos politikai gazdaságtannak – alapvetően két célja van. Egyrészt az, hogy megmagyarázza a megfigyelhető politikai jelenségeket, másrészt az, hogy kiindulópontul szolgáljon a politikai szabályalkotásnak – az alkotmányozásnak, úgy, hogy a „legrosszabb" esetben se érje meglepetés az állampolgárt. Azaz David Hume 1777-ben írt szavaival: „az alkotmány fékeinek és ellensúlyainak meghatározása során mindenkit *gazfickónak* kell tartani, mintegy azt feltételezve róla, hogy minden cselekedetét kizárólag saját érdeke vezérli" (Hume, 1992, 52; kiemelés az eredetiben).

A *PUBLIC CHOICE* ÉS AZ AMERIKAI ALKOTMÁNY

Már a *public choice* legmeghatározóbb művének, James Buchanan és Gordon Tullock 1962-es *Calculus of Consent*jének alcíme (*Az alkotmányos demokrácia logikai alapjai;* Buchanan–Tullock, 1999) is jelzi azt, amit Buchanan később úgy fogalmazott meg: „Többé-kevésbé explicit módon az Egyesült Államok Alkotmányába beépült madisoni elvek implicit védelmeként tekintettünk erre a munkára" (Buchanan, 2007, 172). Valóban, az amerikai alkotmány megalkotásának egyik kulcsfigurája, James Madison a *public choice* előfutárának tekinthető, mert ugyanúgy gondolkodott az állam, az egyén és az alkotmány viszonyáról, mint a modern *public choice* (Dorn, 1991). Elutasította a kormányzat „organikus" közérdekszemléletét, és a fő problémának azt a kérdést tekintette, hogyan védheti meg az alkotmány az egyén szabadságát a többiek önzésével szemben a köztársasági eszmény feladása nélkül.

[1] A *public choice* (közösségi döntések elmélete) kifejezést több értelemben használják. Tág értelemben a politikai gazdaságtannal egyezik meg, szűkebben értve azonban annak csak a „virginiai" ágával (Besley, 2012, 46). Bevezető szinten elérhető magyar nyelvű tankönyv is (Johnson, 1999), angolul bevezető és (közép)haladó is (például Simmons, 2011; Holcombe, 2016; Mueller, 2003). Az irányzat nagy klasszikusának, James Buchanannek is jelent meg magyarul gyűjteményes kötete (Buchanan, 1992). Cullis és Jones tankönyve számos *public choice* alkalmazást tárgyal a közpénzügyek területéről (Cullis–Jones, 2003). Csontos László is áttekint jó néhány *public choice* témát (Csontos, 1999). Az itt tárgyalt kérdéseket szintén áttekinti és a fenntarthatóság nemzetközi jogi kérdéseire alkalmazza is Bándi–Szabó–Szalai, 2014, 177–205. Lásd még 3., 4. és 8. jegyzet.

A fejezet további részei a *public choice* és az alkotmányos politikai gazdaságtan legalapvetőbb gondolatait tekintik át a képviseleti demokrácia logikáját követve. A következő alfejezet azt a problémát vizsgálja, hogy definiálható-e a közérdek olyan szabatosan, ahogyan az egyéni érdek, s milyen érdeket tükröz az egyéni érdekek összegzésére használt többségi szavazás. A harmadik rész a képviseleti demokrácia szereplőit vizsgálja: mire jutunk, ha feltesszük, hogy a szavazók, a jogszabályalkotók és a jogszabályok érvényesítői is mind „gazfickók"? Az utolsó alfejezet az előzőnek az állításaira támaszkodva a szabályok közötti választás – az alkotmányos politikai gazdaságtan – alapvető meglátásait és néhány empirikus eredményét villantja fel.

■ 2. PREFERENCIAAGGREGÁLÁS, AVAGY A KÖZ ÉRDEKE-E A TÖBBSÉG AKARATA?

A közérdek vezérelte közhatalom-gyakorlás megkérdőjelezésének első lépéseként azt a kérdést kell feltennünk, hogy a közérdek, a „nép akarata" vagy a társadalom érdeke definiálható-e egyértelműen. Közgazdasági nyelven szólva: létrehozható-e társadalmi preferenciarendezés? A másik kérdés az, hogy ha nem a társadalmi legjobbat, akkor mit tükröznek az egyszeri többség elvén hozott döntések.

2.1. Értelmes kérdés-e, hogy „mit akar*unk*?"

Mi sem tűnik természetesebbnek annál, hogy a „közösségi döntés" meghozatalához ismernünk kell a közösség preferenciarendezését, mert a racionális döntéshez először a lehetőségek racionális rangsorolására van szükség, a preferenciarendezés pedig nem más, mint egy ilyen rangsor. Ahhoz, hogy a társadalom számára a legjobb döntést hozzuk meg, először ismernünk kell a társadalom jóléti függvényét, amely leírja ezt a preferenciarendezést, tehát azt, hogy „a társadalom" melyik alternatívát „preferálja" (szereti jobban) egy másikhoz képest. A feladat tehát „csupán" annyi, hogy az egyének preferenciarendezését ismerve és ezeket aggregálva döntsünk arról, hogy a lehetséges alternatívák közül melyik a legjobb „a társadalom szerint". Az ún. Arrow-féle lehetetlenségi tétel azonban kimondja: ilyen társadalmi preferenciarendezést nem lehet ki-

alakítani úgy, hogy az megfeleljen bizonyos viszonylag észszerű és nem is túl szigorú elvárásoknak.

Precízebben: e tétel öt olyan kritériumot azonosít, amelyeknek egyszerre semmilyen társadalmi preferenciarendezés nem felelhet meg (Campbell–Kelly, 2002, 36):

1. *Univerzális értelmezési tartomány:* bármilyen, az előbbi értelemben racionális egyéni preferencia számításba vehető a társadalmi döntés meghozatalában.
2. *Tranzitivitás:* ha x, y, és z alternatíva közül x jobb, mint y, és y jobb, mint z, akkor x jobb, mint z.
3. *A diktatúra hiánya:* nem egyetlen személy preferenciáin múlik, hogy a társadalom melyik alternatívát preferálja.
4. *Pareto-elv:* ha egy alternatívát a csoport minden tagja szigorúan preferál egy másikhoz képest, akkor a társadalmi preferenciarendezés szerint is így kell lennie.
5. *Irreleváns alternatíváktól való függetlenség:* két alternatíva társadalmi preferenciarendezés szerinti viszonya csak attól függ, hogy a két alternatívát hogyan rangsorolják az egyének, s nem attól, hogy hogyan rangsorolnak egy harmadikat.

E tétel legegyszerűbben az ún. Condorcet-paradoxonnal illusztrálható, mely szerint a többségi szavazás mint döntési eljárás „intranzitív" társadalmi preferenciarendezéshez vezethet. Tegyük fel például, hogy egy közösség arról szeretne döntést hozni, hogy a közösségi költségvetésből mennyit fordítsanak egészségügyre és mennyit oktatásra. Három lehetőség közül választhatnak: vagy az egészet az oktatásra költik („oktatás"), vagy az egészet az egészségügyre („egészségügy"), vagy fele-fele arányban osztják meg a kiadásokat az egészségügy és az oktatás között („fele-fele"). Továbbá a közösség három egyenlő létszámú csoportra oszlik abból a szempontból, hogy milyen preferenciákkal rendelkezik[2] a három alternatívára nézve:

(F) A fiatalok szerint inkább az oktatásra kellene költeni, de közepes összeget mindkettőre költeni a legrosszabb opció: *oktatás* ≻ *egészségügy* ≻ *fele-fele.*

(I) Az idősek szerint minél többet költünk az egészségügyre, annál jobb: *egészségügy* ≻ *fele-fele* ≻ *oktatás.*

(K) A középkorúak szerint a legjobb, ha mindkettőre költünk, de ha csak az egyikre, akkor inkább az oktatásra: *fele-fele* ≻ *oktatás* ≻ *egészségügy.*

Többségi szavazással szeretnék kiválasztani a legjobbat. Mivel a többséghez az kell, hogy legalább két csoport támogassa valamelyik opciót, a következő társadalmi preferenciarendezés vezethető le: Egyrészt *oktatás* ≻ *egészségügy,* mert a fiatalok és a középkorúak is így gondolják, másrészt *egészségügy* ≻ *fele-fele,* mert a fiatalok és az idősek is ezt gondolják, harmadrészt pedig *fele-fele* ≻ *oktatás,* mert az idősek és a középkorúak is ezt gondolják. Azaz a társadalmi preferenciarendezés szerint: *oktatás* ≻ *egészségügy* ≻ *fele-fele* ≻ *oktatás...*, tehát „körkörös többség" alakult ki. Másképp fogalmazva: nincs Condorcet-győztes, azaz nincs

[2] A továbbiakban a szokásos ≻ jelölést alkalmazzuk annak rövid leírásaként, hogy egy alternatíva (szigorúan) „preferált" egy másikhoz képest.

olyan alternatíva, amely minden páros szavazást megnyerne. Ebből pedig az is következik, hogy a napirend befolyásolásával vagy stratégiai szavazással – tehát az intranzitivitást felismerve és saját preferenciánkhoz nem hű szavazással – befolyásolni lehet a végeredményt. Igaz, a napirend-befolyásolás és a stratégiai szavazás mint a kimenet manipulációjának két típusa akár semlegesíthetik is egymást (Munger, 2001, 235–236).

A *public choice* szemléletmód egyik kiindulópontját a társadalmi jóléti függvény imént felvillantott ellentmondásai adják. Megkérdőjelezhető ugyanis, hogy a „társadalomtól" ugyanúgy elvárható, hogy preferenciarendezése legyen, mint az egyéntől. Másrészt abból, hogy az egyének rendelkeznek „társadalmi állapotok" felett értelmezett preferenciákkal, nem következik, hogy ezek az állapotok a közösségi döntések közvetlen, s nem inkább az egyéni döntések nem szándékolt következményei.

2.2. Az egyszerű többség következményei

A többségi szavazás nem vezet az előző részben leírt intranzitivitáshoz, ha szűkítjük az elfogadható preferenciák körét (s ezzel megsértjük az Arrow-féle lehetetlenségi tétel egyik feltételét). A fiatalok preferenciarendezését változtassuk a következőre:

(F') A fiatalok szerint minél többet költünk az oktatásra, annál jobb: *oktatás* ≻ *fele-fele* ≻ *egészségügy.*

Tegyük fel azt is, hogy a három csoport csak arról szavaz, mennyit költsenek oktatásra: a kérdéses pénz egészét (a jövedelmük negyedét), a felét vagy semmit (mert inkább az egészségügyre kellene). Bevett módja a politikai preferenciákról és cselekvésről való közgazdasági gondolkodásnak, hogy – a közbeszédben használatos metaforákkal összhangban – „elhelyezkedési" modellben értelmezzük azokat, „távolságként", „elmozdulásként" gondolva rájuk és ennek megfelelően ábrázolva is őket. Esetünkben mindhárom csoport ún. egycsúcsú preferenciákkal rendelkezik, vagyis van egy ideális alternatívája, és minél messzebb kerülünk ettől az alternatívától, az adott szavazó(csoport) annál kevésbé ért vele egyet (*1. ábra*). A politikai alternatívákat tehát számegyenesen vett pontként értelmezzük.

A társadalmi preferenciarendezés tehát most tranzitív, és megegyezik a középkorúak preferenciarendezésével: *fele-fele* ≻ *egészségügy* ≻ *oktatás.* A középkorúak preferenciája a mediánpreferencia, vagyis az, amelyik „középen van": ugyanannyi szavazó ideális pontja van tőle balra, mint amennyi jobbra. E következtetés általánosítása a mediánszavazó tétele (Shepsle, 2010, 96; Munger–Munger, 2015, 97; Mueller, 2003, 869): ha minden szavazónak egycsúcsú a preferenciarendezése, akkor mediánszavazó(k) preferenciájának megfelelő alternatíva nem győzhető le többségi szavazással.

A *2. ábra* kétdimenziós szavazási helyzetet illusztrál. Ekkor azt tételezzük fel, hogy a javaslatokról nem külön-külön, hanem csomagban szavaznak. Azaz most nem egyedül az oktatásra költött pénz mértékéről döntünk, hanem arról, hogy mennyit költsünk oktatásra és egészségügyre együtt. A szavazók legjobb alternatíváit egy-egy koordináta (F, I, K) jeleníti meg, preferenciáit pedig az e koordinátáktól egyenlő távolságban lévő pontok halmazának megfelelő körök („közömbösségi görbék") írják le: az ugyanazon a körön lévő

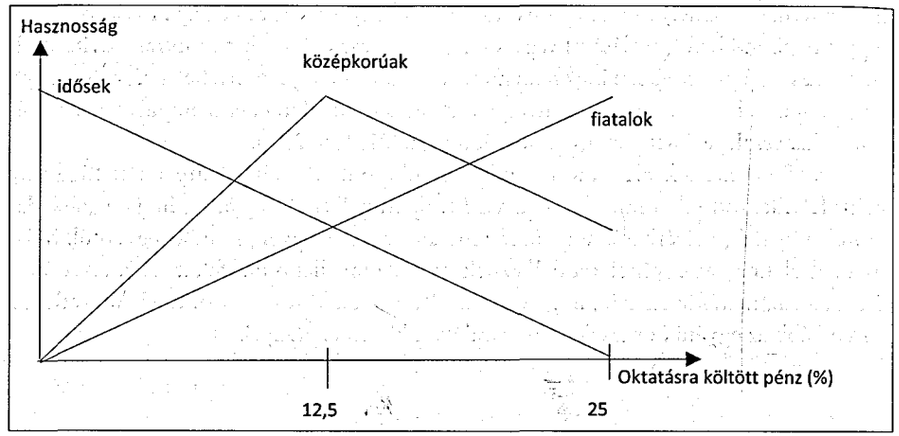

1. ÁBRA ■ Egycsúcsú preferenciák

alternatívák ugyanolyan jók. A három legjobb pont köré rajzolt és az M ponton átmenő körön belüli alternatívák mindegyike jobb tehát az adott csoport szempontjából, mint az M, hiszen közelebb van az F-hez, az I-hez vagy a K-hoz. Ebben a modellben is létezik a mediánszavazó előbbi tételével analóg állítás (Mueller, 2003, 92), de sokkal tipikusabb a *2. ábrán* látható „káosz".

Ebben a *2. ábrán* látható általános esetben nincs egyensúly: minden alternatívát legyőz *egy* többség. Az M-mel jelölt mediánpozícióhoz képest is mindig van olyan alternatíva, amelyik legyőzi azt többségi szavazással. A bevonalkázott területen lévő javaslatok mind legyőzik a mediánpozíciót, mert két szereplő ideális pontjához közelebb vannak, mint az M. De nemcsak a mediánra igaz az, hogy mindig van egy javaslat, amellyel le lehet győzni, hanem minden pontra (Munger, 2001, 230).

HATALMI ÁGAK KÖZÖTTI SZAVAZÁSI KÁOSZ

E modellt gyakran használják a hatalmi ágak közötti (Congleton, 2011, 97–140) vagy a törvényhozás két háza közötti (Mueller, 2005, 60–62) alkufolyamatok tanulmányozásához. Dalibor Rohač az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó 25 évében kialakult helyzetre vonatkoztatja a *2. ábrán* illusztrált „politikai káoszt" (Rohač, 2009). Az ő értelmezésében a két politikai dimenzió az újraelosztás, tehát a kormányzati kiadások mértéke (függőleges tengely) és a nemzeti autonómia mértéke (vízszintes tengely), a három alkucsoport pedig (a Monarchia osztrák felére vonatkozóan) az uralkodó (K), a csehországi németek (I) és a csehek (F). Rohač szerint a legjobb megoldás hiánya örökös alkufolyamatot eredményezett, amelynek a világháború idejére megálljt parancsolt a rendeletekkel való kormányzás. A csehek (és a többi nemzetiség) ekkor más megoldást kerestek – és találtak is.

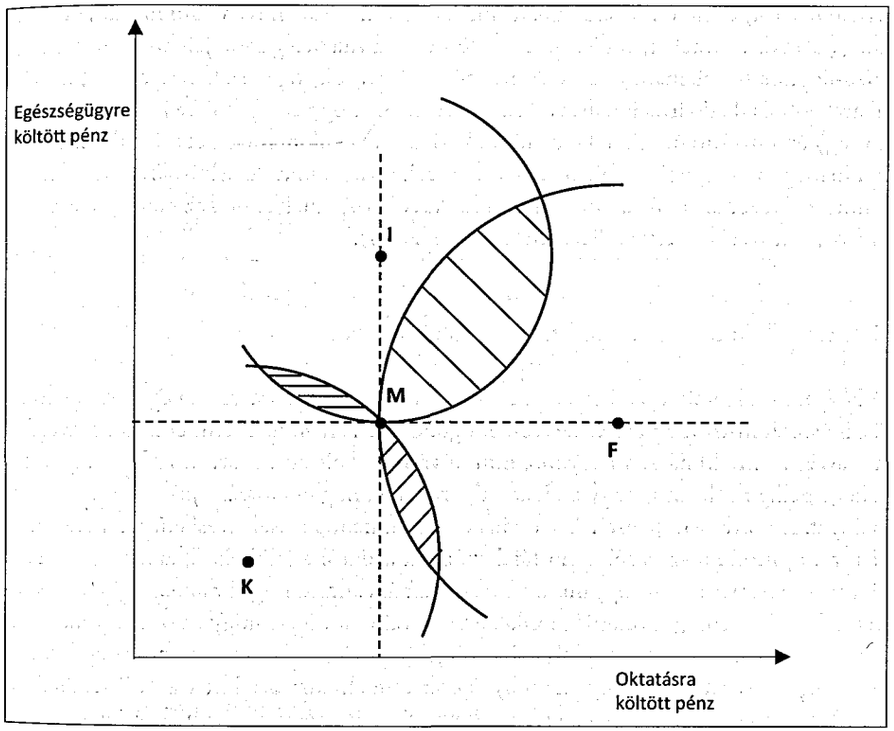

2. ÁBRA ■ Szavazási káosz két dimenzióban

Ezzel visszakanyarodtunk az előző pontban említett körkörös többséghez. Többfajta többség van; *a* többségi akarat nem értelmezhető. E megfontolásokat a törvényhozásra mint egyének csoportjára vonatkoztatva komoly kétségeink támadhatnak a „törvényhozói szándék" értelméről (Shepsle, 1992). Egy másik olvasata ennek az eredménynek az, hogy minden szavazó lehet tagja egy olyan kisebbségnek, amelynek érdekeit a(z aktuális) többség döntése figyelmen kívül hagyja. Az átlagszavazó számára tehát nem kívánatos a korlátlan többségi hatalomgyakorlás, azaz – ha úgy tetszik – a többség zsarnoksága.

■ 3. A KÉPVISELETI DEMOKRÁCIA

A szavazásnak mint preferenciaaggregálási mechanizmusnak az előző alfejezetben felvillantott elemzése közvetlen demokráciát tételezett fel. A közvetlen döntéshozás költségei azonban olyan naggyá válnak a szavazók számának növekedésével, hogy megéri a döntéseket a szavazók álláspontját képviselő sokkal kisebb számú döntéshozóra hagyni, vagy az alternatívák számát lecsökkentve csak néhány javaslatcsomagról (illetve ilyeneket kép-

viselő pártról) dönteni. A valóságban ennek a kettőnek valamilyen kombinációja valósul meg (Blankart–Mueller, 2004), amely a döntés és a vita delegálását jelenti, s ezért a megbízó-ügynök problémához vezet. A megbízók (szavazók) tájékozatlansága és a többségi akarat ebből fakadó irracionális volta ad teret annak, hogy az ügynök (a jogszabályt alkotó vagy érvényesítő politikus) – ha nincs korlátozva – különérdekeket szolgáljon. De hasonló megbízó-ügynök problémaként értelmezhető a politikus és a bürokrata viszonya is. Mindez elvezet azokhoz a kormányzati kudarcokhoz, amelyeknek az elemzése a *public choice* jelentős részét teszi ki (Keech–Munger, 2015).[3]

3.1. Szavazók: tájékozatlanság, ideológia, irracionalitás

A közgazdász szemüvegén keresztül természetesnek tűnik a szavazásra egyrészt racionális, másrészt instrumentális cselekvésként gondolni. A racionális ember akkor szavaz, ha a szavazás várható haszna nagyobb, mint a várható költsége. A szavazás instrumentális jellege pedig azt jelenti, hogy csak azért szavazunk, hogy befolyásoljuk a szavazás eredményét. A szavazásra pusztán racionális-és-instrumentális cselekvésként tekintve azonban arra jutunk: a szavazók nem tájékozódnak azokról a jelöltekről, akikre szavaznak. Bármilyen nagy a haszna ugyanis a szavazó számára annak, hogy az általa leginkább kedvelt jelölt nyerjen, gyakorlatilag nulla annak a valószínűsége, hogy az ő szavazata döntsön. Ha például 1001 szavazó választhat két jelölt közül, mekkora a valószínűsége annak, hogy egy szavazat számít? Egyetlen ilyen eset van: amikor az adott szavazó nélkül 500-500 lenne a kimenet. Mekkora erre az esély? Természetesen a válasz attól függ, hogy a többiek mekkora valószínűséggel szavaznak az egyik vagy a másik jelöltre. Feltéve, hogy ez a valószínűség ½, egy szavazat 0,0252 valószínűséggel befolyásolja az eredményt (Brennan–Lomasky, 1993, 56).

Ugyanakkor a jól szavazáshoz szükséges információ beszerzésének költségei vannak: tisztában kell lenni azzal, hogy melyik jelölt, illetve párt mit ígér, különböző területeken milyen politikai megoldásokat képvisel, és ezeknek milyen következményük lehet. Mivel a költség pozitív, a (várható) haszon meg nulla, nem éri meg jól szavazni, s így a jó döntéshez szükséges információkat még beszerezni sem éri meg. Magánpiaci döntési helyzetben egészen mások az informálódás ösztönzői (Buchanan, 1992, 258–271): ha rossz autóra „szavazok" az autószalonban néhány millió forinttal, akkor e rossz döntésnek az eredménye egy rossz autó lesz. Ha a szavazófülkében szavazok a „rossz" pártra vagy jelöltre, az eredmény ugyanúgy lehet a jó párt vagy jelölt is, mint ahogy a rossz, mert egy szavazat – gyakorlatilag – nem számít.

E racionális tájékozatlanág egyik speciális formája a fiskális illúzió, az állam által nyújtott javak költségeiről való alulinformáltság. E jelenség létezését mutatja ki nevezetes cikkében Csontos László, Kornai János és Tóth István György. Ezerfős mintán végzett kérdőíves vizsgálataikból például az derül ki, hogy az (akkori) válaszadók egyhatoda semmilyen (általuk egyébként fizetett) járulékfajtát sem tudott megnevezni; a közvetett adók mértékét és az állami szolgáltatások költségeit is jelentősen felül- vagy alulbecsülték a megkérdezettek (Csontos–Kornai–Tóth, 1996).

[3] A kormányzati kudarcokat egységes elméleti keretben mutatja be Le Grand, 1999 és – formális modellt is alkalmazva – Besley, 2012, 63–114.

E racionális-instrumentális szemüvegen keresztül nézve az is paradox, hogy ilyen sokan szavaznak, hiszen „nem éri meg". A racionális szavazó tehát, ha szavaz egyáltalán, nem instrumentálisan szavaz (Becker–Mulligan, 2017). De akkor hogyan? Legalább három alternatív megközelítés létezik. Az első és talán a legegyszerűbb az ún. etikus szavazó hipotézise (Munger, 2001, 206–207). Eszerint a szavazás önmagában véve hasznos a szavazó számára, mert állampolgári kötelességét gyakorolja vele. Ez a hipotézis azonban nem magyarázza meg, hogy miért viselkedünk másképp szavazáskor, mint a piacon.

Az expresszív szavazás elmélete szerint minden cselekvésnek van expresszív és instrumentális eleme, vagyis az egyének kimenetspecifikus és nem kimenetspecifikus preferenciákkal is rendelkeznek (Brennan–Lomasky, 1993, 147). A nem kimenetspecifikus preferenciák olyan döntésekben nyilvánulnak meg, amelyek során a döntés nem befolyásolja a kimenetet – mint amikor szavazunk. Szavazáskor tehát expresszíven cselekszünk: ki akarjuk fejezni az identitásunkat (Hillman, 2010) vagy ideológiai elveinket (Brennan–Lomasky, 1993, 16).

A racionális irracionalitás (Caplan, 2007) elmélete abból indul ki, hogy a szavazóknak vannak „kedvenc" irracionális hiedelmeik, vagyis – hasonlóan a hétköznapi javakhoz – preferenciarendezéssel bírnak saját hiedelmeikre nézve. Értelmezhető tehát az irracionalitás árának és az irracionalitás keresett mennyiségének kapcsolatát leíró keresleti görbe, amely ugyanúgy negatív meredekségű, mint a „közönséges" keresleti görbe. Így az irracionális cselekvés „árának" növekedése csökkenti az arra vonatkozó ösztönzőket, hogy az egyén e hiedelmeknek megfelelően cselekedjen. De az irracionalitás szavazáskor olcsóbb, mint magánpiaci körülmények között. A döntő szavazat leadásának nullát közelítő valószínűsége miatt szavazóként nem vesztünk semmit azzal, ha rosszul értelmezzük a világot, míg a magánpiacon nagyrészt a döntést hozó egyén viseli a tévhiteken alapuló irracionális döntéseinek következményeit.

3.2. Választás: a „downsi" modell[4] és kiterjesztései

A képviseleti demokrácia keretei között gondolkodva a következő kérdés az, hogy a fenti motivációk valamelyikével rendelkező szavazók szavazatáért folyó verseny milyen eredményre vezet. A mediánszavazó tézise kiterjeszthető a reprezentatív demokráciára jellemző választások elemzésére: arra az esetre tehát, amikor nem (gazdaság)politikai lépésekről szavazunk, hanem az ezek különböző alternatíváit képviselő politikusokról. Ter-

[4] Downs, 1957. Tömörítve magyarul lásd Downs, 1990.

mészetesen itt is megszorításokat kell tennünk ahhoz, hogy az alapmodellt bemutathassuk s ebből kiindulva végiggondolhassuk a modell néhány kiterjesztését.

Tegyük fel, hogy a szavazók egy dimenzióban, bal-jobb számegyenesen való elhelyezkedésük alapján ítélik meg a jelölteket! E skála legyen most az oktatásra költött költségvetési kiadás, amely az összes jövedelem 0 és 25%-a között mozoghat. A szavazók preferenciái egycsúcsúak. Ez azt is jelenti, hogy minden szavazó arra a jelöltre szavaz, amelyiknek a jobb-bal skálán elfoglalt pozíciója közelebb esik az ő legkedveltebb kiadási szintjéhez. A 3. *ábra* e legkedveltebb kiadási szintek eloszlását mutatja. A függvény legmagasabb pontját 18%-nál éri el, a függvény alatti terület pedig az adott kiadási szinthez tartozók arányát jeleníti meg. Így például a szavazók 22%-ának 15 és 18% között van az ideális kiadási szintje, a háromszög alatti teljes terület[5] pedig 100.

Tegyük fel azt is, hogy két jelölt vagy párt verseng a szavazatokért, azaz mindkét párt a szavazatok maximalizálására törekszik, és az nyer (kerül a törvényhozásba), aki több szavazatot szerez. A pártok és a jelöltek továbbá szabadon tudják pozicionálni magukat a vízszintes tengelyen: bármilyen irányban és bármilyen mértékben elmozdulhatnak.

Egyensúlyban mindkét jelölt 15%-os kiadási szintet ígér a választóknak. Ennek belátásához meg kell mutatnunk, hogy az a helyzet, amelyben valamelyik jelölt nem 15%-ot ígér, nem egyensúlyi, mert valamelyik jelöltnek megérné elmozdulni, ha a másik nem mozdulna el. Vegyük például azt a helyzetet, amelyben a Bal jelölt 15%-ot ígér, miközben a Jobb jelölt 18%-ot. Ekkor a Bal jelölt kapná a szavazatok 60,5%-át, hiszen ennyien vannak közelebb hozzá, mint a 18%-hoz.[6] A Jobb azonban a 15 és 18% közötti 22%-nyi szavazat egészét megszerezheti, ha balra tolódik 3 százalékpontot, és ő is 15-öt ígér. Ebben a helyzetben viszont egyik jelöltnek sem éri meg változtatni a pozícióján, feltéve, hogy a másik is 15-öt ígér.

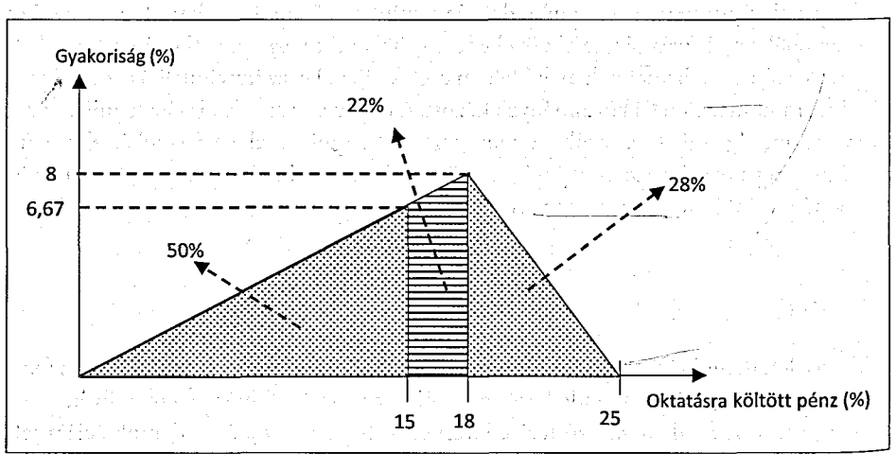

3. ÁBRA ■ A downsi modell

[5] A 15 és a 18% közötti trapéz területe: [(6,67 + 8) / 2] × 3, a háromszög alatti teljes terület: 25 × 8/2.

[6] A 15 és a 18% közötti szakasz feléhez (16,5) tartozó gyakoriság 7,33, így a kérdéses szavazati arány: 50 + [(7,33 + 6,67) / 2] × 1,5 = 60,5.

A feltevések természetesen szélsőségesek, s az eredmény is az. A valósághűbb üzenet az, hogy két jelölt vagy párt esetén a többségi elv alapján működő rendszerben a jelöltek által képviselt politikák konvergálnak, hiszen a jelöltek célja az, hogy a mediánszavazó(k)nak megfelelő programot képviseljenek. A fenti példában a mediánszavazók mindazok, akik a 15%-os oktatási kiadást tartják az ideálisnak. Az előző pont megfontolásai azonban azt sugallják, hogy a mediánszavazó vagy tájékozatlan, vagy nem instrumentálisan – hanem expresszív, illetve irracionális módon – szavaz. Kevés okunk van ezért azt gondolni, hogy a mediánszavazó által támogatott közpolitika saját, jól felfogott érdekeit tükrözi.

De még a konvergenciára vonatkozó eredményt is aláásható az, ha kettőnél több jelölt van. Több jelölt esetén akkor lehet egyensúly, ha a politikai pártok nem „léphetnek át" egymáson jobbra vagy balra (Downs, 1957, 122), vagy a szavazók eloszlása többcsúcsú. Nem húznak középre a jelöltek akkor sem, ha a „széleken" elidegenedhetnek a szavazók, vagy ha a magunknak a jelölteknek van saját ideológiájuk (Mueller, 2003, 241–243). A jelöltek álláspontjára, az általuk hirdetett álláspont megvalósíthatóságára, valamint az elszántságukra és képességeikre vonatkozó bizonytalanság is megszünteti a konvergenciát (Berger–Munger–Potthoff, 2000, 231–232). Ilyenkor még két jelölt esetén sincs sem konvergencia, sem egyensúly.

A két jelölt versenye leginkább a relatív többség *(plurality)* elvén alapuló választási rendszerben jellemző, amelyekben a győztes mindent visz *(first pass the post)*, azaz – ahogyan a Magyarországon a 106 egyéni választókerületben is – „az a jelölt lesz országgyűlési képviselő, aki a legtöbb érvényes szavazatot kapta" (*2011. évi CCIII. törvény az országgyűlési képviselők választásáról* 13. §). Arányos („listás") választási rendszer esetén olyan módszert alkalmaznak, amely a pártok által megkapott szavazati arányokat parlamenti mandátumokra arányosítja.[7]

3.3. Törvényhozás: kreatívan romboló járadékvadászat

A szavazók motivációinak sajátosságaiból az is következik, hogy a választók és a választottak közötti megbízó-ügynök probléma súlyosabb, mint a klasszikus, részvényesek kontra menedzsment esetben. A szavazóknak ugyanis ugyanúgy nincs ösztönzőjük a választások után a politikusok ellenőrzésére, ahogyan nincs ösztönzőjük a választások előtt az alternatívákról tájékozódni. A szavazói tájékozatlanság eredménye pedig az, hogy azon cso-

[7] Az arányos választási rendszerekben alkalmazott tényleges és lehetséges választási módszerek elemzése – ahogyan az alternatív szavazási eljárások elemzése is – külön fejezete a közösségi döntések elméletének, amelynek részletes tárgyalására itt nincs mód. Az alapokat lásd Johnson, 1999, 129–159. A magyar országgyűlési választási rendszerben az egyéni választói körzetekben megszerzetteken felüli és a kedvezményes mandátumokkal csökkentett 93 mandátumot az ún. D'Hondt-formula alapján osztják ki.

portok érdekei érvényesülnek – a tájékozatlanok kárára –, amelyeknek viszont van ösztönzőjük a tájékozódásra és a politikai cselekvésre. A tájékozatlan szavazó-adófizető így egyértelmű vesztese ennek a – politikusok és érdekcsoportok aktív részvételével folyó – járadékvadászatnak.

„A járadékvadászat szűkös erőforrás feláldozása mesterségesen létrehozott transzfer megszerzése érdekében" (Tollison, 1982, 578),[8] vagyis „az erőforrások járadék megszerzésére irányuló felhasználása, miközben a járadék maga olyan tevékenységből származik, amelynek társadalmi értéke negatív" (Tullock–Brady–Seldon, 2002, 43). A járadékvadászat tehát azért káros, mert a járadékvadász a jövedelem-átcsoportosítás érdekében használja fel azokat az erőforrásokat, amelyeket több jövedelem növelésére is lehetne használni. Káros még azért is, mert a járadékvadászat „áldozatai" szintén produktív célra is használható erőforrásokat áldoznak a járadékvadászat elleni védekezésre.

Ha azonban sokfajta járadékvadászi érdek létezik a társadalomban és minden érdeket képvisel egy érdekcsoport, akkor elvileg létrejöhetne e csoportérdekek hatékony egyensúlya. A csoportok járadékvadász viselkedését vizsgálva azonban Olson arra jut, hogy egyik járadékvadász érdekcsoport nem ellensúlyozza a másikat (Olson, 1987, 1997). A járadék ugyanis az érdekcsoport tagjai számára közjószág, azaz egyrészt többet fogyasztva belőle nem csökkentjük a csoport többi tagja fogyasztási lehetőségeit, másrészt a fogyasztásból nem is lehet kizárni a jószág termeléséhez hozzá nem járuló tagokat. Így a csoport egy tagjának nem éri meg erőforrásokat áldozni fel a járadék biztosításáért. Csak bizonyos csoportok képesek megoldani a kollektív cselekvés e problémáját (lásd *A jog gazdasági elemzése* című fejezetet) – az ilyenek általában kicsik, tagjaik sok hasznot húznak a járadékból (tipikusan egy iparág termelői), és képesek valamilyen „szelektív ösztönzőt" biztosítani a tagjaik részére (a szervezetben való tagság és a tagdíj befizetése valamilyen előnyt vagy hátrányt jelent azokkal szemben, akik nem tagok).

Az ilyen járadékszerzési lehetőségek soha nem fogynak el. Mivel a járadékszerzés újraelosztást jelent, s mivel az újraelosztás könnyen körkörös többséghez vezet, irányának megváltoztatásához mindig lehet új többséget is szerezni. Például a három szavazói csoport részesedését egy-egy számhármassal illusztrálva többségi szavazás esetén igaz az, hogy $(50, 40, 10) \succ (30, 50, 20) \succ (40, 30, 30) \succ (50, 40, 10)$, mert a három lépés közül mindegyiket támogatja valamelyik többség. Így egy kreatív politikus mindig felfedezhet egy újabb újraelosztási (járadékvadász) lehetőséget (Holcombe, 2002), főleg, ha a járadékvadászat a közösség kultúrájával sem ellenkezik (Choi–Storr, 2019).

„Visszacsinálni" viszont sokkal nehezebb a járadékvadászat és a járadékszerzés eredményeit. A járadék létrehozása mesterségesen szűkíti egy jószág kínálatát, ezért bizonyos szereplőket privilegizált helyzetbe hoz azzal, hogy kockázatmentes profitlehetőséget teremt számukra. A járadékra való jogosultság ugyanis az alternatív költségeket meghaladó

[8] A járadékvadászat irodalma igen kiterjedt, amit jól illusztrál, hogy egy alapvető tanulmányokat összegyűjtő, több mint egy évtizedes kötet is 1500 oldalas (Congleton–Hillman–Konrad, 2008). Az irodalom egyik klasszikusa megjelent magyarul (Krueger, 2004), ahogyan az érdekcsoportok irodalmának alapjait áttekintő egyik fontos írás is (Mitchell–Munger, 2004).

áron történő értékesítési lehetőség. Ez az arbitrázs – mint minden arbitrázs – csak átmeneti, mert a járadék kapitalizálódik (Tullock, 1975): beépül a járadékra való jogosultság árába. Másképp fogalmazva: a járadék megszerzéséért folyó verseny addig növeli a járadékra való jogosultság árát, amíg éppen megéri járadékszerzésre erőforrásokat áldozni. A mesterséges járadék megszüntetése ezért átmenetileg az eredeti (mesterséges szűkösség nélküli) helyzethez képest is rosszabb helyzetbe hozza a járadékvadászokat. Ezért, s mert a járadék megszüntetésére irányuló „reform" lehetősége is járadékvadászatot szül, „a reformista tevékenységeknek a jövőbeli torzulások megakadályozására kell irányulniuk, nem a múltbeliek irtására" (Tollison–Wagner, 1991, 68).

A PIACRA LÉPÉS SZABÁLYOZÁSA MINT JÁRADÉKKÉPZŐ ESZKÖZ

A fenti elmélet alapján a piaci tevékenység – például a piacra lépés – korlátozása járadékképzési eszköznek tűnik inkább, mintsem a közérdeket szolgáló szabályozásnak. Ezt az állítást Djankov és munkatársai nagy hatású cikkükben országkeresztmetszeti adatokkal támasztották alá, megmutatva, hogy 1. azokban az országokban, ahol több akadályt állítanak a vállalatok piacra lépése elé, az életkörülmények rosszabbak, és hogy 2. minél kevésbé demokratikus egy ország, annál több ilyen piacra lépési akadállyal szembesülnek ott a piacra lépni kívánó vállalatok (Djankov et al., 2002). Mindez arra utal, hogy a szabályozás a hatalmon lévő politikusok és a bürokraták érdekeit szolgálja.

Ennek kimutatására természetesen a szabályozás országok között összehasonlítható kvantitatív mutatóira van szükség. Djankov és munkatársai a jogrendszer más területeire vonatkozóan is végeztek hasonló vizsgálatokat (Djankov et al., 2003, 2008), s azóta az adatbázist a Világbank fejleszti *Doing Business* néven (Világbank, 2018). A vállalkozás indításán túl kiterjed az építési engedély megszerzésének, a villamos áram bevezetésének nehézségeire, az adójogszabályoknak való megfelelés költségeire, a tulajdonbejegyzés, a hitelfelvétel, a fizetésképtelenség kezelésének költségeire, de a kisebbségi tulajdonosokat védő jogszabályokat és a szerződések kikényszerítésének költségeit is értékeli. Az összesítésben a magyar szabályozási környezet a 2019-re vonatkozó adatok szerint 190 ország rangsorában az 53. helyen áll (Németország a 24., Románia az 52., Szlovákia a 42.). A legjobb értékelést az import- és az exportügyletek lebonyolításának szabályozása (1.) és a szerződések kikényszerítése kapta (22.), míg a legrosszabbat az építési engedélyek megszerzése (122.), a villamos áram bevezetése (110.) és a kisebbségi tulajdonosok védelme (110.). A puszta számokból kirajzolódó képet árnyalja Szalai–Jakab, 2016.

A magyar adatok Budapestre vonatkoznak, de a Világbank egy 22 bolgár, román és magyar várost összehasonlító kiadványa arra is rámutat, hogy az országon belüli regionális különbségek is jelentősek (Világbank, 2017). Egy-egy kereskedelmi vitának az elsőfokú bíróságon történő megoldása például jóval tovább tarthat Budapesten (605 nap), mint Debrecenben (330 nap).

3.4. Bürokraták és bírók

„Egy autógyár esetében a sikeres teljesítmény mércéje a profit [...] mi nem termelünk sem profitot, sem veszteséget, a mi mércénk az alkalmazotti létszám és a költségvetésünk. Ebből következik, Bernard: egy nagy minisztérium sikeresebb, mint egy kicsi" – mondja Sir Humphrey Appleby államtitkár a miniszter személyi titkárának az *Igenis, miniszter úr!* című vígjátéksorozatban. S ezzel össze is foglalja a közösségi döntések elméletének a bürokráciára vonatkozó egyik fő megállapítását.

A bürokrácia Niskanen-féle megközelítésében a bürokraták ösztönzőit egyrészt az határozza meg, hogy a bürokrácia a szolgáltatást monopóliumként nyújtja, vagyis egyetlen szolgáltatóként van jelen a piacon (Niskanen, 2001). Másrészt a bürokrácián belül dolgozók teljesítményének elismerése sokkal merevebb szabályokat követ, mint egy magánpiacon működő szervezetben, s az anyagi ösztönzők szerepe kisebb, azt az előléptetések és egyéb nem anyagi jellegű ösztönzők, illetve az *„on-the-job consumption"* helyettesítheti. Harmadrészt a politikus mint megbízó és a bürokrata mint ügynök közötti jelentős mértékű információs aszimmetria oda vezet, hogy a bürokratát nehéz ellenőrizni. Mindebből az következik, hogy a bürokrácia a költségvetése maximalizálására törekszik.

Niskanen modelljének több feltevését is (Niskanen, 2001, 264–267) megkérdőjelezhetjük. A költségvetés-maximalizáló feltevés helyett például nem plauzibilisebb-e azt feltenni, hogy a bürokrácia a költségvetés diszkrecionális részét, vagyis az összes kiadás és az outputhoz szükséges minimális költség különbségét maximalizálja? A megbízó vagy a „szponzor" valóban olyan passzívan viselkedik-e, mint ahogy az elmélet feltételezi? Kérdés az is – és a bürokrácia viselkedését is nagyban meghatározza –, hogy a szponzor és a bürokrata közötti alku egyáltalán milyen költségvetési szintekről folyhat, s mi történik, ha nincs új megállapodás. Ha létezik ugyanis egy ilyen minimális költségvetési szint, akkor az meghatározza a bürokrata vegye-vigye szerződésben megnyilvánuló alkuerejét. Ezért amennyiben a minimális szint kisebb, mint a mediánszavazó (és a politikus) által optimálisnak tartott, akkor a *nagyobb* minimális szint *kisebb* kiadási szintet eredményez (Romer–Rosenthal, 1979).

A bíróságok általában a napi politikától függetlenek, így mentesnek tűnnek az érdekcsoportok befolyásától, a bírói függetlenség mégsem mond ellent a kormányzat érdekcsoport elméletének (Anderson, 2001). A politikusok ugyanis – mint az érdekcsoportok közötti „jövedelemtranszfer-szerződések brókerei" – érdekeltek abban, hogy ezeket a szerződéseket ne lehessen túl könnyen megváltoztatni. A kormányzati tevékenységet az előző pontban részletezett, a járadékvadászatot és az érdekcsoport-logikát hangsúlyozó elmélet szemüvegén keresztül szemlélve oda jutunk ugyanis, hogy a politikai folyamat az érdekcsoportok közötti jövedelemtranszferek megszervezése, és ebben a folyamatban a politikusok az üzletkötők. A független bíróság egyfajta eszköz arra, hogy e szerződések viszonylag tartósak, ezáltal hitelesek legyenek.

Ugyanakkor a függetlenség túl nagy lenne, ha megakadályozná az ilyen „szerződések" megkötését. Törvényhozói szempontból tehát a bírói függetlenségnek van egy egyensúlyi mértéke, s a bírók szempontjából sem feltétlenül jó a túl nagy függetlenség. A precedensek követésére az ösztönzi őket, hogy megőrizzék annak a közösségnek a viselkedési szabályait, amely lehetővé teszi a bírói hivatal működését (Fleck–Hanssen, 2013, 243–244).

Az alkotmánybíráskodást nézve a *public choice* szemüvegén keresztül hasonló következtetésekre juthatunk (Vanberg, 2015). Egyrészt a kormányon lévő politikusoknak is érdekükben állhat a független alkotmánybíróság mint arra az esetre szóló biztosítás, amikor ellenzékben lesznek. A szavazók szemszögéből az alkotmánybíróság koordinációs problémát old meg, amennyiben az alkotmány értelmezésével „fókuszpontot", egyfajta „fogódzót" kínál nekik arra, hogy eldöntsék: túllépett-e a kormányzat az általuk megengedhetőnek tartott cselekvések körén. A szavazók és a politikusok azonban akkor fogják az alkotmánybíróság függetlenségét és autoritását tiszteletben tartani, ha az a döntéseivel nem távolodik el túlzottan az általuk is helyesnek tartottól, ami viszont teret ad az alkotmánybíróság stratégiai viselkedésének. A pártverseny megváltozott erőviszonyai így tükröződni fognak az alkotmánybíróság döntéseiben.

Az alkotmánybíróság függetlensége és autoritása annál valószínűbb tehát, minél nagyobb a verseny a politikai piacon, minél nehezebb koordináltan fellépni az alkotmánybíróság döntései ellen a politikai hatalom intézmények közötti töredezettsége miatt, és minél inkább összhangban vannak a bíróság döntései a politikusok és a szavazók érdekeivel. Ezeket az állításokat alátámasztani látszanak a magyar alkotmánybírósággal kapcsolatos tapasztalatok. Szente Zoltán és Gárdos-Orosz Fruzsina a magyar alkotmánybíráskodás 2012 óta bekövetkezett változásait vizsgálva arra jut, hogy bár az alkotmánybíróság a végrehajtó hatalmat nem korlátozó, hanem inkább támogató attitűdjének kialakulása egybeesett néhány vélt vagy valós válsághelyzettel, az igazi okok nem ezek. A kétharmados parlamenti többség, illetve a hatalmi ágak szétválasztásának gyengülése és általában a jogállam erodálódása volt az igazi ok, valamint az, hogy minderre az alkotmánybírók – főleg az újonnan választottak – is reagáltak (Szente–Gárdos-Orosz, 2018).

■ 4. ALKOTMÁNYOS POLITIKAI GAZDASÁGTAN

A „gazfickók" politikai viselkedésére vonatkozó eddigi megállapítások segíthetnek abban, hogy az alkotmányos szabályok megalkotásáról, tehát a szabályok közötti választásról gondolkodjunk. Az alkotmányos politikai gazdaságtan (alkotmányos közgazdaságtan) a politikai gazdaságtani kérdésekre tehát „magasabb" elemzési szintről tekint: a (politikai) szabályok közötti választással foglalkozik. Az alábbiakban az alkotmányos közgazdaságtan kétfajta kérdésfelevetését mutatjuk be röviden: miért kell és milyen legyen az alkotmány, valamint hogy az eltérő alkotmányok következményei számszerűsíthetők-e országok összehasonlításával.

4.1. A szabályok (az alkotmány) értelme

A második alfejezetben felvetett preferenciaaggregálási problémából indulva ki a „jó szabályok" keresésében eljutunk az alkotmányos politikai gazdaságtan alapproblémájához. Az világos, hogy a „társadalmilag jó" csak szabálystruktúra lehet, s nem valamilyen állapot vagy eredmény. Még ekkor is kérdés azonban, hogy – társadalmi jóléti függvény hiányában – honnan tudhatjuk, hogy egy szabály vagy szabálystruktúra „jó".

Ez a kérdés ekvivalens azzal, hogy racionális és önérdekkövető emberek milyen szabályokat (milyen alkotmányt) hoznának létre a hobbesi anarchiából[9] kiindulva. Egy ilyen „társadalmi szerződésnek" két szintje kell hogy legyen: egy alkotmányos és egy „posztkonstitúciós" (Buchanan, 2000). A jogok kijelölése, a (politikai) játékszabályok megválasztása az első szint, a második szint pedig az e szabályok meghatározta keretek közötti cseréket foglalja magában, a „mindennapi politikát" is beleértve.[10]

Az alkotmányozás mint sokszereplős csere hatékonyságában csak akkor lehetünk biztosak, ha a szerződést a közösség tagjai egyhangúan elfogadják (Hauwe, 2005, 227–228). Az egyhangú döntésnek azonban korlátai vannak, amelynek felismerése és elemzése az alkotmányos politikai gazdaságtan legismertebb eredménye. Buchanan és Tullock mutat rá arra, hogy a kollektív döntéseknek belső költségeik (az alku költsége) és külső költségeik (az egyet nem értőket ért kár) is vannak (Buchanan–Tullock, 1999). Mivel a döntéshez szükséges szavazati arány növelésével a belső költség növekszik, a külső költség pedig csökken, az összes költségnek (a külső és a belső költség összegének) valószínűleg van 0 és 100% közé eső minimuma. E szavazati arány az optimális „többség".

Az egyik fontos következménye mindennek, hogy alkotmányozni – különböző közösségi döntésekre különböző döntési szabályokat alkotni – racionális dolog. Alkotmányra – s nemcsak politikai alkotmányra, hanem általában szabályokra – azért van szükségünk (Brennan–Hamlin, 2001, 127–133),[11] hogy 1. kihasználhassuk a kooperációban rejlő lehetőségeket hosszú távon is (fogolydilemma), 2. kiszámíthatóbbá tegyük egymás számára cselekvéseinket (koordinációs probléma), 3. rövid távú érdekeink alapján végzett cselekvéseinket korlátozva lehetővé tegyük hosszú távú céljainak elérését (Odüsszeusz-probléma vagy időbeli inkonzisztencia), 4. a másoknak tett ígéreteink hitelesek legyenek (bizalomprobléma).

[9] A hobbesi anarchia azt az eredetileg Thomas Hobbes által leírt „természetes állapotot" jelöli, amelyben az egyéneknek nincsenek tulajdonjogaik, így mindenki harcol mindenki ellen (Buchanan, 2000, 12–15).

[10] Az alkotmányos szemléletmódnak természetesen a jogászi attitűdre, illetve a bíró szerepfelfogására vonatkozóan is vannak következményei. Buchanan meglehetősen kritikus a jog gazdasági elemzésének a jogi gyakorlatban való – pontosabban a hatékonyságnak mint normatív kritériumnak a bírói gyakorlatban való – alkalmazásával szemben (Buchanan, 1974). Az érvelése egyrészt a politika konstitúciós és posztkonstitúciós szintje közötti megkülönböztetésén, másrészt a jog *(law)* és a jogalkotás *(legislation)* közötti különbségtételen alapul. Meg kell különböztetnünk egymástól ugyanis 1. az alkotmányt, amely a politikai játékszabályokat és a jogosultságokat definiálja, 2. a jogot, amely a jogosultságok e halmazán belül ítéli meg az egymással konfliktusban álló követeléseket, valamint 3. a közjavak mennyiségéről döntést hozó politikát. A probléma akkor jelentkezik, amikor a jogászok az 1. és a 3. „törvényhozó" szerepet látják el, és nem a 2. szerepet. A hatékonyságot mint normát alkalmazva azonban éppen ezt teszik egy „külső" – jogon kívüli – kritérium alkalmazásával.

[11] Az alkotmányozás melletti érveket természetesen nemcsak a *public choice* kereteken belül lehet megfogalmazni. A magyar Alaptörvény kapcsán erről lásd Jakab, 2010.

A második – és legtöbb figyelmet kapott – következtetés az, hogy az 50% +1 szavazat szabály nincs kitüntetett helyzetben. *A priori* a 48 vagy a 84% ugyanolyan jó lehet, mint az 50. Az 50%-os szabály annyiban azonban mégis különleges (Munger–Munger, 2015, 149–150), hogy a külső költség 50%-os aránynál lefelé „ugrik", mert ha ennél kisebb szavazati arányt követelünk meg, akkor a javaslatot és annak ellenkezőjét is el lehet fogadni, míg az 50% + 1 szavazat szabály kizárja ezt.

De lehet-e egyhangú döntéssel határozni arról, hogy a közösségi döntéseinket nem egyhangú döntéssel hozzunk majd meg? Buchanan és Tullock szerint az alkotmányos szinten hozott döntéseket övező bizonytalanság miatt lehet (Buchanan–Tullock, 1999, 37, 77–81). A rawlsi „tudatlanság fátyla" koncepciót megelőzve és megelőlegezve (Hauwe, 2005, 234) úgy érvelnek, hogy emiatt a bizonytalanság miatt az állampolgár nem tudja megjósolni, hogy egy-egy jövőbeli döntés során kisebbségben marad-e (Hamlin, 2013, 76–79). Az átlagpolgár számára hasznos alkotmányt tehát várhatóan egyhangúan fogadják el a racionális emberek.

A „milyenek legyenek az alkotmányos szabályok?" kérdésre kevésbé absztrakt szinten ad választ közpénzügyi témákat feszegetve Brennan és Buchanan. A „gazfickó feltételt" úgy konkretizálják, hogy a kormányzatot leviatánként, bevételmaximalizáló kormányzatként modellezik, amely bár tiszteletben tartja az alkotmányos korlátokat, posztkonstitúciós szinten mindent megtesz annak érdekében, hogy az adóbevételét maximalizálja. Ebből kiindulva meg tudják mutatni, hogy az adózók jobban járnak, ha olyan fiskális alkotmányt fogadnak el, amely szerint az adóalap nem lehet akármekkora, bizonyos jövedelem adómentességet élvez, és érvényesül a horizontális igazságosság (Brennan–Buchanan, 1980).[12] Az „adózási alkotmány" központi jelentőségű tehát alkotmányos közgazdasági szempontból, s annál is inkább meglepő, hogy a magyar Alaptörvény éppen ezt a területet vonja ki az Alkotmánybíróság hatásköre alól (Szalai–Jakab, 2016, 127–130).

Felismerve, hogy a centralizáció és a kormányzaton belüli verseny hiánya lehet a leviatánszerű viselkedés fő oka, a fiskális föderalizmust (Szalai, 2002) a túlterjeszkedésre és túladóztatásra hajlamos állam egyik korlátjaként azonosíthatjuk. Az ambíciót ambícióval szembeállító madisoni elv megnyilvánulása ebben az esetben a helyi kormányzatok közötti verseny. Ugyanakkor a joghatóságok közötti negatív hatások e versenyt lefelé irányuló spirállá is tehetik (Farina, 2005, 205–206) a tisztán redisztributív funkciók finanszírozása elől menekülő gazdagok lábbal való szavazása miatt. Ez a *„race to the bottom"* azonban kevésbe valószínű, ha a kormányzatok az általuk nyújtott szolgáltatás minőségével is versenyeznek (Curzon-Price, 2008). Önmagában azonban a föderalizmus kevés ahhoz, hogy a központi kormányzatot korlátozza. Egyrészt az ingatlanra kivetett adó

[12] Brennan és Buchanan legfontosabb megállapításainak nagyon tömör magyar nyelvű összefoglalását lásd Cullis–Jones, 2003, 621–626.

terhétől egyszerűen nem lehet megszabadulni ilyen módon, mert kapitalizálódik annak árában (Caplan, 2001). Másrészt az alkotmányos szinten föderatív berendezkedés nem feltétlenül eredményez egymással versengő föderatív kormányzatokat, s nem feltétlenül vezet decentralizációhoz (Blume–Voigt, 2011).

A centralizált döntéshozatalból származó hatékonyságveszteségeket tovább erősíti a szavazatcsere *(logrolling)* lehetősége. A törvényhozás többségét adó képviselők olyan döntéseket hozhatnak, amelyek az általuk képviselt választókörzetek számára nettó haszonnal járnak, de az összes választókörzetet tekintve kevesebb a hasznuk, mint a költségük, mert a költségeket minden körzet viseli, például magasabb központi adókat fizetve. További probléma, hogy ha a képviselők saját választóik többségi akaratát követve hoznak egyszerű többséggel elfogadott döntést, akkor a döntés legrosszabb esetben csak a választópolgárok negyedének akaratát tükrözi. E probléma megoldása az egyszerű többségnél nagyobb többség megkövetelése, amelynek – ezek szerint – annál nagyobbnak kellene lennie, minél magasabb kormányzati szintre vonatkozik.

A kétkamarás törvényhozás szintén felfogható a többségi akarat túlterjeszkedését korlátozó alkotmányos megoldásnak. Buchanan és Tullock alapján ez a *public choice* egyik klasszikus eredménye (Buchanan–Tullock, 1999, 231–246). Congleton felvet egy új érvet is: a két ház pártosodásának következménye az, hogy a kétkamarás törvényhozás kiszámíthatóbb is (Congleton, 2006). Igaz, a *public choice*-ban általában közvetlenül választott vagy szövetségi felsőházat tételeznek fel, s ahogy Jakab András rámutat, a választott második kamara e hasznainak érvényesüléséhez a politikai kompromisszumokat elfogadó politikai kultúra is kell (Jakab, 2011, 17–19). Ezzel összhangban látszik lenni, hogy Congleton a svéd és a dán második kamara eltörléséről mutatja meg: növelték a gazdaságpolitika kiszámíthatatlanságát (Congleton, 2006).

A második kamarával kapcsolatos érvek és ellenérvek tükrözik a *public choice* már felvázolt alapdilemmáját: a többségi akarat minél hűbb képviselete és a többség hatalmának korlátozása között átváltás van. Így például a reprezentációt hangsúlyozó Blankart és Mueller az európai alkotmányról gondolkodva elveti az Európai Tanács mint második kamara szükségességét (Blankart–Mueller, 2004). Hasonló, de a magyar felvetésekre reagáló érvelés alapján Jakab sem lát a második kamara mellett szóló érvényes érveket (Jakab, 2011, 18). Congleton imént hivatkozott tanulmányának eredményei viszont azt támasztják alá, hogy az Európai Tanács mint második kamara jó gondolat.

4.2. Az alkotmány komparatív és kvantitatív szemléletben

Az elmúlt húsz évben az alkotmányos közgazdaságtanon belül az empirikus-kvantitatív módszerekkel dolgozó szakirodalom mutatta a leggyorsabb fejlődést. Az effajta vizsgálatok függő változója[13] lehet a gazdasági fejlődés (GDP, termelékenység), de a (gazdaság-)

[13] A regressziós elemzés terminológiája szerint függő változónak nevezik azt a változót, amelynek – jelen esetben országok közötti – eltéréseit magyarázni kívánjuk a független változókkal. Azt, hogy melyik változót választjuk függő változónak és melyiket függetlennek, a tesztelni kívánt elméletünk alapján dönthetjük el, vagyis e kettő statisztikai összefüggése önmagában nem jelent okozati viszonyt.

politikát közvetlenebbül jellemző változó is (költségvetési deficit, az állami kiadás mértéke, a korrupciót vagy a kormányzás minőségét leíró index).

Az alkotmány számszerűsítésének egyik módszere az, amikor az alkotmány egy-egy jellemzőjét – többségi vagy arányos elvű-e a választási rendszer, elnöki vagy parlamentáris-e a kormányzati forma, kétházas-e a törvényhozás – igen/nem kérdéssé egyszerűsítjük, amelynek a hatását így a *„dummy* változó" (azaz a 0 vagy 1 értéket felvevő változó) koefficiensének nagysága és statisztikai szignifikanciája tükrözi. De megszámolhatjuk például a döntési folyamatban részt vevő, vétójoggal rendelkező politikai szereplőket (Voigt, 2011, 234), vagy megmérhetjük a választási körzetekre eső képviselők számát, illetve az egyéni körzetben megválasztott képviselők arányát (Persson–Tabellini, 2003).

E kvantitatív irodalom megkerülhetetlen darabja Persson és Tabellini e 2003-as kötete. A szerzők a választási rendszer arányos vagy többségi voltára, valamint a kormányzati rendszer elnöki vagy parlamentáris voltára fókuszálnak,[14] s megmutatják, hogy számos előbb említett függő változóra hatással vannak. A két hatás összeadódik, azaz például egy olyan országban, ahol elnöki rendszer és többségi elvű választási rendszer van, az előrejelzésük szerint (Persson–Tabellini, 2003, 160) 10 százalékponttal kisebb a GDP-hez viszonyított központi kormányzati kiadás egy olyanhoz képest, ahol parlamentáris a kormányzás és arányos a választási rendszer (de más szempontból nem különböznek).

Az empirikus alkotmányos közgazdaságtan rohamos fejlődése eredményeként egyre távolabb került a Persson és Tabellini-féle magabiztos megállapításoktól (Voigt, 2011), ami nemcsak az elméleti megállapítások feltételes jellegének, hanem a mérés nehézségeinek is köszönhető. Az alkotmányt kvantifikáló mutatók ugyanis mérhetnek *de jure* és *de facto* alkotmányosságot is, másrészt számos alkotmányos mérőszám nem az alkotmányos szintre vonatkozó szabályokat, hanem az – azokból részben következő – (gazdaság)politikai eredményeket méri (lásd fönt a föderáció kontra decentralizáció kérdést).

HOGYAN SZÁMSZERŰSÍTSÜK AZ ALKOTMÁNY(OSSÁGO)T?

A *de jure* alkotmány egy aspektusát számszerűsíti Bjørnskov és Voigt, amikor az alkotmányok rendkívüli részeit az alapján helyezik el a 0 és 1 közötti skálán, hogy milyen könnyű rendkívüli állapotot hirdetni, és hogy mekkora hatalom összpontosul ilyenkor a végrehajtó ág kezében. 351 alkotmányt vizsgálva arra jutnak, az alkotmányok e szempontból tipizálhatók, de a 2011-es magyar Alaptörvény – csakúgy, mint az 1949-es német és a 2007-es montenegrói alkotmány – *„outlier"*, vagyis nagyon kilóg a sorból (Bjørnskov–Voigt, 2018).

[14] Magyarországot – az 1990 és 1998 közötti helyzetet figyelembe véve – a vegyes választási rendszerbe és a nem elnöki kormányzati formába sorolják be (Persson–Tabellini, 2003, 84–88). Ezek a jellemzők azóta sem változtak, még ha a választási rendszerben a többségi elv szerepe 2011 óta nagyobb is. Utóbbit mutatja, hogy növekedett a választókerületek és az országgyűlési képviselők számának aránya, ahogyan a nem pártlistán választott képviselők aránya is.

Lehet mérni a *de facto* alkotmányosságot is, ahogyan Yanovskiy és Ginker legnagyobb objektivitásra törekvő minimalista indexe, amely azt vizsgálja, hogy 1. a választásokat elvesztő elit átadja-e a hatalmat, 2. szokott-e veszíteni a bíróságokon a kormányzat, és 3. a média kritizálhatja-e a kormányt (Yanovskiy–Ginker, 2017). E mérce alapján például az Egyesült Királyság 1832 óta – a két világháború éveinek kivételével – jogállam, míg Magyarország az 1811 és 2010 közötti időszakban csak 1990 után volt az. A valamivel enyhébb „korlátozott kormányzat" kritériumainak azonban megfelelt 1867 és 1914 között, 1945 és 1948 között és 1956-ban. Az uniós csatlakozás óta eltelt időszakban az alkotmányosság hagyományosabb mérőszámai a magyar jogállam lassú erózióját mutatják (Jakab, 2018).

Bár Persson és Tabellini eredményei – különösen a kormányzati formára vonatkozók – nem bizonyultak robusztusnak (Blume et al., 2009), hosszú időre meghatározták az empirikus alkotmányos közgazdaságtan kérdéseit és módszertanát. E két alkotmányos dimenzió vizsgálata azóta is a középpontban van, a föderalizmussal és a kétkamarássággal együtt.

■ 5. KONKLÚZIÓ

Közgazdász nézőpontból a politika egyszerűen a közösségi döntéshozás folyamata, amelyet a *public choice* az egyéni érdekekből kiindulva értelmez és értékel – meglehetősen kritikusan. Ebből a szemszögből – mint láttuk – a politika nem egyensúly, inkább körkörös folyamat, amely könnyen járadékvadász, romboló folyamattá válhat, ezért érdekünkben áll korlátok közé szorítani. De ha nem is gondoljuk, hogy ilyen a politika, érdemes ilyennek *feltételeznünk*, s a legrosszabbra is felkészülve arra törekedni, hogy a „gazfickók" a lehető legkisebb kárt okozhassák.

Abból azonban, hogy a demokrácia intézményeit ilyen kritikus látószögből értékeljük, nem következik, hogy a demokrácia ellen és az autokrácia mellett szólunk (Fleury–Marciano, 2018). Két szempontból is rosszul következtetnénk, ha a *public choice* fenti áttekintéséből erre jutnánk. Egyrészt azért, mert demokratikus közösségi döntéseket a nem kevésbé demokratikus piaci döntésekkel vetjük össze elsősorban. A közösségi és a piaci döntések ilyen összevetéséből gyakran az a következtetés adódik, hogy bizonyos döntéseket jobb az egyénre, mint a közösségre hagyni.

Másrészt az alkotmányos politikai gazdaságtan rámutat, hogy a többségi akarat korlátozása demokratikus lehet, mert jó okunk van azt gondolni, hogy az effajta korlátok részei lennének egy olyan alkotmánynak, amelyet a bizonytalanság fátyla mögött döntő állampolgárok egyhangúan fogadnának el (Vanberg, 2018). A többségi elven alapuló kormányzat kudarcainak felismerése szükséges annak demokratikus eldöntéséhez, hogy milyen korlátokat állítsunk saját közösségünk politikai cselekvésének útjába, ezzel bővítve a közösség tagjai által elérhető célok halmazát.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Buchanan, James M. (1992): *Piac, állam, alkotmányosság* [ford. Szegő András]. Budapest, KJK.

Congleton, Roger D. – Grofman, Bernard – Voigt, Stefan (szerk.) (2019): *The Oxford Handbook of Public Choice, 1–2.* New York, Oxford University Press.

Cullis, John – Jones, Phillip (2003): *Közpénzügyek és a közösségi döntések* [ford. Homonnai János]. Budapest, Aula.

Holcombe, Randall G. (2016): *Advanced Introduction to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar.

Johnson, David B. (1999): *A közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba* [ford. Nagy László Ábel]. Budapest, Osiris.

Mueller, Dennis C. (2003): *Public Choice III.* New York, Cambridge University Press.

CSERNE PÉTER

A JOG GAZDASÁGI ELEMZÉSE

BEVEZETÉS

A jog gazdasági elemzése (JGE, angolul *economic analysis of law vagy law and economics)* tömören és absztraktan fogalmazva a mainstream közgazdaságtan módszereinek és eszközeinek alkalmazását jelenti a jogi intézmények, szabályok és gyakorlatok elemzésében. A JGE a jogtudományi vizsgálódás egy olyan módszertani paradigmája, amely az utóbbi fél évszázadban, különösen az Amerikai Egyesült Államokban, a jogi gondolkodás alapvető átalakulásához vezetett, a magyar jogtudományban ugyanakkor viszonylag ismeretlen. E fejezet célja a JGE kulcsfogalmainak és módszereinek bemutatása a közgazdasági elemzés mint módszertani paradigma mibenlétének, főbb változatainak és korlátainak áttekintésén keresztül. Erre alapozva folyhatnak azután a JGE elméleti előrejelzéseit tesztelő, tartalmi állításai és eredményei által inspirált és újabb hipotéziseket generáló empirikus vizsgálódások. Ezek érdemi megvitatása azonban már túlmutat e fejezet keretein.

1. A JGE-RŐL ÁLTALÁBAN

Az, hogy a jogi szabályozás, valamint a jogi intézmények döntő hatással vannak a gazdaság működésére, csak az olyan absztrakt közgazdasági modellek felől nézve volt újdonság, mint az általános egyensúlyelmélet. A közgazdaságtan általában már létrejöttétől kezdve foglalkozott a gazdaságszabályozás (a materiális értelemben vett gazdasági jog: piacszabályozás, versenyjog stb.) magyarázatával és értékelésével. A JGE ellenben *nem* „a gazdaság és a jog viszonyával" foglalkozik, legalábbis nem elsősorban és kizárólag. Mint azt *A közösségi döntések elmélete* című fejezetben láttuk, a mai közgazdaságtan a gazdaság fogalmának *formális* értelmezését követi. Eszerint a gazdasági elemzés kiindulópontja az egyéni döntés mint racionális választás az alternatív célokra felhasználható, szűkösen rendelkezésre álló eszközök között. A gazdaság fogalmának e formális, az emberi cselekvések

logikai összefüggéseire összpontosító értelmezése a kiindulópontja nemcsak a közgazdaságtannak, hanem a mikroökonómiai modellek szociológiai általánosításaként értelmezhető racionális döntések elméletének is (Cserne, 2015, I. rész). Ez az értelmezés teszi lehetővé, hogy a közgazdaságtan elemzési eszközeit tartalmi értelemben *nem* gazdasági jelenségekre, köztük a jogra is alkalmazni lehessen. A mai értelemben vett JGE kezdetét éppen az jelentette, hogy szubsztantív értelemben *nem* gazdasági jogterületeken (például a kártérítési jogban, a büntetőjogban, a családjogban, az alkotmányjogban) is alkalmazni kezdték a mikroökonómia elemzési eszközeit. A gazdasági elemzés elfogadottsága az utóbbi évtizedekben a jogi szabályozás érdemi tartalmi módosításaiban is tetten érhető: a versenyjog átalakulása, számos iparág deregulációja, a közpolitikai döntések kötelező költség-haszon elemzése, a közgazdasági vagy általában következményorientált érvek alkalmazása a jogi érvelésben mind összefügg a JGE elterjedésével.

Ma már szinte áttekinthetetlen mennyiségben állnak rendelkezésre a JGE módszertanát és alkalmazásait ismertető tankönyvek; tanulmányok és monográfiák százai alkalmazzák a közgazdasági elemzési eszközöket a tételes jog minden területén, s ezen túl a jogszociológia, a jogtörténet, a jogösszehasonlítás és a jogelmélet körében is hatást gyakorol. Tudományos társaságok, kutatóközpontok, egyetemi képzési programok és a JGE-re szakosodott folyóiratok jelzik az irányzat intézményesedését a világ számos országában és régiójában. Magyarországon a JGE az irányzat klasszikus tanulmányait közlő úttörő jelentőségű válogatás (Harmathy–Sajó, 1984) megjelenése óta eltelt három és fél évtizedben szerény, de növekvő mértékben van jelen a jogirodalomban és az oktatásban.[1] Mivel a JGE alapfogalmainak és módszereinek standard áttekintése magyarul is elérhető (Cooter–Ulen, 2005), így itt a legfontosabb fogalmak és módszerek bemutatására szorítkozunk.[2]

■ 2. POZITÍV ÉS NORMATÍV ELEMZÉS

A JGE körébe eső kutatások, nagy általánosságban, a közgazdaságtan elméleti és módszertani apparátusának segítségével igyekeznek magyarázatokat és előrejelzéseket adni egyrészt azzal kapcsolatban, hogy a jogi szabályok milyen hatással vannak gazdasági és társadalmi kimenetelekre, másrészt arról, hogy különböző körülmények között a jog szabályai várhatóan hogyan keletkeznek és változnak, illetve hogy adott feltételek között várhatunk-e hatékony jogszabályokat. Harmadrészt a JGE egy normatív programot is megfogalmaz: értékeli a jogi szabályokat a társadalmi jólétre gyakorolt hatásuk szempontjából, vagy szerényebben: a közgazdaságtan modelljeivel és az ökonometria analitikus eszközeivel hozzájárul ahhoz, hogy láthassuk és értékelhessük, vajon egy adott jogi változás, adott (filozófiailag igazolt, politikailag kívánatos, törvényhozó által kitűzött stb.) célok szempontjából várhatóan kedvező hatást gyakorol-e vagy sem. A JGE tehát – a közgazdaságtan szokásos feltevéseivel összhangban – úgy tekinti a jogot, mint egy „árrendszert", ösztönzőrendszert, vagyis mint a racionálisan cselekvő, érdekeiket követő egyének cselekvését befolyásoló korlátok egyikét. A jog e következményorientált (konzekvencialista) értelmezés szerint az emberi magatartást befolyásoló ösztönző. Értékelése azon alapul, hogy milyen hatást vált ki a társadalomban.

A legáltalánosabb értelemben tehát a JGE három fő területe (Friedman, 1991, 371):

1. a jogi szabályok *hatásának* előrejelzése, elsősorban a mikroökonómiai elmélet alapján,
2. a jogi szabályok, illetve döntések *keletkezésének* és tartalmának előrejelzése, elsősorban közgazdasági modellek segítségével,[3]
3. annak meghatározása, hogy valamely helyzetben közgazdasági értelemben mely szabályozás *hatékony*, s ennek alapján javaslat megfogalmazása, az ún. jóléti közgazdaságtan alkalmazása.

Míg az első két kérdés az ún. pozitív elemzés területére esik, a harmadikat a normatív JGE körébe szokás sorolni. Persze sokan, sokféle okokból és sokféle normatív elkötelezettség alapján állva használnak és használhatnak pozitív közgazdasági érveket. A pozitív és normatív elemzés tehát analitikusan elkülöníthető, noha a gyakorlatban gyakran összekapcsolódik. Mint alább részletesen is látni fogjuk, a JGE vonzereje főként abban áll, hogy racionális és átlátható technikát kínál közpolitikai döntéshozók számára, amennyiben segít meghatározott társadalmi problémák alternatív jogi megoldásainak azonosításában s várható társadalmi következményeik alapján való összehasonlításában és értékelésében.

A JGE szerint például a szerződésen kívüli károkozás szabályait (vétkességi vagy objektív felelősség, kárenyhítési kötelezettség stb.) aszerint kell meghatározni, hogy melyik szabály esetén lesz a legkisebb a balesetek összes költsége (a kár nagysága, a megelőzés költségei és az adminisztratív költségek együttvéve (Calabresi, 1970; Szalai, 2013a). Mivel ezek a költségek egy bizonyos határon túl csak egymás rovására csökkenthetők, azaz vannak olyan károk, amelyek csak aránytalanul magas költséggel előzhetők meg, a balesetek társadalmilag optimális száma nem nulla. Gondoljunk bele, milyen sebességgel kellene haladniuk a járműveknek ahhoz, hogy egy esetleges ütközés biztosan ne okozzon súlyos sérülést vagy nagyobb kárt. Az a tény, hogy a sebességkorlátok ennél sokkal magasabbak, jelzi, hogy a modern társadalmak bizonyos előnyökért cserébe hajlandók jelentős kockázatot vállalni. Az persze józan ésszel is belátható, hogy a szűkös erőforrások baleset-megelőzésre való felhasználásának észszerű korlátai vannak. A JGE azonban explicitté teszi, analitikus modellek segítségével elemzi, és ha elegendő információ áll rendelkezésre, empirikus elemzés útján számszerűsíteni is tudja az ilyesféle mérlegelések szempontjait.

[1] Az újabb hazai JGE-irodalomból lásd Szalai, 2013b; Katona–Szalai, 2013.
[2] E fejezet alapja Cserne, 2015, II. rész 1–2. és III. rész 1. fejezet.
[3] E kutatási területtel elsősorban a közösségi döntések elmélete foglalkozik, amelyet többnyire a JGE-től viszonylag elkülönült kutatási területként szokás tekinteni. Némelyek azonban a JGE egyik irányzataként tárgyalják (lásd például Mercuro–Medema, 1997, 3. fejezet).

■ 3. ALAPFOGALMAK ÉS FŐBB EREDMÉNYEK

Tartalmi értelemben a JGE-nek a jog szerepéről szóló mondanivalója három pillérre épül: 1. a piacok mikroökonómiai elméletére és a tranzakciós költségek fogalmára, 2. a Coase-tételre, valamint 3. a *common law* hatékonyságának tételére.

3.1. Piaci csere és tranzakciós költségek

Adam Smith munkássága óta a közgazdaságtan talán legfontosabb eredménye annak kimutatása volt, hogy a magánérdekeiket követő egyének cselekvéséből milyen feltételek között és miként származik társadalmi jólét. Ennek mechanizmusa, végletesen leegyszerűsítve, a következő: Az önkéntes csere a résztvevők számára kölcsönösen előnyös. Ha pedig e cserék tényleges vagy virtuális intézményes közegében, a piacon érvényesül a szabad verseny, nincsenek külső gazdasági hatások (externáliák) és jelentős információs aszimmetriák, ez a decentralizált mechanizmus az önérdekkövető egyéni cselekvések nem szándékolt következményeként gazdaságilag hatékony eredményhez (a maximális társadalmi jóléthez) vezet. Vagyis az erőforrások olyan elosztásához (Pareto-optimum), amelyhez képest az egyének releváns csoportjából bárki csak akkor kerülhetne jobb helyzetbe, ha ezáltal legalább egyvalaki rosszabb helyzetbe kerülne.[4] A jóléti közgazdaságtan fontos eredménye, hogy a Pareto-optimumban az erőforrások allokációja hatékony. Az allokatív hatékonyság annyit jelent, hogy minden erőforrást arra a célra használunk (ahhoz a szereplőhöz juttatunk, allokálunk), amelyben (akinek számára) az (fizetési hajlandóságban mérve) a legtöbbet ér (Posner, 1998, 1. fejezet; Zerbe, 2001, 2014).[5]

Az önkéntes tranzakciók folytán előálló társadalmi jólét tételéből az a normatív következtetés adódik, hogy a jognak elő kell mozdítania az önkéntes tranzakciókat. Mind negatív értelemben, az – úgymond – mesterséges jogi korlátok lebontásával, mind pozitív értelemben, megkönnyítve és betartatva az egyének megállapodásait. A jog egyik fő funkciója eszerint, hogy csökkentse az egyének közötti önkéntes megállapodások (szerződések) megkötésének és teljesítésük ellenőrzésének, kikényszerítésének költségeit, vagyis az ún. tranzakciós költségeket. Például az ingatlan-nyilvántartás működtetése vagy a szerződési jog diszpozitív szabályai ebben az értelemben járulnak hozzá a hatékonysághoz és a társadalmi jóléthez.

[4] Másképp megfogalmazva: a Pareto-optimum esetében nem lehetséges további ún. Pareto-javítás. Valamely *A* helyzethez képest egy *B* helyzet Pareto-javítást jelent, ha *B*-ben legalább egyvalakinek a helyzete jobb, mint *A*-ban, miközben senkinek a helyzete sem rosszabb az új helyzetben.

[5] A hatékonyság fogalmát a közgazdaságtan időnként másféle értelemben is használja. A termelési (produktív) vagy technológiai hatékonyság azt jelenti, hogy egy adott célt a legkevesebb erőforrás felhasználásával érünk el, vagy másképp: adott mennyiségű inputból a legnagyobb értékű outputot állítjuk elő. Ez a kritérium tehát az adottnak tekintett cél eléréséhez felhasznált eszközökre vonatkozik.

A tranzakciós költségek fogalma a közgazdasági szakirodalomban máig nem rendelkezik egyértelmű jelentéssel.[6] A fogalom értelmezői mind Ronald Coase-nak a vállalat természetéről szóló, 1937-ben megjelent cikkét tekintik kiindulópontnak (magyarul: Coase, 2004b). Érdemes a fogalom tisztázását egy hosszabb idézettel kezdeni abból a tanulmányból, amelyet Coase öt évtized múlva írt korábbi cikkéről:

> Ahhoz, hogy megmagyarázzam, mire valók és mit csinálnak a vállalatok, szükségesnek láttam, hogy bevezessek egy olyan fogalmat, amit abban a cikkben „az ármechanizmus használatának költsége", „a szabad piacon végrehajtott tranzakciók költsége", vagy egyszerűen „piaci költség" névvel illettem. Ugyanerre a fogalomra *A társadalmi költség problémája* című tanulmányomban „a piaci tranzakciók költsége" kifejezést használtam. A közgazdasági szakirodalomban végül „tranzakciós költségek" néven vált ismertté. A következőképpen fogalmaztam meg, hogy mi is jár a fejemben: „Hogy végrehajthassunk egy piaci tranzakciót, szükség van arra, hogy kideríts, kivel is akarunk kapcsolatba lépni, hogy az emberek tudomására hozzuk, bizonyos feltételek mellett üzletet szeretnénk velük kötni; hogy tárgyaljunk, amíg el nem jutunk a végső alkuig, hogy lefektessük a szerződést; hogy ellenőrizzük, vajon a másik fél betartja-e a szerződésben megállapított kötelezettségeit és így tovább." Dahlman a következőképpen finomította a tranzakciós költségek fogalmát: „keresési és információs költségek, alku- és döntési költségek, ellenőrzési és kikényszerítési költségek." (Coase, 2004, 18).

A fentiekből úgy tűnik, Coase a piaci tranzakciók költségeit vonja a fogalom körébe. Ugyanakkor abból, amit egy olyan világról mond, ahol nincsenek tranzakciós költségek, egy sokkal szélesebb értelmezési tartomány bontakozik ki. Kimutatja, hogy zérus tranzakciós költség feltételezése esetén sem a piacoknak, sem a vállalatnak, sem a jognak nincs funkciója, majd egyetértőleg idézi Stiglert, aki szerint ez esetben kárpótolnák a monopóliumokat, hogy versengőkként viselkedjenek, biztosítótársaságok pedig nem léteznének, sőt odáig megy, hogy „amit általában nem vesznek észre, hogy ha a tranzakciók költségmentesek, akkor a felgyorsításuk semmibe sem kerül, tehát az örökkévalóság a másodperc tört része alatt eltelhet" (Coase, 2004, 29).

[6] A témakör klasszikus tanulmányai összegyűjtve Williamson–Masten, 1995. Az új intézményi közgazdaságtan kibontakozása révén olyan kérdések is a közgazdaságtan érdeklődési körébe kerültek, hogy 1. milyen intézmények segítségével kezeli a gazdaság a bizonytalanságot és a tranzakciós költségeket, 2. található-e optimális (pontosabban a tranzakciós költségek összegét minimalizáló) intézményi struktúra, mindenekelőtt a termelésben, valamint 3. hogyan endogenizálhatók, építhetők be a közgazdasági modellekbe az intézmények és a gazdasági jelenségek kölcsönhatásai.

3.2. A Coase-tétel

A tranzakciós költségek fogalma szorosan kapcsolódik a JGE második pilléréhez, az ún. Coase-tételhez, amelynek alapgondolata Ronald Coase *A társadalmi költség problémája* című, ugyancsak alapvető, 1960-ban megjelent tanulmányából származik (Coase, 2004c).[7] A tétel szerint ha a javak kezdeti allokációja egyértelmű, az egyének jogosultságai, vagyis a javak feletti rendelkezési lehetőségek (jogilag vagy konvencionálisan) pontosan meg vannak határozva, s az alkunak nincsenek jelentős akadályai, akkor a jogosultságok eredeti elosztásától függetlenül megvalósul az erőforrások Pareto-hatékony allokációja. Más szóval, ha nincsenek tranzakciós költségek, a jognak nincs hatása az erőforrások allokációjára. A felek ugyanis minden kölcsönösen előnyös cserelehetőséget kihasználnak, s így a jogosultságok ahhoz kerülnek, aki a legmagasabbra értékeli őket. Vagyis a jogok *bármely* kezdeti hozzárendelése esetén, ha a felek közötti alkunak nincs akadálya (és még néhány további, részben technikai jellegű feltétel teljesül), létrejön a hatékony végeredmény (a Pareto-optimum). Különbség csak a disztributív (elosztási) következményekben van.

Nézzünk egy példát! Egy farmer gabonát termeszt. A földje mellett elhaladó vasút mozdonyaiból kipattanó szikrák időnként tüzet okoznak, s ezáltal kár keletkezik a termésben. Ez a helyzet arra utal, hogy a föld egy részén két, egymással összeegyeztethetetlen tevékenység ütközik egymással. Tegyük fel, hogy a vasútnak 100 dollárt ér, hogy használhatja a földdarabot (joga van a szikrakibocsátásra), míg a farmernek 50 dollár vesztesége származik abból, hogy a sínek közelében termesztett gabonája elpusztul. A kétféle tevékenység értékének összevetéséből (100 > 50) látszik, hogy a Pareto-hatékony helyzet az, ha a földet a vasút céljaira használják. Tegyük fel, hogy mindkét fél racionálisan mérlegelve követi saját érdekét, ismeri a korábban részletezett körülményeket, szabadon és költségmentesen köthet kölcsönösen előnyös megállapodásokat, és e megállapodások, valamint a tulajdonjog kikényszerítése pedig szintén költségmentes (más szóval: a felek közötti alkunak nincs tranzakciós költsége). Van-e ekkor hatásuk a felelősségi szabályoknak az erőforrások allokációjára?

Ha a vasútnak joga van a szikrakibocsátáshoz (nem felelős az ebből származó károkért), a felek között nincs lehetőség és nincs is szükség további alkura, mivel a farmer nem hajlandó akkora összeget ajánlani a vasútnak, amennyiért az hajlandó lenne felhagyni a tevékenységével. Ha ellenben a föld a farmer tulajdonában van, s a vasúttársaság károkozása jogellenes, akkor első megközelítésben úgy tűnik, hogy a társaság vagy kénytelen beszüntetni a közlekedést, vagy olyan technológiai megoldást választani, amely megakadályozza, hogy a szikrák tüzet okozzanak. Ha ennek a technológiai megoldásnak a költsége kevesebb, mint 50 dollár, akkor a vasút számára racionális ezt választani. Ha viszont a technológiai megoldásnak a költsége ennél magasabb, akkor a társaság más megoldást választ: ajánlatot tehet a farmernek, hogy vonja ki az érintett földdarabot a termelésből. A vasút hajlandó lesz megvásárolni, a farmer pedig eladni a szikrakibocsátás, illetve a

[7] A Coase-tétel legfontosabb elsődleges és másodlagos irodalma összegyűjtve Posner–Parisi, 2013.

szikramentesség jogát, valamilyen 50 és 100 dollár közötti összegért. Egy ilyen tranzakció által mindkét fél jobban jár, mint az eredeti helyzetben (Pareto-javítás), s a végeredmény hatékony lesz, hiszen az adott szűkös erőforrást, a földet olyan célra használják, amely maximalizálja annak értékét.

Könnyű ellenőrizni, hogy ha a példa számértékeit felcseréljük (a gabona értéke 100 dollár, a vasút profitja az adott szakaszon való közlekedésből 50), a hatékony kimenetel az, hogy a vasút nem bocsát ki szikrákat. Ha pedig nincsenek tranzakciós költségek, ez a kimenetel a jogok kezdeti eloszlásától függetlenül ugyancsak megvalósul. Ha a vasút felelős a farmer veszteségeiért, le fogja állítani a közlekedést, hacsak nem talál 50 dollárnál olcsóbb technológiai megoldást a szikrák kiküszöbölésére. Ha a vasút nem felelős, mégis hajlandó lesz akár e technológia bevezetésére vagy a közlekedés megszüntetésére valamely 50 és 100 dollár közötti összegért cserébe – a farmer pedig hajlandó lesz egy ilyen megállapodásra.

Ez a példa azonban, több okból is, csupán egy elméleti határesetet illusztrál. A legfontosabb ok, hogy a valóságban a tranzakciós költségek olyan magasak lehetnek, hogy a kezdeti nem hatékony tulajdonjogokat nem lehet önkéntes tranzakciók útján megváltoztatni. Amikor a tranzakciós költségek vagy más piaci tökéletlenségek megakadályozzák, hogy a magánfelek közötti megállapodások optimális végeredményhez vezessenek, a jogosultságok bizonyos elosztása hatékonyabb eredményhez vezet, mint mások. A nem zérus tranzakciós költségek világában (vagyis a legtöbb, gyakorlatilag releváns esetben) a tulajdonjogok eredeti elosztása *nem közömbös* a hatékonyság szempontjából.

Tegyük fel például, az iménti példa módosításával, hogy a vasút nem egy, hanem ötven farmer földje mellett halad el, s mindegyikben egy dollár értékű kárt okoz a szikra. Ekkor a megállapodás létrehozásának tranzakciós költségei olyan magasak lehetnek, hogy a kezdeti, nem hatékony tulajdonjog-allokációt decentralizált alku útján nem lehet megváltoztatni. Az eredeti példa szerinti helyzetben, amikor a vasútnak nincs joga a szikrakibocsátáshoz, de szeretné megvásárolni azt a farmerektől, az alku igen költséges lehet. Minden farmer zsarolási helyzetben van: az alku egész értékét (100 – 50 = 50 dollár) magának követelheti annak fejében, hogy hozzájáruljon a vasút károkozásához (a szikramentesség jogának eladásához). A fordított helyzetben pedig, vagyis ha a farmereknek kellene megvásárolniuk a szikramentességet a vasúttól, a kollektív cselekvés problémája merül fel (lásd *A közösségi döntések elmélete* című fejezetet). Az ötven farmer ugyanis várhatóan nem képes összegyűjteni a vasútnak fizetendő pénzt, mert racionális döntéshozóként egyikük sem lesz hajlandó fizetni, arra számítva, hogy a szikramentességet akkor is élvezheti, ha csak a többiek fizetnek (potyázás).

A Coase-tételből, legalábbis első látásra, normatív következtetés adódik arra nézve, hogy a tranzakciós költségek elkerülhetetlensége esetén a jognak a hatékonyság kritériuma szerint hogyan kell elosztania a jogosultságokat. Úgy, ahogyan azt a piac tette volna. Más szóval a jog feladata: imitálni a piacot.

Fontos észrevenni, hogy ilyen esetekben nem a Pareto-optimum értelmében beszélünk a hatékonyságról, hiszen ha a jog által előírt, nem pedig racionális szereplők közti önkéntes tranzakcióról van szó, nincs garancia arra, hogy egyetlen szereplő jóléte sem

csökken. Mint láttuk, a Pareto-kritérium szerint azok a tranzakciók növelik a hatékonyságot, amelyek senkinek a helyzetén nem rontanak, s legalább egy egyén jólétét növelik. A hatékonyság azt diktálja, hogy minden ilyen tranzakció történjék meg. Azonban a Pareto-kritérium csak olyan változásokat tud értékelni, amelyeknek nincsenek nettó vesztesei. Márpedig a legtöbb változás nem mindenki számára előnyös. Más szóval: a legtöbb gyakorlati jelentőségű társadalmi (és így jogi) kérdés olyan helyzetek összehasonlítását igényli, amelyek a Pareto-kritérium alapján nem hasonlíthatók össze, hiszen a változásoknak nyertesei és vesztesei is vannak. A JGE (és általában a jog) szempontjából – a szerződési jogot és néhány más helyzetet kivéve – főként azok a helyzetek relevánsak, amelyekben nem előzetes megállapodáson alapuló önkéntes tranzakció zajlik. A jóléti közgazdaságtan és a JGE bizonyos irányzatai szerint ilyen esetekben a hatékonyság másik, operatívabb értelmezéséhez kell fordulnunk.

A hatékonyság gyakorlatban használt alternatív kritériuma szerint a különféle helyzetek összehasonlításának, illetve egy jogi változás hatékonyságnövelő hatásának normatív mércéje a *potenciális* Pareto-javítás, más néven Kaldor–Hicks-féle hatékonysági kritérium. Két helyzet összehasonlításakor *A* akkor hatékonyabb Kaldor–Hicks-féle értelemben, mint *B*, ha a fizetési hatékonyságban mért vagyonnövekedés akkora, hogy a változás nyertesei kompenzálni tudnák a veszteseket (Kaldor, 1939; Hicks, 1939; Feldman, 1998; Zerbe, 2001). A kritérium alapján két társadalmi elosztást abban az esetben is össze tudunk hasonlítani, ha az egyik *potenciális* Pareto-javítást jelent a másikhoz képest. Ez a kritérium tehát nem követeli meg sem a tranzakciók önkéntességét, sem a tényleges kompenzációt. Alkalmazni lehet akkor is, ha a tranzakciós költségek nem teszik lehetővé a piaci megoldást. A Kaldor–Hicks-kritérium voltaképp a költség-haszon elemzés alapelve is. A JGE ortodoxnak nevezett irányzata a hatékonyságot e kritérium alapján vizsgálja. Az irányzat úttörője, Richard Posner pedig, mint alább részletesen is bemutatjuk, a kritériumot a vagyonmaximalizáció elveként specifikálta, és a (bírói) jog magyarázatának, rendszerezésének, igazolásának és kritikájának általános mércéjeként javasolta (Posner, 1998).

Összességében a jog feladata tehát kettős: egyrészt a tranzakciós költségek csökkentése, másrészt piaci tökéletlenségek (extern hatások, monopóliumok, információs aszimmetria) esetén, nem piaci allokációs mechanizmusként, a hatékony eredményhez vezető magatartásra ösztönző intézmények és szabályok kialakítása és működtetése.[8] A szerződésen kívüli károkozás például éppen a magas tranzakciós költségek miatt lesz szerződésen *kívüli* tranzakció. A potenciális károkozók ugyanis többnyire nem is ismerik a nagyszámú potenciális károsultat, így rendszerint nem képesek előzetesen megegyezni arra vonatkozóan, hogy ki milyen kármegelőzési, kárenyhítési lépéseket tegyen. Ha ilyen megegyezés lehetséges volna, s nem lennének más tranzakciós költségek és piaci tökéletlenségek sem, akkor feltevéseink szerint a racionális önérdekkövető felek – legalábbis tendenciaszerűen – úgy szabályoznák a felelősséget, ahogy azt a hatékonyság megkívánja, azaz a balesetek összköltségét minimalizálva. Pozitív tranzakciós költségek jelenlétében viszont a magatartásszabályozás a jogra hárul.

[8] Cooter és Ulen találó elnevezése szerint az előbbi a normatív Coase-tétel, az utóbbi a normatív Hobbes-tétel (Cooter–Ulen, 2005).

A Coase-tételt illusztráló fenti példában azt feltételeztük, hogy a jog igen-nem típusú szabályokkal irányítja, hogy valamely tevékenység végezhető-e vagy sem. Ez azonban túlzott egyszerűsítés. Guido Calabresi és A. Douglas Melamed egy mára klasszikussá vált 1972-es tanulmánya ezt az egyszerűsítést oldja fel (Calabresi–Melamed, 1984). A tanulmány a jogosultságok védelmének és érvényesítésének különféle módjait azonosítja, ezáltal egységes analitikus keretbe helyezve hagyományosan és dogmatikailag egymástól távol eső jogintézményeket és szabályokat. Számunkra mindebből most az a fontos, hogy a szerzők a jogosultságok védelmének két módját különböztetik meg: a tulajdoni és a felelősségi szabályt:

> „Az államnak [...] nemcsak arról kell döntenie, hogy konfliktusszituációban kit jogosít", hanem arról is, „hogy részére milyen védelmet nyújt". [...] A tulajdoni szabályok a jogcímet annyiban védik, hogy előírják: ha valaki azt tulajdonosától meg akarja szerezni, ezt csak önkéntesen létrehozott ügylettel vásárolhatja meg, amikor is a jogosítvány értékét az eladó állapítja meg. [...] Olyan esetben, amikor valaki az eredeti jogosítványt megsemmisítheti, amennyiben hajlandó érte objektíve meghatározott értéket fizetni, a jogcím a felelősségi szabály védelmében részesül (Calabresi–Melamed, 1984, 273–274).

Az előbbi példán szemléltetve, a jogosultságok hozzárendelése és védelme szempontjából összesen négyféle eset lehetséges[9] *(1. táblázat)*.

1. TÁBLÁZAT ■ A tulajdoni és a felelősségi szabály

Jogosult / Védelmi szabály	Tulajdoni szabály	Felelősségi szabály
Farmer	A szikrakibocsátás mint birtokháborítás tilos	A szikrakibocsátásért kártérítés fizetendő
Vasút	A szikrakibocsátás jogszerű; a vasút az általa szabott ellenértékért lemondhat e jogról	A szikrakibocsátás jogszerű, de a farmer bíróilag megszabott összeg fejében megszüntetheti

Ha a farmer jogosultságát tulajdoni szabály védi, akkor a vasút nem okozhat benne kárt, hacsak a farmer nem ad neki erre engedélyt. A farmer tehát jogosult hatósági úton megakadályozni a vasút birtokháborító magatartását, azonban a tulajdoni szabállyal védett jogosultságáról a maga szabta áron le is mondhat a vasút javára. Ha viszont a farmer jogosultságát felelősségi szabály védi, és a vasút szikrát kibocsátva kárt okoz, kártérítéssel tar-

[9] A szerzők által tárgyalt harmadik megoldás, az elidegeníthetetlenség esetén a felek önkéntes tranzakció révén sem ruházhatják át a jogosultságukat. Bizonyos testi önrendelkezési vagy politikai jogok tartoznak ide. Az elidegeníthetetlenség elemzésére lásd például Rose-Ackerman, 1985; Radin, 1987.

tozik a farmernek az okozott károkért. Más szóval: a vasút a jogosultság megsértéséért egy harmadik fél, a bíróság által megszabott „árat" fizet.

Ha a szikrakibocsátás jogszerű és a vasút jogosultságát a szikrakibocsátásra tulajdoni szabály védi, a farmer csak akkor akadályozhatja meg ebben, ha a vasút által megszabott mértékű térítést fizet. Végül lehetséges egy olyan szabályozás is, amely a vasút felelősségi szabállyal védett jogosultságát biztosítja a szikrakibocsátásra, éspedig úgy, hogy e jogosítványt csupán a felelősségi szabály védi. A farmer ebben az esetben megtilthatja a szikrakibocsátást, azzal a feltétellel, hogy a vasutat a bíróság által meghatározott mértékű kártérítésben kell részesítenie. Egy másik jogterületről vett példával ilyen felelősségi szabály védi a szellemi tulajdont szabadalmi kényszerengedély esetén, amikor a bíróság, megfelelő díjazás mellett, a szabadalmas beleegyezése nélkül felhasználási engedélyt ad a szabadalomra.[10]

A szerzők fogalmi-analitikus újítása annak világos bemutatásában áll, hogy a tulajdonjog és a kártérítési jog az erőforrások allokációját kikényszerítő kétféle mechanizmus. Analitikus hasznán túl a tanulmány normatív elemzést is nyújt, amennyiben azt vizsgálja, hogy attól függően, hogy a jogosultságokat – és a hozzájuk tartozó kötelességeket – a társadalom milyen elvek szerint kívánja egyes tagjainak juttatni, egyéb szempontokra (externáliák, tranzakciós költségek) is figyelemmel az egyes jogosultságokhoz milyen érvényesítési szabályt indokolt hozzárendelni. Legfontosabb állítása, hogy a tulajdoni és a felelősségi szabály közti választás fő szempontja, hogy ki képes olcsóbban és megbízhatóbban összemérni a jogosultságok által érintett inkompatibilis tevékenységek, erőforrás-felhasználások értékét: az érintett felek vagy egy semleges harmadik fél, a bíróság. A szerzők szerint operatív értelemben ez leginkább az érintettek számától és a releváns érdekek centralizált felmérésének költségétől függ. Az előbbi növekedése – egyebek változatlansága mellett – a felelősségi szabály alkalmazása mellett, az utóbbi emelkedése – hasonlóképp minden egyéb szempont változatlansága esetén – a tulajdoni szabály mellett szóló érv.

3.3. A *common law* hatékonysága

A JGE egyik legeredetibb és legvitatottabb eredménye, egyúttal Richard Posner egyik legfontosabb hozzájárulása a JGE-hez alighanem a *common law* hatékonyságának tézise. A tézis többféle értelemben is megfogalmazható (Kornhauser, 1980).

A *common law* hatékonyságának ún. pozitív vagy deskriptív tézisét Richard Posner először egy 1972-es tanulmányában fogalmazta meg, amely több száz kártérítési jogeset elemzésén alapult (Posner, 1984). Eszerint a *common law* szabályai (az angol–amerikai bírói jog) tendenciaszerűen hatékony erőforrás-elosztáshoz vezetnek. Úgy szabályozzák a költségek és hasznok elosztását, *mintha* a bírák nagyjából-egészében a vagyonmaximalizálás elvét követnék.[11] A tézis részletes kidolgozásának Posner számos más írást is szentelt, mindenekelőtt egy, az amerikai jog szinte egészét bemutató, az utóbbi fél évszázadban immár tíz kiadásban megjelent vaskos monográfiát (Posner, 1998). Tanulmánya nyomán terjedelmes elméleti és empirikus irodalom is született a témában (Rubin, 2007).

A tézist jól illusztrálja a vétkességi felelősségnek *(negligence)* az amerikai jogban ismert mércéje, az ún. Learned Hand-formula, amely az észszerű elővigyázatosság standardjának konkretizálása, illetve formalizálása, s amelynek hatékonysági értelmezés is adható. A szabály Learned Hand bíró egy 1947-es ítéletében fogalmazódott meg, s mára az amerikai kártérítési jogban a vétkességi felelősség általánosan elfogadott kritériuma lett.[12] Eszerint a károkozó akkor vétkes, ha a kár megelőzésének költsége *(B)* kisebb lett volna, mint a bekövetkezett kár nagyságának *(L)* és a károkozás valószínűségének *(p)* szorzata, azaz a kár várható értéke *(p·L)*. Az észszerű elővigyázatosság mércéje tehát azt kívánja, hogy az illető azokat (és csak azokat) a kármegelőző lépéseket tegye meg, amelyek költsége alacsonyabb a megelőzendő kár várható értékénél. Ez a formula a változók megfelelő (határértékek szerinti) értelmezése esetén voltaképp megegyezik azzal, amit a hatékonyság elve megkíván: a kármegelőzésre fordított költségeket addig kell növelni, amíg az utolsó dollárnyi ráfordítás épp egy dollárral csökkenti a bekövetkező kár várható értékét, vagyis addig a pontig, ahol a megelőzés határköltsége egyenlő a megelőzésből származó határhaszonnal. Amennyiben tehát a bíróságok a Learned Hand-formulát követve állapítják meg a vétkességi felelősséget, annyiban a potenciális károkozókat hatékony viselkedésre ösztönzik, vagyis ez a szabály a hatékonyságot mozdítja elő.

A *common law* szabályai Posner szerint általában is olyan rendszerként magyarázhatók meg a legjobban, amely „az embereket hatékony viselkedésre ösztönzi, nemcsak az explicit piacokon, hanem egy egész sor társadalmi interakcióban" (Posner, 1998, 271–272). Amikor a tranzakciós költségek alacsonyak, a *common law* lehetővé teszi vagy megkönnyíti, hogy az emberek (explicit vagy implicit) piacokon keresztül csatornázzák be tranzakcióikat. Azáltal éri el ezt, hogy (széles értelemben vett) tulajdonjogokat hoz létre (ismer el, kényszerít ki) és jogorvoslatot biztosít az önkéntes tranzakciók eredményeként létrejött helyzetekbe történő erőszakos (nem önkéntes) beavatkozás ellen. Amikor az önkéntes tranzakciókat megakadályozzák a tranzakciós költségek, a *common law* úgy árazza a viselkedést (korrigálja az externális hatásokat), hogy ezáltal imitálja a piacot (Posner, 1998, 274). A *common law* tehát tendenciaszerűen az erőforrások hatékony allokációját és a társadalmi jólét maximalizálását szolgálja.

A pozitív JGE fontos teljesítménye a decentralizált bírói jog elméleti vázának rekonstruálása azon hipotézis alapján, hogy a *common law* bíróságok döntéseinek nem szándé-

[10] Lásd *1995. évi XXXIII. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról* IV. rész.

[11] A tézis két további értelemben is megfogalmazható, ezeket alább vizsgáljuk részletesen.

[12] *United States v. Carroll Towing Co.* 159 F.2d 169 (2d. Cir. 1947). Az USA mintatörvénye (*Restatement [Second] of Torts* § 291) hasonló mércét állít, amely szerint „ha valamely cselekvés az észszerűen gondolkodó ember *[reasonable man]* számára felismerhető módon más személy károsodásának veszélyét hordozza, a kockázat észszerűtlen, a cselekvés pedig vétkes *[negligent]*, ha a kockázat olyan mértékű, hogy az meghaladja a cselekvés vagy annak különös végrehajtási módja jogilag elismert hasznosságát."

kolt következményei nyomán a szűkös erőforrások hosszú távon a leghatékonyabb felhasználási mód felé „gravitálnak". Mi lehet e tendencia magyarázata? A szakirodalom számos elméletet vetett fel a *common law* hatékonyságának magyarázatára, de egyik sem általánosan elfogadott (a téma legfontosabb irodalma összegyűjtve Rubin, 2007). Nem tűnik valószínűnek, hogy a szabályokat a bírók kifejezetten a hatékonyság előmozdítása érdekében fogalmazták volna meg. A hatékony szabályok egy része pusztán a józan észen alapul, s nem kifinomult közgazdasági érveken. Némelyek úgy érvelnek, hogy a bírók szándékától függetlenül, mintegy evolúciós mechanizmus révén alakultak ki a hatékonyságot szolgáló szabályok. Még ha a tendencia magyarázatában nincs is egyetértés, a JGE egységes szemléleti keretet és fogalomkészletet kínál a *common law* megértéséhez. Rámutat ugyanakkor e tendencia alóli kivételekre, vagyis a *common law* egyes nem hatékony szabályaira is.

3.4. A hatékonyság mint heurisztika

A tétel pozitív verziója, ha nem is logikai szükségszerűséggel, de gyakorlatilag szorosan összekapcsolódik két másik értelmezéssel is. A vagyonmaximalizálás elve nemcsak magyarázza (pozitív vagy deskriptív értelmezés), hanem új struktúrába, szemléleti keretbe helyezi a *common law* szabályait (heurisztika), továbbá normatív értelemben igazolja is azokat.

A hatékonyság mint heurisztika a pozitív és normatív elemzés egyfajta ötvözeteként a jog szabályainak racionalizálást kínálja, s ezáltal kihívást intéz a hagyományos jogászi gondolkodással szemben. A JGE ugyanis a hagyományos jogászi gondolkodás által természetes vonatkoztatási keretnek tekintett fogalmi kategóriák és dogmatikai megkülönböztetések mögött, sőt helyett a szabályok új struktúráját pillantja meg. Azáltal, hogy heurisztikus elemzési keretet nyújtva segít felfedezni a jog olykor archaikus eredetű szabályai, illetve történelmileg esetleges kategóriái mögötti rejtett működési struktúrát (vagyis a jog tranzakciókat könnyítő és magatartásbefolyásoló, ösztönző szerepét), lehetővé teszi, hogy az elemző könnyedén mozogjon a hagyományos jogterületek, illetve különböző jogrendszerek között (Posner, 1998, 272–273).

Ismét csak magánjogi példákkal illusztrálva: a kincstalálás szabályai és a szabadalom jogi korlátozottsága mögött ugyanaz a közgazdasági logika húzódik meg. Mindkét esetben a járadékvadászat, vagyis a társadalmi értelemben pazarló versengés megakadályozását szolgálja a jog (Posner, 1998, 45; a járadékvadászatról lásd még *A közösségi döntések elmélete* című fejezetet). Posner szerint továbbá minden szerződésen kívüli károkozási probléma átfogalmazható szerződési problémává és fordítva. S mindkettő értelmezhető a tulajdonjog meghatározásának kérdéseként is.

3.5. A hatékonyság mint normatív elv

A hatékonysági tézis normatív változatát Posner az 1970-es évek végén az utilitarizmus alternatívájaként, pontosabban „javított változataként" fogalmazta meg és igyekezett igazolni (Posner, 1979, 1980, 1981, 1. rész). A vagyonmaximalizálás elve és az utilitarizmus közti legfontosabb különbség, hogy az egyének normatíve releváns érdekeit az előbbi fizetési hajlandóságuk, az utóbbi szubjektív hasznosságérzetük alapján értelmezi. Az elvről szóló normatív (értékelő) viták etikai és politikai természetűek, s ezért kívül esnek a közgazdaságtan illetékességén. Posner akkori álláspontja szerint a hatékonyság, azaz a vagyonmaximalizálás elve a társadalmi döntéshozatal egyik fontos etikai kritériuma. Sőt a jognak voltaképp egyetlen átfogó célja van, a vagyonmaximalizálás. Ezt a célt persze konkretizálni és operacionalizálni kell. Például bírósági jogvita esetén az elv azt követeli, hogy a vitatott jogosultságot az kapja meg, aki számára ez fizetési hajlandóságban mérve a legtöbbet ér. A vagyonmaximalizálás tárgya tehát a lehető legtágabban értendő: minden olyan szűkös erőforrás idetartozik, amelynek az emberek, fizetési hajlandóságban mérve, értéket tulajdonítanak.

A vagyonmaximalizálás elvének mint etikai elvnek Posner szerint előnyei, hátrányai és korlátai vannak. Előnye, hogy a hatékonyság az „eloszthatót torta" nagyságát növeli. A legtöbb társadalomban a hatékonyság az alapvető értékek egyike, noha talán nem a legfontosabb. Részben önérték, részben instrumentális: növeli a lehetőségeket más célok megvalósítására.

A hatékonyság elvének hátránya, hogy a hatékonyság (a fizetési hajlandóságon keresztül) függ a javak kezdeti elosztásától. A nem önkéntes tranzakciók esetén pedig, mivel az érték közgazdasági fogalma szubjektív preferenciákon alapul, nem lehetünk biztosak benne, hogy a tranzakció valóban növeli a hatékonyságot. Ehelyett a rendelkezésre álló adatok alapján azt a hipotetikus kérdést kell megválaszolnunk, hogy ha az önkéntes tranzakció lehetséges volna, végbemenne-e. A jogrendszer által kikényszerített tranzakció (például kártérítés baleset esetén) csak tökéletlen pótléka egy olyan önkéntes tranzakciónak, amely azonban gyakran a tranzakciós költségek miatt nem lehetséges. Olykor pedig a jog nem is kompenzálja a kikényszerített tranzakció vesztesét. A jogi szabályozás vagyonmaximalizáló hatását ilyenkor még nehezebb igazolni.

A vagyonmaximalizálás elvét ugyanakkor Posner szerint összhangba lehet hozni más erkölcsi kritériumokkal. A jog céljaként felfogott igazságosság Posner szerint gyakran csupán a hatékonyság elvének pontatlan megfogalmazása. Azt például, hogy ne ítéljenek el senkit tárgyalás nélkül, a kisajátításért kártalanítás jár, a vétkes károkozóval meg kell téríttetni az áldozat kárát, hogy a jog ne követeljen lehetetlent, azonos esetekben azonosan szabályozzon vagy hogy legyen nyilvános, nemcsak az igazságosság, hanem a hatékonyság is megköveteli (Posner, 1998, 30, 287–289).

Az 1980-as évek közepéig Posner kitartott a vagyonmaximalizálás elve mint a jog értékelésének normatív kritériuma mellett, és az elvet érő kritikákra rendszeresen és szenvedélyesen válaszolt. Az utóbbi három évtizedben azonban többször módosította pozícióját és árnyalta a vagyonmaximalizálás elvével kapcsolatos nézeteit, az elv közvet-

len védelmét pedig feladta. Először a konszenzuselmélethez (Posner, 1985), később a pragmatizmushoz pártolt, amelyet erkölcsi szkepticizmussal kombinál (Posner, 1996). A hatékonyság normatív elvét saját bevallása szerint (Posner, 2007, 11–12) elsősorban Ronald Dworkin érveinek hatására nem látja már védhetőnek (Dworkin, 1980). Az elv szerinte önmagában nem megfelelő sem a *common law* egyedüli magyarázó elveként, sem a jog egyedüli értékelő mércéjeként, mert gyakran olyan jogintézményeket is igazol, amelyek „sértik a modern amerikaiak igazságérzetét, és többé vagy kevésbé mind illegálisak" (Posner, 1998, 31).

Posner újabb írásaiban meglehetősen defenzíven, visszafogottan fogalmaz a JGE ambícióival kapcsolatban.[13] Míg az 1970–80-as években az ő normatív álláspontja körüli viták határozták meg a JGE irányvonalát, illetve a JGE normatív alapjairól folyó kritikai diszkusszió az általa képviselt pozícióról szólt, ma már erkölcsi és politikai értelemben is igen tagolt a JGE tábora. A legtöbb normatív vita hagyományosan a hatékonyság és az igazságosság viszonyára összpontosít. Itt most csupán egy vonatkozásra térünk ki.

3.6. Hatékonyság és elosztási igazságosság

A JGE fontos állítása, hogy a *common law* az elosztási igazságosság megvalósításának kevéssé alkalmas eszköze. Intézményi sajátosságai folytán (ti. hogy viszonylag véletlenszerűen a bíróság elé kerülő egyedi esetekkel foglalkozik) pontatlanul éri el a célcsoportokat, következményei nehezen jelezhetők előre, magasak a járulékos tranzakciós költségei és torzítja az árrendszert. A *common law* és az alá tartozó, döntően magánjogi és büntetőjogi viszonyok területén az újraelosztási hatások rendszerint nem szisztematikusak, azaz cél- vagy érdekcsoport-specifikusak, hiszen egyedi és nem feltétlenül reprezentatív esetekben érvényesülnek csupán. Amennyiben az újraelosztás mégis lehetséges, annyiban (normatíve) mérséklendő, mert ezek az újraelosztási célok olcsóbban, célzottabban és becsületesebben – mert nyíltabban – megvalósíthatók törvényhozási úton. Az újraelosztásra a bíróságoknál sokkal alkalmasabb mechanizmus egy megfelelő adó- és támogatási rendszer.

Ez a gondolatmenet arra a JGE-szakirodalomban általánosan használt érvre támaszkodik, mely szerint az észszerű intézményi munkamegosztás (a technikai hatékonyság) azt diktálja, hogy a bíróságok által kikényszerített jog a hatékonyság elvét kövesse, az újraelosztás pedig az adórendszer és a jóléti transzferek révén valósuljon meg.

Egyes szociális célú jogi beavatkozások azonban hasonlóképp nem kívánt hatással járhatnak. A közgazdasági szakirodalomban ennek iskolapéldája a lakbérszabályozás. Ha a lakásbérlők védelmében megszigorítják a felmondást, szabályozzák a lakbér mértékét, korlátozzák a díjemelés lehetőségét stb., akkor ez a tulajdonosok magatartására hosszabb távon úgy hat, hogy az őket terhelő kockázatok és költségek növekedése folytán a bérlakások kínálata (minden egyéb körülmény változatlansága mellett) csökkenni fog. Vagyis a szabályozás összességében a lakást keresők (a jelenlegi és a potenciális bérlők) helyzetét nem javítja, hanem rontja. Hasonló célellentétes következményei lehetnek a munkavállalók jogait kiterjesztő szabályozásnak a munkaerőpiacon: a bent lévő munkavállalók helyzete javul, de a legálisan foglalkoztatottak kevesebben lesznek. Vagy a házassági vagyonjog válás esetén alkalmazandó szabályainál a felek anyagi helyzetét kiegyenlíteni kívánó szabályozás a házasságok számának csökkenéséhez s a gyengébb fél még védtelenebb helyzetéhez vezethet. Azt, hogy e célellentétes hatások milyen erősek, csak az egyes esetek részletes empirikus elemzése mutathatja meg.

Egy további példa lehet a fogyasztóvédelem hatékonysági szempontú elemzése. A fogyasztóvédelmi jog, ismeretesen, többek között kógens szabályokat és feltételeket ír elő egyes szerződések esetén. Ha kiterjesztjük a fogyasztók jótállási, kártérítési stb. igényeit, az megnöveli a termékek előállítási költségeit (a termelő vagy a minőséget javítja, vagy ahol ez költséghatékonyan nem lehetséges, maga fedezi vagy biztosítja a kárt), s ez tendenciaszerűen a fogyasztói árban is megjelenik. A kérdés – leegyszerűsítve – az lesz: mikor jár jobban a fogyasztó: ha egy termék vásárlásával járó kockázatot maga viseli, vagy ha a magasabb ár formájában kötelező biztosítást köt e kockázat ellen.

Az, hogy melyik megoldás szolgálja jobban a fogyasztó „jól felfogott érdekét", legalább négy tényezőtől függ. Ha 1. a fogyasztók csoportja viszonylag homogén, 2. ha a kockázatról rosszul informáltak, 3. ha saját fogyasztói magatartásuk kevéssé van hatással a kockázatra és 4. ha viszonylag erősen kockázatkerülők (vagy csak viszonylag magas díj ellenében tudnak maguk biztosítást kötni az adott kockázatra), akkor a kérdéses fogyasztóvédelmi szabályok valóban a fogyasztók jól felfogott érdekét szolgálhatják. Ha ellenben 1. a fogyasztók heterogének, 2. viszonylag jól informáltak a termék kockázatairól, 3. a kockázat és/vagy a kár mértéke viszonylag nagymértékben függ a saját viselkedésüktől is, és 4. a fogyasztók viszonylag kevéssé kockázatkerülők vagy csekély prémiummal tudnak biztosítást kötni, akkor az erős fogyasztóvédelmi jogok kontraproduktívak. E szabályok folytán ugyanis a fogyasztók egy része arra kényszerül, hogy olyan biztosítást kössön, amilyet egyáltalán nem akar/igényel. Továbbá a viszonylag alacsony várható kárt elszenvedő fogyasztók a magas kockázatúakat szubvencionálják. Ez pedig ahhoz a nemkívánatos következményhez vezet, hogy a szegény és óvatos fogyasztók a gazdag és elővigyázatlan fogyasztókat támogatják.

■ 4. A JGE MINT RACIONÁLIS JOGPOLITIKAI ESZKÖZ

Áttekintve a JGE alapfogalmait és főbb módszereit, elérkeztünk a JGE „hasznosságának" kérdéséhez. E kérdés megválaszolásához célszerű abból kiindulnunk, hogy a jogász számára a JGE milyen célokra lehet alkalmas a gyakorlatban (Ogus, 2004). A JGE nemcsak a bírói

[13] „Annak sem kell elvetnie a JGE-t, akit nem győzött meg az elemzés agresszív változata. Lehet, hogy valaki úgy véli, a közgazdaságtan csak néhány jogi szabályt és intézményt magyaráz meg, de soknak a jobbítására alkalmas; vagy hogy sokat megmagyaráz, ám ez sajnálatos, mert a közgazdaságtan immorális útmutató a jogpolitika számára; sőt azt is gondolhatja, hogy a JGE-nek kevés a jelentősége a magyarázatban és a jobbításban is, de intellektuálisan lenyűgöző – egyik esetben sem kell feltétlenül úgy döntenie, hogy nem olvassa tovább ezt a könyvet" (Posner, 1998, 29).

jog és a bírói eredetű szabályok társadalmi következményeivel foglalkozik, hanem a törvénykönyvek, a szokásjog és más – nem is feltétlenül jogi – viselkedési ösztönzők pozitív elemzésére (magyarázatára, következményeinek vizsgálatára és előrejelzésére s a különféle szabályozási típusok és technikák összehasonlítására) és értékelésére is alkalmas.[14]

Hogyan lehet mármost hasznosítani a közgazdasági ismereteket a *jogalkotásban?* Mik ennek a hasznosításnak a korlátai? A JGE uralkodó álláspontja szerint a mai demokratikus törvényhozások által megalkotott jogszabályok tartalmát, a *common law*-val ellentétben, leggyakrabban a különféle érdekcsoportok versengése határozza meg. A modern parlamenti jogalkotásnak az allokatív hatékonyságra gyakorolt hatása korántsem egyértelmű. Mint azt *A közösségi döntések elmélete* című fejezetben láttuk, a politikai és bürokratikus eljárások bizonyos feltételek esetén hatékonyan előmozdíthatják a résztvevők (döntéshozók) érdekeit (politikai Coase-tétel), de ebből csak további szigorú feltevések mellett következik az az optimista hipotézis, hogy az állampolgárok preferenciáin mért hatékonyságot is előmozdítanák (demokratikus Coase-tétel). Más szóval a JGE a modern jogrendszerek mennyiségileg alighanem legfontosabb jogkeletkezési módja, a parlamenti és delegált jogalkotás hatását tekintve sokkal kevésbé optimista, mint a bírói jog esetében. Magyarázatai és előrejelzései szerint a jogalkotás rendszerint nem a hatékonyságot növeli, hanem jól szervezett érdekcsoportok előnyszerzését szolgálja. Ez az előrejelzési hipotézis azonban nem mond ellent feltétlenül és közvetlenül a JGE normatív programjának, amely egyaránt szól a jogalkotóknak és az érdemi mérlegelési lehetőséggel rendelkező jogértelmezőknek, továbbá a köz- és jogpolitikai viták és reformjavaslatok körül munkálkodó jogtudósi és szakértői „értelmezői közösségnek". A hipotézis inkább arra a követelményre mutat rá, hogy mivel a döntéshozók (jogalkotók) hajlanak a magánérdekeiket a társadalmi jólét elé helyezni, mozgásterüket intézményes korlátok közé kell szorítani.

A JGE jogpolitikai jelentőségének értékelése során a közgazdasági érvek *jogalkalmazásban* játszott szerepét is érintenünk kell. A kérdés többféleképp vethető fel: mi (legyen) a közgazdasági és más nem jogi szempontok szerepe az ítélkezésben és általában a jogi döntésekben? Milyen szerep jut a JGE-nek a bíróságokon egy olyan jogrendszerben, mint a magyar? A kérdés középpontjában – mind leíró, mind értékelő szempontból – a policyorientált vagy általánosabban: következményorientált érvelés és a szövegértelmezés, valamint az azt alátámasztó jogdogmatika viszonya áll. Vajon a jogdogmatika mennyire teszi lehetővé s miként korlátozza a következményorientált döntéseket (jogalkalmazást)?[15]

Az a kérdés, hogy a közgazdasági érvek a törvényhozás vagy az igazságszolgáltatás útján kerüljenek-e be a jogba, maga is a JGE követőit megosztó kérdések közé tartozik. Egy első látásra meggyőző, óvatos és árnyalt válasz követhető nyomon Horst Eidenmüller monográfiájában (Eidenmüller, 2015). Eszerint a JGE-nek elsősorban a jogalkotásban, másodsorban a teleologikus jogértelmezésben van szerepe. Ha a jogtudományt olyan valóságtudományként *(Realwissenschaft)* fogjuk fel, amely empirikus társadalomtudományi ismeretekre, illetve előrejelzésre alkalmas modellekre támaszkodik, akkor a jogpolitikai kérdésekre érzékeny, jogászi és közpolitikai ismeretekkel rendelkező szakemberek tudásában megtestesülő humánerőforrásokat nem egy-egy „rosszul sikerült" jogszabályi megfogalmazás utólagos jogdogmatikai, jogirodalmi, azaz egymással versengő kommentárokban elősorolt jogértelmezési javaslatok révén történő korrekciójára, hanem a jogalkotásban való közreműködésre célszerű koncentrálni. Vagyis az észszerűség azt sugallja, hogy a jogtudománynak sokkal hangsúlyosabban kell jogalkotási javaslatok megfogalmazásával, a törvényhozás előkészítésével, a tervezett szabályozások előzetes és utólagos hatásvizsgálatával, vagyis röviden: közpolitikával foglalkoznia. Mindennek fontos következményei lehetnek a jogászok közötti munkamegosztásra is (Cserne–Gajduschek, 2015).

■ 5. A JGE HASZNA

Az előző pontban amellett érveltünk, hogy a jogászok számára a JGE (pozitív) állításai és (normatív) javaslatai egyaránt hasznosak lehetnek jogalkotói és jogalkalmazói feladataik során. A JGE legfontosabb hozzájárulása talán az, hogy segít feltárni a jogi normák társadalmi hatásait, amelyek az embereknek a cselekvéseik (várható) jogi következményeihez való igazodásában mutatkoznak meg. A jogalkotás és a felsőbíróságok körül dolgozó jogásznak célszerű tisztában lennie azzal, hogy döntései szisztematikusan befolyásolják a normák címzettjeinek magatartását. Ezeken a területeken a JGE szerepet játszhat általános közgazdasági belátások formájában, dogmatikai konstrukciók és fogalmak értelmezésekor, vagy akár közgazdasági fogalmak direkt alkalmazása formájában is. A JGE segít

[14] Posner nemcsak a *common law* számos jogintézményéről, hanem a primitív jogrendszerekről, sőt a görög mitológia egyes elemeiről (Posner, 1981, 4–5. fejezet) is azt állítja, hogy előmozdítják a hatékonyságot. Ezzel kapcsolatban, más érdemi ellenvetések mellett, az a módszertani kifogás merülhet fel, hogy egy kiválóan intelligens személy számára csak megfelelő idő szükséges ahhoz, hogy a tranzakciós költségek fogalmának szűkebb vagy tágabb értelmezése segítségével a vizsgálatra kiválasztott jogi doktrínák vagy nem jogi viselkedési szabályok hatékonysági magyarázatát (racionalizálását) adja. Ez viszont azzal a módszertani veszéllyel jár, hogy empirikusan üressé, falszifikálhatatlanná tesz minden hatékonysági kijelentést. Ezzel a veszéllyel persze Posner is tisztában van, hiszen maga is említ ellenpéldákat, vagyis olyan *common law* szabályokat és doktrínákat, amelyek a hatékonyságot figyelmen kívül hagyják vagy éppen rontják.

[15] Az egyes jogrendszerek különféle dogmatikai technikákat dolgoztak ki azokra az esetekre, amikor a szabályalapú döntés következményei nagymértékben eltérnek attól, ami a szabály mögötti érvek alapján az adott esetben kívánatos volna. Leíró értelemben első ránézésre az állapítható meg, hogy a közgazdasági érvek szerepe az egyes jogi kultúrákban, nemzeti jogrendszerekben, sőt jogáganként (magán-, közigazgatási, büntető-, alkotmányjog stb.) jelentősen különbözik. Hogy mekkora eltérés váltja ki a következményorientációt, ugyancsak jogrendszerenként és jogterületenként különbözik. Úgy tűnik, ezek a különbségek főként a jogi döntéshozatal olyan további dimenzióival állnak összefüggésben, mint a diszkréció terjedelme és indokai, a nem jogi szakértelem szerepe vagy a bírói legitimitás. Másként fogalmazva: az eltérések azt tükrözik, hogy a nem jogi érvek jogi döntésben játszott szerepe az elfogadható érvek egy olyan kánonját rajzolja ki, amely erősen kontextusfüggő, s időben egy adott jogterületen belül is változik. Mindennek az alapos feltárása részletes összehasonlító jogi és jogszociológiai elemzést érdemel.

meghatározott mikro- vagy makrotársadalmi problémák alternatív jogi megoldásainak azonosításában, e megoldások várható következményeik alapján való összehasonlításában és értékelésében. Ez nemcsak a jogalkotás és a jogalkalmazás, hanem a komplex jogi tranzakciókat előkészítő, tervező ún. kauteláris jogászok számára is fontos, akiknek a feladata olyan szerződési mechanizmusok kidolgozása, amelyek maximalizálják a felek együttműködésből származó várható nyereségét.

Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a jogászok kapva kapnak egy ilyen elemzési eszköztár után. Ez a versenyjog vagy a társasági jog területén kisebb-nagyobb mértékben így is van, ugyanakkor más jogterületeken, ahol – úgymond – morális és nem gazdasági szempontoknak kell érvényesülniük vagy amelyek – úgymond – a nemzeti jogi kultúra és hagyományok szempontjából fontosabbak, a jogászi érdeklődés csekélyebb.

A JGE nézőpontja jellegzetesen eltér a jogászok szokásos dogmatikai nézőpontjától. A legfontosabb szemléleti különbség talán a következő. A jogászi munka nagy része hagyományosan *ex post* szemléletű. A jogász azt kérdezi például, miután bekövetkezett a baleset: ki felelős érte, mekkora az igazságos kártérítés stb. Ezzel szemben a JGE *ex ante* szemléletű. Azt kérdezi, milyen kártérítési szabályokkal érhető el a balesetek optimális száma (amely *nota bene* nem zérus, hiszen azt a balesetekből származó kár és a kármegelőzési költségek összegének minimuma határozza meg). Az efféle kérdések a hagyományos jogászi szemlélet szerint a jogpolitika körébe tartoznak. Bár érdekes módon éppen egy olyan, látszólag a közgazdasági szemlélet recepciója számára problematikus jogterületen, mint a büntetőjog, az *ex ante* szemlélet a generális prevenció szempontja formájában az egyedi ügyekben hozott döntésben is szerepet játszik.

A hagyományos jogászi szemlélettel szemben a JGE úgy értelmezi a jogot, mint egy „árrendszert", ösztönzőrendszert, vagyis mint a racionálisan (cselekvési alternatívák következményeit mérlegelve) cselekvő, érdekeiket követő egyéneket befolyásoló korlátok egyikét, vagyis a relatív árak változtatásán keresztül a címzettek cselekvésének befolyásolására szolgáló eszközt. Az újabb elemzések a jogkövetés másfajta motívumait is figyelembe veszik, sőt hangsúlyosan foglalkoznak velük (Sunstein, 2000; Zamir–Teichman, 2014). A közgazdaságtan játékelméleti modelljei és pszichológiai kiegészítései többféle módon is igyekeznek számot adni az első látásra nem racionális vagy nem önérdekkövető normakövető magatartásokról. Választ kezdtek keresni azokra a bírálatokra is, amelyek szerint a közgazdaságtan nem képes elemezni az erkölcsi vagy társadalmi kötelességérzetből származó szabálykövetést.

Fontos észrevenni, hogy a JGE most bemutatott, leginkább *policy analysis*nek nevezhető értelmezése hallgatólagosan azt is feltételezi, hogy a jog alkotói és alkalmazói, vagyis a hivatalos személyek „lelkiismeretesek", azaz belső nézőpontból tekintenek jogi feladataikra. A JGE külső nézőpontját ugyanakkor radikálisan is értelmezhetjük, kiterjesztve a hivatalos személyekre. Ekkor a jogi szabályok, illetve döntések létrejöttének magyarázata és előrejelzése is közgazdaságtani modellek segítségével, például a közösségi döntések elméletének alkalmazásával történik.

Figyelemre érdemes továbbá, hogy a JGE kutatói már az 1990-es években foglalkozni kezdtek a nem állami normák magatartásbefolyásoló szerepével is. A JGE képviselői

számára is világos, hogy „a jog nem a társadalmi kontroll leglényegesebb eleme: ahogyan a gazdaság komplexitása miatt jobban kell támaszkodnunk a piacokra és a spontán árakra, ugyanígy a jogrendszer komplexitása a decentralizált jogalkotási eljárásokra helyezi a hangsúlyt" (Posner–Parisi, 1997, xvi–xvii). A JGE modelljeinek alapja legtöbbször mégis az instrumentalizmus, amely legalábbis az elemzés kedvéért valamely posztulált vagy hipotetikusan elfogadott normatív program eszközeként tekint a jogra.

■ 6. A JGE VÉGE?

A JGE mint racionális jogpolitikai koncepció az általánosság különböző szintjein jogi intézmények, doktrínák, szabályok vagy döntések hatáselemzésével és adott célok fényében történő értékelésével foglalkozik, avagy e célok megvalósításához keresi a legalkalmasabb jogi (és esetenként nem jogi) eszközöket. Az adott célok persze gyakran a JGE konzekvencialista értékeléséből származnak, amely a jog „funkcióit" a tranzakciós költségek csökkentésében, illetve bizonyos, piaci úton hatékonyan nem előállítható kollektív javak nem piaci mechanizmusok révén való előállításának előmozdításában, általánosan pedig a hatékonyságban látja.

Az előbbi megfontolások, valamint a modern technológiák fejlődése és a pszichológiai döntéselmélet eredményeinek gyarapodása aktualitást és gyakorlati relevanciát ad annak a kérdésnek is, hogy a JGE mint módszertani paradigma mennyire önálló, s menynyire gyümölcsöző az empirikus jogi tanulmányok számára.

Egy viszonylag ártatlan példa a következő. Ha a közpolitika célja, hogy egy adott városba bevezető úton korlátozza a sebességet, ahhoz többféle mechanizmus áll rendelkezésre. Jogszabályt alkothatunk a maximális sebességről és kihirdethetjük. Egy közlekedési tábla segítségével is közölhetjük ezt a szabályt. Az emberek mindkét esetben dönthetnek arról, betartják-e a szabályt vagy sem. A jogfilozófia nyelvén fogalmazva: ezekben az esetekben a szabály cselekvési indokot szolgáltat a közlekedés gyakorlatának észszerű résztvevői számára, akik értelmezik ezt a tilalmat, mérlegelik a következményeket, s döntenek arról, hogy lassítanak-e. Kissé bonyolultabb szabályozási mód, ha további táblák szöveges, numerikus és/vagy képi információ útján arról is tájékoztatják a vezetőt, hogy mennyi a tényleges sebessége vagy hogy milyen veszélyei vannak a gyorshajtásnak. Vannak azután olyan megoldások is, mint például a fekvőrendőr vagy az út szélességének csökkentése: ezek a közlekedő cselekvési terét korlátozzák, s adott vezetési képesség mellett nagy valószínűséggel arra késztetik a vezetőt, hogy csökkentse a sebességet. Egy további lehetőség a sebességcsökkentés elérésére az az alkalmasint pszichológiai manipulációnak nevezhető mechanizmus, hogy az út menti fákat nem egyenlő távolságra, hanem a város felé haladva egyre sűrűbben ültetjük. Ekkor a vezetőnek, legalábbis ha először jár arra, az az illúziója keletkezik, hogy a tényleges sebességénél gyorsabban hajt, és ezért várhatóan lassítani fog. Ez utóbbi esetekben a közpolitika nem támaszkodik a jogra mint cselekvésorientáló indokra. Olyan mechanizmust alkalmaz, amely valamilyen technikai megoldás révén manipulálja a közlekedők döntési architektúráját, vagy egyszerűbben:

korlátozza cselekvési lehetőségeit. A manipulációnak vannak kifinomultabb formái is. Ilyen például, amikor egy menüt kínálunk fel az illető számára, azaz cselekvési alternatívák meghatározott formában, sorrendben bemutatott választékát, vagy amikor választási szabadságát meghagyva ugyan, megváltoztatjuk, hogy mi az „alapértelmezett" lehetőség *(default option)*, vagyis ha az illető nem választ semmit, akkor melyik lehetőség fog a rendelkezésére állni (Sunstein–Thaler, 2011).

Az iménti példák azt sugallják, hogy ha eleget tudunk az emberek viselkedéséről, akkor a közpolitikát jogon túli mechanizmusokkal is működtethetjük. Ez történik, amikor az egyén cselekvési terének architektúrája révén fizikailag korlátozzuk vagy észlelésének, döntéshozatalának pszichológiai mechanizmusait felhasználva manipuláljuk az illetőt. Az ennek eredményes megvalósításához szükséges tudás pedig elsősorban empirikus kutatásokból származhat.

Lehetséges tehát a magatartások olyan szabályozása, amely nem függ a jogkövetési készségtől, és nem igényel az egyének részéről mérlegelést és aktív közreműködést sem. Ennek megfelelően a jog gazdasági elemzésének paradigmája csak részben őrzi autonómiáját, és feloldódni látszik két módon is. Egyrészt a *jog* csupán a szabályozás vagy kormányzás egy speciális és nem minden esetben a legalkalmasabb technikája. Másrészt a *gazdasági elemzés* részben elméleti fejlemények, részben az empirikus adatok gyarapodása révén egyfajta általánosabb viselkedéselméletben oldódhat fel.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Coase, Ronald H. (2004): *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszerics Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Cooter, Robert – Ulen, Thomas (2005): *Jog és közgazdaságtan. Jogintézmények közgazdasági elemzése* [ford. Mike Károly, Szilágyi Katalin et al.]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

Cserne Péter (2015): *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól.* Budapest, Gondolat.

Harmathy Attila – Sajó András (szerk.) (1984): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok.* Budapest, KJK.

Mercuro, Nicholas – Medema, Steven (1997): *Economics and the Law. From Posner to Post-Modernism.* Princeton, Princeton University Press.

Posner, Richard A. (1998): *Economic Analysis of Law.* New York, Aspen Law & Business (5. kiadás).

Sunstein, Cass R. (szerk.) (2000): *Behavioural Law and Economics.* Cambridge, Cambridge University Press.

Szalai Ákos (2013b): *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése.* Budapest, L'Harmattan.

Zamir, Eyal – Teichman, Doron (szerk.) (2014): *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law.* Oxford, Oxford University Press.

GAJDUSCHEK GYÖRGY

INTÉZMÉNYI ELEMZÉS

Neoinstitucionalista megközelítés

■ BEVEZETÉS

Ez a fejezet a neoinstitucionalizmus mibenlétével foglalkozik, valamint azzal, hogy az miképpen hasznosítható a jogtudományi kutatásokban. Elsőként megkíséreljük az „intézmény" fogalmának meghatározását, majd az intézmények különféle típusait és a felvetődő legfontosabb vitapontokat tekintjük át. Ezt követi a különféle irányzatok rövid bemutatása. Végül arra keressük a választ, hogy mi lehet az irányzat fő üzenete a jogtudomány számára, különös tekintettel a régió jogtudósaira. Némi leegyszerűsítéssel az utóbbi kérdésre adott választ úgy foglalhatjuk össze, hogy a klasszikus, a jogi szövegeken orientálódó jogtudomány szemléletétől idegen a neoinstitucionalizmus, egyszerűen azért, mert a jogra a klasszikus institucionalizmus szemlélete jellemző. Tágabb értelemben ugyanakkor – akár a jogtudomány, akár a joggyakorlat oldaláról nézzük – lényeges az a gondolat, hogy a jog csak egy a társadalomban működő, így az egyén viselkedését befolyásoló tényezők közül. A jog tényleges társadalmi hatása így csakis más intézményekkel (például a szokásokkal, erkölcsi normákkal) együttesen vizsgálva érhető meg.

■ 1. BEVEZETÉS

A társadalomtudományokban, amilyen mindenekelőtt a szociológia (és ennek különféle területei, beleértve a jogszociológiát is) vagy a politológia, számos szemlélet él egymás mellett, ugyanakkor egyes megközelítések dominánssá válnak egyes időszakokban. Az ilyen szemlélet alapján készült tanulmányok könnyebben jelennek meg vezető folyóiratokban is. Bizonyára nem elegáns és nem is pontos, mégis meglehetősen találó ezeket „divatos", mainstream irányzatoknak nevezni. Némi leegyszerűsítéssel a funkcionalista megközelítés dominanciájával jellemezhetjük az 1950–60-as éveket (Merton, 1980), amelyet a rendszerszemlélet írt felül a hatvanas évektől a szociológiában (Habermas,

1985a, 1985b; Luhmann, 1995, 2009; Parsons, 1985, 1991) és a politológiában is (Easton, 1955). Ezek a megközelítésmódok az általános felől közelítik meg a társadalmi és politikai jelenségeket: mi egy-egy elem funkciója, vagy miként értelmezhető az elemek együttes egymásra hatása, amely új minőséget hoz létre rendszerként? Az 1980-as évektől – nem kis részben a természettudományi ideált a maga matematizált formuláival leginkább megközelítő neoklasszikus közgazdaságtan hatására – ez egyes egyén kerül a vizsgálódás középpontjába, mégpedig a saját hasznai maximalizálására törekvő egyén. A szociológiaelméletben e megközelítésmód talán legkiemelkedőbb alakja Jon Elster, akinek magyarul is számos munkája jelent meg (Elster, 1995, 2002). A közösségi választások elméletét (Johnson, 1999) pedig a politológia teljes átértelmezéseként is felfoghatjuk, míg az utolsó szakaszt a neoinstitucionalizmus korszakaként írhatjuk le.[1]

Ez az alapvetően társadalomtudományi megközelítésmód áll e fejezet középpontjában, amely a jogtudomány számára is releváns lehet. Míg azonban a korábbi időszakok szemléletmódját viszonylag jól tudjuk jellemezni, addig a neoinstitucionalizmus esetében ez jóval nehezebb. Ez azért lehet, mert a neoinstitucionalizmus gyűjtőnév alatt valójában számos, egymással sok szempontból szemben álló irányzatot találunk. Az egyik ilyen szempontot – hogy az egyén vagy az egész felől közelít-e az elmélet – már említettük. A neoinstitucionalizmusba sorolható irányzatok azonban olykor az intézmények felől közelítenek, amelyek ilyenként meghatározzák az egyén cselekvését, máskor viszont azt elemzik, hogy az egyén miként alakítja az intézmények hatását (egy szociálpszichológiai fogalommal élve például: a szerepfelfogásán keresztül), vagy hogy mindebből miként magyarázható az intézmény időbeli változása. Egyes felfogások haszonmaximalizáló, racionális egyénekből indulnak ki, akik azonban egy adott intézményi környezetben tevékenykednek, amit racionális döntésük során is figyelembe kell venniük, hiszen az intézmények befolyásolják a várható kifizetéseket.

Gyakran érdemes például megszegni a jogszabályokat, ám a jól működő jogrendszer szankciók formájában olyan várható költségeket terhel a potenciális jogsértőre, hogy az így már veszteséges lenne. Önmagában érdemes lehet például egy szerződést megszegni, ám a jól működő jogrendszer vagy éppen egy önszerveződő csoport, amely nyilvántartja a notórius szerződésszegőket, aláásva reputációjukat, lehetetlené téve ezzel későbbi szerződések megkötését, elrettenthet a szerződésszegéstől. Más elemzések arra helyezik a hangsúlyt, hogy az intézmények a racionális mérlegelésen túl is hatnak. Amikor a morál, az erkölcsi szempontok vagy a megszokás alapján cselekszünk, akkor lényegében ez történik, miközben észre sem vesszük, hogy intézmények, pontosabban a neoinstitucionalista megközelítés szerinti intézmények (erkölcs, bevett viselkedésminták, szokásrendek) határozták meg cselekvésünket.[2]

[1] A neoinstitucionalizmusra többen új intézményi elméletként hivatkoznak. Bár számos érv hozható fel e fogalomhasználat mellett, az alábbiakban az idegen eredetű kifejezést használjuk, mert, legalábbis egyelőre, ez jóval elterjedtebb a hazai szakirodalomban is.

[2] A társadalomtudományok talán legjelentősebb kiinduló kérdése, hogy miként fogják fel az egyént, az embert. Vajon az egyén költségeit és hasznait mérlegelve hozza meg döntéseit, vagy társadalmi normákat követve cselekszik? A kérdés talán legnagyobb hatású, rövid és közérthető áttekintéséhez lásd March–Olsen, 2004. Mint látni fogjuk, a neoinstitucionalizmus ebben a dichotómiában sem helyezhető el egyértelműen.

A fentiekben a társadalomtudományokról volt szó. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a jogtudomány történetileg más szakaszokra, irányzatokra tagolható. Utalhatunk itt a természetjogi és a jogpozitivista irányzat évszázados, egyesek szerint évezredes szembenállására.[3] A rendszerszemlélet logikájából kiindulva azonban a szakaszoláshoz talán helyesebb az az elkülönítés, amely a jogrendszeren (itt a jogi szövegek által alkotott rendszerről van szó, legyenek azok akár jogszabályok, akár precedensek, de leginkább mindkettő) belülre fókuszál, vagy túllép azon, és a jogot szélesebb összefüggésrendszerében kívánja megérteni. A jogi szövegeken való túllépést diszciplinárisan előbb a szociológia jelenti, ilyenként értelmezve már a jogi realista irányzatot is, majd a *critical legal studies*, elsősorban annak az új baloldalhoz kapcsolható irányzata, ideértve a feminista jogelméletet is. Később, nagyjából a társadalomtudományokkal egy időben vagy alig később a közgazdaságtanra és a racionális döntéselméletre alapozó joggazdaságtani irányzat tekinthető a tiszta jogon túllépő szemléletnek. A neoinstitucionalista szemléletmód az írott jogon túllépő megközelítések esetében releváns.

Az alábbiakban előbb röviden megkíséreljük az „intézmény" fogalmának meghatározását. A következő lépésben az intézmények tipizálása kapcsán egyfelől finomítjuk az intézményfogalmat, másfelől rámutatunk a definíciós problémákra, és jelezzük az intézmények sokszínűségét is. Külön alfejezetet szentelünk az intézmények kapcsán felvetődő leglényegesebb kérdéseknek. E kvázi ontológiai megközelítés után az intézményt vizsgálódása középpontjába állító neoinstitucionalista irányzatról lesz szó. Végül azt kíséreljük meg röviden áttekinteni, hogy milyen fontos üzeneteket tartalmaz az irányzat általában a jogász és különösen a magyar (vagy közép-kelet-európai) jogász számára.

■ 2. MI AZ INTÉZMÉNY?

A jogászok mindig is intézményekben gondolkodtak. Az intézmények gyakran szervezetek, amelyek a jogot alkotják és alkalmazzák, a parlament, a végrehajtó hatalmi ág jogalkotói, a közigazgatási jogalkalmazó hatóságok, és a talán legsajátlagosabban jogi szervezetek, a bíróságok. Ezek az intézmények könnyen azonosíthatók és lehatárolhatók; jól definiált személyi állománnyal rendelkeznek, sőt épületeikben fizikai valóságukban is megragadhatók. Az intézmény kifejezés kapcsán talán ez juthat elsőként egy jogász eszébe. Másfelől a „jogintézmény" is jól ismert fogalom. A jogdogmatika talán felfogható úgy is, mint a jogintézmények tartalmának, illetve egymáshoz való logikai viszonyának meghatározására való törekvés, viszonylag függetlenül az éppen ott és akkor hatályos jogtól.

[3] Lásd a konfuciánus és legista felfogás eltérését az ókori Kínában (Gulyás, 2011, 29–32).

Az intézmény fogalma társadalomtudományi kontextusban ennél általánosabb. Leggyakrabban a közgazdász Douglas Northra hivatkozva a legegyszerűbb meghatározást szokták említeni, és a társadalmi magatartás játékszabályaiként *(rules of the game)* értelmezik a társadalmi intézményeket.

> Az intézmények a társadalomban alkalmazott játékszabályok, avagy szakszerűbben, olyan társadalmi korlátok, amelyek meghatározzák az emberek közötti interakciókat. Következésképpen az intézmények meghatározzák az egyének közötti kapcsolatok – legyenek azok politikaiak, társadalmiak vagy gazdaságiak – ösztönzőrendszereit (North, 1990, 1).

> Nagy általánosságban az intézmények olyan előírások, amelyeket az emberek alkalmaznak minden ismétlődő és strukturált interakció esetében, legyen az a családon, a szomszédságon, a piacon vagy egy vállalaton belül, a sport, az egyházi élet, civil szerveződések vagy a kormányzás területén (Ostrom, 2005, 3).

Ezután Ostrom, a másik gyakran citált szerző is utal arra, hogy az intézmények behatárolják a cselekvők lehetőségeit. Peters az intézményeket emberek közötti rendszeres, stabil és kiszámítható viszonyrendszerként *(patterned interactions)* írja le, amely nagyban kihat az egyének viselkedésére, s mögötte valamiféle közösen elfogadott *(shared)* értékrend, világlátás áll (Peters, 1999, 18). Lowndes és Roberts összefoglaló innovatív áttekintése előbb a szótári meghatározást idézi: „bevett szabályok, szokások és gyakorlatok", majd – Petersre hivatkozva – arra utalnak, hogy az intézmények rendszeres és kiszámítható *(patterned)* interakciókban manifesztálódnak, valamint – Huntingtonra hivatkozva – hogy a „stabil, a résztvevők által magasan értékelt *[valued]* és rendszeres viselkedési mintázatokról van szó" (Lowndes–Roberts, 2013, 3).

Az intézmény tehát az 1. egyes egyén, az Én oldaláról nézve egy olyan keretrendszer, amely lehatárolja a lehetséges cselekvéseket, és az egyes cselekvési alternatívákhoz eltérő költségeket és hasznokat rendel hozzá, vagy gyakran reflektálatlanul meghatározza az egyén választását. Másfelől 2. az intézmények kiszámíthatóvá, nagy valószínűséggel megjósolhatóvá teszik más társadalmi cselekvők, a Másik viselkedését. Emögött az áll, hogy a társadalomban, de legalábbis egyes csoportokban, a résztvevők hasonlóan értelmezik az intézményeket. A társadalom egésze oldaláról szemlélve 3. az intézmények egyfelől a kiszámíthatóságot és a rendet biztosítják, másfelől a „jó" intézmények egyfajta társadalmi optimumot hoznak létre.[4] Más megközelítésben az intézmények az – egyik – kiutat jelenthetik azokból a játszmákból, amelyekben a haszonmaximalizáló, racionális egyéni viselkedés összességében, a társadalom egésze szintjén súlyosan szuboptimális eredményben végződik. A fogolydilemma játszmában például a racionális döntés a foglyok esetében sokkal súlyosabb büntetést eredményez, vagy más kontextusban a másik becsapása, a szerződés megszegése az egyéni haszonmaximalizálás mellett összességében negatív társadalmi végeredménnyel jár.

A problémának számos elméleti és kisebb részben gyakorlati megoldása van. Az egyik ilyen, ha a játékot ugyanazok a játékosok sok (de nem ismert számú) alkalommal ismétlik (Axelrod, 2006). Ilyen helyzet előállhat például a piacon is, hosszú távú beszállítói szerződések esetében, bár ez egyáltalán nem felel meg a klasszikus piaci helyzetnek. A másik megoldás, ha a játékban részt vevő másik félről, annak korábbi viselkedéséről (a közgazdaságtani irodalom szakkifejezésével: reputációjáról) információval rendelkezünk. A leggyakoribb megoldás mégis az, hogy az érintettek erkölcsi kötelességüknek érzik a másokkal való együttműködést, míg morálisan elfogadhatatlannak tartják mások becsapását.[5]

Lowndes és Roberts a neoinstitucionalista irányzatot áttekintő, azt továbbfejleszteni szándékozó kötete az intézmények három szintjét különíti el, amelyek a viselkedésszabályozás eltérő módjait is jelentik. Ezek a szabályok *(rules)*, a gyakorlatok *(practices)* és a narratívák. A szabályok alatt elsődlegesen az írott normákat, mindenekelőtt a jogot értik. A gyakorlatok magukban foglalják az íratlan társadalmi „normákat, a kultúrát, a vélekedéseket/világértelmezést *[beliefs]* és az erkölcsi értékeket" is (Lowndes–Roberts, 2013, 62). A narratívák pedig olyan elbeszélések, amelyek mintegy alátámasztják, kommunikatív módon megerősítik, továbbadják, ugyanakkor értelmezik is az előbbieket. Ez a három tényező erősítheti vagy akár gyengítheti is egymást, ami az intézményi változásnak is egyik oka lehet.

Az intézmény fogalma sajátos paradoxont is magában rejt. Az intézmény ugyanis az egyénhez képest egy külső tényező, amely mintegy meghatározza az egyéni viselkedést. Az intézmény egyben stabil képződmény. A stabilitás meghatározó fogalmi eleme is az intézményeknek. Ez biztosítja a kiszámíthatóságot, ami a társadalmi intézmények egyik legfontosabb tulajdonsága. Ez az egyénen kívüli, stabil jelleg ugyanakkor megnehezíti az intézményi változás magyarázatát, noha az intézmények, ha jobbára lassan is, de változnak. A neoinstitucionalizmus egyes irányzatai éppen a változás magyarázatára fókuszálnak.

[4] Ez azonban korántsem minden esetben van így. Gyakran az intézmények (különösen a politikai intézmények) szuboptimálisan működnek. Lásd erről magyarul a nemzetközi bestselleré vált könyvet: Acemoglu–Robinson, 2013.

[5] Egy korábbi kutatásunkban (Gajduschek, 2008a) azt vizsgáltuk, hogy haszonmaximalizáló egyént feltételezve észszerű volt-e követni a jogszabályokat a kora kétezres években Magyarországon. Egyértelműen kiderült, hogy nem. Az állam kapacitása a lehetséges, illetve a mérhető jogsértések számához képest elenyésző volt, a szankciók mértéke gyakran a „tetten ért" esetben szerzett haszon mértékét sem érte el. Ráadásul a szankcióként kivetett bírságot gyakran nem sikerült behajtani, egyes területeken pedig szinte soha. Valóban érzékelhető volt, hogy egyesek szisztematikusan jogsértő módon járnak el, és ezzel jelentős haszonra tesznek szert. Másfelől az is érzékelhető, sőt mérhető volt, hogy az állampolgárok túlnyomó része az esetek túlnyomó részében jogkövető magatartást tanúsít, még ha ez nem is áll érdekében, és ezzel tisztában is van. Az erkölcsi elveket követve mégis betartották a jogot. Az is érzékelhető volt ugyanakkor, hogy az állam látványos képtelensége a jogszabályok betartatására fokozatosan felőrölte ezt a morált; a jogszerűen viselkedők így baleknak érzik magukat, ezért számuk fokozatosan csökken, a normaszegés válik normává (Sajó, 2008, 704).

■ 3. AZ INTÉZMÉNYEK TÍPUSAI, A FORMÁLIS ÉS AZ INFORMÁLIS INTÉZMÉNYEK

Az intézményeknek számos típusáról beszélhetünk. Ezek jelentős része már a fentiekben is előfordult. Ilyenek az erkölcsi szabályok, a szokások, általában a rögzült magatartásminták, gyakorlatok, de nyilvánvalóan ilyen maga a jog is. Érdekes módon a legtöbb szerző a formalizált szervezeteket vagy nem említi az intézmények felsorolásánál, vagy akár explicite ki is zárja azokat e fogalmi körből (Helmke–Levitsky, 2004), míg mások (Lowndes–Roberts, 2013, 3; Peters, 2013) meghatározó intézményi formának tekintik a szervezeteket. Az ezzel kapcsolatos felfogás bizonyára nagyban függ a kutatás tárgyától is. Peters hivatkozott munkája például a közigazgatás vizsgálatához kapcsolódik. A neoinstitucionalista közgazdászoknál pedig a szervezet, általában mint „vállalat" *(firm)*, nagyon fontos szerepet játszik, amennyiben az egyik legalapvetőbb kérdést, a *„make it or buy it?"* kérdését testesíti meg. Vajon az egyes javakat a piacon érdemesebb-e megvásárolni, vagy a vállalkozás maga állítsa elő azokat? (Williamson, 1975). A két esetben ugyanis eltérők a költségek és a kockázatok, amit mérlegelni kell. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a vállalat ebben az esetben intézményként értelmeződik.

Kiss Gábor és Mike Károly nemrégiben megjelent tanulmányukban az intézményeket a szankciók léte, illetve jellege szerint csoportosítják, lényegében a külső szankciót igénylő és az ilyen nélkül működő intézmények között téve különbséget (Kiss–Mike, 2017). Utóbbiak azok a személyes erkölcsi értékek, amelyek szankciója belső, amit a szerzők a lelkiismeret-furdalással azonosítanak. Szociálpszichológiai szempontból ezeket interiorizált értékeknek nevezhetjük, amelyeket tipikusan kora gyermekkorban, ilyenként tehát még reflektálatlanul sajátítunk el, és így általában reflektálatlanul is hatnak és határozzák meg a viselkedést. A külső szankciók típusai szerint is végezhetünk további csoportosítást. Így például számos társadalmi norma megszegését rosszallás, a csoportból való kiközösítés követheti.

E normák szerepe meglehetősen eltérő a korai törzsi társadalmakban. Ezekben a normarendszer egységes volt, megszegésük szankciója, a kiközösítés lényegében a halálos ítélettel volt azonos, miközben a *Sein* és a *Sollen* teljes egységet képeztek egyetlen világmagyarázatban: nem azért kell így viselkedni, mert az így helyes, ez az elvárás, hanem mert ez a világ rendje, így működik. Mindezen okok miatt a normarendszer megszegése, a „lehet másként" gondolata szinte fel sem merülhetett. A modern társadalmak normarendszere mindenben ellentéte az előbbi leírásnak. A különféle dimenziók mentén szerveződő – szociálpszichológiai értelemben vett (Cooper–Kelly–Weaver, 2001) – csoportok (család, munkahely stb.), valamint csoportelvárások, szerepek, vagy más megközelítésben a szubkultúrák jelenléte jellemzi a modern társadalmakat, számos, egymással gyakran ellentétbe kerülő normarendszerrel. Mindez szempontunkból azért bír különös jelentőséggel, mert a modern társadalmakban az egyetlen – legalábbis elvileg – mindenkire kötelező, mindenkitől megkövetelhető normarendszer maga a jog.[6]

[6] Durkheim eredetileg 1893-ban megjelent művére (lásd Durkheim, 1998) hivatkozva Hart ezt dezintegrációs tézisnek nevezi (*disintegration thesis of Durkheim;* Hart, 1967).

A legáltalánosabb és (legalábbis a régiónkban alighanem) a legfontosabb a formális és az informális intézmények elkülönítése. Ez a különbségtétel megjelenik a már említett klasszikus szerzők többségénél, így North és Ostrom munkáiban is, de nem kerül vizsgálódásuk fókuszába. Anélkül, hogy nagyon precíz meghatározásra kerülne sor, formális intézményként általában a jogot említik, míg informális intézményekként azonosítódik a többi társadalmi normarendszer, az erkölcsöktől és interiorizált aspektusától a szokásokon át a külső szemlélő számára megragadható egyéni és interperszonális viselkedési mintázatokig.

Helmke és Levitsky nagy hatású tanulmánya az informálist úgy írja le, mint amely kívül esik a „hivatalosan szankcionált csatornákon" (Helmke–Levitsky, 2004, 725). Példaként ugyanitt az államélet olyan jellemzőit említik a szerzők, hogy a mexikói elnök meghatározhatja, ki kövesse őt a pozícióban, Japánban a magas rangú állami hivatalnokok nyugdíjba vonulásuk után nagyvállalatok felügyelőbizottságaiba vagy igazgatótanácsaiba kerülnek, Közép-Ázsiában a törzsi normák felülírják az alkotmányosakat, vagy hogy a posztkommunista régióban a klientelizmus, a korrupció és a csúcsvezetőtől való személyes függőségeken alapuló kormányzás *(patrimonialism)* együtt létezik, gyakran felül is írva a demokrácia, a piaci és az állami működés formális intézményeit.

Ezzel szemben talán az írott és ilyenként is reflektált jelleg tesz valamit leginkább formálissá. A legfontosabb és legáltalánosabb formális intézmény egy társadalomban a jogrendszer. De nyilván ilyenként értelmezhetők a szervezetek belső szabályzatai, legyenek azok állami[7] vagy magánszervezetek, valamint a szervezetek közötti megállapodások, ideértve a szerződéseket is, ha azok tartalma egyébként megfelel az intézmények jellemzőinek, vagyis rendszeresen ismétlődő, többeket érintő magatartási szabályt állítanak fel.

Helmke és Levitsky tanulmánya a formális és informális közötti lehetséges kapcsolatokat is áttekinti, amit az *1. táblázat* összegez:

1. TÁBLÁZAT ■ A formális és informális intézmények közötti lehetséges kapcsolatok

A két intézményrendszer hatása-következménye:	A formális intézmény hatásos, működik	A formális intézmény nem hatásos, nem működik
Konvergál	Kiegészítő *[Complementary]*	Helyettesítő *[Substitutive]*
Divergál	Megfelelő *[Accomodating]*	Versengő *[Competing]*

Forrás: Helmke–Levitsky, 2004, 728.

Mint látható, a szerzők két szempontot érvényesítenek. Egyfelől azt tartják relevánsnak, hogy az adott területen a formális intézmény hatékonyan működik-e, ami itt arra utal, hogy képes-e az intézmény ténylegesen meghatározni az érintettek viselkedését. A jog esetében például azt, vajon összességében beszélhetünk-e általános jogkövetésről. A második szempont pedig a formális és informális intézmények hatásának irányára utal. Vajon a két intézmény hasonló vagy azonos viselkedési mintákat határoz-e meg vagy sem?

[7] Hatályos jogrendszerünkben ezek a közjogi szervezetszabályozó eszközök, a normatív határozat és utasítás.

Ennek megfelelően a társadalomtudományokban rendkívül kedvelt kétszer kettes táblázatot kapunk.

A „kiegészítő" kategóriában az informális intézmények segíthetnek az eligazodásban olyan esetekben, amelyeket a formális normák nem szabályoznak. Talán még fontosabb, hogy az informális normák elősegíthetik a formálisak elfogadását. Nyilvánvalóan erről van szó, amikor az erkölcsi normák a jogszabályok betartására ösztönöznek, akár mert a jogszabály tartalma egybeesik erkölcsi értékeinkkel (ahogyan a legtöbb büntetőjogi norma esetében erről van szó), akár mert az erkölcs általában – a szabályok tartalmától, az azzal való azonosulástól függetlenül – a társadalmi normák, így a jog betartására kötelez.[8]

A „megfelelő" kategória arra a helyzetre utal, amikor a formális előírások erősek, nyílt megszegésükre kevéssé van lehetőség, ám az informális normák ezektől mégis eltérnek. Ez az eset az, amikor a törvény szava érvényesül ugyan, de a szelleme – legalábbis az informális norma szerint viselkedők esetében – kevésbé. Ilyen helyzet állhat elő, ha jelentős (ám nem a társadalom egészét felölelő) csoportok nem azonosulnak a formális intézményekkel vagy nem kívánják annak hatását. A szerzők számos példát hoznak ilyen esetekre.[9]

„Helyettesítő" intézményekre ott van szükség, ahol a formális intézmények fontos társadalmi viszonyokat nem szabályoznak vagy a formális intézmények nem kényszeríthetők ki.[10]

Végül a „versengő" kategória lényege, hogy létező vagy szisztematikusan kikényszerített formális intézmények hiányában az informális intézmények magatartás-szabályozó szerepe válik meghatározóvá. Bár ez végeredményét tekintve elvileg nem feltétlenül romboló hatású, a szerzők kifejezetten negatív példákat hoznak a klientelizmustól a korrupción át a klánszellemig. Ez a sajátos helyzet hosszú távon jellemzi a régiónkat, így Magyarországot is (lásd erről például Kulcsár Kálmán, Sajó András és számos szociológus munkáit). Erőteljesen hatott a szocializmus időszakában, tetten érhető volt a rendszerváltás után (a legjobb szándékú vállalkozó sem lehetett benne biztos, hogy az adóhatóság mindent rendben talál nála), és a szelektív jogalkalmazás kirívó esetei nagy és növekvő arányban jelennek meg a 2010 utáni híradásokban is.

[8] Lásd Max Weber „legális uralom" koncepcióját.

[9] Jellemző hazai példa, hogy a jogszabály a köztisztviselők teljesítményértékeléséhez egy hosszú űrlap kitöltését követeli meg, továbbá a vezető és a beosztott közötti többszöri beszélgetést, jelentős terhet róva az egyébként is leterhelt vezetőkre, miközben az értékelésnek nincs tényleges kihatása a személyzeti döntésekre. Ám az értékelés elvégzése könnyen ellenőrizhető annak vizsgálatával, hogy megvannak-e a kitöltött, aláírt dokumentumok. Az informális megoldás ilyenkor az, hogy a vezető kiadja a beosztottjának, készítse el saját értékelését, ami ugyan teljességgel ellentétes a formális intézmény céljával (amellett, hogy értelmetlen), ám produkálja annak elvárt „eredményét".

[10] Az Egyesült Államok sajátos fejlődését, kultúráját és intézményi működését sokan azzal magyarázzák, hogy a távoli területeken megtelepedő telepesek – az állami intézmények teljes hiányában – maguk formálták meg a legfontosabb közösségi funkciókat (rendfenntartás, bűnüldözés, konfliktusok elrendezése, közjavak előállítása) megvalósító intézményeket, például a választott serif intézménye vagy a helyi önkormányzat felállításával. Lényegében ezek a spontán létrejövő intézmények formalizálódtak fokozatosan, biztosítva ezzel a jóval nagyobb elfogadottságot is (Peters, 2010).

Bár Helmke és Levitsky nem foglalnak explicit módon állást a formális és informális intézmények társadalmi hatásáról tanulmányukban, úgy tűnik, hogy a formális intézmények esetében (már ha valóban működnek) pozitív társadalmi hatást feltételeznek, míg az attól eltérő irányba ható informális intézményeknél inkább negatívat. Ennek oka lehet, hogy a tanulmányban politikai intézményekről van szó: a többé-kevésbé nyilvános döntéshozatali folyamatban született és nyilvánosan deklarált intézményeknek a közérdeket kell szolgálniuk. Nyilván ugyanez mondható el a jogi szabályozásról is. Ezzel szemben az informális intézmények mögött gyakran olyan folyamatok állnak, amelyeket szűkebb, de nagy befolyással rendelkező csoportok alakíthatnak.

A formális és informális intézmények ilyen határozott különválasztása, annak felismerése, hogy egymás ellenében hathatnak és hogy az informális intézmények gyakran dominánsak lehetnek, különösen jelentős a nem nyugati társadalmakban, a periféria és félperiféria országaiban (Wallerstein, 1983). Meghatározó ez a szempont a posztszocialista országokban is,[11] ahol nyilvánvaló a formális és informális szabályok éles elkülönítése. A szerzők maguk is utalnak arra, hogy az általuk javasolt megközelítésmód elsősorban ezekben az országokban bír kiemelkedő magyarázó erővel, és árulkodó az őket idéző cikkek tartalma is.[12]

A két intézményrendszer együtt létezése és eltérése olyan domináns e társadalmakban, hogy egy tanulmány kiinduló kérdése például nem az, hogy a formális intézmények miért nem működnek (az nem is kérdés, hogy nem működnek), hanem hogy az ország miért és hogyan képes egyáltalán működni (Ledeneva, 2001). A választ természetesen az informális intézmények jelentik, amelyeknek évtizedes, olykor évszázados hagyományaik vannak. Ugyanakkor a formális intézmények is léteznek. A jogot például gyakran alkalmazzák a gazdasági élet szereplői egymás ellen, amikor az állami hivatalnokokkal informálisan összejátszva megpróbálják versenytársaikat kiiktatni.[13] A valódi kérdés, hogy mi dönti el, mikor melyik intézményrendszert lehet/kell figyelembe venni, alkalmazni. Ledeneva szerint ezt egy harmadik szabályrendszer határozza meg. Vegyük észre,

[11] Nem lenne célszerű itt abba a vitába belemenni, hogy ennek gyökerei elsősorban a szocializmus időszakában, illetve rendszerében keresendők-e, vagy sokkal inkább egy hosszabb távú folyamat eredményei, ahol a kommunizmus inkább következmény, mint ok.

[12] A Google Scholar 2019 végi adatai szerint Helmke és Levitsky cikkét közel 2700-an idézték, ami kiemelkedően nagy szám. Az idéző cikkek több mint 30%-a utalt címében vagy absztraktjában kifejezetten a posztkommunista, ötszáznál több tétel a posztszocialista országokra, és további több mint 30% a kelet-európai régióra (beleértve Közép-Kelet-Európát), valamint közel ezer idéző utalt Latin-Amerikára. A latin-amerikai idézettséget bizonyára az is nagyban növelte, hogy a cikkben kifejtett koncepciójukat nem sokkal később ebben a régióban egy nagyobb ívű kutatásban is alkalmazták (Helmke–Levitsky, 2006).

[13] Ezt tapasztaltuk például az albertirsai strandon, ahol úgy került az egyik büfés monopolhelyzetbe, hogy kihívta az adóellenőröket, akik számlaadás hiányában minden más büfét bezárattak, míg az ellenőrzésre számító vendéglős adott számlát. Későbbi hasznát a monopolhelyzetéből fakadó magas árak mellett az áfa megspórolása is növelte. Hiszen miért jönnének ki az ellenőrök egyetlen büfét ellenőrizni, amelyik ráadásul egy korábbi ellenőrzés szerint jogszerűen működött, ha korábban tíz miatt sem jöttek ki bejelentés nélkül? Vegyük észre, ebben az esetben még a hivatalnokokkal való összejátszást sem kell feltétlenül feltételeznünk.

hogy ebben a működésmódban a jognak az a funkciója, hogy a társadalmi viszonyokat kiszámíthatóbbá teszi, ami egyben a társadalmi intézményeknek általában is meghatározó funkciója, nem érvényesül. Éppen ellenkezőleg, a jog ebben a rendszerben inkább a kiszámíthatatlanságot növeli, hiszen jogkövető magatartással nem lehet érvényesülni, a jogsértést viszont szelektíve és kiszámíthatatlanul szankcionálják.

A formális és informális elkülönülése sajátos szerepet kap a rendszerváltás értelmezésében is. Ralf Dahrendorf már a rendszerváltás kezdetén, meglehetős éles- és előrelátásról tanúbizonyságot téve, felhívta a figyelmet az időhorizontok eltérésére (*incongruent time scales*, Dahrendorf, 1990, 78), amely a formális és a – mindenekelőtt a kultúrában kódolt, ilyenként rendkívül lassan, inkább csak generációkon át változó – informális intézmények megváltoztathatósága között fennáll. Az alkotmány egyetlen nap alatt gyökeresen átírható, néhány hónap alatt új állami, politikai vagy akár piaci szervezeteket (minisztériumot, tőzsdét, tőzsdefelügyeletet) lehet létrehozni. Ám az informális intézmények jóval lassabban változnak. A társasági jogot könnyű megváltoztatni, a gazdasági társaságokat jellemző informális praktikákat (például azok illegális anyagi kiüresítésének, fantomizálásának vagy a szerződések szisztematikus be nem tartásának gyakorlatát) sokkal nehezebb. Az érdemrendszerű közszolgálat törvényi szabályozása mellett majd mindenhol tovább működik a vezető pozíciókban a személyes kapcsolatokon alapuló kinevezés és előmenetel rendszere (Meyer-Sahling, 2009). Az alkotmányos szabályoktól gyökeresen térhet el a valós politikai és jogi működés rendje. Ez egyértelműen így volt a szocializmus időszakában,[14] és több jel szerint ismét ebbe az irányba haladunk (Jakab–Gajduschek, 2018). Lényegében ez a gondolat áll Jakab András nemrégiben megjelent tanulmánya fókuszában is, vagyis hogy a jogszabályok megváltoztatása önmagában nem elég a jog mint működő, hatékony intézményrendszer átalakításához (Jakab, 2018).

■ 4. NÉHÁNY KÉRDÉS AZ INTÉZMÉNYEKRŐL

4.1. Az intézmények egymásra hatása

Ahogyan az a fentiekből talán már kiderült, az intézmények működését számos tényező befolyásolja, amelyek közül a legfontosabb – legalábbis az intézményelméletek rendszerén belül maradva – a különféle intézmények egymásra hatása. Erről a régiónkban kifejezetten nagy relevanciával bíró vonatkozásról a fentiekben is hosszabban szóltunk már. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a modern társadalmakban az egyén általában számos közösség tagja, ezekben többféle szerepet tölt be. Foglalkozását tekintve lehet jogtudós, ami azonnal kétféle szakmai-hivatásetikai elvárásrendszert határoz meg, ilyenként dolgozhat egy adott szervezetben, szintén sajátos elvárásokkal; tartozhat valamely politikai közösséghez, különféle szabadidős csoportokhoz, vallási közösségekhez, miközben lehet házastárs és szülő stb. Az egyes szerepekben eltérő, olykor kifejezetten egymásnak ellentmondó elvárásoknak kell megfelelnie. Ezt a problematikát a szociálpszichológia már a hatvanas évektől kezdve intenzíven tanulmányozta (Cooper–Kelly–Weaver, 2001; Pataki, 1980). A szerepfelfogás és -értelmezés, a szerepek ütközése kérdései lényegében hasonlóak, mint amelyeket a különféle intézmények által támasztott magatartásminták kapcsán tárgyalhatunk. Ostrom szisztematikus elemzésében is meghatározó kérdés a különféle intézmények kölcsönhatása a viselkedés befolyásolásában (Ostrom, 2005).

Mindez az egyén számára egyfelől folyamatos konfliktust generálhat a modern társadalmakban, másfelől azonban egyfajta menekülést is jelenthet az intézmények vasketrecéből, amennyiben az egyik csoporthoz tartozás védelmet nyújthat, elfogadhatóvá tehet más csoportok által deviánsnak tekintett magatartásokat. Pozitív példaként talán a művészeti közösségeket, progresszív politikai vagy vallási csoportosulásukat említhetjük, míg negatív példa lehet a bűnözői szubkultúra.[15]

4.2. Az intézményi változás

A különféle intézményrendszerek egymásra hatása önmagában is magyarázhatja az intézmények változását, ami – mint fentebb jeleztük – az intézményelméletek egyik sarkalatos megválaszolandó kérdése. Az erkölcsök és azok változása kihat a jog tartalmára, és ha kisebb mértékben is,[16] de ez fordítva is igaz. Az informális intézményrendszerek kölcsönhatása önmagában is lehet az intézményi változás oka.

Nagyobb általánosságban az intézményi változás két meghatározó okaként a belső és a külső okokat lehet meghatározni. A külső hatások gyakran sokkszerűek lehetnek, amelyek ellehetetlenítik a korábbi intézmények működését és új intézmények kialakítását teszik szükségessé vagy elkerülhetetlenné. Ilyen lehet például egy ország megszállása, egy forradalmi vagy háborús esemény. Kevéssé radikális, de szintén viszonylag gyors hatása lehet a korszellem változásának (például a napjainkban rohamosan terjedő politikai populizmus ilyenként hathat a jogra), vagy jól érzékelhetően ilyen volt a közpolitika formálásában a keynesiánus államszerep-felfogás megroppanása és a neoliberális felfogás elterjedése a hetvenes évek végétől a nyugati világban (Bovens–T'Hart–Peters, 2002). Alighanem ilyenként kell értelmeznünk a jogrendszer egyes elemeinek jelentős átalakítását a jogalkotási folyamat révén.

A belső változások abból fakadhatnak, hogy az intézmény által érintett társadalmi csoportok között megbomlik az intézményt fenntartó egyensúly. Azok a csoportok, ame-

[14] A szocializmus időszakának jogi gyakorlatáról jó képet ad Tölgyessy, 2016, 20–23. „Az államszocialista berendezkedés kezdetén a hatalom valóságos gyakorlása a világtörténelemben egészen kivételes mértékig különbözött az Alkotmányban foglaltaktól. [...] a szovjet táborban mindenki a saját bőrén tapasztalhatta, mennyire csupán ünnepi paraván a kommunista alkotmány" (21).

[15] Merton híres anómiaelméletében az „újító" típusára éppen a bűnöző a legtipikusabb példa (Merton, 1980, 356–372).

[16] Bizonyosan kisebb mértékben, mint azt az ún. programnormák alkotói feltételezik. Az ilyen normák nagy szerepéről a magyar jogban lásd Küpper, 2016.

lyek a változást kívánják (akár mert az az érdekük, akár mert a meggyőződésük), erősebb pozícióba kerülhetnek és kikényszeríthetik a változást. Az intézményi feszültség is változáshoz vezethet, legyen az egyes intézmények vagy az intézmény egyes szintjei (szabályok, gyakorlatok, narratívák) között, vagy egyes társadalmi csoportok körében kezelhetetlenné váló feszültség. Az első esetre jó példa a jog és az erkölcs közötti feszültség, amelyből egyébként a történelmi tapasztalatok szerint hosszabb távon az utóbbi kerül ki győztesen. A másik esetre lehet példa azon jogászok, jogtudósok helyzete, akiknek egyszerre kell megfelelniük határozott politikai elvárásoknak, ugyanakkor szakmai sztenderdeknek is, ami aztán például az utóbbi fellazulásához vezethet. A külső és a belső változás gyakran együttesen hat: egyes csoportokat megerősíthet egy külső változás, például ahogy a kommunista pártot erősítette meg a szovjet megszállás, ami a jogrendszer teljes átalakításához és az erkölcsök totális megváltoztatásának – csak kevéssé sikeres – kísérletéhez vezetett.

A változások – külső és belső – okaiban megjelenő distinkciók mellett azok jellege is csoportosításra ad lehetőséget. Egyfelől beszélhetünk lassú, fokozatos, másfelől gyors, radikális változásról. Ez jelentős mértékben az adott intézmény jellegétől függ. Mint arra már utaltunk, az erkölcsök például meglehetősen lassan változnak, míg a jog, különösen a kontinentális jog rendkívül gyors változásra képes. Utaltunk az ennek kapcsán keletkező feszültségekre, anomáliákra is. Jó példa lehet a halálbüntetés megszüntetése, miközben azt a társadalom jelentős része a mai napig célravezetőnek tartja.

A történeti neoinstitucionalista irányzat talán legfontosabb üzenete az útfüggőség *(path dependency)* gondolata, nevezetesen az, hogy a meglévő intézményrendszerek nagymértékben meghatározzák a későbbiek tartalmát. Részben a jog, de inkább a közpolitikák – nyugati országokbeli – tanulmányozásához köthető a megszakított egyensúly *(punctuated equilibrium)* fogalma (Baumgartner–Jones, 1991). Eszerint hosszabb ideig változatlanság jellemzi az intézményeket, ami mögött a résztvevők akarata és lehetőségei közötti viszonylagos egyensúly áll (ti. nincs olyan jelentős csoport, amelyik meg akarja és tudja változtatni az adott intézményt, és nincs határozott külső nyomás sem ebben az irányban), valamint az intézmények egyfajta tehetetlenségi ereje is ebbe az irányba hat. Ám egy ponton ez a változatlanság – akár nagy erejű külső hatásra, akár a csoportok közötti egyensúly megbomlása miatt – megtörik, és ilyenkor radikális változásokra kerülhet sor. A régiót tekintve ugyanakkor megkockáztatható, hogy míg Nyugaton a hirtelen és radikális változás tekinthető kivételnek, addig itt épp a hosszabb, kiszámítható, „egyensúlyi" periódusok ritkák (Kemmerling–Makszin, 2018).

4.3. Az intézmények hatékonysága

Az intézmények hatékonysága, ahogy az már a fentiekből is kikövetkeztethető volt, legalábbis kétféleképpen értelmezhető. Beszélhetünk hatékonyságról abban az értelemben, hogy az intézmény „működik", vagyis képes arra, hogy az érintettek viselkedését befolyásolja, illetve önmagában meghatározza. Ennek aztán olyan további következménye van,

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

hogy a Másik viselkedése kiszámíthatóvá válik, ahhoz igazíthatja az Én a saját cselekvését, aminek számos pozitív vonzata van. Kiss és Mike tanulmánya például azt mutatja be, hogy milyen alapvető gazdasági jelentősége van annak, hogy a piaci szereplők általánosságban számíthatnak-e a szerződéses felek kooperatív együttműködésére. Általában is nyilvánvaló, hogy a társadalmi működés alapfeltétele, hogy nagyjából kiszámítható legyen a mindennapi életben, mit várhatunk a különféle helyzetekben.

Az így felfogott hatékonyság tehát az intézmény kiszámítható működését és annak következményét jelenti, nem jelenti azonban annak pozitív társadalmi hatását az Acemoglu és Robinson által meghatározott értelemben (Acemoglu–Robinson, 2013). Az a tény, hogy pontosan tudhatom, ha nem fizetek a maffiának, ellehetetlenül az üzletem; ha beszélek a zsarolásról, megölnek; hogy az ügyemet csak akkor fogják elintézni, ha fizetek az ügyintézőnek; hogy a közigazgatásban csak személyes kapcsolat és nem a kiemelkedő tudás és teljesítmény alapján juthatok előre; hogy állami megrendeléshez csak egy nagyon szűk kör fér hozzá; hogy a választásokat csak egyetlen párt nyerheti – mindezek megfelelnek az intézmények definíciójának (kiszámítható, rendszeres jelenségről van szó), de általában belátható, hogy nem vezetnek társadalmi szintű optimalitáshoz, sőt kifejezetten rossz hatásúak.

Az intézmények hatékonyságának egy másik definíciója tehát az, hogy társadalmi optimalitáshoz vezet. Maga a „társadalmi optimalitás" nehezen definiálható elvi szinten, s még nehezebben határozható meg a gyakorlatban. Elvi szinten talán a Káldor–Hicks-optimum tekinthető ilyennek,[17] amikor nincs olyan alternatív elrendezés, amelyben az elosztható javak szintje magasabb lehet. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatban ennek elérése a társadalom szintjén lehetetlen, de értelemszerűen léteznek olyan intézményi konstellációk, amelyek ezt jobban és olyanok, amelyek kevésbé biztosítják. Mindennek a mérése különösen nehéz, hiszen igényli az ellenétes (nem létező) lehetőség *(counter-factual)* meghatározását, sőt következményeinek pontos előrejelzését is.

Miközben tehát a működés-követés-kikényszerítés értelmében vett intézményi hatékonyság viszonylag könnyen értelmezhető, addig a bizonnyal jóval lényegesebb társadalmi optimalitás értelmében vett hatékonyság jóval nehezebben meghatározható, ám – ha nem is a kvantitatív tudományosság eszközeivel – viszonylag robusztus állítások fogalmazhatók meg e tekintetben is, akár egyes intézményeket tekintve, akár egyes társadalmak intézményi működésének egészére nézve.

[17] Számunkra az is nyilvánvaló, hogy a neoklasszikus közgazdaságtanban általában alkalmazott Pareto-optimalitás ebben az értelmezési keretben sem nem lehetséges, sem nem kívánatos. Ez ugyanis például azt jelenti, hogy a termelésben részt venni nem tudók, akiket ilyenként a piac haszontalannak ítél, meghalnak, vagy szélsőséges esetben egyetlen gazdag ember áll szemben a társadalom minden más éhező tagjával. Ami a változást illeti, és talán ez a leglényegesebb ellenérv: nem Pareto-optimális az a változás, ha a társadalom minden tagjának jövedelme ezer forinttal nő, de egy fő jövedelme egy forinttal csökken. A Káldor–Hicks-féle optimalitás alapján viszont ez a személy kompenzálható. Talán érzékelhető, hogy míg a Pareto-optimalitás jól illeszkedik a klasszikus piaci modellhez, alkalmazása inadekvát (preskriptív és deskriptív szempontból egyaránt) a közösségi döntések és az intézmények (így a jogalkotás és a jog) esetében.

4.4. Az intézményi normák, viselkedésminták követése, kikényszeríthetősége

Ha elfogadjuk, hogy az intézményi hatékonyság első szintű eleme az intézményekben meghatározott magatartásminták betartása (például jogkövetés), akkor fel kell tennünk a kérdést, hogy miért követik az érintettek ezeket a normákat. Ennek kapcsán gyakran idézik Robert Ellickson elméletét (Ellickson, 1991, idézi Kiss–Mike, 2017; Szalai, 2013b), aki a normák követésének három lehetséges okát különíti el aszerint, hogy kihez köthető a normakövetős kényszere. Szalai azt így foglalja össze:

> Ennek alapján létezik az ún. első fél általi kikényszerítés, amikor azért cselekszik valaki úgy, mert maga a megfelelés az elvárásnak fontos számára. Ezt láttuk az erkölcsösség példáján. Az ún. második fél általi kikényszerítés lényege az, hogy azért tartja magát az elváráshoz, mert annak a szankciójától tart, akit ő megsérthet a nem megfelelő magatartásával. Mondjuk a másik fél valamilyen számára kellemetlen válaszlépést tehet, rongálhatja a hírnevét, visszamondhatja, másnak adhatja a későbbi megrendeléseit stb. Harmadik fél általi kikényszerítésről pedig akkor beszélünk, amikor a sértett egy külső szereplő segítségét kéri. Tipikusan ilyen a jogrendszer, a bíróság (Szalai, 2013b, 30).

Jórészt erre rímel Clauss Offe különbségtétele a két- *(diadic)* és háromszereplős *(triadic)* intézmények között (Offe, 1996).

Az utóbbi években a jog területén meghatározónak tűnik Tom R. Tyler hatása. Némi leegyszerűsítéssel a fő gondolata az, hogy a jogszabályokat nem a jogi szankciók miatt, az azoktól való félelem vagy a racionális kalkuláció miatt tartják be az emberek, hanem azért, mert legitimnek tekintik a jogot. Ezt pedig a jogalkalmazás procedurális igazságossága váltja ki, illetve erősíti meg vagy ennek hiánya ássa alá. Tyler szerint tehát nem az számít, hogy a jogalkalmazó (leginkább a rendőrséget vizsgálta e tekintetben) döntése kedvező-e az ügyfél számára, hanem az, hogy az eljárás során azt érzékeli-e, hogy korrekten, tisztelettel stb. bántak-e vele, így kezelték-e az ügyét. Tyler azt is mondja, és számos empirikus vizsgálat ezt alátámasztani is látszik, hogy a szankció alkalmazása nemhogy nem segíti, inkább gátolja a jogkövetést, mert elidegenít a jogtól mint társadalmi intézményrendszertől (Tyler, 1990; Tyler–Jackson–Bradford, 2014).[18]

Más irányból érkezett az a szerzőpáros, akik iskolateremtő könyvét tekintik a neoinstitucionalista szervezetelmélet alapító dokumentumának (Powell–DiMaggio, 2012). A szerzők azt vizsgálták, mi az oka annak, hogy bizonyos szervezeti megoldások, konstellációk általánossá válnak egy meghatározott időszakban, noha az adott megoldás mellett kevéssé szólnak racionális érvek, bizonyított tények. A szervezeti formák aracionális terjedése okaként három tényezőt határoztak meg: a kényszerítő *(coercive)*, a normatív

[18] Taylor felfogását és különösen annak a régióra való alkalmazását, alkalmazhatóságát többször vitattuk, lásd például Gajduschek, 2016c.

(normative) tényezőket és a mintakövetést *(mimetic)*. Ezek közül az utánzáson alapuló mintakövetésnek van elsődleges hozzáadott értéke számunkra. Ez arra utal, hogy nagy szervezetek is hajlamosak meglehetősen költséges átalakításra csak azért, mert az tűnik „trendinek". A mintakövetés szerepe nyilvánvaló az intézmények esetében is. Egyfelől a korai szocializációban meghatározó szerepe van annak, hogy a gyermek tudattalanul is utánozza a felnőtteket, mindenekelőtt a szüleit. Másfelől felnőttkorban a megfelelési kényszer lehet hasonló hatással, amint azt számos közismert pszichológiai kísérlet is igazolja (Forgács, 1989, 295–315). Az elmélet a régiót jellemző számos további jelenséget is jól magyaráz, ebbe azonban itt nem megyünk bele.

■ 5. NEOINSTITUCIONALISTA IRÁNYZATOK

5.1. A klasszikus institucionalista irányzat

Első distinkcióként el kell különítenünk az institucionalizmust és a neoinstitucionalizmust. Ahogy az elnevezés is jelzi, az előbbi történetileg korábban jelentkezett. Ez a megközelítés a társadalomtudományokban, különösen a politológiában, de jelentős mértékben a szociológiában is a formális intézmények vizsgálatát, illetve a jelenségek ilyenként való értelmezését jelentette. Talán nem véletlen, hogy a társadalomtudósok, különösen a németek, Marxtól kezdve Weberen át Luhmannig, eredetileg jogot tanultak. A politológiában ez a megközelítés azt jelenti, hogy a politikai rendszert és különösen az állami szervek felépítését és működését alapvetően annak alkotmányos kereteire alapozva mutatják be.[19] A közpolitikák megvalósítási folyamatának vizsgálatában *(implementation studies)* pedig azt, hogy a jogi szabályozás szerinti működést várunk, és ha esetleg ettől való eltérést tapasztalunk, akkor keressük ennek okait (Pressman–Wildavsky, 1984). A későbbi, ún. *bottom up* megközelítés viszont azt vizsgálja, hogy miként működik a végrehajtás folyamata, milyen hatások érik az érintetteket, milyen elvárásokkal kell szembenézniük, milyen erőforrásokra támaszkodhatnak, milyen korlátok között mozognak. Ebben a viszonyrendszerben a jogi szabályozás csak az egyik, gyakran nem is a legfontosabb tényező, számos más hatás mellett (például erkölcsi elvárások, létező rutinok) (Lipsky, 1983).

[19] Érdemes megjegyezni, hogy a hazai oktatásban és jelentős részben a tudományos szférában az állam tanulmányozása a mai napig jelentős mértékben e megközelítés keretein belül zajlik. Erről, az ezt bizonyító tényekről és gyakran az abszurditásba hajló következményeiről több helyen is szóltunk, lásd például Gajduschek, 2008a, 213–237. A szemlélet gyöngyszeme az a tanulmány, amely Ciprus kormányzati rendszerét az ország hivatalos, 1960-as alkotmánya alapján mutatja be (Kocsis, 2007), irrelevánsnak tekintve a tényt, hogy az ország hosszú évtizedek óta kettészakított, egy török és egy görög részre, miközben az alkotmány lényege éppen e két közösség közötti egyensúlyi rendszer kialakítása. Számos tankönyv írja le – a kormány ügyrendjét követve –, hogy a kormány döntéseit szavazással hozza meg, esetleg utalva a szavazat-egyenlőség kérdésére is, miközben tudható, hogy a kormány évtizedek óta egészen kivételes esetektől eltekintve soha nem szavaz. A jogi szabályozásnak a valósággal való azonosítását talán az is erősíti a hazai szakirodalomban, hogy a magyar jogi szabályozás a kötelezést kijelentő módban fogalmazza meg, kvázi *Sein*ként.

Bár a kizárólag jogi szövegek alapján orientálódó megközelítés jogászi szempontból viszonylag egyszerűnek tűnhet, már ebben a zárt rendszerben is megmutatkoznak a korlátai, ha összehasonlító kutatást végzünk. Ha például a köztársasági elnöki pozíciót és szerepet kívánjuk összehasonlítani, akkor eljárhatunk úgy, hogy kikeressük a köztársasági elnökre vonatkozó szabályokat, és így végezzük el az összehasonlítást, a magyar elnöki pozíciót az amerikaival vagy az orosszal összevetve. Ezt tekinthetjük a jogászi szemlélet számára talán a leginkább megfelelő strukturalista megközelítésnek. A másik módszerrel a funkcióból indulnánk ki (funkcionalista megközelítés), és a végrehajtó hatalom csúcsát jelentő entitásokat vizsgálnánk; ilyenkor Magyarországon a kormány vagy egyre inkább a kormányfő (Pesti–Farkas–Franczel, 2015) lesz az összehasonlítás tárgya (Fekete, 2011).

A formális-jogi intézményeknek a társadalmi valósággal való azonosítása elsősorban annak életszerűtlensége miatt problematikus. Ez még azokra az országokra is igaz, amelyekben a jogkövetés meglehetősen általános, de különösen igaz az olyan régiókra, amilyen a miénk is, ahol ez kifejezetten megkérdőjelezhető.

5.2. Neoinstitucionalista irányzatok: három iskola

A neoinstitucionalista irányzatok a valóságot jóval összetettebb megközelítésben vizsgálják, amelyben az informális intézmények, a sehol nem rögzített, mégis létező magatartási és interakciós sémák legalább annyira meghatározzák a viselkedést, mint a formális intézmények. Az irányzatnak a társadalomtudományok történetében való időbeli és logikai elhelyezkedése alapján beszélhetünk neoinstitucionalizmusról, amely ugyanakkor nagyon eltérő szemléletmódú, módszertanú irányzatokat foglal magában. A különböző területeken a szakirodalom némileg eltérő irányzatokat határoz meg, mégis szinte minden szerzőnél jól kirajzolódik három iskola, tudományos irányzat, amelyek szinte minden szempontból gyökeresen különböznek egymástól. Az alábbiakban Lowndes és Roberts általános kategorizálását követjük, akik 1. a racionális választások *(rational choice)*, 2. a szociológiai és 3. a történeti irányzat között tesznek különbséget (Lowndes–Roberts, 2013).[20]

Ad 1. Az első iskola a racionális választások elméletével és a közgazdaságtannal hozható kapcsolatba. Tekinthetjük úgy is, mint a neoinstitucionalista közgazdaságtan alkalmazását társadalmi kérdésekre, amelynek meghatározó területe a joggazdaságtani elemzés. Kiindulópontja a hasznai maximalizálására törekvő egyén, aki intézményi keretek között cselekszik. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy az egyénnek sajátos preferenciái vannak, ami egyfajta célrendszert jelöl ki számára. Az intézményi környezet azt befolyásolja, hogy milyen stratégiát (a célokhoz rendelt eszközöket) fog választani céljai eléréséhez. Normatív oldalról ez a szemlélet például segíthet meghatározni – figyelembe véve más normarendszerek hatásait, valamint a jog tényleges kötőerejét is –, hogyan célszerű

[20] Hasonló csoportokat alkot némileg eltérő elnevezéssel például Peters, 2013; Thoening, 2012.

alakítani a jogi szabályozást ahhoz, hogy egy viszonylag optimális társadalmi elrendeződés alakuljon ki.

Ad 2. A szociológiai irányzat talán legnyilvánvalóbb eltérése a racionális iskolától az, hogy az egyének preferenciái nem függetlenek az intézményektől, hanem azokat is jelentős részben az intézmények határozzák meg.[21] Az egyének az elvárásoknak való megfelelést gyakran nem eszköznek, hanem célnak tekintik, ez motiválja a viselkedésüket (March–Olsen, 2004). Ez egyben az intézményi elvárásoknak való megfelelés motivációjában is eltérést jelent. A racionális iskola tiszta formájában az elvárások racionális, reflektált kezelését feltételezi,[22] míg a szociológiai a célok exogenitását tipikusnak gondolja.[23] A korábbi irányzatokkal, például a rendszerelméleti megközelítéssel összevetve pedig az elmélet cselekvőközpontú *(actor-cetred)* jellegét hangsúlyozzák, tehát azt, hogy az értelmezés az egyén és az intézmény viszonyát elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja. Éppen ezért a módszer tekintetében – a klasszikus adatfelvételi technikák, különösen a kérdőíves adatfelvételek helyett – nagyobb szerepet kap a résztvevő megfigyelés, a kvalitatív dokumentumelemzés, valamint az ún. sűrű leírás (*thick description;* Geertz, 1994).

Ad 3. A történeti institucionalizmus alapgondolata, hogy az intézmények nem *tabula rasa* születnek. A korábbi intézmények nagyban meghatározzák, leszűkítik a későbbiek lehetséges tartalmát. Az irányzat központi gondolata így az útfüggőség. A jelen intézményei korlátozzák a jövő lehetőségeit. A változtatásnak mindig költségei vannak, és (kissé leegyszerűsítve) a változtatás mértékével exponenciálisan növekednek ezek a költségek is. A korábbi történeti megközelítéshez képes jelentős eltérés, hogy az irányzat nemcsak a formális intézményekre és azok intézménytörténetére fókuszál, hanem a mindennapi emberek életét meghatározó intézményi környezetre is. A neoinstitucionalista irányzaton belül pedig elsősorban ez az iskola alkalmazza az összehasonlító módszert, ami nemcsak időbeli, hanem területi összehasonlítást is jelent. További eltérés még, hogy míg a cselekvő *(actor)* a másik két irányzat esetében általában az egyes egyén, addig itt gyakran a (*Gemeinschaft* és *Gesellschaft* értelmében is felfogható) társadalmi csoport. Végül, a megközelítés természetéből adódóan, ez az iskola a másik kettőnél jóval nagyobb mértékben koncentrál az intézményi változás témájára.[24]

[21] Merton már idézett anómiaelmélete (Merton, 1980, 356–372) is éppen ezen alapszik. Azon tehát, hogy hogyan viszonyulnak az érintettek a társadalmilag kínált célokhoz egyfelől és az azok elérését biztosító eszközökhöz másfelől. Az újító elfogadja a célt (gazdagság), de más eszközöket keres (bűnözés), míg például a bürokratikus személyiség számára lényegtelenek a célok, számára csak az eszközök, a hivatali rutinok merev követése a fontos.

[22] Jó példa erre a már többször hivatkozott hazai elemzés: Mike–Kiss, 2017. Ez számol a nem racionális motivációk létével is, ám ez az elemzésben a racionális mérlegelésnél válik relevánssá: a megrendelő mérlegeli, hogy vajon a beszállító teljesíti-e majd a szerződésben foglaltakat. Ehhez elsősorban a korábbi előfordulások (reputáció) nyújt segítséget (mély személyes kapcsolat híján). Ebben a konstellációban a racionális kalkuláció a meghatározó, és majdnem mindegy, hogy a másik miért tartaná be a szerződést.

[23] Lásd még a savanyú a szőlő problematikáját: Elster, 2016.

[24] Lásd például a forradalmak összehasonlító vizsgálatát: Skocpol, 1979.

Mint már jeleztük, az iskolák között, különösen más irányzatokkal, elsősorban a klasszikus institucionalizmussal szembeállítva ezeket, több azonos elem is kimutatható. Az egyik talán az egyéni vagy esetleg csoportos (cselekvő) és a társadalmi-intézményi szint tudatos és szisztematikus egymásra vonatkoztatása. A másik pedig a nem formális intézmények tudatos és szisztematikus beemelése a vizsgálódásba, sőt gyakran a vizsgálódás homlokterébe helyezésük. Mindez azonban elsősorban a társadalomtudományokra érvényes, míg a jogtudomány, különösen a klasszikus, a jogi szövegekre fókuszáló jogtudomány esetében sajátosan, jórész korlátozottan alkalmazható.[25] A következő, záró alfejezetben néhány olyan pontot kísérlünk meghatározni, amely a jogtudomány vagy a jogi gyakorlat szempontjából is jól hasznosítható.

■ 6. NEOINSTITUCIONALIZMUS A JOGTUDOMÁNYBAN. MI HASZNOSÍTHATÓ?

Ahogy arra fentebb már utaltunk, a jogtudomány fejlődési íve jelentősen eltér a társadalomtudományokétól, amiben – talán fogalmazhatunk így – kezdetben a jogtudományé volt a kezdeményező szerep. A politológia korai időszakát jelentős részben a jogtudomány fogalmi apparátusa határozta meg. Éppen ezt az időszakot neveztük a klasszikus institucionalizmus időszakának, amelyben a jog és a jogtudomány által definiált, *per se* formális intézmények (törvényhozás, kormány, parlamenti és helyi választások stb.) vizsgálata zajlott. Később a viszony megfordult, és előbb a társadalomtudományok, különösen a szociológia megtermékenyítő hatása volt érzékelhető,[26] majd a közgazdaságtan hatása tekinthető ilyennek. Éppen e két tudományterület az, amelyen keresztül a neoinstitucionalizmus szemlélete is megjelenik a jogtudományban. A társadalomtudományi szemlélet és módszertan e kötetben meghatározó súllyal van jelen. Külön fejezet foglalkozik a jog gazdasági elemzésével, amely – mint láttuk – definíciószerűen neoinstitucionalista megközelítést jelent (az egyéni cselekvőből indul ki és annak magatartását vizsgálja a különféle normarendszerek által meghatározott társadalmi térben; lásd *A jog gazdasági elemzése* című fejezetet). Éppen ezért itt kizárólag arra fókuszálunk, hogy a jogelméletben miként jelenik meg önálló tényezőként az intézményi megközelítés.

A jogtudomány vagy inkább a jogelmélet *(Jurisprudence)* tudományos irányzatainak talán legátfogóbb áttekintését nyújtó munkában ilyen címszóval nem találkozunk a fejezetek között, de még a tárgymutatóban sem (Freeman, 2014). A számos átdolgozást megért, 1600 oldalas kötet húsz megközelítésmódot, illetve irányzatot mutat be, közöttük – külön fejezetekben – az amerikai és a skandináv jogi realizmust, továbbá a szociológiai jogelméletet. Ha szakirodalmi adatbázisokat fürkészünk, összekapcsolva a jogelmélet és a neoinstitucionalizmus (vagy ezeket fogalmilag helyettesítő) kifejezést, akkor hasonlóképpen sikertelen lesz a keresés.

[25] A jog és a társadalomtudományok közötti szemléletbeli (sőt mentalitásbeli) és módszertani eltérésről lásd Fleck–Gajduschek, 2015.

[26] Sajó András a maga idejében nagy hatású munkájában a jogtudomány egyfajta zsákutcájából kivezető utat, illetve a jogtudomány tudományos jellege erősítésének lehetőségét éppen a szociológiai szemlélet bevonásában látta (Sajó, 1983).

Így tehát inkább csak a látásmódot tekintve kereshetünk a neoinstitucionalizmushoz köthető elemeket.[27] Ilyennek tekinthetjük a leginkább Friedrich Carl von Savigny nevéhez köthető gondolatot, amely szerint a jog nem légüres térben létezik, nem elvont ideálokra (amilyen például a római jogban megjelenő logikai elrendezettség), hanem a társadalmi valóságra reflektál, és különösen a ma társadalmi kultúrának nevezett, történetileg formálódó *Volksgeist*tal kell összhangban lennie. Ez arra utal, hogy a jog mellett számos más normarendszer is létezik a társadalomban, amelyektől a jog nem válhat el élesen, nemcsak morális okokból, hanem – a legitimitást figyelembe véve – hatékonysági megfontolásokból sem. A társadalom íratlan normarendszerével élesen szemben álló jogot ugyanis a társadalom nem fogadja el, nem lesz legitim, tehát vagy nem fogják követni, vagy a kikényszerítése rendkívül költséges, mindamellett sporadikus lesz.

A másik, az 1980-as évektől kezdődően akár jogtudományi divatirányzatnak is nevezhető eszmekör a *legal pluralism*. Az irányzat alapgondolata, hogy nem egyetlen jogrendszer létezik, hanem számos jogrendszer egymás mellett. Brian Tamanaha kitűnő kritikai áttekintésében rámutat, hogy e gondolat alapja, de egyben gyenge pontja is az, hogy nem tesz különbséget a formális/állami jog és más normarendszerek között (Tamanaha, 2008). Ez talán érthető a törzsi társadalmak vizsgálata esetén, ahol ilyen eleve nem is lehet, miközben a jog funkcióját betöltő intézmények jelen vannak (Malinowsky, 1926). Azt is bemutatja, hogy a modern értelemben vett egységes állami jog valójában időben és térben meglehetősen szűk intervallumban létező jelenség; nagyjából a nyugat-európai abszolút monarchiák létrejöttéhez köthető (Tamanaha, 2008, 378–385). A középkorban egymás mellett létezett a hűbérurak által alkotott jog, az egyházi jog, valamint a különféle szakmai szervezetek joga, továbbá a nemzetközi szinten is létező *lex mercatoria* (Greif, 2006). Mindezeket eltérő szervek (bíróságok) alkalmazták. Később a gyarmatosítás hozott létre egymás mellett létező jogrendszereket. Tamanaha ugyanakkor arra is utal, hogy a *„legal pluralist"* megközelítés adós marad a „jogi" definiálásával, és azzal, hogy az miként különbözik más norma-, illetve még tágabban: más intézményrendszerektől.

Az irányzat számunkra meghatározó, a neoinstitucionalista elmélettel összekapcsoló alapgondolata az lehet, hogy a jog egy összetett társadalmi normarendszer egyik, bár rendkívül fontos eleme. Ezt a tényt a jog működése, működtetése és elemzése során sem szabad figyelmen kívül hagyni:

[27] Nem érezzük ugyanakkor egyértelműen a neoinstitucionalista irányzathoz közvetlenül kapcsolódónak Erhard Blankenburg nagy hatású és rendkívül inspiráló művét (Blankenburg, 1998), amelynek egyébként központi kategóriája az „intézmény", értve ez alatt a jogrendszer intézményeit, a kultúrában élő normarendszereket, valamint a joghoz fordulást segítő vagy azt megnehezítő szervezeti és ösztönzőrendszereket is. Részletes bemutatása ettől függetlenül azért sem indokolt, mert a tanulmányban alkalmazott módszer – annak sajátos feltételei miatt – nem talált széles körben követőkre.

> Két tévedés lehetősége áll fenn: Az egyik, hogy úgy véljük az állam alkotta jog minden más norma felett áll [minden más normánál „erősebb" – a fordító]. Ez tipikusan a jogászok tévedése. A másik, hogy minden társadalmi normarendszer egyben jog is. Ez a tévedés tipikusan a szociológusokat és antropológusokat jellemzi (Tamanaha, 2008, 411).

A neoinstitucionalista elmélet másik jellemzője – a cselekvőközpontúság – szintén megjelenik ebben az elméletben is, hiszen az egyes egyének és csoportok tudatosan az értékrendjüknek, de nagyon gyakran az anyagi, hatalmi érdekeiknek megfelelő normarendszer fontosságát hangsúlyozzák, akár a joggal szemben is, illetve a jog megváltoztatását követelve; e normákra hivatkozva indokolják esetleg jogellenes cselekedeteiket is. Az ilyen jellegű stratégiák egyaránt megfigyelhetők a fundamentalista vallási mozgalmakban, azok vezetőinél és – a politikai-ideológiai paletta másik oldalán – az emberi jogi vagy a nőmozgalmak esetében. Összességében mégis talán az a gondolat emelendő ki a hazai jogászság, a (jogalkalmazó és -alkotó) joggyakorlat és főleg a jogtudomány számára, legyen az akár *de lege lata*, akár *de lege ferenda* ambíciójú kutatás, hogy a jog működését csak más intézményrendszerekkel való együtthatásában érthetjük meg. A jog más intézményrendszerekkel együtt határozza meg az egyes cselekvő, a társadalmi csoportok és összességében a társadalom viselkedését is. A rendszerváltás utáni időszak sajátos, a liberális jogállam hívei számára akár katasztrófaként, csődként értékelhető története – ahogyan arra számos fentebb idézet kutató különféle aspektusokból rámutatott – egyéb tényezők mellett jelentős részben éppen ennek az alapvető gondolatnak a figyelmen kívül hagyásából következhetett.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven (2004): Informal Institutions and Comparative Politics. A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 4, 725–740.

Jakab András (2018): Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg? *MTA Law Working Papers*, vol. 5, no. 1, *bit.ly/2R3EZVQ*.

Kiss Gábor – Mike Károly (2017): Hitelesek-e a vállalkozások ígéretei Magyarországon? *Közgazdasági Szemle*, vol. 64, no. 12, 1285–1315.

Lowndes, Vivien – Roberts, Mark (2013): *Why Institutions Matter. The New Institutionalism in Political Science*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

March, James G. – Olsen, Johan P. (2004): The Logic of Appropriateness. In Robert E. Goodin – Michael Moran – Martin Rein (szerk.): *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford, Oxford University Press, 689–708.

North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.

Ostrom, Elinor (2005): *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, Princeton University Press.

Peters, B. Guy (2013): Institutions in Context, and as Context. In Christopher Pollitt (szerk.): *Context in Public Policy and Management. The Missing Link?*, Cheltenham, Edward Elgar, 101–114.

GYŐRY CSABA – FLECK ZOLTÁN

A JOG SZOCIOLÓGIAI KUTATÁSA

■ BEVEZETÉS

A jog empirikus kutatása modern fejlemény, a jogtudomány klasszikus pozícióit a modern társadalomtudományok elméleti és módszertani apparátusa kihívások elé állította. A valóságot alapvetően másként láttatják, értelmezik, a jogtudományok és a jog empirikus kutatásai mégis egyaránt gyakorlati következményekkel járnak. A jog szociológiai kutatását heterogén tudományterületként mutatjuk be és nem törekedhetünk teljességre. A szemlélet sajátosságai konkrét kutatási fogalmak segítségével ismerhetők meg.

■ 1. JOG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK: PROBLEMATIKUS VISZONY

A jogtudomány és az empirikus társadalomtudományi kutatások közötti viszony sem tudománytörténeti, sem episztemológiai okokból nem zavartalan. A jog szociológiai kutatásainak hagyományosan a jogász szakmák, valamint a joghallgatók a közönsége, az ilyen tematikákkal foglalkozó tanszékek Európában a jogászképzés helyein intézményesedtek. Ez az egyik oka, hogy ez a terület nem kapcsolódik a társadalomtudományok teoretikus és metodológiai diskurzusaihoz. Szemben a klasszikus korszakkal, a szociológia tudománya sem érdeklődik különösebben a jog iránt. Más szakszociológiákhoz képest kevesebb az empirikus kutatás Európában (a kriminológiát kivéve), ebből következően alacsony fokú a módszertani tudatosság. Az intézményesedés ilyen természete azonban szervesen összekapcsolódik a jogtudomány és a társadalomtudományok episztemológiai pozícióinak különbségével. A doktrinális jogi szemlélet megmaradt a szabálycentrikus pozitivizmusnál; Kelsen, Hart vagy Dworkin különböző módokon a jog integritását, zártságát, rendszerszerűségét feltételező doktrinális szemléletmódot erősítik (Banakar–Travers, 2005). Az ezt felbontó nézetek, megközelítések, kutatási programok megzavarják a jogászi identitást, és nem tűnnek használhatónak a gyakorlat számára. A szociológia klasszi-

kus feladata a rejtett struktúrák láthatóvá tétele, ami alapjaiban áll szemben a hagyományos jogtudomány episztemológiájával. Ráadásul a szabályozó tanácsadója szerepéért kompetitív viszonyban vannak, csak éppen jelentősen eltérő pozícióból. A jog társadalomtudományi kutatásai, átfogó néven a *socio-legal* studies diszciplináris alaphelyzete tehát ellentmondásos, a jogtudományokkal kapcsolatban konfliktusos, a társadalomtudományokkal kölcsönösen negligens.

Ennek megfelelően a korlátozott módszertani változatosság a metodológiai vitákból, diskurzusokból való kimaradás következménye. Az elmélet és a módszerek viszonya szoros, hiszen a módszertani kérdések nem tárgyalhatók az elméleti hagyomány azonosítása nélkül, a módszertani választás legalább implicit elköteleződést is jelent valamilyen teoretikus hagyomány mellett. Mivel a módszertani fejlesztés, tanulás tipikus útja a gyakorlat, a műhelyszerű tanulás, a jogtudományi kutatóhelyek alacsony kutatási intenzitása a jog empirikus kutatásának strukturális akadálya. A metodológiai tudatosság, vagyis a választott módszer igazolásának képessége és az elhelyezkedés a módszertani vitákban folyamatos kutatási tevékenységet feltételez. A metodológia, az elméleti keretre reflektáló módszertani tudatosság nem a módszerek ismerete, hanem praktikus tudományos tudás, amelyet a gyakorlat fejleszt.

■ 2. A POZITIVIZMUS ÉS KRITIKÁI

A 20. század első felében a domináns tudásrezsim a szociológiában kétségkívül a survey módszer Paul Lazarsfeld által intézményesített formája: a reprezentatív mintán felvett kérdőív, amely a valóság minél pontosabb, objektív leírását ígérte. De a Max Weber-i módszertani individualizmus és a megértő szociológia is őrizte pozícióit. A pozitivizmus hagyományán alapuló kutatási programokat az empiricizmus jellemezte, vagyis az a hit, hogy a világ leírható objektív módon. A jog szociológiai kutatásának területén a klasszikus jogtudatkutatások (*Knowledge of Law,* KOL) vagy a jogérvényesülés vizsgálatai, illetve az általában jogalkotói megrendelésre készülő hatásvizsgálatok erre az előfeltételezésre épülnek. A statisztikai elemzések mellett a nemzeti reprezentativitással mintavételező kérdőív a pozitivizmus örököse. Ezzel szemben az interpretatív szemlélet (etnometodológia), a feminizmus és a posztstrukturalizmus (*critical legal studies,* Foucault) a kritikai realizmus és Weber szemléletének folytatói. Az ellentétes episztemológiai pozíciókból eltérő módszerek következnek.

Az empirizmussal kapcsolatos kritikák elsősorban a tudomány törvénykereső buzgalmát kérdőjelezték meg, amelynek a helyébe a cselekvők jelentés-előállító tevékenysége megértését helyezték. Ez a fordulat összefüggésben volt a fejlődésben, racionalitásban, objektivitásban, univerzalitásban és az igazságban való hit megrendülésével. A nyelvi közvetítettség, a jelentés szükségszerűen kontextuális, nem rögzített. Az episztemológiai fordulat nemcsak a társadalomtudományokat, hanem a jog teoretikus reflexióit is érintette. A biztos jelentés, a semleges és személytelen interpretáció tagadása mélyítette a szakadékot a jogászi praktikum és a tudomány között. Az ilyen kiindulópontokkal rendelkező kutatások a jogászok számára használhatatlanok, a jogászi szakma megmaradt az instrumentális igényeknél: a jogban közvetlenül megvalósítható keresésénél.

Igaz ugyan, hogy a jog is belépett a szociológia korszakába, de a megnövekedett figyelem és *„socio-legal"* aktivitás nem törte meg a doktrinális szemléletet, különösen Európában. Az európai jogi kultúra konzervativizmusának okai ismertek, pozícióit csak nehezen kezdi ki a valóság és annak modern tudományos interpretációi (Hesselink, 2002, 11–75).

A *socio-legal* kutatások átfogó kategóriája szemléletet, hagyományt, mozgalmat takar; a jogszociológia, a jogi antropológia, a modern jogtörténet éppúgy idetartozik, mint a jog pszichológiai kutatása vagy a kulturalista jogösszehasonlítás. A diszciplináris szélesség felveti a megfelelő belső integritás és a kommunikáció problémáját is. Kétségkívül egy átmeneti időszak intézményesedési folyamatainak lehetünk tanúi, az újragondolás, identitásképzés, újraértékelés időszakának, amelyre nagyfokú metodológiai változatosság jellemző (Tamanaha, 1997).

A társadalmi szabályozás legtipikusabb modern eszköze, a jog nem értelmezhető függetlenül tárgyától: a jog lényege megközelíthetetlen a történeti, kulturális, társadalmi környezet nélkül. Ez az elméleti kiindulópont a klasszikus pozitivizmussal szemben áll, de nem ismeretlen sem a korai, sem a modern elméletekben.

Montesquieu *A törvények szelleméről* című műve, amely a társadalom működési törvényszerűségei és az ember által alkotott szabályok közötti összhang fontosságát hangsúlyozta, tipikus példája a joggal kapcsolatos szociológiai kiindulópontok megalapozásának. Ahogy a történeti jogi iskola, elsősorban Savigny népszellem fogalma is a társadalmi-kulturális beágyazottság szükségszerű figyelembevételét hangsúlyozta. De idézhetnénk itt Maine *Ősi jog* című művének ismertebb érveléseit is.

A modern jogelmélet egyik legnagyobb hatású teóriája, Hart jogfogalma a szociológiai szempontok felé mozdul el a klasszikus pozitivizmustól. Mind az elsődleges norma harti értelmezése, mind a jogászi foglalkozások konstitutív szerepe a másodlagos normák működtetésében a társadalmi környezet szerepének elismerésén alapul. Tehát a jog társadalmi kontextusának felismerése a jogelméletek régi hagyományához tartozik.

Mindezek azonban kívül esnek a kontextus társadalomtudományi megragadásának kísérletein, ebből az irányból nem jött létre kapcsolat a jog elmélete és a társadalomtudományok között.

Két olyan jogelméleti hagyományt tudunk nevesíteni, amely tudatosan alkalmazott társadalomtudományi módszereket és jelentős hatást gyakorolt a jogról való modern gondolkodásra: Eugene Ehrlich élő joga és az amerikai realizmus jogelmélete.

Eugene Ehrlich sok szempontból az európai jogszociológia megalapozójának számít, életművében határozottan jelennek meg a jog szociológiai szemléletének és a jogszociológiai kutatások módszertanának alapjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia északkeleti csücskében, a bukovinai Czernowitzban (ma Csernyivci, Ukrajna) született Ehrlich közvetlenül érzékelte a jog plurális szerkezetét: a bécsi modernizáció és a periféria valósága közötti szakadékot. A századelő kodifikált joga, a jogászi alkalmazás, valamint a társadalmi élet hétköznapi normavilága jelentősen eltért egymástól. Ez utóbbit, a társadalom szervezetéből származó normatív viszonyrendszert nevezte Ehrlich élő jognak. Az embe-

rek által igénybe vett szabályozási mintákat, normatív megoldásokat, megállapodásokat az írásba foglalt szerződésekből, a normatív érveket megfigyelések tapasztalataiból lehet rekonstruálni. A dokumentumelemzés és az antropológiából ismert résztvevő megfigyelés az élő jog kutatásának módszerei.

A hivatalos és az érvényesülő jog közötti szakadék az amerikai hagyományban másként jelenik meg: mint a tárgyalóteremben és a jogalkalmazó fejében megjelenő normatív rend eltérése az előre elvárt jogi valóságtól. Ezt fejezi ki Roscoe Pound két kategória, a *law in books* és a *law in action* szembeállításával. Az amerikai realizmus fő ellenfele a 20. század első évtizedeiben a formalista jogszemlélet, a *case-method*, amely a jogi eset megoldására koncentrál, mindenféle jogon kívüli környezeti tényező figyelembevétele nélkül. Christopher Langdell, a modern jogászképzés amerikai megteremtője éppen a szisztematikus jogászi módszer intézményesítésével és oktatásával járult hozzá a modern jogi működés stabilizálódásához. Azonban a gyors társadalmi változások, majd a válság anakronisztikussá tette az eredeti formalista kiindulópontot, legalábbis a realisták szerint. A társadalmi változások megfelelő követése a jogalkalmazó hivatása, a bíróság a jogi élet színtere, ahol közvetlenül válnak normatív jellegűvé a társadalmi kontextus elemei, a felek szociális háttere, a bíróság szociális jellemzői vagy a bíró pszichológiai karaktere, sőt pillanatnyi állapota. Ebből az következik, hogy a bírói gyakorlat, a tárgyalóterem, a bíróság és a bírói hivatás vált a szociológiai kutatások klasszikus terepévé. A realizmus megközelítése, problémafelvetései a jog társadalomtudományi kutatásainak általános keretévé vált.

■ 3. A JOG MINT TÁRSADALMI INTÉZMÉNY, A JOG PROBLÉMÁJA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN

A jog működésének empirikus kutatása egy másik alapvető elméleti hagyományból is táplálkozik, a szociológiából. A klasszikus szociológiai elméletképzés számára a jog, mint a társadalmi integráció egyik kitüntetett intézménye, nem volt mellőzhető. Émile Durkheim például a szolidaritás típusait vizsgáló korai művében a jogi szankció típusait mint indikátorokat használta. A mechanikus, hasonlóságon alapuló szolidaritást a represszív szankció fejezi ki, a normától való eltérés közösségi büntetése. A modern, munkamegosztásra épülő társadalom szolidaritását a funkcionális szükségszerűség, a munka társadalmi megosztása teremti meg, amelynek jogi megfelelője az integratív (helyreállító) jellegű (a polgári jogra jellemző) szankció. Ehhez a módszertani megfeleltetéshez Durkheimnek azt kellett feltételeznie, hogy a jogban tükröződnek a társadalom lényeges viszonyai. Ez nem volt új gondolat, a „törvények szelleme" vagy a „népszellem" is ezt a tükröződést fedezte fel. Ahogy lényegében Marx elméletében is a jog, annak felépítményi jellege az uralkodó termelési viszonyok kifejeződése. De míg Durkheim a jogot társadalmi ténynek tekintette, Marx számára az uralkodó hatalmi viszonyok intézménye, a kizsákmányolás fenntartásának eszköze. A marxista elemzések tipikusan a jog működésének osztályjellegével, a kapitalista termelési viszonyok fenntartásában játszott szerepével, az egyenlőtlenség és a kizsákmányolás összefüggéseivel foglalkoznak, az elnyomott, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok joghoz jutásának problémájával.

Másként jelenik meg a kapitalizmus Weber elméletében, amelyben a jog szintén jelentős teoretikus szerepet kap. A modernitás értelmezése a racionalizáció folyamatára épül, amelyben a modern formális jog és a bürokratikus racionalitás, a hivatali szakszerűség az a történelmi fejlemény, amelyre a gazdasági és mindennapi racionalitás támaszkodni tud. Weber az ideáltipikus fogalomalkotás módszertanával dolgozott, amely történeti elemzéseket tett szükségessé, majd a teoretikus szintetizálás vezet el az ideáltípus fogalmához, amely alkalmas analitikus eszköz lehet a valóság elemzéséhez. A racionális bürokrácia, a racionális-legális uralom, a formális, racionális jog ideáltípusait ma is használjuk a jogrendszerek elemzéséhez.

Van egy harmadik társadalomtudományi forrás, amely a jog szociológiai elemzésében jelentős szerepet játszott és erősen hatott a módszertani fejlődésre is: a kulturális antropológia. Ezen a tudományos terepen mind az európai, mind az amerikai hagyomány befolyásolta a jog empirikus elemzését. A durkheimi alapok erősen hatottak a francia funkcionalizmus és strukturalizmus fejlődésére. Mint az egyén fölötti kollektív hatalom egyik megnyilvánulása, a vallás elemzése kulcs a társadalom megértéséhez. A vallási élet elemi formáinak vizsgálata és ennek módszertani összefüggései a jogi jelenségek antropológiai kutatásában is iránymutatók. A közösség normatív viszonyai dinamikusan fejeződnek ki, a normák tág teret adnak az érvényesülés, elkerülés alternatív mintázatai számára. Bronisław Malinowski munkáiból tudjuk például, hogy a közösség léte szempontjából legfontosabb tabuk is relatív módon érvényesülnek (Malinowski, 1972).

A 20. század második felében több folyamat hatását lehet érzékelni a jog szociológiai kutatásában. Egyrészt az erősödő multidiszciplinaritás metodológiai változatossággal járt, nemcsak a szociológia és az antropológia módszertani arzenálja, hanem a történettudomány, közgazdaságtan, irodalomtudomány, nyelvészet közvetítésén keresztül is bővült és tudatosabbá vált a metodológia. Ugyanakkor továbbra is problémaként merül fel a *black-letter law* szemlélet dominanciája, a szélesebb kontextus figyelmen kívül hagyása a jogtudományban. Ezen a jogszociológia, jogi antropológia intézményesülése enyhített. Másrészt, ettől nem függetlenül, a pozitivista tudományfelfogást visszaszorította az interpretív fordulat a jogi ideológia, jogtudat, jogi kultúra tanulmányozásában. A jogot egyre inkább akként értelmezik, ahogyan a joghasználók, a jog az, amit a cselekvők jogként elismernek, használnak, a mindennapi életben igénybe vesznek.

E fordulatnak módszertani következményei is voltak, a kvalitatív eszközök használatának fellendülése. Az interjú különböző formái, a kulturális antropológia módszerei, például a résztvevő megfigyelés illeszkedik a pozitivizmustól eltávolodó kutatási programokhoz. Két jelentős hatású kutatást említünk példaként. Az egyik az a jogtudatkutatások fogalmi rendszerét és módszertanát befolyásoló vizsgálat, amely a joghoz való viszonyt narratív interjúk elemzésével közelítette (Silbey–Ewick, 1998). Ebből indult ki egy hazai kutatás is (eredményeinek, elméleti és metodológiai kiindulópontjainak részletes ismertetését (lásd Fleck et al., 2017). A másik a Thomas Scheffer által veze-

tett összehasonlító szociológiai vizsgálat, amely a bírósági tárgyalótermeket, a döntéshez vezető folyamatot a résztvevő megfigyelés módszerével közelítette meg (Scheffer–Hannken-Illjes–Kozin, 2010).

■ 4. A TUDOMÁNY OBJEKTIVITÁSA ÉS A METODOLÓGIAI FETISIZMUS

Egy-egy tudományszak teoretikus fejlődése, alakulása nem független a tudományos módszerek, a megismerésre vonatkozó szemlélet alakulásától. A társadalomtudományokban a kvantitatív módszerek fellendülése, a technikai ugrás sokáig nagyfokú optimizmust idézett elő. A valóságelemzés olyan rezsimje alakult ki, amely ennek az optimizmusnak és szemléletnek megfelelt. Az objektív társadalmi valóság lehető legpontosabb megismerési igénye volt a normál tudomány képlete, amely a hatalomhoz, államhoz, hatékonysághoz, így a legitimációhoz kapcsolta a jog szociológiai vizsgálatát is. E szemlélet szerint a valóság érvényes és autoritatív leírására kell törekedni, az empirikus, mért valóság azonos a tényleges, tapasztalt valósággal. A 20. század utolsó évtizedeiben kérdőjeleződött meg radikálisan e valóság- és tudományértelmezés haszna. A Michel Foucault hatalomelméletéből kiinduló kritikák azt a kérdést tették fel, hogy „létrehozza-e a valóságot a társadalomtudomány?" (Osborne–Rose, 1999). Nemcsak arról van szó, hogy a természettudományi laborok eredményei manipulálhatók, hanem arról, hogy a tudományos mérés olyan társadalmi tárgyakat is konstruál, mint a közvélemény vagy a jogi norma elfogadottsága, a jog hatékonysága.

A politika „tudományosítása" a társadalmi attitűd méréséhez és a cselekvés előrejelzéséhez igényéhez kapcsolódott. Kikerülhetetlenné vált a hatalom által kívánt valóság előállítása, a programatikus racionalitás megtervezése, a tudomány mint technikai tanácsadó szerepének és terheinek felvállalása. A radikális tudományelméleti kritikák megfogalmazódtak az egyes szaktudományokon belül is. A klasszikus objektivitás, a tudás, a tárgy és a megfigyelő elválasztása lehetetlen, a tudomány erre törekedve maga hozza létre tárgyát, szövetségben a politikacsinálókkal. Az állami jog kutatói így teremtették meg az állampolgárt mint jogok alanyát, aki számára az állam nem veszélyes, hanem éppen a jogok érvényesülését biztosítja.

A klasszikus társadalomtudományi objektivitás megkérdőjelezése a joggal foglalkozó szociológiai irodalomban jellemző módon a büntető állam társadalmi következményeit vizsgáló tematikából táplálkozott. Howard Becker híres tanulmánya egyértelművé tette, hogy a kriminológus a büntetések társadalmi következményeinek kutatásakor az állami büntetőhatalom klienseinek oldalára áll (Becker, 1967). Hasonló című esszéjében néhány évtizeddel később Mariana Valverde a hétköznapi cselekvésekben rejlő jelentések kutatására hívja fel a figyelmet (Valverde, 2003b).

Az empirizmus objektivitáshoz ragaszkodó dogmatizmusát a kutatási tapasztalatok reflexiói is kikezdték. A legnagyobb hatású empirikus kutatások történetét áttekintve szembetűnő tapasztalat, hogy komoly eredményre a véletlen és nem a kérlelhetetlen módszertani szigor vezette a tudósokat. A sikertelen kísérletek, a próbálkozás, a formátlan tájékozódás vezetett eredményre, a kutatás társadalmi, lélektani, érzelmi hátterének felismerésével sikerült maradandót alkotni. A tapasztalatokat összegyűjtő szerzők szerint a véletlen hatás *(serendipity)* annyira gyakori, hogy nem nevezhető kivételesnek, inkább ez a szabály (Halliday–Schmidt, 2009). A kutatásokban az első benyomásnak, az elsődleges világmegértésnek és a bizonytalanságoknak, kétségeknek megtermékenyítő hatásuk van. A kutatói mesterség lényege a váratlannal való megbirkózás képessége, a kutatási folyamat közben felmerülő dilemmák feloldásának képessége, az eredeti kérdésfeltevés hibáinak beismerése. Ebből persze az is következik, hogy a folyamatos reflexió, korrekció, nyitottság inkább a kvalitatív jellegű kutatásokban lehetséges, ahol a kutatási folyamatban állandó az adatfeldolgozás, értelmezés és átértelmezés.

■ 5. A REALIZMUS HAGYOMÁNYA

A tudományterület fejlődésének első szakaszát tehát a realizmus kérdésfelvetése motiválta (teljesíti-e a jog az elvárásait a valóságban?); ezt váltotta fel az a kérdés, hogy miként épül fel a jogilag értelmezhető cselekvés.

Az első szakaszban, amelyet a realizmus metaforikus megfogalmazása segítségével *gap* szemléletnek nevezhetünk (a jog és a valóság közötti szakadékra utalva), a professzionális jogi intézmények működése áll a kutatások középpontjában: hogyan működik ténylegesen a jog a bíróságokon, a rendőrségen, a bürokrácia különböző pontjain. Viszonylag új fejlemény, hogy a tudományos érdeklődés kilépett a professzionális intézmények világából: a szociológia, a kulturális antropológia segítségével a normatív rend felépítésének társadalmi folyamata került az érdeklődés homlokterébe. Ezzel a realista hagyomány, a jogintézmények valóságának empirikus kutatása, a jog és a társadalom kapcsolatának teoretikus értelmezése mellé változatos tematikák kerülnek be, amelyek a jog megjelenését, a normák létrehozását és működését elemzik a társadalmi élet különböző helyein, hatását a társadalmi és egyéni identitásra, a jogtudatra, a mindennapi élet tereire.

A professzionális jogban és ideológiában, a jogászok önképében domináns elem a racionális, logikus, kiszámítható és stabil normarendszer. Ezt a szisztematikus elvárást azonban a társadalmi tapasztalat gyakran kihívja. A jogot a hétköznapokban erőszakosnak, kaotikusnak, logikátlannak tapasztaljuk, máskor ellenségesnek, de akár segítőkésznek is, attól függően, hogy a normák egybeesnek-e érdekeinkkel vagy igazságérzetünkkel. De a jog társadalmi, emberi, kulturális, hatalmi termékként nem is felelhet meg teljesen ennek az elvárásnak. Keletkezésében történelmi, szubjektív, hatalmi esetlegességek játszanak szerepet. A jog idealizált és reális képe és a korábban említett szakadékproblematika mellett megjelent a jog újabb világa: a mindennapi társadalmi tapasztalatban, a populáris kultúrában, a személyes történetekben, félelmekben, képzetekben megjelenő jog világa, amely átható erővel képes a jog tényleges működését befolyásolni. Ebben az értelemben a tényleges és a fikcionális nehezen elválasztható egymástól.

Az 1920-as évektől kezdve a realizmus szemlélete kikezdte a jogászi racionalizmus mítoszát. A társadalmi reformok fontos eszközeként a jog a realista szemlélet számára a ténylegesen érvényesülő norma problémájaként jelent meg, pontosabban a vágyott, jogi normába foglalt társadalmi cél és a ténylegesen megvalósult állapot közötti szakadék tematizálásaként. Roscoe Pound programadó kifejezésével a *law in books* és a *law in action* közötti szakadék, a megvalósulás (hatályosulás), a hatékonyság kérdéseit helyezte a tudományterület középpontjába. Ezt a szemléletet a hagyományos jogfelfogás kritikájára alapozta, tagadta, hogy a jog egyszerűen szabályok rendszere, autonómiával rendelkező, a társadalomtól és annak kultúrájától elválasztható rendszer lenne. Ebben állt a realizmus sikere: a jogi formalizmus, a tiszta pozitivizmus leleplezése összekapcsolódott az empirikus kutatások elméleti megalapozásával és a társadalompolitikai kritikával, valamint az ebből következő tanácsadói szereppel.

Ez a tudományterület hagyományosan erős gyakorlati, reformista orientációval rendelkezett, az amerikai realizmus és pragmatizmus szemléletének örököseként. Nemcsak a jog működésének jobb megértésére, hanem a hatékonyabb, igazságosabb nemzeti szabályozás létrehozásának elősegítésére való törekvés is részét képezte identitásának. Ebből nemcsak a reformista, normatív szemlélet, hanem a kritikai alapállás és a nemzetállami keretek elfogadása is következett. Mára a kritikai szemléleten kívül mindez jelentős változásokon esett át. A különböző irányzatokra bomlás és metodológiai változatosság mellett ma is hat a klasszikus realizmus hagyománya: az ún. új realizmus az empirikus jogi tanulmányok, a kvantitatív adatokkal dolgozó pozitivista tudomány megújítására törekszik. A *„gap-studies"* és az *„impact studies"* ma már számos kvalitatív és interpretatív módszertani elemmel és kontextuális értelmezéssel egészül ki, de jelenleg is elsősorban a jogászképzés és a jog gyakorlati szakemberei számítanak az elsődleges címzettnek (Mertz–Macaulay–Mitchell, 2016).

■ 6. ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI VÁLTOZATOSSÁG

Azok az alapvető kihívások, amelyek a társadalmakat és jogrendszereiket érték, viszonylag nehezen csapódtak le a jogrendszerrel foglalkozó empirikus kutatásokban. A globalizáció hatásainak figyelmen kívül hagyása elsősorban a jogi kutatások metodológiai nacionalizmusa miatt, a nemzetállam makacssága miatt következett be. A pluralizmus, az állami jog kikerülése a normatív működés középpontjából a szuverenitáshoz ragaszkodás, a társadalmi normativitás megváltozásának, folyékonnyá válásának észlelése a szociológiával való laza kapcsolat miatt maradt el. Hogyan értelmezzük a jogot és a szabályozást olyan környezetben, ahol a strukturális és intézményi viszonyok, amelyek fenntartják és közvetítik a jogi és politikai eszközök hatásait, gyorsabban változnak, mint ahogy a jog képes lenne azokat stabilizálni? (Banakar, 2015). Vagy hogyan küzd meg a kutatói reflexivitás a túl sok jog problémájával? A túl ambiciózus jogalkotás mélyebbre, a társadalom nagyobb területére hatol be, nagyobb mennyiségben termel jogszabályt, mint azt a tudományos kutatás a hagyományos eszközeivel követni tudná (Kagan, 1995).

A jogot és intézményeket függő változóként értelmezve a társadalmi, politikai, kulturális, gazdasági folyamatok hatásait lehet kutatni. Független változóként a szabályozás hatásait. E hagyományos kutatási lehetőségeket ki lehet egészíteni az intézményi viselkedés, illetve az intézményben működők viselkedése kutatásával. Az új körülmények között azonban különös figyelmet kell fordítani a jogi szabályozás korlátaira és nem kívánt következményeire, a jogon kívüli tényezők szerepére. Ez azonban feltételezi a jog és a társadalom új elméleti, fogalmi megragadását, a folyamatos elméleti megújulást és a nemzeti parochializmusból való kilépést. A *socio-legal studies* metodológiái a normatív és tényszerű szembeállításának hagyományára, a jog és a valóság közötti szakadék feltételezésére épülnek. A kiszámíthatóság és stabilitás megrendülését mára kiegészítette a nem hagyományos normatív források (transznacionális szereplők), a globális szabályozási kihívások és a társadalmi viszonyok (például a munka vagy a társadalmi struktúra) radikális megváltozása.

6.1. Kutatási tematikák

Még a fiatalnak számító tudományszakok esetében is lényeges az elméleti források tisztázása, a fogalmi háttér eredetének kibontása mellett a tárgy, pontosabban a kutatási témák „katalógusa". Anélkül, hogy a jog szociológiai vizsgálódásainak teoretikus kanonizálásába kezdenénk, néhány összefüggést vázolunk fel. A jogszociológiai szemlélet, az idetartozó irányzatok közös eleme a jog magábanvalóságának, autonómiájának tagadása, a társadalomba ágyazott, attól el nem választható értelmezése. Ebben a szemléletben a jog történetileg és társadalmilag konstruált, tükrözi a kultúrát és vissza is hat rá. A tükörmetafora, megalapozott kritikája ellenére, domináns maradt a tudományos hagyományban (Tamanaha, 2001). E szemlélet intézményesedésére jótékony hatással volt a 20. század közepén megjelenő nyitás a társadalomtudomány egyéb ágai felé, az interdiszciplináris jogtudományi kutatások gyakorlata. A szociológia mellett a politikatudomány, antropológia, pszichológia, gazdaságtan bővítette a modern jog elemzésének eszköztárát. Később a pluralizmus kiterjedésével és az összehasonlító jogtudomány megújítási kísérleteivel a tudományterület nyitottá vált az összehasonlító kutatásokra.

Mára már sem a korai társadalompolitikai kérdésfelvetésekre koncentráló tudományfelfogás, sem a behaviorista, az egyéni döntésekre és azok környezetére fókuszáló kutatások, sem a tisztán intézménycentrikus elemzés nem élvez dominanciát. Erős változatosság jellemző a tematikai, módszertani és episztemológiai kiindulópontokban (Mather, 2008). Ennek ellenére nem pusztán a tárgyak viszonylagos összetartozása teremti meg a jogszociológia integritását, hanem a kontextualitáson kívül a határozott értékelkötelezettség, a kritikai szemlélet vállalása, gyakran az aktivizmus (Munger, 2001).

A jogalkalmazás széles területén belül a viták, a vitaoldás mikéntjei, a konfliktus jogi esetté alakulásának folyamata domináns kutatási téma. A fent jellemzett szemléleti keretek között a jogvita társadalmi konstrukció, amelyben az állami intézmények is alakító erővel lépnek fel, például képesek csökkenteni vagy növelni a perlési aktivitást. Amint

a jogszociológia figyelme nem csak a jogalkalmazó intézményekben zajló folyamatokra koncentrált, a vita értelmezése tágabb összefüggésekbe került. A konfliktusok elenyésző része válik jogi vitává, csak kis részben kerül hivatalos jogintézmények látókörébe. A sérelem azonosítása, a sérelmet okozó hibáztatása és végül a jogi igény megfogalmazása bonyolult társadalmi térben zajlik és számos tényező befolyása alatt áll. Így a jog használata nem pusztán a sérelem mértékétől függ, hanem például a felek közötti viszonyoktól, a helyzet értelmezésétől (Felstiner–Abel–Sarat, 1980). Ugyanakkor megmaradt a jogérvényesítési lehetőségekhez való hozzáférésben található egyenlőtlenség, a nyerési esélyeknek a társadalmi státuszhoz kapcsolódása mint kutatási tematika (Galanter, 1974).

Klasszikus probléma a döntéshozás társadalmi természetének feltárása, a bírói döntésben megjelenő jogon kívüli szempontok elemzése. Többek között az ilyen egyenlőtlen jogérvényesítési esélyek, szubjektív elemek és a formális jogalkalmazó intézmények hatékonyságának alacsony szintje, valamint a csökkenő bizalom terelte a figyelmet a formális jogérvényesítés alternatívái felé. Növekvő érdeklődés övezi a jog használatát jellemző aktivizmust, a jogi érveket használó társadalmi mozgalmak elemzését, a közérdekű igényérvényesítés lehetőségeit és társadalmi hatásait, a *class action* gyakorlatát *(cause lawyering)*. Ezzel kapcsolatban az európai jogi kultúrát is újraértelmező fejleményeknek vagyunk tanúi (Kelemen, 2011). Ez nemcsak a kontinentális jog szerkezetének jelentős módosulását jelenti, hanem a társadalmi cselekvő joghasználati, hatalmi arzenáljának átépülését is. Ezeken kívül a modernitás és a jog hivatalos használatának összefüggése, a perrobbanás jelensége és annak okai a hosszú távú folyamatok történeti elemzését igényelték. Az igazságszolgáltatás szociológiai elemzésében ez meghatározó kihívást jelentett (Fleck, 2008a). A jogi ideológia elemzéséből a jog mögöttes tartalmainak, szándékainak, az érdekek kutatásából a jogi oktatás, a jogi nyelv és a jogtudat kutatása emelkedett ki (Fleck et al., 2012; Vinnai, 2017).

A jog és társadalom *(law and society)* mint mozgalom határozott kritikai potenciállal rendelkezett. A hivatalos jogot a vizsgálódás középpontjából kimozdító irányzat reprezentánsai szerint a „mit tesz a jog" és „mi a hatása" kérdései értelmezhetetlenek a tágabb társadalmi kontextusra koncentrálás nélkül (Silbey–Sarat, 1987). A különösen a jogtudat kutatásában érvényesülő hagyomány egy határozott ismeretelméleti fordulatra épült. A konstruktivizmus, a világ társadalmilag létrehozott, felépített jellege a kiindulópont, a valóság nem valami külső, objektív létező. Ebben az értelemben a jogot mint a valóság egy elemét is a társadalmi térben hozzuk létre, értelmezzük és ennek megfelelően viszonyulunk hozzá. A jog ezek szerint nem állhat külön a társadalmi élettől, annak szerves része.

A *socio-legal studies* két határozott elméleti hagyományból, forrásból táplálkozik, a szociológiai jogelméletekből és a társadalom- és szociológiaelméletek jogra vonatkozó értelmezéseiből. Az előbbiben elsősorban az amerikai pragmatista és realista elméletek hatása meghatározó, az utóbbiban a klasszikus szociológia igénye az átfogó teoretikus alapok megteremtésére (Hunt, 1978). E tudomány tehát alapvetően, az eredetének megfelelően, nemzeti tudományokként, fragmentálódva létezett, sokáig hiányzott a globális szemlélet (García-Villegas, 2006). Ez elsősorban a jogi mező belső hatalmi sajátosságaival magyarázható, az erős kapcsolódással a hatalomgyakorlás mechanizmusaihoz.

Nyilvánvaló, hogy a jog feletti kontroll természetének döntő jelentősége van a társadalmi folyamatok irányítása szempontjából. Szemben az USA nagy hatást gyakorló jogelméleti irányzataival, társadalomtudományi mozgalmaival (pragmatizmus, realizmus, *critical legal studies, law and society movement*), Európában nehezen lehetne homogén jogszociológiai hagyományt, iskolákat megnevezni. Megtalálhatók ugyan a hagyományos elméleti törésvonalak a formalista-konzervatív szemlélet és a kritikai, realista, plurális és szociológiai értelmezések között, de az utóbbi szemléleti kereten belül nincs meghatározó paradigma. A jog magábanvalóságának tagadása, ami szükségszerűen együtt jár a jog sajátosan nemzeti, koherens, autonóm létének tagadásával, az európai nemzetállamok által szabdalt konfliktusos politikai és szellemi térben nehezen vert gyökeret. Így a realizmus és a kritikai irányzatok szemléletformáló hatása Európában korlátozottabb volt.

A társadalomtudományok fejlődésének hatásai azonban az európai jogszociológiai fejleményekben is tetten érhetők a 20. század második harmadától. Az Egyesült Államok pragmatikus és az európai filozófiai hagyományokkal nem terhelt szellemi életében az antiformalizmusra való nyitottság, a szabályozási problémák gyakorlati kezelése és a jogalkalmazó-központú, stabil jogi mező könnyedén vezetett a jog szociológiai szemléletéhez. Ezzel szemben a kontinentális hagyomány alig engedett a népszuverenitás rousseau-i értelmezéséből és a formális állami jog kizárólagosságából, amelyre a modern jogállami struktúrák is épültek. Az amerikai hagyomány támaszkodhatott arra a bizalomra, amely a jogi szabályozás mint a társadalmi reformok segítője iránt tapasztalható, az európai kontinensen ugyanakkor a jog hierarchikus természete mellett az állam és a civil társadalom elválasztásának eszméje határozta meg a jog és a társadalom viszonyának értelmezéseit.

6.2. Elméleti megközelítések

Az ezekre a változásokra reflektáló elméleti megközelítésekben olyan mértékű a diverzitás, hogy azok csak nehezen rendszerezhetők. Az egyik lehetséges megközelítés az volna, ha meghatározott témákra (jogtudat, jogkövetés, jog és szabályozás stb.) koncentrálnánk. Mivel azonban ezek áttekintéséhez nem egy könyvfejezetre, hanem egy egész kötetre lenne szükség, az alábbiakban egy másik megoldást választunk. Két olyan, átfogó elméleti megközelítést mutatunk be, amely a kortárs, elméleti és/vagy módszertani szempontból innovatív empirikus kutatásokra jelentős hatást gyakorolt/gyakorol: Pierre Bourdieu jogi mezőről szóló elméletét, valamint Michel Foucault munkásságát.

A kiválasztásban arra voltunk elsősorban figyelemmel, hogy melyik elméleti megközelítés lehet különösen is hasznos a modernitás utáni jog sajátos problémáinak tapasztalati vizsgálatában. Ez utóbbi szempont (vagyis az, hogy operacionalizálható, empirikus kutatómunka elméleti kereteként alkalmazható elméleteket mutassunk be) az oka annak, hogy sok, a jogelméleti gondolkodásban nagy hatású koncepció, például Jürgen Habermas jogelmélete kimaradt a fejezetből.

Tekintettel voltunk arra is, hogy olyan elméleteket mutassunk be, amelyek a mainstream tudományos diskurzusoknak elengedhetetlen részei. A választás tehát a tudomány-

szociológiai realitások figyelembevételével (is) történt. Így – bár meggyőződésünk, hogy az a mesterséges intelligencia fejlődésével és az automatizált jogi aktusok (például *smart contracts*) megjelenésével egyre nagyobb szerephez jut majd – nem foglalkozunk részletesen például a *science and technology studies* (STS) vagy az *actor-network theory* (ANT) jogi leágazásaival (ezeket viszonylag részletesen bemutatja viszont a *Jogi etnográfia* című fejezet).

Végül szempont volt az is, hogy e paradigmák közül melyikről áll rendelkezésre magyar irodalom. Így például a jogszociológiában, a politikatudományban és a szabályozással foglalkozó, a szociológiából, a közigazgatási jog tudományából, a politikatudományból és az intézményi közgazdaságtanból egyaránt merítő új interdiszciplináris tudományterületen (ún. *regulatory studies*) rendkívül nagy hatású autopoiézis elmélettel, bár helye volna itt, azért nem foglalkozunk, mert ebből az irodalomból bőséges magyar nyelvű irodalom áll rendelkezésre. (Cs. Kiss – Karácsony, 1994).

A bemutatandó megközelítéseket két további tulajdonságuk is összeköti. Először is az, hogy nem elsősorban jogelméletiek vagy jogszociológiaiak, hanem általános társadalomelméleti igénnyel léptek fel, és ebben a minőségben kínáltak a jogi jelenségek vizsgálatában is új perspektívákat és teremtettek teljesen új diskurzusokat (ez igaz az itt pusztán praktikus megfontolások miatt nem tárgyalt autopoiézis elméletére is).

A másik tulajdonság pedig az, hogy mindkettő, ha eltérő mértékben is, de elmozdulást jelent a jogszociológiai és jogantropológiai kutatások megszokott episztemológiai alapállásától, amely a jogra, legyen az a *law in the books* vagy a *law in action*, elsősorban hatalmi viszonyok reprodukciójának terepeként tekint. Ehelyett ezek az elméletek inkább a tudás, a jogi tudás, illetve a jogról való tudás mint privilegizált tudás sajátosságaira koncentrálnak (ez megint csak igaz az autopoiézis elméletére, valamint a ANT-elméletre is). Mindez akkor is összeköti őket, ha amúgy másban keresik és találják meg a cselekvőt: a jog autopoietikus rendszerében magában, mint Teubner és Luhmann, a jogászságban, mint Bourdieu, a jogi diskurzusokban és jogi tudásban, mint Bourdieu és Foucault, vagy egyenesen olyan dolgokban, mint a bírósági ügynyilvántartó rendszer, mint az ANT-elmélet. Ez azt is jelenti, hogy a vizsgálat tárgya itt nem a jogtudat, vagyis a jogról való mindennapi társadalmi gyakorlatokban megnyilvánuló tudás, hanem épp azok a sajátosságok, amelyek a jogi tudást más tudásformáktól elválasztják. Ezek az elméletek, ha vizsgálnak is hatalmi viszonyokat, ezeknek a manifesztációit magában a jogi tudásban keresik. Az episztemológiai alapállásukból következik az is, hogy szemben az olyan kritikai elméletekkel, mint a CLS, a feminista jogelmélet vagy a *critical race studies*, sokkal komolyabban veszik a jogi diskurzusok autonómiáját és a jog „episztemológiai kreativitását" (Valverde, 2003b), vagyis arra való képességét, hogy más, nem jogi diskurzusokat és tudásokat internalizáljon.

6.2.1. Bourdieu és a jogi mező koncepciója

Ez Bourdieu jogszociológiájára is igaz: egy általános társadalomelméleti koncepció jogra való alkalmazását jelenti, és nem egy specifikus jogszociológiát. A jogra való reflexió kifejtése előtt ezért szükséges a bourdieu-i elmélet kulcsfogalmait megismernünk.

Bourdieu elméletének legfontosabb fogalma a társadalmi mező. Mezőnek tekinthető a társadalom minden olyan egysége, amelyen belül bizonyos tudások monopolizálásáért szimbolikus harc folyik a mező által behatárolt professzionális szereplők között. A mező létrejöttének feltétele a professzionális közösség megléte és a laikusok kizárása az adott tevékenységből. Ilyen mező például a tudomány, a művészet, a politika vagy a jog. A mező tehát egyszerre szereplők és intézmények közötti viszonyrendszer, hálózat, strukturált erőtér, amelyben az egyes szereplők meghatározott (egyenlőtlen) pozíciókhoz vannak hozzárendelve, az egyenlőtlenségek átalakításáért, illetve megőrzéséért folyamatos harc folyik, a mező belső struktúrája és viszonyai pedig folyamatosan változnak. Így egy új tudományos paradigma vagy művészeti irányzat megjelenése kikezdi a tudományos és művészeti mező erővonalait, megindítva a harcot a mező újradefiniálásáért.

A mező kialakulása nemcsak egy monopolhelyzetben lévő professzionális közösség meglétét feltételezi, hanem egyfajta konzisztenciát és belső autonómiát is: minden mezőnek megvan a saját logikája és magától értődő jelentései, amelyek segítségével a külső világ a mező sajátos kódjaira lefordítódik. Ezek a mezőn belüli tudások monopolizálásáért folytatott küzdelemben persze alakulnak, de az egymással versengő víziók között mindig van egy, amelyik domináns helyzetben van.

A mezők határai elmosódottak, azok egymásba érnek és egymással kölcsönhatásban vannak. Új mezők sokszor már létező mezőkből vagy azok perifériáján alakulnak ki. Emiatt egy-egy mező kialakulásának és struktúrájának megértése csak történeti elemzés útján lehetséges. A történetiség azért is fontos, mert maga Bourdieu nem adott egzakt definíciót a társadalmi mező sajátosságairól. Ambíciója inkább abban állt, hogy empirikus munkák sorát szentelje egy-egy mező elemzésének, az empirikus sokféleségben megtalálva tárja fel a társadalmi mezők általános sajátosságait. Bourdieu így foglalkozott a tudománnyal, a művészettel (irodalommal), a bürokráciával. Ez az empíriához és történetiséghez kötöttség egyszerre negatív és pozitív is egyben. Egyrészt a fogalom határai – például Luhmann vagy Teubner rendszerkoncepciójával összevetve – bizonytalanok és elmosódottak maradnak: bár Bourdieu általában a művészeti vagy tudományos mezőről beszél, közben nyilvánvalóan a francia tudományosság és a francia irodalom fejlődésével foglalkozik egy konkrét történeti kontextusban. Másrészt viszont pont ez a fajta rugalmasság teszi alkalmassá a mező fogalmát arra, hogy konkrét empirikus kutatások elméleti kerete legyen, hiszen az nemcsak makroszintű, hanem mezo-, sőt esetekben mikroszintű elemzésekhez is felhasználható.

A bourdieu-i elmélet következő két fontos építőköve a habitus koncepciója. Bourdieu habitus alatt a cselekvés, értelmezés és a nyelv rögzített mintázatait érti. Ezek a mintázatok, amelyeket a szocializáció során sajátítunk el, egyrészt strukturálisan beágyazottak, kódoltak, behatárolva a cselekvő horizontját és választási lehetőségeit a konkrét történeti

szituációban. Másrészt azonban a cselekvők e határokon belül célirányosan és autonóm módon döntenek, hasonlóan ahhoz, ahogy a futballjátékos: bár betartja a játék szabályait, és mozgásában is rögzült cselekvésmintákat követ, a konkrét eseti szituációban, mások cselekvésére reagálva, játékérzékére támaszkodva improvizál. Bourdieu habituselmélete tehát éppúgy elutasítja a racionális döntések elméletének haszonmaximalizáló, társadalmi kontextusából kiszakított cselekvőmodelljét, mint a cselekvőtől bármiféle tényleges autonómiát elvitató, a marxizmusra jellemző strukturális-determinista felfogást.

A harmadik kulcsfogalom a szimbolikus hatalom és a szimbolikus tőke. E fogalmak Bourdieu társadalmistruktúra-elméletéhez kapcsolódnak. Bourdieu elméletét az különbözteti meg a marxista ihletettségű osztályelméletektől, hogy az osztályok közötti elhatárolások és az osztályspecifikus uralom gyakorlásának és újratermelésének leírásában a kulturális és szimbolikus aspektusoknak is központi szerepet tulajdonít. Bourdieu szerint az összetett modern társadalmakban a hatalomért folyó küzdelmek egyre inkább „finom megkülönböztetések" útján zajlanak, ahol a domináns csoportok a gazdasági hatalom helyett egyre inkább kulturális és szimbolikus tőkéjükre támaszkodnak. Bourdieu a gazdasági tőkétől megkülönböztette a társadalmi, kulturális és szimbolikus tőkét. A társadalmi tőke alatt elsősorban a kapcsolati tőkét és a segítőkész társadalmi kapcsolatok meglétét (egy adott családba való születés vagy a foglalkozás jelentette presztízs stb.) értette, kulturális tőkén pedig képzettség, tudás és ízlés birtoklását, ami lehet objektivált (képek a falon), elsajátított (esztétikai ítéletek) és intézményesült (tudományos címek, intézményi tagságok). A legfontosabb azonban a szimbolikus tőke: ez mindhárom másik tőketípuson alapulhat, és tulajdonképpen nem más, mint a másik három tőketípus a többi cselekvő által legitimnek tartott formája, amely a cselekvőknek a tőke birtoklójához való alkalmazkodását és tőle való függését megteremti.

A különféle tőkék meglétének központi szerepe van abban, hogy a cselekvő az adott mezőben milyen pozíciót foglal el és a mező dominálásáért folytatott harcban milyen eszközökkel rendelkezik. Így például egy harvardi professzorátus jelentette kulturális tőke és a vele járó társadalmi tőke (például network) komoly hatalmi pozíciót jelent a tudományos mezőn belül. Az ezekből táplálkozó szimbolikus tőkéből származó szimbolikus hatalom pedig új mezők (például egy új tudományterület) kialakításában is jelentős szerepet játszik.

Az alapfogalmak vázlatos ismertetése után térjünk most rá Bourdieu jogszociológiájára. Bourdieu maga ugyan nem foglalkozott sokat a joggal, de egy programadó írásában (Bourdieu, 1987) rendszerezve felvázolta, hogy átfogó szociológiaelméletét (pontosabban mezőelméletét) miképp lehet a jogra alkalmazni; ő maga ugyanakkor nem végezte el a jogi mező empirikus vizsgálatát.

Bourdieu kiindulópontként visszautasítja mind a jogot a társadalmi kontextustól teljes kiszakítottságában szemlélő jogi pozitivizmust, mind azokat az elméleti megközelítéseket (legyenek azok marxisták, realisták vagy mások), amelyek a jogot kizárólag külső társadalmi erők által determinált intézményként fogják fel, tagadva annak belső autonómiáját. Bourdieu egyetért a jog instrumentalista szemléletével annyiban, hogy a jog jelentős mértékig más társadalmi szférák hatalmi viszonyai által meghatározott. Az azonban nem egyszerű hatalmi eszköz, hanem igenis van belső autonómiája. Az autonómia azonban nem ontológiai (mint a jogpozitivisták szemében), hanem szociológiai jellegű: a jogi mező ugyanis ellenáll más társadalmi mezők logikája és gyakorlatai jogi mezőbe való importálásának. A luhmanni rendszerelmélettel szemben Bourdieu felfogásában az ágens nem a jog maga, hanem a jogi mezőben jelen lévő cselekvők (például jogtudósok, gyakorló jogászok), akik a mezőn kívülről érkező impulzusokat lefordítják a mező logikájára és nyelvére. Ennek a lefordításnak a kontextusa azonban a jogi mezőben a szimbolikus tudás monopolizálásáért folyó hatalmi harc. Ebből következik az is, hogy a pozitív jogok és a mögöttük álló dogmatikai struktúrák, jogtudományos diskurzusok stb. mindig egy konkrét történeti kontextus termékei, ezek fejlődése pedig a változó hatalmi konstellációk függvénye.

Bourdieu jogszociológiája ugyanakkor több a jogászság vagy a jogászi elit szociológiai vizsgálatánál is. Bourdieu-t ugyanis nem az érdekli elsősorban, hogy a jogászság mit tesz és miért, hanem az, hogy a jogászság maga hogyan jön létre. Szerinte a jogot komolyan vevő szociológia nemcsak a jogkoncepciót nem veheti át kritikátlanul a jogtudománytól, hanem a professzionális jogászi közösség határainak jogtudomány általi megvonását sem fogadhatja el. Számára ugyanis a jogászi szakmai közösség konstruálása ugyanannak a hatalmi játszmának a része, amelynek a jogi (dogmatikai, tudományos) diskurzusok alakulása is. Ennek azért is van jelentősége, mert új jogi diskurzusok, így például új jogterületek kialakulása sokszor a nem jogi mezőben indul, és ezek intézményesülése (vagyis „jogivá válása") kifejezetten a jogászság ellenállása mellett megy végbe.

A jog belső struktúrájának, dogmatikájának és nyelvének Bourdieu szerint komoly hatalmi funkciója van, és a jogászi közösség ennek a hatalmi pozíciónak a kiépítője és őrzője. E hatalmi funkció abban áll, hogy a jog nyelve a társadalmi valóságot egyre komplexebb jogi valósággá alakítja. Az ebben a valóságban hozott döntéseknek azonban tényleges hatásuk van. Csakhogy ezeket a hatásokat a jog semlegessége és pártatlansága egyúttal maszkolja is. Bourdieu szerint ebben áll a „jog szimbolikus ereje": úgy tud politikus lenni, hogy közben apolitikus marad.

Mivel tehát a bourdieu-i jogszociológia elsősorban jogi diskurzusok intézményesülésével és az ezeket működtető jogászi csoportok kialakulásával foglalkozik, nem véletlen, hogy azt sokszor alkalmazzák új jogterületek, szabályozási modellek vagy éppen a jogalkotásra és közpolitikára befolyásos „iskolák" empirikus elemzésének kereteként.

Így például az amerikai jogász Bryant G. Garth és a francia antropológus Yves Dezalay a *Dealing in Virtue. International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Order* című, immáron klasszikusnak számító munkájában a *lex mercatoria*nak a globális kereskedelmi viszonyokban való dominánssá válásával és a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodás kialakulásával foglalkozik (Dezalay–Garth, 1996). A szerzők a nemzetközi kereskedelmi jogot és a választottbíráskodást egy olyan sajátos jogi mezőnek fogják fel, amely a hidegháború, a dekolonizáció és a globalizálódó gazdaság sajátos politikai és gazdasági kontextusában emelkedett obskúrus mellékszíntérből a nemzetközi kereskedelem legfontosabb jogi közegéig. Ennek a fejlődésnek kezdetben néhány (ahogy ők nevezik) *„grand old man"*, azaz magas bírói és/vagy akadémiai hivatást

betöltő, klasszikus műveltségű európai polgári jogász volt a motorja. Az ő társadalmi státuszuk jelentette szimbolikus tőke erkölcsi feddhetetlenséget és ezzel legitimitást biztosított a választottbíróság viszonylag újszerű vitarendezési eljárásának.

Az állami bírósági rendszertől független, nem állami anyagi és eljárási jogot, hanem a sok esetben flexibilisebb *lex mercatoriát* és egyszerűsített, egyfokú eljárást alkalmazó bírói fórum pedig a globális nagyvállalatok politikai és gazdasági érdekeivel is találkozott: a választottbírósági kikötés alkalmas volt elkerülni a befektetéseik színhelyéül szolgáló volt gyarmatok és fejlődő országok joghatóságát. A *lex mercatoria* neutralitása, a diskurzus tételes jogi-dogmatikai jellege és a választottbírók feddhetetlensége pedig a jog szimbolikus erejét biztosította az eljárásban, elfedve az eljárások alapjául szolgáló ügyek politikai jellegét és a bennük rejlő érdekviszonyokat. Az egyre nagyobb számú eljárás, illetve a döntések jogfejlesztő jellege miatt a választottbírósági eljárásoknak folyamatosan nőtt a tétjük. Garth és Delazay szerint ez az a kontextus, amelyben a nemzetközi kereskedelmi jogi mezőben megjelennek az „új technokraták", a főleg amerikai bázisú nagy nemzetközi irodák szakjogászai. Ez a csoport kihívást jelent a svájci francia patrícius *„grand old men"* eladdig megkérdőjelezetlen befolyása számára. Ez a mezőn belüli szimbolikus hatalomért folytatott harc magát az anyagi jogi és eljárási környezetet is átalakítja: a nemzetközi kereskedelmi jog és a választottbírósági eljárás amerikanizálódik.

Hasonlóan befolyásos munkák születtek a szintén új jogterületnek számító nemzetközi büntetőjog kialakulásáról is. Így például az amerikai John Hagan és a kanadai Ron Levi *Crimes of War and the Force of Law* című paradigmatikus cikkében a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekmények ügyében eljáró ENSZ-bíróság (ICTY) létrejöttét és intézményesülését követi, és ennek segítségével elemzi a nemzetközi büntetőjog mint jogi mező kialakulását (Hagan–Levi, 2005). Azt mutatják be, hogyan végezte el a nemzetközi büntetőjog mint jogi mező megalapozását néhány nagy nevű professzor-diplomata-aktivista. Ők nemcsak komplett jogi tervezeteket gyártottak a bűncselekmények definícióitól kezdve a legapróbb eljárási részletekig, hanem politikai és jogi fórumokon folyamatosan lobbiztak is a jogterület létjogosultságáért. Amikor pedig a jugoszláviai és ruandai népirtás kontextusában hosszú évtizedek után először merült fel a nemzetközi büntetőbíróságok gondolata, ezen „alapító atyák" ügyes diplomáciai manőverezést folytattak annak érdekében, hogy az olyan, már létező mezők érvényesülési igényei, mint a béketeremtés-diplomácia, az átmeneti igazságszolgáltatás vagy éppen a nemzeti büntetőjog vagy nemzetközi közjog, a nemzetközi büntetőjog, saját intézményeket kapjanak nemzetközi büntetőbíróságok formájában. A jogi mező ily módon történő megteremtése után aztán harc indul a mezőn belüli hatalomért. E küzdelemnek Hagan és Levi szerint számos dimenziója volt. Zajlott ilyen például *common law* hátterű és kontinentális jogászok között azon, hogy mely jogi hagyomány dogmatikai és eljárásjogi megoldásai intézményesüljenek – a vita nem csupán elméleti természetesen, hiszen a saját hagyomány dominanciája az ahhoz tartozóknak intézményi pozíciókat jelent, a kommentárszerzőségtől kezdve az ügyészi-bírói helyekig és védői megbízásokig.

Hasonló küzdelem zajlott a bűncselekmények definíciója kapcsán is. Ennek talán még nagyobb a jogon túlmutató politikai jelentősége, hiszen ettől függ például, hogy

mely állami aktus viseli majd a nemzetközi bűncselekmény bélyegét. A mezőn belüli hatalomért zajlik továbbá küzdelem az „alapító" generalisták és a pozitivista-technokrata részletmunkát végző szakemberek között. E konfliktusnak a tétje a nemzetközi büntetőjoggal foglalkozó professzionális közösség lehatárolása és – az egyre specializáltabb jogi *know-how* és sajátos életpálya megkövetelése révén – a közösségbe való belépés kontrollja. A téma talán még részletesebb, a legújabb fejleményekre is reflektáló elemzését adja a kanadai Frédéric Mégret *International Criminal Justice as a Juridical Field* című írásában (Mégret, 2016).

6.2.2. Fegyelmező hatalom és kormányozhatóság: Foucault és a modern állam genealógiája

Foucault szociológiaelméleti munkássága annyira szerteágazó, hogy azt lehetetlen volna egy ilyen rövid szövegben összefoglalni. Ezért az alábbiakban Foucault társadalomelméletének azzal a néhány központi koncepciójával foglalkozunk, amelyet a leggyakrabban használnak a jog és az állam működésével kapcsolatos empirikus vizsgálatok elméleti kereteként. Ahhoz azonban, hogy megértsük, röviden mégis kísérletet kell tennünk Foucault episztemológiai megközelítésének és érvelésmódjának a rövid bemutatására.

Ha ugyanis valaki a Foucault elméleti munkásságával foglalkozó, sokszor ijesztően absztraktnak tűnő másodlagos irodalom tanulmányozása után először nyitja ki magának a szerzőnek a műveit, meg fog lepődni: élvezetes stílusban írt, könnyen olvasható, első látásra történettudományos írásokat fog találni, a gondot pedig nem az absztrakt teoretikus fejtegetések megértése, hanem az jelenti majd, hogy a történeti elemzésben hol találjuk az elméleti mondanivalót.

Mindez Foucault ismeretelméleti kiindulópontjának és elemzési módszerének a következménye. Foucault ugyanis nem azzal foglalkozott, hogy milyen társadalmi vagy gazdasági struktúrák vagy épp érdekviszonyok állnak bizonyos történeti intézmények mögött. Őt sokkal inkább az érdekelte, hogy az ezekről az intézményekről való tudás és diskurzus hogyan alakul ki és változik: hogyan válnak bizonyos jelenségek megismerendő és kezelendő problémává, hogyan beszélünk ezekről; továbbá az, hogy milyen technikákat alkalmazunk a probléma megértésére és orvoslására, vagyis hogy a diskurzus milyen társadalmi gyakorlatokban ölt testet.

E két nagy téma vizsgálata – a diskurzusok kialakulása és a diskurzus megjelenése a társadalmi gyakorlatokban – Foucault életművében időben is elhatárolható. Korai írásaiban elsősorban bizonyos tudások történeti elemzésével foglalkozik (Foucault, 2000, 2004). Ezt a korszakot – annak elméleti összefoglaló műve, *A tudás archeológiája* után – archeológiai korszaknak is szokás nevezni, mivel ezek a művek arra vállalkoznak, hogy – miként az ókori Rómában dolgozó archeológusok rétegről rétegre elemzik és kor szerint kategorizálják a leleteket – egy-egy réteg (történelmi korszak) jellemző tudásformáit írják le. *A bolondság története* az őrület problematizálásával, az őrültségről szóló, később a pszichiátria tudományában intézményesülő tudományos tudás kialakulásával foglalko-

zik. Első látásra tehát gazdag forrásanyaggal és jegyzetapparátussal ellátott orvostudomány-történeti munka, azonban vállaltan nem történettudományi mű. Foucault számára ugyanis az őrület nem valamiféle biológiai adottság, hanem a történeti kontextus által meghatározott társadalmi képződmény. A munka témája pedig nem ennek a kontextusnak a történettudományos hűséggel való felvázolása, hanem maga a kategorizáló tudás, amely folyamatosan meghúzza és újrahúzza az őrület és a normalitás határait.

Hasonló megközelítést alkalmaz *A klinikai orvoslás születése*. Foucault ebben az empirikus, természettudományos modern orvoslás kialakulását nem az orvosi tudás lassú, kumulatív épülése eredményének tekinti, hanem az orvoslásban alkalmazott episztemológiai megközelítésben bekövetkezett hirtelen eltolódás következményének. Ennek az új episztemológiai korszaknak, vagy ahogy Foucault nevezi, episztémének a metaforája a „klinikus tekintet", a páciens testének vagy egy-egy szervének dehumanizáló leválasztása annak személyéről: ezentúl már nem az ember, hanem a test vagy a szerv a természettudományos megismerés és az orvosi beavatkozás tárgya.

A joggal foglalkozó társadalomtudományokban, így az empirikus jogi kutatások szempontjából is fontosabb azonban Foucault munkássága „genealógiainak" nevezett második korszaka, amikor érdeklődése a diszkurzív tudás helyett egyre inkább a diszkurzív gyakorlatok felé fordul. Ez utóbbi alatt Foucault nem a szabad emberi cselekedeteket érti, hanem a habitualizált, nem megkérdőjelezett, intézményesült gyakorlatokat. Ezzel összefüggésben változik a módszertani célkitűzés is: a múltbeli tudások archeológiai elemzése helyett ezek a művek a modern diskurzusok és az ezekkel összefüggő gyakorlatok kialakulásával, genealógiájával foglalkoznak. Ebből kifolyólag az első látásra történettudományos megközelítés megmarad, a cél azonban továbbra sem a múlt hiteles bemutatása, hanem a kortárs tudások, intézmények és gyakorlatok eredettörténetének feltárása.

E második korszak fő témája a hatalom működése. Foucault ugyanakkor teljesen mást ért hatalom alatt, mint a hagyományos felfogás. Számára ugyan létezik egy világos alá-fölérendeltségi viszonyokon alapuló, elnyomásban, tiltásban és szankcionálásban létező hatalom (ezt ő szuverén hatalomnak nevezi), de a modernitásban ez szerinte eltűnőben van. Történeti vizsgálódásaiban ezért a szuverén hatalom helyére lépő új hatalmi mechanizmusok kialakulásával foglalkozik. Ezek közül a három legfontosabb, Foucault által bevezetett analitikus koncepció a fegyelmező hatalom, a biopolitika és a kormányozhatóság.

A hatalommal foglalkozó művek sorában az első a *Felügyelet és büntetés* (Foucault, 2004), amely a modern büntetőjogi szankciókról és a börtönről szól. A könyv tulajdonképpen ellennarratívát nyújt a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás 19. századi fejlődéséről szóló általánosan elfogadott elbeszéléshez. Ez utóbbi szerint a korszak a büntető igazságszolgáltatás és a büntetőjog racionalizálásának és humanizálásának diadalmenetét hozta. A jogrendben szétszórt, egységes struktúrát nélkülöző, kazuisztikus szabályozás helyett megindult a büntetőjog kodifikációja; a feudális privilégiumok megszűntek, egyre inkább megvalósult a törvény előtti egyenlőség, egyre inkább elvárás lett az, hogy a büntetőjogi szankció legyen arányban a bűncselekmény súlyával; megszűnt a feudális büntetőjogok rendszertelen szigorúsága, s végül a büntetések végrehajtásában

a fizikai megsemmisítés és elsősorban a testre irányuló brutalitás helyett egyre inkább az elítélt segítése és rehabilitációja került az előtérbe.

Foucault ebben a fejlődésben mást lát: a büntetés mint a testre ható megtorlás és a széles nyilvánosságnak szánt moralizáló dráma helyébe lépő, a börtön falai között végrehajtott rehabilitatív szankció nem az egyéni autonómia kiteljesedését és tiszteletben tartását, hanem épp ellenkezőleg, az autonómia felszámolását hozta. Az új büntető episztémé célja ugyanis a test és a lélek újraprogramozása, ami pedig a felügyeletnek és a fegyelmezésnek teljesen új módjait feltételezi. Ezeknek az új módoknak a legfontosabb szimbóluma Jeremy Bentham börtönkoncepciója, a panoptikon. A panoptikon egy olyan kör alakú épület a belső udvarra nyíló, az udvarról teljesen belátható cellákkal, amelynek a középpontjában egy kör alakú őrtorony áll. Így a rabokat az őrök folyamatosan szemmel tarthatják, miközben azok nem tudhatják, hogy mikor figyelik őket és mikor nem. Az ellenőrzés célja pedig a részletesen előírt napirend betartásának felügyelete. Az pedig mindenre kiterjed: pontosan megszabja, mikor és hogyan kell a rabnak felkelnie, felöltöznie, dolgoznia, imádkoznia, ennie és ürítenie. A fegyelmező mechanizmus tehát már nem a test megsemmisítésére vagy fizikai sérelmére, hanem az „engedelmes test" kialakítására irányul.

A fegyelmezésnek ebből a koncepciójából fejti ki Foucault radikális hatalomelméletét. A fegyelmező hatalomnak kevés köze van a politikához vagy az államhoz: az nem hierarchikus viszony, hanem decentralizált hatalmi viszonyok komplex hálózata; az nem összpontosul valamiféle központi autoritásban, hanem szétszórt módon érvényesül, és nincs olyan viszony, amely mentes volna tőle; a hatalom nem tilt és szankcionál, hanem irányít, felügyel, menedzsel és fegyelmez. Ezért lehet a panoptikon ennek az újfajta hatalomnak az allegóriája: elszemélyteleníti a felügyeletet és a fegyelmezést, eltünteti-elmossa annak szubjektumát; a láthatatlanság és személytelenség miatt a felügyeletet és a fegyelmezést maga a tárgy, a megfigyelt személy végzi. Foucault könyve azonban természetesen nem a börtönről szól. A fegyelmező hatalom Foucault szerint a modernitás sajátja, és a modern társadalmak minden szegletében jelen van: az iskolában, a munkahelyen éppúgy, mint a családban.

Foucault e művével szemben a leggyakrabban elhangzó kritika, hogy az egyes testek fegyelmezésére való koncentrálással teljesen figyelmen kívül hagyta az államot és a politikát. Hogy e kritikákra való reakcióként, vagy csak folytatva egy előre meghatározott kutatási programot, nem tudni, mindenesetre Foucault figyelme későbbi munkáiban egyre inkább a modern állam és politika felé fordult. A modern állam genealógiájával kapcsolatban nem született átfogó monografikus, kvázi történettudományos mű, de a problematika kései életművének meghatározó témája, és így egyértelműen rekonstruálható. Foucault modern államról szóló elméletének központi fogalma a kormányozhatóság (*governmentality*).

Elemzésében Foucault itt is távol tartja magát az olyan intézményi keretektől, mint a jog vagy az államszervezet. Intézmények helyett továbbra is gyakorlatokra koncentrál, és a modern államot a kormányzás gyakorlatai alapján írja le. E gyakorlatokban szerinte a 16. századtól kezdődően három fontos fordulat következett be.

Az egyik annak a gondolatnak a megjelenése volt, hogy az állam (az uralkodó) kezében koncentrálódó hatalom nem személyes jellegű és nem önkényes: az állam vagy az uralkodó kezében összpontosuló hatalomnak autonóm, minden metafizikai-teológiai elemet nélkülöző célja van: a belső béke és biztonság biztosítása, az államterület és a népesség növelése a többi állammal szemben, valamint a legfontosabb, a népesség élettartamának, egészségének és jólétének a javítása. Ehhez viszont eladdig nem létező tudásokra van szükség: ez Foucault szerint a politikai aritmetika, ami a racionális kormányzati döntésekhez szükséges statisztikai adatok (bűnözési mutatók, halálozási ráta stb.) és a politikai gazdaságtan, a gazdaság kormányzása tudománya. A másik fontos fordulat a modern közigazgatásnak a *„polizey"* fogalmával leírt előfutára, a népességről szóló ismeretek birtokában meghozott racionális döntések végrehajtásával, illetve a károk és kockázatok megelőzésével megbízott biztonsági apparátus kiépülése volt. A harmadik fordulat pedig a liberalizmus és a liberális jogállam megjelenése. Ez utóbbi a kezdetben mindenhatónak gondolt közigazgatási apparátust szorította részben a szabadságjogokban megnyilvánuló egyéni autonómiákból, részben jogállami garanciákból álló korlátok közé. A liberalizmus Foucault szerint azért is hozott episztemológiai fordulatot, mert először választotta el a társadalmat és a gazdaságot az államtól oly módon, hogy ezekre nemcsak mint államhatalmi aktusok tárgyára tekintett, hanem elismerte azoknak mint kollektív entitásoknak a belső autonómiáját. A kormányzás imperatívusza tehát az lesz, hogy ezt az autonómiát tiszteletben tartva érje el a kitűzött állami célokat (Foucault liberalizmus alatt nem elméletet vagy ideológiát értett, hanem egyfajta politikai racionalitást, amely a mindenható kormányzat kritikájából nőtt ki). Ez pedig csak úgy valósítható meg, hogy az egyéni szabad választásokat és önmegvalósítást befolyásolja oly módon, hogy azok a politikai célokkal összhangban legyenek. Ugyanebből a forrásból vezette le Foucault saját etika-elméletét: az szerinte nem más, mint „önmagunk kormányzása".

Kormányozhatóságon Foucault tehát azon intézményeket, eljárásokat és taktikákat érti, amelyek célpontja a népesség, technikai eszköze pedig a biztonsági apparátus. Az tehát a hatalom gyakorlásának egy sajátos módja, és ezzel egyben a hatalom egy új formája is. Ezen új gyakorlatok megjelenése azonban nem jelenti egyúttal a fegyelmező hatalom eltűnését: a hatalom e két formája Foucault szerint párhuzamosan létezik, igaz, a fegyelmező állam egyre inkább háttérbe szorul (ezt nevezi Foucault az „állam kormányozhatóvá válásának" – *governmentalization of the state*).

E két forma a biopolitika koncepciójában érintkezik egymással. Ezen Foucault a népesség és a test (vagyis a munkaerő) kormányzását érti. A népesség ugyanis egyfajta aggregált test, amelynek az életben maradása, növekedése, egészsége éppúgy kormányozandó a modern államban, ahol a fegyelmező hatalom tárgya az engedelmes test.

Foucault erős és szerteágazó befolyását a társadalomtudományokban nehéz volna túlbecsülni. Bár Foucault kifejezetten keveset foglalkozott a joggal, annyira meghatározó és sokrétű a hatása, hogy annak a teljesség igényével történő bemutatására nem is vállalkozhatunk. Azonban a jog empirikus vizsgálatával foglalkozó kötetben három területet mindenképpen meg kell említenünk, ahol a Foucault által kidolgozott koncepcionális keret rendkívül nagy hatást gyakorolt.

Az első ilyen terület a bűnözéskontroll. A Foucault által megnyitott perspektíva a kriminológia tudományának legfontosabb premisszáit kérdőjelezte meg, egyúttal lehetőséget nyújtott a jóléti állam büntetőpolitikája, valamint a bűnözésre adott kortárs társadalmi reakciók koncepcionalizálására. Így például a brit–amerikai kriminológus, David Garland két nagy hatású műben is elemezte a büntetőpolitika 20. és 21. századi átalakulását. *Punishment and Welfare: A History of Penal Strategies* című könyvében a jóléti állam büntetőpolitikájának a genealógiájával foglalkozott (Garland, 1985). A fegyelmező állam foucault-i koncepcionális keretét és nyelvét alkalmazó elemzésében Garland a jóléti büntetőpolitika gyökereit a viktoriánus erkölcsre vezeti vissza. Amíg a rehabilitáció ideáljára épülő, az elkövető reintegrációjára fókuszáló büntetőpolitikai megoldások a mainstream értelmezés szerint a büntetés humanizálását jelentik, Garland elemzése az olyan intézmények represszív oldalára mutat rá, mint például a rehabilitációig tartó határozatlan idejű szabadságvesztés. Az ugyanis a szubjektum autonómiájának teljes tagadására épül, ahol a szankció hatálya nem addig tart, amíg azt egy bíró egy jogi garanciákkal körbebástyázott eljárásban megállapította, hanem addig, amíg a börtön köré kiépülő szociális szakapparátus meg nem állapítja az elkövetőről, hogy alkalmas a társadalomba való visszatérésre. A fegyelmező apparátusban tehát fontos szerep jut a represszív gyakorlatokat kiszolgáló tudásoknak, így az „alkalmazott kriminológiának", a pszichológiának és a szociális munkának is.

Culture of Control című művében a jelen felé haladva a jóléti államban alkalmazott modellt felváltó kortárs büntetőpolitikai trendeket elemzi (Garland, 2005). Az elméleti keret itt már nem a fegyelmező hatalom, hanem a kormányozhatóság. Garland leírásában ugyanis a jóléti állam válsága után kialakuló bűnözéskontroll modell egyre kevésbé államcentrikus: a büntető igazságszolgáltatásnak a bűnözés kezelésével kapcsolatos monopóliuma megszűnt, helyén a bűnözés menedzselését célzó technikák egész sora jelent meg az őrző-védő cégektől kezdve a *neighborhood watch* modelleken át a köztéri kamerákig, és ezek a technikák a mindennapi cselekvés részévé váltak (innen a könyv címe: a kontroll kultúrája). E technikák megjelenése a bűnözésről vallott felfogásban lezajlott eltolódásokat feltételez: az már nem megismerendő jelenség, amelyre a társadalom a büntető igazságszolgáltatás útján reagál, hanem kezelendő kockázat. Mindez a jogi szabályozás logikájára is hatással van: a jog reaktív intézményből egyre inkább megelőző, proaktív intézménnyé válik, azon eluralkodik az „aktuárius logika" (Simon–Feeley, 1992; O'Malley, 1996).

A bűnözéskontroll ezen új modellje az állam szerepében, illetve az állam és a jog viszonyában lezajlott nagyobb változásokba illeszkedik. Ez utóbbiaknak befolyásos teoretikusa Nicholas Rose és Peter Miller. *Political Power Beyond the State: the Problematics of Government* című nagy hatású írásukban Foucault kormányozhatóságfogalmára építve az államnak és a (közigazgatási) jognak egy radikálisan új koncepcionális keretét vázolják fel (Rose–Miller, 1992). A cél az, hogy – a 20. század végi fejlett államok gyakorlatának empirikus tapasztalatára építve – „decentrálják" az államot, és a jogot eltávolítsák a kormányzás fogalmának középpontjából (a csúnya „decentrál" fordítás az angol kifejezésből származik: *decentred regulation*). Foucault nyomán a fejlett nyugati államok kormányzásának történetében három kronológiailag elkülönülő politikai racionalitást vázoltak fel.

A politikai racionalitás alatt Foucault nyomán ők is a kormányzás tárgyaihoz való egyfajta episztemológiai beállítódást értenek. Ebben Rose és Miller kiemelt szerepet tulajdonít a nyelvnek, amellyel a kormányzás tárgyát és annak problémáit megfogalmazzuk. Egy politikai racionalitás pedig szükségképpen kitermeli a maga kormányzási technológiáit is. Az első politikai racionalitás a klasszikus liberalizmus, amely a korlátozott állam ideájára épül, és a társadalom és a gazdaság önszabályozó mechanizmusainak hatékonyságát hangsúlyozza. A második a jóléti állam *(welfarism)*, amely arra a premisszára épül, hogy a korlátlan piaci kapitalizmus kordában tartása és a piac negatív szociális hatásainak a korlátozása az állam feladata. A harmadik, amelyet ők neoliberalizmusnak neveznek, a jóléti kormányzás kritikájából nőtt ki, de nem a klasszikus liberalizmus minimális államához való visszatérést jelenti, hanem egy új kormányzási formát, amelyben az állam nagyobb teret enged a magánautonómiának és a piaci logikának, visszavonul, de nem tűnik el, hanem szabályozás, finanszírozás, sztenderdek és más eszközök segítségével a „távolból kormányoz" *(governing at a distance)*. A kormányzás így már nem a szuverén akarat érvényesítését jelenti, hanem egy kisebb-nagyobb autonómiával bíró különféle aktorokból álló hálózat működését. Rose és Miller munkássága azért is olyan nagy hatású, mert Foucault elméleti innovációit olyan nyelvre fordítja le, amely közvetlenül operacionalizálható a jog és a szabályozás empirikus kutatásában. Az államtól ily módon leváló, decentralizált kormányzási technológiák ugyanis mindig egy partikuláris kontextusban – az empirikus kutatásban kezelhetőbb mikro- és mezoszinten – figyelhetők meg.

Foucault hatása azonban nemcsak az állam és a jog működésével kapcsolatos kutatásokban mutatkozik meg, hanem olyan hagyományosabb jogszociológiai témák vizsgálatában is, mint a jogtudat. Ezek közül kiemelkedik a Foucault-szakértő kanadai kriminológus-jogszociológus, Mariane Valverde *Law's Dream of a Common Knowledge* című, elsősorban Focault korai munkásságára épülő könyve (Valverde, 2003a). Ez az innovatív mű a jogszociológiai mainstreamtől eltérően nem azzal foglalkozik, hogy a jog hogyan jelenik meg nem jogi tudásokban és diskurzusokban, hanem ennek az ellenkezőjével: a nem jogi diskurzusok miképp alakulnak jogi tudássá. Bár ez a tematika a jogszociológiai kutatásokban korábban már megjelent, elsősorban a tudományos tudás jogi diskurzusokba való becsatornázásának (például szakértői tevékenység a jogi eljárásokban és az állami döntéshozatalban) a vizsgálata formájában.

Valverde innovációja abban áll, hogy ő a mindennapi tudás jogi folyamatokban játszott szerepével foglalkozik. A jogi eljárás szerinte ugyanis tudásokat generál, ezek azonban sajátosak, mert a tudománnyal szemben a jog nem a valóság megragadására vállalkozik, hanem a jogilag releváns tényekből épít fel magának egyfajta jogi realitást, miközben a jogi realitás valósághoz való viszonyáról, sőt a valóság létezéséről sem mond semmit. Ebben rejlik a jog „episztemológiai kreativitása". A könyv témája e tudások létrejöttének a folyamata, valamint az, hogy a tudások milyen hatalmi viszonyokat generálnak. Valverde több empirikus részkutatást is végzett a könyvhöz, például a közszeméremsértés rendőri-ügyészi kezeléséről vagy az alkoholfogyasztás szabályozásáról. Ezek az empirikus vizsgálatok azt mutatják meg, hogy a jogi és nem jogi tudások sajátos hibridjéből hogyan jön létre a közszemérem konstrukciója, ami a szexuális erkölcsökkel kapcsolatos valamiféle köztudatot *(common knowledge)*, értelmező közösséget feltételez, amely viszont empirikusan nem létezik (innen a könyv címe, *Law's Dream of Common Knowledge*, „A jog álma a köztudatról"). A közszemérem mibenlétéről való tudás ugyanakkor hatalmi viszony is egyben, hiszen tényleges szankció jár azért, ha valakinek a cselekedete a közszemérmet még nem vagy már igen sértő cselekmények közötti finom határmegvonás során az utóbbi kategóriába esik.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Banakar, Reza – Travers, Max (2005): Law, Sociology and Method. In Reza Banakar – Max Travers (szerk.): *Theory and Method in Socio-Legal Research.* Oxford, Hart, 1–26.

Fleck Zoltán (2008): *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban.* Budapest, Gondolat.

Garland, Davis (2005): *Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society.* Oxford, Oxford University Press.

Halliday, Simon – Schmidt, Patrick (szerk.) (2009): *Conducting Law and Society Research. Reflections on Methods and Practices.* Cambridge, Cambridge University Press.

Mather, Lynn (2008): Law and Society. In Gregory A. Caldeira – R. Daniel Kelemen – Keith E. Whittington (szerk.): *The Oxford Handbook of Law and Politics.* Oxford, Oxford University Press, 681–694.

Tamanaha, Brian (2001): *A General Jurisprudence of Law and Society.* Oxford, Oxford University Press.

KISS VALÉRIA

KRITIKAI ELMÉLETEK

BEVEZETÉS

A jog empirikus vizsgálatának egyik legtermékenyebb és leghasznosabb, ugyanakkor gyakran a legnagyobb indulatokat kiváltó területe a kritikai elmélet alkalmazása a jogi jelenségek elemzésében és a különböző kisebbségi csoportok és a jog kapcsolatának vizsgálatában. Ezekben a kutatásokban közös az, hogy a jogrendszer működését valamely kisebbségi csoport nézőpontjából, sajátos szemüvegen keresztül vizsgálják. Ez a fejezet közös vonásaik elemzésén keresztül mutat be néhány fontosabb jogkritikai irányzatot: a kritikai jogelméletet, a feminista és a kritikai faji jogelméletet és a fogyatékosságtudomány jogelméletét. Ezek a jogelméleti irányzatok erősen kötődnek az angolszász, elsősorban az amerikai jogrendszer vizsgálatához; kevés olyan magyar kutatás van, amely ebben az elméleti keretben született. A fejezet (amely terjedelmi korlátok miatt csak bepillantást adhat a kritikai szemlélet elméleti alapjaiba és alkalmazási lehetőségeibe) célja, hogy ösztönözze az ilyen kutatásokat, ezt szolgálják az egyes klasszikus elemzések részletesebb ismertetései.

1. A KRITIKAI ELMÉLET ÉS A JOGRENDSZER VIZSGÁLATÁNAK ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSA

A kritikai elmélet a két világháború között kibontakozó elméleti irányzat, amelynek képviselői „fáradhatatlanul támadták a nyugati civilizációba beépült kizsákmányolást, elnyomást és elidegenedést" (Bronner, 2011, 1). A kritikai szemlélet, a magától értetődő, természetesnek vett tudások megkérdőjelezése a filozófia legrégebbi hagyományaiban gyökerezik. Az irányzat elválaszthatatlanul összefonódik Karl Marx szellemi örökségével és a frankfurti iskola tagjainak munkásságával, de a kritikai megközelítés jóval tágabb ennél. Idesorolhatjuk még a francia posztstrukturalizmusból kinövő kritikai elméleteket is,

amelyek a diskurzusok vizsgálatát állítják középpontba, így Michel Foucault és Pierre Bourdieu munkáit (Foucault, 1998; Bourdieu, 2000), valamint a késő modernitás és a globalizáció jelenségének értelmezésével foglalkozó szerzőket, például Anthony Giddenst (Giddens, 1990), Ulrich Becket (Beck, 2003) és Manuel Castellst (Castells, 2005–2007). Ebben a fejezetben terjedelmi okokból a kritikai elméletek közül azokkal foglalkozunk részletesebben, amelyek a kritikai jogelmélet és az ahhoz kapcsolódó jogkritikai irányzatok számára kiemelten fontosak.

Marx 1943-ban Otto Rugéhoz írt levelében úgy határozta meg a kritikai elméletet, mint saját kora küzdelmeinek és vágyainak tisztázását (Marx, 1975, 209). Bár a marxi elmélet jelentette vizsgálódásaik kiindulópontját, a kritikai elmélet képviselői Lukács Györgyhöz hasonlóan (Lukács, 1971) a marxi módszerhez, a bevett tudások leleplezéséhez, megkérdőjelezéséhez való hűségük miatt tekinthetők Marx örököseinek, nem pedig az egyes marxi tézisekhez való dogmatikus ragaszkodás okán, amely ezzel a módszerrel gyökeresen ellentétes lenne. Marx egyes téziseiről úgy vélték, már a maguk korában sem voltak helytállók, mások a társadalmi körülmények megváltozása miatt váltak idejétmúlttá.

A frankfurti iskola létrejötte a Frankfurti Egyetem Szociológiai Intézetének *(Institut für Sozialforschung)* 1923-as megalapításához kötődik, ám a műhely első generációja 1930-ban kezdett formálódni, amikor Max Horkheimer lett az intézet igazgatója. Horkheimer *Hagyományos és kritikai elmélet* című programadó írásában (Horkheimer, 1976) a kritikai elméletet a filozófia és a társadalomtudomány közötti térben helyezi el. A kritikai elmélet olyan interdiszciplináris vállalkozás, amelynek célja a valóság lehetséges felől való megközelítése. A kritikai elmélet a viszonyokat megváltoztató aktivitásra irányul (Horkheimer, 1976, 94). Ahogy Horkheimer megfogalmazza: „A jelenlegiből a jövőbeli társadalmi formába történő átmenet során [...] az emberiségnek először tudatos szubjektummá kell alakulnia, és aktívan kell meghatároznia saját életformáit" (Horkheimer, 1976, 95). A kritikai elmélet ebben az emancipációs folyamatban kívánt az emberiség segítségére lenni. Ez a megközelítés nem kapcsolódik valamely osztály érdekeihez, nem a proletariátus öntudatra ébredésének eszköze, nem létezik olyan társadalmi osztály, amelynek helyesléséhez tarthatnák magukat (Horkheimer, 1976, 105). A kritikai elmélet „egyetlen specifikus instanciája, hogy a társadalmi jogtalanság megszüntetésére irányuló érdekhez kapcsolódik" (Horkheimer, 1976, 105). A frankfurti iskola első generációját a monopolkapitalizmus sajátos társadalmi problémái foglalkoztatták. Horkheimer álláspontja szerint ebben a történelmi szakaszban már nem az önálló tulajdonosoknak, hanem az ipari és politikai vezető csoportoknak való alávetettség a meghatározó (Horkheimer, 1976, 98). Az egyének önállósága ebben a korszakban megszűnik:

> [...] az egyénnek már nincsenek saját gondolatai. A tömeghitek – amelyekben valójában már senki nem hisz – tartalma a gazdaságban és az államban uralkodó bürokráciák közvetlen terméke, s követőik ennyiben csupán atomizáltak, ennélfogva nem igazi érdekeiket követik; a gazdasági mechanizmus puszta funkcióiként működnek (Horkheimer, 1976, 99).

1937-ben, a cikk megírásakor Horkheimer ezeknek a problémáknak az elemzésében látta a kritikai gondolkodás feladatát, de annak konkrét elemzési tárgyai minden korszakban és társadalomban mások lehetnek. Az elemzés végső célja a társadalmi igazságtalanságok megszüntetésére való törekvések segítése, ehhez kapcsolódik a bevett tudás kérlelhetetlen megkérdőjelezése. Ez az, ami összekapcsolja ezeket a gondolkodókat. Ebben a vállalkozásban egyaránt szerepük van a transzcendentális és az empirikus vizsgálatoknak. A lehetségesről való gondolkodás és a létezőnek ebből a kritikai álláspontból való elemzése a kritikai elmélet lényege.

Horkheimer mellett az iskola meghatározó alakja volt Erich Fromm, Theodor Adorno, Herbert Marcuse és Walter Benjamin. A „belső kör" tagjai – és ezáltal a frankfurti iskola – „sokszínűek voltak az egységben" (Bronner, 2011, 18), különböztek az erősségeik és gyengeségeik, ahogyan az érdeklődési körük is. A kritikai módszer iránti elkötelezettségük kötötte össze őket, az általuk kutatott változatos témákban pedig mindig ott rejlett az elidegenedés és eldologiasodás vizsgálata. A jogrendszer kritikája, ahogyan Marxnál, a frankfurti iskola első generációja tagjainál sem volt központi jelentőségű, ám műveik nagy hatást gyakoroltak az 1960–70-es évek mozgalmaira, az azokban részt vevő fiatal jogászokra, akik később kidolgozták a kritikai jogelméleti irányzatot. A kritikai elmélet kortárs képviselői közül kiemelkedik Jürgen Habermas és Axel Honneth.

Habermas több jelentős művében is kiemelt figyelmet fordít a jogra. *A kommunikatív cselekvés elméleté*ben (Habermas, 2011) a funkcionális rendszerek működésének tágabb elemzése részeként jelenik meg a jog mint rendszer életvilágra gyakorolt hatásának elemzése. A *Tényszerűség és érvényesség* című munkájában (angolul Habermas, 1996) kiemelt figyelmet fordít a jog működésére, a demokratikus jogállam legitimációs problémáira. Habermas elméletében a legitimáció, egy politikai rend elismerésre méltóságának megítélése (Habermas, 1994b, 190) a modern államokban eljárási alapokon nyugszik:

> A berendezkedés olyan formáit kell megtalálnunk, amelyek alátámasztják a sejtést, miszerint a társadalom alapintézményeit és az alapvető politikai döntéseket minden érintett kényszermentes egyetértéssel fogadná, ha mint szabad és egyenlő személy vehetne részt a diszkurzív akaratképzésben (Habermas 1994, 195).

A deliberatív demokrácia modelljének lényege az, hogy a jogi szabályok az elfogadásuk módjából merítik legitimációjukat, a civil társadalom által közvetített, megformált életvilágbeli igények megvitatása a legitim jogalkotás és kormányzás alapja. Emellett a modern jóléti államokban sajátos legitimációs problémák jelentkeznek, amelyek lényege, hogy a politikai rend legitimációja összefügg azzal, mennyire sikeres az állam a szociális feladatai és az alapvetően továbbra is kapitalista gazdaság igényeinek összeegyeztetésében, gazdaságpolitikája biztosítja-e a növekedést, a termelési struktúra és a társadalmi igények összehangolását és az egyenlőtlenséget társadalmilag elfogadott keretek között tartja-e fenn (Habermas 1994, 206). Habermas elméletében a jogrendszerre vonatkozó elemzések ezekkel a tágabb problémákkal való összefüggésükben jelentkeznek; a jog életvilágbeli megalapozása, eljárási legitimációja és a civil társadalom szerepének vizsgá-

lata fontos szempontokat adhat a jogrendszer működésének kritikai elemzéséhez, a *critical legal studies* később bemutatandó megközelítéséhez.

Honneth, bár a frankfurti iskola tagja, nem Marxhoz, hanem Hegel filozófiájához nyúlt vissza az elismerésről alkotott elméletében. Ebben a jogi elismerésnek jelentős szerep jut. Abból indul ki, hogy „az ember épsége és integritása a többi ember helyeslésétől függ" (Honneth, 1997, 99). Az elismerés legalapvetőbb formája a szeretet, prototípusa pedig az anya-gyermek kapcsolat – az egyén sikeres személyiségfejlődéséről akkor beszélhetünk Honneth értelmezési keretében, ha megvalósul a másokhoz való szeretetteljes kötődés, és a különbség megtapasztalásával járó konfliktusok is sikeresen megoldódnak (Némedi, 2010). Az elismerés megvonása az integritás sérülésével jár, ezáltal az egyén identitását veszélyezteti. Az egyén elismerésének további szintje a jogi elismerés, valamint a társadalmi, a közösség tagjaként való elismerés.

Ennek megfelelően az elismerés megvonásának is három típusát különbözteti meg a fizikai integritás megsértésétől a jogok megvonásán keresztül az életformák megvetéséig. A megvetés egyes formái a személyiség, az önbecsülés hanyatlását eredményezik, amit Honneth a „pszichikus halál", a „társadalmi halál" és a „megbetegítés" metaforájával szemléltet. Honneth elmélete jó értelmezési keretet ad ahhoz, hogy a jogi elismerés fontosságát és önmagában vett korlátosságát megértsük. A jogi elismerés azt fejezi ki, hogy az egyént a közösség teljes jogú tagjaként fogadják el, míg ennek hiánya (a jogtól való megfosztás és a szociális kirekesztés) azt fejezi ki, hogy mások megítélése szerint „az egyén a társadalom többi tagjánál kisebb morális kompetenciával rendelkezik" és „nem rendelkezik a teljes értékű morálisan egyenrangú interakciós partner státuszával" (Honneth, 1997, 101). A jogfosztás a fizikai integritás megsértésénél enyhébb mértékben sérti az egyén önbecsülését és rombolja személyiségét, ám a társadalmi halál metaforája szemléletesen érzékelteti azt, hogy Honneth értelmezési keretében az elismerés megvonása e formájának milyen súlyos következményei vannak. A megvetés különböző szintjeihez kapcsolódva Honneth a testi integritás tiszteletének hiányában a szeretet megvonását, a jogfosztottság állapotában a jogi elismerésben rejlő formális, univerzális, általános „emberkénti" elismerés megtagadását és végül az egyéni vagy csoportos életforma tagadásában vagy lebecsülésében az önkiteljesítés, a személyiség kibontakoztatása lehetőségének megvonását fedezi fel. Ahogy Némedi összegzi:

> Honneth elismerés-felfogása antropológiai és univerzalista jellegű: feltételezi, hogy a társulás minden fokán és minden egyén részéről felmerül az elismerésre való igény, ennélfogva minden társulásban benne van a morálisan motivált konfliktus lehetősége, ha ezt az elismerést az egyének nem kapják meg. Az elismerés hiánya a társadalmi patológia magva (Némedi, 2010).

A témánk szempontjából fontos politikai konzekvenciák is adódnak Honneth gondolatmenetéből, amelyeket ő az elismerésért folytatott harc körében tárgyal (Honneth, 1992). Az igazságosság az elismerésért folytatott harcban nyilatkozik meg: az elismerés megtagadása és követelése olyan szakadás, amelynek mentén megtapasztalható, hogy mi igazságos és mi nem az. Az igazságosság ellenpontja a szeretet és a gondoskodás, amely mentes az igazságosság ridegségétől és méricskéléseitől. A feltétel nélküli szeretet megtapasztalása nélkül nem fejlődik ki az elismerés megsértése felismerésének képessége, mondja Honneth.

A hazai tapasztalatokat ebben a kontextusban elhelyezve megállapítható, hogy a magyar jogrendszer formálisan elismeri a sérülékeny helyzetben lévő társadalmi csoportok tagjait azzal, hogy tiltja a védett tulajdonság miatti hátrányos megkülönböztetést. Ugyanakkor aligha állítható, hogy az, amit Honneth jogi elismerés alatt ért, ezzel maradéktalanul megvalósulna. A megfelelő jogszabályok meglétét rendre azok be nem tartásának tapasztalata kíséri, ahogy az az antidiszkriminációs politikák legkülönfélébb területeinek elemzésével részletesen kimutatható lenne az oktatási szegregációtól az akadálymentesítésen keresztül a gyűlölet-bűncselekményekkel kapcsolatos jogalkalmazói gyakorlat visszásságaiig. A Honneth által adott értelmezési keret segít megvilágítani azt, hogy ennek milyen következményei lehetnek. Ez a megközelítés megalapozza azt az igényt, hogy az egyenlő bánásmód követelményének elismerésén és érvényesítésén túl hatékony intézkedések szükségesek ahhoz, hogy a jogi elismerés, a morális közösségbe való befogadás a szociális igények kielégítése körében is biztosított legyen, vagyis hatékony esélyegyenlőségi intézkedéseket kell tenni. Fontos figyelemmel lenni arra is, hogy a Honneth által azonosított különböző elismerési formák mindegyikéhez a jogrendszerrel kapcsolatos igények társulnak, és a testi integritás tiszteletben tartásán és a jogképesség elismerésén túl az antidiszkriminációs jog megfelelő alkalmazásában az életformák elismerésével kapcsolatos gondolatok a meghatározók.

Az emancipatórikus mozgalmak mögötti egyéni emberi igények megfogalmazásával Honneth a bírálók által sokszor korlátosnak, partikulárisnak bélyegzett identitáspolitikáknak olyan távlatot ad, amely segít megalapozni igényeiket és azokat a társadalmi integráció előmozdításához kapcsolni, ezáltal egy csoport érdekének képviseletéből az egész társadalom érdekeiért való harccá avatja küzdelmüket, ezzel a legkomolyabb ellenérvtől szabadítva meg az olyan mozgalmak képviselőit, akik a nők, az LMBTQIA+ közösség tagjai, a fogyatékkal élők vagy a faji kisebbségek jogaiért küzdenek.

■ 2. KRITIKAI JOGELMÉLET

A kritikai jogelmélet (*critical legal studies*, CLS) az 1960–70-es évek baloldali mozgalmaiból, így a fekete polgárjogi mozgalomból és a vietnami háború elleni tiltakozásból nőtt ki az Egyesült Államokban. Kezdetét a kritikai jogelméleti konferencia *(Conference on Critical Legal Studies)* megalapításához szokás kötni, az első konferenciát 1977-ben tartották (Chayes et al., é. n.; Ward, 1998; Douzinas–Goodrich–Hachamovitch, 1994; Hutchinson, 1989; Kairys, 1998; Kelman, 1987; Unger, 1975, 2015).

2.1. A CLS gyökerei: jogi realizmus és kritikai elmélet

A CLS gyökerei kettősek. Egyrészt erősen kötődik a jogi realista irányzathoz, amely az 1920–30-as években gyökeresen megújította a jogról való gondolkodást az Egyesült Államokban. A CLS és a realizmus osztozik néhány közös vonásban, legfőképpen abban, hogy azt vallják, az írott jog nem határozza meg a gyakorlatban érvényesülő, a bíróságok, hatóságok által alkalmazott jogot. A realizmus által felismert szakadék *(gap)* az írott jog *(law in books)* és a gyakorlatban, a bíróságok előtt érvényesülő jog *(law in action)* között visszaköszön a CLS egyik alaptézisében, a jog meghatározatlanságában *(indeterminacy)*. Az uralkodó, mainstream jogelmélettel való szembenállásuk is rokon vonás. A realisták és a kritikusok *(crits)* egyaránt erősen kritizálták saját koruk uralkodó jogelméletét, mondván, elvont problémákkal foglalkozik, amelyeknek csak teoretikus jelentőségük van, és mindezt semleges, objektív tudománynak állítja be, miközben valójában a fennálló társadalmi hierarchiát legitimálja (Ward, 1998).

Mégis tévedés lenne azt állítani, hogy a CLS a realizmus volna új köntösben (Wacks, 2006, 95). A realisták a *gap* problémájában szinte kimeríthetetlen empirikus kutatási anyagot találtak, és ezeket a kutatásokat a társadalmi reformok szolgálatába kívánták állítani. A jogi realizmus alapállítása, vagyis hogy az írott és a ténylegesen érvényesülő jog között szakadék tátong, mára már jogszociológiai közhely. A CLS pesszimistább irányzat, és kritikája sokkal alapvetőbb szinten éri a jogrendszer működését. Kiindulópontja az, hogy a jog működésének legfőbb célja és eredménye a társadalmi elnyomás újratermelése. Ennyiben a CLS kutatói a jog meghatározatlanságának egy sokkal kevésbé triviális olvasatát adják, és ennek a mechanizmusnak a leleplezését tűzték ki célul. A realistákkal ellentétben, akik elfogadták a jogrendszer relatív autonómiáját a politikához képest, a CLS kiindulópontja az, hogy a jog politika *(law is politics)*, a jogi és a politikai érvelés közötti különbségtétel csak az egyike azoknak a semlegesítő technikáknak, amelyek miatt a jog hatékony eszköze az elnyomás fenntartásának. Továbbá a realisták, bár erős kritikával illették a fennálló rendet, alapvetésként elfogadták a liberális ideológiát és a jog semlegességének lehetőségét, azt, hogy a jog a társadalmi mérnökösködés jó eszköze lehet (Pound, 1981, 307). A kritikusok mindkettőt tagadják (Wacks, 2006, 95). A kritikai jogelmélet a jogrendszer strukturális kritikáját, nem pedig egyes szabályok hatásának vizsgálatát célozza. Ennek oka az, hogy amilyen erősen épített a kritikai jogelmélet a jogelméleti irányzatok közül a realista megközelítésre, legalább annyit merített baloldali társadalomelméleti forrásokból, elsősorban Marx, Gramsci, Lukács és a frankfurti iskola tagjainak nézeteiből. Emellett a posztmodern társadalomelmélet hatott jelentősen az iskola képviselőire.

2.2. A CLS alaptézisei

2.2.1. Meghatározatlanság

A CLS sokszínű irányzat, amelynek követői nem alkotnak egységes iskolát, de néhány alapvető tézisben megegyezik az álláspontjuk (Wacks, 2006, 96). Az egyik ilyen közös pont a jog meghatározatlanságának tézise *(indeterminacy)*. Ennek a meghatározatlanságnak két forrása van. Egyrészt a hatályos jogszabályok számos esetben ellentmondásosak, nem egyértelműek, joghézagokat tartalmaznak. A kritikusok a realistákhoz hasonlóan a jog szélsőséges meghatározatlanságának tézisét vallják, vagyis azt, hogy a jog minden esetben ellentmondásos, még az egyszerű ügyekben is. A jogi érvelés sajátossága az, hogy az ellenérdekű felek álláspontja mellett egyformán erős jogi érveket lehet felhozni, és maga a jog nem ad támpontot, melyik érvrendszer erősebb, melyiket kellene elfogadnunk. A meghatározatlanság másik oka az, ahogyan azt Duncan Kennedy híres cikkében kifejtette (Kennedy, 1996), hogy a jog nem csupán (ellentmondásos) szabályokból áll, hanem szabályok és elvek rendszere. Az amerikai magánjogi vitákban alkalmazott jogi érvelésben, írja Kennedy, két világosan elkülöníthető, egymással ellenétes mögöttes elv jelenik meg. Az egyik a szabályokra való hivatkozás, amit a jogbiztonság, kiszámíthatóság kívánalma igazol, ezzel a bíróságok alátámaszthatják azokat a döntéseket, amelyek követik a korábbi precedenseket. A másik az elvekre („sztenderdekre") való hivatkozás, amit a méltányosság, igazságosság követelménye igazol, és akkor élhetnek vele a bíróságok, ha kivételt akarnak tenni a szabályok alól (Kennedy, 1996, 75–78). A gondolatmenet az érvelés formájának és tartalmának összefonódására épít, és az individualista és altruista értékek alapvető ellentétére vezeti vissza a meghatározatlanságot.

2.2.2. A jogi érvelés semlegességének kritikája

Kennedy tanulmánya nem csupán a meghatározatlansági tézis alkalmazására, hanem arra is jó példa, hogy a CLS hívei elutasították a tartalom és a forma elválasztását. A társadalomban jelen lévő politikai konfliktusokat, hatalmi ellentéteket a jog valóban lefordítja a jogi érvelés sajátos nyelvére, ám a jogi érvelés mint forma csak látszólag semleges és autonóm, valójában megőrzi politikai jellegét. Amint megválasztjuk a jogi érvelés formáját, egyben elköteleződünk egy politikai nézetrendszer mellett is. A CLS ennek tudatosítására törekszik, ezt a tézist nevezi Wacks antiformalizmusnak (Wacks, 2006, 96; Kennedy, 1982; Nielsen, 2004).

2.2.3. A jog: politika

A meghatározatlanság tézise félrevezető lehet abban a tekintetben, hogy a CLS hívei nem állítják azt, hogy az egyes bíróságok vagy hatóságok döntései véletlenszerűek és kiszámíthatatlanok lennének (Chayes et al., é. n.). Ellenkezőleg: úgy vélik, nagyon is kiszámítha-

tó, hogy az adott ügyben elfogadott jogértelmezés, a jogalkalmazói döntések azoknak fognak kedvezni, akik már eleve privilegizált helyzetben vannak: a nagyobb gazdasági és politikai hatalommal rendelkezőknek, illetve a CLS-ből kinőtt későbbi kritikai irányzatok szerint egyes privilegizált társadalmi csoportok tagjainak: férfiaknak, fehéreknek, heteroszexuálisoknak, vagy éppen az ép testű és intellektusú, mentálisan egészséges embereknek. A CLS szellemében fogant kutatásoknak épp az a céljuk, hogy feltárják ezeket a strukturális igazságtalanságokat, és leleplezzék, hogy a látszólag semleges jogrendszer hogyan járul hozzá a társadalmi igazságtalanságok fenntartásához. Ebben benne rejlik annak vizsgálata, hogyan semlegesíti a jog a politikai ellentételeket, hogyan járul hozzá ahhoz, hogy az elnyomás különböző formái magától értetődővé váljanak az érintettek számára is. A CLS képviselői ennek a jelenségnek a leírásában támaszkodtak a nyugati marxista alapokra, így Gramsci hegemóniafogalmára,[1] a jogot a hegemonikus tudat egyik megnyilvánulásaként értelmezve, valamint Lukács György és a frankfurti iskola eldologiasodásról szóló elemzéseire (Lukács, 1971; Horkheimer–Adorno, 2011; Honneth, 2014; Weiss, 2008).

■ 3. A KISEBBSÉGI TUDATOSSÁG JOGELMÉLETEI

A kritikai jogelmélet az 1970-es évektől kezdve fontos szerepet játszott az amerikai-angolszász jogelmélet megújításában, de mozgalmi jellege ellenére sok szempontból elvont, akadémiai irányzat maradt, nem úgy, mint a hozzá kapcsolódó vagy általa inspirált jogkritikai irányzatok, mint például a CLS megszerveződésével egy időben kibontakozó feminista jogelmélet *(feminist legal theory)*. A CLS baloldali társadalomkritikájához képest a továbbiakban tárgyalt elméleti irányzatok közös vonása az, hogy nem a kapitalizmus mint gazdasági rendszer jogának kritikájára fókuszálnak, hanem a jogrendszer szerepére egyes kisebbségi csoportokkal szembeni társadalmi igazságtalanságok fenntartásában.

Ahogyan a CLS, ezek az irányzatok is eredendően interdiszciplinárisak, a jogelméleti elemzést összekapcsolják más társadalomelméleti irányzatok és emancipatórikus mozgalmak kérdésfelvetéseivel, így a feminizmus különböző iskoláival, a queerelmélettel, a kritikai faji elmélettel *(critical race theory)*[2] vagy később a fogyatékosságtudománnyal *(disability studies)*, valamint merítettek azokból a társadalomelméleti megközelítésekből, amelyek az interszekciók vizsgálatának fontosságát hangsúlyozták (Crenshaw, 1989). Tulajdonképpen felfoghatók úgy, mint a kritikai társadalomelméletek jogelméleti kivetülései.

[1] A hegemónia Gramsci értelmezésében azt jelenti, hogy „a lakosság nagy tömegei »önként« hagyják jóvá a társadalmi életnek az alapvető uralkodó csoport által megszabott irányát". A hegemonikus funkció Gramsci értelmezésében a polgári társadalomhoz (a „magánjellegűnek" mondott szervezetekhez) kötődött, míg a politikai társadalom vagy az állam (és ehhez kapcsolódóan a jogrendszer) az ő értelmezésében egy erőszakszervezet, amely „»törvényesen« biztosítja »jóváhagyásukat« akár aktívan, akár passzívan *megtagadó* csoportok fegyelmét" (Gramsci, 1970, 281; kiem. – K. V.).

[2] A *critical race theory* kifejezés fordításával kapcsolatos terminológiai vitához lásd Molnár, 2015, 144.

3.1. Konstruktivizmus, a normalitás kritikája

E társadalomelméleti irányzatok között számos hasonlóság van. Egyik központi elemük a normalitás kritikája, a „ki nem mondott norma" leleplezése, legyen az a norma a férfiasság, a heteroszexualitás, a fehér bőr vagy az ép test. Végeredményben ez az érvelés meglehetősen hasonlóan alakul minden esetben; ahogy Ian Hacking a konstruktivista elméletalkotásról szóló művében szarkasztikusan összefoglalja:

> X-nek nem vagy nem ebben a formában kellene léteznie. X nem a dolgok rendje által meghatározott, nem elkerülhetetlen.
> Lehetséges következtetések:
> X elég rossz úgy, ahogy van.
> vagy
> Sokkal jobban járnánk, ha megszabadulnánk tőle (Hacking, 1999, 6).[3]

Ezek a kritikai irányzatok abból indulnak ki, hogy a ki nem mondott norma működése csak közvetetten, az elhallgatásban, a Másik leírásában érhető tetten. A másság megragadása mindig valamihez hasonlítva történik, ám annak a személye, aki „normális", rejtve marad, tulajdonságai csak a másik pozitív ellenpólusaként ragadhatók meg, amit viszont nem szokás explicitté tenni. Jó példát ad erre az érintettek – azaz mindannyiunk – számára nehezen tetten érhető, leleplezhető, magától értetődőnek elfogadott tudásokra és gyakorlatokra Bourdieu:

> A néma dresszúrák sorában külön kell kezelni az intézményesítő rítusokat ünnepélyes és rendkívüli jellegük miatt. Ezek azt szolgálják, hogy az utolsó emberig összehívott közösség nevében és jelenlétében, a felszentelés céljával ne csupán azokat válaszszák külön, akik a kitüntető jegyet már elnyerték, azoktól, akik még nem részesei ennek, mert korhatár alattiak (bár az átmeneti rítus képzete ezt sugallja), hanem mindenekelőtt azokat, akik társadalmilag méltók, elkülönítsék azoktól is, akik mindörökre kirekesztettek ebből, azaz a nőktől (Bourdieu, 2000, 33).

Bourdieu megfogalmazásában „[a] férfirend ereje megnyilvánul abban is, hogy nem tart szükségesnek önigazolást, a férfiközpontú megközelítés semlegesnek számít, így szerez érvényt magának, s nem szorul rá arra, hogy legitimációjáért szót emeljen" (Bourdieu, 2000, 17). Bourdieu nincs egyedül ezzel az álláspontjával. A feminista kritika alapja a társadalmi nem *(gender)* kategóriájának dekonstrukciója, annak vizsgálata, milyen társadalmi, történeti folyamatok vezettek a nő és férfi, nőies és férfias kategóriáinak jelenleg elfogadott felfogásához, és miért tűnnek ezek örök, megváltoztathatatlan, természetes adottságoknak, elvárásoknak, annak ellenére, hogy történeti változékonyságuk empirikusan iga-

[3] Ebben a képletben Hacking szerint X szinte bármi lehet és volt is már, az érzelmektől a társadalmi nemen át a női menekültekig és a zulu nacionalizmusig (Hacking, 1999, 1).

zolható. Hasonló érvelést találunk a kritikai faji elméletben[4] vagy a fogyatékosságtudományban. Ez utóbbi önálló tudományos diszciplínaként éppen azáltal legitimálja magát, hogy elutasítja a hagyományos, medikális meghatározásokat, és azt kutatja, hogyan jön létre és működik a fogyatékosság mint társadalmi kategória:

> Mára már széles körben elfogadott, hogy létrejött a fogyatékosságtudomány mint a tudományos vizsgálódás új és izgalmas területe. A fogyatékosságtudomány szociológiai, kulturális, történeti, jogi, filozófiai és bölcsészettudományi nézőpontokat alkalmaz a fogyatékosság társadalmi helyzetének értelmezésére. *A fogyatékosságot mint társadalmi és kulturális konstrukciót vizsgálja,* azt az identitások formálódásában tükröződő és azt meghatározó jelenségként értelmezi, beépítve a fogyatékkal élő emberek „valós-megélt" élményeit (Kanter, 2011, 404; kiem. – K. V.)

A csoporthatárok társas konstrukciójának lényegi eleme, ahogyan a testre is visszaható, a testeket formáló identitásokat hoznak létre. Az identitások értelmezésében rendre visszatér ennek a gondolkodásmódnak az éles kritikája. A női nem, a homoszexualitás, a fogyatékosság vagy a faj olyan kategóriák, amelyek az ellenpólus gyengébb, rosszabb kivitelű párjaként értelmeződnek, ami éles ellentétben áll az emberek egyenlő méltóságának koncepciójával. A jog szerepe az emancipáció folyamatában kettős: egyrészt pótolhatatlan fogódzókat nyújt azáltal, hogy beleszólási jogokat biztosít, továbbá olyan közeget, amelyben a társadalmi konfliktusok megjelenhetnek, ahol szimbolikus harcokra kerülhet sor, vagyis – elvben – teret nyit a diskurzusnak, ami a demokrácia alapja. Másrészt viszont a jogi intézményrendszert, amelynek működtetői hétköznapi emberek, a jogszabályok megfogalmazásaitól a jogalkalmazói gyakorlatig átjárják a fent említett, ki nem mondott normáknak megfelelő szabályok és működésmódok. Ennek feltárása, empirikus vizsgálata gyakran igen nehéz feladat, és ezeknek a gyakorlatoknak a megváltoztatása sem könnyebb. A kritikai elemzés célja, hogy empirikus vizsgálódások alapján reflektáljon ezekre a torzulásokra, feltárja ezeket annak érdekében, hogy a jog be tudja tölteni emancipatórikus funkcióját, a társadalmi igazságosság megvalósításának eszközeként működhessen.

[4] Lásd például David Theo Goldberg *A faji tudás* című tanulmányának felütését: „Érvelésem szerint a faj – mint az Én és a Másik, a társadalmi-politikai hovatartozás és kirekesztés fogalmainak rendezőelve – a modernitás egyik alkotóeleme. A leigázók számára kijelölte a kizsákmányolható egyéneket és népcsoportokat, és hozzájárult az uralkodás, a szolgaság, sőt a népirtás racionalizációjához és legitimációjához. A rasszista kirekesztés – többé-kevésbé – szélsőséges formái előtt azáltal nyílt meg az út, hogy a faji megkülönböztetések beépültek a gondolkodás egyszerű folyamataiba, kategóriáiba és eredményeibe, tehát magába az Értelembe. [...] a faji alapú tudás korunkbeli (re)produkciójára és átalakulására összpontosítok a társadalom- és természettudományokban" (Goldberg, 2008, 100).

3.2. Esszencializmus, antiesszencializmus, stratégiai esszencializmus

Az esszencializmus azt az álláspontot jelenti, hogy a kisebbségi csoport tagjai és a többséghez tartozók között természetes különbségek állnak fenn. Ennek elfogadása indokolja az eltérő társadalmi szerepeket, lehetőségeket, eltérő jogi bánásmódot és így tovább.

Az identitás esszencialista felfogásához ambivalensen viszonyulnak a kritikai társadalomelméleti irányzatok. Az elnyomott csoportot meghatározó tulajdonság esszencialista értelmezése, vagyis az a felfogás, hogy a tulajdonság biológiailag meghatározott, megváltoztathatatlan, az egyén „vérében van", a testébe épül, egyszerre az elnyomás és a büszkeség forrása. De a kisebbségi csoportok helyzetével foglalkozó elméletek számára fontos kiindulópont a természetesnek tartott különbségek tagadása, a biológiai különbségek relatív voltának elemzése és annak vizsgálata, hogy a létező biológiai különbségekre épülő társadalmi megkülönböztetés hogyan jött létre és marad fenn.

Az esszencializmus tagadására jó példa a biológiai és a társadalmi nem megkülönböztetésének központi jelentősége a feminista elméletben és politikában, valamint a faji különbségek vagy a fogyatékosság mint társadalmi jelenség konstruált voltára épített elemzések.

Az egyes szerzők és irányzatok különböznek abban, hogy tagadják-e az esszencialista megközelítést vagy építenek rá. Erre jó példát adhatnak a leszbikus és melegmozgalmak. Ha a melegidentitást esszencialista módon fogjuk fel, kivédhető a homofób támadások egy része, amelyek azt követelik, hogy az érintettek hagyjanak fel a homoszexuális gyakorlatokkal, „fegyelmezzék magukat", éljenek „erkölcsös életet" (a többségi felfogás szerint), vagy ha maguk erre nem képesek, akár erőszakkal is gyógyítsák meg őket (Fuss, 1998, 224). Az esszencializmus ugyanakkor az egyént egyetlen vonással azonosítja, és ez az emancipáció gátja lehet. A társadalmi konstrukcionista nézetek éppen ezeknek a vonásoknak az esszencialista megközelítésével próbálnak leszámolni.[5] A feminizmus különböző jelentős irányzatai közötti egyik legjelentősebb törésvonal épp az esszenciális női lényeghez való viszonyukban rejlik: a feminista irányzatok álláspontja nem egyezik meg abban, hogy létezik-e ilyen közös női tapasztalat (Bristor–Fischer, 1993, 519; Randall, 2003).

Ugyanakkor az esszencializmus kérdéséhez kötődik a képviselet problémája is. A közös, hatékony politikai fellépés, mozgalomépítés kapcsán magától értetődőnek tűnik, hogy annak valamiféle közös tapasztalatra kell épülnie. E mozgalmak történetében jellemző, hogy a kezdeti időszakban fel sem merül, hogy a képviselt kisebbségi csoport tagjai között is jelentős különbségek lennének. Ám ez a reflektálatlan hozzáállás utat nyit annak, hogy a társadalomban jelen lévő igazságtalanságok ezekbe a mozgalmakba is beépüljenek.

A feminizmus harmadik hulláma jó példával szolgál arra, hogy a képviseltek csoportjának reflektálatlan, leegyszerűsítő meghatározása beépíti az elnyomás más formáit ezek-

[5] Erre jó példa lehet Loury már idézett műve a faji különbségekről, amelyben három axiómából, köztük az esszenciális faji különbségek tagadásából indul ki.

be az emancipatórikus mozgalmakba. A feminizmus felhívta a figyelmet arra, hogy a nők marginalizáltak a férfiak világában, de elfeledkezett a nem fehér bőrű, heteroszexuális, középosztálybeli nőkről (Riches, 1997, 142–144). Hasonló kritikák érték a fekete polgárjogi mozgalmat a nők háttérbe szorítása miatt (Crenshaw, 1989, 2016) vagy a melegek jogaiért küzdők tevékenységét a leszbikusok (Jagose, 2003, 51), majd később a biszexuális, interszexuális, transznemű, legújabban aszexuális személyek részéről. A fogyatékosjogi mozgalomban és a fogyatékosságtudományban a testi és érzékszervi fogyatékossággal élő emberekkel szembeni igazságtalanságok elleni fellépés mellett a mentális betegséggel élők képviselete válik kérdésessé (Gombos, 2013). A stratégiai esszencializmus, ha nem is feltétlenül megnyugtató módon, de választ ad erre a dilemmára: a politikai célok eléréséhez szükséges feltételezni azt, hogy az érintettek identitása azonos, de ez nem jár az identitás autentikus megélésének korlátozásával (Heyes, 2016).

Az identitáspolitikai mozgalmak a képviselet céljaira kénytelenek világos csoporthatárokat definiálni, hogy az ezek mentén megjelenő egyenlőtlenségi viszonyokra, elnyomásra felhívassák a figyelmet, illetve önkéntelenül is belekényszerülnek ebbe. A mozgalom létrehozza a képviseltek csoportját, kialakít egy képet „a nőkről", „a melegekről", „a feketékről" vagy épp „a fogyatékkal élőkről". Ezeknek a mozgalmaknak a története sok hasonlóságot mutat abban is, hogy a képviseltek körének meghatározása milyen problémákat vet fel. A képviselni kívánt identitáskategóriák gyakran maguk is kirekesztők egyes csoportok szemében, a leleplezni kívánt, ki nem mondott norma általi elnyomatás egyes aspektusait maguk is figyelmen kívül hagyhatják. A fentieken túl az az átfogóbb kritika is felmerül, hogy az identitáspolitikák maguk is erősítik a különbségek fennálló rendszerét azzal, hogy a megszüntetni kívánt elnyomás alapvető sémái, a társadalom hagyományos csoportokra való felosztása mentén politizálnak.[6]

Az identitásokra alapuló politizálás tehát számos kérdést vet fel. Ahogy a queerelmélet kapcsán Jagose megfogalmazta, az identitásról való elméleti gondolkodás eredményei alapjaiban kérdőjelezik meg az identitásokra alapuló politikák létjogosultságát:

> Az „identitás" valószínűleg egyike a leginkább természetesnek tételezett kulturális kategóriáinknak: az ember mindig azt gondolja, hogy az ő énje mindenféle reprezentációs kereten kívül létezik, s valamiképpen egy tagadhatatlan valóságosság helyét képezi. Ám a huszadik század második felére az ilyen látszólag magától értetődő és logikus identitás-meghatározásokat sokféle szempontból radikálisan problematizálta egy sor tudós: például Louis Althusser, Sigmund Freud, Ferdinand de Saussure, Jacques Lacan és Michel Foucault (Jagose, 2003, 79).

[6] *Ezt a megfontolást jól kifejezi például a queerelmélet, amelyre a melegek és a leszbikusok jogaiért küzdő mozgalmak éppolyan erősen hatottak, mint a 20. század második felének posztstrukturalista elméletei (Jagose, 2003). Ehhez kapcsolódhat Nancy Fraser elemzése arról, hogy a valódi elismerés, a kulturális igazságtalanságok felszámolása csak az identitáskategóriák dekonstrukciója útján valósulhat meg (Fraser, 2008, 373).*

A queerelmélet identitása „lényegiség nélküli identitás"; ahogy David Haperin találóan megfogalmazta (idézi Jagose 2003, 95): az önmeghatározásra utal, és elutasítja a mások által való meghatározást vagy egy identitáskategóriába való beilleszkedést, e kategóriák létjogosultságát is. Ez az identitáskoncepció a hagyományos identitásalapú politikáktól távol áll, ugyanakkor jól összhangba hozható Honneth gondolataival az egyéni életformák elismeréséről.

3.3. Narrativitás, jogi történetmesélés *(legal storytelling)*

A kisebbségi tudatosság jogelméletei természetesen bármilyen módszert használhatnak kritikai elemzéseikben, ám különösen nagy hasznát vehetik a kvalitatív megközelítéseknek, és a hagyományos jogelméleti és jogszociológiai kutatásoknál rendszerint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek a történetek, „ellentörténetek" elbeszélésére (Delgado, 1989; White, 1985). Erre azért van szükségük, mert a valóság egy alternatív olvasatát igyekeznek megmutatni, azok tapasztalatain keresztül, akik valamelyik kisebbségi csoporthoz tartoznak. Ahogyan Nagy Tamás fogalmazott a narratív jogelmélet kontinentális és amerikai irányzatainak különbsége kapcsán:

> Az amerikai megközelítések számára viszont az elbeszélések sokkal inkább mint a történelem által „elhallgattatott" kisebbségek hangjának megszólaltatása, a hagyományosan marginalizált (kirekesztett), elnyomott társadalmi csoportok szempontjainak kifejezésre juttatása és érdekeik érvényesítése válik érdekessé (Nagy, 2015, 115).

Az irányzat ezen ágának legfőbb célja az, hogy feltárja, megmutassa a konfliktusoknak a jog nyelvére való lefordítása elnyomó jellegét és lehetővé tegye más narratívák megszólaltatását. Ezek a megközelítések alapvetően Gramsci hegemóniafogalmához, a hegemonikus tudatról szóló elemzéseihez kapcsolhatók. Jó példa erre a megközelítésre Richard Delgado 1989-es tanulmánya, amelyben a történetmesélés fontossága mellett érvel. Kiindulópontja az, hogy az elnyomott kisebbségi csoportok számára a helyzetük javításának legnagyobb akadálya az, hogy a privilegizált többség helyzetét természetessé teszik a valóságról alkotott bevett nézetek, amelyeket történetek, narratívák közvetítenek. Delgado elemzése az amerikai feketék helyzetére koncentrál. Ahogy ő fogalmaz, egy sokáig viselt szemüveghez hasonlóan természetessé válik az a világkép, amelyet az uralkodó narratívák közvetítenek. Ezek megkérdőjelezése az elnyomottak számára is lehetetlen, bármennyire az érdekükben állna, és az uralkodó csoport számára is ez biztosítja, hogy nyugodt lelkiismerettel élvezzék kivételezett pozíciójukat: „A hatalom birtokosai nyugodtak alhatnak – amit tesznek, nem tűnik számukra elnyomásnak" (Delgado, 1989, 2413). Delgado meg is mutatja, hogyan képes a történetmesélés hozzájárulni egy teljesebb valóság megalkotásához és az emancipációhoz: öt különböző nézőpontból mesél el egy történetet, amelyben egy fekete jelentkezőt nem vesznek fel egy neves jogi karra tanítani, és elemzi az egyes szereplők narratívájának sajátosságait. Érvelése szerint a történetmesélés

létkérdés az elnyomott kisebbségek számára: terápiás erővel bír (Delgado, 1989, 2437). A programadónak szánt írás végkicsengése roppant optimista: azt vizionálja, hogy a történetek elmesélése a kisebbségek szempontjából gyógyuláshoz, felszabaduláshoz és mentális egészséghez vezet. A történetekben a kisebbségi csoport tagjai önmagukra ismernek, ráébrednek a hasonló érdekeikre, képessé válnak az elnyomó rendszer bírálatára, és erőt merítenek belőlük az egyéni változtatáshoz és a közös ellenálláshoz. Az elnyomók kényelmes pozíciója alapvetően rendül meg, ahogyan a hegemón narratívák széttöredeznek, de végeredményben ők is jól járnak ebben a folyamatban, mert mindez egészséges társadalmi dialógushoz és ezen keresztül igazságosabb állapothoz és gazdagabb közös valósághoz vezet.

Természetesen erősen kérdéses, hogy a békés történetmesélés valóban képes gyökeresen átalakítani a társadalmat. De ha nem is minden szerző a történetekben látja a társadalmi igazságtalanságokat orvosló általános csodaszert, rendre felmerül, hogy az egyik legfontosabb, legalapvetőbb kérdés az érintettek hangjának megszólaltatása, a tanúságtételek közreadása. A narratív jogtudomány összekapcsolódott a kritikai faji és a feminista jogelmélettel (lásd például Delgado–Stefancic, 2001; López, 2006; MacKinnon–Dworkin, 1997, 60–63; West, 1993; Fineman, 2011), de visszatükröződik abban a tudatosságban is, amellyel a fogyatékosságtudomány igyekszik kezelni az érintettek részvételét a kutatásokban (Engel–Munger, 2003).[7]

3.4. A köz- és a magánszféra elválasztásának megkérdőjelezése

A köz- és magánszféra elválasztásának dekonstrukciója több tekintetben is meghatározó a feminista politikai filozófia és társadalomelmélet számára. A feminizmus második hullámának egyik központi jelmondata volt, hogy „a személyes – politikai" *(„the personal is political")*, felhívva a figyelmet arra, hogy a patriarchális rend fenntartásában a magánszféra, a család viszonyai jelentik azt az alapot, amelyre a közszférában, az állami és piaci intézményekben megvalósuló elnyomás épül.

A feminista politikai filozófia egyik kiinduló tézise az, hogy a nők és a nőiesség magánszférához kötése a nők politikai hatalomból való kirekesztődésével járt (Yuval-Davis, 2005, 99–104; Waylen, 2003, 29–30). Ebben a körben alapvető jelentőségű Carole Pateman elemzése a társadalmiszerződés-elméletekről. Pateman abból indul ki, hogy a társadalmi szerződésről szóló elméletek az újkor legnagyobb hatású politikai narratívái, amelyek a mai napig meghatározzák a demokráciáról, a jó kormányzásról való gondolkodásunkat. Pateman elemzése felhívja a figyelmet arra (hasonlóan Bourdieu fent idézett gondolatához), hogy a társadalmi szerződés nagy narratívájának árnyékában ott találjuk a nemi szerződés *(sexual contract)* elhallgatott történetét, amely a politikai szabadság előfeltételeként rögzítette a patriarchális rendet, a férfiak nők feletti uralmát. A nők mellőzése a politikai filozófiában, kizárásuk az ember és a polgár fogalmából olyan magától értetődő volt, hogy magyarázatra sem szorult, és ennek egyik eszköze a nők és férfiak viszonyainak (családi kötelékek, házasság) magánszférába utalása volt, amely magánszféra pedig politikailag irrelevánsnak minősült (Pateman, 1988, 1–18). Hasonló következtetésekre jut Nancy Fraser *Fortunes of Feminism* című elemzésében Habermas fent vázlatosan bemutatott elemzésének kritikája kapcsán. Fraser következetesen azonosítja Habermasnak a kommunikatív cselekvésről szóló elmélete alapkoncepciójában, a rendszer és az életvilág megkülönböztetésében megjelenő vakfoltjait (Fraser, 2013, 51), amelyek miatt az elmélet nem képes megfelelően kezelni a nőket érintő elnyomást.

Emellett a kritikai elméletek nézőpontjából problematikus, hogy a családi és a piaci szféra sajátos logikájára, autonómiájára való hivatkozás összekapcsolódik az állami beavatkozás elutasításával. Frances Olsen híres elemzésének középpontjában a család és a piac, valamint az állam és a civil társadalom éles elkülönítése, továbbá ezeknek a társadalmi nemekkel, a férfi-nő különbséggel való összefonódása áll (Olsen, 1983). Tézise az, hogy a női emancipációról való gondolkodásunkat a piacról és a családról való bevett gondolkodási sémák és a két életszféra éles elválasztása határozza meg. Mind a piaccal, mind a családdal kapcsolatban széles körben elfogadott és nagy hatású elméleti álláspont az állam semlegességének követelménye, az állami beavatkozás elutasítása, érdekes módon két teljesen ellentétes érv alapján. Az egyik álláspont szerint a beavatkozás az állam és a piac érzékenysége miatt nem célravezető, az állami, jogi beavatkozás felbomlasztja ezeket a finom belső egyensúlyban lévő intézményeket. A másik érv viszont arra épül, hogy a piac és a család rendkívüli ellenállóképessége miatt hiábavaló, káros a beavatkozás (Olsen, 1983, 1503, 1506–1507).[8] Olsen állítása szerint a piac és a család éles elválasztása meghatározza a társadalmi reformokról alkotott elképzeléseket, azt, hogy mit tekintünk természetesnek és mit megváltoztathatónak. Rendszerezi és számos példán keresztül mutatja be, hogy a nők helyzetének javítására milyen reformok születtek azóta, hogy az első feminista követelések megfogalmazódtak a 18. században. Állítása szerint ezeket a reformtörekvéseket is áthatja a piac-család dichotomikus szemlélete:

> A nők helyzetének javítására törekvő reformerek próbálták megreformálni a családot (1) a családon belüli egyenlőbb viszonyok előmozdítása, valamint (2) azáltal, hogy arra ösztönözték a férjeket, bánjanak altruisztikusabban feleségeikkel. A reformerek a nők piaci helyzetét azáltal próbálták javítani, hogy (1) megkövetelték a piaci szereplőktől, hogy bánjanak egyenlően a nőkkel és a férfiakkal, továbbá (2) azáltal, hogy *érzékenyebbé igyekeztek tenni a piaci szereplőket a nők sajátos igényeire.* A reformoknak ez a négy kategóriája sorra leírható a piac/család terminológiával a követke-

[7] A participációt az oktatási programok szervezésében is alapvetőnek tekintik az irányzat képviselői. A Fogyatékosságtudományi Társaság irányelvei 4. és 5. pontjában azt javasolja a fogyatékosságtudományi oktatási programokat indítani kívánó oktatási intézményeknek, törekedjenek arra, hogy a tanári karban és a diákok között is legyenek fogyatékkal élő személyek, és a vezetői pozíciók betöltésénél részesítsék előnyben a fogyatékkal élőket (idézi Kanter, 2011, 404).

[8] Ebből következhet az, hogy az állami beavatkozás hiábavaló vagy káros, de az is, hogy csak a gyökeres átalakítás, például a szocializmus lehet a valódi emancipáció útja (Olsen, 1983, 1503).

> zőképpen: legyen a család hasonlóbb a piachoz, legyen a család hasonlóbb az ideális családhoz, legyen a piac hasonlóbb az ideális piachoz, és legyen a piac hasonlóbb a családhoz (Olsen, 1983, 1529).

Olsen ennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a valódi társadalmi átalakulás a piac-család dichotómia meghaladásával érhető el, mert mindaddig, amíg ezeknek a gondolkodási sémáknak a foglyai vagyunk, ugyanazokat a szabályozási hibákat ismételgetjük. A megvilágító erejű, komoly empirikus anyagot felhasználó elemzés harmadik része Olsen saját víziójának felvázolásáról szól, ez azonban meglehetősen homályos, költői marad.[9]

A köz- és magánszféra elválasztásának elemzése fontos eleme a feminista kritikának, de más mozgalmak számára is hasonló tanulságokkal szolgál. A társas kapcsolatokat és a hétköznapi érintkezést átható megkülönböztetés, az informális diszkrimináció (Loury, 2007), valamint a gazdasági igazságtalanságok, a kizsákmányolás különböző formái megjelennek szinte minden kisebbségi csoportnál (Fraser, 2008). A köz- és magánszféra éles elválasztásának narratívája, az állami beavatkozás kritikája fontos akadálya lehet e csoportok emancipációjának, ahogyan az is, ha a reformokat gúzsba köti ez a szemlélet, ezért ennek feltárása a feminizmuson túli jogkritikai irányzatok számára is fontos kutatási téma.

3.5. Mozgalom és tudomány

Hasonlók ezek az irányzatok olyan módon is, hogy érzelmileg telítettek, természetes következményük, hogy mozgalmi, „forradalmár" olvasatokat alakítanak ki, igényeket fogalmaznak meg vagy legitimálnak (Scales, 2006). A leleplezésnek valamiféle következménynyel kell járnia. Az elismerésért, a történelmi igazságtalanságok kiigazításáért folytatott harc két oldala a mozgalom és az elmélet. A szkeptikus hangok ellenére a mozgalmak és az elmélet e körben szorosan összefonódik, értéktelített társadalomtudományt és ennek eredményeit a gyakorlatba átültetni kívánó, egyben az érzelmekre is ható mozgalmi tevékenységet alakítva ki.

A puha módszerek iránti elkötelezettségen túl talán a partikularitás, az elfogultság vádja éri leggyakrabban ezen irányzatok képviselőit. A mozgalom és a tudomány viszonyáról Bourdieu az alábbiakat jegyezte meg:

> A „jó ügyek" nem helyettesíthetik az ismeretelméleti bizonyításokat, nem teszik fölöslegessé a gondolati elemzést, amely néhanapján ráébreszt arra, hogy az illendő „jóérzés" nem feltétlenül zárja ki a „tisztességes küzdelemmel" kivívható előnyökben való érdekeltséget [...] Ha a tudományból nem száműzhetjük is holmi számomra

[9] „Bizonyos tekintetben a nők *kevésbé* fognak hasonlítani a jelen férfijaira és a férfiak a jelenbeli nőkre. A mostani tiszta fekete vagy fehér alternatívájaként nem a szürke árnyalatait látom kibontakozni, hanem inkább vöröseket és kékeket és zöldeket" (Olsen, 1983, 1578).

> felfoghatatlan értékmentesség (Wertfreiheit) utópiája nevében azt a személyes vagy közösségi indíttatást, melyet a politikai, szellemi fellépés kelt [...] igaz, hogy a legjobb politikai mozgalom is óhatatlanul rossz tudományt, s mikor odakerül, rossz politikát csinál, ha felforgató hevületét nem váltja kritikai fogékonyságra – elsősorban önmagával kapcsolatban (Bourdieu, 2000, 121).

Mindezek alapján az értékmentes tudomány képét, bármennyire kétes a gyakorlati megvalósulása más esetekben is, ezek az elméletek nagyon erősen megsértik, a fennálló rendet létükkel éppoly erősen kérdőjelezve meg, mint tartalmukkal. Ugyanakkor ezek a társadalomtudományi irányzatok természetesen, sőt elkerülhetetlenül kapcsolódnak az olyan törekvésekhez, amelyek a szociológiai eredmények társadalmi „hasznosítását" célozzák. Giddens ezt egy spontán folyamatként írta le, amelynek során a szociológia által létrehozott tudások visszahatnak a társadalomra, vagyis a szociológia és a társadalom kölcsönhatásba kerül és kölcsönösen formálja egymást (Giddens, 1990, 15–16). Bár a szociológiai ismeretek hasznosítására valóban vannak példák, és a jogszociológia egyes területei hagyományosan összefüggenek az állami szabályozási, igazgatási igények empirikus megalapozásával, a fennálló egyenlőtlenségi viszonyokat megkérdőjelező eszmék visszaszivárgásával kapcsolatos elképzelések sajátos problémákat vetnek fel. Ezekre a problémákra reflektálnak az olyan elméleti megközelítések, amelyek a szociológiai eredmények gyakorlatba ültetésében a szociológusok civil társadalombeli aktivitására építenek, mint például Michael Burawoy közszociológiai programja (Burawoy, 2006). De ezzel kapcsolatban is felvetődnek kételyek: „A társadalmi szereplőkkel való kapcsolat újramelegítése minden bizonnyal jót tesz a tudomány valóságérzékének, de autonómiáját, kritikai látásmódját, sőt józan ítélőképességét éppen úgy elveszítheti e kapcsolatban, mint az állam szolgálatában" (Fleck, 2006, 114).

A kritikákat mindenképpen érdemes megfontolni, a jogrendszerre vonatkozó kritikai kutatásokban folyamatos önreflexióra van szükség, bár ez a más elméleti háttérre támaszkodó, a fősodorba tartozó kutatásoknál sem lenne hátrány. A kritikai kutatások jelentőségét azonban ezek a vádak aligha kérdőjelezhetik meg. Ezek a kutatások adnak mélységet a jog által elismert „védett tulajdonságoknak", segítenek megrajzolni a rendszerszintű társadalmi igazságtalanságok természetrajzát. Segíthetnek megértetni, hogy a jog és az identitás kérdése sokkal bonyolultabb, mint ahogyan azt a hatályos szabályozás kezeli, és a jog maga is eszköze a fennálló rend megerősítésének. A jog által elismert védett tulajdonságok merev határokat jelentenek az érintettek számára, az egyéni jogérvényesítés, amely a formális viszonyokban való egyenlő bánásmód kikényszerítését szolgálja, irreális terhet ró a diszkrimináció áldozataira egy olyan társadalomban, amely a fenti kategóriák mentén való különbségtételt természetesnek tartja. Az emancipatórikus mozgalmak által feltárt helyzetkép szisztematikus, intézményesített jogsértéseket mutat be, amelyek járványszerűen elterjedtek a társadalomban, és utólag gyakran orvosolhatatlanok. Mindez éles ellentétben áll az antidiszkriminációs jog megközelítésével, amely szerint a jogsértés egyedi, kivételes és orvosolható (Gómez, 2004).

■ 4. A JOGRENDSZER KRITIKAI VIZSGÁLATA MA MAGYARORSZÁGON

Az identitásalapon létrejövő csoportok politikájának és elméleti kritikájának egyaránt fontos célpontja a jogi szabályozás, mivel gyakran a jog megváltoztatása a leginkább megragadható és leglátványosabb beavatkozási pont, ha e csoportok társadalmi helyzetének javítása a cél. Az emancipációs törekvések gyakran elsőként a jogalkotóhoz jutnak el, azt követelve, hogy a jogszabályokban, a formális, írott jogban jelenjenek meg a csoport sajátos helyzetére, problémáira reflektáló szabályok, hogy az igazságosság ne csupán egyének, hanem csoportok szintjén is fogalmazódjon meg a jog által elismert elvárásként. A formális jog megváltoztatása után, amennyiben az erre irányuló törekvések sikerrel jártak, a jogalkalmazó intézmények működésének kritikája következik.

Az emancipatórikus törekvéseknek a formális jog megváltoztatásában elért sikere esetén – ami a jellemző helyzet Magyarországon és a magyar szemszögből igazodási pontként szolgáló nyugati, demokratikus jogállamokban – a jogrendszer egyes intézményei már épp ezeket a csoportközi torzításokat igyekeznek helyrebillenteni.

Ennek a folyamatnak jó példája a magyar antidiszkriminációs szabályozás története és a kapcsolódó joggyakorlat alakulása. A magyar jogrendszer a rendszerváltás és az Európai Unióhoz való csatlakozás nyomán jelentősen átalakult. Az 1989-ben elfogadott módosítások tartalmilag új alkotmányt hoztak létre, amelynek alapjogi katalógusában az egyenlő bánásmód követelménye is helyet kapott, az egyes szakjogágak szabályai között pedig megjelentek az adott jogviszonyokban az egyenlő bánásmód követelményének érvényesítésére vonatkozó rendelkezések. Az *acquis communautaire* átvétele kapcsán került sor egy átfogó antidiszkriminációs jogszabály, *az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény* elfogadására. Az antidiszkriminációs kódex elfogadása körüli vitákban számos igény, elvárás és kétely fogalmazódott meg a szabályozás kapcsán (Palásti et al., 1998, 58, 68), amelyek létező, jobbára máig aktuális ellentmondásokra hívták fel a figyelmet az antidiszkriminációs jog szabályozása területén.

A megkülönböztetésmentességi jog és az esélyegyenlőséget szolgáló intézkedések egyrészt az egyéneknek a csoporttagságuk miatti hátrányok okozását (vagyis a hátrányos megkülönböztetést) tiltják és szankcionálják egyes esetekben, másrészt csoportok közötti bizonyos egyenlőtlenségeket igazságtalannak tekintve igyekeznek azokat előnyben részesítéssel kiigazítani. Annak megítélése, hogy ezek a jogintézmények, a jogrendszer egyéb elemeivel való összefüggéseiket is figyelembe véve, milyen kölcsönhatásban állnak az általuk befolyásolni kívánt társadalmi viszonyokkal, magától értetődő módon a jog szociológiai vizsgálatának tárgya.

Más kérdés, hogy a jogrendszer működésének számos aspektusa közül miért érdemel ez a terület ma kiemelt figyelmet Magyarországon. A magyar jogrendszer helyzete sajátos, amit a jogállami vagy demokratikus átmenet fogalmával ragadhatunk meg. Ebben a megközelítésben a rendszerváltás a demokráciába való átmenet, folyamat, amely korántsem zárult le, sőt újabb és újabb fordulatokat vesz. A magyar társadalomban történetileg rögzült, nehezen változó, hosszan ható trendek formálják azokat a megoldásokat,

amelyeket a jogrendszer felkínál, és ezek határozzák meg a változtatás korlátait. A valóság megváltoztatása mint cél (és mi más lenne egy békés forradalom célja?) végső soron szűkös keretek között bontakozhat ki. Ám a jogállami és demokratikus intézmények működtetésében központi jelentőségűek az igazságos, egyenlőségen és szabadságon alapuló társadalomra vonatkozó képzetek. Amennyiben a társadalom széles csoportjai számára a valamilyen sztereotípia alapján való durva hátrányos megkülönböztetés a mindennapi tapasztalat, az aláássa a társadalmi integrációt, ezáltal hosszú távon is illuzórikussá teszi a demokráciába való átmenetet.

Az előítéletesség vagy a struktúrák megváltoztatásának nehézsége nem magyar sajátosság, ezt a szociálpszichológia, a társadalomtörténet és a szociológia egyaránt sokrétűen igazolja, mutatja be és elemzi. Ugyanakkor a változtatásra vonatkozó, a rendszerváltás folyamatában megfogalmazott igények kiterjedtsége és az azokkal kapcsolatos mindennapos kudarcok leleplezik ezeket a mechanizmusokat és egyben kényszerítenek az erről való gondolkodásra, a nem megállapodott időszakokban az ideológiák láthatóbbá és vitathatóbbá válnak (Swidler, 1986).

Ami a magyar helyzettel foglalkozó kritikai kutatásokat illeti, általánosságban elmondható, hogy bár a kritikai társadalomelméletek ismerete, alkalmazása, az ebben az elemzési keretben végzett kutatások megjelennek a társadalomtudományi műhelyekben, jogelméleti alkalmazásukra alig van példa, az egyetemeken művelt magyar jogelméletre eddig nem gyakoroltak mély hatást ezek a megközelítések. A jogrendszer működését kritikus vizsgálódás alá vonó kutatások a civil szféra szereplőihez kötődnek, illetve társadalomtudományi kutatásokban jelennek meg.

A feminista jogelmélet nézőpontját alkalmazó kutatásokat többnyire a nők jogaival foglalkozó civil szervezetek végeztek hazánkban. Ebben a körben a PATENT Egyesület 2013–14 folyamán lebonyolított bíróságfigyelő programja említhető, amelyet amerikai példa inspirált (Sándor, 2016, 5). A programban laikus önkéntesek vállalták olyan bírósági tárgyalásoknak a monitorozását az egyesület által készített előzetes szempontrendszer alapján, amelyekben megjelent a párkapcsolati erőszak. A bíróságfigyelő program számos fontos tanulsággal szolgált, például arról, hogyan érvényesül a tárgyalások nyilvánosságának elve, hogyan állnak ellen a magyar bíróságok, amikor az elv gyakorlati érvényre juttatására kerülne sor. A monitorozók számára kihívást jelentett egyáltalán megtudni, hogy mikor és hol tárgyalnak majd ilyen témájú ügyeket. A tárgyalási jegyzékeket nem tudták elérni vagy azok alapján nem volt egyértelmű az ügyek jellege. A zárt tárgyalás elrendelése és a monitorozók megfélemlítése (például az adataik rögzítése) is akadályozta a nyilvánosság elvének érvényre jutását. A megfigyelt tárgyalásokon számos esetben tapasztalták, hogy a bíró nem volt felkészülve a párkapcsolati erőszak sajátosságainak figyelembevételére, bár néhány esetben találkoztak a bántalmazott nőket méltányosan kezelő bírói magatartással is. Ez a kutatás számos erényt mutatott fel, de természetesen számos ponton lehetne javítani is rajta, például jogi és társadalomtudományi képzettségű megfigyelők és laikusok együttes részvételével, a megfigyelési szempontok pontosításával, vagy akár úgy, ha nem csupán a monitorozók perspektívájából ismernénk meg egy-egy ügyet, hanem minden érintett

nézőpontjából. Egy ilyen együttes elemzés feltárhatná a patriarchális berendezkedést igazoló világkép konstruálásának mélyebb folyamatait.

A kisebbségi tudatosság jogelméletei, így a feminista jogelmélet is a kezdetektől szorosan összekapcsolódott a bírósági, stratégiai pereskedés során gyűjtött tapasztalatok teoretizálásával és azzal az igénnyel, hogy az elméleti reflexió eredményei közvetlenül hasznosíthatók legyenek ilyen ügyekben. Erre a megközelítésre jó példa Spronz Júlia munkája, *A jog hálójában*, amely esettanulmányokon keresztül mutatja be, hogyan lehetetlenül el a magyar jogrendszerben a bántalmazott nők hatékony jogvédelme (Spronz, 2016). A szerző sorra veszi a férfierőszak eltüntetésének „rendszertrükkjeit", az eltántorító mechanizmusokat. Állításai alátámasztására az egyesület ügyeiből hozott példák szolgálnak. Az elemzés részletes térképet rajzol a magyar jogrendszer defektusairól, amelyek a nők elleni erőszak hatékony kezeléséért felelősek; a hitelét az adja, hogy szorosan kötődik a gyakorlati jogászi munka tapasztalataihoz. Jó kiindulópontja lehetne további empirikus kutatásoknak, amelyek az egyes ügyeknél mélyebben, gazdagabb empirikus anyagra támaszkodva vizsgálnák ezeket a rendszerhibákat.

Bár a feminizmus esetében is időről időre felvetődik, hogy a nyugati társadalomelméleti kritikát adaptálni kell a közép-európai és a magyar társadalom sajátos viszonyaira ahhoz, hogy hiteles és értelmes kutatások készülhessenek a magyar nők helyzetéről, a kritikai faji elmélet hazai recepciója talán még több kérdést vet fel. A CRT az amerikai feketék, latinok és más etnikai kisebbségek sajátos helyzetének elemzésére vállalkozott. Az etnikai viszonyok történeti kontextusa gyökeresen más hazánkban, az irányzatnak mégis lehet létjogosultsága a roma kisebbség helyzetének elemzésében. Sokszor egyéni sorsokon is múlik egy-egy irányzat sikeres recepciója. Ami a magyarországi roma kisebbség és a jogrendszer kapcsolatának elemzését illeti, Loss Sándor korai halálával bizonyosan sokat veszített a magyar jogszociológia is. *A cigány per* című, H. Szilágyi Istvánnal közösen jegyzett írásukban szintén egy, a bíróságok megfigyelésére épülő kutatás eredményeit mutatták be. A kiinduló kérdés az volt, hogy „vajon a cigányság rendelkezik-e olyan sajátos kulturális mintákkal, amelyek befolyásolják a joghoz való viszonyát" (H. Szilágyi – Loss, 2012). A kutatás során – amelyben a megfigyelők egyetemi hallgatók voltak – a kérdés átalakult, és a kutatócsoport kialakította a cigány per fogalmát, amellyel arra reflektáltak, hogy a vizsgálat nem lehet eredményes, ha kizárólag a roma felek, terheltek, sértettek sajátos kulturális mintáinak jogtudatra gyakorolt hatásait vagy a bírói diszkriminációt vizsgálja, hanem a bírósági tárgyalás során lezajló interakciók egészére, a sajátos cigány per létére és jellemzőire kell irányulnia. A megfigyelők ritkán találkoztak kirívó bírói előítéletességgel, ám a cigány per létét igazolva látták. Ezek külső jegyeikben, a résztvevők viselkedését tekintve nem különböznek gyökeresen más perektől. „A megfigyelt tárgyalások legkarakteresebb közös vonása a »gyorsaság«. Ha egyszer megjelennek a tárgyalás megtartásához szükséges személyek, akkor utána már »megy minden, mint a karikacsapás«" (H. Szilágyi – Loss, 2012). A kutatók szerint a cigány per: rítus, amelyben mindenki eljátssza a szerepét, valódi jogvita nincs. A kutatás erénye az eredmények innovatív értelmezése, a cigány per fogalmának megalkotása, amely akár további kutatásokat is inspirálhatna. Ugyanakkor (a kutatók eredeti szándékával egyezően) érdemes lenne összehasonlítani a cigány pereket hasonló, de nem romák részvételével zajló perek megfigyelésével. Loss és H. Szilágyi kutatása nem kapcsolódik a kritikai faji jogelmélet szakirodalmához, de egyéb hasonló kutatásokba a megállapításaik jól beépíthetők lennének.

A fogyatékosságtudomány recepciója viszont, elsősorban talán Könczei Györgynek és a körülötte formálódó műhelynek köszönhetően, meglepően erős hazánkban. Ehhez a kutatói műhelyhez köthető „Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig?" elnevezésű kutatás, amely számos ponton érintette a jogrendszer viszonyát a fogyatékos személyekhez (Könczei–Hernádi, 2016). A fogyatékosság jogi fogalmainak, a fogyatékos személyek munkapiaci helyzetének és szociális jogi védelmének elemzésén túl a fogyatékos gyermekeket nevelő családok helyzetével és a fogyatékos személyek szülővé válásának kérdésével is foglalkoztak, amelyet csak komplex, a fogyatékosságtudományi és feminista megközelítést is használó szemlélettel tudunk megérteni. A tanulmánykötetet keretbe foglalja a fogyatékosságtudomány szemlélete, és a jogi elemzések kiváló kiindulópontul szolgálhatnak további jogkritikai kutatásokhoz ezen a téren.

■ 5. LEZÁRÁS HELYETT

A jól működő demokráciákban, az osztályellentéteket megszelídítő jóléti államokban az identitásalapon szerveződő mozgalmak mutatnak rá a rendszer árnyoldalaira. Az egyes sérülékeny helyzetű, negatív sztereotípiákkal jellemzett csoportok tapasztalatainak elméleti megfogalmazásai, az erről szóló empirikus vizsgálatok eredményei és a mozgalmak követelései és története mindenképpen tanulságosak, hiszen hasonló sztereotípiák, előítéletek és diszkriminatív magatartások a magyar társadalomban is jelen vannak, sokszor szélsőségesen durva formában. Ezeknek az elméleti megállapításoknak az ismerete segíthet a jog szabályait helyesen értelmezni, alkalmazni és fejleszteni. Ez önmagában is fontos feladat, ám ezek az ügyek tágabb összefüggéseikben szemlélve rávilágítanak egy súlyosabb problémára is. A rendszerváltással, majd az Európai Unióhoz való csatlakozással a jogrendszer gyökeresen átalakult. A vizsgált területeken jelentős társadalmi változások is bekövetkeztek. Ami a CLS eredeti elemzési témáját, a kapitalista gazdaság és a magánjog kapcsolatát illeti, a rendszerváltozás hatása nyilvánvaló. Az egyes kisebbségi csoportok helyzete is jelentősen megváltozott az elmúlt évtizedekben, nem beszélhetünk egyértelmű tendenciákról. A jogrendszer és a társadalom változásai azonban gyakran nem egy irányba mutatnak, egyre szélesebbre nyílik az olló a jogszabályokban vázolt társadalomkép és a valós társadalmi folyamatok között, és ez a jog hatékonyságát értelemszerűen aláássa. A kritikai szemlélet jogrendszerre való alkalmazása a jogi szabályozás és a társas viselkedés, a társadalmi struktúra és a cselekvő viszonyának alapvető kérdéseit érinti, miközben a demokrácia alapjait próbálja fenntartani, kiterjeszteni, vagy éppen, mint a magyar társadalom esetében, megteremteni. Különösen érdekes kísérleteket indítottak el a magyar társadalomban (Aronson 2001, 341), és e folyamat eredményeinek vizsgálata az egyik leghasznosabb feladat, amelyre ma a magyar jogelmélet és jogszociológia vállalkozhat.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Chayes, Abram – Fisher, William – Horwitz, Morton – Michelmann, Frank – Minow, Martha – Nesson, Charles – Rakoff, Todd (é. n.): Critical Legal Studies Movement. *The Bridge, bit.ly/2R0Rdyx.*

Delgado, Richard (1989): Storytelling for Oppositionists and Others. A Plea for Narrative. *Michigan Law Review,* vol. 87, no. 8, 2411–2441.

Delgado, Richard – Stefancic, Jean (2001): *Critical Race Theory. An Introduction.* New York – London, New York University Press.

Engel, David M. – Munger, Frank M. (2003): *Rights of Inclusion. Law and Identity in the Life Stories of Americans with Disabilities.* Chicago–London, The University of Chicago Press.

Fraser, Nancy (2008): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a posztszocializmus korában. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban* [ford. Földesi Gergely et al.]. Budapest, Napvilág, 337–387.

Horkheimer, Max (1976): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában* [ford. Gelléri András]. Budapest, Gondolat, 43–116.

Kanter, Arlene S. (2011): The Law: What's Disability Studies Got to Do with It or An Introduction to Disability Legal Studies. *Columbia Human Rights Law Review,* vol. 42, no. 2, 403–479.

Kennedy, Duncan (1982): Legal Education and the Reproduction of Hierarchy. *Journal of Legal Education,* vol. 32, no. 4, 591–615.

Unger, Roberto Mangabeira (2015): *The Critical Legal Studies Movement. Another Time, A Greater Task.* New York, Verso.

HARMADIK RÉSZ

MÓDSZERTANI MEGOLDÁSOK A KUTATÁSI GYAKORLATBAN

Kvantitatív módszerek

JANKY BÉLA

A KÍSÉRLETI MÓDSZER

BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben a kísérleti módszerrel ismerkedhet meg az olvasó. A módszer alkalmazásának célja bizonyos oksági összefüggésekre vonatkozó hipotézisek egyértelmű tesztelése. Például tekintsük azt az esetet, amikor a munkahelyén azbeszt belélegzésének kitett, krónikus beteg munkás perli munkaadóját. Az azbesztperek alapja egy tudományos állítás, mely szerint az azbesztpor belélegzése jelentősen megnöveli a tüdőrák kialakulásának esélyét az emlősök szervezetében. Röviden: az azbeszt rákot okozhat. Biológusok sok évtizede dolgoznak ki elméleteket arra vonatkozóan, miképp okozhat rákot az azbeszt. Azonban a perek nem ezekre az elméletekre támaszkodnak. Az elméletekből az oksági kapcsolatra vonatkozó tudományos állítás akkor lesz, ha azokat tudományos módszerrel tesztelték. A jogi eljárásokat legjobban segítő, legegyértelműbb tudományos állítások kísérleti módszert alkalmazó tesztelések nyomán születhetnek. Az ilyen tesztelés során a kutatók maguk alakítják, hogy egy kísérleti alany (ez esetben patkány) ki van-e téve azbesztnek, miközben kizárnak (illetve kontroll alatt tartanak) minden olyan egyéb tényezőt, amely rákot okozhat. Az alábbiakban először arról lesz szó részletesebben, hogy miért és mikor érdemes más típusú adatokkal szemben kísérleti eljárással végzett tesztek eredményeihez fordulnunk. Ennek során bemutatjuk azt is, milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy a kutatók egy kérdés eldöntéséhez kísérletet végezzenek. A harmadik alfejezetből kiderül, van-e speciális, kísérletekhez szabott mérési stratégia a jog szempontjából releváns kutatási területeken. A negyedik alfejezet tárgyalja a kísérletek legalapvetőbb típusait, majd az utolsó alfejezet jogi alkalmazásokat ismertet.

■ 1. MIÉRT ÉS MIKOR VÉGEZNEK KÍSÉRLETEKET?*

1.1. A kísérleti módszer előnyei

A jogban alapvető fontosságú az egyéni felelősség megállapítása és ehhez kapcsolódóan az egyes eseményeket összekapcsoló oksági viszonyok azonosítása (lásd *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetet). Jogászoknak számos helyzetben kell feltenniük azt a kérdést, hogy „mi lett volna, ha XY nem avatkozott volna közbe / beavatkozott volna egy adott helyzetben?". Továbbá bizonyos jelenségek makroszintű tendenciáit meghatározó oksági mechanizmusok is fontosak lehetnek a jogászi munkában. Ezek a tendenciák különösen lényegesek például a kriminológia számára, de a jogalkotás során is felmerülnek a jellemző emberi viselkedés irányaira vonatkozó kérdések. Ugyanakkor számos egyedi jogvitában is jelentős szerepe lehet bizonyos emberi döntések várható következményeire vonatkozó ismereteinknek.

Egy-egy esetet gyakorló jogászként vagy jogtudósként vizsgálva gyakran látjuk az emberi döntések (vagy intézményi korlátok) és következményeik közötti összefüggéseket. De az erről alkotott álláspontunk mások számára nem bizonyító erejű tény, csupán a mi véleményünk. Sok ember viselkedéséből összeálló tendenciákat ugyanakkor statisztikai módszerek segítségével úgy is tudunk vizsgálni, hogy a szubjektív nézőpontot kiszűrő, tényeken alapuló összefüggéseket mutatunk ki (lásd *A statisztikai megközelítés* című fejezetet).

Azonban az emberi viselkedések és vélemények tendenciáit elemző statisztikai vizsgálatok *önmagukban* nem alkalmasak arra, hogy oksági viszonyokra vonatkozó következtetéseket vonjunk le belőlük. A bevett statisztikai eljárások jelenségek együttjárását mutatják ki: például a nők kevesebbet keresnek, mint a férfiak. De ez alapján nem mondhatjuk, hogy a munkaadók diszkriminálják a női munkavállalókat. Kétségtelen, hogy kifinomult statisztikai módszerek képesek feltételes együttjárások igazolására: például kimutatható, hogy létezik, de csekély a különbség az azonos korú, végzettségű, hasonló munkatapasztalattal rendelkező és azonos munkakörben dolgozó férfiak és nők keresete között. Azonban számos tényező figyelembevétele esetén sincs garancia arra, hogy a megfigyelt viselkedés mégoly kifinomult statisztikai elemzése megfelelően szűri az összes olyan tényezőt, amely statisztikai együttjárást teremt vagy tüntet el két tényező között: nem zárható ki, hogy valójában a statisztikai elemzésből hiányzó viselkedési tulajdonságok (például az informális túlórázásra való hajlandóság) adnak magyarázatot a megfigyelt kereseti különbségekre. Vagy épp ellenkezőleg: szexista előléptetési stratégiák juttatják a nőknél nagyobb arányban jól fizető pozíciókba a férfiakat, így a valós diszkriminációs gyakorlatot eltakarja az azonos munkakörökben dolgozók keresetének összevetése.

Vegyünk egy álláspályázót, aki (például nemi vagy életkori) diszkriminációval vádol egy munkaadót, aki elutasította pályázatát. A munkaadó tagadja a pályázó állítását, és a személyiségre vonatkozó kritériumokra, valamint a személyes szimpátiára hivatkozik.

* Köszönettel tartozom Simonovits Borinak a fejezet első változatához fűzött értékes megjegyzéseiért.

Az esetet vizsgáló jogásznak kialakulhat valamilyen benyomása az esetről, de ez csak a véleménye. Ugyanakkor ha elegendő számú, egymástól különböző munkavállaló felvétele (és elutasítása) történt meg az adott munkaadónál (egymáshoz kellően hasonlító munkakörökbe) az utóbbi időben, akkor a pályázatokban rendelkezésre álló adatok (nem, életkor, képesítés, tapasztalat, a pszichológiai teszt eredménye stb.) segítségével statisztikai elemzést lehet végezni. Egy ilyen elemzés azonban hiába mutatja ki, hogy az ötven évnél idősebb pályázók kisebb eséllyel kaptak munkát, mint a hasonló tulajdonságokkal rendelkező fiatalabb társaik, ez önmagában nem feltétlenül bizonyítja, hogy a munkaadóra jellemző, hogy amiatt nem vesz fel valakit, mert túl öreg. Ugyanis az elemzés csak az adatbázisban rendelkezésre álló jellemzőket vehette figyelembe. Tegyük fel, hogy a munkaadó kiemelten fontosnak tartja a motivációt, amelyet a motivációs levél és az interjú szubjektív értékelésével mér. Ha az idősek átlagosan kevésbé motiváltak, akkor a motiváció hiánya miatt lesz kevesebb idős a cégnél. Ha nincsenek motivációt értékelő pontok az adatbázisban, akkor a statisztikai elemzés alkalmatlan oksági kapcsolat megállapítására. Ám akkor is az, ha vannak ilyen pontok! Ugyanis az is előfordulhat, hogy a munkaadó valójában diszkriminál, és a pályázók életkorából következtet a motivációjukra. Így a diszkrimináció jelenik meg a motivációs pontokban, nem az elfogulatlanul érzékelhető motiváció.

A természettudományokban alapvetőnek tekintett kísérleti módszer segíthet abban, hogy a statisztikai elemzések előnyeit (számszerűsíthető, objektív eredmények) megtartva képesek legyünk oksági állítások tesztelésére is. A kísérleti módszer lényege, hogy nem csupán megfigyeljük az egyént potenciálisan befolyásoló tényezőket, hanem mi magunk manipulálunk egy bennünket érdeklő jellemzőt – miközben rögzítjük a többi, potenciálisan zavaró tényezőt. A manipuláció – az alábbiakban és az irodalomban gyakran használt szakszóval: kísérleti kezelés – a rögzítendők rögzítésével együtt lehetővé teszi, hogy jelenségek együttjárását oksági kapcsolatként azonosítsuk, ráadásul úgy, hogy azt is megmondjuk, mi hat mire. A jól kivitelezett kísérletben a megmagyarázandó tényező érdemi változása mögött egyedül a manipulált tényező változása állhat.

Tekintsük a munkaerőpiaci diszkriminációra vonatkozó iménti példát! Szerte a világban és Magyarországon is végeztek már olyan kísérleteket, amelyekben a kutatók manipulálták az egy-egy munkaadó elé kerülő álláspályázóknak a diszkrimináció szempontjából érzékeny tulajdonságát, úgy, hogy közben rögzítették egyéb releváns tulajdonságaikat (Simonovits, 2012). Így világosan meg tudták mutatni, hogy a munkaadók diszkriminatívan döntenek-e, azaz a jelöltek manipulált tulajdonsága befolyásolja-e a munkaerőfelvételt (ezeket a kísérleteket később részletesebben is bemutatjuk).

Rögtön adódik a kérdés, miért nem kísérleti módszerrel végezzük az oksági kapcsolatokat vizsgáló összes statisztikai elemzést. Ennek több oka van. Egyrészt az emberi viselkedést meghatározó tényezőket gyakran sokkal könnyebb megfigyelni, mint manipulálni. A manipuláció költségei lehetnek anyagiak és etikaiak is. Gyermekelhelyezésről döntő bírók sokkal könnyebben tudnának döntéseket hozni, ha egzakt kísérleti eredmények mutatnák meg, hogy ilyen vagy olyan családi/intézeti körülmények hogyan befolyásolják a különböző korú, beállítottságú stb. gyermekek életlehetőségeit. Az ilyen kérdések-

re válaszoló kísérletek anyagi és etikai korlátait nem szükséges külön ecsetelni. Mindeközben rengeteg, olcsón és jogsérelem nélkül elérhető adatunk van például különböző családi hátterű gyermekek iskolai teljesítményének tendenciáiról. Jobb híján ez utóbbi adatokat használjuk.

Továbbá – részben az imént említett anyagi korlátok miatt – sokkal szigorúbban kell tervezni a kísérleteket, mint a csupán megfigyelt adatok összefüggéseit vizsgáló statisztikai elemzéseket. Egy megfigyeléses vizsgálat elindításához elfogadható, ám egy kísérlet megkezdéséhez nem elégséges, ha még csak addig a kérdésig jutottunk el, hogy „mi határozza meg...?". Kísérletet akkor tervezhetünk, ha a kérdésünk már arra vonatkozik, hogy egy adott konkrét tényező „érdemi hatást gyakorol-e" egy számunkra érdekes jelenségre. Ezt a konkrét tényezőt kell tudnunk manipulálni ahhoz, hogy a kísérletet el is végezhessük.

1.2. Az alapvető követelmények

A kérdés, hogy „megváltozik-e a kezelés hatására az alanyok valamilyen tulajdonsága (beleértve a viselkedést vagy emberek esetében a véleményt)?", elméletileg nem különbözik attól, hogy „a kezelést kapott alanyok a kezelés miatt mások-e, mást gondolnak vagy máshogy viselkednek-e, mint a kezelésből kimaradtak?". A kísérletek tervezésekor azonban két, alapvetően különböző típust határoz meg a két kérdés. Az egyedeken belüli *(within subject)* kísérleti dizájn *(1. ábra)* alkalmazásakor a kísérleti alany kezelés előtti tulajdonságát/véleményét/viselkedését hasonlítjuk össze a kezelés utáni tulajdonságával. Az egyedek közötti *(between subject)* kísérleti dizájn *(2. ábra)* alkalmazásakor a kezelésben nem részesült kísérleti alanyok tulajdonságát hasonlítjuk össze a kezelésben részesült alanyok tulajdonságával. Az előbbi csoportot kontrollcsoportnak nevezzük, az utóbbit pedig kezelt csoportnak. Bizonyos helyzetekben nem egyértelmű, hogy mi a kezeletlen és mi a kezelt állapot. Például jogi szövegek szóhasználatának hatását vizsgálva értelmetlen úgy kérdezni az alanyokat egy szövegről, hogy nem is olvasták azt. Tehát mindenkit „kezelünk" egy szöveg olvastatásával. Ugyanakkor a kutatás kérdésfeltevésének függvényében meghatározhatjuk, hogy mit tekintünk „normális" szövegnek, és mi az a módosítás, amelynek a hatását vizsgáljuk. Így a kontrollcsoportba tartozhatnak azok, akik egyszerű szöveget olvasnak, és a kezelés, amelynek a hatását mérjük, lehet a körülményes szóhasználat. De e kísérlet esetében lehetne fordítva is. A fejezet elején említett azbesztkísérletnél ellenben egyértelmű, hogy a kezelés az azbeszt behozatala a tiszta laboratóriumi ketrecbe.

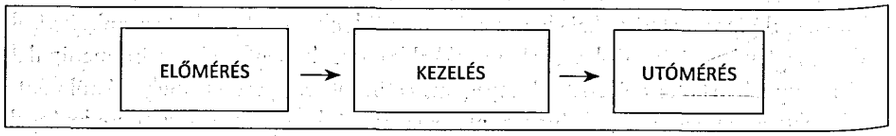

1. ÁBRA ■ Egyedeken belüli kísérleti dizájn

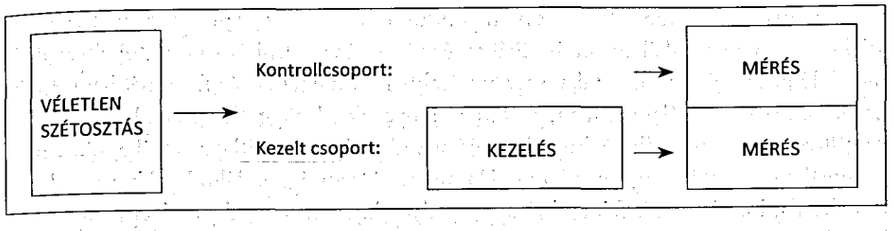

2. ÁBRA ■ Egyedek közötti kísérleti dizájn

A megfigyeléses statisztikai vizsgálatokkal szemben a kísérletekben nem egyesével próbáljuk végiggondolni, mi zavarhatja meg a feltételezett oksági mechanizmus kimutatását, hanem a kísérletet tervezzük meg úgy, hogy lehetőleg semmi se zavarhassa meg, azaz a manipulált tényezőn kívül lehetőleg semmi ne mozogjon (pontosabban: semmi lényeges ne mozogjon túlzott mértékben) a kezelés során.

Egyeden belüli vizsgálat esetén a zavaró tényezők rögzítését akkor érhetjük el, ha a kísérleti alany ugyanolyan állapotban és ugyanolyan körülmények között van a manipuláció előtti és utáni méréskor. Ezt a legkönnyebben úgy biztosíthatjuk, ha a kezelés előtti és utáni mérés nagyon közel van egymáshoz, nem adva időt a zavaró tényezőknek arra, hogy változzanak és befolyásolják a kezelés utáni mérést. Ugyanakkor a kezelés előtti mérés maga is megváltoztathatja a kísérleti alany állapotát, és épp időbeni közelsége miatt válhat zavaró tényezővé a kezelés utáni méréskor. Például jogi szövegek szóhasználatának a megértésre gyakorolt hatását emiatt problémás egyeden belüli kísérleti dizájnnal mérni. A második szöveg olvasásakor a kísérleti alanyok használni fogják az előző szövegváltozat értelmezésének tanulságait.

Ha ellenben egy hosszabb kérdőív elejére és végére tesszük ugyanannak a szövegnek a két változatát, akkor fennáll a veszély, hogy a kísérleti alanyok más-más állapotban kapják a kétféle kezelést. Például az elején még pihentek és türelmesek, míg a kérdezés végén már fáradtak és türelmetlenek. Ha legalább ebben (figyelmetlenebb válaszadás a kérdőív végén) biztosak lehetnénk, akkor az segíthetne. Ám ellenkező hatású mechanizmusok is befolyásolhatják a válaszadást: az elején még nem koncentrálnak a témára a válaszadók, és felületesebb válaszokat adnak, míg a végére már jobban mozgósítják a kérdőív témájával kapcsolatos ismereteiket és készségeiket, ezért átgondoltabban válaszolnak a végén.

Az egyedeken belüli vizsgálatok problémáira kínálnak megoldást az egyedek közötti kísérleti dizájnok. Ebben az esetben a kísérleti alanyok csoportját véletlenszerűen több alcsoportra osztjuk. Az egyik alcsoport a kontrollcsoport, amelynek tagjai nem kapnak kezelést, és így mérjük meg körükben a célváltozó értékét. A többiek kapják a kezeléseket. Az ilyen típusú kísérletekben nem mondhatjuk meg, hogy miképp hatott a kezelésünk egy konkrét személyre. Azt becsülhetjük meg, hogy az emberek valamilyen csoportjában (erről nemsokára lesz szó) átlagosan milyen hatása van a kezelésnek.

A kísérletekkel foglalkozó szakkönyvek mindegyike kiemelten hangsúlyozza a véletlen elosztás jelentőségét. Tudományos kísérletek tervezéséhez mindenképpen meg kell értenünk, hogy mit jelent az alanyok véletlenszerű elosztása. A hétköznapi életben a

véletlen gyakran kapcsolódik az át nem gondolt döntésekhez és nem tervezett kimenetelekhez. A matematikában, statisztikában és filozófiában ettől és egymástól eltérő definíciók léteznek. Számunkra talán szerencsésebb, ha a függetlenség fogalmát használjuk: az alcsoportok szétválasztását meghatározó tényezőknek függetleneknek kell lenniük a célváltozótól. Így mondható, hogy kezelés nélkül a célváltozó átlagos értéke minden alcsoportban várhatóan ugyanaz lenne. Ha mégis különbséget találunk, akkor az a kezelésnek tulajdonítható. Ne feledjük, hogy egy ilyen kijelentés mindig csak egy statisztikai következtetés lesz: ha sok embert vizsgáltunk és nagy különbséget találtunk a kontroll- és a kezelt csoport között, akkor mondhatjuk nagy – de sohasem teljes – bizonyossággal, hogy a kezelésnek tulajdonítható a különbség.

Tegyük fel, hogy a tanári/tankönyvi instrukciók hatását vizsgáljuk iskolások teszteredményeire (vagy a jog területén: bírósági instrukciók nyelvezetének hatását vizsgáljuk arra, hogy az eljárás laikus résztvevői mennyire értik az információkat, lásd Charrow–Charrow, 1979). Egy új tanítási módszer hatását akarjuk a sztenderd módszerhez képest megvizsgálni. Kapunk egy Excel-táblát a vizsgálatban szereplő iskolai osztály tagjairól a gyermekek néhány adatával. Az iskola tudja, hogy teszteredményeket akarunk mérni, ezért a segítőkész osztályfőnök a korábbi teszteredmények alapján már sorba is rendezte a diákokat. Ha ezt nem vesszük észre, és egyszerűen kettévágjuk a listát a kontroll- és a kezelt csoport meghatározásához, akkor már az induláskor elrontottuk a kísérletet, hiszen az egyik csoportban az eleve jobb tanulók lesznek, a másikban pedig a rosszabbak. A kiválasztás szempontja (a korábbi teszteredmények) tehát nem független a célváltozótól (új teszteredmény).

Tegyük fel, hogy észrevettük ezt a rendezést. Viszont neveket nem közöltek a listában, csak születési dátumokat. Gyorsan átrendezzük a listát születési dátum szerint. Még ezzel is adódhat probléma: a pedagógiai szakirodalomból tudnunk kell, hogy az iskolába lépés konkrét életkora némi hatást gyakorol a későbbi tanulási teljesítményre, ezért például a szeptember 1-jei születésnapi határt alkalmazó iskolai rendszerekben nem egyenlő esélyekkel lesznek jó tanulók az augusztusi és a szeptemberi születésű gyerekek, hiszen az utóbbiak majdnem egy évvel idősebb korban szembesülnek ugyanazokkal az iskolai kihívásokkal, mint nyáron született társaik. Tehát egy névsor vagy a fenti szempontoktól független kódszám már megfelelő kettéosztási szempont lehet. Bár egy kistelepülésen egyes gyakori vezetéknevek szociális vagy etnikai státuszhoz kötődése megtréfálhatja a kutatókat. Ha bizonytalanok vagyunk, akkor megoldhatjuk a mintavételt úgy, hogy a kártyaosztáshoz hasonlóan osztjuk szét a tanulókat: az első a kontrollcsoportba, a második a kezelt csoportba, a harmadik újra a kontrollcsoportba és így tovább. Egy ilyen szétosztás jó eséllyel biztosítja a fent említett függetlenséget. (Egyes esetekben nem tudjuk biztosítani a kontrollcsoport és a kezelt csoport[ok] véletlenszerű szétválasztását, mégis szeretnénk vizsgálatot végezni. Az ilyen vizsgálatokat kvázi kísérletnek nevezzük, és többféle statisztikai módszer segíthet az eredmények feldolgozásában.)

Az egyedek közötti kísérleti dizájn leírásakor utaltunk arra, hogy több kezelt csoport is lehet. Ugyanis egy kísérletben több kérdést is feltehetünk. Például jól körülhatárolt kérdésnek tűnik az, hogy egy jogi szöveg bonyolultsága nehezíti-e a megértést. Azonban releváns eredmények eléréséhez szét kell választani a koncepcionális bonyolultságot és a nyelvi kifejezésmód körülményességét (Charrow–Charrow, 1979). Végezhetünk ezek vizsgálatára két külön kísérletet is. Ugyanakkor kíváncsiak lehetünk arra is, hogy a két hatás hogyan függ össze (például ugyanúgy nehezíti-e az egyszerű és a bonyolult koncepciók megértését a körülményes nyelvezet). Ilyen kérdések megválaszolását segítik a faktoriális dizájnok. Ilyen kísérletekben különböző kezelt csoportok szerepelnek: vannak alanyok, akik egyféle, vannak, akik egy másféle, és olyanok is, akik egyszerre többféle kezelést kapnak (például egyes alanyok nehéz koncepcióról szóló egyszerű nyelvezetű szöveget olvasnak, mások egyszerű koncepcióról szóló körülményes szöveget, míg egy harmadik csoport nehéz koncepcióról szóló körülményes szöveget – a kontrollcsoport tagjai ez esetben egyszerű koncepcióról szóló egyszerű nyelvezetű szöveget kapnak).

■ 2. A MÉRÉS SAJÁTOSSÁGAI

2.1. A mérési eszközök

A kísérletekben ugyanazokat a mérési eszközöket használhatjuk, mint más típusú társadalomtudományi vizsgálatokban. Megfigyelhetjük közvetlenül az alanyok viselkedését, és kitöltethetünk velük kérdőívet is (lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet). A kísérletek kontrollált körülményei ugyanakkor gyakran lehetővé teszik, hogy a szokásos felméréseknél kifinomultabb mérési eljárásokat alkalmazzunk, például a szemmozgás vagy az agyi folyamatok vizsgálatát. A kérdőívet alkalmazó kísérletekben is gyakrabban használnak speciális, több időt és figyelmet kívánó eljárásokat, mint a tipikus kérdőíves adatfelvételekben.

A jogi kérdéseket vizsgáló kísérletekben az egyik ilyen különösen fontos, kifinomultabb kérdőíves eszköz a vinyetta. A vinyetta egy termék, ember, élethelyzet, valamilyen történés leírása vagy bármilyen szituációban az emberek elé kerülő szöveges tartalom rekonstrukciója. A vinyetták nem kérdések, de minden esetben kérdések kapcsolódnak hozzájuk. A kísérletekben a kapcsolódó kérdések jellemzően változatlanok maradnak, azonban a kérdéseket megelőző vinyetták tartalmát manipulálják a kutatók. Például vinyetták segítségével lehet vizsgálni jogi esetek keretezésének a bírói döntéshozatalra gyakorolt hatását (Guthrie–Rachlinski–Wistrich, 2001).

A vinyetták összeállításánál nincsenek olyan egyértelmű szabályok, mint a sztenderd kérdőívkérdésekre vonatkozóan (lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet). Például ha bírói döntéseket vizsgálunk (Guthrie–Rachlinski–Wistrich, 2001), a valóságban akár több száz oldalon részletezett eseteket akarunk modellezni. Minél több helyet szánunk az eset mégoly leegyszerűsített leírására, annál közelebb hozzuk a valósághoz a bíró döntési helyzetét. Korábban ezt a külső érvényesség követelményének neveztük (lásd *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetet). Ugyanakkor minél terjedelmesebb a vinyetta, annál nagyobb az esélye, hogy kísérleti helyzetben a válaszadóink nem szentelnek elegendő figyelmet a vinyettán szereplő

információknak, hiszen nem dolgoznak éppen, hanem szívességből válaszolnak kutatói kérdésekre. A figyelmetlenség irreleváns válaszokat eredményezhet: hiába variáljuk a vinyettán szereplő szöveget, ha a vinyettát követő kérdésekre a szöveg felületes áttekintése után válaszolnak. Korábban belső érvényességnek neveztük azt a követelményt, hogy a mért adatoknak az adott mérési kontextusban legyen értelmük (tehát például a válaszoló bírók valóban észleljék azt a kezelést, amellyel manipuláltuk a vinyettán szereplő szöveget). Az utóbbi időben a belső érvényesség vizsgálatára a hosszabb vinyetták végére figyelemellenőrző utasítást javasolnak helyezni a módszertani szakemberek (Oppenheimer–Meyvis–Davidenko, 2009). Például a kísérletekben egyre gyakrabban alkalmazott online kérdőívben (lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet) a képernyő alján a lapozásra használható gomb mellé teszünk egy másikat, és a vinyetta utolsó mondatában arra kérjük a válaszadókat, hogy a szokásos lapozógomb helyett a másikkal navigáljanak a következő kérdéshez. Ezzel az eljárással szét tudjuk választani a figyelmesebb és a figyelmetlenebb válaszadókat – és teszteljük egyúttal azt is, nem volt-e túl hosszú a vinyettánk.

A vinyetták egy sajátos, kifejezetten a kísérleti módszerhez illeszkedő típusa nagyon rövid jellemzést tartalmaz (például valamilyen juttatás kérelmezőjének hátterét mutatja be), azonban a jellemzés majdnem minden elemét variáljuk. Emiatt akár milliós nagyságrendű kezelési kombináció is létrejöhet, amelyeket nem lehet teljes faktoriális dizájn keretében vizsgálni, hanem a lehetséges kísérleti kezeléskombinációkból is mintát kell venni (Jasso, 2006). Gyakran még egy értelmes méretű kombinációminta is nagyobb, mint amekkorát a rendelkezésre álló (akár ezerfős) válaszadói mintában kezelni lehetne. Ezért, kihasználva a vinyetták rövidségét, egy ember több vinyettavariációt is elolvas és válaszolja meg minden vinyetta után ugyanazt a kérdést (például: mekkora juttatásra jogosult szerinte a vinyettán leírt kérelmező; lásd Koltai, 2013). Egy ilyen vizsgálatban keveredik az egyedek közötti és az egyedeken belüli kísérleti dizájn.

2.2. Mintavétel

A kísérletekben nem hagyhatjuk a konkrét kutatásban nem érdekelt felekre a mintavételi elvek meghatározását. A társadalomtudományi vizsgálatokhoz szükséges mintavétel szakirodalmát a szociológus és társadalomstatisztikus szerzők dominálják, akik jellemzően a saját diszciplínájuk számára fontos szempontokat hangsúlyozzák. A társadalom szerkezetének leírására törekvő szociológusok a demográfiai jellegű reprezentativitást emelik ki, és hagyományosan szkeptikusak minden olyan mintával szemben, amely nem tartalmaz a népességbeli arányukhoz közeli mértékben különböző nemű, korú, anyagi helyzetű, képzettségű és lakóhelyű embereket.

Azonban egy kísérlet mintája nem a demográfiai reprezentativitás teljesülésétől lesz jó minta. Még a randomizálás kapcsán emlegetett célváltozótól való függetlenség sem fontos a teljes minta kiválasztásakor (a kontroll- és a kezelt csoport szétválasztásakor viszont, ahogy mondtuk, alapvető ez a szempont). Tehát megengedhető, hogy a mintába kerülő kísérleti alanyok átlagosan máshogy válaszoljanak a célváltozóként használt kérdésekre (vagy máshogy viselkedjenek), mint a bennünket érdeklő populáció átlagos tagjai. Az a fontos, hogy a kísérletben alkalmazott inger ugyanúgy működjön az általunk vizsgált mintában, mint a minket érdeklő populációban. Ez egyébként gyakran akkor is igaz, amikor a kísérleti alanyok jellemzően máshogy viselkednek/gondolkodnak a célváltozóval kapcsolatban, mint a számunkra érdekes populáció átlagos tagjai (Schuman, 2008). A demográfiai reprezentativitás biztosítása sokfajta kísérletben sokkal költségesebb más, kielégítő eredményekre vezető mintavételi eljárásnál. Ráadásul a demográfiai reprezentativitás még csak nem is mindig biztosítja, hogy az általunk vizsgált hatás szempontjából reprezentatív legyen a minta. Például a kérdőívekre való válaszadási hajlandóság csökkenése kapcsán végzett módszertani kutatások azt mutatták, hogy a közvélemény-kutatóknak válaszoló emberek minden egyéb demográfiai tényezőre és véleményre kontrollálva is hajlamosabbak a köz érdekében cselekedni, mint azok, akik hajlamosak megtagadni a válaszadást (Keeter, 2018). Tehát ha éppen azt vizsgáljuk, hogy valamilyen ingerrel kollektív cselekvésre lehet-e bírni egy adott populáció tagjait, akkor egy drága, demográfiailag reprezentatív minta akár még félre is vezethet minket (ha például az átlagnál élesebben reagálnak a válaszadók a kollektív cselekvésre ösztönző ingerre).

Jogtudományi vizsgálatokban azt is észben kell tartani, hogy a bennünket érdeklő populáció nem feltétlenül a teljes (felnőtt) népesség. Ha a többször említett példát tekintjük: a jogi instrukciók nyelvezetének a megértésre gyakorolt hatása vizsgálata előtt tisztáznunk kell, kik alkotják a minket érdeklő populációt. A perekben részt vevő jogászok és a fel- vagy alpereseket képviselő ügyvédek? Az iskolázott pereskedők? Esetleg a peres ügybe keveredő „átlagember"? Vagy kifejezetten arra vagyunk kíváncsiak, miképp lehet iskolázatlan emberek számára is érthetővé tenni termékek, hivatali szabályok vagy bírósági eljárási ügyrendek leírásait?

Miután tisztáztuk a kutatni kívánt populáció határait, azt kell megvizsgálnunk, hogy a reálisan elérhető kísérleti alanyokról feltételezhető-e, hogy ugyanúgy reagálnak az általunk tervezett ingerekre, mint a minket érdeklő populáció. Tehát ha a jogi nyelvezetnek az iskolázatlan emberek szövegértésére gyakorolt hatására vagyunk kíváncsiak, és egyetemi hallgatók körében tudnánk kísérletet végezni, akkor nem azt kell átgondolnunk, hogy az egyetemisták vajon jobban értik-e a jogi szövegeket, mint az iskolázatlan emberek, hanem azt, feltételezhetjük-e, hogy a nyelvezetnek az általunk tervezett egyszerűsítése nagyjából ugyanolyan mértékben javíthatja számukra a szövegek érthetőségét, mint az iskolázatlan emberek számára. Az ilyen kérdések miatt hasznosak azok a módszertani vizsgálatok, amelyek különböző alpopulációk ingerekre reagálását hasonlítják össze. Például egy klasszikus, bírók körében végzett kísérlet megmutatta, hogy alapvető döntési torzításokra ösztönző ingerekre ugyanúgy reagálnak bírók, mint a legkülönfélébb szakokon tanuló egyetemi hallgatók (Guthrie–Rachlinski–Wistrich, 2001). A kísérlet eredményei alapján bátrabban lehet a bírói munka szempontjából releváns döntéselméleti kísérleteket végezni egyetemista mintákon (ami olcsóbban kivitelezhető).

2.3. Az eredmények elemzése

A kísérletek eredményeinek elemzésére a statisztikai módszereket használhatjuk (lásd a *Statisztikai elemzések* című fejezetet). Azt érdemes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy a sokváltozós statisztikai módszereket éppen olyan folyamatok elemzésére fejlesztették ki, amelyeket nem lehet kísérletekkel vizsgálni. Egy jól kontrollált kísérlet eredményeit a legegyszerűbb statisztikai összehasonlító eszközökkel is elemezhetjük. Ebben az összehasonlításban elég azt megnézni, hogy eltérő-e a célváltozónk átlagos értéke a kontrollcsoportban és a kezelt csoport(ok)ban. Ugyanakkor a véletlenszerű elosztás kivitelezésének nehézségei arra ösztökélhetnek minket, hogy a korábbiakban bemutatott regressziós elemzést (lásd a *Statisztikai elemzések* című fejezetet) hívjuk segítségül, és a manipulált tényező hatását a kísérleti alanyok egyéb jellemzőire kontrollálva vizsgáljuk meg (Freedman, 2008; Lin, 2013).

Megfelelő statisztikai módszerek alkalmazása esetén is fennáll a veszélye, hogy torzítjuk az eredményeket. Ahogy a fejezet elején említettük, egy kísérletnek csak határozott kérdéssel indulhatunk neki. A kérdés valójában egy feltételezés arra vonatkozóan, hogy a manipulálni kívánt tényező érdemi (és meghatározott irányú) hatást gyakorol a célváltozóra. Kritikus megfigyelők régi gyanúja, amelyet az utóbbi időben szisztematikus vizsgálatok is megerősítenek, hogy a kísérletet vezető kutatók hajlamosak arra, hogy a bármi miatt problémásnak bizonyuló kísérleti alanyok elemzésből történő kizárásáról annak függvényében döntsenek, hogy az miképpen befolyásolja előzetes feltevéseik érvényesülését (Peterson, 2016).

Egy további veszélyes jelenség az ún. íróasztalfiók torzítás: ha a kísérleti manipuláció nem eredményezte a várt hatást, akkor „eredménytelennek" minősítjük a kísérletet, és nem próbáljuk nyilvánosságra hozni (Franco–Malhotra–Simonovits, 2014). Az íróasztalfiók torzítás létrejöttében a tudományos folyóiratok is hibásak, mert gyakran sikertelennek és/vagy érdektelennek minősítik a zérus hatásról beszámoló tanulmányokat.

Az utóbbi néhány évben komoly erőfeszítéseket tettek a tudományos közösségekben annak érdekében, hogy korlátozzák a fenti torzító hatásokat. Az új kezdeményezések közül a legfontosabb a kísérleti vizsgálatok előzetes regisztrációjának a lehetősége. Ennek keretében a kutatók még a kísérletek megkezdése előtt nyilvánosságra hozzák hipotéziseiket és a kísérlet pontos menetét az e célra létrehozott nyilvános felületeken (például OSF, *osf.io*). Így nyoma marad a kísérleteknek akkor is, ha a kísérleti manipuláció nem hatott a célváltozóra.

■ 3. A FŐ TÍPUSOK

A minták kiválasztása és a vizsgálati dizájn alapján azonosítani lehet a társadalomtudományi kísérletek alapvető típusait. Négy fő típust különböztetünk meg.

3.1. Laboratóriumi kísérlet

A leggyakrabban alkalmazott módszer a laboratóriumi kísérlet. Ez tekinthető az ideáltipikus kísérleti eljárásnak. A ilyen kísérletek a kutatók által teljesen kontrollált környezetben zajlanak, ahol biztosítható, hogy a kontroll- és a kezelt csoport(ok) közötti különbségeket nem kontrollálatlan környezeti tényezők okozzák. E kísérlettípusban növelhető a legkönnyebben az eredmények belső érvényessége. Jellemző hátrányuk azonban, hogy a helyszín kötöttsége miatt korlátozott a vizsgálható alanyok köre. Az ilyen kísérletekben többnyire ún. kényelmi mintákat alkalmazunk, azaz nem a vizsgált populációhoz való hasonlatosságuk, hanem könnyű elérhetőségük alapján toborozzuk a kísérleti alanyokat. Ilyenkor nagyobb az esélye, hogy a kísérletek eredményeinek külső érvényessége korlátozott marad. Például bírák viselkedésére lennénk kíváncsiak, ám csak egyetemi hallgatókat tudunk vizsgálni az egyetem területén található laboratóriumban. Továbbá a vizsgálat tiszta körülményei is jelentősen eltérhetnek a kutatásunkban vizsgálni kívánt élethelyzet környezetétől. Például zárthelyi dolgozat írásához hasonló tér- és időbeli keretekben végzett kísérletben próbáljuk tanulmányozni azt, hogy egy hosszú tárgyalás során (vagy otthon morfondírozva) hogyan formálja véleményét egy bíró.

3.2. Survey kísérlet

A társadalomtudományokban, különösen a kommunikáció- és politikatudományban a 2000-es évektől egyre népszerűbbé vált a kísérletek második típusa, ahol a mintát hozzáigazítják a célpopulációhoz, és a vizsgálatot is kiviszik a kutatóintézetek falai közül. Ez a survey kísérlet, amely tipikus esetben egy hagyományos módon elvégzett kérdőíves felméréshez illeszkedik (lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet). Növekvő népszerűségét az online kérdőíves adatfelvételek terjedésének köszönheti, amelyeknél könnyű megoldani a kezelések manipulálását. A kutatók ilyen kísérletekkel növelni tudják vizsgálataik külső érvényességét, ám elveszítik a teljes kontrollt a vizsgálati alanyok felett. Nem tudják, hogy milyen környezeti tényezők zavarhatták a válaszadókat.

A survey kísérlet kifejezést az eljárás új alkalmazói a felnőtt népesség reprezentatív mintáján végzett társadalomtudományi kutatásokra értik. Azonban látnunk kell, hogy a jogtudományi kutatásokban a kutatót érdeklő populáció ennél gyakran szűkebb: például a bírók, ügyvédek stb. csoportja. Ilyen csoportokban már több évtizeddel ezelőtt végeztek jogtudományi felméréseket (Guthrie–Rachlinski–Wistrich, 2001). Ezekben a kísérletekben is ki kellett lépni a laboratóriumi keretekből, és például igazságügyi konferenciákon kerestek válaszolni hajlandó bírókat.

A survey kísérletek jellemzően kérdőíves felmérések, ahol az alanyok viselkedéséről csak saját állításokon keresztül szerezhetünk tudomást. És bár nem laboratóriumban zajlik, továbbra is fiktív döntési helyzetekben vannak az alanyok – nem pont azokat a döntéseket hozzák meg, amelyek természetét vizsgálni kívánjuk. Például a bírók elmondják, miként döntenének egy általunk prezentált helyzetben, de közben tudják, hogy egy kérdőívre válaszolnak és nem bírói döntést hoznak.

3.3. Terepkísérlet

A valós döntési környezetben végzett kontrollált kísérleteket terepkísérleteknek nevezzük. Ritkán nyílik alkalom ilyenekre, azonban az ezekből származó eredmények különösen értékesek. Ugyanis a terepkísérlet során az alanyok saját életük valós döntéseit hozzák meg – bizonyos esetekben nem is tudva arról, hogy egy kísérlet részei. Például munkaadók, eladók vagy vásárlók diszkriminatív viselkedését figyeljük meg valós piacokon úgy, hogy a kutatók által kontrollált beépített emberek vagy fiktív ajánlatok jelennek meg a piaci tranzakciók túloldalán (Simonovits, 2012). Jó esetben a terepkísérletben is ugyanúgy zajlik a kontroll- és kezelt csoportok véletlenszerű szétosztása, mint a laboratóriumi kísérletekben. Ezt ritkán lehet megoldani. Szemben az akár egyéni kutatói ötlet alapján, gyakran kis pénzből lefolytatható laboratóriumi kísérletekkel, a terepkísérletek néha rendkívül nagyszabású vállalkozások, amelyekben kormányzati szervezetek biztosítják a véletlenszerű elosztást és jelentős állami források az alanyok valós ösztönzését (például mikrohitelek vagy lakásbérleti kuponok formájában, lásd Chetty–Hendren–Katz, 2016).

3.4. Természetes kísérlet

A kutatók szemfülessége „hozza létre" az utolsó nagy kísérlettípust, a természetes kísérletet. Ebben az esetben a körülmények, például a jogszabályi környezet valamilyen hirtelen és/vagy véletlenszerűen elosztott változásának következményeit elemzik utólag a kutatók. A természetes kísérletekben az adott élethelyzetre vonatkozóan nagy az eredmények külső érvényessége. Azonban a „kísérleti" folyamat semmilyen kutatói kontroll alatt nem áll. Némhogy az alanyok, de a manipulációért felelős ágensek sincsenek tudatában, hogy tudományos kísérletet „végeznek". A kísérlet a folyamatok utólagos kutatói rekonstrukciójának az eredménye. Ritka az az eset, amikor az ingerek manipulálása teljesen véletlenszerűnek mondható. De érdemes megragadni azokat a helyzeteket, amikor a körülmények jól közelítik a kísérleti eljárások követelményeit.

1. TÁBLÁZAT ■ A humán alanyokkal végzett kísérletek fő típusai

Elnevezés	Kísérleti alanyok	Célváltozómérés	Kísérleti kezelés
Laboratóriumi kísérlet	Jól kezelhető, de a célpopulációtól eltérő minta	Szimulált helyzetben	Kutatói kontroll alatt (a kutatók manipulálnak)
Survey kísérlet	Sokszínű, a célpopulációhoz illeszkedő minta	Valós kontextusban	
Terepkísérlet			
Természetes kísérlet			Külső adottság (például kormányzati intézkedés)

■ 4. PÉLDÁK JOGTUDOMÁNYI ALKALMAZÁSOKRA

A fejezet zárásaként néhány példát mutatunk kísérleti eljárások jogtudományi alkalmazásaira. A példákat nem a kísérleti eljárások típusa, hanem alkalmazási területek szerint csoportosítjuk (további példák Arlen–Talley, 2008).

4.1. Kriminológia

Az általánosabb kriminológiai vizsgálatok jellemzően a kötet egyéb fejezeteiben bemutatott módszereket használják. Azonban ezen a területen is végeztek komoly és nagy hatású kísérleteket. Talán a legnagyobb figyelmet keltő, a kriminológiához (is) kapcsolódó kísérlet az 1994-ben kezdődött *Moving to Opportunity* (MTO) program (Chetty–Hendren–Katz, 2016; Katz–Kling–Liebman, 2001). Az MTO egy nagyszabású, egyedek közötti dizájnt alkalmazó terepkísérlet volt az Egyesült Államokban, amelynek alapja az 1980-as évek amerikai szociológiai kutatásainak egy fontos konklúziójára épült. A keleti parti etnikai gettókban kutató Julius Wilson és kollégái amellett érveltek, hogy a gettóbeli szegények körében kiugró bűnözési ráta nem az etnikai kultúra sajátossága, és nem is az egyes családok nevelési gyakorlatának következménye, hanem olyan tényezőké, amelyek a gettóléthez kapcsolódnak (Wacquant–Wilson, 1989; Wilson, 1996).

A terepkísérlet során 4600 önként jelentkező gettóbeli családot osztottak véletlenszerűen három csoportra: a kontrollcsoport nem kapott semmit; az egyik kezelt csoport tagjainak bárhol felhasználható lakásbérlési kuponokat adtak, amelyekkel saját kerületükben, de akár máshol is kereshettek bérleményt; míg a másik kezelt csoport tagjai korlátozott érvényességű, csak a kutatók által kiválasztott, viszonylag jobb helyzetű (nem gettósodott) kerületekben felhasználható kuponokat kaptak. Másfél évtizeden keresztül figyelték a kísérleti alanyokat, és azt tapasztalták, hogy elég hamar javult az egészségi állapotuk és a közérzetük a gettóból kiköltözőknek (Chetty–Hendren–Katz, 2016). Az elég fiatalon elköltöző gyerekek felnőttként jobban beilleszkedtek, nagyobb arányban dolgoztak és jobban kerestek, mint a gettóban maradt társaik.

4.2. Jogkövetés

Az állampolgári jogkövetés területén a leggyakrabban a diszkrimináció tilalmának betartását tesztelik kísérleti eszközökkel a kutatók. Az első ilyen témájú kísérleteket az 1960-as években végezték a lakáspiaci diszkriminációval kapcsolatban az Egyesült Államokban (Massey–Lundy, 2001, frissebb kutatás Fang–Guess–Humphreys, 2019). Nem sokkal később kezdődtek a munkaadók diszkriminatív magatartásának vizsgálatai. A diszkrimináció (terep)kísérleti módszerekkel történő vizsgálata mára jelentős kutatási területté vált (Bertrand–Duflo, 2017). A munkaadói diszkrimináció témájában több értékes terepkísérlet zajlott a 2000-es években Magyarországon is (Simonovits, 2012; Sik–

Simonovits, 2006, 2008, 2009). E vegyes, részben egyedek közötti, részben egyedeken belüli dizájnt alkalmazó kísérletekben azt vizsgálták, hogy a magyar munkaadók jellemzően betartják-e a diszkrimináció tilalmát, amikor munkaerő-felvételről döntenek. A kutatók kevés képzettséget igénylő munkakörök hirdetéseiből vettek mintákat, és az e mintákba kerülő cégeket hívták fel beépített emberek, akik a munkahely szempontjából legálisan relevánsnak tekinthető szempontokból (tapasztalat, képzettség stb.) nem különböztek egymástól, azonban nemük, életkoruk és etnikumuk eltérő volt. Például Sik és Simonovits 2009-es kutatásukban 68 hirdetést választottak ki, és egy munkaadót három beépített ember hívott fel (egy a kontrollcsoportba tartozó, és kettő, aki valamilyen védett tulajdonsággal rendelkezett; Sik–Simonovits, 2009). Azt vizsgálták, hogy kit hívnak be az alapinformációk alapján beszélgetésre. Egy-egy munkaadóról a sok vizsgált szempont és a kevés beépített ember miatt nem lehet ítéletet mondani. Azonban a minta átlagában megállapítható volt, hogy a cégek jellemzően hajlamosak voltak a férfiakat és az idősebbeket elutasítani (korábbi vizsgálatukban a romákkal szembeni diszkrimináció is kimutatható volt). Egy speciális terepkísérletben a kutatócsapat a személyes jelentkezés során is tesztelte a diszkriminációt, bár ilyen esetben már nagyon nehéz teljesen sztenderd áljelentkezőket biztosítani (Pálosi–Sik–Simonovits, 2007). Az utóbbi időben online piacterekre is kiterjedtek a hazai diszkriminációs kutatások (Simonovits–Shvets–Taylor, 2018).

A hasonló terepkísérletek tervezésekor nem feledkezhetünk meg az etikai kérdésekről sem: a munkaadók nem önkéntesen vesznek részt a kutatásban (ha tudnák, hogy minek a részesei, értelmét veszítené a teszt), és adott esetben a rövid telefonbeszélgetésen túlmenő kellemetlenséget okozhat nekik, hogy elfogadnak egy kutatási céllal telefonáló áljelentkezőt, és (a kísérleti protokoll szerint a hívás estéjén kötelező) lemondásig számolnak vele mint potenciális munkatárssal (Sik–Simonovits, 2006; Simonovits, 2012).

A diszkrimináció kísérleti módszer segítségével történő vizsgálata azért különösen jelentős, mert a társadalomtudományi kutatások módszereire és eredményeire támaszkodva a hazai jogrendszer *(az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény)* is lehetővé teszi egyedi esetek kísérleti módszerrel való vizsgálatát, amelyet a törvényhez kapcsolódó igazságügyi eljárásokban bizonyítási eljárásként ismernek el. Ilyen esetekben nem általános tendenciákat, hanem egy konkrét munkaadó vagy vendéglátóipari egység magatartását vizsgálják próbajelentkezésekkel/-látogatásokkal. Hazánkban a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda dolgozta ki és alkalmazza a legtöbbször az egyéni tesztelés módszerét (Sik–Simonovits, 2012).

4.3. Bírói jogalkalmazás

A bírói jogalkalmazás döntéseinek torzításait több évtizede vizsgálják kísérleti eszközökkel is a jogtudományban. E döntésekkel kapcsolatban is népszerű kutatási cél a tudattalan diszkrimináció tettenérése a bírói gyakorlatban. Ugyanakkor a kérdés általánosabban is feltehető: milyen torzítások jellemzők a bírói döntésekre? Például kártérítési perekben

képesek-e a bírók utólag is megfontoltan ítélkezni arról, mennyire voltak előreláthatók bizonyos szerencsétlen körülmények (a laikusok kevésbé, lásd Kamin–Rachlinski, 1995; Smith–Greene, 2005).

A kutatási területet megalapozó klasszikus vizsgálatában (Guthrie–Rachlinski–Wistrich, 2001) szisztematikusan elemezték, mennyire jellemzők a megfontolt döntéshozást hivatásuknak tekintő bírók körében azok a döntési torzítások, amelyekre a döntéselmélet kutatási eredményei szerint az átlagemberek hajlamosak (lásd még McCaffery–Kahneman–Spitzer, 1995). A kutatók egy amerikai bírói konferencián gyűjtöttek válaszadókat, és vinyetták segítségével egyszerű jogi esetekben kérték a véleményüket. A vinyettákat több változatban készítették el, és a válaszolásra hajlandó bírók véletlenszerűen kapták meg egyik vagy másik verziót. Az egyes verziók ugyanazt a tartalmi információt más-más keretezésben tartalmazták. Például az egyik vinyettán kb. ezer leütés terjedelemben bemutattak egy egyszerű kártérítési ügyet. Az egyik változatban nem szerepeltettek semmilyen összeget, a másik verzióban viszont szerepelt az alperes utalása egy (a szövegből megítélhető igény mértékénél jóval alacsonyabb, a megvalósult károkhoz nem kapcsolódó) kártérítési határértékre. Ezután javaslatot kértek a bíróktól a kártérítés összegére. A kétféle vinyettára érkezett válaszok összehasonlításával azt vizsgálták, hogy az ügy megítélése szempontjából irreleváns összeg befolyásolta-e a „megítélt" összegeket (az eredmény: igen). A survey kísérletnek tekinthető vizsgálatban összességében is azt találták, hogy a bírók más képzett emberekhez hasonló mértékben hajlamosak „bedőlni" az információk manipulatív keretezésének.

A jogalkalmazás, a jogi eljárások és a jogalkotás speciális kérdése, hogy a jogi szempontból releváns szövegek (például maguk a jogszabályok) a jogi szabatosság mellett teljesítik-e az érthetőség követelményét is. A jogi szövegekkel kapcsolatban sok panasz érkezik az állampolgárok részéről. Egyes vélemények szerint az érthetőség többnyire csak a szabatosság kárára növelhető, ugyanakkor sok jogász hisz abban, hogy a jogi nyelvezet szükségtelenül komplex, és a szabatosság megőrzése mellett is lehetséges az egyszerűsítése. Ez nyelv- és jogrendszerfüggő kérdés, ezért lennének fontosak a hazai vizsgálatok. Az Egyesült Államokban már az 1970-es években végeztek kísérleti módszert alkalmazó átfogó kutatásokat a megértéssel kapcsolatban. Az egyik vizsgálat vinyetták alkalmazásával bírósági esküdtek körében végzett survey kísérletben próbálta szétválasztani a tartalmi és a nyelvi komplexitásból eredő szövegértési nehézségeket (Charrow–Charrow, 1979). Az esküdtek részére készített bírósági eljárási utasításokat tartalmazó szövegek elemeit jogászok elemezték tartalmi komplexitás szempontjából, a kutatók pedig az eredeti bírósági szövegekből nyelvileg egyszerűbb verziókat állítottak elő a kezelt csoport részére. A válaszadóknak a szöveg recitálása volt a feladatuk, és a kutatók azt vizsgálták, mely szövegrészeket tudták jól visszaidézni az esküdtek. Az eredmények azt mutatták, hogy a nyelvi komplexitás a tartalmi komplexitástól függetlenül, önmagában is akadálya az utasítások megértésének.

4.4. Jogalkotás

A jogalkotáshoz is kapcsolódnak kísérleti vizsgálatok. Ez az a terület, ahol adott esetben természetes kísérleteket lehet végezni. A jogszabályok bevezetését követő hatáselemzések azon a feltételezésen alapulnak, hogy a jogszabályi változásokon túl a környezeti tényezők alig változtak a kezelést követően. Ez a feltevés azonban a legtöbb esetben vitatható. Egy kevésé komplex versenysport-szabályozási példán tudjuk bemutatni a természetes kísérletek lehetőségeit és korlátait a jogszabályok hatásainak elemzésére. Az észak-amerikai jégkorongozók és jégkorongrajongók körében bevett nézet, hogy a legtöbb sportágban súlyosan büntetett, azonban az ottani professzionális hokiligákban viszonylag szabadjára engedett verekedések paradoxnak tűnő következménye, hogy kevesebb súlyos sérülést szereznek a sportolók, mert maguk torolják meg a bírók által nehezen kontrollálható alattomos játékot. Egy természetes kísérlet keretében egy kanadai ifjúsági liga hirtelen szabályváltozása előtti és utáni sérüléseket vizsgálták meg. A szabályváltozás nyomán betiltották a verekedést, és a közkeletű hipotézisnek megfelelően több sérülést regisztráltak az új szabály bevezetését követő szezonban. Azonban még egy ilyen sztenderdizált környezetben bekövetkezett változtatás sem elégítheti ki a kontrollált kísérletek követelményeit. Maguk a kutatás vezetői hívják fel a figyelmet arra, hogy a szabályváltozáshoz kapcsolódóan a liga vezetői a sérülések iránti nagyobb figyelemre intették a sportolókat és a csapatok egészségügyi segítőit. Tehát nem elválasztható a szabály hatása az esetlegesen megnövekedett érzékenység hatásától.

4.5. Norma- és jogelmélet

Az absztrakt jogelméleti kutatásokban is alkalmazhatunk kísérleteket. A formális és informális szabályozás imént említett témájában például sokakat meglepő eredményeket mutatott egy egyedeken belüli dizájnt alkalmazó izraeli terepkísérlet (Gneezy–Rustichini, 2000). A kísérletet kitervelő két közgazdász kutató egy óvodában vizsgálta a szülői késések büntetésének lehetőségeit. A kiinduló helyzetben nem sokszor, de a személyzet számára megterhelő gyakorisággal értek oda a pedagógusok munkaidejének lejártát követően egyes szülők a gyerekekért. A közgazdász kutatók pénzügyi büntetés bevezetését javasolták. Ennek következménye a késések növekedése lett. És a pénzügyi büntetés kivezetése sem segített már a helyzeten, az eredeti állapot nem állt vissza. Ebben a kísérletben kifejezetten fontos volt, hogy egyedeken belüli dizájnt alkalmazzanak, ugyanis így tudtak meg többet a formális és informális szankciók viszonyáról.

A büntetés és a szabálybetartás a pszichológia és a közgazdaságtan által is széles körben kutatott terület. E kérdések vizsgálatára rengeteg laboratóriumi kísérletet végeztek (jellemzően egyedek közötti dizájnt alkalmazva) az elmúlt évtizedekben. Ezek áttekintése messze meghaladja e fejezet kereteit. Az érdeklődő olvasó kiváló áttekintő kötetekből tájékozódhat (lásd különösen a becsületesség korlátairól végzett számos kísérletet, Ariely–Jones, 2012).

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Arlen, Jennifer – Talley, Eric L. (2008): *Experimental Law and Economics*. Cheltenham, Edward Elgar.

Charrow, Robert P. – Charrow, Veda R. (1979): Making Legal Language Understandable. A Psycholinguistic Study of Jury Instructions. *Columbia Law Review*, vol. 79, no. 7, 1306–1374.

Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo (2000): A Fine is a Price. *The Journal of Legal Studies*, vol. 29, no. 1, 1–17.

Koltai Júlia (2013): *Túl a regresszión. Újfajta modellek felhasználási lehetőségei a társadalomtudományokban*. PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK.

Massey, Douglas S. – Lundy, Garvey (2001): Use of Black English and Racial Discrimination in Urban Housing Markets. New Methods and Findings. *Urban Affairs Review*, vol. 36, no. 4, 452–469.

Sik Endre – Simonovits Bori (2006): A diszkrimináció-tesztelés módszeréről. *Esély*, vol. 17, no. 4, 72–85.

Sik Endre – Simonovits Bori (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008*, Budapest, Tárki, 363–386.

Sik Endre – Simonovits Bori (szerk.) (2012): *A diszkrimináció mérése*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, *bit.ly/2RSR5hc*.

Smith, Alison C. – Greene, Edith (2005): Conduct and Its Consequences. Attempts at Debiasing Jury Kudgments. *Law and Human Behavior*, vol. 29, no. 5, 505–526.

SZABÓ ANDREA

A KÉRDŐÍVES KÉRDEZÉS GYAKORLATA

BEVEZETÉS

Az alábbi fejezet bemutatja a kérdőíves kutatással és a kérdőív készítésével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat és szabályokat. Áttekintjük a kérdőívezéssel kapcsolatos legalapvetőbb feltételeket és szabályokat, a kérdőív négy fő típusát, valamint a kérdések fogalmazásmódjára vonatkozó szempontokat. Példákkal igyekszünk rávilágítani, hogyan érdemes megfogalmazni a kérdéseket, milyen nehézségekkel szembesülnek a kérdőívszerkesztők. A kérdőíves technika az egyik leggyakrabban alkalmazott társadalomtudományi módszer, tehát a fejezet általános érdeklődésre tarthat számot. Ám ezen túl hasznos információkat tartalmaz a szakdolgozatot készítők, a doktori tanulmányokat folytatók és a pályájukat kezdő kutatók számára is.

1. A KÉRDŐÍVRŐL ÁLTALÁBAN*

A 21. század kis túlzással a kérdések százada. Napjainkban folyvást a véleményünket és preferenciánkat tudakolják: tetszik-e, fizetnénk-e érte, ismerjük-e, szavaznánk-e. Kérdések sokasága jelenik meg mindenütt, amelyekben azt tudakolják, mit és hogyan gondolunk, teszünk és érzünk. A megfogalmazás során tudatosan nem a kérdőív kifejezést használjuk, mert néhány vagy sok kérdő mondat egymás alá helyezése még nem eredményez kérdőívet, különösen nem eredményez *jó* kérdőívet.

Kérdőívet készíteni komoly szakmai kihívás. Mi a kihívás alapja? Az, hogy pontosan azt kell megtudnunk a kérdések sorából, amire ténylegesen kíváncsiak vagyunk, ráadásul oly módon, hogy a lehető legtöbb információt gyűjtsük össze az adott problémával kapcsolatban a lehető legkevesebb kérdéssel és a legegyszerűbben megfogalmazva. A kérdő-

* A szerző külön köszönetet mond Simonovits Borinak a tanulmányhoz nyújtott értékes tanácsaiért és javaslataiért.

ívkészítés tehát nem *l'art pour l'art* műfaj, hanem komoly tudományos teljesítmény. Aki kérdőívkészítésbe fog, annak tisztában kell lennie annak korlátaival is, hiszen a kérdőív nem minden kutatási kérdés megválaszolására alkalmas technika. A kérdőív nem cél, hanem egy eszköz, amelynek segítségével igyekszünk a legközelebb jutni a kutatási tervben megfogalmazott kutatási kérdés és hipotézis megválaszolásához.

Mindamellett jellemző az egyetemisták körében, hogy ha valaki „kutatásról" beszél, automatikusan a kérdőívalapú megkérdezésre asszociál, adottnak véve, hogy ez az egyetlen és optimális megoldás az emberek véleményének megismerésére. Ahogy azonban e kötet több tanulmánya rámutat (lásd *Az interjú, A fókuszcsoport* és *A kutatási terv* című fejezetet), a megkérdezéses módszer csak az egyik, és nem is feltétlenül minden szituációban a legjobb megoldás a vélemények feltárására. Kétségtelen azonban, hogy a módszernek jelentős hagyományai vannak a tudományban, hiszen először az antropológia, majd a pszichiátriai kutatások kezdték tömegesen alkalmazni, hogy végül átszivárogjon az 1930-as évektől kezdődően a társadalomtudományokba, így a szociológiába, ahol nagyon gyorsan általánosan elfogadott eszközzé vált, legelőször az Amerikai Egyesült Államokban.

A kérdőív nem más, mint előre megfogalmazott (standardizált) kérdések olyan halmaza, amelynek feladata információszerzés a kutatási kérdés megválaszolása céljából (a fogalomról lásd Malhotra, 2008, 361; Babbie, 2008, 276). A kérdőív tehát standard kérdések sorozata, készlete. A jó kérdőív olyan mérőeszköz, amely egyrészt ösztönzi a kérdezettet a kérdések megválaszolására, másrészt fenntartja az érdeklődést a téma iránt, harmadrészt kutatói befolyástól mentesen, a lehető legobjektívebb módon tárja fel a témával kapcsolatos attitűdöket, véleményeket, álláspontokat. Ez utóbbi vonatkozásában külön is kiemelendő a válaszolási hiba minimalizálására való törekvés, ami összefügg a kérdések pontos, a célcsoport számára érthető megfogalmazásával, valamint a kérdőív szerkesztési szabályaira vonatkozó kritériumok betartásának követelményével.

A kérdőíves technikát alkalmazza a marketing- és piackutatás (lásd erről Gyulavári et al., 2017; Veres–Hoffman–Kozák, 2016), valamint az alap- és alkalmazott társadalomkutatás is. A marketing- és piackutatás célja elsősorban egyes termékekkel, fogyasztási javakkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos beállítódások, nézetek és szokások vizsgálata, amelyek többnyire valamilyen konkrét marketingproblémára irányulnak, míg a társadalomkutatás ennél jóval általánosabb témaköröket vizsgál (Sugatagi, 2016). Ezek a vizsgálatok kiterjednek a társadalom tagjainak alapvető szociodemográfiai (például nem, életkor, családi állapot, állandó lakhely) és szociokulturális (például iskolázottság, gazdasági aktivitás, osztályhovatartozás) objektív jellemzőire éppúgy, mint egyes témákkal, ügyekkel, problémákkal kapcsolatos szubjektív véleményére és attitűdjeire. A közéleti kérdésekre, problémákra, a politikai alrendszerekre és azok szereplőire, intézményeire vonatkozó nézeteket feltáró kérdőíves vizsgálatot (politikai) közvélemény-kutatásnak nevezzük. Ezeket a kutatásokat jellemzően ismert közvélemény-kutató intézetek készítik ún. omnibusz vizsgálatok keretében, vagyis olyan havi, negyedéves rendszerességű kutatásokban, amelyek során reprezentatív mintavételi eljárások segítségével kiválasztott 1000–1500 embert kérdeznek meg különböző, igen széles témakört felölelő közéleti kérdésekről.

A jogásztársadalom, legyen szó joghallgatókról vagy gyakorló jogászokról, a napi gyakorlatban leginkább a társadalomkutatásokat alkalmazza olyan témákat vizsgálva, mint például a jogrendszer és az igazságszolgáltatás megítélése, a jogrendszer szereplőibe vetett bizalom, a jogtudatossággal, jogegyenlőséggel kapcsolatos nézetek, a szubjektív biztonságérzet egyes elemei, a bűnözői magatartás okainak megítélése, a bűnmegelőzés lehetőségei és felelősei, az áldozattá válás problémái. Érdemes felhívni a figyelmet, hogy a nem vagyoni kártérítés mértékének megállapításához ma már egyre gyakoribb a kérdőívek alkalmazása, de a fogyasztói tájékozottság mérésére is érvényesen használható kérdőív.

Sajátos felhasználási módja a kérdőíveknek, amikor nem egy-egy társadalmi csoportot, réteget kérdeznek meg, hanem egy-egy téma szakértőit (ún. *expert survey*). Tipikus példája a kérdőíves vizsgálatok e módszerének a *World Justice Project* (WJP), amely a jogállamiságról alkotott véleményeket vizsgálja a jogász szakma különböző képviselői körében, illetve lakossági adatfelvétel során. A nagyszabású kutatás eredménye egy kilenc tényezőből álló olyan WJP jogállamiság-index *(WJP Rule of Law Index)*, amelyben az egyes országok helyzete időben és térben is könnyen összehasonlítható.[1]

■ 2. A KÉRDEZÉS ALAPJAI[2]

A fenti példa is jelzi, hogy a kérdőív használatára az esetek többségében ún. survey vizsgálatok keretében kerül sor. Ha tehát az operacionalizálás során a kutató úgy dönt, hogy kvantitatív, megkérdezéses módszert alkalmaz a kutatási kérdés és/vagy hipotézis feltárásához, akkor előre rögzített mintavételi eljárásban[3] kiválasztott személyek, csoportok, szervezetek megkérdezése történik standard kérdőív segítségével (Veres–Hoffmann–Kozák, 2016, 41). A survey technika alkalmazása akkor a leghasznosabb, ha nagyszámú

[1] A projektről részletesen lásd *bit.ly/36GM2dh. A projekt Magyarországra is kiterjed, hazánkat a 2019. évi index az 57. helyre sorolja: bit.ly/2PonsYI.*

[2] Lásd még Héra–Ligeti, 2014, 76–80; Babbie, 2008; Gyulavári et al., 2017, 151–158.

[3] A mintavétel (tehát az, hogy kiket és milyen módon választunk ki) részletes elemzése nem tárgya e tanulmánynak. Annyit érdemes megjegyezni, hogy létezik véletlenen és nem véletlenen alapuló mintavétel. A legáltalánosabb, legelfogadottabb és szakmai szempontból a leginkább érvényes eredményhez a véletlen eljárások (egyszerű véletlen, rétegzett és többlépcsős véletlen eljárások) segítségével juthatunk, ugyanakkor bizonyos esetekben a nem véletlenen alapuló mintavétel (például hólabda, kvóta) is elfogadott. Erről lásd Babbie, 2008, 290–309; Gyulavári et al., 2017, 151–158.

A mintavétel során az alapsokaságból (populációból) kiválasztjuk azokat a személyeket, akiket meg kell kérdeznünk. A kiválasztott személyek bizonyos szempontok szerint jól (a lehető legjobban) közelítik a társadalomban, illetve a vizsgált populációban lévő valós eloszlásokat. Vagyis reprezentálják a vizsgálandó csoportot, legyen szó egyetemi évfolyamról, a jogásztársadalomról vagy a 18 éven felüli magyar választópolgárok egészéről (ezt nevezzük lakossági adatfelvételnek). Reprezentativitási szempontnak nevezzük azokat a tényezőket, amelyek szerint reprezentatív a minta. A lakossági adatfelvétel során ilyen szempont szokott lenni a nem, az életkor, az állandó lakhely településtípusa, a régió, valamint az iskolázottság. A kérdezés tehát, hacsak nem teljes körű, mindenkire kiterjedő vizsgálatról beszélünk, csupán a mintavételi eljárás során kiválasztott személyek körében történik.

aggregált adatra van szükségünk egy adott témával kapcsolatban, mert az a célunk, hogy a begyűjtött, rendszerezett információkat statisztikai eljárásokkal részletesen elemezzük.

A kérdezés az esetek egy részében egy segéderő, azaz a kérdezőbiztos segítségével történik, aki rendelkezik valamiféle alapszintű képzettséggel, ismeri a kérdőívet, ezért nemcsak egyszerűen felolvassa a kérdéseket, hanem ha szükséges, képes segítséget nyújtani azzal kapcsolatban. Vannak azonban olyan esetek is, amikor nem a segéderő, hanem maga a kérdezett tölti ki a kérdőívet.

A kérdezés módszere szempontjából megkülönböztetünk szóbeli és írásbeli kérdezést/kérdőívezést. A szóbeli kérdezést is írásban rögzítik, ám szóban hangzik el, általában a már említett kérdezőbiztos segítségével. Az írásbeli kérdőívezés esetében a kérdezett maga olvassa el és tölti ki (írásban) a kérdőívet, azaz nincs közbeiktatott segéderő. A két technika eltérő kérdőívfelépítést, eltérő kérdésfeltevést és eltérő kérdésparkot tesz szükségessé. Az alapján, hogy van-e közbeiktatott segéderő (kérdezőbiztos) a kérdezés során vagy nincs, valamint hogy milyen csatornán keresztül, hogyan történik a kérdezés, négyféle kérdőívet különböztetünk meg: írásbeli önkitöltőst, írásbeli online-t, szóbeli személyest és szóbeli telefonost *(1. táblázat)*.

1. TÁBLÁZAT ■ A kérdőív formái

A kommunikáció jellege	A kérdezési módszer	A kérdések jellege
1. Írásbeli	A) Önkitöltős, papíralapú (PAPI)	Egyszerű, lehetőség szerint zárt kérdések sora, ahol a nyitott kérdések száma minimális. Alkalmas szenzitív kérdések feltevésére. A kérdőív elé és a kérdések mellé használati utasítás megadása szükséges
	B) Önkitöltős, online (CAWI)	Az online felület lehetővé teszi a kreatív megoldásokat (hang, zene, film), ugyanakkor törekedni kell a világos, érthető kérdésfeltevésre. Alkalmas szenzitív kérdések feltevésére. A kérdőív elé és a kérdések mellé használati utasítás megadása szükséges
2. Szóbeli	C) Személyes, papír- vagy számítógépes alapú (PAPI/CAWI)	A lehető legbonyolultabb megoldások, így az összetett, egymásra utaló és egymásból következő kérdések is szóba jöhetnek, nyitott és zárt kérdések egyaránt. Kerülendő a szenzitív kérdések használata. A kérdezőbiztos is kaphat külön kérdést
	D) Telefonos (CAPI)	Törekedni kell az érthető, rövid megfogalmazásra, kerülendő az összetett kérdésfeltevés. A válaszkategóriák száma korlátozott. Egyáltalán nem alkalmas szenzitív kérdések feltevésére

Az írásbeli, önkitöltős, papíralapú (*paper and pencil interviewing*, PAPI), gyakran postai úton terjesztett kérdőív az a típus, amely a szállodai szobáktól kezdve az orvosi rendelőkön keresztül a magazinokig, újságokig (a lapok közé befűzötten) lényegében mindenütt megtalálható. Általában legfeljebb egy-két oldalas kérdőívről beszélünk, amelynél alapszabály, hogy az (alap)sokaság teljes mértékben sohasem ismert, így óvatosan kell bánni a kérdések megfogalmazásával. Ehhez a kritériumhoz alkalmazkodva a lehető legegyszerűbben érdemes fogalmazni, korlátozott, lehetőség szerint zárt kérdésekkel (a kérdéstípusokról a továbbiakban külön is lesz szó), és erősen limitált terjedelemben. A válaszolási hibákat ezáltal mérsékelhetjük ugyan, azonban ennek az az eredménye, hogy az írásbeli önkitöltős módszer nem alkalmas bonyolult következtetések levonására. Arra azonban nagyon is alkalmas, hogy objektív mutatókat, tényezőket tudjunk meg például egy ügyvédi iroda szolgáltatásait igénybe vevő ügyfélkörről, megismerjük a szolgáltatásainkkal való elégedettség aktuális fokát és mértékét. Nem véletlenül használják ezt a módszert a lakossági, fogyasztási, felhasználói és munkavállalói elégedettség felmérésére. Általános és középiskolások körében végzett társadalomkutatások az esetek túlnyomó többségében szintén ilyen papíralapú, önkitöltős kérdőívek segítségével történnek.

Az önkitöltős kérdőívek közül a legismertebb talán a postai úton terjesztett kérdőív,[4] amely áll egy önkitöltős kérdőívből, egy a kitöltőnek szóló, instrukciókat, valamint köszönetet tartalmazó levélből, valamint a címzettet tartalmazó, felbélyegzett válaszborítékból.[5] Az önkitöltős kérdőívek másik problémája épp a visszaküldéssel, egészen pontosan annak arányával kapcsolatos. Tapasztalatok szerint száz kiküldött levélből jó, ha 15–20 visszajön, ezért a kutatók jelentősebb ösztönzőket építenek be a folyamatba

[4] A magyarországi népszámlások kérdőíve például több alkalommal is postai úton terjesztett kérdőív volt.

[5] Külön érdemes néhány gondolat erejéig kitérni az ún. *push-poll*ra, a magyarul talán nyomásgyakorló közvélemény-kutatásnak nevezhető jelenségre. Az Amerikai Közvélemény-kutatók Egyesülete (*American Association for Public Opinion Research*, AAPOR) szerint a *push-poll* a negatív kampány egyik formája: „olyan politikai telemarketing, azaz politikai közvélemény-kutatásnak álcázott telefonhívás, amelynek valódi célja nem a vélemények mérése, hanem nagyszámú szavazó meggyőzése és a választási eredmények befolyásolása" (AAPOR, 2007; Gerstmann–Streb, 2004, 38). A politikai közvélemény-kutatásnak álcázott véleménybefolyásolási kísérletet nem tartja elfogadható eljárásnak az AAPOR, de a Politikai Tanácsadók Amerikai Szövetsége (*American Association of Political Consultants*, AAPC) sem. A *push-poll* esetében általában rövid, legfeljebb 30 másodperces telefonhívásról beszélünk, amely klasszikus értelemben nem survey, például nem tesznek föl szociodemográfiai kérdéseket és nem mintavételi eljáráson alapul a kérdezettek kiválasztása. Egy, a választásokon induló jelöltet/pártot érintő negatív üzenet átadására szolgáló, az AAPC szerint „etikátlan" hívássorozatról beszélünk tehát, amelynél a formai jegyek megfelelnek egy politikai közvélemény-kutatásnak (közvélemény-kutató megbízottjaként mutatkozik be a kérdező, kétségtelenül van egy-két hagyományos közvélemény-kutatási kérdés, és a téma a választásokhoz kapcsolódik), a tartalom azonban a legkevésbé sem. Az eredeti, már Richard Nixon elnökségi kampányában alkalmazott módszer sokat változott, több formája alakult ki a 2000-es évekre.

Magyarországon a politikai marketing és a politikai kommunikáció leginkább a 2002-es kampány óta használja a *push-poll*t, amelynek egyik speciális formája az ún. nemzeti konzultáció. A Fidesz–KDNP-kormányok által 2010 után több körben is közpénzből lebonyolított nemzeti konzultáció olyan, alapvetően papíralapú politikai kommunikációs eszköz, amelyben 10-15 tendenciózus, a kormány politikáját támogató állítást és hozzá tartozó kérdőmondatot helyeznek egymás után. A konzultáció kritikusai szerint nem az a célja, hogy általa megismerjék a magyar társadalom véleményét egy adott témával kapcsolatban; az eszköz célja teljesen megfelel az eredeti *push-poll*nak. Egyrészt nyilvánvaló cél a vélemények befolyásolása azáltal, hogy sugalmazzák a politikai szándékot és akaratot a címzettek számára. Másrészt cél a politikai napirend befolyásolása a visszaküldött kérdőívek számának és a kapott, jellemzően a kormányzati szándékkal rendkívül nagy mértékben egybeeső eredményeknek a kommunikálásával.

(nyereménysorsolás vagy valamilyen egyéb materiális ösztönző; Laguilles–Williams–Saunders, 2011; Massey et al., 2013). Az anyagi, materiális ösztönzőknek ugyanakkor anyagi vonzatuk van, amelyet a kutatóknak vagy a kutatásnak kell kitermelnie. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a különböző társadalmi csoportok számára más-más ösztönző a megfelelő. Középkorú értelmiségi nőknek például a könyvutalvány jó ötlet, ugyanakkor középiskolásoknak nem érdemes mondjuk televíziós műsorújság előfizetői kupont adni. Massey és munkatársai tanulmánya arra a következtetésre jut, hogy az ösztönzőelemek beépítése a kérdőíves eljárás minden formájában növeli a válaszadási hajlandóságot, beleértve az online, a papíralapú és a személyes vizsgálatokat is.

PÉLDAFELADAT:
Az egyetem jogi karának tanulmányi osztálya szeretné javítani a hallgatói szolgáltatásokat. Azt kéri Öntől, hogy segítsen ebben a munkában, és készítsen egy olyan önkitöltős kérdőívet, amelyben a hallgatói véleményeket és igényeket térképezik fel.

A második írásbeli, szintén önkitöltős módszerre épülő eljárás az online kérdőív (*web/internet interview*, CAWI), amely mára az egyik leggyakoribb és legáltalánosabb kérdőívezési technológiává vált Nyugat-Európában és az USA-ban. Az online kérdőívekkel kapcsolatos legfontosabb kérdés a kérdezett személyének kiválasztódása. Az online adatfelvételek első időszakában, amikor az internetpenetráció nem volt általános, az anyagi-gazdasági helyzet, vagyis a számítógéppel és internettel való ellátottság erősen behatárolta a kérdőíveket kitöltő személyek körét. Az internet terjedésével egyre kevésbé a gazdasági helyzet, sokkal inkább a képzettség és részben ezzel összefüggésben az internethasználati szokások és ismeretek határolják be ezt a kört.

A 2010-es évtized legfrissebb fejleménye, hogy a közösségi médián, az internetes hírportálokon keresztül túl sok kérdőív éri el a felhasználókat, ezért elkezdődött egy telítődési folyamat. Albaum és Smith szerint az online kérdőívek kitöltése vagy ki nem töltése – ami kulcskérdése a kapott eredmények megbízhatóságának és érvényességének – kapcsán beszélhetünk az ún. *csereelméletről*, amikor a válaszadó három szempontot mérlegel: a válaszadás költségének mértékét, a cserébe kapott viszonzás mértékét, valamint a viszonzáshoz való hozzájutás esélyét (Albaum–Smith, 2012). A szerzőpáros által leírt ún. elköteleződéselmélet szerint minél szimpatikusabb valaki számára az a személy vagy szervezet, amelyhez kapcsolódik a kérdőív, annál szívesebben tölti ki azt; minél kisebb a témában való érintettség, annál inkább számíthatunk szándékosan torzított válaszokra vagy teljes válaszmegtagadásra, továbbá minél nagyobb a kérdezés céljával szembeni bizonytalanság, annál nagyobb a válaszmegtagadás aránya. Látható, hogy míg a csereelmélet elsősorban gazdaságpszichológiai, az elköteleződéselmélet leginkább személyiségpszichológiai szempontokat emel ki. Nincs tehát teljesen egzakt válasz arra, hogy ki milyen szempontok alapján fog dönteni egy online kérdőív kitöltésekor. Mindenesetre ma Magyarországon talán a fiatalok elérése könnyebb online

felületen, mint az idősebbeké, továbbá a nagyvárosi, elsősorban középosztálybeli felhasználók körében mind a mai napig magasabb az online kérdőíveket kitöltők aránya, mint a társadalmi átlag.[6]

Az online kérdőívek kitöltése általában legfeljebb 15–20 percet vesz igénybe.[7] Kutatási eredmények ugyanis azt igazolták, hogy a kérdőív nagyobb terjedelme jelentősen rontja a válaszadást, azaz minél rövidebb egy kérdőív, annál nagyobb lehet a kitöltési hajlandóság (Galesic–Bosnjak, 2009). Sőt nemcsak magának a tényleges terjedelemnek van jelentősége, hanem az előre közölt várható időtartamnak is. A potenciális válaszadók háromnegyede kezdte meg a kitöltést, ha csak tíz percet jelzett előzetesen a kérdőív, azzal szemben, amikor fél órát helyezett kilátásba (akkor lényegesen kevesebben kezdték el a tényleges kitöltést, 63%).

A kutatás emellett azt is igazolta, hogy a kérdőívben elhelyezett kérdések sorrendje nagyon erősen befolyásolja a válaszadást: minél később sorra kerülő kérdésblokkról van szó, a válaszadás ideje annál rövidebb, emellett az ún. skálatípusú kérdések válaszainak szóródása is csökken. Ezért az önkitöltős online kérdőívekre is igaz, hogy célorientált kérdéssorozattal érdemes dolgozni, vagyis csak azt és csak annyit kérdezzünk, hogy az nélkülözhetetlen legyen a kutatási kérdés megválaszolásához.

Az online felület lehetővé teszi ugyanakkor a változatos, kreatív megoldásokat (hangok, képek, filmek, grafikák betoldása), amelyek ösztönözhetik a kitöltést egyszerűen azáltal, hogy érdekessé, izgalmassá teszik a kérdőívet. Az online kérdőíveknél is alapszabály, hogy nyitott kérdések korlátozottan alkalmazandók,[8] javasolt a zárt vagy legfeljebb félig nyitott kérdések használata. Bár teljesen technikai jellegű információnak tűnik, de fontos reagálni a modern technológia fejlődésére, így arra, hogy az online kérdőívek kitöltése ma már igen gyakran okostelefonon történik. Ezért nemcsak egyszerűen optimalizálni szükséges a kérdőívet erre a felületre is, de a kérdőív összeállításakor eleve gondolni kell e csatorna korlátaira. Megjegyzendő az is, hogy az interneten ma már számtalan online kérdezést elősegítő, akár ingyenes szoftver létezik, amelynek segítségével viszonylag könnyen lehet kérdőívet előállítani.

[6] A fentiek miatt – bár online panel is működik Magyarországon, és van rendszeres online omnibusz, sőt 2018 óta napi gyakoriságú kérdőívapplikáció is – szakmai vita folyik arról, hogy lehet-e reprezentatív kutatást végezni online módszerrel.

[7] Fontos kérdés, hogy az online kérdőív milyen technikával jut el a kérdezettekhez. Ezzel kapcsolatban az egyik leggyakoribb módszer az e-mail címen történő közvetlen megkeresés, vagyis egy felkérő e-mailben link küldése a kérdezettnek *(mail survey)*. Ennek alkalmazásához értelemszerűen óriási címlista begyűjtésére és abból adatbázis felépítésére van szükség. Szóba jöhet még az online kérdőívek különböző közösségi platformokon és/vagy online portálokon való hirdetése, figyelemfelhívás e felületeken keresztül *(web survey)*. Lásd például Kaplowitz–Hadlock–Levine, 2004.

[8] Az online kérdőívek nyitott kérdéseivel kapcsolatos problémákról lásd Pintér–Kátay, 2010.

PÉLDAFELADAT:
A Magyar Ügyvédi Kamara Elnöksége megbízza Önt, hogy készítsen online kérdőívet az ügyvédjelöltek számára. A kérdőív legyen alkalmas arra, hogy segítségével leírható legyen az ügyvédjelöltek objektív szociális, társadalmi háttere, de arra is, hogy az elnökség programot indíthasson a pályakezdő jogászok problémáinak orvoslására.

A szóban elhangzó, bár írásban, előzetesen rögzített kérdőívek közül a legkorábbi, klasszikus forma a személyes (*face-to-face*), papíralapú kérdőív (*paper and pencil interviewing*, PAPI), amelyet a 2000-es évek közepén gyakorlatilag felváltott a személyes, számítógépes alapú elektronikus kérdezés (*computer aided personal interviewing*, CAPI). A személyes kérdezés mind a mai napig talán a leghatékonyabb, ámbár a ledrágább módszer a validitás és a megbízhatóság szempontjából (lásd például Spijkerman et al., 2009).[9] Különösen igaz ez a politikai típusú kutatásokra (Závecz, 2018). Ennek oka a módszer személyes jellege, az a személyközi interakció, amely a kérdezőbiztos és az interjúalany között létrejön (Scherpenzeel–Toepoel, 2012). Nem véletlenül ragaszkodnak a kutatók a nagymintás társadalomtudományi vizsgálatok esetében a személyes kérdőíves technika megőrzésére.[10]

A személyes kérdezés lehetővé teszi ugyanis a szóba jöhető összes kérdéstípus használatát, beleértve a nyitott kérdéseket, az egymásra építkező vagy egymásból következő bonyolult logikai lépéseket feltételező kérdéseket, a táblázatokat és a skálákat, hiszen a kérdezőbiztos erre kiképzett személyként ismeri a kérdőívet, el tud igazodni az elsőre talán nem teljesen világos kérdéshalmazban. Bár Magyarországon is csökken a válaszolási hajlandóság a személyes interjúk során,[11] ha már elkezdődik a beszélgetés, az online és a telefonos interjúhoz képest is magasabb a teljes körű válaszolási hajlandóság. Ezért az időkorlát jóval kevésbé érvényesül, mint akár az online, akár a telefonos kutatásoknál. Nem ritka a 40–50 perces, sőt még annál is hosszabb kérdőív, de a fáradtsági faktorral, a figyelem lankadásával ilyenkor is érdemes és kell is számolni.

[9] Nulty összehasonlító szakirodalom-elemzésében tanulmányokat gyűjtött össze az online és az offline formákra jellemző válaszadási hajlandóságok összevetésére. Eredményei alapján a papíralapú adatgyűjtések az Egyesült Államokbeli intézmények esetében közel kétszer olyan eredményesek voltak, mint az internetes felületen elérhetők (Nulty, 2008).

[10] Lásd például az Ifjúság vizsgálatsorozat 2000 és 2016 között (a 2016-os utolsó hullám módszertanáról részletesen lásd Székely, 2018); az MTA TK Szociológiai Intézetben Kovách Imre vezetésével megvalósuló társadalmi integráció kutatás (a kutatás adatfelvételéről lásd Kovách et al., 2017) vagy az MTA TK PTI-ben Szabó Andrea által vezetett választáskutatás (a kutatás módszertanáról lásd Böcskei–Szabó, 2018).

[11] Válaszadási hajlandóság a politikai közvélemény-kutatásokban: *bit.ly/2YQ00GL*.

A személyes kérdezés esetében ugyanakkor fokozottan érvényesülhet a normakövetés, a társadalmilag elvárt válaszok irányába való elmozdulás, amit plasztikusan bizonyított egy drogfogyasztással kapcsolatos kísérleti kutatás (Spijkerman et al., 2009), ugyanis az adatok konzisztensen alacsonyabb szerfogyasztást mutattak a CAPI-mintában, mint az online vizsgálatban. Ebből is következik, hogy személyes kérdezéskor inkább kerüljük a különösen szenzitív kérdéseket, legfőképp azokat, amelyek tiltottak. Ha mégis ilyen kérdéseket tennénk fel, érdemes az önkitöltős formát választani. Ezt a megoldást alkalmazta az Ifjúság2004 és az Ifjúság2008 nagymintás ifjúsági vizsgálat kutatói teamje is. A kutatócsoport a 15–29 évesek körében végzett *face to face* kutatás során a többek között a szerhasználatot, a politikai pártpreferenciát vagy éppen a szexualitást érintő igen szenzitív kérdéseket önkitöltős kérdőívbe szervezte. A személyes kérdezés végén átadott önkitöltős kérdőívet a kérdezett töltötte ki, majd egy borítékba rakta, amelyre mindössze egy azonosítószám került.

A személyes megkérdezés további kétségtelen előnye, hogy nemcsak a kérdezettnek, de a kérdezőbiztosnak is tehetünk fel kérdéseket az interjúval, annak körülményeivel, alanyával kapcsolatban. Gyakori, hogy megkérik a kérdezőbiztost, jellemezze a helyszín állapotát, a kérdezett hozzáállását az interjúhoz, vagy éppen számoljon be az interjúszituáció meghiúsulásának okairól. Ezek a kérdések fontosak lehetnek a kutatónak, mert árnyalják a közvetlenül a kérdezettől megtudott elsődleges információkat.

PÉLDAFELADAT:
Doktori disszertációt ír a magyar fiatalok jogi kultúrájáról. Ennek keretében készítsen egy olyan *face to face* kérdőívet, amelyben feltárja a 15–29 évesek jogállamisággal kapcsolatos véleményét, különös tekintettel a jogállam formális intézményeibe vetett bizalomra!

Végül a negyedik kérdőívtechnika, a személyes kérdezés telefon segítségével (*computer-assisted telephone interviewing*, CAPI) az 1980-as évek második felében, de leginkább az 1990-es években terjedt el először az Amerikai Egyesült Államokban, majd Nyugat-Európában (De Leeuw, 2008). Az online technológia megjelenése előtt a telefonos interjú legfontosabb tulajdonsága a gyorsasága volt. Adott esetben egy probléma keletkezésétől számított 24 órán belül lehetőséget biztosított a kérdéssel, témával kapcsolatos első, gyors vélemény összegzésére. Ami az előnye, az egyben a hátránya is az eljárásnak. Miután telefonon történik a kommunikáció, soha nem lehetünk tökéletesen biztosak benne, hogy a kérdezett megértette és megjegyezte a kapott kérdéseket és a hozzájuk tartozó válaszkategóriákat. Ez a körülmény pedig rövid, tömör, egyszerű kérdésfeltevést igényel, lehetőség szerint erősen korlátozott számú válaszkategóriával. Kiválóan alkalmasak erre az egyszerű feleletválasztós kérdések vagy éppen az attitűdskálák.

Nemcsak a kérdésekkel kapcsolatos korlátokat érdemes szem előtt tartani, de a kérdőív terjedelmére vonatkozókat is. A telefonos interjúk javasolt hossza Magyarországon

ideális esetben 15 perc.[12] Ennél hosszabb időtartamnál gyakori a telefonkapcsolat bontása, az interjú megszakítása. A telefonos kutatásnál is fontos előre jelezni, hogy várhatóan mennyi ideig tart majd a beszélgetés és milyen témában készül maga a kutatás.

PÉLDAFELADAT:
A 4-es számú főközlekedési útvonalon súlyos, több halálos áldozatot követelő baleset történik, amelyet a sofőr a legnépszerűbb közösségi médián keresztül élőben közvetít. A kormány a baleset hatására módosítani akarja a KRESZ telefonhasználatra vonatkozó szabályait. Készítsen egy olyan telefonos kérdőívet, amely a magánszemélyek vezetés közbeni telefonhasználati szokásait vizsgálja, és kitér a kormány telefonhasználatot szigorító elképzeléseire!

■ 3. A KÉRDÉSEK TÍPUSAI

3.1. Zárt kérdések

A fentiekben többször felmerültek a kérdéstípusok. A kérdések két fő fajtáját különböztetjük meg: a zárt és a nyitott kérdéseket (Andorka, 2006; Babbie, 2008; Giddens, 2008; Malhotra, 2008; Héra–Ligeti, 2014).

2. TÁBLÁZAT ■ A kérdőívben használt kérdések fajtái

	Zárt (standardizált) kérdések	Nyitott (standardizálatlan) kérdések
1.	Alternatív, egyszerű eldöntendő	Teljesen nyitott
2.	Szelektív, összetett zárt	Félig nyitott
3.	Szelektív, több válaszelemből álló zárt	
4.	Skálák	
5.	Többválaszos kérdések	
	Félig zárt, félig nyitott (átmeneti) kérdések	

Zárt vagy standardizált kérdéseknek nevezzük azokat, amelyeknél a kutató előre megadja a válaszlehetőségeket a feltett kérdésre, és a felsorolt válaszlehetőségekből kell a kérdezettnek a hozzá legközelebb állót kiválasztania. Zárt kérdések esetében a kutatónak tehát előre rögzítenie kell az adott témával kapcsolatban szóba jöhető összes választ. E válaszkategóriáknak egyrészt teljes körűeknek, mindenre kiterjedőknek, másrészt kölcsönösen

[12] Személyes kutatói közlés alapján. A nyugat-európai tapasztalatok ennél lényegesen hosszabb telefonos interjút tesznek lehetővé (Veres–Hoffmann–Kozák, 2016, 43).

kizáróknak kell lenniük (Babbie, 2008). Ha erre külön opció nincs, akkor az utóbbi szabály alapján a válaszkategóriáknak olyannak kell lenniük, hogy vagy csak az egyik, vagy csak a másik legyen elfogadható a kérdezett számára, egyszerre kettő, három vagy sok nem (kölcsönösen kizáró).

PÉLDA:[13]
Önök mostanában milyen gyakran beszélgetnek a családban a törvény előtti egyenlőség problémájáról: gyakran, néha vagy soha? Csak egy válasz adható!

03	Gyakran
02	Néha
01	Soha
97	Nincs családja
98	Nem tudja
99	Nem válaszol

A zárt kérdések többféle típusát különböztetjük meg a legegyszerűbbtől a nagyon bonyolultig. A legegyszerűbb, mindenki által ismert az ún. alternatív, egyszerű eldöntendő kérdés, amikor két, egymással ellentétes válasz közül kell döntenie a kérdezettnek:

PÉLDA:
Járt Ön az elmúlt egy évben ügyvédnél?

01	Járt
02	Nem járt
98	Nem tudja
99	Nem válaszol

Ezek a kérdések gyorsak, de behatárolt információtartalommal rendelkeznek, mert nincs mérlegelési lehetősége a kérdezettnek. Magasabb az információtartalom a szelektív, összetett kérdéseknek nevezett típusnál. Ebben az esetben kettőnél több válaszkategória közül kell egyet kiválasztania a kérdezettnek.

[13] Az itt felsorolt kérdések mindegyike egy-egy konkrét kérdőívből vett, a gyakorlatban használt kérdés.

PÉLDA:
A közéletről való tájékozódásában az alábbi információforrások közül melyik játszik az Ön életében a legnagyobb szerepet? Kérem, hogy a legfontosabbat válassza ki az alábbi felsorolt információforrások közül!

01	Televízió
02	Rádió
03	Napi- vagy hetilapok
04	Facebook
05	Online hírportálok
06	Ismerősökkel, barátokkal való beszélgetés

A legösszetettebb kérdés az ún. több válaszelemből álló zárt kérdéssor, amely adott esetben táblázatos formában, több egymáshoz kapcsolódó kérdés összeláncolásával készül.

PÉLDA:
Az emberrel élete folyamán sok olyan dolog történhet, amely megváltoztatja az életét. Ezekből állítottunk össze egy válogatást. Életeseményeket fogok felsorolni. Kérem, mondja meg, hogy megtörténtek-e már ezek az események Önnel, s ha igen, hány éves korában! Ha még nem történtek meg, akkor mondja meg, mit gondol, hány éves korában fognak megtörténni! (Soronként olvasd fel! Csak pontos életkort fogadj el, intervallum, például 20–25 éves korban, nem megfelelő!)

01–99	Éves korában
998	Nem tudja, mikor
999	Soha

	Megtörtént (... évesen)	Meg fog történni (... évesen)
1. Önállóan nyári utazást szervezni		
2. Akkor jönni-menni, amikor akar		
3. Elköltözni a szülői házból, a szülőktől függetlenül élni		
4. Először komoly párkapcsolatot kialakítani		

Végül a zárt kérdések speciális formája az ún. skálatípusú kérdés, amely az adott üggyel, témával kapcsolatos attitűdöket méri előre meghatározott mérőeszköz segítségével. Többféle skálát ismerünk, ezek közül talán a legismertebb és a leggyakrabban használt a

Likert-skála (a skálákról részletesen lásd Héra–Ligeti, 2014, 181–185; Gyulavári et al., 2017, 173–181). A skála lényege, hogy egy állítással való egyetértés/egyet nem értés mértékét vagy egy vélemény helyeslését/elutasítását kell a válaszadónak kifejeznie. Bár erről eltérő kutatói tapasztalatok állnak rendelkezésre, a nagymintás ifjúsági vizsgálatok azt mutatják, hogy az ötfokú skála használata a legkézenfekvőbb és legkönnyebb a magyar válaszolók számára. Használatosak ugyanakkor háromfokú (egyetért, semleges, nem ért egyet) vagy négyfokú skálák, amelyeknek nincs közepük, hétfokúak (1–7), például az ideológiai beállítódást mérő skálák (a bal–jobb orientációt gyakran mérik ennek segítségével). Sokkal szenzitívebb, érzékenyebben méri a véleményt és attitűdöt a tízfokú (1–10) vagy a 11 fokú skála (0–10). Ez utóbbi igen elterjedt a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban.[14]

PÉLDA:
Mennyire aggódik Ön amiatt, hogy esetleg bűncselekmény áldozata vagy károsultja lesz? Arra kérem, osztályozzon 1-től 5-ig, ahogyan az iskolában szokásos. Az egyes azt jelenti, hogy egyáltalán nem aggódik, az 5-ös pedig azt, hogy nagyon aggódik. Természetesen közbülső osztályzatokat is adhat!

01	Egyáltalán nem aggódik
02	Inkább nem aggódik
03	Aggódik is meg nem is
04	Inkább aggódik
05	Nagyon aggódik
08	Nem tudja
09	Nem válaszol

[14] Jó néhány nagy nemzetközi összehasonlító vizsgálat készült és készül jelenleg is a társadalomtudományokban. Ezek közül is kiemelkedik az *European Social Survey* (ESS), amely 2002 óta kétévente vizsgálja az európai társadalmakat szociológiai és politikatudományi szempontból egyaránt. A 15–20 és egyes hullámaiban akár 25 országot vizsgáló kutatás egyedülálló a tekintetben, hogy mind a kérdőíve, mind az egyes hullámok adatbázisa (országonként és egyben is) ingyenesen letölthető és szabadon használható. Magyarország a kezdetektől, tehát 2000-től részese a Descartes-díjas vállalkozásnak. A kutatás honlapja: *bit.ly/2PpYwQo*. Magyar nyelven: *bit.ly/2RTD1t2*. Az ESS egyébként a jogállammal, a demokráciával, a jogrendszerbe vetett bizalommal rendszeresen foglalkozik.

Szintén összehasonlító vizsgálat a *World Values Survey* (WVS), amely 1981 óta a különböző társadalmak értékstruktúráját vizsgálja. A kutatásról lásd *bit.ly/38GILwb*.

A harmadik nagy vizsgálatsorozat a Nemzetközi Társadalmi Felmérés Program *(International Social Survey Programme,* ISSP), amelyben a Tárki 1986 óta közreműködik. A kutatásban európai országokon kívül az USA, Kanada, Japán is részt vesz. A téma igen változatos, a 2013-as hullám például a nemzeti identitásról szólt. A kutatásról lásd *bit.ly/2LY3vWz*.

A kérdések különleges formája, amikor az összes fenti kérdéstípustól eltérően nem egy, hanem több válasz adható. Ennek a típusnak a használata nagyon komoly odafigyelést, megfelelő felkészültséget kíván. A több válasz elfogadására mindig fel kell hívni a kérdezettek figyelmét. Inkább legyen hosszabb egy-egy kérdés, de mindig világos legyen a kérdezett számára, hogy pontosan mi a teendője.

PÉLDA:
Ön az előző kérdésnél azt jelezte, hogy külföldön szeretne élni. Kérem, hogy az alábbi felsorolásból válassza ki, milyen okok késztetik arra, hogy külföldön éljen! Több válasz lehetséges!

01	Karrierlehetőségek
02	Jobb megélhetés, jobb fizetés
03	Tapasztalatszerzés
04	Új kihívások
05	Nyelvtanulás
06	Családi okok
07	Rossz anyagi körülmények
08	Itthoni politikai helyzet
09	Itthoni kilátástalanság, lehetőségek hiánya
10	Egyéb:.....

A fenti példa átvezet a nyitott kérdések felé. Vannak olyan kérdések, amikor bár a kutató felsorolja a számára szóba jöhető összes válaszlehetőséget, azt feltételezi, hogy a kérdezettek tudnának még továbbiakat is. Minél nagyobb mintán dolgozunk, azaz minél heterogénebb a kérdezettek köre, annál valószínűbb, hogy egy adott kérdésre egyszerűen a kutatói logikán túlmenő egyéb válaszok születhetnek. Ennek kezelésére gyakran használják utolsó válaszkategóriaként az *„egyéb, éspedig:* ....." megoldást, hogy a kipontozott helyre mindenki odaírhassa a számára adekvát választ.

Ezt az esetet példázza egy valóságos szituáció, amikor egyetemisták körében készült hibrid kutatás (online és személyes kérdezéssel) a 2010-es évek elején. Fontos mellékszempont, hogy ebben az időben vált tömegméretűvé a fiatalok közösségi médiahasználata, ezen belül is egy konkrét, még ma is a legnépszerűbb közösségi felületé. A kérdőívek rögzítése közben egy nem várt helyen bukkant fel tömegesen az *egyéb, éspedig* válasz kitöltése, méghozzá a családi állapotnál. Majd minden második válaszoló ugyanis a „kapcsolatban" kifejezést használta, ami nem klasszikus családi állapot, ugyanakkor a Facebook-adatok megadásánál bevett és elfogadott megjelölés. Az *egyéb, éspedig* kiegészítés tehát olyan kérdéseknél is javasolt, ahol eredetileg is több válaszkategória létezik.

3.2. Nyitott kérdések

A kérdések második típusát nyitott vagy strukturálatlan kérdésnek nevezzük. Ebben az esetben olyan kérdéseket teszünk fel, amelyeknél a kérdezett saját asszociációjára, saját szavaira és gondolataira számítunk. Nincsenek megadva előre rögzített, azaz strukturált válaszkategóriák, hanem kipontozott vagy üresen hagyott rész található a kérdőív adott pontján, ahová a kérdezett vagy a kérdezőbiztos (szó szerint) írja be a véleményt, a választ. A nyitott kérdések egyik csoportja a teljesen nyitott kérdés, amikor a kérdésen kívül semmiféle segítséget nem kap a kérdezett, a másik pedig a részben nyitott kérdés, amikor elkezdődik a válasz, csak még ki kell egészíteni (például szótársítás, mondatkiegészítés).

A nyitott kérdés előnye a zárttal szemben, hogy olyan válaszok, vélemények is felszínre kerülhetnek, amelyekre a kutató előzetesen nem gondolt, továbbá a nyitott eljárások kevésbé torzítják a válaszokat (lásd 3. *táblázat*). Különösen akkor célszerű a használatuk, ha egy problémával, témával kapcsolatosan nincsenek előzetes információink, vagy valami egészen újat, mások által nem kutatottat, váratlant, újdonságot szeretnénk megtudni. A nyitott kérdés hátránya ugyanakkor, hogy a kérdezettek alapvetően nem szeretnek hosszan válaszolni, gyakran egy-egy számunkra fontos témáról sincs különösebben szofisztikált véleményük, ráadásul a kapott szöveges válaszokat utólag kódolni, csoportosítani kell, azaz többnyire – hacsak nem szövegbányászati célra használjuk – az elemzés végére mégiscsak homogén kategóriák alakulnak ki belőlük. Ennek ellenére vannak olyan témák, ügyek, ahol mindenképpen nyitott kérdést érdemes használni.

PÉLDA:
A) Ön szerint melyek voltak az elmúlt hét legfontosabb hazai eseményei? Kérem, hogy konkrét eseményekre gondoljon!
1. .....
2. .....
3. .....
77 – Nincs ilyen
88 – Nem válaszol
99 – Nem tudja
B) Mi az az első (egyetlen) szó, ami eszébe jut erről a kifejezésről: jogállam? .....
.....
88 – Nem válaszol
99 – Nem tudja

Függetlenül attól, hogy önkitöltős vagy kérdezőbiztos által feltett kérdésekről beszélünk-e, minden egyes kérdésnél pontos instrukciókkal kell segíteni a kérdező vagy a kérdezett munkáját. Az instrukciók a kérdésekhez fűződnek, kiegészítik azokat. A fenti nyitott kérdésnél fontos instrukció, hogy „Szó szerint rögzítsd az elhangzottakat!" vagy „Ké-

rem, hogy ne csak egy szóval, hanem minél részletesebben, pontosabban válaszoljon a kérdésre!" A zárt kérdések esetében a kérdéshez tartozó ilyen instrukció például, hogy „Csak egy válasz adható!" vagy „Több válasz lehetséges, kérem, sorrendben válasszon!" Nagyon fontos azonban, hogy önkitöltős kérdőíveknél az általunk feltett tényleges, tartalmi kérdések és ezek az instrukciók ne keveredjenek össze. Ennek legjobb módja a kérdés és a hozzá tartozó instrukció tipográfiai elkülönítése (például a kérdezői utasítás csupa nagybetűvel való írása).

Egy kérdőíven belül a nyitott, a félig nyitott és a zárt kérdéseket szabadon vegyíthetjük, ugyanakkor az előző fejezetből kiderült, hogy a négy kérdőívtípusnál eltérő a kérdések alkalmazhatósága.

3. TÁBLÁZAT ■ A nyitott és a zárt kérdések alkalmazhatóságának összehasonlítása

	Zárt	Nyitott
Előzetes információ	A témával, üggyel, problémával kapcsolatosan van előzetes információnk – leíró kutatások	A témával, üggyel, problémával kapcsolatosan nincs előzetes (teljes körű) információnk – feltáró kutatások
Cél	Előre rögzített, standardizált válaszkategóriák, skálák eredményeit szeretnénk elemezni	A válaszolók saját szavaira, asszociációira vagyunk kíváncsiak
A célcsoport kompetenciái	Célunk, szándékunk, hogy a kérdezettek az általunk felsorolt válaszkategóriákból válasszanak	Feltételezzük, hogy a kérdezettek eléggé kompetensek a témában, így tudnak és hajlandók is saját szavaikkal válaszolni a kérdésre
Eredmények	Elsősorban a válaszok statisztikai értékelése a cél	Szövegek, szövegrészletek és az ebből kinyerhető széttartó információk feldolgozása és elemzése a cél
Output	Statisztikai adatokra épülő jelentés	Inkább szövegeket tartalmazó jelentés

Forrás: Veres–Hoffmann–Kozák, 2016, 62, 3.8. táblázat alapján saját szerkesztés

Végül érdemes néhány szót szólni az ún. feltételes kérdésekről. Így nevezzük azokat a kérdéseket, amelyek a megelőző kérdésre adott választól függnek. Ha például az áldozattá válás témakörét vizsgáljuk, és a kérdezett világosan jelzi, hogy nem volt az utóbbi három évben semmilyen bűnténynek áldozata, akkor tőle nem kérdezzük meg a bűntény körülményeit és azokat a történéseket, amelyek ennek kapcsán érték. Vagyis kérdéseket ugrunk át, és egy következő, mindenkit érintő kérdésblokkra lépünk. A feltételes kérdésekkel (a kérdések közötti ugrásokkal) igen sok időt lehet megtakarítani és gyorsítani tudjuk a kérdezési folyamatot. Nagyon fontos azonban, hogy körültekintően járjunk el, nehogy fontos témák maradjanak ki, ezért a feltételes kérdéseket követő logikai lépéseket (ugrás a X. kérdésre) csak a kérdőív szerkesztésének legutolsó fázisában illesszük be.

■ 4. A KÉRDŐÍV SZERKEZETE, SZERKESZTÉSE

A bevezetőben jeleztük, hogy a kérdőív készítése gondos előkészítést kíván, ami mindenekelőtt a kutatási terv elkészítését és annak megfelelően a kutatási kérdések és hipotézisek operacionalizálását, mérhetővé tételét jelenti (lásd *A kutatási terv* című fejezetet). Ha az operacionalizálás során úgy dönt a kutató, hogy a probléma megoldásához a legjobb módszer a megkérdezés, majd eldől, hogy a négyféle kérdőívtípusból (önkitöltős, online önkitöltős, telefonos, személyes) melyiket használjuk a vizsgálat során, akkor és csakis akkor kezdődik a kérdőív konkrét létrehozásának folyamata. A kérdések megfogalmazásakor ugyanis tudnunk kell egyrészt, hogy kiktől fogunk kérdezni, másrészt milyen formában, milyen módon történik a kérdezés. Az előbbi esetében érdemes utalnunk a survey vizsgálat másik elemére, a mintaválasztásra, amely jelentősen körülhatárolja a kérdezetti kört.

A jó kérdőív öt fő részből tevődik össze. Az első a bevezető szakasz. Bár erre általában kevés figyelmet fordítanak, gyakorlati tapasztalataink szerint a kérdőív egésze szempontjából kulcsfontosságú a megszólítás, valamint a felméréssel kapcsolatos alapinformációk (cél, megbízó, kérdezettek köre) közlése, ami a kérdőív bevezetésében történik. Ezen múlhat ugyanis a kérdezett együttműködési készsége, az őszinte, felelős válaszadásra való hajlandóság kiváltása. A kapcsolatfelvétel során fontos szempont a nyílt párbeszédre törekvés, az udvariasság, ugyanakkor a határozottság. Ebben a szakaszban kell tájékoztatni a megkérdezetteket az anonimitás garantálásáról, a részvétel önkéntességéről és a GDPR-szabályok betartásának módjáról.

A GDPR az Európai Unió által elfogadott általános adatvédelmi szabályok rendszere, amelyet 2018. május 25-től kell alkalmazni. A szigorú szabályzat fokozottan védi a személyes adatokat, így a kérdőíves adatfelvételek során keletkezőket is. A kérdezés megkezdése előtt fel kell hívni a figyelmet, hogy 1. milyen célú a kérdezés, 2. kérünk-e bármilyen szenzitív és/vagy személyes adatot, 3. hogyan történik az adatok felhasználása, esetleg tárolása, valamint arra, hogy 4. a részvétel önkéntes, és lehetőség van a válasz megtagadására.

A válaszadók személyes adatainak védelme érdekében a kérdezés során anonimizációs technikákat kell alkalmazni (a nevet, a születési dátumot, esetleg a címet nem lehet együtt kezelni). Érdemes felhívni rá a figyelmet tehát, hogy a kérdezés név nélküli (anonim), a válaszokat bizalmasan kezeljük és csak statisztikai feldolgozáshoz használjuk, továbbá az adathasználat megfelel a GDPR szabályainak. Mindezeken túl, ha mégis kérünk személyes adatot (nevet, születési dátumot, e-mail címet és/vagy telefonszámot), akkor a válaszadóknak nyilatkozatban kell hozzájárulniuk ahhoz, hogy személyes adataikat a felmérés időtartamára kizárólag a kérdezők munkájának ellenőrzése céljából az adatfelvételt lebonyolító cég a vonatkozó jogszabályi előírásoknak megfelelően kezelje és tartsa nyilván. A kutatás és ezen belül a kérdezés etikai normáit be kell tartani. Tehát ha azt ígérjük, hogy nem kérünk személyes adatot, akkor ennek megfelelően járjunk el.

A bevezető részben kell informálni az érintetteket a kitöltés módjáról – célszerű illusztrálni is azt az önkitöltős kérdőívekben –, a kitöltött kérdőívvel kapcsolatos teendők-

ről, a határidőről, a kitöltés várható időigényéről, az esetleges visszajelzés várható idejéről, módjáról. Ezek az információk első látásra teljesen felesleges technikai részleteknek tűnnek, azonban pontosan ezek alapozhatják meg a kérdezés későbbi sikerét. A bizalomhiányos társadalmi közhangulatban a jól megfogalmazott bevezető mondatoknak könnyen megtérülő, közvetlen hasznuk lehet.

EGY KONKRÉT PÉLDA kérdőív bevezetésére az MTA TK PTI számára készített választáskutatási panel survey első hullámából. A kérdezés CAPI eljárással készült:
„Jó napot kívánok, XY vagyok, a ... Zrt. munkatársa. Tudományos felmérést végzünk a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontja nevében, melynek keretében szeretném Önt egy beszélgetésre megkérni. A beszélgetés során néhány, a közélettel kapcsolatos, általában az embereket érdeklő és érintő témában kérdezzük Önt. A kapott információkat összesítve, csak a kutatáshoz használjuk, válaszait és az adatait név nélkül, az adatvédelmi törvény előírásait betartva kezeljük."

A második rész tulajdonképpen már a kérdőív fő tartalmi részéhez tartozik. Itt elsősorban felvezető kérdések találhatók, amelyek ráhangolják a kérdezetteket a beszélgetésre. Nagyon gyakran ezek közé tartoznak az ún. kvótakérdések, vagyis az olyan kemény információtartalommal bíró kérdések, mint többek között a nemre, a korcsoportra, a lakóhelyre vonatkozók, vagy valamilyen egyéb szűrőkérdés, amelynek alapján kiválaszthatók a kérdezendő célcsoport tagjai. Értelemszerűen ezek a kérdések az írásbeli, papíralapú önkitöltős kérdőíveknél kimaradnak vagy a végére kerülnek. Felvezető kérdésekre azonban, ha másért nem is, de a téma ismertetése érdekében ezeknél is szükség van.

A harmadik rész maga a kérdőív, vagyis az adott kutatási probléma kapcsán megfogalmazott kérdések sokasága. A kérdéseket érdemes blokkokba szervezni, vagyis az azonos tartalmú kérdéseket, logikai egységeket egymáshoz közel elhelyezni. Az elválasztásukra szöveges felvezetőt, esetleg valamilyen tipográfiai megoldást lehet alkalmazni.

PÉLDÁK:
A kérdőív következő részében a jogállam egyes intézményeivel kapcsolatos kérdéseket olvashat.
Most a magyar társadalom jogtudatosságáról teszünk fel néhány kérdést.

Alapszabály, hogy hacsak nem gyerekeket vagy egészen fiatalokat kérdezünk, lehetőség szerint kortársak segítségével, akkor a kérdéseket magázó formában tesszük fel. 15 éven aluliakat azonban minden esetben tegezzünk!

PÉLDA:
Kérem, mondja meg, hogy Ön személy szerint mennyire bízik a következő intézményekben. A „0" azt jelenti, hogy Ön egyáltalán nem bízik az adott intézményben, a „10" pedig azt jelenti, hogy teljesen megbízik benne. Ön mennyire bízik meg...

	Egyáltalán nem bízik meg										Teljesen megbízik	Nem tudja	Válaszmegtagadó
...a magyar jogrendszerben?	00	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	88	77

A negyedik rész a kérdőív tartalmi részének lezárása, amely nagyon gyakran kemény információtartalommal bíró szociodemográfiai (nem, kor, állandó lakhely), szociokulturális (iskolázottság, foglalkozás, gazdasági aktivitás) és szocioökonómiai (anyagi és vagyoni helyzet) kérdéseket jelent. Arról nincs szakmai konszenzus, hogy ezek a kérdések teljes egészében a kérdőív elejére vagy a végére kerüljenek-e. Ahogy jeleztük, néhány alapvető demográfiai kérdés többnyire a kérdőív elején szokott megjelenni, míg jelentős részük inkább a kérdőív végén. Értelemszerűen itt is a kreativitás és az adaptálás a fő szabály. Ha szociológiai jellegű kérdezésről beszélünk, azaz például a szegénységről, a társadalmi rétegződésről vagy éppen a társadalmi integrációról van szó, akkor a demográfiai, a szociokulturális és a szocioökonómiai kérdések fő, tartalmi kérdéseknek számítanak, és a kérdőív középső szakaszába kerülnek. Más jellegű, például a jogállamisággal kapcsolatos attitűdöket feltáró kérdőívben viszont ezeknek sokkal jobb helyük van a végén, mint bárhol másutt. Több kutatás is rámutat a kitöltői fáradás jelenségére, vagyis arra, hogy a kérdezett elunja a kérdések sorát, elfárad a folyamatos figyelésben, ezek a kemény kérdések ugyanakkor nem igénylenek különösebb gondolkodást. Az, hogy kinek mi a legmagasabb iskolai végzettsége, mi a családi állapota, kikkel él együtt vagy hány 18 éven aluli gyermeke van, könnyen és gyorsan megmondható, ezért alkalmas a tartalmi kérdések levezetésére.

Az ötödik rész a kérdőív lezárása. Az első benyomás legalább annyira fontos, mint az utolsó. Ezért a kérdőív végén soha ne mulasszuk el megköszönni a közreműködést és a válaszadást, és amennyiben erre lehetőség nyílik, a beszélgetésért járó ajándék (ösztönző) átadását. Ha szükséges, ezen a ponton fel lehet kérni a kérdezettet egy következő válaszadásban való közreműködésre, esetleg, ha beleegyezik, elkérni tőle az elérhetőségét.

EGY KONKRÉT PÉLDA a kérdőív lezárására. A választáskutatási panel survey CAPI eljárással készült az MTA TK PTI számára:
„Köszönjük, hogy értékes válaszaival segítette munkánkat. Szeretnénk, ha a továbbiakban is elmondaná nekünk véleményét, mert minden vélemény rendkívül fontos. Felkereshetjük Önt pár hónap múlva? Akkor hozunk is Önnek egy rövid összefoglalót a kutatás összevont országos eredményeiből. Eljöhetünk Önhöz márciusban?
01 – igen
02 – nem"

Egyre több nem önkitöltős kérdőív él a kérdezőbiztosoknak feltett kérdések lehetőségével. Ezek a kérdések mindig a kérdőív végén, a tartalmi kérdésektől elkülönülten találhatók, hiszen kizárólag a kérdezőnek szólnak.

A kérdőív szerkesztésével kapcsolatosan érdemes néhány további alapszabályt betartani. Akármilyen, azaz akár írásbeli, akár szóbeli kérdőívről beszélünk, fontos a rendezett, jól áttekinthető struktúra, a kreatív grafikai elrendezés. Az online és a telefonos kérdőíveknél erre már olyan speciális szoftverek állnak rendelkezésre, amelyek megkönnyítik a programozói munkát, sőt kérdésformákkal, kérdőívmintákkal segítik a gondolkodást. A papíralapú önkitöltős kérdőívnél különösen fontos a jól átlátható, szellős, esztétikus megjelenés.

Ha egy kutatás elkezdődik, attól a pillanattól a kérdőívet késznek, lezártnak kell tekinteti. Ez azt jelenti, hogy onnantól kezdve a kérdések és a válaszok nem alakíthatók át, nem változtathatók. Tehát nemcsak a kérdésekbe nem nyúlhatunk bele, de a kérdésekhez kapcsolódó válaszkategóriákba sem. Hiába jut eszünkbe egy 7., 8., nélkülözhetetlennek tűnő új válaszkategória, ezt a kérdőívbe a kérdezés megkezdése után nem szabad beilleszteni. Hasonló szabály, hogy kérdést kihagyni, új kérdést feltenni, a kérdések sorrendjét megváltoztatni a kérdezés folyamatában szintén nem lehet.[15] Ezek ugyanis befolyásolják a kapott eredményeket. Arra azonban akad példa, hogy kísérleti jelleggel egy adott vizsgálat egyik almintájában egy kérdést másképp vagy másutt teszünk fel, esetleg elhagyunk. De ennek szintén előre meghatározott módon kell történnie, tehát a folyamat standardizált ebben az esetben is. A kérdőívezésben ad hoc döntéseknek nincs helyük.

[15] Az általunk ismert legkellemetlenebb hiba még az 1990-es években történt egy nagy közvélemény-kutató cégnél. Egyszerűen elfelejtették megkérdezni, hogy hol lakik az illető, egészen pontosan hol van az állandó lakhelye. Miután a megbízónak szüksége volt erre az információra, a cégnek saját költségén meg kellett ismételnie a kutatást, mert a lakhely nem pótolható információ.

EGY KONKRÉT PÉLDA a kísérleti kérdésre:
A kísérleti kérdésfeltevésre példa egy egyetemisták körében készített *face to face survey* egyik kérdése. 2019 februárjában 800 egyetemistát kérdeztek meg, de az egyik kérdést másképp tették fel 400-400 fiatalnak:

„Egy felsőoktatási javaslat szerint az egyetemi tandíjat emelnék, miközben az államilag finanszírozott hallgatóknak továbbra sem kellene egyáltalán tandíjat fizetniük. A javaslat célja, hogy az ebből származó bevételekből javítsák a képzések színvonalát, és több pénz jusson a hátrányos helyzetű diákoknak juttatott támogatásra.
A) verzió: Támogatnád-e ennek a bevezetését a következő tanévben, tehát így **Rád** is **érvényes** lenne? (egyet válassz!)
B) verzió: Támogatnád-e ennek a bevezetését 3 év múlva, tehát amikor **Téged** már **nem érint**? (egyet válassz!)
5 – teljes mértékben támogatnám
4 – inkább támogatnám
3 – támogatnám is meg nem is
2 – inkább nem támogatnám
1 – egyáltalán nem támogatnám."

Van egy módszer, amelynek segítségével kiküszöbölhetjük az esetleges hibáinkat. Minden jelentősebb társadalomtudományi kutatást megelőzően kismintás próbakérdezést szokás tartani. Ennek pontosan az a célja, hogy külső személyek teszteljék a kérdőívet, és a gyakorlatban derüljenek ki a kérdőív szerkesztője által fel nem fedezett (formai, tartalmi vagy logikai) hibák (részletesen lásd Héra–Ligeti, 2014, 188). Ha szakdolgozathoz, doktori disszertációhoz készítünk kérdőívet, akkor is érdemes a kismintás próbakérdezés módszerét beiktatni a folyamatba. Kiderülhet, hogy melyik kérdés nem érthető vagy nem elég pontos, van-e olyan válaszkategória, amelyikről elfeledkeztünk vagy rosszul adtunk meg.

■ 5. A KÉRDÉSEK MEGFOGALMAZÁSA

A kérdőív legfontosabb momentuma a kérdésfeltevés. Bár nagyon profánul hangzik, a kérdések megfogalmazásakor a józan ész szabálya a legfontosabb. Az a helyes attitűd, ha olyan kérdést és úgy teszünk fel, amilyenre magunk is szívesen válaszolnánk, ha tőlünk kérdeznék. Megválaszolható, érdemi, nyelvileg helyes mondatokat alkossunk, figyelembe véve, hogy a kérdőív egy eszköz, amely nem mindenható. Nem kérdezhetünk meg mindent, mert az esetek többségében erre sem idő, sem pénz nem áll rendelkezésre. Ezért roppant fontos, hogy átgondolt és mindenképpen szükséges kérdéseket tegyünk fel, szabatosan, érthetően és egyértelműen megfogalmazva. A kérdőív egy olyan objektív mérőműszer lehet, amely jól használva ténylegesen segít a vizsgált alapsokaság véleményének feltárásában.

Gyulavári Tamás és munkatársai 18 (!) szabályt írnak le a kérdések megfogalmazásával kapcsolatosan (Gyulavári et al., 2017, 195–197). Jelen tanulmányban tíz fontos kritériumra hívjuk fel a figyelmet.

A kérdőívben lehetőség szerint köznapi szavakat használjunk, kerülve a rövidítéseket (kb., stb.), a szlenget (ciki, nyugger) és a túlzottan szakmai nyelvet, a szakkifejezéseket. Nem tudhatjuk ugyanis, hogy mindenki számára egyértelműek-e az általunk használt, a hétköznapi nyelvezeten túlmenő kifejezések. A számunkra nyilvánvalónak tűnő szlengszavak a különböző generációk számára eltérő jelentéssel bírhatnak vagy éppen semmiféle jelentéssel nem rendelkeznek. Különösen érdekes a szakkifejezések használata a jogászok esetében. Az a kérdés, hogy „Támogatja vagy ellenzi Ön egy átfogó deregulációs törvény bevezetését az 1990 előtt meghozott jogszabályok vonatkozásában?", a laikusok számára teljes mértékben érthetetlen. Nyilvánvaló, hogy egy kizárólag jogászok, joghallgatók számára készülő kérdőívben a jogi szakkifejezések alapszintje még belefér, de ennek is van egy határa. Ehhez kapcsolódik, hogy idegen szavakat, beleértve a latin kifejezéseket is, érdemes kerülni a kérdések megfogalmazása során.

Tanácsos tartózkodni továbbá a kérdőívben az általánosításoktól és becslésektől. A társadalom tagjai nem általában gondolkodnak a világ nagy problémáiról, hanem egy konkrét, hétköznapi világban élnek, ezért a kérdések megfogalmazásakor a lehető legkonkrétabban érdemes fogalmazni. Nem érdemes például a 12 havi/éves jövedelemre rákérdezni vagy éppen a bruttó fizetésre, mert a számlájukra mindig a nettó összeg érkezik, méghozzá havi rendszerességgel. Az a kérdés tehát, hogy „Körülbelül mennyi az Ön bruttó éves jövedelme?", egyszerűen értelmezhetetlen a kérdezettek számára. Ehhez szorosan kapcsolódik, hogy a feltételes módú kérdések (például valami bekövetkezne, valaki elvenné, becsapná) hasonló hatást kelthetnek, mint az általánosítások, ezért ezeket is érdemes kerülni.

A kérdésekre vonatkozóan talán a legfontosabb kritérium az, hogy egy kérdés egy állítás. Ez egészen pontosan azt jelenti, hogy egy kérdésben nem tehetünk fel kétféle állítást. Ezt a leghatékonyabban úgy kerülhetjük el, ha a kérdőívben kerüljük az összetett, „és/vagy" kötőszóval kapcsolt mondatokat. Például: „Ön elfogadhatónak tartja-e vagy inkább elutasítja a diákok végleges buktatását a félévi vizsgán és az ezzel együtt járó költségtérítési díjak megemelését?" Válaszkategóriák: „1. igen, elfogadható; 2. nem, nem elfogadható." Jól látható, hogy a kérdésben két állítás szerepel, egyrészt az, hogy elfogadható-e a buktatás intézménye, másrészt az is, hogy elfogadható-e a bukással járó költségtérítési díjak megemelése. A válaszok alapján nem tudjuk, melyik mondatrészre mond igent vagy nemet a kérdezett. Célszerű ezért inkább két rövidebb, de csak egy-egy állítást tartalmazó kérdést feltenni, mint összetett mondatokkal operálni.

Hasonlóan fontos a tagadó kérdések, tehát a „ne", „nem", „se", „sem" tagadószavakat tartalmazó mondatok lehetőség szerinti kerülése. Ilyenkor ugyanis jóval nagyobb a tévedés lehetősége, úgy a kérdezetté, mint a kérdezőbiztosé. Sosem tudható ugyanis teljes mértékben, hogy a kérdezett valójában a tagadásra mond-e nemet vagy igent, pontosabban, hogy az igent/nemet miként is érti. Ráadásul a negatív tartalmú kijelentéseket kevéssé kedvelik az emberek. Lehetőleg egy állítással kapcsolatos ellentétes irányultságot

is fejezzük ki a kérdésben. „Ön inkább elfogadja vagy inkább elutasítja a kötelező sorkatonai szolgálat újbóli bevezetését a 18 éven felüli férfiak számára?" Válaszkategóriák: „1. inkább elfogadja; 2. inkább nem fogadja el; 8. nem tudja; 9. nem válaszol."

Érdemes figyelemmel lenni a társadalmi elvárásnak és ezzel szoros összefüggésben a kérdezőbiztos elvárásának való megfelelés jelenségére: ha a kérdezett tudja, helyesebben feltételezi, hogy a társadalom általában és a kérdezőbiztos konkrétan mit vár el, hogy mi illik és mi nem illik egy adott témával kapcsolatban, mi az, amivel jó benyomást kelthet vagy épp egy feltételezett rosszallást elkerülhet, az befolyásolja a válaszait. Ha van egy roppant népszerűnek vélelmezett politikus, akkor egyszerűbb a kérdezetteknek azt állítania, hogy ismeri az illetőt, és valahol középre helyeznie a szimpátiahőmérőn, mint bevallania, hogy valójában nem tudja, kiről van szó. Szorosan kapcsolódik ehhez a témához a „középre húzás" jelensége. Jellemző a magyar társadalomra, lényegében az életkortól függetlenül, hogy a kérdőívekben használt skáláknál és állításoknál hajlamos magát középre pozicionálni. Nagyon hamar „megtanulja", hogy hol található egy attitűdskálán a középérték, felismeri a szélsőséges válaszokhoz képest középen lévő válaszkategóriákat. Ezt kiküszöbölendő javasolt a sok válaszkategóriából álló kérdések mellőzése (amikor 8-10 állítás van egy adott skálára felépítve, egymás alatt elhelyezve), a skálák variálása, vagy éppen a középértékek kihagyása, és olyan kérdések megfogalmazása, ahol a társadalmi elvárással szembeni vélemény felvállalása nem jár vélelmezett retorzióval. Általában véve is az előző kérdésekből való tanulás jelensége nem várt hatásokat, a válaszok varianciájának csökkenését, egysíkúvá válását hozhatja magával.

Telefonos kutatásoknál, valamint hosszú kérdőíveknél gyakori az első (esetleg utolsó) elhangzott válaszkategóriára való gyors rátalálás jelensége, amikor a kérdezett egyre türelmetlenebbé válik, ezért automatikusan az először hallott vagy látott válaszkategóriát választja. Ennek kiküszöbölésére találták ki az ún. rotálási eljárást, amikor a telefonos kutatást vagy a laptopos kérdezést segítő szoftver megváltoztatja a válaszkategóriák sorrendjét.

A kérdőívben nagyon fontos ugyanis a kérdések sorrendje, mert az befolyásolhatja a válaszokat. Ha egy kérdőívben rávezető kérdéseket alkalmazunk,[16] akkor befolyásolni tudjuk a kapott eredményeket, mert a kérdezett automatikusan rááll egy gondolkodási sémára. Ha például egy adott kormánnyal való elégedettséget vizsgálunk, és a kérdések sorrendjét úgy állítjuk be, hogy egymást követően a társadalom többsége által elfogadott, népszerű intézkedésekről kérdezünk, majd a blokk lezárásaként a kormánnyal való elégedettséget feszegetjük, egészen más eredményt kapunk, mintha kevéssé népszerű intézkedések felidézése előzné meg a kormány munkájával való elégedettséget firtató kérdést. Természetesen minden kutatói jó szándék ellenére is lehetnek nem tudatos felvezető kérdések; a kérdőív kismintás kipróbálása ezen is segíthet.

Ezzel szoros összefüggésben az objektivitás fontos kritériuma, hogy kerüljük a sugalmazó, befolyásoló kérdéseket, vagyis azokat, amelyek ösztönöznek bizonyos fajta válaszra. Sugalmazó az olyan kérdés, amelyben – közvetetten – benne van a „helyes" válasz.

[16] Ennek tudományetikai problémáit, az objektivitás és a tudományos semlegesség kérdéskörét nem tárgyalja a fejezet.

Ilyenkor a kérdezett ténylegesen nem tud mérlegelni, ezért szinte borítékolható az eredmény. Minden olyan kérdés, amelyben az „ugye" szócska szerepel, automatikusan sugalmazó, mint ahogy az is, amelyikben evidenciákra kérdezünk rá. Például: „Támogatja-e a levegő tisztaságát elősegítő programot?" Válaszkategóriák: „ 1. igen; 2. nem; 8. nem tudja; 9. nem válaszol." Értelemszerűen kivétel nélkül mindenki szeretne tiszta levegőjű településen élni, a válasz tehát nem lehet más, mint az igen.

A témával foglalkozó minden szakkönyv felhívja a figyelmet a rejtett alternatíva és a rejtett feltételezés problematikájára. Ahogy erre Malhotra figyelmeztet, a rejtett alternatíva olyan kérdést jelent, amely mintha nem lenne befejezve, nem volna teljes, nem fedi le a teljes spektrumát annak, amire a kérdés irányul (Malhotra, 2008, 377–378). Például ebben a mondatpárban: „Szeret Ön írásban vizsgázni?" és „Szeret Ön írásban vizsgázni, vagy inkább a szóbeli vizsgát kedveli?" az első kérdésnél nem szerepel az írásbeli vizsga esetleges alternatívája, a szóbeli. Értelemszerűen teljesen más a válasz az első és a második esetben. A rejtett feltételezést tartalmazó kérdésnél a ki nem mondott feltevést vagy megérti a kérdezett, vagy eszébe sem jut gondolni rá. Az ilyen kérdésfeltevések kevéssé objektívek, és alkalmasak bizonyos válaszok túlhangsúlyozására. Példa: „Támogatja-e Ön a szociális ösztöndíj emelését?", illetve „Támogatja-e Ön a szociális ösztöndíj emelését, ha ezzel párhuzamosan eltörlik az albérleti, kollégiumi támogatást?" Az első esetben a szociális ösztöndíj emelkedésének támogatása nyilvánvalóan döntő többséget fog élvezni, míg a második kérdésfeltevésnél korántsem biztos a többség.

Végül akár alternatív, akár szelektív kérdésekről beszélünk, ne felejtsük el a „nem tudom", „nem válaszolok" opciókat feltüntetni. Még ha nem hangsúlyozzuk is, például tipográfiai eszközökkel elkülönítjük (mondjuk kevéssé feltűnő színnel jelöljük) egy online kérdőívben, a lehetőséget mindig meg kell adni, hogy a kérdezett „kimenekülhessen" a válaszadás alól. A törvény által előírt népszámláláson kívül ugyanis nincs olyan kutatás Magyarországon, amely kötelező lenne. Ráadásul még a népszámlálás esetében is van olyan kérdés, amelynél a kérdezett jelezheti, hogy nem válaszol rá (például a vallási hovatartozás). Egy adott problémával kapcsolatos nem tudás, bizonytalanság pedig legalább olyan fontos információ, mint ha igennel vagy nemmel válaszol a kérdezett.

Összességében a kérdőív készítése a gyakorláson, a tapasztalaton múlik. Az első kérdőív elkészítésekor érdemes használni más kutatások hasonló témájú kérdőívét, amelyből megtanulhatók a különböző kérdéstípusok, és nem mellesleg ötleteket kaphatunk a vizsgált témával kapcsolatosan. A 21. század második évtizedére ugyanis alig-alig található olyan problematika, amelyre vonatkozóan korábban ne készült volna valamilyen empirikus adatfelvétel. Nem érdemes mindent a nulláról kezdeni, ha vannak komolyan vehető korábbi példák, minták, amelyek megkönnyítik a munkánkat, ráadásul összehasonlíthatóvá teszik a kapott eredményeinket.[17]

[17] Magyarországon ilyen például a Társadalomtudományi Kutatóközpont Kutatási Dokumentációs Központja *(bit.ly/2YVSHgT)*, a Tárki Adatbankja *(bit.ly/38AwDNn)*, vagy a nemzetközi összehasonlító kutatások kapcsán a már jelzett ESS adatbank *(bit.ly/38AwwkV)*, ahol adatbázisok mellett kérdőívek is találhatók.

4. TÁBLÁZAT ■ Kérdőívből előállított adatbázis részlete

Sorszam	MEGYE	REGIO	TELTIP4	nem	korkat	Q1	Q2_1	Q3_1	Q2_2	Q3_2	Q2_4	Q3_3
1 283	8	3	3	1	1	4	2	1	2	1	2	
1 285	8	3	3	1	3	4	2	2	2	2	1	
1 286	8	3	3	0	4	1	1		1		1	
1 288	8	3	3	1	2	5	2	2	3	2	2	1
1 291	8	3	3	1	1	1	1		1		1	
1 296	8	3	3	1	2	3	2	1	2	1	2	
1 297	8	3	3	0	2	4	2	1	2	2	2	1
1 300	8	3	3	0	2	1	2	2	2	2	1	
1 305	8	3	3	0	5	3	2	3	2	2	2	2
1 307	8	3	3	0	5	2	1		2	3	2	
1 310	8	3	3	0	4	3	2	1	2	2	2	
1 312	8	3	3	1	1	1	1		1		1	
1 316	8	3	3	1	5	1	2	1	2	2	2	2
1 320	8	3	3	0	5	4	2	3	2	1	97	
1 326	11	2	3	1	5	4	3	1	3	2	97	2
1 327	11	2	3	0	3	2	2	2	2	2	2	2
1 328	11	2	3	1	3	2	2	1	1		2	2
1 329	11	2	3	0	1	2	2	2	2	2	2	2
1 332	11	2	3	1	4	3	2	2	2	2	2	2
1 335	11	2	3	1	2	3	2	2	2	2	2	
1 336	11	2	3	1	2	1	2	1	3	2	2	
1 342	11	2	3	0	2	2	2	1	2	1	3	
1 343	11	2	3	0	2	3	2	1	2	2	3	2

Forrás: MTA TK PTI választási panel survey, 2018. január

A kérdezési folyamat lezárultával a sorszámozott, anonimizált kérdőívek az adatbevitelt segítő különböző szoftverek segítségével számítógépen rögzíthetők, így végső soron a kérdőívből egy adatbázis jön létre. A CAPI és a CATI kérdezés azért is hasznos, mert azok mögött – mivel számítógéppel támogatottak – már eleve adatbázis található. Az adatbázisnak követnie kell a kérdőív struktúráját, így a kérdések sorrendjét és a válaszkategóriákat. Az alábbi példa a már többször hivatkozott, az MTA TK PTI számára készített választáskutatási panel survey adatbázisából (SPSS) való (lásd *4. táblázat*). Az egyes sorokban a kérdezettek, természetesen szigorúan anonimizálva, vagyis beazonosíthatatlan módon, az oszlopokban pedig a kérdőív egyes kérdéseiből készített változók találhatók. Néhány példa a táblázatból: Az 1. sorban lévő 8-as szám a MEGYE nevű változó alatt azt jelenti, hogy az 1283-as sorszámú kérdőív válaszait a 8-as kódú megyében, azaz Győr-Moson-Sopron megyében vették fel. Az 1327-es sorszámú kérdezett például

a Q1-es kérdésre – „Mennyire érdeklik Önt a közéleti kérdések, társadalmi problémák? Kérem, hogy egy 1-től 5-ig terjedő skála segítségével válaszoljon, ahol az 1-es azt jelenti, egyáltalán nem érdekli, az 5-ös pedig azt, hogy nagyon érdekli! Egy válasz lehetséges!" – 2-es értéket választott. Az 1343-as sorszámú kérdezett a Q2_4-es kérdésre – „És milyen gyakran beszélgetnek a politikáról a (jelenlegi vagy régebbi) munkatársaival? Egy válasz lehetséges!" – a 3-as, azaz „gyakran" értéket választotta. Az adatokat azonban nem így külön-külön, személyenként elemezzük, hanem összességében a mintára vagy egyes részmintákra vonatkoztatva. Az adatbázis ugyanis alkalmas arra, hogy az alapján különböző, eltérő bonyolultságú statisztikai elemzéseket készítsenek a kutatók. A legegyszerűbb számítások az ún. leíró statisztikák (úgymint gyakorisági elemzés, középérték-számítások vagy éppen kereszttábla-elemzés).

Végül zárásként érdemes néhány mondat erejéig visszatérni a kérdőíves kutatás etikai normáira, amelyekről részben már esett szó. Az etikai normák betartása rendkívül fontos egy kutató számára. A legfontosabb etikai norma, hogy tisztességesen közelítünk a kérdezetthez, azaz ténylegesen kíváncsiak vagyunk a véleményére, amelyet objektíven, befolyásmentesen akarunk megismerni. A tőle kapott információkat bizalmasan kezeljük, és betartjuk az adatkezeléssel kapcsolatos szabályokat. Ha a későbbiek során szeretnénk vele kapcsolatba lépni, például ellenőrzés céljából felhívni őt, akkor erre külön felhívjuk a figyelmét, és engedélyt kérünk rá tőle. Az etikai normák tehát nem különösebben bonyolultak, ugyanakkor a hétköznapi gyakorlatban lehetnek problémák egy-egy kutatással vagy kutatási kérdés megfogalmazásával. Magyarországon, ellentétben például az Egyesült Államokkal, nincs olyan szervezet, amelyik maradéktalanul átfogná a véleménykutatással foglalkozó cégeket, így az etikai jogsértések sem szankcionálhatók. Ugyanakkor etikai szempontból nem problematikus a hazai helyzet, amit mutat, hogy komoly etikai és normasértés igen ritkán merül fel akár a médiában, akár a szakmában.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Earl (2008): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Gyulavári Tamás – Mitev Ariel Zoltán – Neulinger Ágnes – Neumann-Bódi Edit – Simon Judit – Szűcs Krisztián (2017): *A marketingkutatás alapjai*. Budapest, Akadémiai.

Malhotra, Naresh K. (2008): *Marketingkutatás* [ford. Agárdi Irma et al.]. Budapest, Akadémiai.

Veres Zoltán – Hoffmann Márta – Kozák Ákos (szerk.) (2016): *Bevezetés a piackutatásba*. Budapest, Akadémiai (3. kiadás).

SIMON DÁVID

LEÍRÓ STATISZTIKAI ALAPOK

■ BEVEZETÉS

A fejezet célja, hogy megismertesse az olvasót a leíró statisztika alapfogalmaival, egyes fontosabb leíró statisztikai eszközök használatával, és szó lesz röviden a statisztikai adatok helyes ábrázolásának elveiről is. A fejezetben több kérdést igyekszünk megválaszolni: Mi az a változó és mi köze az adatok elemzéséhez? Mik azok a mérési szintek, miért és hogyan segítenek bennünket a megfelelő elemzési eszköz megválasztásában? Mit jelent a megoszlás, milyen tulajdonságokkal bírhat és ennek mi a jelentősége? Miben különbözik egymástól a medián, a módusz és az átlag? Egyáltalán miért van szükségünk ezekre a mutatókra? Mit jelent a szóródás (és mit a szórás)? Hogyan lehet elkerülni, hogy félreértsék adataink ábrázolását? Végül, de nem utolsósorban, hogyan lehet jelenségek közötti összefüggést statisztikai eszközökkel vizsgálni, és ha együttjárást találunk, az mikor tekinthető ok-okozati kapcsolatnak? A fejezetben mindvégig jogi természetű, általában valós, esetenként fiktív példákat hozunk. A példákat a definíciók, leírások, magyarázatok közé illesztjük keretes szövegként. A szöveg a keretes példák nélkül is teljes értékű, de a példák segítik az egyes fogalmak, eszközök megértését. A fejezet végén található összefoglalás a legfontosabb elveket ismétli meg – de nem helyettesíti a fejezet végigolvasását.

■ 1. A LEÍRÓ STATISZTIKA JELENTÉSE ÉS HASZNÁLATA

A statisztikai megközelítés című fejezet definiálta a minta és a populáció fogalmát. A leíró statisztika e fogalmakhoz kapcsolva érthető meg leginkább. Leíró statisztikaként definiálhatunk minden olyan statisztikai eszközt és módszert, melynek célja egy adott adathalmaz leírása, bemutatása. Jobban érthető, miről van szó, ha hozzátesszük, hogy nem tekinthető leíró statisztikának, amikor egy minta alapján próbálunk következtetést levon-

ni a populációra, vagy ettől teljesen eltérően akkor, amikor azt feltételezzük, hogy az egyes vizsgált jelenségek között véletlenszerű (ún. sztochasztikus) kapcsolat van.

A véletlenszerű kapcsolat nem a kapcsolat hiányát jelöli, hanem azt, hogy az egyik vizsgált jelenség nem határozza meg a másik vizsgált jelenség előfordulását, csupán befolyásolja annak bekövetkezési valószínűségét. Egyértelmű például, hogy bizonyos pozíciók betöltéséhez bizonyos végzettség szükséges – itt nem sztochasztikus a kapcsolat a végzettség és a betöltött pozíció között. Ezzel szemben ha bizonyos bűncselekmények elkövetése bizonyos településtípusokon valószínűbb, más településtípusokon pedig kevésbé, akkor a kapcsolat egy adott bűncselekmény elkövetése és a társadalmi státusz között ebben az esetben sztochasztikus.

A leíró statisztikai eszközök megértése fontos alapját képezi a statisztikai következtetést szolgáló módszerek és eszközök megértésének.

■ 2. A VÁLTOZÓ, A MÉRÉSI SZINT ÉS AZ ELOSZLÁS

A leíró statisztika alapfogalma a változó. A változó különböző területeken némiképp eltérően értelmezhető, ezért fontos a változónak a leíró statisztikában alkalmazott jelentését pontosan definiálni. A változó a megfigyelt dolgok egyik jellemzője, amely két vagy több értéket (attribútumot) vehet föl. A változó fontos tulajdonsága, hogy értékei kölcsönösen kizárják egymást és kimerítők. A változó értékeinek kölcsönös kizárólagossága azt jelenti, hogy a változóra végzett minden megfigyelésünk esetén a változónak csak egy értéke rendelhető az adott megfigyeléshez, míg a változó értékeinek kimerítő jellege azt jelenti, hogy minden megfigyeléshez képesek vagyunk egy értéket hozzárendelni.

MI LEHET VÁLTOZÓ?

Az Országos Bírósági Hivatal honlapján szerepelnek ún. statisztikai évkönyvek. A 2017. év „Járásbíróságok" című fejezete tartalmazza az alábbi, a járásbíróságokon befejezett ügyeket mutató összefoglalást (*1. táblázat;* itt csak az összesítés egy részletét mutatjuk be).

1. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a járásbíróságoknál befejezett gazdasági peres ügyekben, törvényszékenként

Terület	Befejezett gazdasági peres ügyek, az eljárás időtartama						
	0–3 hó	3–6 hó	6–12 hó	1–2 év	2–3 év	3–5 év	5 év felett
Fővárosi Törvényszék	1689	783	673	432	172	105	19
Pécsi Törvényszék	129	59	96	43	9	4	–
Kecskeméti Törvényszék	119	56	55	51	19	7	–
Gyulai Törvényszék	55	22	11	8	–	–	–

Forrás: Bírósági statisztikai évkönyv 2017, „Járásbíróságok" fejezet, 1.26 tábla (részlet)

A táblázat két változó együttes eloszlását tartalmazza (az együttes eloszlásról alább, a változók összefüggéséről szóló részben részletesebben lesz szó). Mi ez a két változó, és tényleg változókról van-e szó a fent leírt definíció szerint?

Az egyik változó a befejezett gazdasági ügyek időtartama. A változó értékei: 0–3 hónap, 3–6 hónap, 6–12 hónap, 1–2 év, 2–3 év, 3–5 év, 5 év felett. Minden 2017-ben befejezett gazdasági peres ügy egy megfigyelés, minden befejezett ügyhöz hozzárendelhető egy eljárási időtartam, tehát a változó értékei kimerítők. A változó értékeinek kölcsönös kizárólagossága kapcsán már probléma merül fel: a pontosan 3, 6, 12 hónapig, és a 2 vagy 3 évig tartó eljárások besorolása a táblázat alapján nem egyértelmű (a megoldás az adatsor lábjegyzetében található: „A határértékek az alacsonyabb kategóriában szerepelnek").

A másik változó a terület (azaz a törvényszékek): ebben az értelemben a táblázat nem teljes, az eredeti táblázat az összes törvényszéket tartalmazza (értékei Magyarország törvényszékei). Így ez a változó is kimerítőnek tekinthető, mivel minden ügy besorolható egy törvényszékhez. Problémát jelenthet ugyanakkor ebben az esetben is a kölcsönös kizárólagosság: mi a helyzet az áthelyezett ügyekkel? Ezek hol szerepelnek, az ügyindítás helyén vagy az ügy lezárása helyén? Erre a kérdésre nem kapunk választ az adatbázisból.

A változó értékei különböző viszonyban állhatnak egymással, ez a viszony határozza meg a változó mérési szintjét (Babbie, 2003, 168–170). A változó mérési szintje azért fontos számunkra, mert ez alapján dönthető el, milyen statisztikai eljárás alkalmazható az adott változó esetén. Nominális mérési szintről beszélhetünk, ha a változó értékei egymás mellé rendeltek, közöttük sorrend sem állapítható meg. Ordinális mérési szintű a változó, ha értékei sorba rendezhetők, de az értékek közötti pontos távolság nem számszerűsíthető. Végül magas mérési szintről[1] beszélünk akkor, ha a változó értékei számszerűsíthetők, és így az értékpárok különbsége is számszerűsíthető.[2] A mérési szintek hierarchikusak, a legalacsonyabb mérési szint a nominális, magasabb az ordinális, és a legmagasabb a magas mérési szint. Általában azok az eljárások, amelyek egy alacsonyabb mérési szintű változó esetén használhatók, magasabb mérési szintű változók esetén is használhatók, fordítva viszont ez az állítás nem igaz. A változók mérési szintje általában lefelé könnyen módosítható, fordított irányba primer adatok hiányában ez csak közelítőleg vagy egyáltalán nem lehetséges.

[1] A magas mérési szintet egyes tankönyvek intervallum és arányskála mérési szintre bontják, azonban a legtöbb statisztikai eszköz használatához megfelelő az egységes alkalmazás.

[2] Egyes statisztikai programcsomagok vagy statisztikai adatbázisok az egyes változókat akkor is számkódok formájában tárolják, ha azok nominális vagy ordinális mérési szintűek, ennek oka azonban egyszerűen a hely- és időtakarékosság. Gondoljunk bele, ha a lakcímnyilvántartásban számkód helyett az adott személy neménél a nő, illetve férfi szó szerepel, az férfiak esetén legalább ötször, de akár százhatvanszor, nők esetén legalább kétszer, de akár hatvannégyszer annyi információt jelentene, ami nagy esetszám – a teljes népesség – esetén nagyon jelentős különbség.

MILYEN MÉRÉSI SZINTŰ A VÁLTOZÓ?

Az előbbi példánál maradva: a terület (törvényszék) változó értékei egymás mellé rendeltek, sorrend nem állítható fel közöttük, így ez a változó nominális mérési szintű. További szokásos társadalomtudományi példák a nominális mérési szintre: nem, felekezeti hovatartozás, etnikai csoport, családi állapot stb. A táblázat másik változója, az eljárás időtartama értékei sorba rendezhetők, de pontos különbség nem adható meg az értékek között, így ez a változó ordinális mérési szintűnek tekinthető. További szokásos társadalomtudományi példák az ordinális mérési szintre: legmagasabb iskolai végzettség, településtípus stb. Végül, visszatérve a korábbi példához, ha az eljárási időt nem az *1. táblázatban* szereplő módon, hanem például napban mérnénk, akkor az így létrejövő változó értékei már számszerűsíthetők lennének, tehát magas mérési szintű változóról beszélhetnénk ebben az esetben (az előbbi változó ennek az utóbbi változónak az ordinális mérési szintűvé alakított változata). További jellemző társadalomtudományi példák a magas mérési szintű változóra: életkor (évben mérve), településméret (például lakosságszám), jövedelem stb.

A változók további jellemzője a folytonosság. Folytonosnak nevezünk egy változót, amennyiben egy adott intervallumon belül bármilyen értéket felvehet. Ezzel szemben diszkrétnek nevezzük azt a változót, amely csak bizonyos értékeket vehet fel. A folytonosságot csak magas mérési szintű változók esetén érdemes vizsgálni. A változó folytonossága egyes esetekben szintén befolyásolja az alkalmazható eljárásokat.

Ha a mért jelenség megfelel a változó definíciójának, akkor a változóra vonatkozó megfigyeléseink összessége jellemezhető a változó eloszlásával. Az eloszlás nem más, mint a megfigyelt változó értékeinek gyakorisága (nominális vagy ordinális mérési szint esetén) vagy ezen értékek intervallumának gyakorisága (magas mérési szint esetén). Az eloszlás különböző tulajdonságokkal jellemezhető, illetve összevethető ún. elméleti eloszlásokkal (utóbbi nem tárgya e fejezetnek). Az eloszlás jellemző tulajdonságai: a középértéke (lásd részletesebben a középértékekről szóló 3. alfejezetben), a szóródása (lásd részletesebben a szóródásról szóló 4. alfejezetben) és a ferdesége. Nem minden mérési szint esetén értelmezhető azonban minden tulajdonság, illetve más-más mérési szinten más-más mérőeszközzel (mutatóval) jellemezhető az adott tulajdonság (ha egyáltalán értelmezhető).

A ferdeség például csak a legalább ordinális mérési szint esetén értelmezhető. Egy eloszlást szimmetrikusnak tekintünk, ha a középértékétől[3] felfelé vagy lefelé elmozdulva az eloszlás hasonló módon alakul; ferde minden eloszlás, amely ettől eltér. Ferdeség szempontjából megkülönböztetünk pozitív és negatív ferdeséget. Pozitív ferdeségnél néhány kiugró magas érték okozza az eloszlás aszimmetriáját, míg negatív ferdeség esetén néhány kiugró negatív érték okoz eltérést a szimmetriától. Fontos, hogy az eloszlás eltérése a szimmetrikusságtól nem hiba, csupán befolyásolja egyes eljárások alkalmazhatóságát.

[3] A középérték módusz, medián vagy átlag is lehet.

SZIMMETRIKUS VAGY FERDE ELOSZLÁS?

Folytatva a korábbi példát, a *1. ábra* a Fővárosi Törvényszékek járásbíróságain befejezett gazdasági peres ügyek megoszlását mutatja egy elképzelt „Seholsincs Törvényszékkel" összevetve.

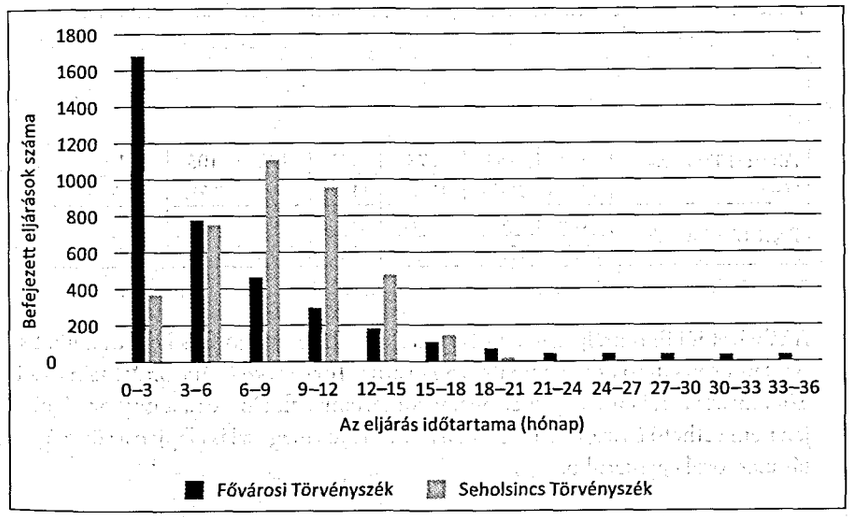

1. ÁBRA ■ A Fővárosi Törvényszék és az elképzelt „Seholsincs Törvényszék" alá tartozó járásbíróságok által befejezett gazdasági peres ügyeknek az eljárás időtartama szerinti megoszlása 2017-ben
Adatforrás: szintetikus adatok a Bírósági statisztikai évkönyv 2017, „Járásbíróságok" fejezete adatai alapján, valamint szimulált adatokkal

Az *1. ábra* alapján elmondható, hogy a Fővárosi Törvényszék járásbíróságain a gazdasági peres ügyek eljárási időtartama pozitívan ferde eloszlású, ugyanis látható, hogy kevés számú, de igen elhúzódó ügy bontja meg a szimmetriát. Ezzel szemben az elképzelt „Seholsincs Törvényszék" járásbíróságai által befejezett gazdasági peres ügyek eljárási időtartamának eloszlása közelít a szimmetrikushoz, mivel a legjellemzőbb eljárási időnek tűnő 6–9 hónaphoz viszonyítva mind a rövidebb, mind a hosszabb eljárási időtartamú ügyek száma hasonló módon csökken, távolodva ettől az időtartamtól (a szimmetriát csak a változó terjedelmének alsó határa bontja meg).

A változó eloszlása a gyakoriság mellett a százalékos megoszlással is jellemezhető. A százalékos megoszlás előnye, hogy különböző megfigyelésszám esetén is összehasonlíthatóvá teszi az eloszlásokat.

GYAKORISÁG ÉS SZÁZALÉKOS MEGOSZLÁS

A korábban már szereplő, a járásbíróságokon befejezett ügyeket mutató *1. táblázatnak* csak két sorát emeljük ki a *2. táblázatban*, a gyakoriság mellett a százalékos megoszlást is feltüntetve.

2. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a járásbíróságoknál befejezett gazdasági peres ügyekben a Fővárosi Törvényszéken és a Pécsi Törvényszéken (törvényszékenként a befejezett ügyek hosszának százalékos megoszlása)

Terület	Befejezett gazdasági peres ügyek, az eljárás időtartama							
	0–3 hó	3–6 hó	6–12 hó	1–2 év	2–3 év	3–5 év	5 év felett	Összesen
Fővárosi Törvényszék	1689	783	673	432	172	105	19	3873
	43,6%	20,2%	17,4%	11,2%	4,4%	2,7%	0,5%	100%
Pécsi Törvényszék	129	59	96	43	9	4	–	340
	37,9%	17,4%	28,3%	12,6%	2,6%	1,2%	–	100%

Forrás: Bírósági statisztikai évkönyv 2017, „Járásbíróságok" fejezet, 1.26 tábla (részlet)

A táblázat jól illusztrálja a gyakoriság és a százalékos megoszlás közötti különbséget. A jelentősen eltérő ügyszámmal bíró Fővárosi Törvényszék járásbíróságain és a Pécsi Törvényszék járásbíróságain az eljárás időtartamának eloszlása a gyakoriságok alapján nem vethető össze, ezzel szemben a százalékos megoszlás alapján az összehasonlítás már jóval egyszerűbb.

■ 3. A KÖZÉPÉRTÉKEK

A változók legjellemzőbb értékének bemutatása a középérték-mutató segítségével történhet. A változók a mérési szint és az eloszlás alakja függvényében különböző középérték-mutatókkal jellemezhetők. A hétköznapi gyakorlatban leggyakrabban használt középérték-mutató az átlag, de középérték-mutató még a módusz és a medián is.

A legkönnyebben értelmezhető mutató a módusz, amely a változó leggyakoribb értéke. Ez a középérték-mutató bármely mérési szint esetén használható, ugyanakkor ún. folytonos vagy folytonoshoz közelítő változók[4] esetén a használata nem célszerű. Folytonos vagy a folytonoshoz közelítő változó esetén a módusz értéke esetleges.

[4] A folytonos változó, mint korábban definiáltuk, olyan magas mérési szintű változó, amely egy adott intervallumon bármilyen értéket felvehet. A folytonoshoz közelítő az a változó, amely egy adott intervallumon „sok" értéket vehet föl, ahol a sok nagyságrendileg nem kisebb, mint a megfigyelések száma.

Jóval kevésbé könnyen érthető a medián meghatározása. A medián az értékek szerint sorba rendezett megfigyelések közül a középsőhöz tartozó érték. A mediánnál kisebb (illetve nagyobb) értékkel jellemezhető a megfigyelések éppen fele. Mivel a medián meghatározásához az adott változó értékei szerint sorba kell rendezni a megfigyeléseket, csak olyan változó esetén alkalmazható, amelynek értékei legalább sorba rendezhetők, azaz legalább ordinális (vagy magas) mérési szintűek.

Végül közismert középérték-mutató az átlag, az az érték, amelytől az összes megfigyelés összegzett eltérése éppen nulla. Az átlag kiszámítása a változó kapcsán végzett megfigyelések összegének a megfigyelések számával való elosztásával történik. Mivel a változó értékeit összegezni és osztani kell, csak magas mérési szintű változók esetén alkalmazható. Az átlag azonban érzékeny a kiugró értékekre (a ferde eloszlásra): néhány kiugróan magas vagy alacsony érték jelentős mértékben módosítja az átlagot (ezt a tulajdonságot szemlélteti az alábbi rövid keretes példa). Ez a tulajdonság azért okoz komoly problémát, mert a köztudatban az átlag középső értékként jelenik meg, így téves elképzelésekhez vezetheti a laikusokat.

A ferde eloszlás átlagot befolyásoló hatása

a) eset: nincs kiugró érték (szimmetrikus az eljárási idő megoszlása)

Y (a per eljárási ideje, hónap)	Gyakoriság a mintában	ΣYi
1 hónap	1	1
2 hónap	2	4
3 hónap	4	12
4 hónap	2	8
5 hónap	1	5
Együtt	n=10	Σyi=30

Átlagos eljárási idő: 30/10 = 3 hónap

b) eset: egyetlen kiugró érték (elhúzódó ügy)

Y (a per eljárási ideje, hónap)	Gyakoriság a mintában	Σyi
1 hónap	1	1
2 hónap	2	4
3 hónap	4	12
4 hónap	2	8
35 hónap	1	35
Együtt	n=10	Σyi=60

Átlagos eljárási idő: 60/10 = 6 hónap

Összefoglalásként bemutatjuk a megfelelő középérték-mutató megválasztásának algoritmusát *(2. ábra)*.

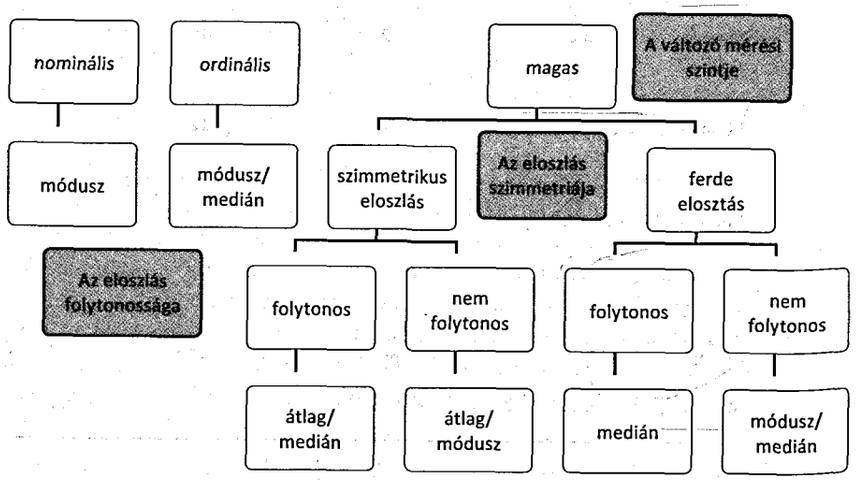

2. ÁBRA ■ A megfelelő középérték-mutató megválasztásának algoritmusa
Forrás: Németh–Simon, 2011, átdolgozva

■ 4. A SZÓRÓDÁS

Az eloszlások jellemzésének fontos mutatója a szóródás is. A szóródás azt adja meg, hogy a megfigyelések jellemzően mennyire térnek el a középértéktől. Miért fontos a szóródás? Miközben a középérték-mutatók megadják a változó eloszlásának legjellemzőbb értékét, önmagukban félrevezetők lehetnek. A szóródásmutatók kiegészítik az eloszlásra vonatkozó információt, így teljesebb képet adnak az adatról. A szóródás méréséhez használt mutatót a középérték-mutatókhoz hasonlóan a mérési szint, valamint az eloszlás alakja alapján érdemes megválasztani. Nominális mérési szint esetén az ún. kvalitatív változékonysági index használható, ezt azonban ritkán alkalmazzák, így ennek ismertetésétől eltekintünk (részletesen lásd Németh–Simon, 2011). Ordinális mérési szinttől használható a szóródás jellemzésére a megfigyelések terjedelme. Ordinális mérési szint esetén a változó terjedelme a változó a legkisebb és a legnagyobb megfigyelt értékével adható meg, míg magas mérési szintnél a legnagyobb és a legkisebb megfigyelt érték eltérésével számítható ki. A terjedelem rendkívül ingadozó lehet, mivel mindössze két (a legkisebb és a legnagyobb) megfigyeléstől függ, így például évenkénti adatok összehasonlítására vagy mintából származó adatok leírására nem alkalmas.

Szintén ordináis mérési szinttől alkalmazható az interkvartilis terjedelem. Ennek meghatározásához a megfigyeléseket a változó értékei szerint sorba kell rendezni, majd a megfigyelések legkisebb és legnagyobb negyedét elhagyva a középső 50% terjedelme adja az interkvartilis terjedelmet. Ez a mutató már jóval kevésbé ingadozó, mint a terjedelem.

A leggyakrabban alkalmazott szóródási mutató a szórás, amely csak magas mérési szintű változók esetén alkalmazható. A szórás az átlagtól vett átlagos négyzetes eltérés gyöke. A szórás kiszámításához felhasználjuk az átlagot, így ferde eloszlás esetén a használata nem javasolt, ilyenkor az interkvartilis terjedelem alkalmazása célravezetőbb.

■ 5. A VÁLTOZÓK ÖSSZEFÜGGÉSE

Eddig alapvetően változók egydimenziós eloszlásáról és az azt jellemző mérőszámokról volt szó. Ezeknek a megismerése elengedhetetlen az adatelemzéshez. Azonban a kutatások elsődleges célja legtöbbször a változók közötti kapcsolatok vizsgálata. Ennek során, bármilyen elemzési módszerről legyen is szó, alapvetően három kérdésre keressük a választ:

- Van-e kapcsolat a változók között? (A további kérdéseket akkor tesszük fel, ha erre a kérdésre igen a válasz.)
- Milyen erős ez a kapcsolat?
- Milyen természetű ez a kapcsolat, vagyis mi jellemzi a változók összefüggését?

A változók kapcsolatának vizsgálatakor általában ok-okozati kapcsolatokat szeretnénk feltárni, vagyis arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy változó okozza-e a másikat. Annak megfelelően, hogy egy változónak milyen szerepet szánunk magyarázó modellünkben,

megkülönböztetünk független vagy magyarázó változót (ok) és függő változót (okozat). Az, hogy egy feltételezett összefüggést vizsgálva melyik változó a független és melyik a függő, csak az elméleti háttér ismeretében és a két változó együttes figyelembevételével állapítható meg.

MAGYARÁZÓ ÉS FÜGGŐ VÁLTOZÓ SZEREP

Vizsgáljuk meg, hogy van-e együttjárás azonos súlyú bűncselekmények esetén az elítélt legmagasabb iskolai végzettsége és a rá kiszabott büntetés mértéke között! Itt a két változó (az elítélt legmagasabb iskolai végzettsége, valamint az elítéltre kiszabott büntetés mértéke) szerepei az időbeliség vizsgálatával egyértelműen meghatározhatók. Nagy biztonsággal kijelenthető, hogy az elítélt legmagasabb iskolai végzettsége előbb kap értéket, mint hogy a büntetést kiszabják, így az iskolai végzettség lesz a magyarázó változó, a kiszabott büntetés mértéke pedig a függő változó.

Vizsgáljuk meg, van-e együttjárás az alacsony jövedelműek településenkénti aránya és a vagyon elleni bűncselekmények népességhez viszonyított településenkénti aránya között, és határozzuk meg a változók szerepét!

Itt a két változó (az alacsony jövedelműek aránya településenként, valamint a vagyon elleni bűncselekmények népességhez viszonyított településenkénti aránya) között a magyarázó változó / függő változó szerep kiosztása nem egyértelmű. Sem az időbeliség, sem a logikai kapcsolat alapján nem lehet tisztázni a helyzetet. Elképzelhető, hogy az alacsony jövedelműek magasabb aránya növelheti a vagyon elleni bűncselekmények előfordulásának arányát (például ahol alacsonyabb jövedelmű emberek élnek, rosszabbak a lakások biztonsági berendezései, kisebb lehet a rendőri jelenlét stb., ami a vagyon elleni bűncselekmények valószínűségét növelheti). Ugyanakkor az is valószínű, hogy a bűncselekmények valami miatt magasabb aránya több mechanizmussal is hat az alacsonyabb társadalmi státuszúak arányának változására: aki sértettként vagyon elleni bűncselekmény áldozata, veszíthet jövedelméből (például őstermelők), aki elkövetőként jogerős büntetést tölt le emiatt – akár tartósabban is –, veszíthet jövedelméből.

Az oksági viszonyok teljes bizonyossággal való megállapítása azonban a társadalomtudományok esetében legtöbbször nehézségekbe ütközik. Ahhoz, hogy két változó kapcsolatát oksági viszonyként interpretálhassuk, vagyis azt mondhassuk, hogy az egyik okozza a másikat, három feltétel együttes fennállása szükséges. Az első az, hogy a két dolognak együtt kell járnia, vagyis kell valamilyen mértékű összefüggésnek lennie köztük. A második, hogy az oknak időben meg kell előznie az okozatot. A harmadik pedig, hogy a két dolog együttjárását ne lehessen egy harmadik változó hatásának tulajdonítani. A társadalomtudományokban az első két feltétel fennállását többé-kevésbé képesek vagyunk megállapítani, azonban a harmadik esetében komoly nehézségekbe ütközünk. A probléma valódi forrása, hogy ezekben a diszciplínákban legtöbbször nem lehetséges természettudományos értelemben vett kísérletek végrehajtása, vagyis a megismerés tárgyát nem lehet teljes mértékben kontroll alatt tartani.[5] Ez azzal is jár, hogy a legtöbbször nem zárható ki teljesen, hogy két változó együttjárását nem egy harmadik változó okozza. A társadalomtudományban ezért az oksági interpretációval óvatosan kell bánnunk.[6]

Hogyan lehet a változók közötti összefüggést vizsgálni? Ebben az esetben is a változók mérési szintje, valamint eloszlása határozza meg, hogy milyen statisztikai eszköz alkalmazható. A 3. *táblázat* összefoglalja, hogy különböző mérési szintű magyarázó, illetve függő változók esetén milyen fontosabb leíró statisztikai eszköz használható. A változók közötti összefüggést mérőszámmal is jellemezhetjük. Az ilyen mérőszámokat asszociációs mérőszámnak nevezzük. Az asszociációs mérőszámok kiválasztása is a változók mérési szintje alapján lehetséges (3. *táblázat*). Az asszociációs mérőszámokra általánosságban jellemző, hogy legalább az összefüggés erősségét leírják, és gyakran standardizált mérőszámok, azaz alkalmasak különböző változók közötti összefüggések erősségének összevetésére.

3. TÁBLÁZAT ■ Változók közötti összefüggések vizsgálatára használható eljárások a magyarázó, illetve függő változó mérési szintje szerint (zárójelben a módszerek kapcsán használt, az összefüggés erősségét jellemző [asszociációs] mérőszámok)[7]

	Mérési szint	Függő változó	
		Nominális/ordinális	Magas
Független változó	Nominális/ordinális	kereszttábla (Cramer-V)	lineáris regresszió (regressziós együttható) *varianciaanalízis (eta)*
	Magas	logisztikus regresszió, multinomiális regresszió (regressziós együttható, esélyhányados)	korreláció (korrelációs együttható) lineáris regresszió (regressziós együttható)

[5] A *legtöbbször* kitételt az indokolja, hogy például a panelvizsgálatok esetében lehetőség nyílhat tényleges ok-okozati kapcsolatok feltárására. Ezenkívül meg kell említenünk az ún. survey kísérleten alapuló vizsgálatokat, amelyek célja éppen az, hogy a társadalomtudományi diszciplínán belül modellezenek egy természettudományos kísérletet. Ilyen módszerrel végzett kutatás például Janky et al., 2018.

[6] Az okság természetének bemutatására egy egész fejezetet szentelt Babbie, 2003, 78–101.

[7] Ezek közül ebben a fejezetben a kereszttábla-elemzéssel, majd a *Statisztikai elemzések* című fejezetben a kétmintás t-próbával, a korrelációsszámítással és a lineáris regresszióval foglalkozunk.

■ 6. PÉLDA AZ ÖSSZEFÜGGÉSEK VIZSGÁLATÁRA: KÉT ALACSONY MÉRÉSI SZINTŰ (KATEGORÁLIS) VÁLTOZÓ KAPCSOLATA (KERESZTTÁBLA-ELEMZÉS)

Kereszttábla-elemzéskor két alacsony, maximum ordinális mérési szintű változó közötti kapcsolatot vizsgálunk. A módszer onnan kapta a nevét, hogy ilyenkor a két változó együttes eloszlását kereszttáblában mutatjuk be. Ismerkedés céljából kezdjük a legegyszerűbb, 2 × 2-es kereszttáblával, tehát egy olyan táblázattal, amelynek két sora és két oszlopa van.

PÉLDA A KERESZTTÁBLÁRA

Magyarország bíróságainak évkönyveit böngészve megtudhatjuk például, hogy a Legfelsőbb Bíróságon, illetve később a Kúrián az egyes években[8] milyen hosszú volt az eljárás a befejezett harmadfokú ügyekben. Most e változók *együttes eloszlását* fogjuk bemutatni *(4. táblázat)*. Az évek esetében a változó két kategóriája a következő lesz: 2011–2013 és 2015–2017. Az időtartam esetében a két érték: 0–6 hónap és fél évnél hosszabb idő.

4. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, megfigyelt gyakoriság (elemszám)

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	75	20	95
2015–2017	72	3	75
Összesen	147	23	170

Forrás: saját számítás a bírósági statisztikai évkönyvek alapján

Azt látjuk tehát, hogy a 2011 és 2013, valamint a 2015 és 2017 közötti időszak összesen 170 befejezett ügye közül 95 esett az első, míg 75 a második időszakra. A 170 ügy közül 147 legfeljebb fél év alatt ért véget, 23 pedig ennél tovább tartott. Ezeket az értékeket nevezzük a táblázat marginálisainak. Az előbbiek a sormarginálisok, az utóbbiak pedig az oszlopmarginálisok. A táblázatból például az is leolvashatjuk, hogy a 2015–2017-es időszakban három olyan eljárás volt, amely tovább tartott hat hónapnál.

Ezek az elemszámok nem alkalmasak arra, hogy a két változó közötti összefüggést vizsgáljuk, ahhoz ugyanis arányokra van szükségünk. A táblázatot kétféleképpen is százalékolhatjuk, attól függően, hogy a sor- vagy az oszlopmarginálist tekintjük-e 100%-nak. Az előbbit nevezzük sorszázaléknak, míg az utóbbit oszlopszázaléknak.

[8] A 2014-es adatok sajnos hiányoznak.

SOR- ÉS OSZLOPSZÁZALÉK

Lássunk először egy példát a sorszázalékra *(5. táblázat)!*

5. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, sorszázalék[9]

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	78,9%	21,1%	100,0%
2015–2017	96,0%	4,0%	100,0%
Összesen	86,5%	13,5%	100,0%

Forrás: saját számítás a bírósági statisztikai évkönyvek alapján

Vegyük észre, hogy mivel itt sorszázalékokról van szó, ezért itt az egy sorban lévő százalékok összege 100. Ebből a táblázatból például azt láthatjuk, hogy a 2011–2013 közötti időszakban az ügyek 78,9%-a legfeljebb fél évig tartott, 21,1%-uk pedig tovább. Az is elmondható, hogy az összes ügy 86,5%-a tartott maximum hat hónapig, 13,5%-uk ennél tovább. Ügyeljünk arra, hogy az előbbi százalékok megnevezése sorszázalék, az utóbbiaké viszont oszlopmarginális.

Most nézzük meg ugyanezt a táblázatot oszlopszázalékokkal *(6. táblázat)!*

6. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, oszlopszázalék[10]

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	51,0%	87,0%	55,9%
2015–2017	49,0%	13,0%	44,1%
Összesen	100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: saját számítás a bírósági statisztikai évkönyvek alapján

Mivel oszlopszázalékokat számoltunk, ezért itt az egy oszlopban lévő oszlopszázalékok összege adja ki a 100%-ot. A táblázatból például leolvasható, hogy a fél évnél hosszabb ideig tartó eljárások 87%-a esett a 2011 és 2013 közötti időszakra, míg 13%-uk 2015 és 2017 között zajlott. Ezenkívül az is, hogy az összes eset 44,1%-a jutott a 2015–2017 közötti időszakra. Itt is figyeljünk rá, hogy az előbbi százalékok megnevezése oszlopszázalék, az utóbbiaké pedig sormarginális.[11]

[9] A 78,9% például úgy jön ki, hogy az ehhez a cellához tartozó gyakoriságot (75) elosztjuk a sormarginálissal (95), majd az eredményt megszorozzuk százzal.

[10] Az 51% például úgy jön ki, hogy az ehhez a cellához tartozó gyakoriságot (75) elosztjuk az oszlopmarginálissal (147), majd az eredményt megszorozzuk százzal.

[11] A sor- és oszlopszázalékokon kívül van még lehetőség ún. totálszázalékok használatára. Ezek azt mutatják, hogy a teljes sokaságban/mintában mekkora az egyes cellákba esők aránya. Például az 1. sor 1. cellájában lévő 75-öt a teljes elemszámhoz (170) viszonyítva elmondható: az összes ügy 44%-ára jellemző, hogy 2011 és 2013 között zárult le és legfeljebb fél évig tartott.

■ 7. FÜGGETLENSÉG, SZTOCHASZTIKUS ÉS FÜGGVÉNYSZERŰ (DETERMINISZTIKUS) KAPCSOLAT

A változók között háromféle kapcsolat lehet: függetlenség, sztochasztikus és determinisztikus kapcsolat (lásd korábban). Mielőtt részletesen bemutatnánk, hogy ezek mit jelentenek, ismerkedjünk meg néhány fontos fogalommal!

Egy sokaság egységeit különféle tulajdonságaik felsorolásával tudjuk jellemezni, ezek voltak a változók és azok értékei (attribútumai), amiről korábban esett már szó. Ezeknek az értékeknek a mentén definiálhatunk részsokaságokat. Ezekhez akkor jutunk, ha a vizsgált sokaság egységeinek valamely közös tulajdonságát rögzítjük. A példánkban ilyenek a következők: a 2011–2013 közötti, a 2015–2017 közötti, a legfeljebb hat hónapig tartó és az ennél tovább folyó ügyek részsokasága.

A kereszttáblában találunk feltétel nélküli és feltételes megoszlásokat. Az előbbi a fősokaság egységeinek valamely változó szerinti megoszlása, vagyis a kereszttábla marginálisa. A 3. *táblázatban* az ügyek időszak vagy időtartam szerinti megoszlása a feltétel nélküli megoszlás. A feltételes megoszlások ezzel szemben a sorszázalékkal vagy oszlopszázalékkal kifejezett megoszlások. Itt tehát az egyes részsokaságokon belüli megoszlásról van szó, például az időszak változó megoszlása a mellett a feltétel mellett, hogy az ügy fél év alatt sem zárult le.

Elevenítsük fel a szóródás fogalmát: a szóródás tág értelemben azt fejezi ki, hogy a változó értékei mennyire különböznek egymástól. Ezt felhasználva elmondható, hogy a feltétel nélküli megoszlások mindig szóródók, hiszen ha egy vizsgált változó csak egyetlen értéket vesz fel, akkor nincsen értelme e változó vizsgálatának. A feltételes megoszlások azonban nem szükségképpen szóródók, mivel – példánkhoz visszatérve – előfordulhatna az az eset, hogy a 2011–2013 közötti ügyek mindegyike tovább tartott fél évnél.

Ezekkel a fogalmakkal felvértezve jól meg tudjuk határozni, hogy mi a függetlenség. Függetlenség esetén minden feltételes megoszlás egyforma, és ezek így persze megegyeznek a feltétel nélküli megoszlással.

PÉLDA A FÜGGETLENSÉGRE

Az 5. *táblázatban* azt láttuk, hogy a sokaságunkban 86,5% azon ügyek aránya, amelyek 0–6 hónap alatt értek véget, és 13,5% azoké, amelyek ennél tovább tartottak. Akkor beszélnénk függetlenségről, ha azt találnánk, hogy 2011–2013 között is az ügyek 86,5%-a esne a rövidebb idő alatt véget érő és 13,5% a hosszabb ideig tartó kategóriába, és a másik időszakban is pontosan ezeket az arányokat találnánk. Ebben az esetben az 5. *táblázat* így nézne ki *(7. táblázat)*:

7. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, feltételezett függetlenség esetén, sorszázalék

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	86,5%	13,5%	100%
2015–2017	86,5%	13,5%	100%
Összesen	86,5%	13,5%	100%

A 7. *táblázatból* jól látható, hogy itt a feltételes megoszlások (a sorszázalékok) teljesen megegyeznek egymással, és így megegyeznek a feltétel nélküli megoszlással (az oszlopmarginálisokkal).

Beszéljünk most a másik végletről, vagyis arról, amikor a változók között olyan erős összefüggés van, hogy azok teljes mértékben, determinisztikusan meghatározzák egymást. Ezt nevezzük függvényszerű kapcsolatnak. Ilyen kapcsolat esetén bár a feltételes megoszlások nem egyeznek meg egymással, nem is szóródók.

PÉLDA A FÜGGVÉNYSZERŰ KAPCSOLATRA

Függvényszerű, vagy más szóval determinisztikus kapcsolat esetén az 5. *táblázat* így nézne ki *(8. táblázat)*:

8. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, feltételezett függvényszerű kapcsolat esetén, sorszázalék

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	0%	100%	100%
2015–2017	100%	0%	100%

Ebben az esetben minden 2011–2013 közötti ügy fél évnél tovább tartott, míg minden 2011–2013 közötti maximum hat hónap alatt lezárult. Ilyenkor az egyik változó ismeretében pontosan megadható a másik. Ha tudjuk, hogy egy ügy mikor zajlott, akkor pontosan meg tudjuk mondani, hogy az 0–6 hónapig vagy 6 hónapnál tovább tartott.

Minden olyan kapcsolat, amely nem független és nem függvényszerű, a sztochasztikus kapcsolatok csoportjába tartozik. Ebben az esetben tehát nem minden feltételes megoszlás egyforma, és a feltételes megoszlásokon belül van szóródás. Ilyen esetben azt mondhatjuk, hogy a független változó nem határozza meg teljesen, de befolyásolja a függő változót.

VAN-E EGYÜTTJÁRÁS A NEM ÉS A BÜNTETÉS FELFÜGGESZTÉSE KÖZÖTT?
Az Országos Bírósági Hivatal honlapján közli a jogerősen befejezett büntetőeljárások terheltjeinek egyes statisztikai adatait. Az adatok között szerepel a jogerős határozattal befejezett büntetőeljárások felnőttkorú terheltjeinek megoszlása a főbüntetés felfüggesztése és nemek szerint *(9. táblázat)*.

9. TÁBLÁZAT ■ A jogerős határozattal befejezett büntetőeljárások felnőttkorú terheltjeinek megoszlása a főbüntetés felfüggesztése és nemek szerint

	Férfi	Nő	Összesen
Felfüggesztett	42,7%	28,4%	41,1%
Nem felfüggesztett	57,3%	71,6%	58,9%

Forrás: a büntetőeljárások terheltjeinek statisztikai adatai az Országos Bírósági Hivatal honlapján

A táblázatban szereplő változók: a főbüntetés felfüggesztése (nominális), a terhelt neme (nominális). A független változó a nem, mivel annak értéke előbb rögzül, mint a felfüggesztésé. A táblázatban százalékos megoszlást látunk. A független változó (nem) értékein belül (férfiak, illetve nők esetén) a függő változó (felfüggesztés) eloszlása eltér. Azaz a nők büntetését a férfiakétól eltérő arányban függesztik fel, pontosabban nők esetén 14,3% ponttal kisebb arányban függesztik fel a főbüntetést, mint a férfiaknál.

Ez azt jelenti, hogy közvetlen oksági kapcsolat van a nem és a felfüggesztés között? Ezt nem jelenthetjük ki, mivel a férfiak és a nők valószínűleg eltérő súlyú és módozatú bűncselekményt követnek el, ami közvetlenül magyarázhatja az eltérő felfüggesztési arányt.

■ 8. A VÁLTOZÓK KÖZÖTTI KAPCSOLAT MEGLÉTÉNEK TESZTELÉSE: A KHI-NÉGYZET PRÓBA

Ahogy korábban már szó volt róla, két változó közötti kapcsolat vizsgálatakor az első kérdés, amelyre választ szeretnénk kapni, az az, hogy van-e kapcsolat a változók között.

VALÓBAN VAN KAPCSOLAT A VÁLTOZÓK KÖZÖTT?
A *4. táblázatban* láthattuk, hogyan nézne ki a két vizsgált változónk együttes eloszlása, ha függetlenek lennének egymástól. Tegyük fel, hogy a kereszttáblánk ehhez képest így néz ki *(10. táblázat)*:

10. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama a befejezett harmadfokú fellebbezési ügyekben időszakonként, hipotetikus eloszlás, sorszázalék

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	86,4%	13,6%	100,0%
2015–2017	86,6%	13,4%	100,0%
Összesen	86,5%	13,5%	100,0%

Ha ezt a táblát összevetjük a függetlenség esetén várható gyakoriságokkal, akkor azt láthatjuk, hogy a különbség nagyon-nagyon kicsi. Ezek a változók azért még függetlenek? A függetlenségtől való ilyen kis eltérés is elég annak állításához, hogy a változók összefüggnek?

A válasz több dologtól függ. Először is attól, hogy a felmérésünk teljes körű vizsgálat, vagy pedig mintán alapul. Ha teljes körű a vizsgálat, akkor bármennyire kevéssé tér is el az együttes eloszlás a függetlenségtől, azt kell mondanunk, hogy a változók összefüggnek.[12] Ha azonban mintával van dolgunk, akkor – ahogy erről már sok szó esett ebben és a korábbi fejezetekben is – a mérésünkben van bizonytalanság. Ilyenkor el kell döntenünk, hogy a különbség nagy valószínűséggel pusztán ennek a bizonytalanságnak köszönhető-e vagy sem. Másképpen fogalmazva: azt, hogy a változók összefüggnek (hiszen az együttes eloszlás eltér a függetlenségtől), általánosíthatjuk-e az alapsokaságra? Ennek az eldöntésére hipotézisvizsgálatot fogunk végezni. A statisztikai hipotézisvizsgálatok logikájáról *A statisztikai megközelítés* című fejezetben részletesen volt már szó. Attól függően, hogy mi a statisztikai nullhipotézisünk, vagyis mit akarunk vizsgálni, különböző fajta teszteket alkalmazunk. Fontos azonban látni, hogy ezek mind ugyanazon az elven alapulnak.

Ebben a helyzetben a mi statisztikai nullhipotézisünk az, hogy a változók függetlenek. Fontos itt is hangsúlyozni, hogy ez a nullhipotézis a populációra vonatkozik (és nem a mintára)! A hipotézisvizsgálat lépései a következők:[13]

1. Megfogalmazzuk a statisztikai nullhipotézist és ellenhipotézist.
2. Kiválasztjuk a megfelelő statisztikai próbát, amelynek segítségével tesztelni tudjuk az előbbieket.
3. Meghatározzuk *A statisztikai megközelítés* című fejezetben részletesen tárgyalt elsőfajú hiba nagyságát. Ezt más szóval szignifikanciaszintnek nevezzük. Ahogy már korábban is szó esett róla, a társadalomtudományokban a leggyakrabban használt szignifikanciaszint az 5%.
4. Kiszámítjuk a megfelelő hipotézisvizsgálathoz tartozó tesztstatisztikát (ezt általában megteszi helyettünk a megfelelő program).

[12] Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az összefüggés szakmailag biztosan nem lesz jelentős.
[13] A hipotézisvizsgálatról bővebben lásd Freedman et al., 2005.

5. Meghatározzuk a tesztstatisztikához tartozó statisztikai szignifikanciát vagy más néven a *p*-értéket (általában ezt is a statisztikai programcsomag számolja ki).
6. Ezután döntünk arról, hogy megtartjuk vagy elvetjük-e a nullhipotézist. Ha ez a statisztikai szignifikancia kisebb, mint a választott szignifikanciaszint (elsőfajú hibaszint), akkor elvetjük a nullhipotézist, ha pedig egyenlő vagy nagyobb, akkor elfogadjuk. Fontos, hogy amikor a nullhipotézis elfogadjuk vagy elvetjük, akkor nem azt mondjuk, hogy a nullhipotézis igaz vagy hamis, csak azt, hogy nincsen okunk elvetni vagy elfogadni azt.

PÉLDA A HIPOTÉZISVIZSGÁLATRA

A Kúria 2013-ban elfogadott középtávú (öt évre szóló) intézményi stratégiája célul tűzte ki többek közt a minél naprakészebb ítélkezést (Kende, 2014). Kutatási kérdésünk az, hogy a bírósági ügyforgalmi adatok alapján megvalósult-e ez a cél, azaz időben gyorsabbá vált-e az ítélkezés, nőtt-e az időbeli hatékonyság a Kúrián 2015 és 2017 között a 2011 és 2013 közötti időszakhoz képest. *A statisztikai megközelítés* című fejezetben leírtak alapján itt egy igazságszolgáltatási működési reform általános hatására vagyunk kíváncsiak, és adatainkat a vizsgált mechanizmus által potenciálisan generálható összes adat egy mintájának tekintjük, éppen ezért hipotézisvizsgálatot végzünk, hogy kutatási kérdésünkre választ adhassunk.

Elevenítsük fel a két változó együttes eloszlását *(11. táblázat)!*

11. TÁBLÁZAT ■ Az eljárás időtartama és az ítélkezési időszak együttes megoszlása, megfigyelt gyakoriság[14]

	0–6 hónap	Fél évnél hosszabb	Összesen
2011–2013	75	20	95
2015–2017	72	3	75
Összesen	147	23	170

Forrás: saját számítás a bírósági statisztikai évkönyvek alapján

A kérdésünk, hogy a változók összefüggnek-e.[15] Statisztikai nullhipotézisünk az, hogy a változók a populációban függetlenek egymástól, míg ellenhipotézisünk az, hogy összefüggnek (1. lépés). Ennek a nullhipotézisnek a tesztelésére ún. khi-négyzet próbát alkalmazunk (2. lépés). Az elsőfajú hiba nagyságát, vagyis a szignifikanciaszintet 5%-ban határozzuk meg (3. lépés). Most következik a tesztstatisztika kiszámítása (4. lépés). A khi-négyzet próba azon alapul, hogy a megfigyelt gyakoriságokat *(7. táblázat)* a függetlenség esetén várható gyakoriságokhoz viszonyítja, kiszámításának részleteitől azonban itt eltekintünk. A tesztstatisztika értékének a példában hivatkozott esetben 10,42 adódik. Most következik a *p*-érték megállapítása (5. lépés). Ehhez a tesztstatisztika-értékhez két kétértékű változó összefüggésének vizsgálata esetén 0,0012 szignifikanciaérték tartozik. Ez azt jelenti, hogy annak valószínűsége, hogy ha egy olyan populációból vennénk mintát, ahol a változók függetlenek, akkor 10,42-es vagy ennél nagyobb khi-négyzet érték éppen 0,0012 valószínűséggel, vagyis a minták mintegy egy ezrelékében fordulna elő. Most következik a döntés a nullhipotézisről (6. lépés). A hipotézisvizsgálat lépéseinek leírásánál elmondtuk, hogy ha a szignifikancia kisebb lesz, mint a szignifikanciaszint (0,05), akkor el fogjuk vetni a nullhipotézist. Mivel ez a feltétel itt teljesül, így teszünk, és elmondhatjuk, hogy az adataink nagy valószínűséggel olyan populációból származnak, ahol ezek a változók összefüggnek egymással. Gondoljunk bele, hogy ha a szignifikancia (*p*-érték) kisebb, mint 5%, az azt jelenti, hogy azt feltételezve, hogy a mintánk egy olyan sokaságból származik, ahol a változóink függetlenek, 5%-nál is kisebb az esélye, hogy a mintánkban jellemző (vagy annál) nagyobb különbséget kapjuk.

[14] Ez a táblázat megegyezik a *4. táblázattal.*

[15] Itt is fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ez a kérdésünk nem a mintára, hanem a populációra vonatkozik. A mintát mindig csak arra használjuk, hogy a populációról mondjunk, megtudjunk valamit.

Még egy dologra szeretnénk felhívni a figyelmet. Ha a megfigyelt gyakoriságainkat tízzel megszoroznánk, de a változók megoszlása azonos lenne, akkor a khi-négyzet értéke is a tízszeresére nőne. Ez pedig azzal a következménnyel jár, hogy rögzített szignifikanciaszint mellett sokkal nagyobb eséllyel döntünk a nullhipotézis elvetése mellett. Emlékezzünk vissza rá, hogy megfigyeléseink bizonytalansága (a standard hiba) is csökkent az elemszámmal. A khi-négyzet próba e tulajdonságát elemszámfüggőségnek nevezik.[16] Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy ha nagy mintákkal dolgozunk, ami a társadalomtudományi kutatások kérdőíves felmérései esetében gyakran előfordul, akkor a khi-négyzet próba alapján a legtöbbször azt fogjuk találni, hogy a változóink nagy valószínűséggel összefüggnek a populációban. Vagyis bár a különbség statisztikailag szignifikáns lesz, szakmailag még nem biztos, hogy az.[17] Annak eldöntésére, hogy ez az összefüggés szakmai értelemben is lényeges-e, hatásnagyság-mutatókat fogunk alkalmazni. Ezek a hatásnagyság-mutatók azt fogják megmutatni, hogy összefüggésünk hol helyezkedik el a függetlenség és a determinisztikus kapcsolat által kifeszített képzeletbeli kontinuumon. Fontos megjegyeznünk, hogy a hipotézisvizsgálatokkal ellentétben a hatásnagyság-mutatók nem függnek az elemszámtól.

[16] Minden más statisztikai hipotézisvizsgálat is elemszámfüggő, vagyis nagyobb elemszám mellett nagyobb a valószínűsége a nullhipotézis elvetésének.

[17] Erről volt szó *A statisztikai megközelítés* című fejezet *A statisztikai hipotézisvizsgálat használati elvei* című részében.

■ 9. A KAPCSOLAT ERŐSSÉGE: A CRAMER-FÉLE V ASSZOCIÁCIÓS MÉRŐSZÁM

A kereszttábla-elemzés esetén az egyik gyakran használt hatásnagyságmutató az ún. Cramer-féle V asszociációs mérőszám, amelynek képlete a következő:

$$Cr's\ V = \sqrt{\frac{\chi^2}{n(k-1)}}$$

– χ^2 az adott táblázatra jellemző tesztstatisztika-érték,
– k az oszlopok és a sorok száma közül a kisebbik,
– n pedig a minta elemszáma.

A Cramer-féle V mérőszám –1 és 1 közötti értékeket vehet fel, ahol a 0 jelenti azt, hogy a változók függetlenek egymástól, a –1, illetve az 1 pedig azt, hogy közöttük determinisztikus kapcsolat áll fent.

A szakirodalomban nincsen egyezményes megállapodás arról, hogy a Cramer-féle V milyen értékeinél mondjuk, hogy a kapcsolat gyenge, közepes vagy erős. A hatáserősség megállapítására rengetegféle hüvelykujjszabály létezik. A hüvelykujjszabályok tulajdonképpen ajánlások, amelyek nem statisztikai törvényszerűségeken, hanem sok-sok kutató hosszú évtizedek alatt szerzett tapasztalatán alapulnak. Használatuk sokszor segíti ugyan a könnyebb eligazodást, azonban éppen annyira korlátozó is tud lenni, ráadásul könnyen mechanikus gondolkodáshoz vezethet. Éppen ezért itt most nem adunk meg ilyen határokat, és arra biztatjuk az olvasót, hogy a kereszttábla alapos elemzése után maga döntse el, hogy kutatási kérdése szempontjából a kapott eredmények szakmailag szignifikánsak-e.[18]

PÉLDA A CRAMER-V HASZNÁLATÁRA

Térjünk vissza a *7. táblázatban* szereplő példára. Megállapítottuk, hogy a két változó összefüggése szignifikáns, de még nem tudjuk, hogy milyen erős ez az összefüggés, azaz mekkora a hatáserősség. Az összefüggés erősségének meghatározása érdekében számítsuk ki a Cramer-V értékét! Esetünkben a számítás a következőképpen néz ki:

$$Cr's\ V = \sqrt{\frac{\chi^2}{n(k-1)}} = \sqrt{\frac{10{,}42}{170 \cdot (2-1)}} = 0{,}25$$

A Cramer-V értéke tehát 0,25, ami semmiképpen nem tekinthető elhanyagolhatónak (0-nál jelentősen nagyobb), de nem is tűnik nagyon erősnek (1-nél jóval kisebb).

[18] Ehhez a témához kapcsolódva a különféle hatásnagyságmutatók interpretálásáról lásd Ellis, 2010, 31–44.

A hatáserősség-mutatók értelmezéséhez még egy dolgot fontos szem előtt tartani. A társadalomban rengeteg sztochasztikus viszony fedezhető fel, azonban, a természettudományoktól eltérően, a vizsgálat tárgyából következően legtöbbször nem számíthatunk a determinisztikushoz közel eső összefüggésekre.

■ 10. STATISZTIKAI ADATOK ÁBRÁZOLÁSA

A leíró statisztikai elemzés mellett gyakran kerül sor az adatok ábrázolására is. Ez kiemelt figyelmet követel, mivel az olvasók gyakran az adatábrázolásokat veszik először szemügyre. Ebben a fejezetben csak a legfontosabb alapelvekre hívjuk fel a figyelmet. Kelleher és Thorsten tíz javaslatban foglalta össze (korábbi szerzők ajánlásait is figyelembe véve) a statisztikai adatok tudományos publikációban történő ábrázolásával szemben megfogalmazható elvárásokat (Kelleher–Thorsten, 2011). A szerzők javaslatai közül azokat tekintjük át, amelyek az e fejezetben szereplő adatelemzési technikák mellett értelmezhetők vagy általánosabb érvényűek. A szerzők egyik általános javaslata, hogy olyan egyszerű ábrát használjunk az adott információk célszerű átadása érdekében, amilyen egyszerűt csak lehet. A másik hasonlóan általános ajánlás, hogy a színeket a változó mérési szintjének, illetve a hangsúlyozni kívánt tulajdonságnak megfelelően válasszuk meg. Nominális mérési szint esetén érdemes eltérő, kontrasztos színeket alkalmazni, magasabb mérési szint esetén egy szín árnyalatait használjuk. Két szín árnyalatait használjuk, ha az átlagtól való eltérést kívánjuk hangsúlyozni (ebben az esetben az átlag körüli érték kapjon világos, semleges színt, míg a magas és alacsony értékek legyenek sötétek).

OSZLOPDIAGRAM

A korábban már szereplő nominális mérési szintű változó, a törvényszékek megoszlását hatékonyan és egyszerűen mutathatjuk be oszlopdiagram segítségével *(3. ábra)*. Az ábrafelirat tartalmazza az adatok pontos forrását, ami az adatok visszakereshetősége miatt fontos. Az oszlopfeliratok lehetővé teszik a pontos értékek idézését. A diagramtípus kapcsán érdemes megjegyezni, hogy a háromdimenziós változat az eltérések meghatározásának elbizonytalanítása miatt kerülendő.

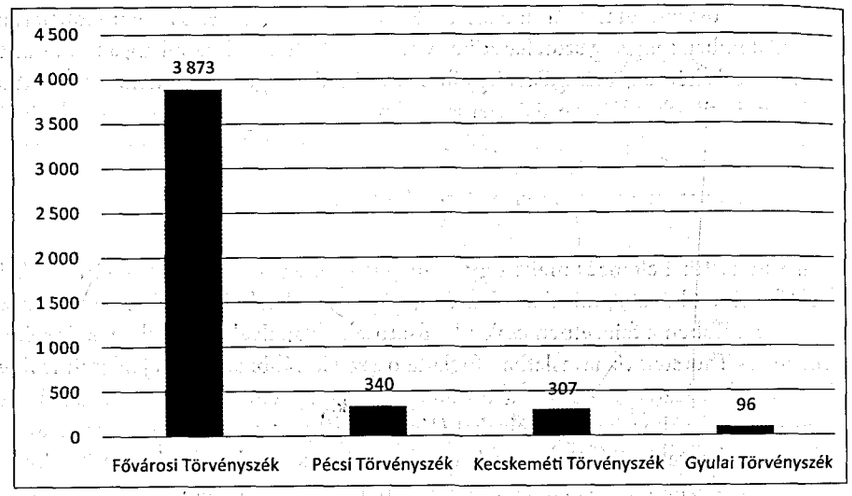

3. ÁBRA ■ Befejezett gazdasági peres ügyek száma egyes törvényszékek járásbíróságain 2017-ben
Adatforrás: Bírósági statisztikai évkönyv 2017, „Járásbíróságok" fejezet

A szerzők további javaslata szerint érdemes a grafikus kódolásnál figyelembe venni a kódolandó tulajdonság sajátosságait, valamint az ábrázolás pontosságának igényét. Jellemző például, hogy az emberek általában könnyeben állapítják meg távolságok pontos különbségeit, mint színárnyalatokét vagy vonalvastagságokét. Ezért amennyiben egyedi eltéréseket kívánunk ábrázolni (vagy hangsúlyozni), érdemes inkább vonalhosszal vagy pozícióval kifejezni az eltéréseket (például oszlopdiagrammal vagy pontdiagrammal), míg a bonyolultabb mintázatokat vagy relatív eltéréseket – ahol a pontos eltérés kevésbé fontos vagy nem is meghatározható – ábrázolhatjuk színárnyalatokkal, vonalvastagsággal, buborékdiagrammal (például ordinális változók mediánértékeit statisztikai térképen). Végül a szerzők néhány konkrét javaslata: a tengelyek terjedelmét magas mérési szintű változók esetén azonos változóknál azonos módon határozzuk meg több ábra alkalmazása során; oszlopdiagramok, hisztogramok esetén a függőleges tengely minden esetben 0-nál kezdődjön. Csak akkor válasszuk tengelyterjedelemnek a megfigyelések terjedelmét, ha kifejezetten az eltérések bemutatását tartjuk fontosnak. Ezekhez a javaslatokhoz hozzátehetjük még az ábrázolt adatok forrásának közlését mint követelményt.

SZÍNKÓDOLÁS

	0–3 hó	3–6 hó	6–12 hó	1–2 év	2–3 év	3–5 év	5 év felett
Fővárosi Törvényszék							
Pécsi Törvényszék							
Kecskeméti Törvényszék							
Gyulai Törvényszék							
Miskolci Törvényszék							
Szegedi Törvényszék							
Székesfehérvári Törvényszék							
Győri Törvényszék							
Debreceni Törvényszék							
Egri Törvényszék							
Szolnoki Törvényszék							
Tatabányai Törvényszék							
Balassagyarmati Törvényszék							
Budapest Környéki Törvényszék							
Kaposvári Törvényszék							
Nyíregyházi Törvényszék							
Szekszárdi Törvényszék							
Szombathelyi Törvényszék							
Veszprémi Törvényszék							
Zalaegerszegi Törvényszék							

50% 25% 0%

4. ÁBRA ■ Az eljárás időtartama és helyszíne közötti összefüggés gazdasági peres ügyekben
Adatforrás: Bírósági statisztikai évkönyv 2017, „Járásbíróságok" fejezet; saját ábra, színkódolás törvényszékenkénti százalékos megoszlás alapján

A színkódolás kevésbé megszokott ábrázolási mód, de nagy táblák esetén könnyen áttekinthető módon mutatja be az összefügéseket. A *4. ábrán* jól látszik, hogy melyik törvényszéknél rövidebb az eljárási idő és hol húzódik el, de a pontos eltérések nem ítélhetők meg.

Összefoglalva: Mack azt javasolja Tufte alapján (Tufte, 1997, 53), hogy az alábbi kérdéseket tegyük fel minden adatábrázolás kapcsán: az ábrázolás az igazságot fedi-e fel; az ábrázolás pontos-e; az adatok megfelelően dokumentáltak-e; az ábrázolás elkerüli-e az adatok félreértelmezésének lehetőségét; közöltük-e a megfelelő összehasonlítási alapot és kontextust (Mack, 2018).

■ 11. ÖSSZEGZÉS

Jelen fejezetben az adatok bemutatásához használható leíró statisztikai eszközök közül mutattuk be a legfontosabbakat.

Definiáltuk a változó fogalmát, a változó kritériumait. Meghatároztuk a változó értékeinek egymáshoz való viszonya alapján a mérési szinteket, amelyek a továbbiakban az egyes elemzési eszközök kiválasztásának alapjául szolgálnak. Foglalkoztunk azzal, hogyan lehet megtalálni a változó eloszlásának legjellemzőbb értékét a mérési szintnek és az eloszlás sajátosságának figyelembevételével, a középérték-mutatókat segítségül hívva. A változó legjellemzőbb értéke azonban nem elegendő a változó eloszlásának bemutatására, ezért bevezettük a jellemző értéktől tapasztalt jellemző eltérést mérő szóródási mutatókat, amelyek megválasztását szintén a mérési szinthez és az eloszlás alakjához kötöttük.

Öt alfejezetben foglalkoztunk a változók közötti összefüggések vizsgálatával. Meghatároztuk a függő és a független változó fogalmát és rámutattunk az együttjárás és az okság közötti eltérésre. Bemutattuk, hogyan lehet megvizsgálni hipotézisvizsgálat segítségével, hogy egy együttjárás lehet-e a véletlen következménye, továbbá megmutattuk azt is, hogyan lehet az együttjárás erősségét jellemezni asszociációs mérőszámmal. Rámutattunk, hogy a szignifikáns (tehát valószínűleg nem a véletlen folytán kialakuló) kapcsolat szakmai szempontból nem biztos, hogy jelentős. Utóbbi szempont csak az összefüggés erősségének értékelésével értékelhető. Végül külön alfejezetben összegyűjtöttünk néhány javaslatot az adatok grafikus ábrázolására vonatkozóan, amelyekkel az adatábrázolás objektivitását és világosságát igyekeztünk segíteni.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Earl (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Ellis, Paul D. (2010): *The Essential Guide to Effect Sizes. Statistical Power.* Cambridge, Cambridge University Press.

Freedman, David – Pisani, Robert – Purves, Roger (2005): *Statisztika* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Typotex.

Mack, Chris A. (2018): *How to Write a Good Scientific Paper.* Bellingham–Washington, SPIE Press.

Németh Renáta – Simon Dávid (2011): *Társadalomstatisztika. Egyetemi jegyzet.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

BARNA ILDIKÓ

STATISZTIKAI ELEMZÉSEK

■ BEVEZETÉS

Ebben a fejezetben először a magas mérési szintű változók közötti kétdimenziós kapcsolatok vizsgálatával ismerkedünk meg. Ezután a többváltozós elemzések világába kalauzoljuk az olvasót. Előbb egy interpretációs modellről, az ún. Lazarsfeld-paradigmáról lesz szó, majd a lineáris regresszióelemzéssel foglalkozunk. A fejezet nagyban épít *A statisztikai megközelítés* és a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetben írottakra.

■ 1. MAGAS MÉRÉSI SZINTŰ VÁLTOZÓK KÖZÖTTI KÉTDIMENZIÓS KAPCSOLATOK VIZSGÁLATA

1.1. Két átlag összehasonlítása: kétmintás t-próba

A kutatási terv című fejezetben volt szó ingyenesen hozzáférhető nemzetközi adatbázisokról, többek között az *European Social Survey*ről (ESS), amely egy kétévente elvégzett nagymintás kérdőíves nemzetközi kutatás. A kutatás első hullámára 2002-ben került sor. Az ESS kérdőívei két részből, egy alapkérdőívből és egy tematikus kérdőívből állnak. Az előbbi olyan kérdéseket tartalmaz, amelyeket minden hullámban lekérdeznek, míg az utóbbi témája hullámról hullámra változik. A részt vevő országok köre rendkívül széles: például 2016-ban 23 ország vett részt a kutatásban.[1] A gazdag tematikus sokszínűségen kívül az ESS-vizsgálatok nagy előnye, hogy még az általában szigorú módszertannal készülő nemzetközi kutatásokhoz képest is rendkívül alaposan végiggondolt, minden részletében dokumentált vizsgálatról van szó.[2]

[1] Magyarország eddig minden hullámban részt vett.

[2] Érdemes böngészni az ESS holnapját *(bit.ly/2FrUTnj)*, ahol jól kereshetően minden információ megtalálható. Ráadásul innen valamennyi hullám valamennyi országra vonatkozó adatbázisa letölthető.

A 2010-es ötödik hullám választott témája többek között az igazságszolgáltatás volt, így sok kérdés szólt a bíróságokról és a rendőrségről.[3] A teljes hullámból most csak a magyar adatokat elemezzük. A kérdőívben szerepelt három item, amely a rendőrséggel való morális azonosulásra vonatkozott. Azt kérték a válaszadóktól, hogy egy ötfokú, a teljes elutasítástól a teljes egyetértésig terjedő skálán határozzák meg, hogy mennyire értenek egyet az adott kijelentéssel:

- a rendőrség általában ugyanazt tekinti helyesnek vagy helytelennek, amit én;
- a rendőrség olyan értékek mellett áll ki, amelyek a hozzám hasonló emberek számára fontosak;
- általában helyesnek tartom azt, ahogy a rendőrség eljár.

Ezt a fajta kérdéssort, amelyben a kérdezetteknek változó hosszúságú (általában négy–tizenegy fokú) skálán kell megadniuk egyetértésük, azonosulásuk mértékét vagy véleményüket egy adott kérdésről, Likert-skálának nevezik.[4] Ezek a változók ordinális mérési szintűek, azonban a szakirodalom a belőlük készített összetett mutatókat magas mérési szintű változóként kezeli és így is elemzi (a mérési szintekről lásd a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetet).[5] Mi is létrehoztunk tehát egy ilyen összetett mutatót,[6] amely – ahogy már említettük – a rendőrséggel való morális azonosulást mérte. Terjedelme ugyanakkora, mint az eredeti változóé, és kis értékei azt jelentik, hogy a kérdezett morálisan nem azonosul a rendőrséggel, míg nagy értékei azt, hogy igen. A létrehozott mérőszám alapvető leíró statisztikái a következők:

1. TÁBLÁZAT ■ A rendőrséggel való morális azonosulás összetett mutató leíró statisztikái[7]

Átlag	3,40
Medián	3,67
Szórás	0,78

Forrás: az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa

A leíró statisztikákról szóló fejezetben szó volt az eloszlás ferdeségéről. Erre az átlag és a medián egymáshoz viszonyított helyzetéből is következtethetünk. Emlékezzünk vissza,

[3] Az ESS honlapján még azt is megnézhetjük, hogyan, milyen megfontolások alapján alakították ki ezt a kérdéssort *(bit.ly/2tyiArt)*.

[4] A kérdésforma a nevét Rensis Likert amerikai szociálpszichológusról kapta, aki eredetileg ötfokú skálákkal dolgozott.

[5] A szakirodalom fogalomhasználata sokszor konfúz, mert Likert-skálának nevezi az egyes itemeket és az itemekből létrehozott összetett mutatókat is. Ennek elkerülésére érdemes az előbbit a Likert-item elnevezéssel illetni.

[6] A létrehozás módja az volt, hogy a kérdezettek e három változóra adott értékét válaszadónként átlagoltuk. Ezen az összetett mutatón csak annak a válaszadónak lett értéke, aki a mutatót alkotó három kérdés mindegyikére érvényes választ adott.

[7] Korábban írtuk, hogy ezt az összetett mutatót (Likert-skálát) kezelhetjük magas mérési szintűként, ezért értelmezhető az átlaga és a szórása is.

hogy negatív ferdeség esetén néhány kiugró kis érték okozza az eloszlás aszimmetriáját. Azt is láttuk, hogy míg az átlag igen, addig a medián nem érzékeny a kiugró értékekre. Ebből tehát az következik, hogy mivel a mi esetünkben a medián valamivel nagyobb, mint az átlag, itt egy ún. negatívan ferde eloszlásról van szó.

A kutatás során azt is megkérdezték, hogy a válaszadó az elmúlt öt évben milyen gyakran követett el különböző vétségeket, bűncselekményeket. Három ilyen területre kérdeztek rá:

- milyen gyakran jelentett be túlzott vagy hamis kárigényt a biztosítónak;
- milyen gyakran vásárolt valamit, amiről azt gondolta, lehet, hogy lopott;
- milyen gyakran követett el közlekedési kihágást, például gyorshajtást vagy áthaladást a piros jelzésen?

Mielőtt elemzést végeznénk ezeknek a változóknak a segítségével, vizsgáljuk meg azok eloszlását:

2. TÁBLÁZAT ■ Különböző fajta szabálysértések és bűncselekmények elkövetésének gyakorisága a kérdezést megelőző öt évben a kérdezett bevallása szerint (elemszám, százalék)

	Hamis kárigény		Lopott áru vásárlása		Közlekedési kihágás	
	n	%	n	%	n	%
Soha	1534	98,3	1400	89,7	1166	74,7
Egyszer	13	0,9	57	3,7	151	9,7
Kétszer	4	0,2	22	1,4	94	6,0
3 vagy 4 alkalommal	3	0,2	10	0,6	63	4,0
5 vagy annál több alkalommal	1	0,0	11	0,7	60	3,9
Nincs válasz*	6	0,4	61	3,9	27	1,7
Összesen	*1561*	*100,0*	*1561*	*100,0*	*1561*	*100,0*

Forrás: az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa
* Idetartoznak azok, akik nem akartak vagy nem tudtak válaszolni az adott kérdésre

Az első kérdés, ami felmerül, hogy ezek a változók érvényes mérőszámok-e.[8] Ha azt szerettük volna felmérni, hogy a magyarországi felnőtt lakosság hány százaléka követett el ténylegesen ilyen kihágásokat, bűncselekményeket, és azt milyen gyakorisággal tette, akkor a válasz egyértelműen nem. Ugyanis kérdéses, mennyire hihetünk ezeknek az adatoknak, mivel a válaszadók legalább egy része (azt sajnos nem tudhatjuk, hogy pontosan melyik és mekkora része) nem válaszol őszintén az ilyen kérdésekre. Ez a feltételezésünk még megalapozottabbnak látszik, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a kutatást személyes megkérdezéssel végezték, így a szemben ülő kérdezőbiztosnak kellett megmondania a válaszadónak, hogy elkövette-e ezeket a cselekményeket. Valószínűleg őszintébb válaszokra számíthatnánk akkor, ha az adatfelvétel telefonon vagy még inkább

[8] Az érvényességről lásd *Az okság és a bizonyítás a társadalomtudományokban és a jogtudományban* című fejezetet.

internetes felületen, önkitöltős formában történt volna. De akkor mire jók ezek a kérdések? Ha szeretnénk egy olyan csoportot létrehozni, amelynek tagjai minden bizonnyal elkövették ezeket a cselekményeket, akkor használhatjuk ezeket a változókat. Szinte kizárt ugyanis, hogy valaki úgy vallja be ezek elkövetését, hogy valójában nem tett ilyet.

Arra vagyunk kíváncsiak, hogy befolyásolja-e az ilyen cselekmények elkövetése azt, hogy a kérdezett morálisan mennyire azonosul a rendőrséggel. Azt feltételezzük, hogy azoknak, akik az elmúlt öt évben nem követtek el ilyen kihágásokat, bűncselekményeket, különbözik a morális azonosulása a rendőrséggel azokéhoz képest, akik viszont igen. A feltételezésünk alapján tehát a független változó a cselekmények elkövetése, a függő változó pedig a morális azonosulás lesz.

A *2. táblázatból* jól látszik, hogy a változóink nagyon szélsőséges eloszlásúak. Ez azt jelenti, hogy nagyon-nagyon sokan tartoznak az egyik kategóriába, a mi esetünkben azokéba, akik azt mondták, hogy soha nem követtek el ilyen cselekményt. A változók szélsőséges megoszlása meghatározza, hogy milyen formában használhatjuk ezeket a változókat, hogyan képezhetünk belőlük összetett mutatót. Az eloszlásokat figyelembe véve végül egy olyan mérőszám létrehozása mellett döntöttünk, amely azt mutatja meg, hogy a kérdezett elkövette-e a cselekmények akármelyikét az elmúlt öt évben vagy sem. A változó megoszlását a *3. táblázatban* foglaltuk össze:

3. TÁBLÁZAT ■ Az elmúlt öt évben elkövette-e a következők valamelyikét: hamis kárigény bejelentése, feltételezhetően lopott áru vásárlása, közlekedési kihágás? (elemszám, százalék)

	n	%
Nem	1065	68,2
Igen	413	26,5
Adathiány*	83	5,3
Összesen	*1561*	*100,0*

Forrás: saját számítás az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa alapján
* Ebbe a kategóriába azok a megkérdezettek kerültek, akik az eredeti kérdések közül akár egyre is nem adtak érvényes választ

Miután megismerkedtünk a függő és a független változónkkal, felállítjuk szakmai hipotézisünket, amely a változók összefüggésének természetére vonatkozik. Azt feltételezzük, hogy azok, akik elkövették valamelyik kihágást, bűncselekményt, azok kevésbé azonosulnak morálisan a rendőrséggel, mint azok, akik nem. Nézzük meg először, hogy milyen jellemzői vannak az egyes csoportoknak *(4. táblázat)*.

4. TÁBLÁZAT ■ A vizsgált csoportok elemszáma és a függő változó leíró statisztikái csoportonként[9]

	Nem követett el	Elkövetett
Elemszám	979	375
Függő változó átlaga az adott csoportban	3,473	3,295
Függő változó szórása az adott csoportban	0,796	0,702
Függő változó varianciája* az adott csoportban	0,634	0,493

Forrás: saját számítás az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa alapján
* A variancia nem más, mint a szórás négyzete, éppen ezért szórásnégyzetnek is szokták nevezni

Ahhoz, hogy a fent megfogalmazott hipotézisünkre választ kaphassunk, meg kell vizsgálnunk, hogy a rendőrséggel való morális azonosulást mérő (függő) változó átlagai megegyeznek-e a bűnelkövetésre vonatkozó (független) változó két kategóriájában. Nullhipotézisünk az lesz, hogy a két átlag, vagyis a 3,473 és a 3,295 statisztikailag megegyezik, vagy más kifejezéssel: a különbségük 0. Annak a hipotézisvizsgálati eljárásnak a neve, amellyel ezt a nullhipotézist tesztelni tudjuk, kétmintás t-próba.

1.1.1. A kétmintás t-próba alkalmazásának feltételei

Mielőtt nekikezdenénk a próba végrehajtásának, röviden beszélnünk kell a statisztikai próbák alkalmazhatóságának feltételeiről.[10] Fontos kiemelnünk, hogy ezek az előfeltételek a sokaságra vonatkoznak, legyen szó annak valamilyen eloszlásáról vagy paramétéréről. A t-próba alkalmazásának feltételei a következők:

1. A megfigyeléseknek egymástól függetlennek kell lenniük.
2. A vizsgált csoportok varianciájának meg kell egyeznie egymással. Ezt szokták a varianciák homogenitásának is nevezni.
3. A függő változónak normális eloszlásúnak kell lennie.[11]

Nem véletlen, hogy az alkalmazási feltételeket a fenti sorrendben tárgyaljuk. Számos kutatás foglalkozott azzal, mekkora problémát okoz, ha ezek a feltételek nem teljesülnek. Azt találták a legfontosabbnak, hogy a megfigyelések függetlensége ne sérüljön, azután következik az egyenlő varianciára, majd a normalitásra vonatkozó feltétel (Van Belle, 2008, 174). Vegyük most sorra, mit jelentenek a fenti feltételek, mit kell tennünk az ellenőrzésükért, és mit mondhatunk el azok teljesüléséről a mi példánkban.

[9] Ezeknek a mérőszámoknak a kiszámolásakor és a további számítások során is csak azok a válaszadók szerepeltek az elemzésben, akik mind a független, mind a függő változón érvényes értékkel rendelkeztek.

[10] A *Leíró statisztikai alapok* című fejezetben a khí-négyzet próba elvégzése előtt azért nem beszéltünk ezekről az előfeltételekről, mert az adataink egyértelműen teljesítették azokat. Erről bővebben lásd McHugh, 2013.

[11] A normális eloszlás egy különösen kitüntetett eloszlás a statisztikában. Az eloszlásról bővebben lásd Freedman–Pisani–Purves, 2005, 100–119.

Annak megvilágítására, hogy az első mit jelent, álljon itt egy példa arra, amikor a megfigyeléseink nem függetlenek. Tegyük fel, hogy a magyar tőzsdeindexet (BUX) vizsgáljuk, és meg szeretnénk mondani, milyen tényezőktől függ annak időbeli változása. Ebben az esetben az egy adott napra jellemző BUX-index érték és az azt megelőző nem független egymástól,[12] ellentétben a mi esetünkkel, ahol a mintavétel sajátosságainak köszönhetően fennáll a megfigyelések függetlensége. Társadalomtudományi kutatásokban például ún. panelvizsgálatokban sérül a megfigyelések függetlensége, ilyenkor ugyanis időről időre ugyanazokat a válaszadókat kérdezik meg.

A második feltétel teljesülése tesztelésének legbiztosabb módja, ha különböző statisztikai próbákat futtattunk.[13] Ezeknek a próbáknak az ismertetése szétfeszíti e fejezet kereteit, ezért a szakirodalomban elfogadott hüvelykujjszabály alkalmazását javasoljuk. Eszerint kétmintás t-próba esetén ha a nagyobb varianciájú csoport varianciája kevesebb, mint háromszor nagyobb, mint a kisebb varianciájú csoport varianciája, akkor minden valószínűség szerint teljesül a variancia homogenitásának feltétele (Van Belle, 2008, 176). A mi esetünkben tehát a *4. táblázat* alapján azt kell megnéznünk, hogy mennyi a 0,634 és a 0,493 hányadosa. Jól látható, hogy ez még 1,3-nál is kisebb, így azt mondhatjuk, hogy a példánkban ez a feltétel is teljesül.

Ahogy már fentebb volt róla szó, a statisztikai próbák a normalitási feltétel nem teljesülésére a legkevésbé érzékenyek. Ezzel a feltétellel kapcsolatban még egy fontos dolgot meg kell említenünk: ha nagy mintáról van szó, akkor nincs szükség a normalitás tesztelésére.[14] A statisztikai szakirodalom a harminc vagy annál több elemet tartalmazó mintáról mondja azt, hogy az már nagy.[15] Egyértelmű, hogy példánkban ez a feltétel bőven teljesül.

1.1.2. A kétmintás t-próba végrehajtása

Most, hogy megállapítottuk, hogy statisztikailag semmi akadálya a kétmintás t-próba végrehajtásának, vágjunk is bele. A khí-négyzet próbánál leírt hipotézisvizsgálati lépések közül (lásd a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetet) az elsővel megvagyunk: nullhipotézisünk az, hogy az átlagok a populációban nem különböznek, ellenhipotézisünk pedig az, hogy igen. Arról is volt már szó, hogy ezt a hipotézist kétmintás t-próbával tudjuk tesztelni (2. lépés). A szignifikanciaszintet itt is 5%-ban határozzuk meg (3. lépés). Most következik a tesztstatisztika kiszámítása (4. lépés). A t tesztstatisztika kiszámítása a következő képlet alapján történik:

[12] Ezt a jelenséget a statisztika autokorrelációnak hívja.

[13] Ilyenek az F-próba és a Levene-teszt.

[14] Ha olyan kevés elemmel dolgozunk, hogy szükséges a normalitás tesztelése, akkor erre leginkább a Kolmogorov–Szmirnov- és a Shapiro–Wilk-teszt használatos. Erről lásd Field, 2009, 144–148.

[15] Ha az eloszlás nagyon-nagyon ferde, akkor inkább 50 az elvárt legkisebb mintaelemszám. Erről lásd Anderson–Sweeney–Williams, 2008, 320.

$$t = \frac{\bar{Y}_A - \bar{Y}_B}{\sqrt{(n_A - 1) \cdot s_A^2 + (n_B - 1) \cdot s_B^2}} \cdot \sqrt{\frac{n_A \cdot n_B \cdot (n_A + n_B - 2) \cdot}{n_A + n_B}}$$

$\bar{y}_A$ a függő változó átlaga az egyik (A) csoportban,
$\bar{y}_B$ a függő változó átlaga a másik (B) csoportban,
n_A az *A* csoport elemszáma,
n_B a *B* csoport elemszáma,
s_A^2 az *A* csoport varianciája (szórásnégyzete),
s_B^2 a *B* csoport varianciája (szórásnégyzete),

A *4. táblázatban* található értékeket helyettesítsük be a képletbe:

$$t = \frac{3{,}473 - 3{,}295}{\sqrt{(979 - 1) \cdot 0{,}634 + (375 - 1) \cdot 0{,}493}} \cdot \sqrt{\frac{979 \cdot 375 \cdot (979 + 375 - 2)}{979 + 375}}$$

$$t = \frac{0{,}177}{28{,}369} \cdot 605{,}471 = 3{,}788$$

Most következik a döntés a nullhipotézisről. Ehhez azonban még egy dolgot ki kell számítanunk, az ún. szabadságfokot (a fogalomról bővebben lásd Field, 2009, 37). A kétmintás t-próba szabadságfokát a következőképpen számoljuk ki:

$$df = n_A + n_B - 2$$

Ez tehát esetünkben:

$$df = 979 + 375 - 2 = 1352$$

Most következik a döntés a nullhipotézisről. Ehhez szükségünk van a *p*-érték meghatározására (5. lépés). A 4,234-es tesztstatisztika értékhez és az 1360-as szabadságfokhoz 0,000159-es szignifikanciaérték tartozik.[16] Ez azt jelenti, hogy annak valószínűsége, hogy ha egy olyan populációból vennénk a mintát, ahol a két csoport átlaga megegyezik egymással, akkor 3,788-as vagy ennél nagyobb *t*-értéket éppen 0,000159-es valószínűséggel kapnánk, vagyis ez a minták kevesebb mint két tízezrelékében fordulna elő. Ezek alapján már dönthetünk a nullhipotézisünkről (6. lépés). Mivel a szignifikancia (0,00159) kisebb, mint a szignifikanciaszint (0,05), ezért elvetjük a nullhipotézist, és megállapítjuk, hogy 5%-os szignifikanciaszinten a két átlag nagyon nagy valószínűséggel különbözik egymástól a populációban. Mivel két csoport különbségét vizsgáltuk, ezért itt a két átlag szignifikáns különbsége azt is jelenti, hogy a változóink összefüggnek.

[16] Ezt az értéket megkaphatjuk az Excel program T.ELOSZLÁS.2SZ függvényének használatával.

1.1.3. A kapcsolat erőssége: a Cohen-féle d asszociációs mérőszám

Miután teszteltük a nullhipotézisünket és megállapítottuk, hogy a változók összefüggnek, meg szeretnénk mondani, hogy mennyire erős ez az összefüggés. Ennek megadásához a Cohen-féle *d* mérőszámot fogjuk alkalmazni, amelynek a képlete a következő:

$$d = t \cdot \sqrt{\frac{n_A + n_B}{n_A \cdot n_B}}$$

t a t-próba tesztstatisztikájának értéke,
n_A az *A* csoport elemszáma,
n_B a *B* csoport elemszáma.

A Cohen-féle *d* mérőszám 0 és 1 közötti értékeket vehet fel, ahol a 0 jelenti azt, hogy a változók függetlenek egymástól, az 1 pedig azt, hogy közöttük determinisztikus kapcsolat van. Ennek alapján esetünkben a számítás a következőképpen néz ki:

$$d = t \cdot \sqrt{\frac{n_A + n_B}{n_A \cdot n_B}} = 3{,}788 \cdot \sqrt{\frac{979 + 375}{979 \cdot 375}} = 0{,}23$$

Az, hogy a Cohen-féle *d* értéke 0,23, azt jelenti, hogy az első csoportnak a függő változó szórásának *d*-szeresével nagyobb az átlaga, mint a másiknak.[17] A függő változó szórása: 0,775, a szórás Cohen-féle *d*-szerese: 0,176. A *4. táblázatból* látszik, hogy az első csoport átlaga éppen ennyivel nagyobb, mint a másodiké.[18]

1.2. A Pearson-féle korrelációs együttható

A társadalomtudományokban nagyon sokszor találkozhatunk az ún. (Pearson-féle) korrelációs együtthatóval.[19] Ez a mérőszám két magas mérési szintű változó közötti lineáris kapcsolat erősségének és irányának mérésére szolgál. A mérőszám –1 és +1 közötti értéket vehet fel, ahol –1 a determinisztikus negatív irányú, a +1 pedig a determinisztikus pozitív irányú kapcsolatot jelenti. A negatív kapcsolatnál az egyik változó növekedésével a másik csökken vagy fordítva. A pozitív kapcsolatnál pedig együtt mozog a kettő: ha az egyik nő, nő a másik is, és ha az egyik csökken, akkor ezt tapasztaljuk a másiknál is. Nagyon fontos, hogy a 0 érték itt nem függetlenséget, hanem korrelálatlanságot jelent, vagy-

[17] A Cohen-féle *d* képletéből következik, hogy ha annak értéke negatív, akkor az azt jelenti, hogy a második csoport átlaga a nagyobb. Ebben az esetben a mérőszámot úgy értelmezhetjük, hogy első csoportnak a függő változó szórásának *d*-szeresével kisebb az átlaga, mint a másiknak.

[18] Az átlagok különbsége 0,177, de ez az eltérés csak a kerekítésből adódik.

[19] Itt eltekintünk a mérőszám pontos kiszámítási módjának bemutatásától. További információért lásd Finkelstein–Levin, 2015, 31–34.

is azt, hogy a két változó között nincsen *lineáris* kapcsolat. Abszolútértékben minél nagyobb a korrelációs együttható nagysága, annál erősebb a lineáris kapcsolat.

Annak, hogy a korreláció lineáris viszony mérésére szolgál, van egy fontos következménye: félrevezető információt ad akkor, ha a változók között nem lineáris a viszony. Nézzünk egy példát! Magyarországon a nyugdíjas lét sokak számára még mindig anyagi helyzetük rosszabbra fordulását jelenti. Ezt tetézi, ha az idős ember egyedül marad, mert egy egyszemélyes háztartás fenntartási költségei sokkal magasabbak, mintha két ember élne együtt, hiszen például a rezsiköltségek nagy része (amely az idősekből álló háztartások költségvetésének sokszor nagyon jelentős hányadát teszi ki) szinte ugyanannyi egy- és kétszemélyes háztartások esetében. Éppen ezért a jövedelmek kor szerinti eloszlása inkább követ egy pozitívan ferde haranggörbét, de összefüggésük semmiképpen sem lineáris. Éppen ezért ha az életkor és a jövedelem között korrelációs együtthatót számolunk, akkor valószínűleg viszonylag kis negatív értéket fogunk kapni, ami ebben az esetben semmiképpen sem jelenti, hogy a változók kevéssé függnek össze (bővebben lásd Székelyi–Barna, 2002, 204–205).

Nézzünk egy példát az együttható értelmezésére! Az egyik változó, amelyet használni fogunk, az lesz, amelyik a rendőrséggel való morális azonosulást méri. A másik egy új összetett mutató, amely a rendőrség hatékonyságának szubjektív megítélését méri, vagyis azt, hogy a megkérdezett hogyan vélekedik erről. Ezt a mutatót is három változóból hozzuk létre. Ezeknél a kérdéseknél a válaszadókat arra kérték, hogy tapasztalataik, információik alapján egy 0-tól 10-ig terjedő, 11 fokú skálán nyilatkozzanak a következő kérdésekről:

- Mennyire sikeres a rendőrség az erőszakos vagy erőszakkal fenyegető bűncselekmények megelőzésében?
- Mennyire sikeres a rendőrség a betörők elfogásában?
- Mennyire lassan vagy gyorsan érne ki a rendőrség a helyszínre, ha a kérdezett lakóhelyének közelében erőszakos bűncselekmény történne és riasztanák őket?

A változókból létrehozott mutató terjedelme ugyanakkora, mint az eredeti változóé, és kis értékei azt jelentik, hogy a kérdezett nem tartja sikeresnek a rendőrséget, a nagy értékek pedig azt, hogy igen. A létrehozott mérőszám alapvető leíró statisztikáit a *5. táblázat* tartalmazza.

5. TÁBLÁZAT ■ A rendőrség hatékonyságának szubjektív megítélését mérő összetett mutató leíró statisztikái[20]

Átlag	5,17
Medián	5,33
Szórás	1,81

Forrás: saját számítás az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa alapján

[20] Korábban írtuk, hogy ezt az összetett mutatót (Likert-skálát) kezelhetjük magas mérési szintűként, ezért értelmezhető az átlaga és a szórása is.

Azt látjuk, hogy a medián itt is valamivel nagyobb, mint az átlag, tehát változónk eloszlása negatívan ferde. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen összefüggés van a rendőrség hatékonyságának szubjektív megítélése és a velük való morális azonosulás között. Szakmai hipotézisünk az, hogy a változók között van kapcsolat. Kiszámolva a korrelációs együttható értékére 0,470 adódik. Az együtthatóhoz tartozó elemszám 1269, vagyis ennyi megkérdezettnek volt mindkét változón érvényes válasza.[21]

Most következik annak megállapítása, hogy ez az összefüggés szignifikáns-e. A korreláció esetében a nullhipotézis az, hogy nincsen lineáris kapcsolat a változók között, az ellenhipotézis az, hogy van (1. lépés). Ennek eldöntésére tehát Pearson-féle korrelációs együtthatót fogunk számolni (2. lépés). A nullhipotézis tehát az lesz, hogy a két változó közötti korreláció egyenlő nullával, az ellenhipotézis pedig az, hogy nem. Ahogy eddig, most is meg kell állapítanunk a szignifikanciát *(p)* (3. lépés). A korreláció értéke 0,470, amihez egy nagyon-nagyon kicsi ($8{,}24 \cdot 10^{-71}$), 0,05-nél sokkal kisebb szignifikanciaérték tartozik[22] (4. és 5. lépés). Mivel tehát a szignifikancia értéke kisebb, mint a szignifikanciaszint, ezért elmondhatjuk, hogy a rendőrség hatékonyságának szubjektív megítélése és a velük való morális azonosulás között szignifikáns lineáris kapcsolat van. Újra hangsúlyozzuk, hogy ez a szignifikanciateszt azt nem mondja meg, hogy a kapott együttható a kutatásunk szempontjából mennyire jelentős, vagyis mekkora a szakmai szignifikanciája.

■ 2. TÖBBVÁLTOZÓS ELEMZÉS

Eddig két változó összefüggésével foglalkoztunk. Belátható, hogy a társadalmi jelenségek túl bonyolultak ahhoz, hogy azokat két változóval megfelelő módon meg lehessen ragadni. Éppen ezért általában nem kettő, hanem ennél több változót vizsgálunk egyszerre. Ezt nevezzük többváltozós vagy többdimenziós elemzésnek. Ebben a fejezetben először az ún. Lazarsfeld-paradigmával foglalkozunk, amelynek alkalmazása elengedhetetlen ahhoz, hogy többdimenziós kapcsolatokat értőn interpretáljunk. Utána egy rendkívül gyakran használt módszerrel, a lineáris regresszióelemzéssel ismerkedünk meg.

2.1. A Lazarsfeld-paradigma

Ahogy a bevezetőben írtuk, a társadalomtudományi kutatásokban hamar felmerül a többváltozós kapcsolatok elemzésének igénye. Éppen ennek a felismerése vezette Paul

[21] Más szóval korrelációs együtthatónk ennyi értékpáron alapul.

[22] A korreláció kiszámítása különösen nagy minták esetén rendkívül számolásigényes. Éppen ezért itt még inkább javasoljuk az Excel program használatát, ahol a KORREL függvény használatával könnyen kiszámíthatjuk két adathalmaz korrelációját. Az értékhez tartozó szignifikanciát az Analysis ToolPak bővítmény hozzáadása után egy regressziós elemzést futtatva számíthatjuk ki. Az, hogy miért használhatjuk a korrelációhoz tartozó szignifikancia kiszámításához a regresszió parancsot, a lineáris regresszióval foglalkozó 2.2. alfejezetből derül majd ki.

F. Lazarsfeldet és munkatársait a Columbia Egyetemen annak az interpretációs modellnek a kidolgozására, amelyet Lazarsfeld-paradigmának nevezünk.[23]

A Lazarsfeld-paradigma alapgondolata az, hogy ha egy kétdimenziós elemzésbe újabb változó(ka)t vonunk be, akkor mélyebben megismerhetjük az adott két változó kapcsolatát. Lazarsfeld és munkatársai eredetileg kereszttábla-elemzésekhez dolgozták ki a modellt, azonban – ahogyan majd a lineáris regressziós elemzésnél látni fogjuk – a módszer más típusú statisztikai elemzéseknél is használható. Először mi is a kereszttábla-elemzésen mutatjuk be a modellt.

2.1.1. Alapfogalmak és elemzési lépések

Ahogyan említettük, a Lazarsfeld-paradigma egy kétdimenziós kapcsolatból indul ki. A kétdimenziós kapcsolatban részt vevő változókat, a változók szerepétől függően, függő vagy független/magyarázó változónak nevezzük (lásd a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetet), összefüggésüket pedig alapösszefüggésnek vagy nulladrendű kapcsolatnak. Az első lépés ennek az alapösszefüggésnek a *Leíró statisztikai alapok* című fejezetben megismert módon való elemzése lesz. Ezután kerül sor egy harmadik változó,[24] az ún. kontrollváltozó bevonására a modellbe. Ez a „bevonás" a kereszttábla-elemzés esetében azt jelenti, hogy megnézzük, hogyan alakul az alapösszefüggés a kontrollváltozó egyes kategóriáiban. A kontrollváltozó bevonásával létrejövő kereszttáblákat parciális tábláknak, a parciális táblákban található összefüggéseket pedig parciális kapcsolatoknak nevezzük. Mindig annyi parciális táblánk van, ahány kategóriája van a kontrollváltozónak.

A kontrollváltozónak két típusa van: megelőző és közbejövő. Ez attól függ, hogy a kontrollváltozó hogyan fejti ki a hatását az eredeti kapcsolatra, valamint a benne szereplő független és függő változóra. A megelőző típusú kontrollváltozó esetén, ahogy azt az *1. ábra* mutatja, a kontrollváltozó hat a független változóra és a függő változóra is, vagyis logikailag (időben) mindkettőt megelőzi.

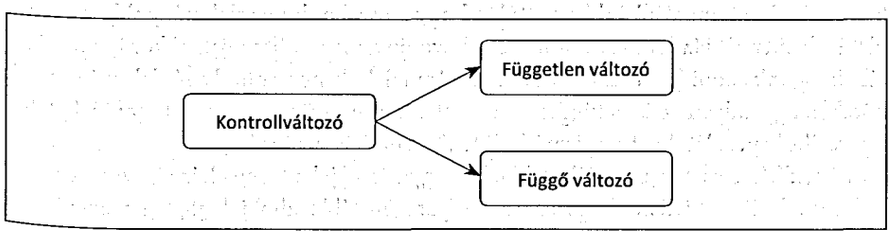

1. ÁBRA ■ A megelőző típusú kontrollváltozó hatásmechanizmusa

[23] Az angolszász szakirodalomban használják még a kidolgozási *(elaboration)* modell és a Columbia-modell kifejezést is. A modell kidolgozásának történetéhez lásd Babbie, 2003, 476–480.

[24] Bonyolultabb modellek esetében lehetőség van több kontrollváltozót is bevonni az elemzésbe, de mi most csak háromdimenziós elemzésekkel foglalkozunk.

A közbejövő típusú kontrollváltozó esetén a független változó hat a kontrollváltozóra, az pedig hat a függő változóra, ahogyan azt a *2. ábra* mutatja.[25]

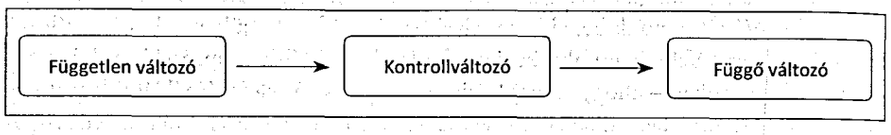

2. ÁBRA ■ A közbejövő típusú kontrollváltozó hatásmechanizmusa

Az elemzés arról szól, hogy az eredeti kapcsolatokat a parciális kapcsolatokhoz hasonlítjuk, és az egymáshoz való viszonyukból vonunk le következtetéseket a változók összefüggésére vonatkozóan.

2.1.2. A Lazarsfeld-paradigma összefüggéstípusai

Az eredeti Lazarsfeld-modell négy összefüggéstípust különböztetett meg: replikáció, specifikáció, interpretáció és explanáció. Bár ez a tipológia később némi pontosításra szorult, amiről szintén lesz szó, először vegyük sorra ezeket az alaptípusokat. Fontos megjegyeznünk, hogy ezek a típusok sokszor nem teljesen tiszta formájukban fordulnak elő. Ilyenkor inkább azt kell megállapítanunk, hogy az összefüggésrendszerünk melyik típushoz áll a legközelebb.

Replikáció esetén a parciális kapcsolatok lényegében megegyeznek az eredeti összefüggéssel. Ez tehát azt jelenti, hogy a kontrollváltozó kategóriáin belül az eredetihez nagyon hasonló összefüggés mutatkozik a független és a függő változó között. Nézzünk egy példát! Az ESS 5. hullámában többek között arról is megkérdezték a válaszadókat, milyen gyakran aggódnak amiatt, hogy betörnek az otthonukba vagy hogy valamilyen erőszakos bűncselekmény áldozatává válnak. Elemezve ennek a két változónak a kapcsolatát, azt találjuk, hogy igen erősen együttjárnak, vagyis minél inkább aggódik valaki amiatt, hogy betörnek hozzá, annál inkább tart attól is, hogy erőszakos bűncselekmény áldozatává válik, és fordítva.[26] Ha kontrollváltozóként bevonjuk a *nem* változóját, akkor két parciális táblát fogunk kapni (a férfiakét és a nőkét). Azt találjuk, hogy mind a férfiak, mind a nők körében ugyanilyen az összefüggés természete, és az erőssége is nagyon hasonló. Itt tehát a parciális kapcsolatoknál megismétlődött az eredeti összefüggés.

Specifikáció esetén a parciális táblákban egymástól jelentősen eltérő összefüggésekre bukkanunk. Ez azt jelenti, hogy lesz olyan parciális tábla, ahol jelentősen gyengül vagy akár el is tűnik az összefüggés, míg másokban változatlan marad vagy erősödik. Ilyenkor pontosabban meghatározzuk, specifikáljuk, hogy milyen feltételek mellett áll fenn az

[25] A 2.1.2. alfejezetben mindkettőre látunk majd példát.

[26] Ennél az összefüggésnél nem tudjuk megállapítani, hogy melyik a független és melyik a függő változó. Itt sokkal inkább a változók együttjárásáról, mintsem ok-okozati viszonyról van szó.

eredeti összefüggés. Lássunk itt is egy példát. Szintén az ESS kutatás 5. hullámában arról is érdeklődtek a kutatók, hogy a felmérést megelőző két évben előfordult-e a kérdezettel, hogy a rendőrség megkereste, megállította vagy bármilyen okból kapcsolatba lépett vele. A változónak az iskolai végezettséggel való kapcsolatát vizsgálva azt láthatjuk, hogy a magasabb végzettségűekre ez jellemzőbb, mint az alacsonyabb végzettségűekre. Ha kontrollváltozóként bevezetjük az életkor változót, akkor kiderül, hogy ez az összefüggés csak és kizárólag a legidősebb korosztályban áll fent, a másik három korcsoportban eltűnik az összefüggés, vagyis ezekben a parciális táblákban a khí-négyzet próba alapján nincsen összefüggés a független és a függő változó között. Itt tehát az eredeti összefüggés amellett a feltétel mellett áll fenn, hogy a kérdezett a legidősebb korcsoporthoz tartozik.

Az előző két típusnál nem számít, hogy a kontrollváltozó megelőző vagy közbejövő típusú-e. Az explanáció és az interpretáció esetében azonban ennek óriási jelentősége van. Mindkét típusnál azt tapasztaljuk, hogy a parciális táblákban jelentősen gyengül vagy akár el is tűnik az összefüggés. Attól függően azonban, hogy milyen típusú kontrollváltozóval van dolgunk, a változók közötti kapcsolat magyarázata gyökeresen eltér egymástól.

Nézzünk először egy példát az explanációra! Tegyük fel, hogy megvizsgáljuk, hogy egy településen hány rendőr dolgozik és mennyi bűncselekményt követnek el. Azt találjuk, hogy ahol több a rendőr, ott több a bűncselekmény. Itt látszólagos kapcsolatról van szó. Könnyen rájöhetünk, hogy a nagyobb településeken több a rendőr, és ugyanitt több bűncselekményt is követnek el, ezért úgy *tűnik*, mintha a rendőrök és az elkövetett bűncselekmények száma között oksági viszony állna fenn. Fontos, hogy a településméret egy megelőző típusú kontrollváltozó, amelyik mind a független, mind a függő változóra hat (lásd *1. ábra*). Emlékezzünk vissza, hogy a *Leíró statisztikai alapok* című fejezeben volt szó az okság feltételeiről. A változók időbeliségén és együttjárásán kívül a harmadik feltétel az, hogy a két változó együttjárását ne lehessen egy harmadik változó hatásának tulajdonítani. Az explanáció esetében éppen ez a harmadik feltétel nem teljesül.

Az utolsó alaptípus az interpretáció. Itt is arról van szó tehát, hogy a parciális táblákban az eredetinél sokkal gyengébb összefüggést találunk, vagy azok el is tűnnek, de itt a kontrollváltozó közbejövő típusú. A *Leíró statisztikai alapok* című fejezetben láttunk példát arra, hogy a nők esetében a férfiaknál gyakrabban függesztik fel a főbüntetést. Felmerült ott a kérdés, hogy vajon ez azt jelenti-e, hogy a változók között közvetlen oksági viszony van, vagy inkább arról van szó, hogy a férfiakat és a nőket elérő súlyosságú bűncselekményekért vonják felelősségre, és valójában ebből következik a különbség a felfüggesztés mértékében. Ebben az összefüggésrendszerben tehát a kérdezett neme a független változó, a főbüntetés felfüggesztése a függő változó, az elkövetett bűncselekmény súlyossága pedig a kontrollváltozó. Ha azt találjuk, hogy a különböző súlyosságú bűncselekmények parciális tábláin belül eltűnik vagy jelentősen gyengül a nem és a felfüggesztésre vonatkozó változó kapcsolata, akkor sikerült rávilágítanunk arra a hatásmechanizmusra, ahogyan a nem és a felfüggesztést mérő változó összefügg egymással. Arról lehet például szó, hogy a nők gyakrabban követnek el kevésbé súlyos bűncselekményeket, és ebből következően az ő büntetésüket gyakrabban függesztik fel. Itt a kapcsolat a független és a függő változó között valódi, csak megismertük azt a folyamatot, ahogyan a független változó hat a függőre.

Már említettük, hogy Lazarsfeld tipológiája pontosításra szorult. Két olyan típus van, amely Lazarsfeld alapkategóriái között nem szerepelt: az elfedő és a torzító változó. Az előbbi esetén arról van szó, hogy bár az alapösszefüggés nem szignifikáns, tehát a független és a függő változó között nincsen szignifikáns kapcsolat, de ha bevonunk egy kontrollváltozót, akkor a parciális táblákban összefüggést találunk. Ilyen esetekben a kontrollváltozót elfedő változónak nevezzük, mert elfedte a független és a függő változók közötti kapcsolatot. Torzító változó esetén a parciális táblákban az eredeti összefüggéshez képest ellenkező előjelű összefüggést találunk. Ilyenkor a kontrollváltozót torzító változónak nevezzük.

2.2. Lineáris regresszióelemzés

A regresszióelemzés során a független és a függő változók közötti kapcsolatokat egy függvény segítségével írjuk le. Ez a függvény lehet lineáris vagy nem lineáris. Ebben a kötetben mi csak az előbbivel foglalkozunk, tehát azzal, amikor a változók közötti összefüggést egy egyenessel, síkkal vagy hipersíkkal közelítjük.[27]

Nézzük meg először a legegyszerűbb esetet, amikor a függő változót egyetlen független változóval magyarázzuk *(3. ábra)*. Középiskolás koordinátageometriai tanulmányainkból talán emlékszünk rá, hogy az egyenes egyenlete a következő volt: $Y = C + BX$.

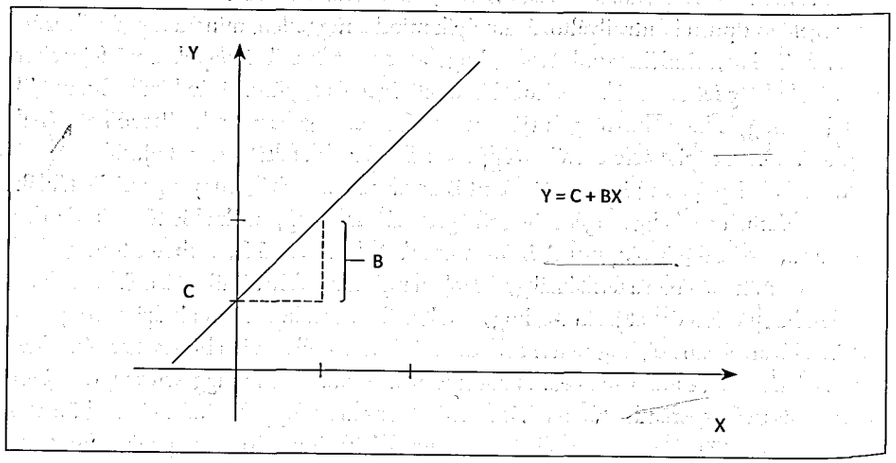

3. ÁBRA ■ Egy egyenes egyenlete

[27] Egy független változó esetén egyenesről, két független változó esetén síkról, ennél több független változó esetén hipersíkról beszélünk.

Az egyenes egyenletében a *C* érték azt mutatja, hogy az egyenes hol metszi az *Y* tengelyt, a *B* pedig azt, hogy egy egységnyi elmozdulás az *X* tengelyen mekkora változást eredményez az *Y* értékében. Ez utóbbi tehát az egyenes meredeksége. A *B* értéke lehet negatív és pozitív is. Az előbbi esetében a változók között fordított arányosság vagy negatív kapcsolat, az utóbbinál egyenes arányosság vagy pozitív kapcsolat található. A fenti esetben mind a *C*, mind a *B* értéke plusz eggyel egyenlő.

Ha a megfigyeléseink éppen egy egyenesre esnének, akkor a független és a függő változónk között függvényszerű (determinisztikus) kapcsolat lenne. Tudjuk azonban, hogy ez társadalomtudományi adatok esetében tulajdonképpen soha nem fordul elő, mivel a változók között leginkább sztochasztikus kapcsolat áll fenn. Éppen ezért a megfigyeléseink inkább úgy helyezkednek el, ahogy azt a *4. ábra* mutatja.

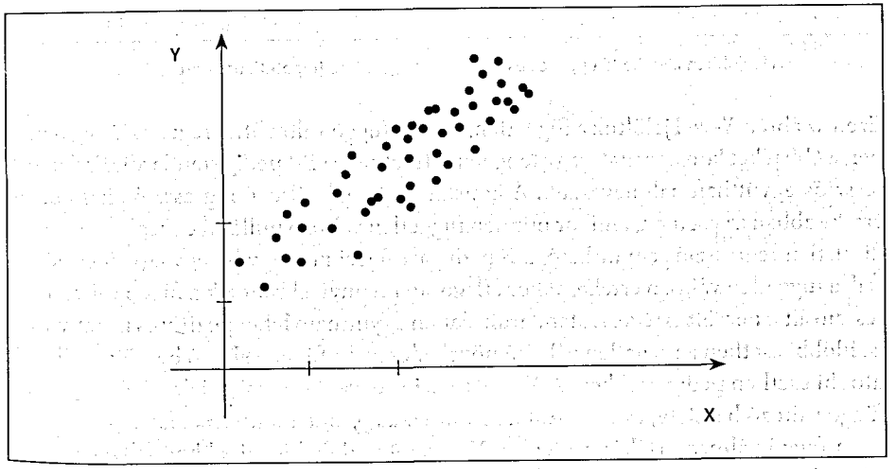

4. ÁBRA ■ Hipotetikus adatok elhelyezkedése a koordináta-rendszerben

A lineáris regresszió során az a célunk, hogy megtaláljuk azt az egyenest, amelyik a legjobban illeszkedik az adatainkhoz.[28] Az *5. ábra* ezt a legjobban illeszkedő egyenest, valamint az egyenes egyenletét mutatja.

[28] A legjobban illeszkedő egyenes megtalálásának statisztikai hátteréről lásd Székelyi–Barna, 2002, 205–209.

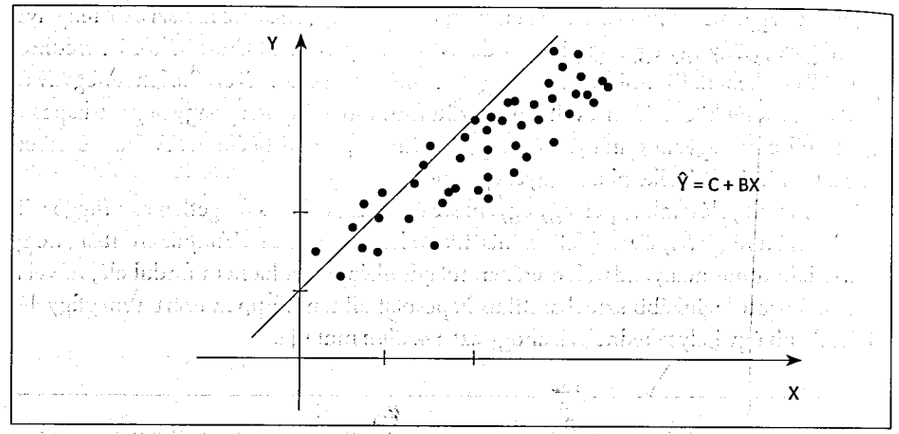

5. ÁBRA ■ A legjobban illeszkedő egyenes és az egyenes egyenlete (hipotetikus adatok)

Ezen az ábrán *X*-szel jelöltük a független, *Y*-nal a függő változót. A regressziós egyenletben a *C* értéket konstansnak vagy tengelymetszetnek, a *B*-t pedig standardizálatlan regressziós együtthatónak nevezzük. A konstans a függő változó regresszió által becsült értéke abban az esetben, amikor minden független változó nullával egyenlő. A standardizálatlan regressziós együttható, a *B* pedig azt fejezi ki, hogy ha egy egységet növekszik a független változó értéke, akkor átlagosan mennyivel változik a függő változó regresszió által becsült értéke. A standardizálatlan együttható lehet pozitív és negatív szám is. Előbbi esetben a független változó növekedésével a függő változó becsült értéke nő, utóbbi esetben pedig csökken. A $\hat{Y}$ a regressziós egyenes pontjait jelenti, és mivel ez a függő változó becslése, ezért került az *Y* fölé a kalap, ami a statisztikában a becslés jele. Ha a függő változó értékét, vagyis az *Y*-t szeretnénk kifejezni, akkor az egyenlet így nézne ki:

$$Y = C + BX + \varepsilon$$

Az ε a hiba vagy más néven reziduális. Ez az az érték, amennyivel a regresszió segítségével becsült adatunk eltér a tényleges, megfigyelt értéktől.[29]

Most következzen a lineáris regresszió alkalmazási lehetőségei közül kettőnek a bemutatása.[30] Az első, hipotetikus példában ingatlanok értékét szeretnénk megbecsülni különböző jellemzőik segítségével. A második példában pedig az ESS 5. hullámának adatbázisát felhasználva magyarázzuk a korábban már megismert, a rendőrséggel való morális azonosulást mérő változót különböző független változók segítségével.

[29] A lineáris regressziós modellben alapesetben mind a független, mind a függő változók magas mérési szintűek. Bár a függő változó esetében mindig tartjuk magunkat ehhez, a független változók közé kétértékű, ún. *dummy*, és bizonyos feltételekkel ordinális mérési szintű változók is bevonhatók. Erről bővebben lásd Székelyi–Barna, 2002, 222–230, 246–252.

[30] Korábban a kétmintás t-próba tárgyalásakor volt szó a próba alkalmazásának feltételeiről. A regresszió esetén is vannak ilyen feltételek, azonban ezek tárgyalásától itt most eltekintünk. Erről bővebben lásd Finkelstein–Levin, 2015, 424–430. A regressziós modellek előfeltételeinek gyakorlati teszteléséről lásd Székelyi–Barna, 2002, 271–300.

2.2.1. Becslés

Tételezzük fel, hogy egy hipotetikus városra vonatkozóan van egy nagy adatbázisunk, amelyben különböző ingatlanok tényleges eladási négyzetméterárai szerepelnek. Ebben a városban három dolog befolyásolja leginkább egy ingatlan értékét: 1. zöldövezeti-e az ingatlan vagy sem, 2. az ingatlan átesett-e energetikai felújításon, és 3. karbantartott-e az épület, amelyben az ingatlan van. Ebben az esetben tehát a fenti példánktól eltérően nem egy, hanem három független változóval magyarázzuk a függő változó, vagyis jelen esetben az ár viselkedését. A regressziós hipersík egyenlete ekkor a következőképpen alakul:

$$\hat{Y} = C + B_1X_1 + B_2X_2 + B_2X_2$$

A *C* továbbra is a konstans, az X_1, X_2, X_3 pedig a független változók. A modellünkben most minden független változó két értéket vehet fel: nullát, ha az ingatlan nem rendelkezik az adott jellemzővel, és egyet, ha igen. A B_1, B_2, B_3 az egyes független változókhoz tartozó standardizálatlan regressziós együtthatók. Lefuttatva a regressziót[31] a konstansra és a standardizálatlan regressziós együtthatókra, a *6. táblázatban* szereplő értékeket kapjuk.

6. TÁBLÁZAT ■ Lineáris regressziós együtthatók hipotetikus ingatlanpiaci adatokra

	Együtthatók
Konstans	224 631
Zöldövezet	74 825
Energetikai felújítás	64 634
Karbantartott épület	29 682

Forrás: saját számítás hipotetikus adatok alapján

Az együtthatókból az látszik, hogy egy olyan ingatlan átlagos négyzetméterára, amely nem zöldövezetben fekszik ($X_1 = 0$), ahol nem volt energetikai felújítás ($X_2 = 0$) és nem karbantartott az épület ($X_3 = 0$), vagyis amikor minden független változó értéke nulla, 224 631 forint. Emlékezzünk vissza, hogy a standardizálatlan regressziós együttható azt jelenti, hogy ha egy egységet mozdulunk el a független változó mentén, akkor mennyivel változik a függő változó átlagos értéke. Ha az ingatlan zöldövezetben fekszik, az átlagosan 74 825 forinttal, ha volt energetikai felújítás, az 64 634 forinttal, és ha karbantartott az

[31] A regresszió kiszámításához SPSS programot használtunk.

épület, az 29 682 forinttal növeli meg az átlagos négyzetméterárat.[32] Az látszik tehát, hogy a leginkább akkor növekszik az ingatlanunk értéke, ha az zöldövezetben található, vagyis ennek a változónak a hatása a legerősebb. Azt is láthatjuk, hogy a leggyengébb hatása annak van, hogy az épület, amelyben az ingatlan található, karbantartott-e.

Ezeknek az együtthatóknak a segítségével bármilyen típusú lakás négyzetméterára megbecsülhető. Vegyük például, hogy arra vagyunk kíváncsiak, átlagosan hány forintba kerül egy zöldövezetben fekvő, energetikailag felújított, azonban elhanyagolt épületben lévő lakás négyzetmétere. Ebben az esetben a független változók értékei a következők:

$$X_1 = 1, X_2 = 1, X_3 = 0$$

Hogyan alakul a regressziós egyenlet:

$$\hat{Y} = 224631 + 74825 \cdot 1 + 64634 \cdot 1 + 29682 \cdot 0$$

$$\hat{Y} = 364090$$

Azt mondhatjuk tehát, hogy a fenti paraméterekkel rendelkező ingatlan becsült négyzetméterára 364 090 forint. Vegyük észre, hogy ha ugyanez az ingatlan egy karbantartott épületben található, akkor egy négyzetméter becsült értéke éppen 29 682 forinttal vagy B_3-mal lesz több. Fontos látnunk, hogy az egyes regressziós együtthatók úgy mutatják az adott változó hatását, hogy arra a többi változó nincsen hatással, más szóval abból a többi változó hatása ki van szűrve. Ezért azt mondjuk, hogy a regressziós együtthatók parciálisak.

Annak, hogy ezeket a regressziós paramétereket valóban nagy bizonyossággal használhassuk fel az ingatlanok értékének becslésére, arra van szükség, hogy a regressziós hipersíkunk jól közelítse a megfigyeléseinket. Más szóval a mi megfigyelt és a regresszió által becsült értékeknek közel kell esniük egymáshoz. Ezt az illeszkedést számszerűsíti az ún. többszörös korrelációs együttható négyzete (R^2), amelynek értéke 0 és 1 között mozoghat. Minél közelebb van az értéke az egyhez, annál jobb az illeszkedés. Esetünkben az $R^2 = 0{,}87$, vagyis az együtthatókat nyugodtan használhatjuk értékbecslésre.[33]

2.2.2. Többdimenziós összefüggések vizsgálata

Nézzük meg most a regresszióelemzés egy másik felhasználási módját! Korábban volt már szó arról az összetett mutatóról, amely a rendőrséggel való morális azonosulást mérte. Azt feltételezzük, hogy aki pozitívabban ítéli meg a rendőrséget, illetve aki jobban bízik benne, az inkább azonosul vele morálisan. Nemcsak arra vagyunk kíváncsiak, hogy ez a feltételezett pozitív irányú kapcsolat fennáll-e, hanem arra is, hogy melyik változónak a hatása erősebb.

[32] Vegyük észre, hogy ha a független változók úgy lettek volna kódolva, hogy a 0 jelenti azt, hogy az adott tulajdonság jellemző az ingatlanra és az 1 azt, hogy nem, akkor a standardizált regressziós együtthatókra ugyanezen értékek mínusz 1-szeresei adódnának.

[33] A többszörös korrelációs együttható négyzetéről bővebben lásd Székelyi–Barna, 2002, 211–214.

A morális azonosulás mérőszámát már korábban bemutattuk. A rendőrség megítélését mérő összetett mutatót három változóból hoztuk létre: a kérdezettnek meg kellett mondania, hogy szerinte a rendőrség általában milyen gyakran kezeli tisztelettel az embereket, milyen gyakran hoz igazságos, pártatlan döntéseket és mennyire jellemző rá, hogy megvesztegethető. Az összetett mutató nagy értéke azt jelentette, hogy a kérdezett pozitív véleménnyel van a rendőrségről. A rendőrségbe vetett bizalmat egyetlen változóval mértük, amely erre kérdezett rá. A nagy érték itt azt jelentette, hogy a válaszadó bízik a rendvédelmi szervekben. A regressziós elemzés eredményeit a 7. *táblázatban* foglaltuk össze.

7. TÁBLÁZAT ■ A rendőrséggel való morális azonosulás magyarázata lineáris regressziós modellben

	B	SE(B)	Beta	t	Sig
Konstans	2,954	0,048		61,926	0,000
A rendőrség megítélése	0,392	0,021	0,487	18,323	0,000
A rendőrségbe vetett bizalom	0,082	0,009	0,255	9,618	0,000

Forrás: saját számítás az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa alapján

Az első különbség, ami feltűnhet a 6. *táblázathoz* képest, hogy a 7. *táblázat* tartalmaz szignifikanciaértékeket. Mivel mintával dolgozunk, ezért el kell tudnunk dönteni, hogy az egyes változók hatása szignifikáns-e. Ennek tesztelésére t-próbát alkalmazunk, amelynek nullhipotézise, hogy az adott változóhoz tartozó standardizálatlan együttható értéke nullával egyenlő. Az, hogy a meredekség egy adott változó mentén nullával egyenlő, éppen azt jelenti, hogy az adott változónak nincsen lineáris hatása a függő változóra. Itt mindkét változóhoz egy 0,05-nél lényegesen kisebb szignifikanciaérték (p) tartozik, vagyis mindkét változó hatása szignifikáns.

Azt látjuk, hogy mindkét változóhoz pozitív B érték tartozik, ami azt jelenti, hogy a változók között valóban pozitív irányú összefüggés van. Vagyis minél pozitívabban ítéli meg valaki a rendőrséget és minél inkább bízik benne, annál inkább azonosul vele morálisan. Említettük korábban, hogy nemcsak erre vagyunk kíváncsiak, hanem arra is, hogy melyik változónak a hatása erősebb. Ezt az ingatlanbecsléses példánknál a B értékek összehasonlításával állapítottuk meg. Ennek azonban volt egy feltétele, mégpedig az, hogy a független változók mind ugyanolyan mértékegységűek legyenek. Itt nem ez a helyzet, ezért a független változók relatív hatáserősségének eldöntéséhez szükségünk van az ún. standardizált regressziós együtthatóra, a bétára.[34] Ennek előjele mindig megegyezik a B előjelével, azonban értéke -1 és +1 között mozoghat. Fontos még megjegyeznünk, hogy ha a lineáris regresszióban a függő változót egyetlen független változóval magyaráz-

[34] A béta egy olyan B érték, amelyet akkor kapunk, ha mind a függő, mind a független változókat standardizált formában vonjuk be az elemzésbe.

zuk, akkor a változóhoz tartozó regressziós béta értéke megegyezik a két változó közötti Pearson-féle korrelációs együtthatóval. A *7. táblázatból* azt látjuk, hogy a rendőrség megítélését mérő változóhoz tartozó béta érték 0,487, míg a rendőrségbe vetett bizalmat mérőhöz tartozó 0,255. Megállapíthatjuk tehát, hogy az előbbi hatása lényegesen erősebb, mint az utóbbié.

Nézzük most meg, hogy a modellünk mennyire jól illeszkedik. A modellhez tartozó többszörös korrelációs együttható négyzete 0,406, ami egy viszonylag erős modellnek mondható.

Alkalmazzuk a Lazarsfeld-paradigmát a regresszióelemzésben az ESS adatbázisa alapján! Az adatbázis természetesen tartalmazza a kérdezettek demográfiai jellemzőit is, úgy mint a válaszadó neme, életkora, legmagasabb iskolai végzettsége. Ezeknek a bevonására két okból lehet szükség. Az egyik esetben kifejezetten kíváncsiak vagyunk ezeknek a változóknak a hatására. A másik esetben azonban inkább az a célunk, hogy a többi független változó hatásából kiszűrjük ezek hatását, vagyis hogy ezeket a változókat kontroll alatt tartsuk. Emlékezzünk vissza, korábban már volt szó arról, hogy a regressziós együtthatók parciálisak, legyenek akár standardizálatlanok vagy standardizáltak. Éppen ezt a tulajdonságukat fogjuk most kihasználni. A demográfiai változókat is tartalmazó regressziós modell eredményeit a *8. táblázat* mutatja.

8. TÁBLÁZAT ■ A rendőrséggel való morális azonosulás magyarázata lineáris regressziós modellben

	B	SE(B)	Beta	t	Sig
Konstans	2,739	0,094		29,183	0,000
A rendőrség megítélése	0,388	0,021	0,481	18,083	0,000
A rendőrségbe vetett bizalom	0,081	0,009	0,252	9,520	0,000
Nem	0,039	0,039	0,025	1,018	0,309
Életkor	0,003	0,001	0,059	2,436	0,015
Legmagasabb iskolai végzettség	0,007	0,007	0,027	1,131	0,258

Forrás: saját számítás az ESS 5. hullámának (2010) magyarországi adatbázisa alapján

A táblázatból látszik, hogy a demográfiai változók közül csak az életkornak van szignifikáns hatása a függő változóra: mivel a béta érték pozitív, ezért elmondható, hogy minél idősebb valaki, morálisan annál inkább azonosul a rendőrséggel. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az életkor hatása nagyon gyenge, hiszen a változóhoz tartozó béta érték csak 0,059.

Vegyük észre, hogy a rendőrség megítéléséhez és a rendőrségbe vetett bizalomhoz tartozó béta értékek a *7. és 8. táblázatban* nem egyeznek meg teljesen. Például a rendőrség megítéléséhez tartozó béta érték a demográfiai változókat nem tartalmazó modellben 0,487, míg az azt tartalmazó modellben 0,481. Ez a különbség abból adódik, hogy a második modellben a demográfiai változók (és természetesen a rendőrségbe vetett bizalmat mérő változó is) kontroll alatt vannak, vagyis a rendőrség megítélését mérő változó hatásából ezek ki vannak szűrve. A két táblázatot összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a

demográfiai változók bevonása nem változtatott számottevően a már bent lévő változók hatáserősségén (és irányán). A Lazarsfeld-paradigma tárgyalásakor megismert tipológiát felhasználva azt mondhatjuk, hogy itt egy replikációval van dolgunk.

Vegyük most szemügyre egy kicsit jobban az életkor változó „működését" a modellben. Emlékezzünk vissza, hogy egyetlen független változó esetén a béta érték megegyezik a független és a függő változók közötti Pearson-féle korrelációs együtthatóval. Az életkor és a rendőrséggel való morális azonosulás változók közötti korreláció 0,163,[35] miközben a *8. táblázatban* összefoglalt modellben az életkorhoz tartozó béta érték csak 0,059. Ezt a csökkenést a rendőrség megítélését mérő változó okozza. Ha ugyanis egy olyan modell futtatunk, amelyben a rendőrséggel való morális azonosulást csak az életkorral és a rendőrség megítélésével magyarázzuk, akkor az életkor béta értéke 0,066-ra csökken.[36] Próbáljuk most meg ezt az összefüggésrendszert a Lazarsfeld-modellből megismert tipológiába besorolni. Ebben az esetben az életkor a független, a morális azonosulást mérő összetett mutató a függő, a rendőrség megítélése pedig a kontrollváltozó. Ez utóbbi bevezetésének hatására az eredeti kapcsolat erőssége jelentősen csökkent. Mivel a kontrollváltozó közbejövő típusú, ezért itt egy interpretációval van dolgunk. Arról van tehát szó, hogy az idősebbek pozitívabban vélekednek a rendőrségről, és ebből következően morálisan jobban azonosulnak vele.

■ 3. ÖSSZEGZÉS

Ebben a fejezetben először két magas mérési szintű változó közötti kétdimenziós kapcsolat vizsgálatával foglalkoztunk. Itt kétféle elemzésről volt szó. Először a változók átlagát hasonlítottuk össze kétmintás t-próba segítségével. Majd a Pearson-féle korrelációs együtthatót felhasználva a változók közötti lineáris kapcsolat erősségét és irányát vettük górcső alá. Ezután rátértünk a változók többdimenziós kapcsolatainak elemzésére. Itt először az ún. Lazarsfeld-paradigmáról volt szó, amely a társadalomtudományokban elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy az eredményeinket értően tudjuk interpretálni. Ezt háromdimenziós kereszttábla-elemzésen szemléltettük. Ezután tértünk rá a lineáris regresszió tárgyalására, amelynek két alkalmazási módját mutattuk be. A fejezetet a Lazarsfeld-modell lineáris regressziós felhasználása zárta.

[35] Ugyanez az érték adódik az életkorhoz tartozó bétára, ha a morális azonosulást kizárólag ezzel a változóval magyarázzuk.

[36] Ha az életkor mellé a modellben a rendőrségbe vetett bizalmat mérő változót tesszük, akkor az életkor hatása csak 0,123-ra csökken.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Anderson, David R. – Sweeney, Dennis J. – Williams, Thomas A. (2008): *Statistics for Business and Economics.* Mason, Cengage Learning (2. kiadás).

Babbie, Earl (2003): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).

Field, Andy (2009): *Discovering Statistics Using SPSS. And Sex and Drugs and Rock 'n' Roll.* London, Sage (3. kiadás).

Finkelstein, Michael O. – Levin, Bruce (2015): *Statistics for Lawyers.* New York, Springer (3. kiadás).

Freedman, David – Pisani, Robert – Purves, Roger (2005): *Statisztika* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Typotex.

Schmuller, Joseph (2013): *Statistical Analysis with Excel for Dummies.* Hoboken, John Wiley & Sons (3. kiadás).

Székelyi Mária – Barna Ildikó (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára.* Budapest, Typotex.

Van Belle, Gerald (2008): *Statistical Rules of Thumb.* Hoboken, John Wiley & Sons (2. kiadás).

BOLDVAI-PETHES LAURA – HAVELDA ANIKÓ

HÁLÓZATKUTATÁS

■ BEVEZETÉS

Még alig húszéves a hálózatkutatás módszertana, mégis szinte minden tudományterületen létezik hálózatelemzéssel vizsgált vagy azzal értelmezni próbált jelenség a szociológiától elkezdve a természettudományokon keresztül a jogtudományokig. A hálózattudomány egy interdiszciplináris terület, egyaránt ötvöz kvantitatív és kvalitatív elemeket. A járványok terjedésétől egy vállalkozás potenciális ügyfeleinek feltérképezésén keresztül a jogi döntések sűrű kapcsolatának felfedéséig egyaránt alkalmazható ez a módszer. Barabási-Albert László szerint a hálózatok sokféle alkalmazhatóságának oka, hogy a hálózat létrejötte, formálódása mint válaszreakció zajlik, egyetemes elvek alapján. Ebben a fejezetben a jogtudományokban alkalmazott hálózatelemzési módszerekre fókuszálunk, azaz a jogi szövegek és jogi döntések keresztvhivatkozásainak feltérképezésére (például a leginkább hivatkozott ítéletek felderítése, ezek egymásra hivatkozása), továbbá a joggyakorlat vagy a jogtudomány szereplői társadalmi kapcsolathálójának kutatására használható eszközöket vesszük szemügyre.

■ 1. HÁLÓZATELEMZÉS

A hálózatelemzés alapvetően különböző entitások között fennálló kölcsönhatásokat, kapcsolatokat modellez, a zavaró hatások kiküszöbölése mellett. A rejtett összefüggések feltárása érdekében csomópontokra *(vertex* vagy *nodes)* és élekre *(links* vagy *edges)* egyszerűsíti a világban előforduló bonyolult jelenségeket. A hálózati megközelítés alapvetően kapcsolati adatokra koncentrál *(relational data)*, a szereplők közti kapcsolatok jellegét, erősségét, intenzitását kutatja, de emellett fontosnak tartja a hálózati szereplők egyéni adatainak *(attributional data)* vizsgálatát is, ilyen például a nem, a kor vagy az etnikum.

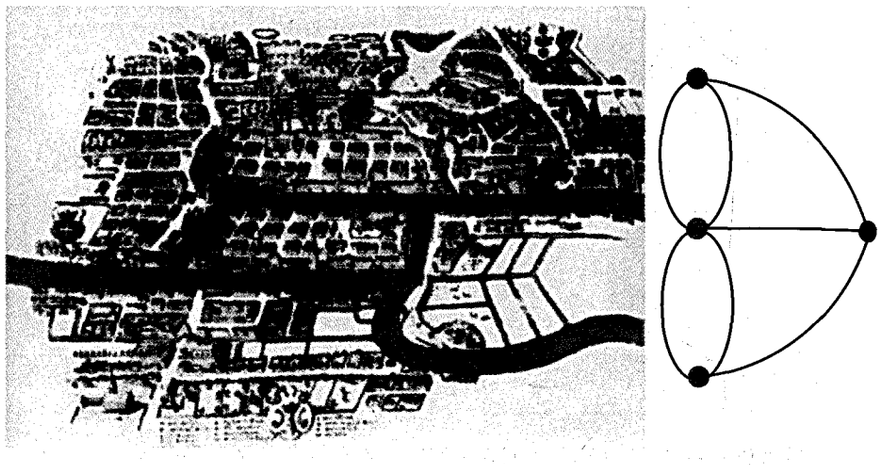

1. ÁBRA ■ A königsbergi hidak
Forrás: The Institute of Mathematics and its Applications

A hálózatelemzés egyik problémája, hogy a modellezés miatt sokszor nehezen védhetővé válhat a megragadott törvényszerűség.

A hálózatelemzés kutatási és értelmezési modell is egyben (Brys–Buda–Pluhar, 2012), melynek alapja a kombinatorika egyik önálló területe, a gráfelmélet. A gráfelmélet atyja Leonhard Euler, aki a königsbergi hidak problémáján keresztül bizonyította be, hogy akkor és csak akkor létezik egy adott gráfban a hidakon pontosan egyszer végighaladó séta, ha minden csomópont fokszáma páros (Euler, 1741). A probléma kiindulópontja az a kérdés volt, vajon végig lehet-e menni a Königsbergben található hét hídon úgy, hogy mindegyiken csak egyszer haladjanak át, és egyúttal visszaérjenek a kiindulópontba *(1. ábra)*. Euler a gráfelméletet segítségül hívva (a folyó partjai jelentették a csomópontokat, a hidak pedig az éleket) bebizonyította, hogy ez lehetetlen. Így tehát az adott pontok közötti kapcsolatokat nem az elhelyezkedésük, hanem a fokszámuk határozza meg.

Ezt az elméletet fejlesztette tovább Erdős Pál és Rényi Alfréd, akik megalkották a véletlen vagy random hálózatok alapját. Erdős Pál nevéhez köthető továbbá az Erdős-szám, amely a vele közösen publikált cikkek számát veszi alapul. Egy tudós Erdős-száma *n*, ha az általa írt cikkek társszerzői között a legkisebb Erdős-szám *n–1*. Vagyis Erdős Pál Erdős-száma 0; a vele közös cikket író szerzőké 1; az Erdős-szám 2, ha valaki nem írt ugyan Erdőssel közös cikket, de írt egy társszerzőjével (azaz 1 Erdős-számú szerzővel) közöset. Egy kutató Erdős-száma 3, ha nem írt közös cikket sem Erdőssel, sem 1 Erdős-számúval, de társszerzője valamelyik 2 Erdős-számúnak.

Mark Granovetter 1985-ös tanulmányában már megkülönböztette a kapcsolatok erősségét is. Bevezette a gyenge és erős kötések fogalmát. A kötések erősségét a kapcsolat ápolására fordított idő és intenzitás határozza meg. Az erős kötések megtartó erejűek, és

általában viszonylag kevés van belőlük (például rokoni kapcsolatok). Ezzel szemben a gyenge kötések (például kollegiális kapcsolatok, távoli ismeretségek) hidat képeznek a hálózat különböző pontjai között, és kiemelkedően fontosak a hálózatok egyben tartása szempontjából (Granovetter, 1985). A gyakorlatban sokkal könnyebb munkát találnia valakinek a gyenge kötésein keresztül, hiszen így sokkal távolabbi lehetőségekről is információt kaphat, és általában nagyobb számban is találhatók az emberek kapcsolatai között gyenge kötések.

Kiemelkedőt alkotott még ezen a területen Barabási Albert-László, aki tudományos módszerekkel támasztotta alá Stanley Milgram 1967-es kísérletét, amelyben a kicsi világ tulajdonságot / hat lépés távolság elméletet vizsgálta. Ennek lényege, hogy a Földön bárki kapcsolatba hozható bárkivel maximum öt másik emberen keresztül (Barabási, 2003).

■ 2. A TÁRSADALMI KAPCSOLATHÁLÓ ELEMZÉSE

A jogtudományokban gyakran vizsgálják hálózatelemzéssel a joggyakorlatban részt vevő szereplők társadalmi kapcsolathálózatát. Ezek a fajta kutatások abban nyújtanak segítséget, hogy megértsük egy bizonyos információs rendszer (például ügyvédi kamara, jogászok közössége) struktúráját és dinamikáját.

A társadalmi hálózatelemzés kezdeti mozgatórugói a strukturalista-funkcionalista megközelítés problémái voltak. E megközelítés szerint az egyes csoportok tagjainak viselkedését a közösség norma- és értékrendszere határozza meg. Ezzel szemben a hálózatelemzésen nyugvó kutatások az individuumok strukturális elhelyezkedését helyezik vizsgálódásaik középpontjába. A hálózatelemzők nem önmagukban vizsgálják az egyes individuumok jellemzőit (például demográfiai adatok, nem), hanem figyelembe veszik kapcsolataik hatásait is.

A társadalmi kapcsolatháló elemzés alapja a Jacob L. Moreno által 1934-ben publikált szociometriai elemzés. A szociometriai elemzések célja a különböző társadalmi csoportok kapcsolatainak feltárása volt (Moreno, 1934). A kapcsolatokat az alapján térképezték fel, hogy az egyének kikkel állnak kapcsolatban, legyen szó baráti, rokoni, romantikus, kollegiális stb. viszonyról. Egy szociometriai hálózatban egy pontból annyi vonal ágazik ki, ahány kapcsolata van az individuumnak. Moreno kezdetben csak a rokonszenvi-ellenszenvi választásokat vizsgálta, követői azonban kibővítették a szempontok körét például a népszerűségre, a segítségkérésre, és ahogy a módszertan idővel professzionalizálódott, egyre bővült a kapcsolattípusok tárháza is.

A *2. ábrán* egy magyar általános iskolai osztály hálózatos módszerrel való ábrázolása látható. Ez az ábra jól szemlélteti, hogy egy hálózat puszta ábrázolásával mennyi információt kaphatunk egy vizsgált csoportról. A sötétszürke körök a fiúkat, a világosszürkék a lányokat jelölik. A nyilak ebben az esetben baráti kapcsolatokra vonatkoznak. A jelölőtől mutat a nyíl a jelölt irányába. A kétoldalú nyilak reciprok kapcsolatra vonatkoznak, tehát kölcsönös baráti kapcsolatot jelentenek. A körök mérete is információval szolgál, azt mutatja, mennyire népszerű az adott diák az osztályban: minél nagyobb az adott diákot áb-

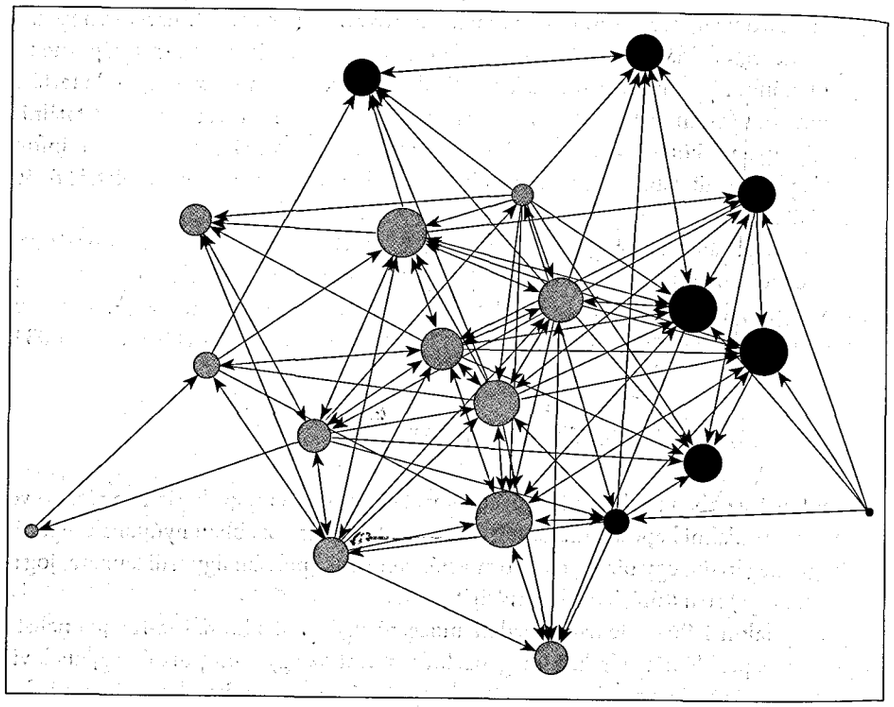

2. ÁBRA ■ Egy magyar általános iskolai osztály kapcsolathálója
Forrás: MTA TK Lendület RECENS kutatócsoport „Verseny és negatív hálózatok" című kutatás

rázoló kör, annál többen jelölték őt barátnak. Egy ilyen ábrából sok mindenre lehet következtetni például az osztályközösségre vonatkozóan: mennyire barátkoznak egymással a fiúk és a lányok, vannak-e klikkek és izolált tanulók az osztályban?

Heinz és Laumann az elsők között alkalmazták a társadalmi kapcsolatháló elemzés módszereit a jogtudományban, annak érdekében, hogy felvázolják a chicagói ügyvédi kamara tagjainak hálózatát (Heinz–Laumann, 1982). Könyvükben azt vizsgálták, milyen mechanizmusok határozzák meg a státusz, a hatalom és a gazdasági eredmény szisztematikus felosztását az ügyvédek között, milyen struktúra mentén szerveződik az ügyvédek szerepe a kamarában és a tágabb jogi környezetben. Nyolcszáz chicagói ügyvéddel készítettek személyes interjút, hogy kérdéseikre választ kapjanak. Az interjúk elemzése során az egyik legfontosabb megállapításuk az volt, hogy az ügyvédi tevékenység alapvetően a kliensek típusa szerint rétegződik. Ha egy ügyvéd például vállalati kliensekkel foglalkozik, akkor ritkán kerül kapcsolatba egyéni ügyféllel és fordítva, így a jogi szakma alapvetően két nagy csoportra különíthető el. Kutatásuk kimutatta, hogy a vállalati ügyeket vivő ügyvédeket nagyobb tisztelet övezi, mint az egyéni ügyfeleket képviselő kollégáikat, így ők magasabb státuszúnak tekinthetők a szakmán belül. A szerzők arra is felhívják a figyelmet, hogy ezt a fajta megosztottságot a szakmai szervezetek, bíróságok, jogi képzőhelyek

nem tudják kellőképpen integrálni. Ez a kötet átfogó elemzést nyújt az ügyvédek szakmai életéről, ezáltal kivételes jelentőséggel bír a szociológusok, jogászok, valamint a jogi szakma iránt érdeklődők számára.

Heinz és Laumann nyomán egyre elterjedtebbé vált a jogász szakma társadalmi kapcsolatháló alapú megközelítése. Ezek a fajta elemzések nem térnek el a klasszikus társadalmi kapcsolatháló elemzésen alapuló vizsgálatoktól, a jellegzetességük abban áll, hogy a megfigyelési egységet minden esetben valamilyen jogi-jogászi vonatkozás jelenti. Hálózati módszerekkel vizsgálták például, milyen mértékben van jelen a kooperáció és a versengés egy ügyvédi iroda dolgozói között (Lazega – Van Duijn, 1997), hogyan jelenik meg a kollegialitás az ügyvédi irodák hálózatában (Lazega, 2001), vagy hogyan befolyásolja az információáramlást és az ügyvédi szolgáltatási díjakat az ügyvédi irodák kapcsolathálózati struktúrája (Uzzi–Lancaster–Dunlap, 2006). Az ilyen jellegű empirikus elemzések abban segítenek, hogy jobban megértsük a jogász szakma művelői közti kapcsolatokat és azok működését, dinamikáját.

■ 3. HIVATKOZÁSI HÁLÓZATOK A JOGTUDOMÁNYBAN

A hálózatok egyrészt állnak a hálózatok alanyaiból, elemeiből. A csomópontok/aktorok lehetnek emberek (Csermely, 2005; Takács, 2011; Kisfalusi–Janky–Takács, 2018), szervezetek (Hafner-Burton–Montgomery, 2006), bírósági döntések, ítéletek (Koniaris–Anagnostopoulos–Vassiliou, 2017; Ződi, 2014a) stb. A csomópontok közötti kötések pedig nagyon sokféle kapcsolatot reprezentálhatnak, például hivatkozások (Fowler–Jeon, 2008), jogi szereplők közti társadalmi kapcsolatok (Katz–Stafford, 2010) stb.

Ezek az elemek és viszonyok gráfokat határoznak meg, amelyekben az elemek a pontok, a viszonyok pedig a pontokat összekötő vonalak. A matematika nyelvére lefordítva ezt a kapcsolatrendszert gráfnak vagy hálózatnak nevezzük, ezek tulajdonságait elemezhetjük a gráfelmélet fogalmainak és összefüggéseinek segítségével. A hálózatokat ábrázolhatjuk geometrikus (*3. ábra*) vagy mátrix formában is (ahol minden sor és oszlop egy adott eleme a hálózatnak).

A jogi területen végzett hálózatelemzések a módszertan alapjául szolgáló elemekre és a köztük lévő kapcsolatra igyekeznek leegyszerűsíteni a jogi szövegeket. A jogtudományban alapvetően kétféle hálózati elemzést alkalmaznak, mindkét típus más-más célt szolgál. Bár a jogi rendszerek országonként igen nagy eltérést mutathatnak, ez a kétféle elemzés kapja a legnagyobb hangsúlyt mind az amerikai, mind az európai jogtudományban.

A hálózatelemzés jogtudományokban való alkalmazásának egyik legjellemzőbb és nagyon fontos típusa, amikor különböző esetek, precedensek, jogi döntések hivatkozási hálózatát térképezik fel a kutatók *(legal citation network studies)*. A célja ezeknek az elemzéseknek, hogy azonosítsák azokat az eseteket, bírósági döntéseket, jogszabályokat, amelyekre a legtöbbet hivatkoznak, azaz amelyeknek fontos, meghatározó szerepet tulajdonítanak a különböző jogi folyamatokban, eljárásokban. Hálózati szempontból a megfigyelési egységet itt maguk a jogi szövegek jelentik, a különböző döntések, esetek a cso-

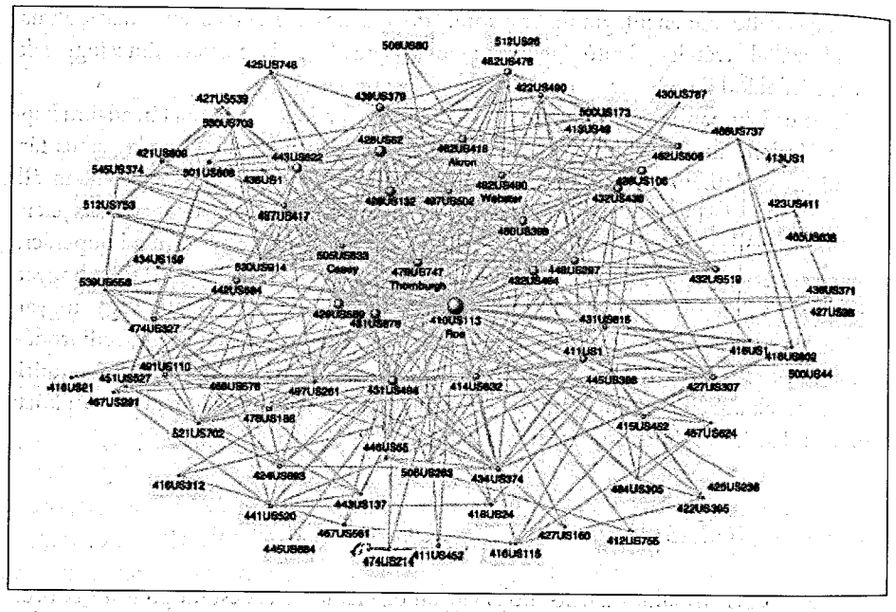

3. ÁBRA ■ Példa a hálózatok geometrikus ábrázolására. Az ábra az Amerikai Legfelső Bíróság abortusszal kapcsolatos fontosabb jogi döntéseit és a köztük lévő hivatkozásokat szemlélteti
Forrás: Fowler et al., 2007, 329.

mópontok (*node*-ok), és a rájuk való hivatkozáson keresztül jön létre köztük a kapcsolat: ha *A* jogeset vagy ítélet hivatkozik *B*-re, akkor a két eset között direkt kapcsolat jön létre. Ezek a kapcsolatok irányított kapcsolatok, ami azt jelenti, hogy mindig van egy küldő és egy fogadó. A küldő az az eset, amelyik hivatkozik egy másikra, a fogadó pedig értelemszerűen az, amelyikre hivatkoztak. Fontos kiemelni, hogy egy *A* jogszabály hivatkozhat *B* jogszabályra és fordítva, azonban ez az ítéleteknél nem lehetséges, hiszen egy korábbi jogeset nem hivatkozhat vissza egy nála később keletkezettre. A csomópontok és a köztük lévő kimenő és bemenő kapcsolatok képezik egy jogi folyamat hivatkozási hálózatát, amely tartalmaz minden esetet az adott témán belül.

A jogi hivatkozások hálózatának kutatása az 1950-es évekre nyúlik vissza (Merryman, 1954). A korai empirikus cikkek ebben a témában kizárólag a hivatkozások számával foglalkoztak: minél több jogi szöveg hivatkozott egy bizonyos esetre, annál központibb, fontosabb szerepet tulajdonítottak a hivatkozott ügynek a jogalkotásban vagy a törvénykezésben. Ez a kizárólagosság azonban azt jelentette, hogy a korai elemzések figyelmen kívül hagyták a hivatkozások hálózatának struktúráját, nem foglalkoztak a hivatkozó szöveggel, hanem egyszerűen számszerűsítették egy eset bejövő hivatkozásait, így próbálták beazonosítani a legfontosabbakat.

A későbbi empirikus kutatások azonban már túlmentek a hivatkozások szimpla összeszámolásán. Felismerték, hogy a korábban bevett „központiságmutató" nem teljes

egészében ragadja meg a hivatkozási hálózatban lévő információt, mert minden bejövő hivatkozást egyformán kezel, és nem veszi figyelembe a kimenő hivatkozásokat. Tegyük fel, hogy *A* jogi döntésre egy olyan másikban hivatkoznak, amelyet a szakma fontos és központi esetnek tart, *B* döntésre pedig egy nem központinak számító ügyben hivatkoznak. Ez önmagában már azt feltételezi, hogy *A* döntés meghatározóbb, fontosabb *B*-nél. A kutatók szerették volna megkülönböztetni a hivatkozási kapcsolatokat azok minősége szerint is. Erre jelentett megoldást az ún. sajátvektor központisági mutató *(eigenvector centrality)* alkalmazása, amely figyelembe veszi a jogi döntések fontosságát és a hivatkozási kapcsolatok minőségét is.

James H. Fowler és munkatársai az Amerikai Legfelső Bíróság ítéleteinek jogi relevanciáját, fontosságát elemzik cikkükben (Fowler et al., 2007). Az írás keretéül a *common law* jogrendszer szolgál ugyan, azonban a tanulmány módszertana és felépítése remekül példázza a hálózati megközelítés előnyeit és hasznát a jogtudományban. A tanulmány célja, hogy megbízható empirikus módszerekkel felderítse a jogilag centrális eseteket az Amerikai Legfelső Bíróság gyakorlatában egy bizonyos időintervallumon belül. A jogi hivatkozási hálózatoknál nagyon fontos a vizsgált esetek pontos időbeli lehatárolása. A hivatkozott tanulmány a Legfelső Bíróság 1791 és 2005 között keletkezett összes többségi ítéletét vizsgálja.

Fowler és munkatársai csomópontokra és kapcsolatokra egyszerűsítik le a jogi esetek halmazát, egy teljes hálózatot alkotva. A döntések képezik a csomópontokat, a köztük lévő kapcsolatot pedig a hivatkozások jelentik. Elemzésükben kétféle kapcsolatot különböztetnek meg: kimenő hivatkozásokat *(outward citations)* és bejövő hivatkozásokat *(inward citations)*. Ez az elkülönítés alkalmas arra, hogy kétféleképpen is azonosítani lehessen a jogi precedenseket. A sok kimenő hivatkozással rendelkező ítéletek jól megalapozottnak tekinthetők, míg a sok bejövő hivatkozás nagy hatású, központi esetekre enged következtetni. A csomópontok és a köztük lévő kapcsolatok alkotják az Amerikai Legfelső Bíróság döntéseinek hálózatát 1791 és 2005 között. A szerzők egy 26 681 ítéletet tartalmazó hálózatot építettek, amelyet az R statisztikai szoftver segítségével elemeztek.

Az adatok elemzését első körben a fokszámeloszlások számolásával és szemléltetésével kezdték. Ez egyszerűen annyit jelent, hogy összeszámolták a precedensek bejövő és kimenő hivatkozásait. A szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy a fokszámeloszlás számolása nem ad számot teljes körűen a központi, legrelevánsabb jogi esetekről, ugyanis csak a kapcsolat meglétét veszi figyelembe, annak minőségét nem. Erre megoldást nyújt a sajátvektor központiság számolása, amely képes figyelembe venni a kapcsolat jellegét. Azonban Fowler és munkatársai felhívják a figyelmet arra, hogy ez a mutató sem ad teljes körű információt, mert csak a kimenő jelölésekkel foglalkozik. Ezért elemzésükben egy olyan új módszert alkalmaznak a központiság mérésére, amely figyelembe veszi mind a kimenő, mind a bejövő hivatkozásokat. Az új módszer segítségével két típusba tudják sorolni az eseteket: amelyek sok precedenst idéznek *(outwardly relevant)*, és amelyekre sokan hivatkoznak *(inwardly relevant)*, és meg tudják határozni, hogy az egyes precedensek mennyiben teljesítik ezeket a szerepeket.

A szerzők megállapítják, hogy egy legfelső bírósági ítéletre átlagosan 9,1-szer hivatkoznak egyéb jogi esetek a vizsgált időintervallumban. A bejövő hivatkozások száma

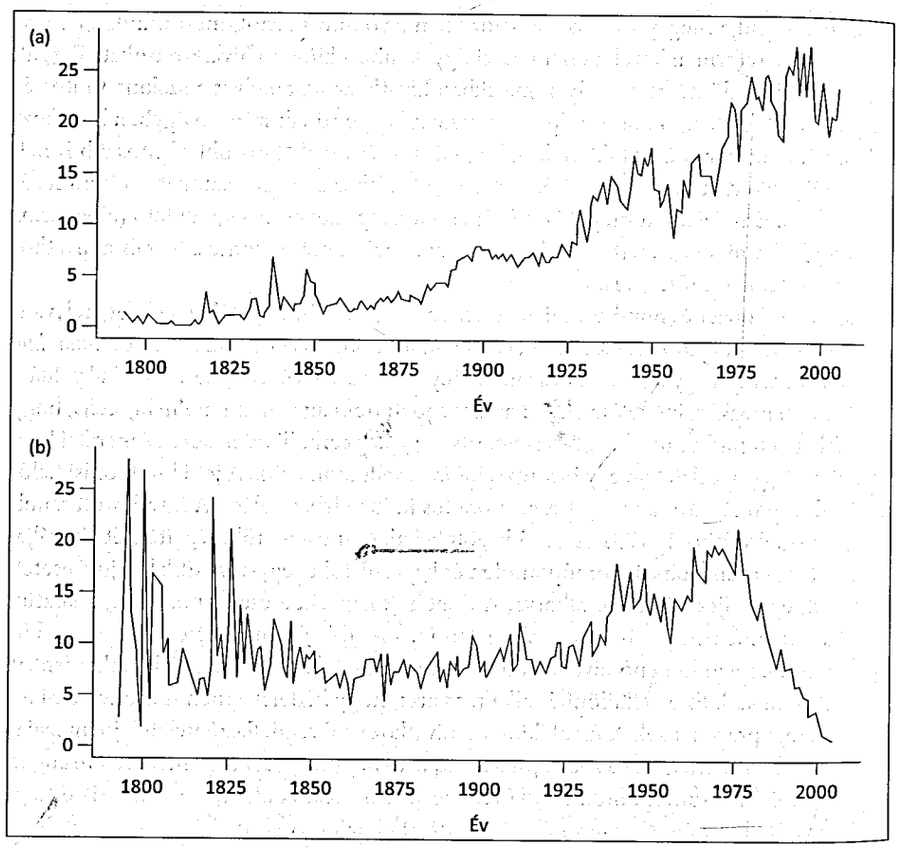

4. ÁBRA ■ (a) A kimenő hivatkozások átlaga az Amerikai Legfelső Bíróságon 1791 és 2005 között; (b) a bejövő hivatkozások átlaga az Amerikai Legfelső Bíróságon 1791 és 2005 között
Forrás: Fowler et al., 2007, 333.

0 és 355 között változik. A *4. ábrán* a hivatkozások átlagos megoszlása látható a vizsgált időintervallumban.

Az adatok elemzése azt a nem meglepő eredményt hozta, hogy az ítéletek túlnyomó többségét csekély számban idézik más döntések, azonban van néhány precedens, amely tekintélyes mennyiségű hivatkozást gyűjtött, ezek az ún. központi, befolyásos esetek. Megállapították azt is, hogy az idő nagyon fontos faktor a hivatkozásoknál. Egyrészt minél régebbi egy ítélet, annál nagyobb esélye van arra, hogy többször hivatkozzanak rá. Másrészt ahogy nő a meglévő precedensek száma, annál hajlamosabb a Legfelső Bíróság minél több esetre hivatkozni annak érdekében, hogy jól megalapozott döntést hozzon. Ezek után a kutatók a korábban ismertetett módszertan segítségével listát állítottak fel a Legfelső Bíróság húsz legtöbbet hivatkozott és a húsz legtöbbet hivatkozó ítéletéről az 1791 és 2005 közötti időszakból. Megállapították, hogy azok az ítéletek, amelyekre

gyakran hivatkoznak, általában régebbiek, mint azok, amelyek sok döntésre hivatkoznak. A legtöbbet hivatkozott precedensek medián „életkora" 64 év, míg a legtöbbet hivatkozóké 36 év.

Fowler és munkatársai azon túl, hogy hálózatos módszerekkel feltárták az Amerikai Legfelső Bíróság 1791 és 2005 között született legfontosabb döntéseit, megállapították azt is, hogy a jogi hivatkozások hálózata nagyon hasonló dinamikát követ, mint a tudományos hivatkozásoké: egy átlagos ítélet idővel fokozatosan egyre több esetre hivatkozott, míg a későbbi ítéletek által hivatkozott ügyek száma viszonylag stabil maradt.

Ez a tanulmány a jogi hivatkozási hálózatok elemzése egyik klasszikusának tekinthető, azonban az esetjogon alapuló angolszász típusú jogrendszert veszi alapul. Természetesen az alapjaiban eltérő kontinentális jogrendszer törvénykezésének elemzésével is foglalkoznak a kutatók. Koniaris és munkatársai egy viszonylag friss cikkükben az Európai Unió törvénykezési hálózatát térképezik fel a kapcsolatháló-elemzés módszereivel (Koniaris–Anagnostopoulos–Vassiliou, 2017). Az uniós törvénykezés dokumentumai bárki számára elérhetők elektronikusan (EUR-Lex adatbázis), a szerzők is ezt a közel 250 000 dokumentumot tartalmazó gyűjteményt használták elemzésükhöz. Fowlerékhez hasonlóan Koniarisék is kimenő (hivatkozó) és bejövő (hivatkozott) kapcsolatokat definiáltak hálózatukban, és így összesen egy 236 287 csomópontból és 998 595 kapcsolatból álló gráfot hoztak létre. A szerzők a könnyebb átláthatóság kedvéért ún. algráfokra bontották ezt a hatalmas hálózatot, és azok struktúráját elemezték. A tanulmány célja nem az volt, hogy meghatározzon egy vagy több központilag releváns törvényt az Európai Unió törvénykezésében, inkább azokat a rejtett szerveződési elveket igyekezett feltárni, amelyek a törvénykezési korpuszt alkotják és formálják. A legfontosabb megállapítása a cikknek, hogy a hatalmas kiterjedésű törvénykezési hálózat ellenére az ún. kicsi világ tulajdonság itt is megfigyelhető: két tetszőlegesen kiválasztott csomópont (törvény) között átlagosan 7,22 lépés található a hivatkozások alapján. Ezenfelül felderítették azt is, hogy az Európai Unió törvénykezésének hálózata a fontos jogi dokumentumok egy kis csoportjára támaszkodik alapvetően, és ha egy ilyen fontos dokumentumot törölnénk a hálózatból, akkor a gráf struktúrája alapjaiban változna meg.

A jogi esetek kereszthivatkozásainak feltérképezésén túl a kapcsolatháló-elemzés módszertana alkalmas a szabadalmi hivatkozási hálózatok elemzésére is (lásd például Chang–Lai–Chang, 2009; Duguet–MacGarvie, 2005; Lanjouw–Schankerman, 2004). Az innováció minden országban fontos szerepet játszik a gazdasági fejlődésben, ezért egyre nagyobb az igény arra, hogy jobban megértsük a szabadalmak kiadásának mechanizmusát. A szabadalmi hivatkozásokat egyfajta előrejelzésként használják arra, hogy megbecsüljék egy találmány értékét és hogy jobban megértsék a döntéshozók a kreatív folyamatot a szabadalom mögött, hiszen a feltalálók kötelesek megjelölni a korábbi releváns szabadalmakat, amelyekről tudomásuk van. Ebben a megközelítésben a szabadalmi hivatkozásokat a közös tudás közti kapcsolatok jelölőjeként tekinthetjük, és szintén meg lehet különböztetni kimenő és bejövő hivatkozásokat.

■ 4. A HÁLÓZATELEMZÉS MÓDSZERTANA

4.1. Adatgyűjtés

Hálózatos adatokat (hasonlóan más módszerekhez) kérdőívek, interjúk, megfigyelések révén lehet leginkább gyűjteni. Kérdőív esetében a válaszadónak le kell írnia vagy be kell jelölnie személyeket, akikkel meghatározott kapcsolatban áll. Ilyenkor a kapcsolat intenzitására, irányára is rákérdezhetünk. Kapcsolathálók feltérképezésekor ez a leggyakoribb technika. Ha kevesebb individuummal kell dolgoznunk és mélyebb összefüggésekre vagyunk kíváncsiak, akkor jó megoldás lehet interjúk révén felderíteni a kapcsolatokat, így részletesebben meg lehet ismerni a hálózat mögötti összetevőket.

Hasonlóan a legtöbb adathoz, hálózatos adatokat is lehet keresztmetszetileg (egy időpontban) és longitudinálisan (több időpontban) gyűjteni. A jogi hivatkozások hálózata például tipikusan ilyen típusú vizsgálat, mely lehetőséget ad az időbeli változások és azok dinamikája feltérképezésére.

4.2. Adattárolás

Hálózatos adatokat legtöbbször mátrixokban szokás tárolni, ahol minden sor és oszlop egy-egy individuum / jogi döntés. Ha van két individuum között kapcsolat, akkor a sor és az oszlop metszetében van jelölés, ha nincs, akkor üres a metszet. Ugyanezzel a logikával lehet vektor formátumban is tárolni az adatokat. Léteznek szimmetrikus (a kapcsolatnak nincs iránya) és aszimmetrikus (a kapcsolatnak van iránya) mátrixok. Az adattárolás szempontjából ilyenkor a sor szokott lenni a jelölő és az oszlop a jelölt.

5. ÁBRA ■ Jogszabályi hivatkozások mátrixa

	A jogszabály	*B* jogszabály	*C* jogszabály
A jogszabály		1	0
B jogszabály	1		1
C jogszabály	1	0	

A mátrixban az átlókat ritkán értelmezzük. A baráti kapcsolatoknál nem jelent információt az, ha valaki saját magát barátként jelölte, ahogy az sem lehetséges, hogy egy jogi döntés saját magára hivatkozzon. Azonban fontos megemlíteni, hogy előfordulhat olyan téma, ahol releváns információértéke van annak, ha valaki magát is bejelölte egy hálózatban, ilyen vizsgált téma lehet például az önbecsülés *(self-esteem)*.

4.3. Az adatok elemzése és megjelenítése

Hálózatos adatok elemzésére rengeteg mutató és módszer létezik, ezek közül néhányat már korábban említettünk. Ebben a részben összegyűjtünk néhány fontos és alapvető hálózati mutatót, amelyeket a jogtudományi hálózatelemzésnél is gyakran alkalmaznak. Először a hálózatok makrojellemzőit ismertetjük röviden, amelyek alapvetően leíró jellemzők, megmutatják, milyen tulajdonságai vannak az adott hálózatnak.

Egy háló sűrűségét a lehetséges és a létező kapcsolatok arányából számoljuk. Egy n elemű hálóban a lehetséges kapcsolatok száma $n \times (n-1)$. Ha minden lehetséges kapcsolat valóban létezik, azaz mindenki kapcsolatban áll mindenkivel, akkor a sűrűség értéke 1. A 0 sűrűségérték azt jelenti, hogy senki sem áll kapcsolatban senkivel. A sűrűség értéke mindig 0 és 1 közötti szám, melynek magasabb értékei nagyobb hálózati sűrűséget jeleznek.

Irányított kapcsolatok esetén a hálózat reciprocitását is nézhetjük (jogtudományi vonatkozásban ez csak a jogszabályoknál lehetséges, a precedenseknél, jogi döntéseknél nem). Ilyenkor azt vizsgáljuk, hogy a megvalósult kapcsolatok közül mennyi kölcsönös. A háló reciprocitásértéke a létező kapcsolatok és ezek közül a kölcsönösek arányát jelenti. Ha mindegyik kapcsolat kölcsönös, akkor ez a mutató 1, ha egyik sem, akkor 0. Minél magasabb az érték, annál inkább jellemző a reciprocitás a kapcsolatokra. Például hogy jogi szövegekben mennyire valósul meg az, hogy amíg *A* döntés hivatkozik *B*-re, addig *B* is hivatkozik *A*-ra – ezek az ún. kereszthivatkozások.

Egy hálózat elemeinek legfontosabb jellemzői a következők: központiság, *indegree*, *outdegree*, strukturális ekvivalencia. Egy aktor központiságát/centralitását is sokféleképpen mérhetjük. Az egyik legjellemzőbb a fokcentralitás *(degree-centrality)*. Ebben az esetben azt mérjük, hogy egy adott elem hány másikkal van közvetlen kapcsolatban. Két különböző méretű kapcsolatháló egy-egy pontjának összehasonlításához ezt a számot el kell osztani a lehetséges kapcsolatok összegével. Irányított hálózatoknál figyelembe vehetjük azt is, hogy egy adott aktor hány másik elemet jelölt (*outdegree* = a kimenő kapcsolatok száma) vagy hogy őt hányan jelölték (*indegree* = a bejövő kapcsolatok száma).

A sajátvektor központiségi mutató, más néven Bonacich-centralitás vagy Bonacich hatalmi mutató (Bonacich, 1987) alkalmas arra, hogy megkülönböztesse az aktorok közti kapcsolatot a kapcsolat minősége szerint. Míg a centralitásmutató minden kapcsolatot egyformának tekint, a sajátvektor centralitás azt feltételezi, hogy bizonyos kapcsolatok magasabb minőségűek, fontosabbak egy hálózatban. Ezt a mutatót alkalmazzák a leggyakrabban a jogi hivatkozási hálózatokban, hogy felderítsék a legfontosabb eseteket.

A strukturális ekvivalencia számítása a közel azonos kapcsolati helyzetben lévő szereplők azonosítására, ezáltal a kapcsolatháló komplexitásának redukálására használható. Két pont strukturálisan ekvivalens, ha azonos kötéseik vannak a többi szereplővel. Ez annyit jelent, hogy *i* aktor ugyanazon aktorok felé jelölt kapcsolatot, mint *j* aktor, valamint *i* szereplő felé ugyanazon aktoroktól indulnak kötések, mint *j* szereplő felé, azaz a két pont pontosan ugyanazokkal az egyéb pontokkal szomszédos.

A hálózatok nagy előnye, hogy viszonylag könnyen és érzékletesen ábrázolhatók, és már a szimpla megjelenítésük nyomán is sok mindent el lehet róluk mondani (pél-

dául milyen sűrűségűek, mely elemek vannak a központban, milyen csoportosulások láthatók). Éppen ezért érdemes az ábrázoláskor rögtön kiemelni a hálózatoknak azokat a tulajdonságait, amelyekre fel akarjuk hívni az olvasók figyelmét. Ezekre néhány ötlet: a hasonló elemek hasonló színezése (például nem szerint, típus szerint); az elemek centralitásmutató szerinti méretezése (minél központibb, annál nagyobb); az erősebb kapcsolatok hangsúlyosabb kiemelése; a központi elemek középpontba helyezése.

■ 5. ÖSSZEFOGLALÓ

A hálózatelemzés viszonylag fiatal módszer, amellyel átfogóan lehet vizsgálni kutatási kérdéseket. Ellentétben más eljárásokkal, a hálózatelemzés fő fókusza nem a csomópontok (például jogesetek, személyek, szervezetek, bírósági döntések stb.) tulajdonságainak vizsgálata, hanem inkább a közöttük levő kapcsolatoké. Ezeknek a kapcsolatoknak (például hivatkozások, jogi szereplők közti társadalmi kapcsolatok stb.) a jellegét, erősségét, intenzitását elemzik a hálózatkutatók.

A jogtudományban alapvetően kétféle hálózati elemzést alkalmaznak, mindkét típus más-más célt szolgál. Az egyik típus, amikor a joggyakorlat vagy a jogtudomány szereplőinek társadalmi kapcsolathálózatát térképezik fel. Az ilyen tanulmányok abban nyújtanak segítséget, hogy megértsük egy bizonyos információs rendszer (például ügyvédi kamara, jogászok közössége) struktúráját és dinamikáját.

A hálózatelemzés jogtudományokban való alkalmazásának másik jellemző és nagyon fontos típusa, amikor különböző esetek, precedensek, jogi döntések hivatkozási hálózatát térképezik fel a kutatók. Az ilyen tanulmányok segítségével kiszűrhetők a legmeghatározóbb vagy a legkevésbé használt jogi döntések, amelyekre a legtöbbet vagy épp a legkevesebbet hivatkoznak. Érdekes lehet még az is, hogy melyek azok a döntések, amelyek egyfajta hidat képeznek a jogtudomány különböző szegmensei között és a jog határterületeit kötik össze a főbb témákkal.

Mivel ez egy nagyon fiatal módszer, amely folyamatosan fejlődik és szinte napról napra jelennek meg újabb és újabb cikkek e tárgykörben, ezért ennek a fejezetnek a célja a kedvcsinálás és a gondolatindítás. Bátorítunk mindenkit, hogy tekintse kiindulópontnak ezt az ízelítőt későbbi kutatásaihoz, és próbálja meg az adatai egymásba ágyazottságát is figyelembe venni.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Barabási, Albert-László (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya.* Budapest, Magyar Könyvklub.

Fowler, James H. – Jeon, Sangick (2008): The Authority of Supreme Court Precedent. *Social Networks,* vol. 30, no. 1, 16–30.

Fowler, James H. – Johnson, Timothy R. – Spriggs, James F. – Jeon, Sangick – Wahlbeck, Paul J. (2007): Network Analysis and the Law. Measuring the Legal Importance of Precedents at the US Supreme Court. *Political Analysis,* vol. 15, no. 3, 324–346.

Koniaris, Marios – Anagnostopoulos, Ioannis – Vassiliou, Yannis (2017): Network Analysis in the Legal Domain. A Complex Model for European Union Legal Sources. *Journal of Complex Networks,* vol. 6, no. 2, 243–268.

Takács Károly (2011): *Társadalmi kapcsolathálózatok elemzése.* Digitális Tankönyvtár, *bit.ly/2t92y7F.*

Uzzi, Brian – Lancaster, Ryon – Dunlap, Shannon (2006): *Weighing the Worth of Social Ties. Embeddedness and the Price of Legal Services in the Large Law Firm Market.* London, Oxford University Press.

Zódi Zsolt (2014a): A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben. *MTA Law Working Papers,* vol. 1, no. 1, *bit.ly/2tNQcl8.*

BOLONYAI FLÓRA – SEBŐK MIKLÓS

KVANTITATÍV SZÖVEGELEMZÉS ÉS SZÖVEGBÁNYÁSZAT

■ BEVEZETÉS

A fejezet áttekintést nyújt a kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat elméleti alapjairól, legfontosabb feladatairól és módszereiről, valamint néhány konkrét példával bemutatja, hogyan alkalmazhatók ezek a jogi szövegek vizsgálatára. A társadalom- és jogtudományban a szövegek tartalmának elemzése hagyományosan kvalitatív módszerekkel történt. Az 1990-es évektől kezdődően ugyanakkor előtérbe kerültek a szövegre mint adatra tekintő kutatások. A szövegek adattá konvertálása leggyakrabban egy dokumentum-kifejezés-mátrix létrehozásával történik, melyben minden dokumentum egy megfigyelés (sor), s a dokumentumban szereplő minden kifejezés egy oszlop. Az így kvantitatívvá alakított kvalitatív adatokkal már számos leíró és haladó statisztikai művelet elvégezhető. A leggyakoribb feladatok között megtalálható a csoportosítás (klaszterezés), az osztályozás (például a szövegek pozitív vagy negatív konnotáció szerinti besorolása), a tulajdonnevek felismerése, valamint a szöveg-összehasonlítás. Ezeket a feladatokat sokszor (a mesterséges intelligencia egy részterületének számító) gépi tanulással oldják meg. A fejezet röviden bemutat két, a jogi szövegekre vonatkozó alkalmazást is. Az elsőben az Alkotmánybíróság egyes döntéseinek tartalmát elemezzük nemzetközi jogi orientációjuk szempontjából. A másodikban az Országgyűlésnek benyújtott törvényjavaslatok és az elfogadott törvények szövegét hasonlítjuk össze.

A jogi szövegek elemzésének sok évszázados gyakorlata jellemzően a jogdogmatika területének sajátos módszertanára épül. Ezt a paradigmát olyan kulcsfogalmak jellemezik, mint a fogalmi rendszerépítés, a logika, a retorika, az argumentáció, az interpretáció és az analógia (Szabó, 1996). A módszertanukként a jogdogmatikát használó művekben ugyanakkor közös két elem. Egyrészt kiindulópontjukat jellemzően az egyes szövegek

jelentik (akkor is, ha a jogeseteket más esetek vagy a jogrendszer egészének összefüggésében tárgyalják). Másfelől tárgyukhoz elsősorban nem a társadalomtudományokban megszokott kvantitatív módszertannal közelítenek.

Miközben a nemzetközi és a hazai szakirodalomban is megjelentek már a jogi szövegeket nyelvközpontúan (lásd a szövegempirizmust, Blutman, 2014), ezek aggregátumaként, illetve kvantitatív nézőpontból vizsgáló munkák (lásd Jakab–Dyevre–Itzcovich, 2017; Gárdos-Orosz–Lőrincz–Ződi, 2017; Ződi, 2014b), inkább a kivételt, mint a szabályt jelentetve a jogtudományi fősodorban (e tudományfejlődési narratíva alternatív értelmezései kapcsán lásd Bódig–Ződi, 2016; Jakab–Menyhárd, 2015; Pokol, 2015). Még az olyan, egyébként a dogmatikai paradigmával kompatibilis kvalitatív társadalomtudományi tartalomelemzési technikák sem váltak a gyakorló jogtudós eszköztárának részévé, mint például a diskurzuselemzés (lásd a *Kvalitatív esettanulmány és diskurzuselemzés* című fejezetet). Másfelől a jogrendszerre mint hálózatra tekintő kvantitatív munkák jellemzően nem használták ki a jogi szövegek kvantitatív elemzésében rejlő lehetőségeket (ez alól kivételként lásd például Hamp–Syi–Markovich, 2016).[1] Mindezen kérdésekről e kötetben bővebben is szól *A jogi szövegek mint big data* és a *Hálózatkutatás* című fejezet, így itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a *szöveggel mint adattal* foglalkozó kutatások átfedésben vannak a *jog mint adat* (Livermore–Rockmore, 2019) egyéb területeivel (mint amilyenek például a bírói döntések hivatkozási hálózatai).

A fejezet legfontosabb célja az, hogy bevezetést nyújtson a jogi szövegek kvantitatív társadalomtudományi elemzésének módszertanába (e tekintetben jelentős mértékben épít a Ződi Zsolt által jegyzett big data fejezetben bevezetett fogalmakra és jogi alkalmazásokra). A szövegek kvantitatív elemzése (*quantitative text analysis*, QTA; Mehl, 2006) annyiban különbözik a hagyományos, kvalitatív elemzési technikáktól, hogy a szövegre mint adatra *(text as data)* tekint (Gentzkow–Kelly–Taddy, 2019; Grimmer–Stewart, 2013).

A kvantitatív szövegelemzés tágan értelmezett tudományterületét szokták (a szűkebb tudásanyagot lefedő) szövegbányászat (Tikk, 2007), szöveganalitika, „szavak mint adat" (Slapin–Proksch, 2014; Laver et al., 2003) néven is említeni, illetve nagy átfedést mutat a természetesnyelv-feldolgozás (*natural language processing*, NLP), a számítógépes nyelvészet és a gépi tanulás *(machine learning)* területével is. Bármelyik elnevezést is használják az adott kutatások, annyi közös bennük, hogy valamilyen – jellemzően, bár nem kizárólag – szabadon hozzáférhető szoftveres környezetben végzik a tényleges elemzést, legyen szó az R programnyelvről (Silge–Robinson, 2017) vagy a másik gyakran használt opcióról, a pythonról (Bengfort–Bilbro–Ojeda, 2018).

[1] Köszönjük Ződi Zsolt jogtudományi-korpusznyelvészeti hátterű megjegyzéseit itt és alább.

■ 1. A SZÖVEG MINT ADAT

A szövegek – hasonlóan más kvalitatív adatforrásokhoz (filmek, képek) – közvetlenül nem elemezhetők kvantitatív módon, így az ilyen célú vizsgálatoknál be kell iktatni az adattá (itt: kvantitatív információvá) alakítás lépéseit. E lépések számos sajátos módszertani problémát vetnek fel, amelyekről bőséges áttekintést nyújt Sebők, 2016, valamint a Kúria joggyakorlat-elemzése kapcsán illusztrálja Mészáros–Sebők, 2018. Így e helyt csak egy rövid összefoglalót adunk a módszertani problémákról, és a fejezet nagy részét két konkrét kutatás bemutatásának szenteljük.

A társadalom- és jogtudományban a szövegek tartalmának kvantitatív elemzése az 1990-es évektől kezdődően került előtérbe, de az informatikai irodalomban már a hatvanas évektől lerakták a téma fogalmi alapjait. A szövegek adattá konvertálása már a korai tanulmányokban is (lásd például Borko, 1962) gyakran egy dokumentumkifejezés-mátrix (*document-term matrix*, DTM) létrehozásával történik, melyben minden dokumentum egy megfigyelés (sor), és a dokumentumban szereplő minden kifejezés egy oszlop. Az *1. táblázat* az 1999. évi magyar törvények 125 elemű (sorból álló) korpuszán (dokumentumgyűjteményén) szemlélteti a DTM logikáját.

1. TÁBLÁZAT ■ Az 1999. évi törvények szöveg-előkészítés nélküli DTM-e (részlet)

	1999	évi	c	törvény	az	európai	szociális
1999 C.txt	5	820	5	21	5	235	10
1999 CI.txt	3	416	3	17	5	108	0
1999 CII.txt	4	176	1	3	2	73	0

Mint az az ábrára kiemelt három törvény kapcsán megfigyelhető, ezek többször, akár több ezer alkalommal is tartalmazhatnak egy-egy kifejezést (lásd az első törvény esetében az „évi" terminust). Másfelől tekintettel arra, hogy az ilyen mátrixok mérete attól függ, hogy mekkora az adott korpusz szókincse, az oszlopok száma akár a több tízezret is elérheti (míg a sorok száma esetünkben 125-re korlátozott). A teljes, előzetes beavatkozás nélküli mátrix oszlopainak száma 60 586, ami rendkívül nagy számítási igényű feladatot ró a későbbi elemzéseket végző program mögött álló hardverre.

De nem csak a számítás kivitelezhetőségének biztosítása, illetve a futási idő csökkentése miatt célszerű redukálni e mátrix méretét egyes oszlopok eltávolításával. Az ábrán látható, hogy önálló elemként (szakirodalmi nyelven: tokenként) jelenik meg a „c" betű, mely nyilván a százas szám római megfelelőjére, valamint a felsorolások „c" pontjára utal. Ugyanakkor az elemzések többségéhez (például a törvények tartalmának megállapításához) ez nem járul hozzá hasznos információval, így az ilyen és ehhez hasonló tokenekre vonatkozó adatok elhagyhatók.

Hasonlóképpen elhagyható az „az" névelő, amely szintén nem utal a törvény tartalmára (szemben az „európai" vagy a „szociális" kifejezéssel). Gyakran el szokták távolítani a számokat, írásjeleket, a szóközöket (hiszen a szavak már önálló cellákba kerülnek) és az

ún. tiltólistás szavakat (mint a példában a névelők és a „c"). A nagybetűs szavakat sokszor kisbetűssé alakítják.

Összességében az ilyen lépéseket a szövegek elemzésre való előkészítéseként *(preprocessing)* használjuk, ami a legtöbb szövegbányászati projekt fontos eleme. Az 1999-ben kihirdetett 125 törvény korpuszának ilyen „tisztítása" egy R-ben írt program segítségével 25 368 oszlopot tartott meg, melynek a 2. *táblázat* mutatja egy részletét.

2. TÁBLÁZAT ■ Az 1999. évi törvények szöveg-előkészítés utáni DTM-e (részlet)

	európ	szociális	kart	torinó	kel	függele
1999C.txt	21	50	44	47	2	3
1999CI.txt	17	0	0	0	0	1
1999CII.txt	3	0	0	0	0	0

Mint az illusztrációból látható, az „európai"-ból „európ" lett, ami a szótövesítés *(stemming)* nyelvtechnológiai megoldására vezethető vissza. Az „európ" ragozott alakjai megint csak nem tesznek hozzá az elemzésünkhöz, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen gyakoriak az *európai* vagy az *Európában* zajló eseményekre való hivatkozások. Másfelől a „szociális" kifejezés esetében a magyar nyelven elérhető szótövesítő program nem alkotott új alakot, amit az is indokol, hogy például a „szociális" és a „ szocialista" kifejezés eltérő tartalmú (az ilyen kemény diók már az ún. lemmatizálással kezelhetők, mely nemcsak nyelvtani, hanem lexikális információkat is felhasznál a tokenizáláshoz, és mindig értelmes szavakat eredményez).

■ 2. A SZÖVEGBÁNYÁSZATI TECHNIKÁK ALKALMAZÁSA A GYAKORLATBAN

Az ily módon kvantitatívvá alakított kvalitatív adatokkal már számos szokásos leíró és haladó statisztikai művelet elvégezhető. A leggyakoribb feladatok között megtalálható az információ-visszakeresés *(information retrieval)*, a kulcsszavas keresés, a csoportosítás (klaszterezés), az osztályozás (például a szövegek pozitív vagy negatív konnotáció szerinti besorolása), a névelemek (mint például a tulajdonnevek) felismerése, valamint a szöveg-összehasonlítás. Ezeket a feladatokat sokszor a mesterséges intelligencia egy részterületének tekinthető gépi tanulással oldják meg, azáltal, hogy egy adatbázis statisztikai információi alapján határoznak meg csoportokat a szövegekben vagy tesznek előrejelzést az eredetileg nem vizsgált elemek kapcsán. Az egyszerűbb feladatokat ugyanakkor szótáralapú technikákkal is kezelni lehet (az egyes módszertani megoldásokról bővebben lásd Grimmer–Stewart, 2013; Sebők, 2016; Welbers – Van Atteveldt – Benoit, 2017).

Az alábbiakban két gépi szövegelemzési példát mutatunk be az empirikus jogtudomány területéről. Az első projektben kulcsszavak segítségével vizsgáljuk, hogy az alkotmánybírósági határozatok indokolásaiban milyen témák köszönnek vissza. A másodikban automatizált szöveg-összehasonlítást végzünk: azt vizsgáljuk, hogy mennyire változik a megjelent törvények szövege az eredetileg benyújtott törvényjavaslatok szövegéhez képest.

2.1. Első példa: alkotmánybírósági határozatok kulcsszavas elemzése

A magyar Alkotmánybíróság (AB) határozatait számos módon lehet elemezni a szöveg mint adat paradigma segítségével. Ezek közül talán a legegyszerűbbek egyike az automatizált kulcsszavas keresés, mely ugyanakkor már túlmutat például egy szövegszerkesztőben kényelmesen kivitelezhető elemzésen.

Minikutatásunkban arra voltunk kíváncsiak, hogy a határozatok indokolásában, illetve az esetleges különvéleményekben megjelennek-e olyan kulcsszavak, amelyek az indokolást vagy különvéleményt három kiemelt terület, az európai uniós, a „németes" vagy a nemzeti szuverenitásra épülő jogi hagyomány egyikéhez kötik. Természetesen a kulcsszavas keresés egyszerűsítő „lefordítása" annak a problémának, hogy az Alkotmánybíróság az egyes korszakaiban melyik hagyományt követi, ugyanakkor a vizsgálat számszerűsíthető eredményei jó kiegészítését jelenthetik a hagyományos, szövegértelmezésen alapuló dogmatikai elemzésnek. Így például a kulcsszavas keresést felhasználva arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy megfigyelhető-e bármilyen idősoros mintázat, azaz az indokolások tartalma hogyan változik a testület egyes elnökeinek regnálása alatt.

Az AB határozatok kulcsszavas elemzésének kiindulópontja két adatbázis, amelyeket a Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársai állítottak össze:[2] egyrészt az 1990 és 2018 között született AB határozatok döntő többségét tartalmazó korpusz, másrészt pedig az ugyanebben a korszakban megjelent AB döntések metaadatait tartalmazó adatbázis. Az adatforrás méretéből adódóan kevésbé alkalmas a kézi-kvalitatív elemzésre: a korpusz több mint 3500 AB határozat szövegét tartalmazza, így a gépi elemzés hatékony megoldást jelenthet.

Az adatbázis metaadatokat is tartalmaz, ami hasznos kiegészítési lehetőségét adja a pusztán szövegekre épülő elemzésnek. A metaadat táblák az adott dokumentumok valamilyen lényeges tulajdonságát tartalmazzák, így esetünkben a kapcsolódó döntés online elérési útvonalát, azonosítóját, típusát, címét, a megjelenés évét, a dokumentumban idézett AB határozatok és egyéb jogi dokumentumok felsorolását, a döntéshozásban részt vevő alkotmánybírók nevét, az esetlegesen különvéleményt megfogalmazó bírák nevét, a dokumentum fogalmazóját, valamint az ügy típusát, amelynek kapcsán a döntés született. Az *1. ábra* röviden összefoglalja az elemzés folyamatát.

[2] Az itt használt adatbázis létrehozásában a szerzőkön kívül közreműködött Jakab András, Kacsuk Zoltán és Ződi Zsolt. Az adatbázisból kihagytuk a kutatási kérdés szempontjából nem releváns döntéseket.

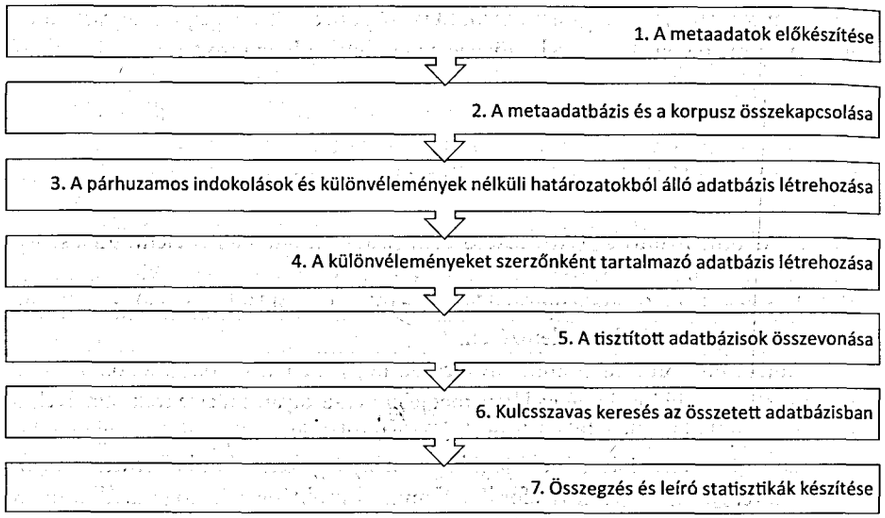

1. ÁBRA ■ *Az elemzés folyamata*

Ahogy az elemzés folyamatát bemutató *1. ábrán* is látszik, a kulcsszavas keresést hosszas adattisztítás és adatbázis-kezelési feladatok előzik meg, ami általánosságban is jól illusztrálja a szövegbányászati tevékenység komplexitását. A nyers szöveges adatok önmagukban gyakran nem alkalmasak elemzésre, a metaadatokkal történő összekapcsolás így gyakori feladat a gépi szövegelemzés során. Másfelől a strukturálatlan adatforrásokból (például egy e-mailben kapott tömörített .txt-csomag) elemzésre alkalmas, strukturált adatbázis létrehozása sok kutatási projektben nagyobb kihívás, mint maga a kvantitatív szövegelemzés.

A *3. táblázatban* a kutatási kérdésünknek megfelelő három nagy csoportra osztott kulcsszavak láthatók. A kulcsszavak egy részére a kifejezések eredeti formájában, változtatás nélkül kerestünk rá (például „Emberi Jogok Európai Bírósága"), míg más esetekben szótöveztük a szótárban szereplő szót, hogy a keresett kulcsszó toldalékolt formái is megjelenjenek a találatok között (például „demokr", „diszkrim" – az egyes kulcsszavakat a gyakori kontextusuk alapján sorolták jogász kollégáink az egyes kategóriákba).

Immár az elemzés eredményeire rátérve a *2. ábra* azt mutatja be, hogy az egyes nagyobb területekhez kapcsolódó, leggyakrabban előforduló kulcsszavak az egyes alkotmánybírósági elnökök alatt kiadott állásfoglalások és különvélemények mekkora hányadában fordulnak elő. Az ábrán látszik, hogy az 1990-es évek elején még gyakran előfordult a német joghoz kapcsolható indokolás az alkotmányjogi döntésekben és az ezekhez fűzött különvéleményekben is.

A 2000-es évek közepétől kezdve ezek gyakorlatilag teljesen eltűntek. Ez nem specifikusan magyar jelenség, és leginkább azzal magyarázható, hogy a német alkotmánybíróság mintaadó szerepét részben nyelvi (ti. az angol nyelv dominanciájának erősödése a

3. TÁBLÁZAT ■ *A kulcsszavas keresés során használt szavak*

Európai jog	Német jog	Nemzeti szuverenitás
Európa	német	méltóság
EU	BVerfG	jogállam
Strasbourg	BVerfGE	jogbiztonság
strasbourgi	Drittwirkung	demokr
Emberi Jogok Európai Bírósága	Wesensgehalt	köztársaság
Európai Emberi Jogi Bíróság	lényeges tartal	parlamentáris
Európai Unió Bírósága		alapjog
		egyház
		nemzet
		kisebbség
		arányos
		diszkrim
		szabadság
		ezeréves

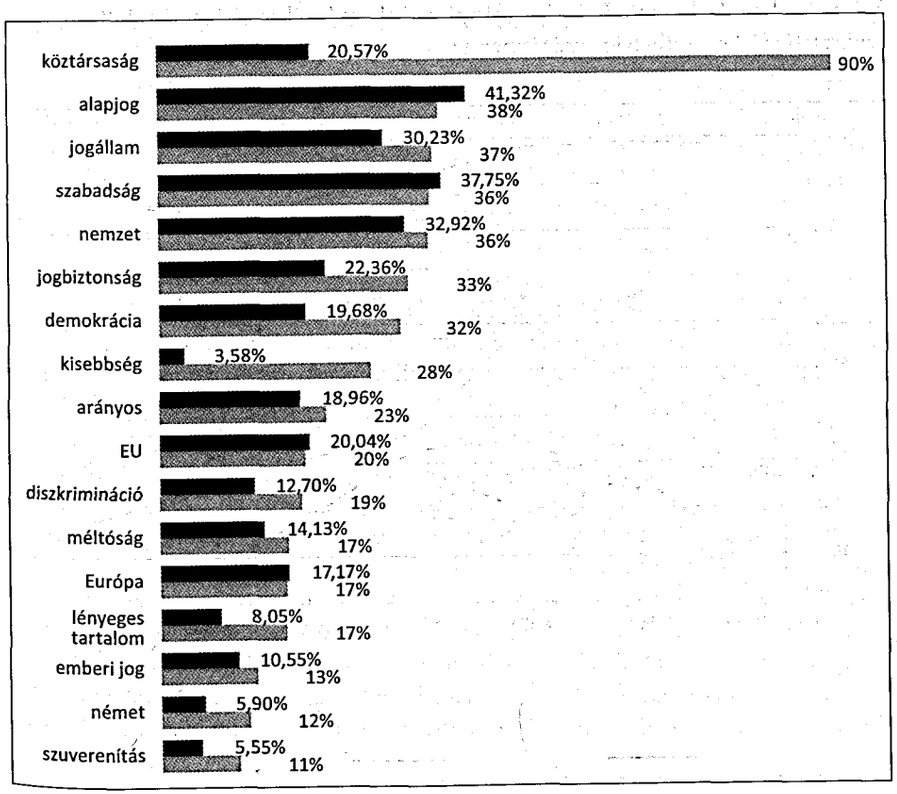

2. ÁBRA ■ *A gyakori kulcsszavak százalékos előfordulása a két dokumentumtípusban*

jogtudományban a német kárára, különösen a fiatalabb jogtudósi generációkban), részben jogi okokból (nemzetközi jogi kötelezettségekből fakadóan) az Emberi Jogok Európai Bírósága vette át (Groppi–Ponthoreau, 2013, 429). Az „Európa" szó gyakoriságnövekedése is nagyrészt ennek tudható be.

További érdekesség, hogy a „köztársaság" kifejezés szinte minden döntés indokolásában szerepelt Paczolay Péter alkotmánybírósági elnökségéig (2008–2015), azóta viszont jóval ritkább a használata. Ez rávilágít egy gyakori módszertani problémára: a formai változások hatására. Az ország hivatalos neve 2012. január 1. óta nem „Magyar Köztársaság" (addig a határozatokat is „A Magyar Köztársaság nevében!" kezdettel hirdették ki), hanem „Magyarország". A korábbi Alkotmány számos helyen tartalmazta a „Magyar Köztársaság" kifejezést, amelyet aztán az Alkotmánybíróság rendre beidézett az indokolásában, és ez jelent meg az adatokban; a 2012. január 1. óta hatályos Alaptörvény esetében azonban a „köztársaság" szó már leginkább csak a „köztársasági elnök" szóösszetételben jelenik meg, ez azonban jóval kevesebb határozatnál releváns. Ugyanakkor pusztán a formális elnevezés megváltozásával nem magyarázható teljesen a kifejezés gyakorisága a vizsgált időszak során. Összességében ez a példa is jól mutatja, hogy az adatok helyes értelmezéséhez minden szövegbányászati elemzésnél szükséges az adott szövegek szubsztatív (jelen esetben jogászi) ismerete.

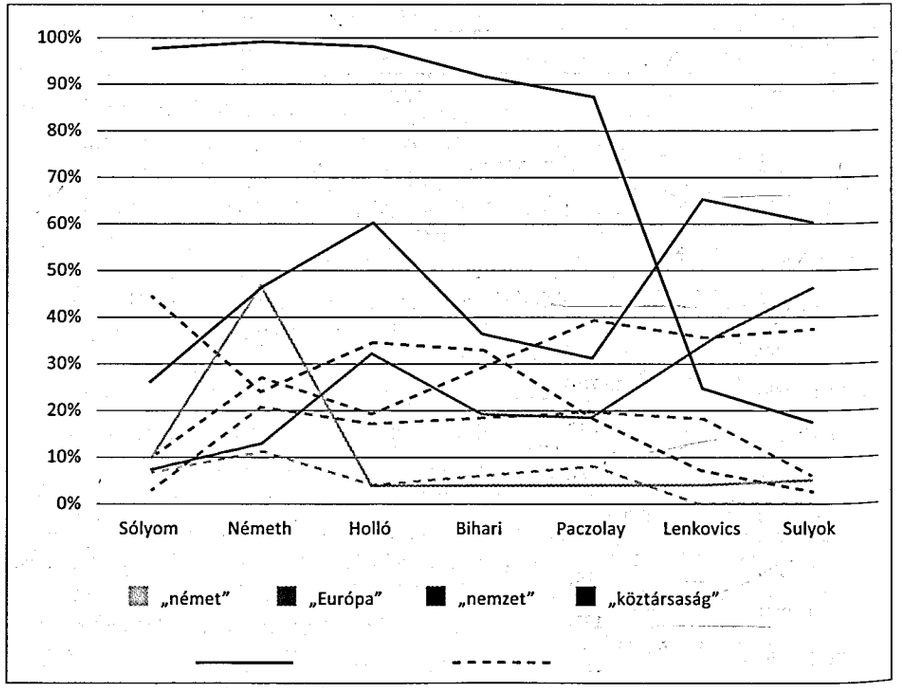

3. ÁBRA ■ A gyakori kulcsszavak százalékos előfordulása az egyes AB elnökök időszakában

2.2. Második példa: szövegek gépi összehasonlítása

A második példa már némileg komplexebb és a szövegbányászat több különböző technikájára is épít.[3] A gépi szöveg-összehasonlítás – más automatizált szövegelemzési módszerekhez hasonlóan – lehetőséget teremt arra, hogy nagy mennyiségű szöveget tudjunk viszonylag rövid idő alatt feldolgozni. Gépi eszközökkel a hasonlóságot kvantitatív módon mérjük, így az összehasonlítás első lépéseként mindig meghatározzuk azt a mérőszámot, amely alapján a szövegeket összehasonlítjuk.

A szövegek, akár gépi, akár kézi úton, több szempontból is összehasonlíthatók. Gondolhatunk egészen egyszerű mutatószámokra, például a szöveg hosszára vagy a szövegben szereplő szavak átlagos hosszára, de ezeknél bonyolultabb változókra is. Ilyen, a klaszszikus korpusznyelvészetben gyakran használt összetettebb mutató a szövegben szereplő mondatok összetétele (például hogy a szöveg mekkora része áll határozószavakból, igékből stb.) vagy a szöveg lexikális diverzitása (szókincse).

Az egyik legegyszerűbb lexikális diverzitást mérő mérőszám a *type-token ratio* (TTR). Kiszámításához a vizsgált szövegben található összes *különböző* szó számát kell elosztani a szövegben található szavak számával (ideértve a duplikációkat, azonos szótöveket is). A TTR gyakori kritikája, hogy nagyon érzékeny a szövegek terjedelmére. Egy rövid szövegnek ugyanis – minden mást adottnak véve – nagyobb eséllyel lesz magasabb a TTR-mutatója, hiszen ilyenkor kisebb a szóismétlés valószínűsége. A TTR e hátrányának kiküszöbölésére több megoldás is létezik, például a mozgó átlagokra építő MATTR (*moving average TTR*) mutató. Ez egy előre definiált hosszúságú szövegrészleten számolja ki a szövegre jellemző TTR-t, s a kijelölt fix hosszúságú részlet folyamatosan csúszik előre a szövegben.

A lexikális diverzitás leginkább akkor lehet a szövegek összehasonlításának hasznos eszköze, ha a szerzők vagy a potenciális célközönség nyelvhasználatának választékosságát akarjuk felmérni. Ugyanakkor kevésbé használható, ha két szöveg tartalmát akarjuk összehasonlítani, hiszen a szókincs mérete önmagában nem mond semmit a szöveg tartalmáról. Ez utóbbi feladatnál a legkézzelfoghatóbb megoldás az, ha a szövegeket alkotó egységeket (például a szavakat vagy egymást követő szavak nagyobb blokkjait, az ún. n-gramokat, lásd alább, illetve *A jogi szövegek mint big data* című fejezet példáit) kezeljük adatként, és a két szöveget az alapján vetjük össze, hogy az alkotóelemeik mennyire hasonlítanak egymásra.

Fontos hangsúlyozni, hogy ez a módszer sem képes tökéletesen felismerni a jelentésbeli hasonlóságokat vagy azonosságokat (például hogy a „Fehér Ház" és az „amerikai elnök" bigram ugyanarra a politikai döntéshozóra utal), és bizonyos esetekben túlhangsúlyozza a formális különbségeket (például ugyanannak a szónak az eltérő írásmódjait). Ennek ellenére összességében az automatizált módszerekkel mért kvantitatív hasonlóság és a hagyományos módszerekkel mért (például emberek által olvasás során megállapított) kvalitatív hasonlóság között nincs drasztikus eltérés, miközben a kvantitatív meg-

[3] A vizsgálat módszertanát és eredményeit összefoglaló tanulmány: Sebők et al., 2020 (kézirat).

oldással megbízhatóan lehetünk képesek nagy mennyiségű szöveget is elemezni rövid idő alatt. Ez a képesség rendkívül hasznos emberi olvasással feldolgozhatatlan nagyságú korpuszoknál, mint amilyen példáinkban a rendszerváltás utáni AB határozatok vagy a törvények és törvényjavaslatok adatbázisa.

A szövegek tartalmi összehasonlítására alkalmas mérőszámokra jellemző, hogy kiszámolásuk során a szövegek tartalmát valamilyen matematikai eszközzel reprezentáljuk, és a szövegeket reprezentáló egységek között definiáljuk a hasonlóságot. A szövegek reprezentálásához általában a szöveg valamilyen kisebb egységét használjuk fel, azaz a szöveget *tokenizáljuk*. A leggyakrabban használt egységek közé tartoznak a szövegben szereplő karakterek vagy egymás után következő karakterek csoportja *(karakter n-gram)*, illetve a szövegben szereplő szavak és az egymás után következő szavakból álló *n-gramok*.[4] A következőkben két hasonlósági mérőszámot mutatunk be röviden.

Jaccard-távolság. A Jaccard-távolság kiszámításához először a Jaccard-együttható kiszámítására van szükség (erről lásd a Miskolc Jogi Korpuszt, Szabó–Vinnai, 2018; Vincze, 2018). A Jaccard-együttható kalkulálása során azt vizsgáljuk meg, hogy a két összehasonlítandó szövegben a megegyező n-gramok száma hogyan aránylik a két szövegben szereplő összes n-gram számához. A mutató értékét befolyásolja, hogy mekkora n-re esik a választás, valamint az, hogy milyen hosszú a két összehasonlítandó szöveg. A Jaccard-együttható halmazműveleti jelekkel a következőképpen fejezhető ki:

$$J(doc_1, doc_2) = \frac{|doc_1 \cap doc_2|}{|doc_1 \cup doc_2|}$$

A fenti képletben a $|doc_1 \cap doc_2|$ a mindkét dokumentumban szereplő n-gramok számát (vagyis a két dokumentumot reprezentáló n-gramokból álló halmazok metszetének a méretét), a $|doc_1 \cup doc_2|$ pedig a két dokumentumban szereplő összes n-gram számát (vagyis a két dokumentumot reprezentáló n-gramokból álló halmazok uniójának a méretét) jelöli. Mivel a közös n-gramok száma mindig kisebb, mint az összes n-gram száma, ezért a Jaccard-együttható értéke mindig 0 és 1 közé esik. A szintén 0 és 1 közötti értékkészlettel rendelkező Jaccard-távolság képlete a következő:

$$d_J(doc_1, doc_2) = 1 - J(doc_1, doc_2) = 1 - \frac{|doc_1 \cap doc_2|}{|doc_1 \cup doc_2|}$$

A 0 értékű Jaccard-távolság azt jelenti, hogy a két szöveg teljesen megegyezik a vizsgált n-gramok szintjén, az 1 értékű Jaccard-távolság pedig azt, hogy a két vizsgált szövegben egyáltalán nincs egyező n-gram. A Jaccard-távolság felfogható százalékos eltérésként is: ha két szöveg között a Jaccard-távolság 0,5, az azt jelenti, hogy a két szöveg (a vizsgált egységek szintjén) 50%-os eltérést mutat.

[4] Ha a szövegelemzés egysége egy karakter vagy egy szó, akkor a (karakter) n-gramok egy speciális esetével dolgozunk: az unigramokkal.

Koszinusztávolság. A koszinusztávolság két vektor közötti távolságot mér, s kiszámításához először a koszinuszhasonlóság kiszámítására van szükség. A koszinuszhasonlóság nem más, mint a két nem nullvektor által bezárt szög koszinusza, ami kifejezhető a vektorok skaláris szorzatának,[5] valamint a két vektor hosszának[6] a hányadosával. Szövegek összehasonlítása esetén a szövegeket egy-egy szógyakorisági *(term frequency)* vektor reprezentálja, melynek alapja – akárcsak a Jaccard-hasonlóság esetén – tetszőleges hosszúságú n-gram lehet.

Az n=1 esetben (azaz ha csak különálló szavakat nézünk, függetlenül a sorrendjüktől) ezt a vektort úgy kell elképzelni, hogy ha van két „dokumentumunk", amelyik négy szóból áll („polgári törvénykönyv polgári törvénykönyv", illetve „polgári polgári polgári törvénykönyv"), akkor a vonatkozó szóvektor értékek a két dokumentumból álló korpuszunkra nézve (ahol a vektor elemei a következők: polgári; törvénykönyv) rendre (2; 2), illetve (3; 1). E koordináta-rendszerben a két szó adja a két tengelyt és a szavak gyakorisága az adott tengelyen elfoglalt pozíciót. Az origóból a koordináták által meghatározott két pontba húzott vonalak által bezárt szög koszinusza lesz így a két dokumentum eltérését meghatározó mutató. Természetesen a komplexebb, akár több ezer szót is tartalmazó korpuszok esetében a vizuális ábrázolás már nem kivitelezhető, így a távolság kiszámítására a megfelelő képlet használható (valamint egy kellő kapacitású számítógép).

A koszinuszhasonlóság képlete a következő:

$$\cos(doc_1, doc_2) = \cos(\theta) = \frac{doc_1 \cdot doc_2}{|doc_1||doc_2|}$$

A fenti képletben a $doc_1 \cdot doc_2$ kifejezés a két szöveget reprezentáló vektorok skaláris szorzata, míg a $|doc_1||doc_2|$ kifejezés a két szöveget reprezentáló vektorok hosszának a szorzata. Hasonlóan a Jaccard-hasonlósághoz, a két szöveg által bezárt szög koszinusza is 0 és 1 közötti értéket vehet fel.[7] A koszinusztávolságot úgy kapjuk meg, ha ezt a 0 és 1 közötti értéket kivonjuk 1-ből, képlete így a következő:

$$d_{cos}(doc_1, doc_2) = 1 - \cos(doc_1, doc_2) = 1 - \frac{doc_1 \cdot doc_2}{|doc_1||doc_2|}$$

A 0 értékű koszinusztávolság azt jelenti, hogy a két szöveg által bezárt szög koszinusza 1, vagyis a két szöveget reprezentáló vektorok egy irányba mutatnak, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szövegek egyformák, vagy legalábbis egyforma n-gramokból épülnek fel. Ezzel szemben az 1 értékű koszinusztávolság azt jelenti, hogy a két szöveget reprezentáló

[5] Az n hosszúságú *a* és *b* vektorok skaláris szorzataként az alábbi számot (skalárt) értjük: $a \cdot b = \sum_{i=1}^{n} a_i b_i$, ahol a_i és b_i rendre *a* és *b* vektor i-edik eleme.

[6] Az n hosszúságú *a* vektor hosszát az alábbi képlettel számolhatjuk ki: $|a| = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} a_i^2}$

[7] Habár a koszinuszfüggvény értékkészlete a [-1,1] zárt intervallum, a szógyakorisági vektor sajátossága miatt (a vektor minden eleme nem negatív) két szöveg által bezárt szög esetén a koszinuszfüggvény 0 és 1 közötti értékeket vesz fel.

vektorok merőlegesek egymásra (és így az általuk bezárt szög koszinusza 0). Ez a gyakorlatban akkor fordul elő, ha a két szövegben nincs egyezés a vizsgált n-gramok szintjén.

A legelterjedtebb szövegelemző szoftverek a bemeneti szövegek megfelelő előkészítése után beépített függvények segítségével számolják ki a szövegek hasonlóságát mérő ilyen mérőszámokat, így amennyiben ezek elméleti hátterével tisztában vagyunk, maga a számítás minimális programozási ismeretet igényel.

2.3. A jogszabályszövegek gépi szöveg-összehasonlítása

A következőkben egy példán mutatjuk be az automatikus szöveg-összehasonlítás egy lehetséges alkalmazását. Az elemzés tágabb tudományos célja annak vizsgálata volt, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszakban az Országgyűlésnek milyen törvényhozási hatalma volt, azaz mennyiben tudta befolyásolni a (jobbára a végrehajtó hatalom által benyújtott) törvényjavaslatok szövegét. Az elemzés fontosabb lépéseit a *4. ábra* mutatja be.

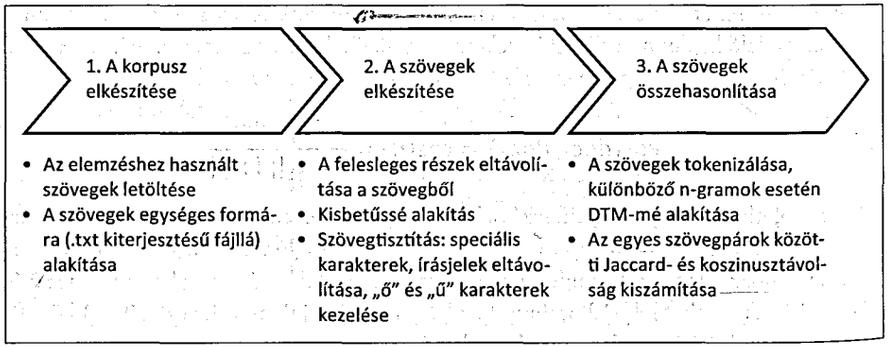

4. ÁBRA ■ Az elemzés folyamata

1. lépés: a korpusz előkészítése

Az elemzéshez használt korpusz az Országgyűlés által tárgyalt és elfogadott, 1990 és 2018 között benyújtott törvényjavaslatokból és elfogadott törvényekből állt. A törvényjavaslatok többsége elérhető a parlament honlapjáról, az elfogadott törvények pedig szintén letölthetők.[8] Mivel néhány törvényjavaslat nem állt rendelkezésre az elemzéshez szükséges formában (például mert csak gyenge minőségű szkennelt dokumentumok voltak elérhetők az 1990-es évekből), a végső adatbázisban nincs benne a vizsgált időszak alatt elfogadott összes törvény. Az adatbázis azonban így is szinte teljes volt, több mint 4100 törvényjavaslat-törvény párból állt.

[8] *Bit.ly/329gSdZ; bit.ly/3iHdjSK.*

A híres *Supreme Court Database*[9] és sok más további, az 1980–90-es évek empirikus szövegvizsgálatainak megközelítésével dolgozó kutatás mintájára természetesen lehetett volna kézzel is kódolni a szöveget, és minden dokumentumpár megkaphatta volna az eltérésükre vonatkozó értéket (a kézi kódolás kapcsán lásd *A kutatási terv* című fejezetet is). Ugyanakkor az adatbázis mérete és az, hogy egy dokumentumpáron belül akár több száz egyező vagy különböző blokk is azonosítható, különösen indokolta az automatikus szöveg-összehasonlítás alkalmazását. Ekkora szövegmennyiség egyenletes színvonalú, kézzel történő kódolása még tapasztalt kutatók számára is nagy kihívás, ráadásul – szemben előző példánkkal – érdemi hozzáadott értékkel sem járna ebben az esetben a kutatói kódolás.

E lépés kapcsán még megjegyzendő, hogy habár az összehasonlítandó szövegek többsége online elérhető, ezek formátuma nem egységes, ezért a korpusz elkészítéséhez a szövegeket egységes formátumúvá konvertáltuk, egyszerű szöveggé (.txt kiterjesztésű fájlokká) alakítottuk.

2. lépés: a szövegek előkészítése

A szöveg-előkészítés során eltávolítottuk a törvényjavaslatok és törvények azon részeit, amelyek nem tartoznak a szövegek lényegi, s így elemzendő részéhez. Elhagytuk a címeket, fejléceket, a lábjegyzeteket, valamint mellékleteket (például általános és részletes indokolás, amelyek nem részei az elfogadott jogszabálynak, s így nem is lehet ezek kapcsán a hasonlóságokat vizsgálni). A végső szöveg tehát a cím után kezdődött, és az első mellékletig vagy az indokolás kezdetéig tartott.

A szöveg-előkészítés lépéséhez tartozik a szövegek tisztítása is. Mivel a törvényjavaslatok és törvények teljes szövegét akartuk összehasonlítani, nem használtunk sem szótövezést vagy lemmatizálást, és nem távolítottunk el korábban meghatározott tiltólista alapján sem szavakat a szövegből. Megtartottuk a szövegben szereplő számokat is.

Ugyanakkor a szövegeket kisbetűssé alakítottuk, és a „§" karakter kivételével eltávolítottuk az írásjeleket és a speciális karaktereket. Mivel a hosszú ékezetes magánhangzók karakterkódolása bonyodalmakat okozhat, az általános szövegtisztításon felül külön kellett foglalkozni az „ő" és „ű" karakterekkel. Ezeket először „@" és „#" karakterekkel helyettesítettük, majd visszacseréltük az „ö" és „ü" karakterekre (azért a „@" és „#" karaktereket használtuk, mert ezekről feltételezhető volt, hogy nem szerepelnek máshol a korpuszban). Az *5. ábra* egy konkrét törvényjavaslat segítségével mutatja be, hogy a benyújtott szöveg hogyan változott meg az előkészítés eredményeképpen.

[9] Ez az ún. Spaeth-adatbázis, *bit.ly/3lfwlBS.*

Ilyen volt: a 2005-ös T/15784. számú törvényjavaslat eredeti szövege. A szövegtisztítás során törölt karakterek aláhúzással, az átalakított „ő" és „ű" karakterek pedig **félkövér** kiemeléssel vannak jelölve

Magyar Szocialista Párt
Országgyűlési képviselőcsoport
2005. évi…. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény módosításáról

1.§ A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (a továbbiakban: Gyvt.) 162. §-a az alábbi (3) bekezdéssel egészül ki:
„(3) Felhatalmazást kap az ifjúsági, családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter, a belügyminiszter, továbbá a pénzügyminiszter, hogy együttes rendeletben határozzák meg a települési önkormányzat részére szociális gyermekétkeztetés céljából nyújtott támogatás igénylésének, folyósításának és elszámolásának részletes szabályait."
2.§ Ez a törvény a kihirdetését követő harmadik napon lép hatályba.

Indoklás
A Kormány a közelmúltban döntést hozott arról (…) A Javaslat az e rendelet megalkotásához szükséges felhatalmazó rendelkezéssel egészíti ki a Gyvt. szabályait.
Budapest, 2005. április 19.

Ilyen lett: a törvényjavaslat szövege a szövegelőkészítés után

1 § a gyermekek védelméröl és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997 évi xxxi törvény a továbbiakban gyvt 162 §a az alábbi 3 bekezdéssel egészül ki 3 felhatalmazást kap az ifjúsági családügyi szociális és esélyegyenlöségi miniszter a belügyminiszter továbbá a pénzügyminiszter hogy együttes rendeletben határozzák meg a települési önkormányzat részére szociális gyermekétkeztetés céljából nyújtott támogatás igénylésének folyósításának és elszámolásának részletes szabályait 2 § ez a törvény a kihirdetését követö harmadik napon lép hatályba

5. ÁBRA ■ A szövegelőkészítés eredményei

3. lépés: a szövegek összehasonlítása

A tisztított és rövidített szövegek már alkalmasak voltak az összehasonlításra, ezek már ténylegesen csak a törvényjavaslatok és törvények lényegi részét tartalmazták. Első lépésben a már tisztított szövegek alapján elkészítettük az adott szövegpár szószedetét, amely az általunk meghatározott n-nek megfelelő n-gramokból állt. Ehhez először tokenizáltuk a szövegeket, majd definiáltuk az n-gramok esetében szükséges hosszúságot, mely esetünkben kettő (azaz két egymást követő szó volt az elemzés egysége). Ezt követően mindkét szöveget DTM-formára alakítottuk, amivel végbement a kvalitatív információforrásnak tekinthető szövegek kvantitatív adattá alakítása (lásd a *4. táblázatot*, amely a fentebb még az unigramok kapcsán bevezetett *1.* és *2. táblázat* formátumának megfelelően mutatja, hogy milyen gyakoriak voltak a vizsgált bigramok).

4. TÁBLÁZAT ■ A 2013. évi T/10516. számú törvényjavaslat és a 2013. évi LXXIII. törvény DTM-e (részlet)

	a_kizárólag	kizárólag_energiahasznosítás	energiahasznosítás_céljából	céljából_kitermelt	kitermelt_termálvíz	termálvíz_visszatáplálására	visszatáplálására_kérelemre	kérelemre_a	a_vízügyi	vízügyi_hatósági	hatósági_feladatokat	feladatokat_ellátó	ellátó_szerv	szerv_ad	ad_engedélyt
Törvényjavaslat	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Törvény	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1

Az így kapott objektum egy olyan mátrix, amelynek „hossza" (az oszlopok száma) az előre meghatározott szószedetben szereplő kifejezések számával egyezett meg. A mátrix cellái pedig azt mutatják meg, hogy az adott kifejezés hányszor fordult elő a vizsgált szövegben. Ha egy kifejezés nem szerepelt a szövegben, a kifejezéshez tartozó cellába nulla került.

A szövegek mátrixszá alakítása után már kiszámolható volt a Jaccard-hasonlóság és a két szöveg vektora által bezárt szög koszinusza, ezeket 1-ből kivonva pedig megkaptuk a Jaccard- és a koszinusztávolságot. A *6. ábra* szemlélteti a konkrétan vizsgált szövegpáros kapcsán az összehasonlítás bemeneti adatait: a **félkövér** kiemeléssel jelölt részek a szövegek egyező részeit jelölik, az aláhúzottak a különbségeket.

A két szöveg között mért bigram alapú Jaccard-távolság értéke 0,51, a koszinusztávolságé 0,36, azaz az eltérés közepesnek mondható.

Az *5. táblázat* jelzi a kiemelt szövegpárunk átfedésben lévő részeit. A **félkövérrel** jelölt bigramok mindkét szövegben szerepelnek, a *dőlt betűsek* csak a törvényjavaslatban, a normál betűsek pedig csak a kihirdetett törvényben.

A 2013-as T/10516. számú törvényjavaslat	A 2013. évi LXXIII. törvény szövege
1 § a vízgazdálkodásról szóló 1995 évi lvii törvény a továbbiakban vgtv 15 § 3 bekezdése helyébe a következö rendelkezés lép 3 az ásvány gyógy és termálvizek felhasználásánál elönyben kell részesíteni a gyógyászati illetve a gyógyüdülési használatot a kizárólag energiahasznosítás céljából kitermelt termálvíz visszatáplálására kérelemre a vízügyi hatósági feladatokat ellátó szerv **ad engedélyt 2 § hatályát veszti a a vgtv 15 § 3a bekezdése valamint 1 számú mellékleténeк 35 és 36 pontja b a vízgazdálkodásról szóló 1995 évi lvii törvény módosításáról szóló 2012 évi cv törvény 3§ ez a törvény a kihirdetését követö 3 napon lép hatályba**	**1 § a vízgazdálkodásról szóló 1995 évi lvii törvény a továbbiakban vgtv 15 § 3 bekezdése helyébe a következö rendelkezés lép 3 az ásvány gyógy és termálvizek felhasználásánál elönyben kell részesíteni a gyógyászati illetve a gyógyüdülési használatot** 2 § a vgtv 28 §a a következö 5 bekezdéssel egészül ki 5 a szénhidrogén kitermelési céllal mélyített de arra alkalmatlan kutak termálvíz kitermelési célú hasznosítására a vízügyi hatóság **ad engedélyt** 3 § a vgtv 29 §a a következö 1a bekezdéssel egészül ki 1a termálvíz **kizárólag energiahasznosítás céljából** történö kitermelésére vonatkozó létesítési engedélyben az e törvény végrehajtására kiadott rendeletben meghatározott feltételek szerint rendelkezni kell a kitermelt víz elhelyezésének módjáról 4 § **hatályát veszti a a vgtv 15 § 3a bekezdése valamint 1 számú mellékleténeк 35 és 36 pontja b a vízgazdálkodásról szóló 1995 évi lvii törvény módosításáról szóló 2012 évi cv törvény** 5 § **ez a törvény a kihirdetését követö 3 napon lép hatályba**

6. ÁBRA ■ A szöveg-összehasonlítás eredménye

5. TÁBLÁZAT ■ A két dokumentum szövegének bigram alapú szószedete (részlet)

céljából_történö	kutak_termálvíz	**és_36**	**pontja_b**
§_ez	hasznosítására_a	**törvény_módosításáról**	**a_törvény**
létesítési_engedélyben	kiadott_rendeletben	**energiahasznosítás_céljából**	**a_gyógyászati**
kérelemre_a	vízügyi_hatóság	**helyébe_a**	**következö_rendelkezés**
alkalmatlan_kutak	*ellátó_szerv*	**2012_évi**	**§_3a**
kitermelési_célú	ki_1a	**a_továbbiakban**	**3_az**

Az 5. *táblázatban* csak a teljes anyag egy részét látjuk: abban összesen 72 félkövér betűs cella van, tehát ennyi bigram szerepel mindkét szövegben. A két szövegben összesen 147 bigram található, így a két szöveg Jaccard-hasonlósága $\frac{72}{147} = 0{,}49$. Ezek alapján a két szöveg Jaccard-távolsága 0,51. A *8. ábrán* látható Venn-diagram a konkrét törvényjavaslat-törvény pár szövege közötti viszonyt ábrázolja.

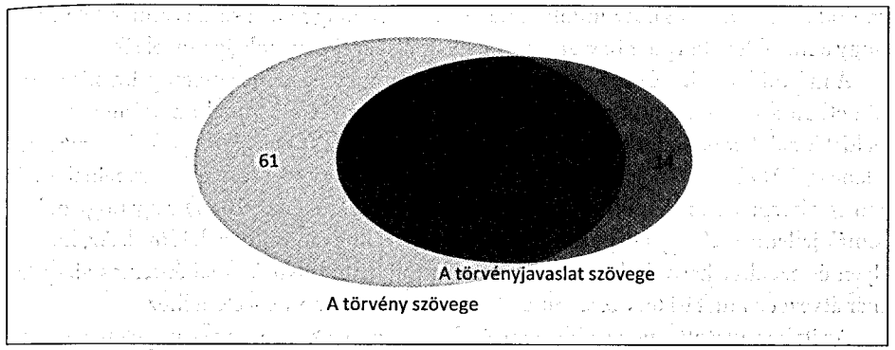

8. ÁBRA ■ A két dokumentum Jaccard-hasonlósága Venn-diagramon

A két szövegrészlet között a koszinusztávolságot az alábbi két vektor összehasonlításával számoljuk ki (s a végén az eredményt kivonjuk egyből):

$$v_1 = (1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1,1); \quad v_2 = (0,1,1,0,0,0,0,0,0,0,0,0,0,0,1)$$

$$|v_1| = \sqrt{15}; \quad |v_2| = \sqrt{3}; \quad v_1 \cdot v_2 = \sqrt{3} \rightarrow$$

$$d_{cos}(v_1, v_2) = 1 - \frac{\sqrt{3}}{\sqrt{15} * \sqrt{3}} = 1 - \frac{1}{\sqrt{15}} = 0{,}74$$

A két hasonlósági mérce érdemi (bár messze nem drasztikus) eltérése egyben jelzi azt is, miért fontos, hogy körültekintően használjuk ezeket az eszközöket, s az eredmények validálása érdekében hasznos lehet a különböző megoldások összehasonlító használata is.

■ 3. TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

A rendelkezésre álló terjedelmi keretek között nem vállalkozhattunk arra, hogy valamennyi fontosabb kvantitatív szövegelemzési technika kapcsán részletesen ismertessük a kutatási folyamatot. A fejezet zárásaként ugyanakkor érdemes kicsit kitekinteni a fokozatosan bővülő magyar irodalomra annak érdekében, hogy további ötleteket adjunk a módszertan iránt érdeklődő olvasónak.

Legalább három különböző szempontot érdemes mérlegelni a szövegbányászati projektek tervezésekor. Az első s gyakran legfontosabb korlát a korpusz kérdése. A hazai empirikus jogtudományi kutatások számára egyelőre általában nem állnak rendelkezésre olyan jól strukturált, metaadatokkal bőségesen ellátott, nyilvános repozitóriumokban elhelyezett korpuszok, amelyek számos más fejlett demokrácia kapcsán elérhetők (ez alól kivételként lásd például a Társadalomtudományi Kutatóközpont Comparative Agendas Projectjének [CAP] törvényhozási és rendeleti adatbázisát: *cap.tk.mta.hu*, bővebb leírá-

sa Boda–Sebők, 2018). Az induló kutatások esetében így kulcskérdés annak felmérése, hogy a megfelelő korpusz beszerzése milyen költséggel és munkaigénnyel jár.

A második mérlegelendő szempont a releváns kutatási kérdés megfogalmazása. E tekintetben a társadalomtudományi hátterű szövegbányászati irodalom számos hasznos példát kínál. Lehet vizsgálni, hogy ki a szerzője egy adott szövegrészletnek (Kapronczay–Plangár, 2017), milyen családnevek, földrajzi nevek vagy szervezetek szerepelnek gyakran egy korpuszban (Sebők et al., 2015; Sebők–Mészáros–Kis, 2018) vagy hogy milyen témák jellemeznek egy korpuszt, s ezek hangsúlyai hogyan változnak idővel. Az, hogy az ilyen és ezekhez hasonló kutatási kérdéseket milyen módszertannal érdemes vizsgálni, már átvezet a kutatási terv összeállításának – harmadik fontos – eleméhez.

Az itt bemutatott egyszerűbb elemzésekhez képest a kvantitatív szövegelemzés főárama a gépi tanulásra épít. Ennek két fő ága van: a felügyelet nélküli és a felügyelt tanulási megoldások. Ezek közül a CAP adatai alapján az előbbit megidézve a *9.* és a *10. ábra* azt mutatja be, hogy ha tíz témát szeretnénk kijelölni két magyar parlamenti ciklus törvényhozási termésében, akkor milyen kulcsszavak határozzák meg ezeket. A felügyelet nélküli eljárás itt arra utal, hogy az algoritmus fontosabb jellemzőinek meghatározásán (témák száma, mintavételi eljárás stb.) túl érdemi kutatói közreműködés nélkül, pusztán statisztikai alapon milyen csoportok vagy klaszterek képezhetők a teljes szövegállományból.

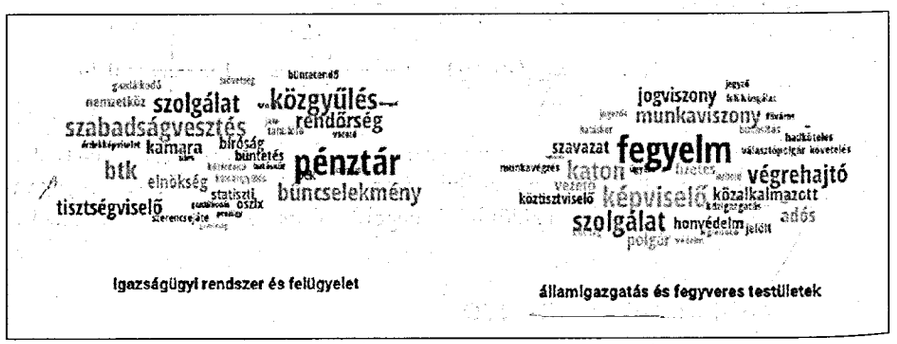

9. ÁBRA ■ Két téma az 1990 és 1994 közötti törvények topikmodelljéből

A két pár ábrán (melyek a jogtudományi szempontból legfontosabb témacsoportokat emelik ki) látszik, hogy több mint húsz év távlatában nemcsak a gyakran szereplő, s ezért meghatározónak bizonyuló kulcsszavak változnak, de a többé-kevésbé koherensnek tekinthető témák határai és az ezeket létrehozó kisebb szakterületek is (mint amilyen a közbeszerzések egyszerre jogi és gazdasági témaköre).

Az ábrákon látható szófelhők egyben arra is utalnak, hogy egyre nagyobb figyelmet kap a kvantitatív szövegelemzési folyamat önálló elemeként az adatvizualizáció (egy példa erre Balogh–Fülöp–Szabó, 2017). A nagy méretű szöveges adatbázisok tartalmának

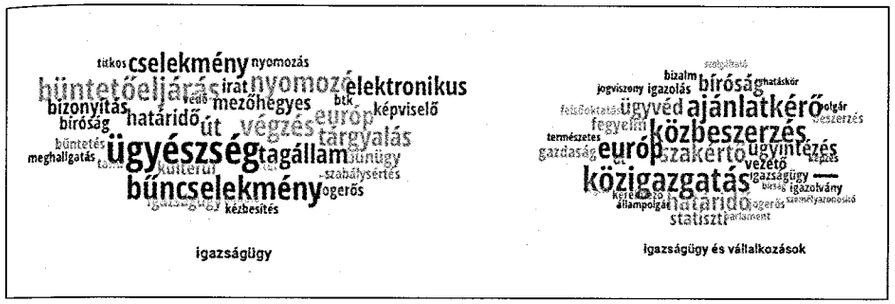

10. ÁBRA ■ Két téma a 2014 és 2018 közötti törvények topikmodelljéből

áttekintésére ezek a képek vagy akár a videók sokszor hasznosabbak, mint a csak a gyakorlati szövegbányászati tapasztalatokkal rendelkező kutatók számára könnyen értelmezhető dokumentumkifejezés-mátrixok vagy a korpuszokat leíró kvantitatív mérőszámok. A vizualizáció így egy újabb eszköz a kvantitatív szövegelemzés eredendően interdiszciplináris eszköztárában.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Grimmer, Justin – Stewart, Brandon M. (2013): Text as Data. The Promise and Pitfalls of Automatic Content Analysis Methods for Political texts. *Political Analysis*, vol. 21, no. 3, 267–297.

Jakab, András – Dyevre, Arthur – Itzcovich, Giulio (szerk.) (2017): *Comparative Constitutional Reasoning*. Cambridge, Cambridge University Press.

Sebők Miklós (szerk.) (2016): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest, L'Harmattan.

Tikk Domonkos (szerk.) (2007): *Szövegbányászat*. Budapest, Typotex.

Ződi, Zsolt (2014b): Analysis of Citation Patterns of Hungarian Judicial Decisions. Is Hungarian Legal System Really Converging to Case Laws? *SSRN Electronic Journal*, *bit.ly/37PIozu*.

Kvalitatív módszerek

NÉMETH KRISZTINA

AZ INTERJÚ

BEVEZETÉS

Az alábbi fejezet felvillantja az interjú mint beszédhelyzet társadalmi kontextusát és az interjú mint módszer helyét a kvalitatív kutatási mezőben. Ezt követően áttekinti az interjús módszerek alkalmazásának elméleti és gyakorlati témáit a mit, kitől és hogyan? kérdéseket körbejárva, majd röviden ismerteti az interjúk egy lehetséges tipologizálását aszerint, hogy mennyire avatkozik bele az interjú készítője a másik fél mondandójába és mennyire előre strukturáltak a kérdései. Az interjúelemzés alfejezet követi ezt a logikát: az interjúkat információforrásként és mélyebb összefüggéseket rejtő szövegként veszi szemügyre, és ebből a szempontból ajánl elemzési technikákat. Az utolsó előtti rész újra a tágabb tudományos-társadalmi kontextushoz kapcsolódik, felveti a klasszikus (semlegesként felfogott) interjúhelyzetre adott főbb kritikákat, valamint összefoglalja az interjús vizsgálatok erősségeit és gyengeségeit, azaz megvonja a módszer határait.

1. INTERJÚTÁRSADALOM?*

Az interjú a legelterjedtebb és legnépszerűbb kvalitatív adatforrás a társadalomtudományokban, voltaképpen a szociológiai módszerek „igáslova" (*workhorse method;* Lamont–Swidler, 2014, 159), amely a legkülönfélébb kutatási gyakorlatokban használatos a telefonos kérdőíves interjúktól a terepmunkákig. Amellett, hogy viszonylag olcsó, további előnye, hogy – az elemzési módszertől függően – viszonylag rövid idő alatt képes pontos és körülhatárolható válaszokat nyújtani a kutatási kérdésekre. Ebből következően használható a kérdőíves adatszerzés kiegészítésére (a kérdőív validálására, előkészítésére, va-

* Köszönöm Kristóf Lucának és Lajos Veronikának a tanulmányhoz fűzött értékes megjegyzéseket és javaslatokat.

lamint a kapott eredmények mélyítésére és magyarázatára) vagy kvantitatív adatokkal együtt elemezve *(mixed method)*, de számos kutatást kizárólag interjúkra alapoznak (Packer, 2013; Babbie, 2003).

Az interjús kutatás előnye, hogy a kutatónak nagyobb a kontrollja az adatgyűjtés során a survey módszerekhez képest: mind az interjú vezérfonala, mind az interjús minta, az elemzési szempontok rugalmasabban alakíthatók a kutatás közben. Az interjút ez a rugalmasság és iteratív logika különbözteti meg a kvantitatív módszerektől, s lehetővé teszi, hogy az interjús kutatás részeredményei fényében újrafogalmazzuk, finomítsuk kutatási kérdésünket, új részkérdéseket fogalmazzunk meg vagy éppen változtassunk a megkérdezni kívántak körén, szűkítsük, bővítsük ezt a kört a felmerülő szempontok szerint (Babbie, 2003; Kristóf, 2019; Robinson, 2014; Lamont–Swidler, 2014).

A másik fontos különbség a survey módszerhez képest, hogy az interjúhelyzetet átszövi a személyes jelenlét, az interakció. Jóllehet kérdőív felvételekor is létrejöhet személyes találkozás, az nagy valószínűséggel semleges marad. A kérdőívkérdések standardizáltak, a válaszok nagyobb részt előre megadottak, ami kifejezetten rövid és általános válaszokat hív elő, és nem teszi lehetővé az árnyalt, személyes tapasztalatokon alapuló válaszadást. A kérdőíves adatszerzés a semleges jelenléttel, a standardizált kérdésekkel kifejezetten kerüli az „interakciós bonyodalmakat" *(interactional troubles;* Packer, 2013, 44), és a válaszok sokféleségét is mederben tartja (Babbie, 2003; Holstein–Gurbrium, 2013). Bár az interjú is szabályozott és mesterségesen kialakított beszédhelyzet, sohasem lehet teljesen semleges, hiszen szituatív; a részt vevő felek kölcsönös egymásra hangolódása alakítja. Ez a legfőbb erőssége, azonban emiatt is éri a legtöbb kritika (Kvale, 2006; Holstein–Grubrium; Németh, 2013).

Számos belső feszültséget rejt ugyanis önmagában az az ellentmondás, hogy az interjú nem hétköznapi beszédhelyzet, holott az interjú készítője használja hétköznapi kommunikációs kompetenciáit, hétköznapi nyelven szólal meg, erősen hagyatkozik mindennapi tudásaira, tacit előfeltevéseire, ezeket mintegy beleviszi az interjúhelyzetbe (bővebben lásd Habermas, 1994a; Babbie, 2003; Packer, 2013). A hétköznapi párbeszéddel szemben ugyanakkor az interjúhelyzet a legtöbbször nem spontán, hanem előkészített és szabályozott. Alapvetően az interjú készítője határozza meg a célját, időtartamát és kereteit, következésképpen a kommunikáció alapvetően egyoldalú, hiszen nem kölcsönös beszélgetésről van szó: az interjú készítője kérdez, információt gyűjt, a megkérdezett válaszol (Kvale, 1994a, 2006; Babbie, 2003).

Az interjú mint formális (beszéd)helyzet ugyanakkor a tágabb társadalmi kontextusban is teljesen általános – gondoljunk csak a terápiás interjútól kezdve a tévériporton át az állásinterjúig terjedő mindennapos helyzetekre –, olyannyira, hogy egyesek szerint napjainkban „interjútársadalomban" *(interview society)* élünk (Atkinson–Silvermann, 1997, idézi Packer, 2013, 42). Más szerzők a dialógus egész társadalmat átjáró és alakító erejéről beszélnek vagy az interjú hétköznapiságát hangsúlyozzák (Holstein–Gurbrium, 2013; Kvale, 2006; Lamont–Swidler, 2014; Lincoln, 2001; Packer, 2013).

■ 2. AZ INTERJÚ A KVALITATÍV KUTATÁSI MEZŐBEN

Az interjúzás tudományos népszerűsége és bevettsége azonban nem jelenti azt, hogy a kutatásban játszott szerepéről és helyéről, kivitelezéséről és felhasználásáról széles körű konszenzus lenne. Az etnográfiával ellentétben még a szociológián belül sincs például valamiféle módszertanilag elkülönülő „interjús" szakterület (Lamont–Swidler, 2014). Ez egyfelől a módszer elterjedtségét mutatja, amely a társadalomtudományi kutatásoktól a piackutatásokig ível (felölelve számos határterületet), másfelől azt, hogy alkalmazása mélyen átjárja a különféle szakszociológiákat és társadalomtudományokat. A teljesség igénye nélkül egyaránt használják a szegénységgel, a társadalmi-kulturális tagolódással, az intézmények működésmódjával, a családdal, az értékekkel foglalkozó szakdiszciplínák. Az interjú elsősorban az emberi viselkedés mögötti mozgatórugók, tapasztalatok, érzelmek, identitások értelmezésére alkalmas módszer, amely egyéni szinten gyűjt adatokat a legkülönfélébb jelenségekről. Az interjús módszerek azonban nem pusztán mikroszinten használhatók; jóllehet a megfigyelés, adatgyűjtés mindig egyéni szinten történik (módszertani individualizmus), az interjúk feltárhatnak mezo- vagy makroszintű összefüggéseket is. Megmutathatják, hogy a társadalmi struktúrák és kényszerek vagy a társadalmi tagolódás és az erőforrások eloszlása miként formálja az egyéni cselekvéseket (és fordítva: hogy ezek miként hatnak vissza a struktúrákra, intézményekre). Emellett alkalmasak intézményi működésmódok és mechanizmusok, érték- és vélekedésrendszerek feltárására (Kvale, 1994; Lamont–Swidler, 2014; Solt, 1998).

A kvalitatív adatszerzési és -elemzési technikák „paradigmaharcai" (Packer, 2013, 1) az 1970–80-as években a kvantitatív és kvalitatív megközelítések *között* zajlottak a nemzetközi tudományos színtéren. A határmegvonások súlypontja az ezredfordulót követően áthelyeződött a kvalitatív mezőre, amely a módszertani viták következtében tovább fragmentálódott (Kvale, 1994; Lamont–Swidler, 2014; Packer, 2013). Egyesek egyenesen „módszertani törzsiségről" *(methodological tribalism;* Lamont–Swidler, 2014, 153) beszélnek, és az egyre élesedő elkülönülés helyett a kvalitatív módszerek közötti átjárhatóságot és innovatív kombinálásukat sürgetik a módszertani pragmatizmus és pluralizmus jegyében.

A nemzetközi és a hazai tudományos közegben a létező pluralizmus ellenére többen még mindig gyanakvással tekintenek a kvalitatív módszerekre, és az interjúk megbízhatóságát, érvényességét firtatják (Lamont–Swidler, 2014; Kvale, 1994, 2005; Vajda, 2006). Nem meglepő, hogy e technikák művelői esetenként defenzívában érzik magukat, és a sokszor pozitivistaként aposztrofált kvantitatív kutatási logika ellenében határozzák meg módszereiket[1] (Packer, 2013; Vajda, 2006; Kvale, 1994, 2005; 2006).

[1] Kvale például sorra vette a „kvalitatív kutatási interjúkat" érintő tíz leggyakoribb kifogást, illetve kritikát (Kvale, 1994, magyarul: Kvale, 2005, 276). E kritikák szerint 1. az interjú nem tudományos, inkább a józan ésszel felfogható *(common sense)* belátásokat rögzít, 2. nem objektív, hanem szubjektív, 3. nem megbízható, „szavahihető" *(trustworthy)*, hanem elfogult, 4. nem megbízható tudományos értelemben *(reliable)*, mivel a kérdésekre alapozott válaszokat hív elő. További kritika, hogy 5. az interjú nem

■ 3. INTERJÚKÉSZÍTÉS. MIT, KITŐL ÉS HOGYAN KÉRDEZÜNK?

3.1. Mit? A kutatási kérdéstől az interjúkérdésig

Jóllehet az interjúk előnye, hogy viszonylag rövid időn belül jól körülhatárolható választ adhatnak egy adott kérdésre, az alkalmazáskor figyelembe kell venni az adatfelvétel és adatfeldolgozás (idő)korlátait és a kutató(csoport) kapacitásait. Bár az interjúk felvétele látszólag nem túl időigényes művelet, az interjúk megtervezése, a kérdések és a vázlat megszerkesztése, valamint az interjúk szervezése is időbe telik. A választott módszertől függően ennél is jóval időigényesebb lehet azonban az interjúk átírása és elemzése.

Az interjús vizsgálat tervezésekor elengedhetetlen, hogy gondosan a kutatási kérdésünkhöz illesszük a megfelelő interjús módszert (interjúfajtát) és elemzési technikát. Ha például egy intézmény működésmódját vizsgáljuk, felesleges mélyinterjúval körüljárnunk az ott dolgozók gyerekkorát. Ha sikerül egy rendkívül elfoglalt elittaggal interjút egyeztetnünk, akkor ne olyan kérdéseket tegyünk fel neki a szűkre szabott időkeretben, amelyekre már tudjuk a választ. A kutatási kérdés és a módszer összehangolásához egyfelől gyakorlati jártasság, másfelől elméleti megalapozottság, kidolgozott fogalmi keret szükséges. Ezt jelenti a kutatás folyamán a konceptualizálás és operacionalizálás, ami az interjúvázlat készítésekor is kulcsfontosságú. A korábbi kutatások áttekintése szintén segíthet a pontos és jól körülhatárolt kutatási kérdés megfogalmazásában. Az interjús minta és az interjúalanyok kiválasztásánál arra is figyelnünk kell, hogy következtetéseink érvényesek legyenek, azaz kerülnünk kell a túláltalánosítást.

Ugyancsak fontos észben tartani, hogy a kutatási kérdés nem ugyanaz, mint az interjúkérdés. Ez azt jelenti, hogy a minket érdeklő összefüggéseket az interjúalanyok[2] számára értelmes, releváns és lehetőleg izgalmas formában kell felvetnünk, úgy, hogy arra minél gazdagabb és hitelesebb válaszokat kapjunk. Az interjúzás egyik legnagyobb kihívása éppen az, hogy miként „fordítsuk le" a többnyire direkten és átalakítás nélkül feltehetetlen

interszubjektív, mivel különféle értelmezők más-más jelentéseket találnak, 6. nem elég tudományos (formalizált), mivel túlságosan személyfüggő az alkalmazása, 7. nem alkalmas tudományos hipotézisek tesztelésére, csak feltáró jellegű, 8. nem kvantitatív, *csak* kvalitatív, 9. nem hoz általánosítható eredményeket, mivel túl kevés alannyal dolgozik, 10. nem érvényes *(valid)*, mivel szubjektív benyomásokon alapul. Kvale nemcsak meggyőzően érvel ezek ellen az elterjedt kritikák ellen, hanem arra is rámutat, hogy a támadásokhoz használt fogalmak (tudományosság, objektivitás, érvényesség) sokszor aluldefiniáltak vagy több értelemben is használatosak, ami megnehezíti a vitát, csakúgy, mint a dichotómiákban megfogalmazott éles állítások (kvantitatív-kvalitatív, objektív-szubjektív), amelyek sokszor álproblémákat *(pseudo-issues)* vetnek fel, tovább fokozva az egyes területek „törzsi" elkülönülését (Kvale, 1994, 170). A felvetett problémák jó része pedig általában véve az egész társadalomtudományi megismerésre vonatkozik, a filozófiai alapvetésektől a gyakorlati problémákig.

[2] Az interjúalany kifejezést nem tartom szerencsésnek, és ha csak lehet, kerülöm ebben a fejezetben, mivel úgy érzem, hogy a szóhasználat némiképp újratermeli az interjúban részt vevő felek közötti hatalmi aszimmetriát és egyoldalúságot, másfelől túlságosan eltávolít a másiktól. Mindazonáltal nem találtam jobb és pontosabb kifejezést a szerepek leírására ebben a szövegkörnyezetben, így jobb híján – némi fenntartással – ezt használom.

(és megválaszolhatatlan) kutatási kérdéseinket interjúkérdésekké, és hogyan kerüljük el a sugalmazó kérdéseket. Például érdekelhet bennünket, hogy milyen egy társadalmi csoport kultúrája, hétköznapi tapasztalata, de ezt a kérdést aligha tehetjük fel ilyen direkt formában. Hasonlóképpen nem célravezető feltenni azt a kérdést: miért előítéletes Ön? Többek között azért, mert a minket érdeklő kérdésre az interjúalanyunk aligha tudja a választ, vagy ha tudja sem feltétlenül fog nekünk erről nyíltan beszámolni az interjúhelyzetet átszövő társas és társadalmi elvárások miatt. Bizonyos társadalmi pozíciókban előítéletesnek lenni „nem illendő", máskor – bizonyos intézményi pozíciókat betöltők esetében – viszont egyenesen tilos (azaz nem felvállalható). Azt is számításba kell vennünk, hogy az emberek egy része talán még sosem gondolta végig ezt a kérdést, következésképpen nincs rá kész válasza, vagy ezek az összefüggések nem (egészen) tudatosultak benne (Solt, 1998). Az ilyen, néha még az interjúalanyok előtt is félig-meddig rejtett kérdésekre adhat választ a gyerekkort, a társadalmi hátteret és a családi viszonyokat körüljáró mélyinterjú. Az interjú előnye, hogy bizonyos fokig képes megvilágítani a narratíva és a hétköznapi gyakorlatok közötti különbséget. Fényt deríthetünk például arra, hogy az előítéletes beszédmód és világértelmezés mennyire hatja át a hétköznapi cselekvéseket, megjelennek-e az attitűdök konkrét cselekvésekben például egyes szegénynek vagy megbélyegzettnek tartott városrészek, intézmények vagy csoportok szisztematikus elkerülésében.

3.2. Kitől? Mintavétel, interjús minták

Míg a valószínűségi mintavételre alapozott kvantitatív adatfelvételek külső érvényességét, a következtetések általánosíthatóságát a reprezentativitás adja, addig a kvalitatív technikák, így az interjúk esetében inkább a belső érvényesség kritériumai alkalmazhatók. Ezek olyasféle kérdéseket firtatnak, hogy az interjú valóban képes-e megragadni azt a jelenséget, amelyet kutatni akarunk, lefedi-e a jelenség teljes spektrumát, megfelelően van-e kivitelezve módszertani, technikai szempontból (Babbie, 2003; Koltai–Sik–Simonovits, 2005).

Az interjús kutatás érvényességét alapvetően két dolog határozza meg: az interjús mintába bekerültek köre (azaz hogy a megfelelő egyénekkel készültek-e az interjúk), valamint az interjúk minősége (alaposan körbejárta-e a vizsgált jelenséget, szituatíve érvényes válaszokat kaptunk-e). Az első dolog tehát akörül kristályosodik ki, hogy *kiket* kérdezünk, a másik pedig inkább attól függ, hogy *hogyan* kérdezünk, de idetartozik az interjúszituáció kialakítása és a pozicionalitás kérdése is.

Az interjús kutatás első lépése, hogy meghatározunk egy vizsgálati csoportot *(sample universe)*, amelyről kvalitatív adatokat szeretnénk gyűjteni. Az interjús kutatásokban az interjúminta nem valószínűségi minta alapján, hanem célzott mintavétellel történik, amelyet az esetek többségében az elérhetőség is nagyban befolyásol. Beszélhetünk külön elérhetőségi mintavételről *(convenience sampling)* is. Ilyenkor az előre meghatározott kritériumoknak megfelelő potenciális interjúalanyokat a legkézenfekvőbb utakon érjük

el: közeli helyekről, saját munkahelyünkről, ismeretségi körünkből keresünk alanyokat. Például egy egyetemi kutatócsoport könnyen toboroz a kutatásaihoz hallgatókat, akik viszont egy jól körülhatárolt csoporthoz tartoznak, ezért a véleményük nem általánosítható a társadalomra általában. Következésképpen a kiválasztási szempontokat befolyásoló kényelmi döntést a levont következtetéseinknél is szem előtt kell tartanunk, azaz óvakodnunk kell a túláltalánosítástól. Igyekezzünk pontosan körülhatárolni azt a csoportot, jelenséget, amelyre kijelentéseink érvényesek. Az interjús minta belső heterogenitása viszont növelheti az általánosíthatóságot. A vizsgálati csoport elméletileg meghatározott, tehát elvileg minden szóba jöhető egyént magában foglal, akik a kiválasztási kritériumoknak megfelelnek. Definiálhatjuk, hogy kik azok, akik valamilyen szempont alapján mindenképpen bekerülnek a mintánkba, és kik azok, akiket valamilyen tulajdonságuk eleve kizár a vizsgálati csoportból. Tegyük fel, hogy a kutatási témánk a fiatal bírók pályaképe, beleértve a pályaválasztást és a hosszú távú karrierterveket is. Ekkor a kiválasztási kritérium, amelynek minden interjúalanynak meg kell felelnie, hogy az illető fiatal bíró legyen, tehát nem kerülhetnek az interjús mintába ügyészek, joghallgatók vagy idős bírók. Viszont a belső heterogenitást növeli, ha mintánkba fővárosi és vidéki fiatal bírók is bekerülnek, valamint nagyjából kiegyenlítetten szerepelnek benne nők és férfiak.

A mintába kerülésnél előre végig kell gondolnunk azt is, hogy az mennyire és milyen kritériumok szerint legyen homogén vagy heterogén (lásd még *A fókuszcsoport* című fejezetet). Ilyenkor felmerülhet a földrajzi hely, az életkor, a társadalmi státusz szerinti homogenitás, és ezen belül érvényesülhet más szempontok szerinti heterogenitás, például a társadalmi nem, a családi állapot, a végzettség, a politikai beállítottság szerint. A kvalitatív terepkutatások például egy hely (lokalitás) térbeli lehatároltságából indulnak ki, azaz az interjúalanyok e szempont szerint homogének, minden más szempontból viszont heterogének, azaz bármely helybelivel készült interjú érdekes és releváns e keretben. Ha földrajzi-térbeli értelemben szórt csoportról van szó, akkor fokozottabban ügyelnünk kell a mintába kerülés kritériumaira. Dönthetünk például többféle kritérium szerinti rétegzett minta vagy egymástól jól elkülöníthető kategóriákba sorolható, előre meghatározott számú egyének kiválasztása mellett (cellás minta). A kvótás mintavétel igen gyakori az interjús kutatásokban, mivel tartalmazhat több, akár egymással átfedésben lévő kiválasztási kritériumot is, és nem pontos interjúszámot rögzít az egyes kategóriákra nézve, hanem egy minimumot. Ezért a mintába kerülés szempontjai is rugalmasabbak, könnyebben változtathatók. Az elméleti minta ugyancsak rugalmas, azt feltételezi, hogy az adatfelvétel és az elemzés párhuzamosan zajlik (*grounded theory* vagy megalapozott elmélet). Az elméleti megalapozottság, valamint az adatgyűjtés és az elemzés párhuzamossága miatt a minta nagysága vagy akár a mintába kerülés kritériumai is változhatnak a kutatás folyamán. Dönthetünk például úgy, hogy új részkérdés megválaszolásához tovább kell növelni a mintába kerülők heterogenitását, akár egy új alcsoport létrehozásával a mintán belül.

Az interjús minta nagyságát célszerű előre meghatároznunk, azaz előre rögzíteni, hány interjút szeretnénk felvenni, de ezt ugyancsak célszerű rugalmasan kezelni. Az előre megadott interjúszámtól eltérhetünk, ha elméleti mintánk telítődik, azaz elérjük azt a pontot (szaturációs pont), amelytől kezdve egy-egy újabb interjú nem hoz elő új, releváns információkat. A gyakorlatban megeshet, hogy a tervezettnél kevesebb interjúval kell beérnünk, mert az interjúalanyok elérése és bevonása nehézségekbe ütközik, például nagyon elfoglaltak vagy bizalmatlanok, ezért sokan lemondják az egyeztetett interjút. Lehetséges, hogy a tervezettnél kevesebb pénz jut az utazásra a kutatási projektben vagy időközben megváltozik egy intézmény/cég policyje, és a munkavállalóinak már nem javasolja az interjús kutatásban való részvételt.

A hólabda módszer *(chain-referal sampling)* gyakran használatos nehezen elérhető társadalmi csoportok vizsgálatánál, tartozzanak akár a társadalmi hierarchia aljához, akár a csúcsához. Ezt akkor alkalmazzuk, ha a csoport zárt, a külvilág felé bizalmatlan, hajlamos az elkülönülésre akár sérülékenysége, alávetettsége, stigmatizáltsága, akár elitpozíciója és defenzivitása okán. A hólabda arra utal, hogy a már felkeresett interjúalanyt megkérjük, ajánljon más szóba jöhető résztvevőket a kutatáshoz, így lesz egyre nagyobb a mintánk. A személyes beajánlás általában segít a bizalmatlanság csökkentésében, azonban óvatosnak kell lennünk, mert az ajánlások láncolata könnyen ahhoz vezethet, hogy a vizsgálati csoportunk mindössze egy szegmensében interjúzunk, ami hasonlósági torzításhoz vezethet.

3.3. Hogyan? A kérdezéstechnika

3.3.1. A kérdezés általános alapelvei

Az interjús kutatás nem az interjú felvételénél kezdődik: az interjús módszertannak illeszkednie kell a kutatási kérdéshez, az interjúfelvételt pedig érdemes gondosan előkészíteni.

Az első lépés az interjú megtervezése: strukturált interjú esetében egy logikusan felépített, témacsoportokra, alkérdésekre osztott kérdéssorra van szükségünk, félig strukturált interjúnál pedig a főbb témák és kérdések logikusan felépített vázára (vezérfonal), amely az elhangzottak fényében rugalmasan alakítható. A narratív technikák esetében a témamegjelölést szükséges átgondolnunk. Ugyanakkor ez távolról sem a könnyebb út: annak ellenére, hogy az a fajta interjú nem igényel előzetesen kidolgozott kérdéssort, a felvétele jártasságot, elmélyült figyelmet és nagy koncentrációt követel. A narratív életút-interjú felvételének szabályait előzetes tanulással, gyakorlással lehet elsajátítani.

Minden interjúhelyzetre készüljünk rövid bemutatkozással, amely kitér a kutatás és a kutató intézményi kötődésére (esetleg finanszírozására), érthetően elmagyarázza a kutatás célját és a benne való részvétel önkéntességét. Az interjúhelyzet megteremtéséhez elengedhetetlen valamilyen fokú bizalom, ezért minden esetben tájékoztatnunk kell az interjúalanyunkat arról, milyen jogi, etikai garanciák védik őt mint megszólalót: biztosítunk-e anonimitást, és ha igen, az mire terjed ki: a személyekre, az intézményre, egy adott településre vagy annak egy részére. Engedélyt kell kérnünk az interjú rögzítéséhez (diktafon, mobiltelefon vagy videokamera használatához) és a jegyzeteléshez. Tájékoztatnunk kell arról, miként tároljuk a gyűjtött adatokat, azokhoz ki és hogyan férhet hozzá.

(Mindezekhez az egyes kutatócsoportok, kutatóintézetek adatvédelmi szabályzata nyújt támpontot, összefoglalóan a GDPR-szabályozás.)

A kutatási kérdés ismertetése és a helyzet világossá tétele a záloga annak, hogy létrejöhessen az interjúhelyzet, amelyben tartalmas, szituatíve érvényes válaszokat kapunk. Alapesetben az interjúalanyt kell meggyőznünk arról, hogy ő hétköznapi tapasztalataival, véleményével, tudásával a segítségünkre lehet, azaz őt kell kompetenssé tennünk az interjúhelyzetben, és nem magunkat. Az interjúer, ha indokoltnak és kivitelezhetőnek látja, felöltheti a „társadalmilag elfogadhatóan inkompetens" ember (Babbie, 2003, 339) szerepét, akinek az adott közösség hétköznapi életét „el kell magyarázni". Amikor azonban a hatalmi pozíció az interjúalany javára billen, például elitinterjúk esetében, ez a stratégia könnyen ellentétes hatást válthat ki és elronthatja az interjút. Ekkor a kutatónak szakmailag kompetensnek, talpraesettnek és rugalmasnak kell mutatkoznia.

A kérdéseink feltevésénél fő szabály szerint törekedjünk arra, hogy azok 1. legyenek rövidek, világosak, de 2. ne legyen köztük túl sok eldöntendő kérdés. A kérdések 3. kövessék, amennyire lehet, az interjúalany nyelvi kompetenciáit, hétköznapi nyelvhasználatát. 4. Egyszerre csak egy kérdést tegyünk fel (óvakodjunk a „duplacsövű" kérdésektől), 5. ne magyarázzuk túl a kérdést, végül 6. ne féljünk a csendtől, hagyjunk a másik félnek időt a reagálásra.

A rugalmas alkalmazkodás az interjúalanyhoz és a helyzethez elengedhetetlen az interjú során. Lehetőleg úgy tegyük fel a kérdéseinket, hogy az ne akassza meg a másik fél gondolatmenetét; jó, ha a kérdéseink valamelyest kapcsolódnak az általa tárgyalt témákhoz, azaz dinamizálják, ne pedig megtörjék az interjút. Egy társadalomtudományi módszertan tankönyv például a helyzethez rugalmasan alkalmazkodó interjús kérdezési technikát a távolkeleti harcművészet egyik alapvetésével szemlélteti: „az aikido mester az ellenfél csapásának soha nem ellenáll, hanem fogadja, hozzákapcsolódik, majd finoman a neki kedvező irányba téríti" (Babbie, 2003, 338). Mind a kérdéseinknek, mind a fejünkben lévő vezérfonalnak alkalmazkodnia kell ahhoz, amiről a másik beszél. Ha türelmesen várunk és finoman terelgetünk, sokszor megtörténik, hogy az interjú során spontán felvetődnek azok a témák, amelyekről amúgy is kérdezni szerettünk volna. Egy jó interjúban a kérdező megszólalásai nagyjából a teljes időtartam 5-10%-át teszik ki. A jó interjú fő ismérve, ha a kérdező a háttérbe húzódásával, egyszersmind érdeklődésével, aktív figyelmével olyan helyzetet teremt, amelyben a megszólaló fontosnak, érdekesnek, kompetensnek érzi magát és szívesen beszél, ily módon összefüggésekben gazdag hétköznapi tapasztalatokat, véleményeket, személyes történeteket, érzelmeket oszt meg (Babbie, 2003; Kvale, 1994, 2005, 2006; Solt, 1998).

A kérdezés technikája és ritmusa is fontos. Frederic Bartlett az emlékezet működéséről szólva egy bírósági tárgyalás kapcsán kifejti, mennyire fontos a tanúk meghallgatásakor a személyre szabott, türelmes kérdezés: ne tegyünk fel túl gyorsan túl sok kérdést, ne tereljük túl agresszíven a másikat, mert esetleg összezavarodhat, elbizonytalanodhat. „Végzetes lehet, ha erőszakkal félbeszakítjuk a látszólag oda nem tartozó részletek hosszú láncolatát. Ez mogorva hallgatásba taszítja a tanút, vagy pedig annyira kizökkenti, hogy szinte egyáltalán nem lesz képes a történet elmondására" (Bartlett, 1985, 259). Ez

különösen fontos, ha kiszolgáltatott, sérülékeny csoportok tagjaival készítünk interjút. Ugyancsak döntő kérdés, hogy mennyire tudjuk kezelni, feloldani az interjúban megjelenő társadalmi különbségeket és a hatalmi egyenlőtlenségeket, akár hatalom nélküliekkel, akár a hierarchia csúcsán lévőkkel interjúzunk.

3.3.2. A „semleges" interjú

Széles körben elterjedt és elfogadott az a nézet, mely szerint a beavatkozást minimalizálni kell, ezzel is szabályozva az interjúhelyzetet. E felfogás képviselői szerint a legnagyobb veszélyt a „rossz kérdések" és a „helytelen" kérdezési stratégia jelenti, mivel a befolyásolás beszüremkedik az interjúalany mondandójába és abban zavart kelthet. Megbonthatja az elbeszélés belső logikáját, és ezerféleképpen torzíthatja a válaszokat, akár strukturált, akár mélyinterjús keretben dolgozunk (Solt, 1998; Babbie, 2003; Holstein–Gurbrium, 2013). A „tiszta" és „torzítatlan" válaszokhoz tehát a kérdező visszavonultsága, az interjús szerep tartása és a fegyelmezett kérdezéstechnika vezet. Miként Solt Ottilia fogalmaz: „ha az interjút magnetofonnal rögzítjük, vagy nagyon pontosan jegyezzük, akkor abból indulhatunk ki, amit az alany mondott, és ki tudjuk szűrni a kérdező szerepét, befolyását, szóval a »műszer torzításait«" (Solt, 1998, 29), Továbbá:

> Természetesen minden interjuer követ el hibát, vagyis elügyetlenkedik egy-két szálat minden interjúban. Ha pontosan leírta a magnóra vett szöveget, tehát saját kérdéseit, beleszólásait is, akkor ezek a hibák kiküszöbölhetők. Azt nem fogjuk megtudni, mi derült volna ki, ha [a] kérdező nem puskázza el a dolgot, de a hamis, forszírozott vagy kendőzött szövegrészt ki tudjuk emelni, és lényegében úgy tekintjük, mintha el sem hangzott volna (Solt, 1998, 33).

E felfogás követői szerint tehát a semleges és a minimumra szorítkozó kérdezési technika garantálhatja, hogy „tiszta", „érvényes" és „torzítatlan" válaszokat kapjunk, amelyeket megfelelő önfegyelemmel és kérdezéstechnikával csalogathatunk elő. A semleges kérdezéstechnika magában foglalja a tiszta, lehetőleg rövid, egyértelmű kérdések feltevését, az interjúalany finom, ám következetes „terelgetését" átvezető kérdésekkel és „kontrolláló technikákkal" (Babbie, 2003; Holstein–Gurbrium, 2013; Kvale, 2005, 2006). A később tárgyalt narratív technika ennél is továbbmegy, gyakorlatilag a szabad asszociációk által vezetett önálló felidézésre hagyatkozik, és csak visszakérdezésre szorítkozik. Ezzel a lehető legnagyobb szabadságot adja az interjúalanynak, hogy saját mondandóját alakítsa, a témákat kijelölje, „megmutassa" önmagát az interjúhelyzetben (énreprezentáció).

A semleges paradigmában az interjú készítőjének magának is a lehető legsemlegesebbnek kell lennie, például tanácsos kerülnie a nyílt véleménynyilvánítást, tudnia kell elhárítani a felé irányuló kérdéseket, és a fellépésének is meglehetősen kiegyensúlyozottnak kell lennie. Mindenképpen jó kerülni a státusjelzőket, a feltűnő öltözetet. Az interjú készítőjének ugyanakkor nyitottnak, természetes fellépésűnek, sőt lehetőleg empati-

kusnak kell lennie, aki érdeklődést, szimpátiát, bizalmat vált ki és kíváncsiságot sugároz (Solt, 1998; Babbie, 2003). Mindez még az irányzat képviselőnek véleménye szerint is a lehetetlennel vetekszik (Solt, 1998).

3.3.3. Az aktív interjú

Az aktív interjús iskola alapvetése, hogy az interjú a készítője visszavonultsága, az egyoldalú információáramlás és a semlegességre törekvés ellenére sem vezethet „tiszta" és „torzítatlan" válaszokhoz, mivel a helyzet interaktív, és a résztvevők egyáltalán nem tekinthetnek el a másiktól. Jóllehet az interjú nem hétköznapi értelemben vett párbeszéd, mégis az interjú készítőjének részvételével zajlik. A másikra szabott mondandó ugyanis mindig magában foglal valamifajta kölcsönös (háttér)egyeztetést, egymásra hangolódást, azaz inherensen dialogikus (Holstein–Gurbrium, 2013; Kvale, 2006; Németh, 2013, 2018; Lamont–Swidler, 2014).

Az aktív interjú koncepciója abból indul ki, hogy az interjúban a jelentések és a tudások kölcsönösen konstruálódnak a résztvevők interakciójában. E szemszögből erősen kritizálható a „semleges" iskola azon előfeltevése és gyakorlata, amely az interjúalanyt a „tudás tárházának" tekinti. A megkérdezett sokkal inkább a „tudás konstruálója" (Holstein–Gurbium, 2013,120), hiszen az interjúhelyzetben éppen ez történik. Az aktív interjú a társas konstrukcióra, a jelentéslétrehozás folyamatára helyezi a hangsúlyt: nemcsak arra figyel, hogy *mit* mondanak a megkérdezettek, hanem arra is, hogy *hogyan* állítják össze, formálják mondandójukat a társas folyamatban. Az aktív jelentésalkotás folyamatát felismerve ez az irányzat a beavatkozás minimalizálására törekvő semleges irányzatot egyfajta naiv empirizmusként aposztrofálja, és legfőképp azért kritizálja, mert az az interjúalanyokat a „válaszok passzív tartályának" (Holstein–Gurbium, 2013, 121) tekinti.

Ha az aktív jelentésalkotás felől nézzük az interjút, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy nincs igazán „rossz", azaz befolyásoló, sugalmazó kérdés, amely elrontaná az interjúalanyból előcsalogatható válaszokat. A „válaszadó aligha »teheti tönkre« azt, amit végeredményben interszubjektív módon alkot" (Holstein–Gurbrium, 2013, 122). E gondolatmenetből következik, hogy az interjú készítője ösztönözheti a „narratív produkciót" (Holstein–Gurbrium, 2013, 130), és aktívan orientálhatja a jelentésalkotás folyamatát különféle támpontok, nézőpontok, vélemények és példák felvetésével.

> A cél nem az, hogy [a kérdező] a legjobb vagy a legautentikusabb választ kutassa fel, hanem, hogy szisztematikusan aktiválja azokat a kérdésekre vonatkozó tudásmódozatokat [...] melyeket a válaszadó képes feltárni a maguk sokféleségében és ellentmondásosságában (Holstein–Grubrium, 2013, 133).

3.3.4. Pozicionalitás

A kérdezéstechnika távolról sem csupán „technikai" kérdés, hiszen a kiválasztott kérdezési paradigma behatárolja az interjús szerepeket, és akarva-akaratlanul is reagál az interjú készítője és az interjúalany közötti társadalmi távolságra, hatalmi vagy a szituációban rejlő egyenlőtlenségére. A pozicionalitás az interjúalany és az interjú készítője közötti többtényezős, dinamikusan változó viszonyrendszer összefoglaló neve, amely mind a társadalmi térben, mind az interjúhelyzetben meghatározott kiinduló helyzetet feltételez, ám ez könnyen és gyorsan változhat a személyes fellépés, a kompetenciák és hiányosságok, a külső körülmények fényében.

Az interjúk többségében (például a terepkutatásokkor készült interjúknál) alaphelyzetben azt feltételezhetjük, hogy a szegények, kiszolgáltatottak, kisebbségi és sérelmi csoportok tagjai hatalmi aszimmetriába kerülhetnek az interjúhelyzetben, amelyet egy intézményi jogosítványokkal felruházott, feltehetően középosztálybeli kutató irányít. A köztük lévő hatalmi távolság az interjú készítője javára billenti az interjúszituációt, akinek erre reflektálnia kell, és komoly lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy a hatalmi egyensúlyt valamiképp visszabillentse vagy legalább a fölény-hátrány érzékelését dinamizálja. Erre a kérdezéstechnikának is reagálnia kell, hiszen a kutató túl gyors vagy konfrontatív kérdezéssel könnyen összezavarhatja vagy elbizonytalaníthatja a magát kevésbé magabiztosnak érző interjúalanyt, aki így azon fog dolgozni, hogy saját véleménye helyett minél semlegesebb válaszokat adjon („nehogy rosszat mondjon"), és minél hamarabb kikerüljön a helyzetből. Ez sincs azonban mindig így. A kiszolgáltatott, társadalmi-gazdasági és szimbolikus hátrányokat elszenvedő csoportok tagjai esetenként felismerik, hogy helyzeti előnyben vannak a saját világukban, amelyet a kutató megismerni igyekszik, hiszen belső szabályaikról, viszonyrendszereikről, túlélési technikáiról sokkal többet tudnak, mint az effélékről kérdezősködő kutató (Németh, 2017, 2018). A társadalmi hierarchia másik végpontján az elit ugyancsak nehezen megközelíthető csoport. Nem pusztán elkülönülésre hajlamos, hanem erre megvannak a sajátos pozíciójából fakadó erőforrásai is. Ennek megfelelően az elitinterjú az interjúk többségével ellentétben olyan helyzetet teremt, amelyben az interjúalany van fölényben minden tekintetben, és az interjú készítőjének kell bizonyítania rátermettségét.

A pozicionalitás lényege, hogy az interjú készítésekor és elemzésekor a kutató figyelembe veszi mindezeket a tényezőket, és reflektál arra, hogy jelenléte, fellépése és kérdései hogyan befolyásolták az interjú menetét és a válaszokat. Ezek értelmezésével érvényesebb eredményeket kaphatunk.

■ 4. AZ INTERJÚFAJTÁK

Ha az adatgyűjtési módokat a strigulázó megfigyeléstől, a kérdőíves adatfelvételtől kezdve a strukturált, félig strukturált interjún keresztül a mélyinterjúig tartó kontinuumként fogjuk fel, akkor láthatóvá válik a kvantitatív és kvalitatív technikák közötti alapvető kü-

lönbség. Míg a kvantitatív adatgyűjtési módok a körülöttünk lévő világ komplexitását igyekeznek redukálni és mérhetővé tenni a standardizálással, azaz a zárt, előre megadott válaszlehetőségek felkínálásával (kérdőív itemek), addig a strukturált interjútól a mélyinterjú felé tartó interjús technikák e komplexitás feltárását célozzák a személyes tapasztalatok, vélemények, érzelmek minél aprólékosabb, élményközelibb, gazdagabb leírásával.

Az alább tárgyalt interjúfajták legfőképp aszerint különböznek, hogy mennyire strukturálja a kérdező az adatszerzés menetét, mennyire vannak előre kigondolt kérdései (és válaszlehetőségei) a vizsgált jelenségekről. Alapvetéseit tekintve impliciten szinte mindegyik a klasszikus, semleges kérdezés paradigmájában marad; ennek a technikának eklatáns példája a narratív életútinterjú, amely a legszabályozottabb, módszertanilag a legkidolgozottabb mélyinterjús technika. A jogtudományi és politikatudományi kutatásokban leggyakrabban szakértői és/vagy elitinterjúk készülnek, ezért ez a műfaj is megkülönböztetett figyelmet érdemel.

4.1. A strukturált és a félig strukturált interjú

A strukturált interjú előre megadott kérdések mentén halad, amelyek a kérdőívvel szemben nyíltak, azaz nem kínálnak fel előre megadott válaszlehetőségeket. Ez több alkalmat ad a válaszok végiggondolására, személyre szabására, jóllehet az előre megadott kérdésstruktúra is korlátozza a válaszok spektrumát és behatárolja az interjú menetét. A strukturált interjút egy jól lehatárolt részprobléma megvilágítására használjuk, így a legtöbbször eltekintünk a válaszadó személyiségétől mint értelmezhető egésztől. Következésképpen nem nagyon várhatók a módszertől újszerű, feltáró vagy heurisztikus eredmények (Kovács, 2008a). Strukturált interjút készíthetünk például valamely téma szakértőivel (szakértői interjú) vagy intézmények képviselőivel (intézményi interjú). Készülhet strukturált interjú a szegény háztartások bevételeiről és megélhetési stratégiáiról (ehhez lásd Váradi, 2008). Ilyen volt például a Solt Ottilia és kutatótársai által alkalmazott „leltárinterjú", amellyel a társadalom legszegényebb rétegeinek életmódját, a szegénység mélységét vizsgálták. A kérdések pontosan és részletesen felderítették a tárgyi ellátottságot, a napi élelmezést olyan leltározó kérdésekkel, hogy van-e valakinek télikabátja vagy mit evett reggelire. A válaszokat táblázatokban rögzítették. A leltárinterjú fő előnye a pontosság mellett a rugalmasság volt, ezért interjúszituációban, nem pedig kérdőívvel gyűjtöttek erről adatokat (Solt, 1998).

A félig strukturált interjú lazább kérdéssorral működik, azaz nyitottabb az interjúban elhangzó új információkra és összefüggésekre, „utánajár" ezeknek. Ez a rugalmasság lehetővé teszi, hogy az interjú olyan irányba terelődjön, amerre az interjúalany mondandója viszi. Dinamikáját az interjú készítőjének fejében összeálló vezérfonal és az új, érdekesnek ígérkező témák felbukkanása adja. Nem véletlenül ez az egyik legelterjedtebb interjúfajta, mivel könnyen elmélyülhet, azaz a spontán felmerülő témák mélyebb összefüggéseket, személyesebb információkat is felszínre hozhatnak, amelyekre rákérdezve a gyakorlottabb interjúkészítők átkeretezhetik és a mélyinterjú felé billenthetik a beszélgetést.

A (társadalom)történeti irányultságú *oral history* interjút elsősorban múltbeli (történelmi) események leírásához használjuk. Kérdezési technikáját tekintve a (félig) strukturált interjúk közé sorolható, hiszen vannak előre kigondolt interjúkérdések és felderítendő témák. Ha ennek megfelelően kérdezünk, az interjú valószínűleg nem feltétlenül fog felszínre hozni egyéni életösszefüggéseket, mély információkat; a nyitottabb, félig strukturált kérdezéssel azonban az *oral history* interjú is elmélyülhet. Az *oral history* megközelítés az átiratokat elsődlegesen történeti forrásként kezeli, előfeltételezve az események tényszerűségét és az (élet)eseményekből pontosan rekonstruálható „objektív" (élet)történetet. Ugyanakkor ez az interjús irányzat felismeri és kiaknázza azt, hogy az egyéni emlékezeten keresztül különféle elnyomott csoportok életmódja és a korszellem bizonyos lenyomatai is rekonstruálhatók (Kovács, 2011).

A félig strukturált forma lehetőséget ad a rugalmas, a terephez, a kutatáshoz és az adott helyzethez igazított alkalmazásra. Tipikusan a háztartási, családi, családtörténeti interjúk tartoznak ide. Családi interjúk készítésekor például sokszor nem oldható meg az, hogy a kiválasztott interjúalanyunkkal a többiektől elvonultan leüljünk, viszont a félig strukturált interjú elég rugalmas ahhoz, hogy a jelen lévő családtagok megszólalásait egy több résztvevős beszélgetéssé alakítsa, azaz csoportos interjú váljék belőle (Váradi, 2008). (A csoportos interjú és a fókuszcsoport különbségéről lásd *A fókuszcsoport* című fejezetet.)

Az interjús kutatás, terepmunka során olyan helyzetek is adódhatnak, amikor egyáltalán nem tudunk standardizált interjúhelyzetet kialakítani a helybeliek bizalmatlansága, a közösség összezárása vagy bármilyen más praktikus körülmény miatt (utcai beszélgetés, hangzavar, eső, lemerült diktafon stb.). Ez esetben a spontán beszélgetés bevett módszertani fogás. Túlnyomórészt ilyen utcai beszélgetésekkel és „bandázásokkal" szerzett adatokon alapulnak a nagyvárosi életet, szubkultúrákat értelmező klasszikus etnográfiák. Néha ezt a műfajt strukturálatlan interjúnak nevezik, mivel voltaképpen elég spontán, hétköznapi értelemben vett párbeszédről, „szót értésről" van itt szó, a kutató mégis tájékozódásra használja, azaz valamilyen céllal alakítja ki a beszédhelyzetet (Lengyelné Molnár, 2013).

4.2. Az elitinterjú

A politikatudományi és jogtudományi elemzésekhez leginkább az attitűdöket, intézmények működésmódját feltáró (félig) strukturált interjúk használatosak. A félig strukturált és/vagy szakértői interjú sajátos formája az elitinterjú. Elitinterjú valamely téma szakértőivel vagy olyan egyénekkel készül, akik pozíciójukból, befolyásolási képességükből vagy éppen kapcsolatrendszerükből fakadóan bizonyos típusú információk, tudások, döntési jogkörök birtokában vannak, amelyek mások számára nem hozzáférhetők. Az elit zártsága és elkülönülése miatt kívülről nehezen körülhatárolható csoport, ami megnehe-

zíti a csoport nagyságának, összetételének és viszonyrendszerének felderítését. Mindez jelentősen torzíthatja az interjús mintát és a mintába bekerültek körét is. A defenzivitás a gyakorlatban azt jelenti, hogy nehéz elérni őket, még nehezebb a rábírásuk interjús részvételre, és a létrejött interjúban a nemválaszolás jelentős arányú lehet. Mind a visszautasítás, mind a nemválaszolás szisztematikus, azaz a rejtőzködésnek, a kutatásban való részvétel elutasításának is a társadalmi pozícióhoz kötött az oka, aminek jelentése és jelentősége van a kutatás szempontjából (Kristóf, 2019).

Az elit elérése többlépcsős folyamat; az interjúk szervezését a nyilvános pozíciók, tisztségek, azaz intézmények felől érdemes elkezdeni. A hivatalos kapcsolatfelvétel (ami legtöbbször egy tömör, de lehetőleg minden fontos részletet tartalmazó felkérő levél elküldését jelenti) után „kapuőrök" (titkárok, személyi asszisztensek, menedzserek) védik az elit tagjait, korlátozva azok körét, akikkel szóba állnak és akikre időt szánnak. Más esetekben a felkeresettek válnak kapuőrré úgy, hogy visszautasítják az interjút vagy nem ajánlanak további interjúalanyokat a kutatáshoz (Burnham et al., 2004; Kristóf, 2019).

Az elitinterjúkat az elérés és a várható visszautasítás (nemválaszolás) mellett az idő nyomása is nehezíti. Igen valószínű, hogy az elittag rendkívül elfoglalt, és nagy a kockázata annak, hogy akár az egyeztetett interjút is lemondja vagy a megbeszéltnél kevesebb ideje lesz rá. Mindenképpen tanácsos tehát egy jól felépített, lényegre törő kérdéssorral, interjúvázlattal felkészülni, amelyben már nem szerepelnek olyan kérdések, amelyekre tudjuk a választ. Ugyancsak ajánlott előzetesen magunkban priorizálni a kérdéseket, felkészülve arra, hogy a megbeszéltnél kevesebb időnk lesz ezeket feltenni, vagy éppen menet közben módosítani kell az interjú fókuszát. Az is előfordulhat, hogy a felkeresett elittag esetleg nem járul hozzá hangfelvétel készítéséhez, így csak jegyzetelésre vagy a főbb pontok memorizálására nyílik lehetőség.

Az interjú készítőjének fel kell készülnie arra is, hogy a helyzet minden aspektusa nagy valószínűséggel az elittag javára billen, ezért az interjú készítőjének kell bizonyítania felkészültségét, kompetenciáját, és meggyőzni a másik felet arról, hogy érdemes az interjúra időt és energiát szánnia. Ez a kérdéstechnika szempontjából azt jelenti, hogy kérdéseinek nemcsak pontosnak és feszesnek, hanem kellően érdekesnek és kompetensnek is kell lenniük, és ebben a helyzetben a vitázó, az elhangzottakat más oldalról megvilágító kérdésfeltevések vagy az ellentmondások feltárása sokkal jobban használható, mint az alacsonyabban iskolázottak esetében, akik ilyenkor könnyebben zavarba jöhetnek (Burnham et al., 2004; Kristóf, 2019).

AZ ELITINTERJÚ MÓDSZERTANI KIHÍVÁSAI

Kristóf Luca szociológusként kutatja a magyarországi eliteket; egyik tanulmányában a szakirodalom és saját kutatásai alapján az elitkutatás három markáns problémáját azonosította: a mintavételt, a nemválaszolást (visszautasítást) és az interjúszituáció nehézségeit (Kristóf, 2019). Az elittagokkal készített interjúk általános tapasztalata, hogy a kutatócsoport háromszor akkora mintával készült fel a várható visszautasításokra, mint a tervezett interjúk száma volt. Így gyakorlatilag minden felkeresett elittagra két, potenciálisan a mintába kerülő „póttag" jutott. A kapcsolatfelvétel általában intézményi csatornákon, illetve a kulturális elit tagjai esetében online történt, például professzionális (szerzői) Facebook-oldalakon. Az interjúk szervezésének legnagyobb korlátját az elittagok időhiánya jelentette, de nehézséget okozott az elitpozíció körüli érzékenység is: ki „milyen" („melyik?") elit tagja, kik tekintik őt elittagnak és magát annak tekinti-e.

Az interjúszituáció minden esetben egyedi felkészülést igényelt, azaz a pontos és releváns kérdések feltételéhez ismerni kellett az interjúalany pozícióját, szakmai életútja főbb pontjait, beágyazottságát. Ugyanakkor az interjú vezérfonalát igen rugalmasan kellett kezelni. További nehézséget jelentett a „professzionális imidzs" fenntartása akkor is, ha a felkeresett elittag a kutatás koncepcióját, módszertanát vagy épp a feltett kérdést kritizálta. Nem volt általános, de megtörtént, hogy az elittagok bennfentességet, nagyfokú tájékozottságot vártak el a kutatótól, ami megnehezítette a „informált kívülálló" szerepének fenntartását. A legnagyobb nehézséget Kristóf abban látta, hogy szinte lehetetlen volt fenntartani a kívülálló szerepét. Az interjúhelyzet amúgy is megköveteli a ráhangolódást a másik félre, az ő nézőpontjának részleges átvételét. Mivel a magyarországi elit politikailag megosztott, a két nagy tábor közötti egyensúlyozás, a semlegesség fenntartása nem volt könnyű feladat azokban az interjúhelyzetekben, amikor az interjú irányítására amúgy is hajlamos elittagok nyíltabb állásfoglalást, véleményformálást vártak.

4.3. A mélyinterjú

Sokszor találkozunk a mélyinterjú kifejezéssel, amely a „kvalitatív interjúhoz" hasonlóan nagyon elterjedt, ám a kifejezés használata sokszor nem indokolt. Fontos leszögezni, hogy az interjúk jó része nem „mély", és nem is feltétlenül kell annak lennie (Solt, 1998). Számos olyan kutatási kérdés van, amely nem feltétlenül igényel mélyinterjús feltárást, ilyen például a viselkedés, válaszadás hátterében álló attitűdök feltérképezése vagy valamilyen szisztematikus információgyűjtés egy szűkebben témában.

„A strukturált mélyinterjú során az emberektől akarunk valamit megtudni, s nem az emberek*ről*" (Kovács, 2008a, 269). Ez azt jelenti, hogy nem pusztán információkat gyűjtünk és az előre feltett kérdéseinkre keressük a választ, hanem a személyiség mélyebb rétegei, a cselekvések, motivációk belső mozgatói, a világlátások felé próbálunk tájékozódni. Kemény István megfogalmazása szerint a mélyinterjú „olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról" (Solt, 1998, 31). Az interjú „mélységét" tehát egyfelől a gazdagabb, mélyebb összefüggések, másfelől a nem elhárító jellegű válaszok és a nem tudatos motivációk feltárása adja. Nem véletlen, hogy a mélyinterjú egyik fontos elméleti forrásvidéke a pszichoanalízis, illetve a terápiás interjú, mivel a személyiség és annak működése, az életösszefüggések állnak a fókuszában.

A mélyinterjú módszertani felkészültséget és mentális, érzelmi teherbírást kíván. A mélyinterjús helyzet felelős megteremtéséhez elengedhetetlen a bizalom; ehhez világosan meg kell határoznunk az interjú (és a kutatás) célját és az elhangzottak kezelésének módját (anonimitás, valamint az adattárolás, publikálás miléntje), továbbá tisztázni és tartani kell az interjúszerepeket. Ebbe az is beletartozik, hogy egy pillanatra sem tetszeleghetünk a terapeuta szerepében, hiszen ehhez sem szakképesítéssel, sem felhatalmazással nem bír az interjú készítője, és nem jön létre olyan hosszú távú támogató kapcsolat, mint egy terápia során. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben egy többüléses mélyinterjúnak lehet némi terápiás hatása, azonban ez kutatási interjú esetében nem lehet cél, legfeljebb „melléktermék" (Vajda, 2006). Ugyanakkor az interjú készítőjének figyelnie kell arra, hogy megfelelően lezárja az interjúhelyzetet, azaz az interjú vége felé haladva kivezesse az interjúalanyt a fájdalmas emlékek szorításából, és ne feldúltan, felfokozott érzelmi állapotban hagyja ott a másikat. Emellett figyelnie kell magára is, elsősorban arra, hogy mennyire terhelődik és terhelhető érzelmileg egy adott interjúhelyzetben, valamint időt kell hagynia rá, hogy magában feldolgozza a hallottakat. Ebből is fakad, hogy a pszichoanalízisből kölcsönzött fogalmak és szemléletmód fontos szerepet játszik mind az interjúhelyzetben (kutatói pozíció, kérdezéstechnika), mind az értelmezésben és elemzésben (Kovács–Vajda, 2002; Németh, 2013, 2018).

4.4. A narratív életútinterjú

Az interjúk általában vett kerete az élettörténet – különösen igaz ez a mélyinterjúkra (Breckner, 1998; Rosenthal, 1994; Solt, 1998; Lamont–Swidler, 2014). A narratív életútinterjú már kérdezéstechnikájából fakadóan is *par excellence* mélyinterjús keretet hoz létre. Ebben a témamegjelölés és egy nyitókérdés hangzik el; a kérdezés az interjúban voltaképpen csak az elhangzottakra való visszakérdezésre szorítkozik. A kérdező visszavonultsága és a visszakérdezés technikája a semleges kérdezési technika *non plus ultrája*. (Ugyanakkor aktív interjús megközelítésben is elképzelhető mélyinterjú.)

A narratív biográfiai megközelítési módok kidolgozását Németországban és Ausztriában kifejezetten a traumatikus vagy tabusított múlt feltárása ihlette, emiatt módszertanilag kimunkáltak. A biográfiai módszer avagy narratív élettörténeti interjú alapfogalma az emlékezet, az identitás és az (én)reprezentáció (Rosenthal, 1993, 1994; Breckner, 1998; Kovács, 2008b; Kovács–Vajda, 2002). Ez az emlékezetkutatáshoz, a pszichológiához és az irodalomelmélethez egyaránt szoros szálakkal kötődő elméleti keret az élettörténet megkonstruálását, azaz a visszaemlékezést dinamikus folyamatként értelmezi, amelyben a múlt a jelenbeli és a jövőbeli történések, elvárások fényében elkerülhetetlenül (újra)értelmeződik. Ebben a keretben a vizsgálódás fókusza a történelmi tapasztalatok szubjektív megélésére helyeződik, annak tudatában, hogy ezek az események vagy korszakok *egyéni* reprezentációi (Kovács, 2011).

A narratív életútinterjú felvételének előfeltétele egy előre egyeztetett helyzet, amely többórás elvonultságot és nyugodt körülményeket teremt ahhoz, hogy a felkeresett interjúalany önállóan felépítse velünk az élettörténetét, amelynek mesélője és főszereplője is ő maga. Az interjú első felében voltaképpen csak a nyitókérdés hangzik el az interjú készítőjétől, amelyben megadja a kutatás témáját, majd megkéri a beszélgetés alanyát, hogy mesélje el az élettörténetét. A fő narratíva az a változó hosszúságú (néhány perces, félórás vagy akár többórás), megszakítás nélkül elhangzó szöveg, amelyet az interjúalany mond minden más külsődleges kérdés nélkül. A beavatkozás kerülését az indokolja, hogy az élettörténet megalkotása, elbeszélése, azaz az emlékezés és az énreprezentáció komoly kognitív és érzelmi erőfeszítést igényel, amelyben természetesen vannak szünetek, megakadások. A visszaemlékezés belső logikáját (amely nem feltétlenül kronológia) az ehhez képest idegen, külsődleges kérdések megzavarhatják vagy megbonthatják, ezért a kérdezéstechnika ezeket kizárja.

A beavatkozás kerülése azonban nem jelenti, hogy a kérdező ne lenne aktív részese az interjúhelyzetnek, hiszen a tanúságtételként is felfogható élettörténet megkövetel egy hallgatót, aki az elhangzottak tanújává válik (Kovács–Vajda, 2002; Németh, 2017; Zombory, 2017). A kérdezés aktív figyelemmel, nonverbálisan bátorítja a mesélőt (az interjúalanyt), miközben szó szerint rögzíti az élettörténet szálait, annak saját logikáját követve. Az interjú készítője lejegyzi azokat az életeseményeket, amelyekre a fő narratíva végeztével visszakérdez, szó szerint felidézve ezeket az emlékfolyamból kiragadott részleteket, további kifejtésükre biztatva. Például: „Elhangzott, hogy Nagyváradon született. Mesélne még erről?" Vagy: „Említette, hogy nincs testvére. Tudna erről még mondani valamit?" (A módszerről bővebben lásd Breckner, 1998; Kovács–Vajda, 2002; Kovács, 2008b; Rosenthal, 1993, 2013; Vajda, 2006.)

■ 5. AZ INTERJÚELEMZÉS

5.1. Az átirat minősége

A különféle interjúfajták és interjús technikák között alapvető különbség mutatkozik abban, hogy mit tekintenek adatnak és hogyan kezelik az interjúk során létrejövő szöveget. Az interjúban elhangzottakat tekinthetjük információnak (strukturált és félig strukturált interjúnál) vagy mélyinterjú, életútinterjú esetében komplex, többrétegű szövegnek, amelynek értelmezése, kibontása meglehetősen időigényes. Az interjúk feldolgozásmódja alapvetően a rendelkezésre álló idő és energia függvénye. Egy jól körülhatárolt kérdésre az interjúk kivonatolása vagy akár a jegyzeteink gyors kiértékelése is választ adhat. Máskor egy egyszerűbb elemzési szempontrendszer az interjúszámtól függően akár néhány napon vagy héten belül (rész)eredményt hozhat. Ugyanakkor az interjúkat „a végtelenségig fel lehet dolgozni" (Solt, 1998, 37), főképp ha a személyiségekről, beállítódásokról, működési módokról van szó.

Az idő szorítása és a véges kapacitások mellett végső soron a kutatási kérdés és a módszertan összeillesztése határozza meg, milyen feldolgozásra nyílik mód és az milyen interjúátiratot, elemzést igényel. Az átirat lehet teljes vagy részleges. A részleges átirat a főbb

kérdésekre adott válaszok lényegét vagy sűrítményét rögzíti elsődleges vagy nyers adatként. Egy kicsit időigényesebb változat, ha kiragadott kulcsinformációkat összegyűjtjük egy táblázatban előre megadott elemzési szempontok szerint. Ebben helyet kaphatnak a szó szerint rögzített kulcsinformációk, amelyeket kiegészíthetünk megjegyzésekkel és időkóddal. Így a kiragadott részletek később visszakereshetők a hanganyagban, az alapinformációk és az összefüggések átláthatók, és áttekintésük további kérdésekhez vezethet.

Azonban ha csak tehetjük, ragaszkodjunk a teljes, információveszteség nélküli, lehetőleg szó szerinti átirathoz. A részleges átirat bár gyors és átlátható, már az adatfeldolgozás elején szűkíti a vizsgálódás fókuszát, és nem biztos, hogy minden fontos mozzanatot, összefüggést észrevettünk. A teljes átirat lehetővé teszi, hogy a kérdéseink megválaszolása után is visszatérjünk a részlegesen feldolgozott anyaghoz, melyen akár egy új kérdést is vizsgálhatunk. Az átírásnál azonban figyelembe kell vennünk, hogy minél szöveghűbb, részletesebb az átirat, annál több időráfordítást igényel, akárcsak az elemzés. Egy másfél-kétórás mélyinterjú átirata nagyjából 15-20 sűrűn gépelt oldal, melynek a rögzítése többnapi munka. Jóllehet a szó szerinti átírás időigényes, nagy előnye, hogy az aprólékos munka közel visz a gyűjtött empirikus anyaghoz, és gépelés közben sok hipotézis, összefüggés felmerülhet. Ezek a revelációk lendületet adhatnak az elemzéshez.

A mélyebb elemzéshez hasznos, ha az interjúátirat elején, a szövegtől elkülönítve rögzítjük az interjúfelvétel kontextusát (a helyszínt, az időpontot, az interjú készítőjét), valamint a megfigyeléseinket és a benyomásainkat is. A jó minőségű szövegátiratban helyet kapnak a személyiség rezdülései, a nonverbális megnyilatkozások, az érzelemkifejezés stb. E keretben következésképpen messze több mindent tekintünk adatnak az elhangzott egyértelmű információknál, hiszen itt az interjúalanynak a környezetéhez való viszonya, az érzelmei és a nonverbális reakciói (megakadások, testtartás, mozdulatok, arckifejezés stb.) is magyarázóerővel bírhatnak (Fleetwood, 2009; Hubbard–Backett-Milburn–Kemmer, 2001; Kovács–Vajda, 2002; Németh, 2018; Solt, 1998).

5.2. Információ, tény, tapasztalat

A (félig) strukturált és az *oral history* interjúk átiratát alapvetően információforrásként használják. Ebben az objektívnek tekintett „külső" valóság megragadása vagy kvantifikálható elemek összegyűjtése, rendszerezése a cél. Amennyiben az információalapú feldolgozás mellett döntünk, a legkézenfekvőbb elemzési technika a tematikus elemzés, illetve a tartalomelemzés. Az utóbbi előre megadott szavak összegyűjtésétől ezek szövegbeli és tágabb társadalmi kontextusának elemzésén át a jelentésekre és jelentésváltozatokra, valamint a közöttük lévő kapcsolatra is kiterjedhet. A tartalomelemzés történhet előre megadott fogalomrendszerek és jelentéshálók mentén (deduktív tartalomelemzés), vagy fókuszálhat a szövegben rendre felbukkanó témákra, kifejezésekre, mintázatokra (induktív tartalomelemzés; erről bővebben lásd Vicsek, 2006). A tartalomelemzéshez számítógépes szoftvereket is használhatunk, ilyen például az Atlas.ti vagy a Maxqda. A különféle határhelyzetek (például marginalitás, drogfüggés és felépülés, krónikus betegség) tapasztalatainak elemzéséhez jól használható az interpretatív fenomenológiai elemzés (*Interpretative Phenomenological Analysis*, IPA; bővebben lásd Rácz–Pintér–Kassai, 2016; Pintér, 2018).

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.

Az interjúk információalapú feldolgozásánál régóta bevett gyakorlat az interjúban elhangzottak összevetése *(cross checking)* más forrásokból származó adatokkal vagy más beszámolókkal, így tesztelve a szavahihetőségüket, megbízhatóságukat (Dean–White, 1969; Blum, 1952; Argyris, 1952). *Oral history* interjúk esetében a tanúságtételek, egyéni beszámolók egybevetése[3] szintén elterjedt. Ez egybevág a sokszor intuitíve alkalmazott, állítólag a bírósági gyakorlatból átvett anekdotikus „aranyszabállyal", amelyet a hazai *oral history* irányzat is átemelt: ha három forrás egybehangzóan állít valamit, akkor „az már valószínűleg úgy is volt" (Kövér, 2014, 305). Ugyanakkor fontos észben tartani, hogy a keresztbe-ellenőrzés, az egybevetés csak akkor teljesen indokolt és helyénvaló, ha az interjúkban elhangzottakat *tényszerű* adatokként – s nem nézőpontfüggő egyéni igazságként vagy akár csak az egyén számára hozzáférhető tapasztalatként – kezeljük.

EMPIRIKUS PÉLDA JOGI KUTATÁSRA: ÜGYVÉDI ÖNKÉPEK VIZSGÁLATA

H. Szilágyi István és Badó Andrea fókuszcsoporton és interjúk másodelemzésén alapuló kutatása az ügyvédi hivatás percepcióját és megítélését vizsgálta az önkép fogalmának segítségével (H. Szilágyi – Badó, 2017). A kutatás szorosabban kötődik Utasi Ágnes és munkatársai longitudinális vizsgálatához az ügyvédi professzióról (Utasi, 2015).

A szóban forgó két fókuszcsoportos interjú az Országos Bírósági Hivatal felkérésére készült a Polgári Perrendtartás kodifikációs munkálatainak részeként 2015-ben. A fókuszcsoport résztvevőinek többsége (15-ből 13-an) a Budapesti Ügyvédi Kamara tagja volt, más szociodemográfiai változók szerint változatos képet mutattak. H. Szilágyi és Badó a két fókuszcsoport mellett támaszkodott az Utasi Ágnes-féle kutatásban felvett kilenc félig strukturált mélyinterjúra is, amelyet az ügyvédi hivatásról készítettek.

Szilágyi és Badó elemzésének kiindulópontja egy módszertani leleményen vagy szerencsén alapult: az ügyvédi önképet a szakmai diskurzusban felbukkanó utalásokból, megjegyzésekből bontották ki. A fókuszcsoportos beszélgetések témája ugyanis erősen szakmai volt, és ezért feltehető, hogy a résztvevők ezekre a kérdésekre összpontosítottak, ami elterelte a figyelmüket az ügyvédi önképről, amelyről mintegy mellékesen, megjegyzésszerűen nyilatkoztak. Mindez nagy valószínűséggel azt is jelenti, hogy felszabadultabban és nyíltabban fogalmaztak ahhoz képest, mint ha ez lett volna a fókuszcsoport témája.

Az önkép fogalmát nem önmagában értelmezték a kutatók, hanem más szakmai csoportok, mindenekelőtt a bírók és az igazságügyi szakértők, mediátorok, valamint a laikusok felé megnyilvánuló attitűdökben és a viszonyulásokban. Az elemzésben a

[3] Ehhez lásd azt a kutatást, amelyben lágerdokumentációkat vetettek össze a túlélők beszámolóival (különösen figyelve a helyek leírására), és emellett a különféle visszaemlékezéseket, tanúságtételeket egymással is összehasonlították: Greenspan et al., 2014.

szerzők körültekintően vonják meg következtetéseik érvényességét (erre a tanulmány címe is utal); reflektálnak mind a kvalitatív módszerek, mind a (feltehetően elérhetőségi) minta korlátaira. Nem tudhatjuk ugyanis, hogy az elemzésbe bevont vélemények és attitűdök hogyan oszlanak meg a teljes vizsgálati csoportban (azaz általában véve az ügyvédek körében). Ennek ellenére a kutatás releváns, hiszen ilyen problémafeltáró jellegű elemzés alapozhat meg egy későbbi átfogó vizsgálatot.

5.3. Érzelem, életösszefüggés, reprezentáció

A személyiség mélyrétegeit, mentalitásokat vizsgáló mélyinterjú más episztemológiai keretet feltételez, mint akár az *oral history*, akár általában a félig strukturált interjú. Itt a „külsődleges" valóság (eseményeinek) leírása helyett sokkal inkább a társadalomba ágyazott egyén és a valóság viszonyára helyeződik a hangsúly: akár a szocializáció során bensővé tett társadalmi normákra, akár bizonyos események belső leképeződésére, reprezentációjára gondolunk (Kovács, 2011, 2008). Ebben az esetben nem pusztán az interjúkból kinyerhető információ- és tapasztalattöredékek, hanem az interjúból előálló szöveg (élettörténet) mint egész válik a vizsgálódás tárgyává: a szervezőelve (formája vagy *Gestalt*ja), a struktúrája. Ebben az elemzési keretben az interjúalany nem pusztán „adatközlő" vagy „hagyományhordozó" (Vértesi, 2004), hanem „társadalmilag bemért" személyiség (Solt, 1998).

Következésképpen a mélyinterjúk értelmezése is más logikát követ, mint a (félig) strukturált interjúk információalapú feldolgozása. E keretben egy esetet (egy jelenséget) nem bizonyít és magyaráz más hasonló példa. A bizonyító erő az adott eseten (interjún) belüli összefüggésrendszerben áll.

> A [mély]interjú „bizonyító ereje" nem elsősorban az „egymás mellé tevés". Az egyik interjúból levont következtetéseket nem a többi interjú bizonyítja; a statisztikai gyakoriság, a korreláció, hanem az interjú egyik része „bizonyítja" a másikat. A bizonyító erő egyetlen élet, egyetlen személyiség, egyetlen véleményrendszer belső összefüggéseiben rejlik (Solt, 1998, 48).

Ez azt is jelenti, hogy a mélyinterjúk értelmezése többnyire esettanulmányként történik. Egy mélyinterjú elemzése aprólékos, időigényes, és jó minőségű, lehetőleg szó szerinti átiratot követel, amely a kérdéseket, az interjú körülményeit és a metakommunikatív jelzéseket is rögzíti. Az esettanulmányon keresztüli feldolgozás logikája változatos: elemzésünk tárgya lehet tipikus eset, extrém vagy jelentős eset (ez utóbbi jellemzően a pszichobiográfia kerete) attól függően, hogy az eset kiválasztásához milyen elméleti-módszertani megfontolások vezettek. Az elemzés célja lehet a problémafeltárás, egy elmélet tesztelése, egy lehetőség, egy nehezen elképzelhető eset illusztrálása vagy egy jó gyakorlat felmutatása (Robinson, 2014; Takács, 2017; Lévi, 2000; Ginzburg, 2011). Az életútinterjú feldolgozásához (hermeneutikai esetrekonstrukcióhoz) bővebben lásd Breckner, 1998; Kovács–Vajda, 2002; Kovács, 2008b; Rosenthal, 1993.

5.4. A megbízhatóság, hitelesség, pontosság kérdései és határai

Az egy és oszthatatlan, általános érvényű *igazságot* vagy a torzítatlan „külső" valóságot kereső kérdező (értelmező) könnyen tévútra léphet: fontos észben tartani, hogy az interjúk mindenképpen szituációba ágyazott, az interjúhelyzetben mozgósított személyes tudások (Holstein–Gurbrium, 2013; Németh, 2018). Azaz egy interjús kutatásban leginkább az adott szituációban, a személyközi viszonyban megképződő szituatív vagy interszubjektíve érvényes (egyeztetett) igazságokkal dolgozunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne juthatnánk többé-kevésbé pontos vagy érvényes adatokhoz. Az élettörténet mélystruktúrája, alapösszefüggései például az életesemények felszíni változásai ellenére is meglehetősen szilárdak (Kovács, 2011).

Ugyanakkor az esetleges ellentmondások sem feltétlenül „hibák" egy interjúban, éppenséggel értékes információforrások is lehetnek, amelyek többek között feltárják azt a feszültséget, amelyet az interjúalany érez afelől, hogy mit vár el a külvilág és ehhez képest ő mit gondol; hogy mi egy „idegennek" (az interjú készítőjének) elmondható, feltárható összefüggés és mi az, ami az elrejtés szándéka ellenére is felszínre kerül.

Mélyinterjús keretben tehát fontos, hogy kövessük a másik mondandóját az ellentmondások irányában is (Solt, 1998). A mélyinterjúban rögzíthetjük az ellentmondásokat anélkül, hogy ezekkel szembesítenénk az interjúalanyt, és később elemezhetjük, vagy alkalmazhatunk beavatkozóbb kérdéstechnikát, amikor ezeket óvatosan felvetjük az interjúhelyzetben, és további kifejtésre biztatunk.

Az aktív interjú kifejezetten olyan kérdezési technikát feltételez, amely stimulálja a vélemények ütközését vagy akár kérdésekkel elő is állítja ezeket az ellentmondásokat. Az elitinterjúkban szintén érdemes az ellentmondásos információkat becsatornázni a beszélgetésbe, vagy akár finoman konfrontálódni, érvelni.

Egy interjús vizsgálatban nem pusztán a megélt vagy elbeszélt tény, életesemény lehet értékes információ, hanem a különféle reprezentációk, a kulturális ideálok (mint elérendő célok), az elképzelt valóságok vagy a jövő. Az elképzelt, ideálisnak tekintett élet és az ettől érzékelt távolság, azaz a vágyott és a megélt közötti kontraszt interjús módszerekkel jól vizsgálható, bár ez a lehetőség eddig jobbára kiaknázatlan maradt az elemzésekben (Lamont–Swidler, 2014; Solt, 1998).

5.5. Az interjúk másodelemzése

A másodelemzés azt jelenti, hogy más kutatásokban, más kutatók által gyűjtött interjúátiratokat elemzünk úgy, hogy a saját kutatási kérdésünkre keressük a választ. A másodelemzés előnye, hogy olcsó, és gyorsabban juthatunk empirikus anyaghoz. Hátránya viszont, hogy a rendelkezésre álló anyag már lezárt, így a saját kérdéseinket nem tudjuk feltenni, csak az előző kutatás fényében kereshetünk azokra választ, de ebben bizonyos fokig korlátozva vagyunk. A másodelemzés sikeressége függ az eredeti és a saját kutatási kérdésünk közötti átfedéstől, valamint erősen függ az interjúátiratok minőségétől.

A másodelemzés előkészítéseként érdemes az anyagot előre áttekinteni, különös tekintettel arra, hogy szerepelnek-e az átiratban az interjúban elhangzott kérdések, hiszen csak ezek ismeretében láthatjuk pontosan, hogy az interjúalany mire és hogyan válaszolt. A jó minőségű átirat tartalmazza az interjúfelvétel körülményeit, a helyszín leírását, esetleg a kutató benyomásait is. A mélyebb elemzéshez fontos ismerni a kutatás pontos célját, körülményeit, az adatgyűjtés és az interjús mintavétel módját. Esetleg érdemes felkeresni a korábbi kutatásban részt vevő kutatókat és konzultálni velük. Ugyancsak tisztában kell lennünk a korábbi kutatás etikai alapvetéseivel és azzal, hogy az empirikus anyag hogyan és milyen garanciákkal használható a további kutatások számára. Amennyiben archívumokban, interjús gyűjteményekben hangzóanyagot, videofelvételt találunk, saját kutatásunk számára készíthetünk átiratot vagy kiegészíthetjük a meglévő átiratokat is.[4]

■ 6. A KLASSZIKUS (SEMLEGES) INTERJÚHELYZET KRITIKÁJA ÉS ALTERNATÍVÁI

Az interjús módszereket bevett mivoltuk ellenére érték és érik kritikák; ezek egy része abból ered, hogy a társadalomtudományi kutatásban a reflexió kiterjedhet nem csupán a kutatás tárgyára, hanem annak folyamatára, a kutató és a kutatott viszonyára is (Bodor, 2013). E megnövekedett érzékenység növeli a módszertani és etikai tudatosságot és körültekintést, valamint új impulzusokat ad az interjúmódszerek továbbfejlesztésére. Erre példa a semleges és az aktív interjús iskola szemléletbeli különbsége. Kvale arra a konklúzióra jut, hogy az interjú voltaképpen nem dialogikus, csak annak tűnik; azaz inkább csak annak az illúzióját adja, hogy a felek kölcsönösen érdekeltek a helyzetben (Kvale, 2006). Ezzel összhangban más szerzők is „egyoldalú pszeudopárbeszédként" értelmezik a klasszikus (semleges) interjúkat (Fontana–Frey, 2000, idézi Packer, 2013, 48).

Kvale szisztematikusan szemügyre veszi a hatalmi aszimmetriákat a klasszikus interjúhelyzetben, rámutatva arra, hogy 1. azt az interjú készítője uralja és határozza meg, következésképp 2. az egyoldalú „párbeszéd", amely 3. instrumentális, azaz az egyik fél kifejezetten a saját céljai miatt hozta létre. Ekképpen az interjúhelyzet 4. többé-kevésbé manipulatív, hiszen nem feltétlenül avatjuk be az interjúalanyt a kutatási kérdéseinkbe (mivel ekkor azt kockáztatnánk, hogy előhangoljuk, befolyásoljuk őt). Végezetül 5. az interjú készítője monopolhelyzetben van az értelmezéskor, hiszen az elhangzottakat a másik fél beleszólása nélkül értékeli. A hatalmi aszimmetriák ellensúlyozására Kvale többszólamú, versengő, a párbeszédre nagyobb hangsúlyt fektető interjús stratégiákat és alternatív műfajokat is javasol,[5] amelyek oldják a szerepekből fakadó egyoldalúságot és aszimmetriát.

[4] Interjús archívumok, gyűjtemények: MTA TK A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely *(bit.ly/38CLdnn)*, OSZK 1956-os Intézet – Oral History Archívum *(bit.ly/2Q0yUZR)*, a COURAGE gyűjtemények hálózata *(bit.ly/36AbFMH)*, Open Society Archives *(bit.ly/2YOJCq8)*.

[5] Ilyen alternatíva lehet például 1. a platóni dialógus, 2. az aktívan konfrontálódó (véleményütköztetéses) interjú (amely számos ponton rokonságban áll az aktív interjú technikájával), 3. a disszenzuskutatás

A kritika magát az interjúhelyzetet s vele a kapcsolatfelvétel (rapport) indítékait sem kímélte. Judith Oakley arra hívta fel a figyelmet (Oakley, 1981), hogy a semlegességre törekvés voltaképpen elfedi az interjú készítője és az interjúalany közötti hierarchiát és a kizsákmányoló *(exploitative)* viszonyt (Packer, 2013). A megteremtett bizalom ebben a keretben egyfajta visszaélésként, hamis barátságként is értelmeződhet, hiszen a megszerzett bizalmat, szimpátiát végső soron csak az interjúhelyzetben kamatoztatja a kutató (Kvale, 2005, 2006; Lincoln, 2001; Packer, 2013). A feminista kritika nyomán Kvale felvetette, hogy a klasszikus interjúkészítő „kvázi terapeuta" szerepe valójában a „trójai falóé" (Kvale, 2006, 482), amellyel az interjúer megteremtheti a bizalmat és átlépheti a magánszféra határait. Labov és Fanshel kimutatta a terápiás interjú paradoxonait, rávilágítva arra, hogy még az egyén önfelszabadítását, jobblétét célzó és az ítélkezést önmagától távol tartó terápia sem feltétlenül mentes a hatalmi aszimmetriáktól (Labov–Fanshel, 2008; erről bővebben lásd Németh, 2017). A feminista kritika a hatalmi aszimmetriát és az egyoldalúságot az interjúkészítés gyakorlatában a kölcsönönösség elmélyítésével, így a vélemények, személyes történetek megosztásával, az egymás előtti kölcsönös megnyílással, valamint a kutatási eredmények visszacsatolásával ellensúlyozza (Westmarland, 2001; Lincoln, 2001; Oakley, 1981; Feischmidt, 2007).

Az interjúfelvételek tágabb társadalmi összefüggéseit firtatva Kvale arra a következtetésre jut, hogy a párbeszédnek álcázott finom manipulatív technikák erősen beszivárogtak a hétköznapokba (Kvale, 2006). Ezek sajátossága, hogy kölcsönös és nyílt kommunikációt ígérnek, ugyanakkor a létrejövő viszony elfedi a felek potenciális ellenérdekeltségét, a társadalmi távolságot és a hatalmi egyenlőtlenségeket. Mindezek rohamos terjedésének alapfeltétele végső soron az „interjútársadalom", azaz az efféle helyzetek hétköznapisága, természetessége és elfogadottsága. Még látványosabb az interjúk potenciálisan manipulatív szerepe a fogyasztáskutatásban, hiszen itt arról van szó, hogy a piackutatáshoz készült egyéni és fókuszcsoportos interjúk a fogyasztók belső világát, vágyait, álmait vagy éppen félelmeit használják arra, hogy eladhatóbb termékeket hozzanak létre. Kvale becslése szerint a kvalitatív interjúk akár 90%-a szolgálhat marketingcélokat.

■ 7. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS: MIRE JÓK ÉS MIRE NEM JÓK AZ INTERJÚK?

A fejezet egy alapvető ellentmondásból, az interjúk hétköznapiságából, egyszersmind mesterségesen létrehozott mivoltából indult ki, és számos ellentmondáson, különféle interjús technikán, megközelítési módon vezette végig az olvasót. A felvetett dilemmák és a viszonylag tág horizont azt próbálja illusztrálni, hogy egyetlen módszer vagy interjús technika sem „mindentudó": minden megközelítésmódot a saját erősségeivel és gyengéi-

(dissensus reseach), 4. az értékelő, alkalmazott, jellegű kutatások *(advocacy research)*, valamint 5. a pszichoanalitikus vagy terápiás interjú.

vel, vakfoltjaival együtt, gondosan mérlegelve lehet megfelelően és körültekintően használni (Kvale, 1994, 2005, 2006; Babbie, 2003; Lamont–Swidler, 2014; Packer, 2013).

Az interjúzást érő kritikák ellenére ez a módszer továbbra is megkerülhetetlen a társadalomtudományokban, és nem önmagában „jó" vagy „rossz", „etikus" vagy „etikátlan". A módszer alapvetően érzékeny, mivel személyközi és társadalmi viszonyokba ágyazott, s ez a fejezet azt próbálta bemutatni, hogy emiatt a „módszertan" elválaszthatatlan a kutatási kérdéstől és az elméleti keretektől. Továbbá fel kell ismernünk, hogy a kutatás gyakorlati, akár technikainak tűnő részletei alapvetően és megkerülhetetlenül etikai kérdések is (erről lásd például Katona, 2017; Németh, 2017; Vigvári, 2017; Virág, 2017; Zombory, 2017; Durst, 2011, 2017, továbbá Kvale, 2005, 2006; Packard, 2013; Westmarland, 2001).

A beágyazottság és megnövekedett érzékenység ugyanakkor nem csak a kutatást és az adatszerzést megnehezítő tényező, mivel az interjú készítőjének „belevetettsége" a helyzetbe lehetőséget ad a reflexióra. Azt a felismerést, mely szerint a kutatás folyamatában a megismerés és az önismeret egymást átjáró folyamatok, a feminista kritika emelte be a társadalomkutatás fő áramába (Feischmidt, 2007; Westmarland, 2001). A reflexió végső soron a szerzett adatok kontextuális érvényességére is kihat; a kvalitatív irányzatok, köztük az interjúzás legfőbb értékét éppen a reflexitivitás adja (Bille–Steenfeldt, 2013; Bodor, 2013; Packard, 2013; Németh, 2018).

Az interjúk elsődleges adatforrásként jöhetnek szóba feltáró jellegű kutatásokban, akkor, ha a kutatni kívánt jelenségről nincs szisztematikus előzetes tudásunk, ha nem áll rendelkezésre erről másféle adat, vagy ha a szóban forgó viselkedés megfigyelése lehetetlen vagy etikai szempontból problematikus. Ugyancsak fontos forrás az interjú a múltbeli tapasztalatok megismeréséhez. Az interjúkon keresztül nem pusztán az emberi viselkedést és az erről való vélekedéseket tanulmányozhatjuk; az elhangzottak spektruma kiterjeszthető a vágyott, elképzelt, közösségileg érvényesnek gondolt jelentések felé (Lamont–Swider, 2014).

Az interjús módszer leginkább kritizált gyenge pontja voltaképpen az erőssége: az interjú nem semleges, hanem szituatív és érzékeny adatgyűjtési mód. Különösen érzékeny az interjú készítőjének a felkészültségére. Ugyanakkor az előzetes módszertani döntéseinket megannyi váratlan külső körülmény befolyásolhatja. Ilyenkor az interjú készítőjének talpraesettsége vagy empátiája, valamint az interjús technikák rugalmas, a helyzethez igazított alkalmazása nagyban javíthatja az adatok minőségét. Hasonlóképpen kényes kérdés az interjúátirat minősége, a feldolgozás módszertana és időkerete is. Általában elmondható, hogy a minél részletesebb szó szerinti átirat a legbiztosabban használható a másodelemzésekhez, hiszen ebből felfejthetők a személyközi kommunikáció kontextuális elemei, a finom egymásra hatások.

A helyzet érzékenységének további fontos etikai aspektusa, hogy nem minden helyzetben lehet interjút készíteni, különösen akkor nem, ha ettől a felkeresett személyek elzárkóznak. Nem működik az interjús technika, sőt a megkérdezettnek akár kifejezetten árthat, ha traumatizáló eseményeket részletesen elmeséltetünk (szcenikus felidézés) friss vagy feldolgozatlan traumák kapcsán, például háborús övezetből menekülők, kínzásokon

átesők esetében vagy családon belüli erőszak áldozatainál (Rosenthal, 2013). Ugyancsak körültekintően kell eljárnunk akkor, ha gyerekekkel készítünk interjút. Ez külön módszertani fogásokat és etikai megfontolásokat igényel (Einarsdóttir, 2007; Lewis, 2010; Punch, 2002; Zeitlyn–Mand, 2012). Ilyenkor elsősorban az interjúhelyzet hatalmi aspektusainak ellensúlyozása a fő feladat, s ezeket tudatosítva kell lehetőleg olyan helyzetet létrehozni, amelyben a felnőtt-gyermek aszimmetria kezelhető, és amelybe a gyermek önkéntesen és kényszermentesen bevonható. (Kiskorúak esetében természetesen mindenképpen szülői beleegyezés után kezdhetünk beszélgetésbe.) Mindkét esetben ajánlott előzetesen szakértőkkel konzultálni.

Végül felvethető a kérdés: ha ennyiféle elméleti, módszertani és etikai dilemma kíséri az interjúzást, ha ilyen sokféle interjú, elemzési technika és iskola van, s ha ennyire képlékeny, hogy mit tekintünk adatnak, minek egyáltalán a gondosan szabályozott módszertan? Nem elég, ha kijelentjük, hogy személyes igazságokat gyűjtünk? A posztmodern módszertani szkepticizmusa, az *anything goes* elve (Feyerabend, 2002) helyett ebben a fejezetben a szisztematikusságot, a szabályozottságot, s valamiképp az önreflexió, önfegyelem fontosságát próbáltuk hangsúlyozni. Azaz bármilyen iskola (semleges vagy aktív interjú) mellett is döntünk, próbáljuk a hozzá tartozó kutatói szerepet, elméleti, episztemológiai hátteret konzekvensen tartani. Ugyanakkor egy módszertan mechanikus követésétől aligha várhatjuk adataink automatikus érvényességét, megbízhatóságát. A reflexivitás kulcsszerepet játszik e két kihívás – a fegyelmezettség és a rugalmasság – közötti egyensúly megtartásában. Módszertani fetisizmus helyett tekintsük az interjúfajtákat, kérdéstechnikákat orientációs pontként, fogódzóként, és merjük ezt elengedni, ha az adott helyzet megkívánja. Mindig az adott szituációhoz válasszuk az interjúfajtát, s szükség esetén változtassunk menet közben az interjú keretén, ha ezt a helyzet alakulása indokolja. A szisztematikusság megkönnyíti, hogy utólag pontosabban, reflexívebben tudjuk az adatainkat értelmezni, és ebben segít, ha tisztában vagyunk a helyzetbeli szerepünkkel, akár a félrecsúszott kérdéseinkkel. Az interjúkészítés gyakorlatáról a legtöbbet és a leggyorsabban úgy lehet tanulni, ha magunk interjúzunk, de az is nagyon hasznos, ha mást kísérünk el az interjúra, és közben figyelmesen hallgatunk, jegyzetelünk. A kérdéseket is tartalmazó interjúk gépelése és az átiratok elemzése is nagyon tanulságos. Interjúzni tehát érdemes és nem utolsósorban érdekes, és ez a tapasztalat hozzásegíthet minket ahhoz is, hogy értő szemmel olvassuk és elemezzük mások interjúit is.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Babbie, Earl (2003): Az interjúkészítés. In Earl Babbie: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás), 336–339.

Holstein, James A. – Gurbrium, Jaber F. (2013): Az aktív interjúkészítés [ford. Gács Anna]. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv.* Budapest, L'Harmattan, 117–139.

Kovács Éva (2008a): Interjús módszerek és technikák. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Pécs, Néprajzi Múzeum - Pécsi Tudományegyetem BTK (2. kiadás) 269–277.

Kristóf Luca (2019),: Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle,* vol. 28, no. 2, 37–60.

Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba* [ford. Kovács Bence, Sivadó Ákos]. Budapest, Jószöveg Műhely.

Lamont, Michèle – Swidler, Ann (2014): Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing. *Qualitative Sociology,* vol. 37, no. 2, 153–171.

Packer, Martin (2013): The Qualitative Research Interview. In Martin Packer: *The Science of Qualitative Research.* Cambridge, Cambridge University Press, 45–56.

Rosenthal, Gabriele (1994): Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói [ford. Szakács Katalin]. *Thalassa,* vol. 5, no. 1–2, 188–202.

Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest, Beszélő, 29–46.

Vajda Júlia (2006): Terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa,* vol. 17, no. 1, 123–136.

SÁGVÁRI BENCE

A FÓKUSZCSOPORT

■ BEVEZETÉS

Külső szemlélő számára egy jó fókuszcsoport nem más, mint néhány ember felszabadult és konstruktív beszélgetése. Ez a módszer azonban jóval több annál, mint hogy emberek összejönnek és eszmét cserélnek egymással. A fókuszcsoportnak meghatározott célja, nagysága, összetétele és szabályai vannak. A módszer lényege, hogy jobban megértsük, hogyan éreznek és gondolkodnak az emberek bizonyos dolgokról. Ezek a „dolgok" pedig igazán sokfélék lehetnek. Fókuszcsoportok segítségével vizsgálhatók absztrakt fogalmak, termékek, szolgáltatások, márkák, személyek, intézmények, szakpolitikai elképzelések, vagy bármi más, amivel kapcsolatban az embereknek véleményük, attitűdjeik, érzelmeik lehetnek. A jogtudomány például jogelméleti problémákkal kapcsolatos vélemények, attitűdök feltárására, az igazságszolgáltatás intézményrendszerének társadalmi percepciójára vagy akár bizonyos jogesetek hatékony társadalmi kommunikációjának kialakítására is használhatja. Röviden: a fókuszcsoportos módszer a társadalmilag konstruált összetett valóság(ok) megismeréséhez vihet közelebb bennünket. A fókuszcsoport lehet egy kutatás önálló módszere, de arra is alkalmas, hogy kiegészítsen vagy előkészítsen más – leginkább kvantitatív – vizsgálatokat. A módszert széles körben használják a közvélemény- és piackutatásokban, valamint a társadalomtudományos alap- és alkalmazott kutatásokban, ahol ma már az empirikus jogi kutatások számára sem ismeretlen. A fókuszcsoport mára szinte önálló módszertani területté nőtte ki magát. Az elmúlt évtizedekben folyamatosan fejlődött, amihez az is hozzájárult, hogy a „közeli rokonoknak" tekinthető önsegítő és *brainstorming* csoportok felhalmozódó módszertani tapasztalatait is beépítette eszköztárába. (És persze e két terület is sokat profitált a fókuszcsoportok módszertanából.) Az elmúlt egy-két évtizedben vaskos könyvek jelentek meg angol és magyar nyelven, amelyek aprólékosan mutatják be a módszer elméleti hátterét és gyakorlati mesterfogásait. Kvalitatív ku-

tatásmódszertannal foglalkozó bármely tankönyv esetében is biztosak lehetünk abban, hogy önálló fejezet fog foglalkozni a fókuszcsoportos módszerrel. Ezekkel az enciklopédikus művekkel szemben ez a rövid áttekintés csupán arra vállalkozhat, hogy bemutassa a fókuszcsoportok szerepét a kutatási folyamatban, és egy rövid, bevezető jellegű gyakorlati útmutatót adjon a csoportok megtervezésére, előkészítésére, lebonyolítására és az eredmények értelmezésére.

■ 1. A FÓKUSZCSOPORT MINT KVALITATÍV KUTATÁSI MÓDSZER

1.1. Múlt és jelen

A fókuszcsoport mint módszer története ma már közel egy évszázadra tekint vissza. Az első módszertani leírások még az 1920-as évekből származnak, bár akkor még csoportos interjú *(group interviews)* néven említették (Hennink, 2014, 4–5). Ebből is látható az a nem túl meglepő felismerés, hogy a fókuszcsoport az interjús módszertan kiterjesztéséből jött létre (lásd *Az interjú* című fejezetet). Léteznek eredetmítoszok, amelyek Robert Mertonnak és munkatársainak az 1940-es években végzett kutatásaihoz kötik a módszer első szisztematikus alkalmazását. 1941-ben a Columbia Egyetem kutatói ugyanis háborús propagandával kapcsolatos rádióadások hatékonyságát vizsgálták ezzel az eljárással (Barbour, 2017). Először csak arra kérték a résztvevőket, hogy gombok megnyomásával jelezzék, mikor vannak pozitív, illetve negatív érzéseik az elhangzottakkal kapcsolatban. Mivel azonban így a miértekre és a bonyolultabb összefüggésekre nem kaphattak választ, a kutatók elkezdtek viszonylag kötetlen struktúrájú csoportos beszélgetéseket is tartani a résztvevőkkel. Így született meg a fókuszcsoport mint módszer, majd nem sokkal később az ezzel kapcsolatos módszertani tapasztalataikat Merton és munkatársai az 1946-ban megjelent, *The focused interview* című tanulmányukban foglalták össze (Merton–Kendall, 1946).

Ezt követően azonban a módszer az akadémiai közegben Csipkerózsika-álmát aludta, és csak az 1980–90-es években következett be újbóli feltámadása. Ugyanakkor az alkalmazott piac- és közvéleménykutatások világában – elsősorban az Egyesült Államokban – már az 1950-es évektől jelen volt és folyamatosan fejlődött. Az alkalmazott kutatási, piaci logikából fakadóan ebből az időszakból nagyon korlátozottan érhetők el nyilvános információk a fókuszcsoportos kutatások eredményeivel és a módszer általános fejlődésével kapcsolatban. Ennek a folyamatnak azonban egyértelmű eredménye, hogy a piac- és közvéleménykutatások világában mára az egyik legalapvetőbb kvalitatív módszerként tekintenek rá, és lényegében mindenhol a világon (ahol létezik professzionális kutatás) kiépült infrastruktúra áll rendelkezésre az ilyen típusú kutatások lebonyolítására.

A klasszikus marketingkutatások mellett a társadalomtudományos és piackutatási logika határmezsgyéjén mozgó politikai kommunikációs kutatások terjedése gyakorolt komoly pozitív hatást a fókuszcsoport mint módszer fejlődésére. A Reagan-kormányzat már az 1980-as években fókuszcsoportos kutatások segítségével vizsgálta a közvélemény reakcióit az amerikai–szovjet kapcsolatok alakulására. Az 1990-es években az Egyesült Királyságban a Blair-, míg Amerikában a Clinton-kormányzat kezdte el „csúcsra járatni" a fókuszcsoportos kutatások alkalmazását a különböző szakpolitikai elképzelésekkel vagy éppen a politikusi imázs kommunikációjával kapcsolatban. A legenda szerint a Fehér Házban a Clinton család leendő kutyájának a fajtáját és a nyaralásaik helyszínét is fókuszcsoportok segítségével „finomították" az erre hivatott *spin doctor*ok. Így válik érthetővé Bill Clinton elhíresült *bon mot*-ja, amely szerint a legtöbb hatalommal a politikában a fókuszcsoportok résztvevői rendelkeznek (Lamont, 2005).

Napjainkban a közösségi média figyelésére szakosodott eljárásokkal kiegészítve a fókuszcsoport továbbra is az egyik legfontosabb tudományos igényességű barométer a „köz" véleményének komplex megismerésére (Berg–Lune, 2017; Bryman, 2012; Lapan–Quartaroli–Riemer, 2012). Mindazonáltal az is igaz, hogy a 2010-es évek közepétől megtorpanni látszik a módszer népszerűségének növekedése. A piackutatásokban a 2008 utáni gazdasági válság hatása és az egyre inkább teret nyerő *big data* alapú közösségi médiakutatási módszerek terjedése miatt csökkenni kezdett a fókuszcsoportos kutatások részaránya. Ehhez hasonló folyamat figyelhető meg a tudományos publikációkban is, ahol a 2013-as tetőzés után jelentős mértékben visszaesett azoknak az angol nyelvű tanulmányoknak a száma, amelyek kapcsolatba hozhatók a fókuszcsoportos módszertannal *(1. ábra)*.

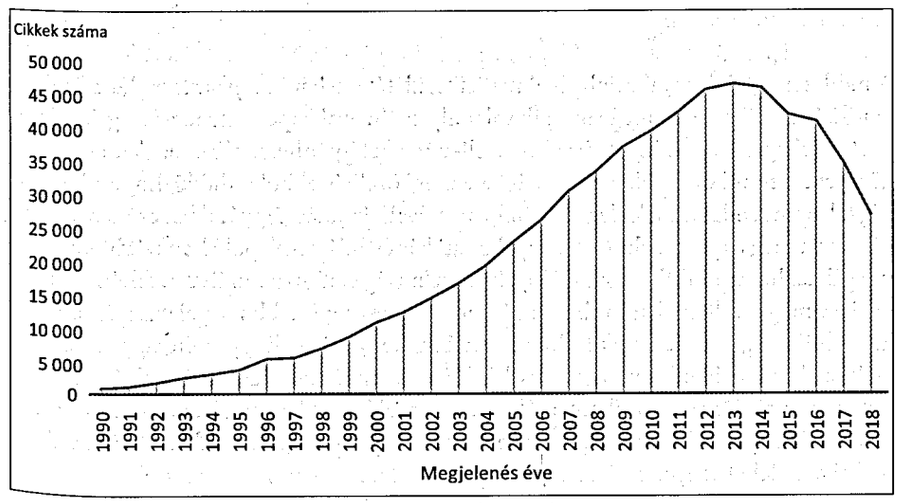

1. ÁBRA ■ A fókuszcsoportos módszertannal kapcsolatba hozható tudományos cikkek száma a megjelenés éve szerint a Google Scholar adatbázisában
Forrás: saját szerkesztés a Google Scholar alapján

1.2. Mire alkalmas a fókuszcsoport?

Mint azt a bevezetőben is említettük, lényegében bármilyen olyan témában lehet fókuszcsoportos beszélgetéseket tartani, amellyel kapcsolatban az embereknek ismeretei, véleményei vannak. Ilyen lehet például, hogy

- olyan kérdésekről, témákról szerezzünk információt, amelyekről keveset tudunk vagy bizonytalan tudással rendelkezünk;
- megmagyarázzunk bizonyos vélekedéseket és viselkedéseket, valamint megismerjük azokat a helyzeteket, amikor és ahogyan azok kialakulnak;
- szolgáltatásokat, programokat, kezdeményezéseket értékeljünk, és megértsük a siker vagy kudarc hátterében meghúzódó okokat;
- segítséget kapjunk egy kérdőíves kutatás kérdőívének összeállításához, meghatározzuk, teszteljük a helyes koncepciót, szóhasználatot stb.;
- egy adott témával, jelenséggel kapcsolatban minél több egyéni tapasztalatot, nézőpontot gyűjtsünk össze;
- megértsünk valamilyen csoportos döntéshozatali folyamatot azáltal, hogy megfigyeljük, a résztvevők miként győzik meg egymást, így kialakítva, milyen stratégiát érdemes követni.

Ez a felsorolás még hosszan folytatható, összességében azonban három olyan nagy kutatási terület van, ahol a fókuszcsoportok jó szolgálatot tehetnek. Ezek a feltáró, a magyarázó és az értékelő kutatások.

1.2.1. Feltáró kutatás

A módszer egyik leggyakoribb alkalmazási területét a feltáró *(exploratory)* kutatások jelentik. Ezek célja, hogy megismerjük valamilyen témával kapcsolatban a vizsgált célcsoportok jellegzetes attitűdjeit, érveket és ellenérveket gyűjthessünk, és azokat csoportos környezetben ütköztessük egymással. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy a kutatást végzők nem rendelkeznek elegendő információval a kutatás tárgyával kapcsolatban, így a cél nem a megalapozott elméleti és gyakorlati háttértudáson alapuló konkrét hipotézisek vizsgálata, hanem inkább a vélemények sokszínűségének strukturálatlan feltérképezése.

Ez a megközelítés akkor is hatásos lehet, ha egy komplexebb vizsgálatot akarunk előkészíteni, és egyszerűen csak tudni szeretnénk, hogy mit és hogyan érdemes a későbbi szakaszokban, például egy kvantitatív kérdőíves kutatás segítségével vizsgálni. De kiegészíthet egy kérdőíves vizsgálatot a fókuszcsoport akkor is, ha egy olyan speciális, kis létszámú célcsoportról is szeretnénk információkat gyűjteni, amelyet kvanitatív módszerekkel nem lehet vagy nem érdemes vizsgálni.

1.2.2. Magyarázó kutatás

A magyarázó kutatások a feltáró kutatásoknál pontosabb, konkrét ok-okozati összefüggésekre keresnek magyarázatokat. Céljuk, hogy megértsük és megmagyarázzuk a bizonyos viselkedések vagy jelenségek háttérében meghúzódó motivációkat. Ezek lehetnek önálló kvalitatív kutatások, de hasonlóan a feltáró kutatásokhoz, kapcsolódhatnak valamilyen komplex módszertani mixhez is. Így például egy kérdőíves vizsgálatot követően fókuszcsoportok segítségével magyarázhatjuk, pontosíthatjuk, azaz helyezhetjük tágabb kontextusba az eredményeket. Például két változó között szignifikáns kapcsolatot mutat a kérdőíves vizsgálat (bővebben lásd a *Leíró statisztikai alapok* és *A statisztikai megközelítés* című fejezetet), azonban pusztán a statisztikai összefüggés alapján nem tudjuk megmagyarázni a kapcsolat irányát és pontos működését. Ilyen esetekben segíthet a fókuszcsoport.

1.2.3. Értékelő kutatás

Az értékelő kutatások már szinte kizárólag az alkalmazott kutatások területére vezetnek bennünket. Fókuszcsoportok segítségével jól vizsgálható különféle kezdeményezések, szolgáltatások vagy éppen kormányzati programok hatékonysága. Választ kaphatunk arra, mik az erősségek és gyengeségek, szempontokat kaphatunk további fejlesztésekhez, az eredmények pedig még időben figyelmeztethetnek a potenciális zsákutcákra.

1.3. Mire nem alkalmas a fókuszcsoport?

Miután meghatároztuk a fókuszcsoportok három nagy felhasználási területét, lássuk, melyek azok a helyzetek, amikor ellenjavalt az alkalmazásuk.

Az első és legfontosabb, hogy a kvalitatív módszerek jellegzetességeiből fakadóan a fókuszcsoport nem alkalmas arra, hogy kvantitatív, főleg nem nagyobb csoportokra általánosítható (reprezentatív) adatokat nyerjünk. Nem érdemes fókuszcsoportokban gondolkodni akkor sem, ha részletesen elbeszélt egyéni történetekre, az ezekhez kapcsolódó narratívákra és percepciókra vagyunk kíváncsiak, ugyanakkor a csoport résztvevői közötti interakciók tanulságai kevésbé fontosak. Nemcsak logisztikailag lehetetlen a rendelkezésre álló idő alatt mindenkit türelmesen végighallgatni, de szinte biztosak lehetünk abban is, hogy bizonyos részletek a csoportos szituáció miatt nem fognak elhangozni. Az ilyen esetekre egyéni mélyinterjúk vagy minicsoportok (2-4 fővel) lehetnek alkalmasak.

Nem célszerű fókuszcsoportot szervezni olyankor sem, ha a cél a személyes tapasztalatok összegyűjtése, főleg akkor nem, ha olyan érzékeny témáról van szó, amelyet idegenekkel senki sem szeret megosztani. Erre – ha egyáltalán kutatható a téma – sokkal inkább alkalmasak az egyéni interjúk. Fontos azonban, hogy nem maga a téma, hanem annak fókusza a meghatározó annak eldöntésében, hogy érdemes-e fókuszcsoportos módszerrel próbálkozni. A szexuális viselkedés, az abortusz, a fogamzásgátlás, az öngyil-

kosság, a mentális betegségek vagy a bűncselekmények és más érzékeny témák kutatásában a fókuszcsoport régóta az egyik alapvető módszer – de csak akkor, ha a fókusz nem a személyes tapasztalatokon és történeteken, hanem a tágabb kontextuson és perspektívákon van (Barbour, 2017). Kivételt képezhetnek azok az esetek, amikor a résztvevők korábban egyénileg megélt élményei miatt megfelelő moderálással a csoportban sajátos szolidaritás alakítható ki, „megnyitva" ezáltal a résztvevőket a személyes tapasztalatok közös kibeszélésére. A fókuszcsoportoknak ezt a speciális esetét azonban már jóval inkább az önsegítő, terápiás csoportoknál megfigyelhető szabályszerűségek és csoportdinamika jellemzik.

Végezetül akkor sem érdemes fókuszcsoportokkal próbálkozni, amikor emberek jövőbeni viselkedésére, nem pedig a motivációjára vagyunk kíváncsiak. Ez utóbbinak az is kockázata, hogy a teljes sokaságra vonatkozó eredményeket vetítünk előre egy nem reprezentatív, kvalitatív módszer alapján. Természetesen egy fókuszcsoportban elméletileg bármilyen kérdés feltehető, jó eséllyel fognak is rá válaszolni a résztvevők, azonban az már a kutató feladata és felelőssége, hogy ezeket az információkat milyen módon interpretálja vagy éppen kérdőjelezi meg.

1.4. Elméleti alapvetések

A fókuszcsoport mint módszer – akár mások kutatási beszámolóit olvassuk, akár magunk készítünk fókuszcsoportos kutatást – aligha értelmezhető a kiscsoporttal és a csoportdinamikával kapcsolatos szociálpszichológiai alapfogalmak ismerete nélkül. Egy ilyen rövid bevezető jellegű írás nem alkalmas arra, hogy a módszer szociálpszichológiai alapjait részletesen bemutassa. Ehhez érdemes a fókuszcsoportokkal foglalkozó, már többször hivatkozott magyar nyelvű könyvek vonatkozó fejezeteit áttekinteni (Fern, 2001; Hennink, 2014; Krueger–Casey, 2014; Síklaki, 2006; Vicsek, 2006), vagy általánosabb, összefoglaló munkákat tanulmányozni (például Csepeli, 2006, különösen a kiscsoportokkal foglalkozó 8. fejezet vagy Aronson, 2008; Forgács, 1989).

■ 2. A FÓKUSZCSOPORT A GYAKORLATBAN

Ennek az alfejezetnek a célja, hogy a teljesség igénye nélkül, röviden bemutassa a fókuszcsoportok gyakorlati jellemzőit. Először az előkészületek egyes lépéseiről lesz szó, majd a csoportok lebonyolításáról, végezetül pedig arról, miként lehet feldolgozni és értelmezni az eredményeket.

2.1. Előkészületek

2.1.1. A csoportok száma

A csoportok ideális száma a kutatási téma összetettségétől, a célcsoportok változatosságától és természetesen a rendelkezésre álló időtől és pénztől függ. Általános szabályként megfogalmazható, hogy legalább két fókuszcsoportot érdemes megszervezni, mivel így kiküszöbölhető, hogy egyetlen (nem túl sikeres vagy valamilyen véleményt túlságosan előtérbe helyező) beszélgetésből vonjunk le (hibás) következtetéseket.

Egy jól körülhatárolható kutatási kérdés megválaszolásához általában 2–8 csoport az ideális. A gyakorlatban ez a szám általában 4 és 6 között változik. A páros számok azért elterjedtebbek, mert egymás után következő két csoport megszervezése azonos helyszínen nagyban egyszerűsíti a logisztikát, így csökkenthetők a költségek, és ez még a moderátor számára sem jelent túlzott megterhelést. Társadalmilag, földrajzilag nagyon heterogén célcsoportok esetében nyolcnál több csoport megtartása sem ördögtől való, itt azonban már számolnunk kell azzal, hogy sok lesz a redundáns információ (ami persze a kutatás megbízhatóságát növeli), és egyre nehezebbé válik ezek alapos feldolgozása. Nyolc darab másfél órás beszélgetés írott változata akár több száz oldalnyi, kevéssé strukturált szöveges információt jelent, amelynek strukturált kutatási nyersanyaggá való átszerkesztése szintén sok órányi intenzív munkával jár.

2.1.2. A csoportbeszélgetések időtartama

A beszélgetések ideális időtartama általában 90 perc. Ez elegendő arra, hogy kialakuljanak a csoport alapvető normái és szerepei, a résztvevők kellőképpen bevonhatók legyenek a kutatási témába, a kérdéseket alaposan körül lehessen járni vagy legyen elegendő idő különböző projektív technikák alkalmazására. Természetesen lehet ennél hosszabb és rövidebb csoportokat is tartani. A rövidebbek esetében jobban lehet fókuszálni egy adott témára, mert mind a moderátoron, mind a résztvevőkön nagyobb a „nyomás", hogy a beszélgetés ne „kalandozzon el" a kutatás számára kevésbé releváns irányokba. További előnye a rövidebb alkalmaknak, hogy valamivel egyszerűbb a megszervezésük (könnyebb rávenni az embereket a részvételre), kisebb az esélye, hogy a csoport „elfárad" és a beszélgetés holtpontra kerül. Ugyanakkor kockázatot is jelent, mert ha a moderátor nem tartja megfelelően kézben a beszélgetést és/vagy a vezérfonal nincs jól kialakítva, értékes információk maradhatnak végül kimondatlanul, és kevesebb a lehetőség a projektív technikák alkalmazására is. Kétórás vagy annál hosszabb beszélgetéseknél viszont érdemes szünetet tartani, és úgy összeállítani a forgatókönyvet, hogy a két rész jól elkülönüljön egymástól, szem előtt tartva, hogy ilyen hosszú idő alatt a résztvevők figyelme, motivációja nem tartható azonos szinten. Egy ilyen beszélgetés összességében sok órányi elfoglaltságot jelent a résztvevők számára, ami nehezíti a szervezést, és értelemszerűen még fontosabb szerepe lehet az anyagi ösztönzőknek vagy más motiváló ajándékoknak.

2.1.3. A csoportok összetétele

A csoportok összetételének meghatározásában az első és legfontosabb annak eldöntése, hogy hány résztvevőt hívunk meg. Normál csoportoknál a létszám általában 6 és 10 fő között mozog, ami nagyjából megfelel a szociálpszichológia által definiált kiscsoport határainak is. Ekkora létszámmal még lehetővé válik, hogy mindenki elmondhassa a véleményét, egyúttal pedig biztosítja a percepciók változatosságát is (Krueger–Casey, 2014, 10). Amennyiben a résztvevők száma meghaladja a 10-12 főt, úgy szinte biztosak lehetünk abban, hogy még a legfelkészültebb moderátor sem lesz képes mindenkit közel azonos időtartamban megszólaltatni, így szinte biztosan lesz, aki inkább passzivitásba vonul, hiszen jó eséllyel mindig akad valaki, aki helyette megszólal majd. További kockázat, hogy egy ekkora csoport akarva-akaratlanul alcsoportokra tagozódhat, így a kutatás témájához kapcsolódó vagy attól akár teljesen független magánbeszélgetések alakulhatnak ki. Hatnál kevesebb résztvevőnél a csoportdinamika is más lesz (de ez nem feltétlenül baj). Az ilyen csoportok esetében több lehetőség van hosszabb egyéni történetek elmesélésére, nyilvánvaló hátrány lehet ugyanakkor, hogy kevesebb a potenciális vélemény és élethelyzet, így könnyebben akadhat el a beszélgetés, hiszen kisebb eséllyel jelenhet meg egy-egy újabb szempont. Ezek a beszélgetések sokszor hamarabb kifulladnak, így a kisebb csoportokat érdemes valamivel rövidebb időtartamra szervezni.

A résztvevők száma mellett a csoport összetételének meghatározása legalább annyira fontos szempont. A csoport minden tagja személyes jellemzőkkel rendelkezik és adott társadalmi környezetből érkezik. A résztvevők a moderátorral együtt egy mesterségesen létrehozott csoportszituációba kerülnek, egy olyan, rövid ideig tartó laboratóriumi helyzetbe, amelyben nyilvánvalóan az ő tulajdonságaik, habitusuk és a többi résztvevőre gyakorolt hatásuk nagymértékben meg fogja határozni a csoport működését.

A közreműködők meghatározásánál alapvető kérdés, hogy inkább homogén vagy heterogén csoportok összeállítása-e a célunk. Fontos, hogy ebben az esetben nem egymást kizáró, dichotóm kategóriákról beszélünk, hiszen a csoport összetétele egy sokdimenziós mátrix alapján határozható meg. Ennek legfontosabb szempontjai 1. az alapvető demográfiai jellemzők, 2. a társadalmi státusz, 3. a kutatás tárgyával kapcsolatos közös élmények és 4. attitűdök irányultsága. Ezek mindegyikén belül meghatározhatók a homogenitás és a heterogenitás szempontjai. Általánosságban kijelenthető, hogy a homogén csoportok inkább alkalmasak arra, hogy egy adott célcsoport véleményét mélyebben megismerjük, komplexebb összefüggéseket tárjunk fel. Ez még akkor is jól működik, ha kis eltérést mutatnak a vélemények vagy egymástól társadalmilag nem túl távol álló személyek beszélgetnek egymással. Érvek és ellenérvek ütköztetésére, éles vitahelyzetek, azaz az egyénétől eltérő véleményekre adott reakciók, a meggyőzés folyamatának tanulmányozására inkább a heterogén összetételű csoportok alkalmasak. Összességében tehát mindig a konkrét kutatási kérdés, az ahhoz rendelt célcsoportok változatossága és a csoportok száma határozza meg, hogy inkább homogén vagy heterogén csoporton belüli összetétel-e a kívánatos. (Vagy akár a kettő együttes alkalmazása is elképzelhető egy kutatáson belül.)

Egymáshoz közel álló társadalmi státusszal és demográfiai jellemzőkkel bíró csoportok témától függetlenül jobban megértik egymást, hiszen hasonlók a társadalmi tapasztalatok, a használt nyelvezet, stílus stb. Minél távolabb áll egymástól a résztvevők társadalmi státusza és demográfiai jellemzőik, annál nehezebben alakulhat ki kohézió a csoportban, ami a kutatás eredményességére is hatással lehet. Idősek és fiatalok, magas és alacsony iskolai végzettségűek, az adott téma szakértőinek és laikusainak összeültetése többnyire aszimmetrikus csoportdinamikát eredményez. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a magasabb státuszú, a témában szakértő, így nagyobb tekintéllyel bíró résztvevők fogják dominálni a csoportot. Az ő véleményeiket átveszik az alacsonyabb státuszú vagy a témában kevésbé jártas résztvevők, vagy csak egyszerűen passzívak lesznek, mert úgy érzik, „úgysem tudnak jót mondani", vagy mert a csoport többi tagja le fogja őket nézni, ha elmondják a saját véleményüket.

2.1.4. Toborzás, szűrés

Akár professzionális, erre szakosodott cég, akár a kutatásban közvetlenül részt vevők végzik, egy fókuszcsoportos kutatás megszervezése komoly logisztikai feladat, amely rosszul végrehajtva az egész kutatás eredményességét veszélyezteti.

A kutatás jellegétől függően a potenciális résztvevők lehetnek valamilyen jól körülhatárolható, célzottan megszólítható társadalmi csoport tagjai (például valamilyen foglalkozást űzők, egy adott településrész lakói, egy adott szervezet tagjai stb.) vagy valamilyen közös élethelyzetben lévő, illetve hasonló attitűddel rendelkező „átlagos" emberek (például lakáshitellel rendelkezők, egy adott termék rendszeres használói, nyugdíjasok). A toborzás folyamata arról szól, hogy az előzetesen meghatározott tulajdonságok szerinti emberek csoportjából mint alapsokaságból kialakul a csoportrésztvevők mintája – a szervezők valamilyen módon kapcsolatba lépnek ezekkel az emberekkel, és ráveszik őket arra, hogy vegyenek részt a csoportos beszélgetésen. A toborzást számos formában el lehet végezni. Másként zajlik a folyamat, ha az egyes célcsoportokhoz konkrét személyek neve és elérhetősége áll rendelkezésünkre. Ilyenkor a feladat „csak" annyi, hogy a megfelelő számú emberrel kapcsolatba kell lépni, tájékoztatni őket a kutatás céljáról, és amennyiben elfogadják a felkérést, adott időpontra és helyszínre meg kell őket invitálni. Ennél bonyolultabb a helyzet, ha csak azt tudjuk, milyen emberekre lesz szükség az egyes csoportokban. Elsősorban ilyenkor lehet hasznos az ún. szűrőkérdőív, amely a survey típusú kutatásokhoz hasonló kérdéstípusokkal segít eldönteni, hogy valaki megfelel-e az előzetesen lefektetett kritériumoknak. Ez a rövid kérdőív az alapvető demográfiai kérdések (nem, kor, iskolai végzettség, családi állapot, lakóhely, jövedelmi helyzet stb.) mellett tartalmazhat a kutatás témájához kapcsolódó attitűdkérdéseket, valamint a beszélgetéshez elengedhetetlenül szükséges ismeretekre, személyes tapasztalatokra vonatkozó kérdéseket. Az *1. táblázatban* a fiatalok politikai részvételét vizsgáló, összesen öt csoportból álló fókuszcsoportos kutatási dizájn látható.

1. TÁBLÁZAT ■ Fiatalok politikai részvételét vizsgáló, öt csoportból álló fókuszcsoportos kutatási dizájn (szemléltető példa)

Csoport	Helyszín	Nem	Életkor	Iskolai végzettség/státusz	Politikai érdeklődés
1.	Budapest	vegyes	17–19	magas	magas
2.	Budapest	vegyes	20–24	magas	magas
3.	Szeged	vegyes	17–19	közép	alacsony
4.	Szeged	vegyes	20–24	közép/alacsony	magas
5.	Velence	vegyes	20–24	közép	alacsony

Iskolai végzettség meghatározása:
– *magas:* diploma vagy felsőoktatásban tanul
– *közepes:* érettségi vagy középiskolai tanuló
– *alacsony:* általános iskola vagy szakiskola/szakmunkásképző (vagy az utóbbiban tanul)

Politikai érdeklődés meghatározása:
– *alacsony:* nem érdekli a politika, inkább nem menne el szavazni a „most vasárnapi" választásokon
– *közepes:* valamennyire érdekli a politika, inkább elmenne szavazni
– *magas:* nagyon érdekli a politika, szinte biztos, hogy elmenne szavazni
(A nem, életkor, iskolai végzettség és a politikai érdeklődés előzetes vizsgálata a sztenderd kérdőíves kutatásokban használt kérdéseket tartalmazó szűrőkérdőívvel történik)

A résztvevők toborozhatók ismerősök segítségével, hólabdamódszerrel, amikor első körben néhány személyt kiválasztva, majd az ő ismerőseikkel, aztán azok ismerőseivel lehet bővíteni a potenciális résztvevők listáját. De használhatók más kvantitatív kutatások adatbázisai is (természetesen csak a megfelelő adatvédelmi szabályok betartásával). A szűrőkérdőív alkalmazása a kutatás dokumentációját is segítheti, és lehetőség van az elemzés során az ebből szerzett információk és a beszélgetésben elhangzottak összekapcsolására is.

2.1.5. Helyszín

A fókuszcsoportot lényegében bárhol meg lehet tartani, ahol kényelmesen elférnek a résztvevők és biztosítható, hogy a beszélgetés időtartama alatt nem lesznek zavaró külső tényezők. A leginkább célravezető körben vagy félkörben elhelyezkedni egy asztal körül vagy akár asztal nélkül. Jelzésértékű lehet és a csoport dinamikáját is befolyásolhatja, hogy a moderátor helye egyértelműen látható-e az elrendezés alapján, azaz egy kitüntetett helyen foglal-e helyet (például ő az asztalfőn ül és körülötte félkörívben a résztvevők), vagy a többiekkel együtt, egy körben. Ha a kutatás költségvetése engedi, a beszélgetések professzionális fókuszcsoport-stúdióban is lebonyolíthatók. Ezeken a helyszíneken többnyire kiépített technika áll rendelkezésre (kényelmes székek, asztalok, mindenki által jól látható kivetítő és egyéb projekciós eszközök, jó minőségű hang- és videófelvétel, esetleg detektívtükör az inkognitóban maradni kívánó megfigyelők számára).

Fontos, hogy a résztvevők számára ne legyen nagyon idegen és rideg a környezet, hiszen senkit nem inspirál önfeledt beszélgetésre egy „kihallgatószoba", továbbá legyenek tisztában azzal, hogy valaki esetleg élőben figyeli őket a másik helyiségből.

2.1.6. Vezérfonal (guide)

Egy fókuszcsoportos kutatás előkészítésében a vezérfonal *(guide)* kialakítása az egyik legfontosabb feladat. Ez nem más, mint a beszélgetés előzetesen megtervezett forgatókönyve, amely tartalmazza az érinteni szándékozott témákat, a konkrét kérdéseket, az alkalmazni kívánt kreatív és projektív technikákat, továbbá útmutatóként szolgál arra is, hogy a rendelkezésre álló időkeretben az egyes témákra mennyi időt szánjon a moderátor.

A vezérfonal kidolgozottságának szintjére vonatkozóan nincsenek kőbe vésett szabályok. A kutatás alapkérdéseivel tisztában lévő, a témát ismerő, gyakorlott moderátor számára elegendő lehet akár egy rövid emlékeztető. Nem ritka azonban, hogy egy részletes, 5-10 perces blokkok szerint felépített, konkrét kérdéseket tartalmazó vezérfonal készül, amelynek segítségével akár egy külsős moderátor is sikeresen levezethet egy csoportot. Fontos azonban, hogy a vezérfonal kidolgozottságától függetlenül a fókuszcsoportos beszélgetésre nyitott és rugalmas kutatási módszerként tekintsünk. Mindenesetre a jól felkészült moderátor egy jól felépített vezérfonal segítségével képes úgy végigvezetni a csoportot az egyes témákon és kérdéseken, hogy a résztvevők számára nem tűnik fel, vagy legalábbis nem zavaró, hogy egy előre megkonstruált beszélgetésben vesznek részt. Eközben persze minden lényeges kérdésre választ kapnak a kutatók, sőt – és ez a fókuszcsoportos módszer egyik igazi előnye – a beszélgetés bármikor elszakadhat az eredetileg elképzelt menetrendtől, és olyan információk kerülhetnek napvilágra, amelyek akár az eredeti kutatási kérdéseket, hipotéziseket is kiegészíthetik, új megvilágításba helyezhetik.

A vezérfonal összeállítása kreatív feladat, ahol a lehetőségeknek csupán a kutatói invenció szab határt (Síklaki, 2006, 83–84). Ez azonban nem vonatkozik a beszélgetés alapvető struktúrájára, amelyben mindig érdemes a 2. *ábrán* látható szerkezeti vázat követni.

1. BEMUTATKOZÁS
A beszélgetés első 5–10 percében a résztvevőket tájékoztatni kell a kutatás céljairól, a „játékszabályokról", a beszélgetés időtartamáról, a hang- és képfelvétel készítéséről, tárolásáról, a személyes adatok kezelésének módjáról. A kutatás témájától és céljától függően érdemes eldönteni, hogy a konkrét kutatási célt, valamint a megrendelő, lebonyolító szervezet kilétét milyen részletességgel tárjuk fel a résztvevők előtt. A résztvevők félretájékoztatása, „átverése" természetesen súlyos kutatásetikai vétség, azonban lehetnek olyan helyzetek, amikor érdemes csak a legszükségesebb információkat elmondani, mivel túl sok részlet már a beszélgetés érdemi része előtt befolyásolhatja a résztvevők véleményét, percepcióját. Ebben a szakaszban rövid bemutatkozást is érdemes kérni mindenkitől.
2. BEMELEGÍTÉS
Nem érdemes rögtön „komoly" (részlet)kérdésekkel kezdeni a beszélgetést, hanem lehetőséget kell adni a résztvevőknek, hogy közösen ráhangolódhassanak a témára, miközben tovább oldódhat kezdeti feszültségük és távolságtartásuk. Ezt leginkább valamilyen absztrakt, általános kérdéssel vagy valamilyen játékos bevezető feladattal lehet elérni. Ebben a szakaszban hasznos lehet, ha minden résztvevőnek „kötelező" megnyilvánulnia, így (ha már a bemutatkozáson túl volt legalább egy érdemi meg-

szólalásuk a csoportban) kisebb eséllyel válnak a későbbiekben passzívvá. A beszélgetésnek ezt a részét nem érdemes 5–15 percnél hosszabb időtartamra tervezni.

3. FÓKUSZ: A KUTATÁS FŐ TÉMÁINAK MEGBESZÉLÉSE

Ez a beszélgetés legfontosabb tartalmi része, itt lehet rátérni azokra a kérdésekre, amelyekre valóban választ keresünk. A moderátor munkáját segíti, ha ez a szakasz is 10–20 perces, logikusan egymásra épülő blokkokra tagolt, amelyek egyértelmű címkékkel is elláthatók a könnyebb tájékozódás (illetve a későbbi feldolgozás) érdekében.

4. BEFEJEZÉS, LEZÁRÁS

Miután az előző ponthoz tartozó témák végére ért a csoport, az utolsó néhány percet érdemes az elhangzottak összegzésére, keretbe foglalására használni. Ilyenkor még fel lehet tenni néhány általános, lezáró jellegű kérdést, meg lehet adni az utolsó szó jogát minden résztvevőnek, vagy akár rá lehet kérdezni arra, hogy változott-e a véleményük a témával kapcsolatban ahhoz képest, amikor elkezdődött a beszélgetés. Lezárásképpen pedig a moderátor megköszöni a részvételt, és ilyenkor kerülhet sor a záró adminisztrációra (például az ajándékok átadására, az ehhez szükséges nyilatkozatok aláírására stb.).

Nem törvényszerű, de sokszor előfordul, hogy a beszélgetés hivatalos lezárása után a résztvevők még tovább beszélgetnek (például miközben öltöznek, pakolnak). Ilyenkor érdemes a moderátornak még *off the record* figyelnie, hiszen nem kizárt, hogy hasznos, az addig elhangzottakat tágabb keretbe helyező, vagy azokat pontosító, kiegészítő információk hangozhatnak el.

FÓKUSZCSOPORT GUIDE MINTA, BEVEZETÉS ÉS BEMELEGÍTÉS. RÉSZLET A RENDSZERVÁLTÁSHOZ KAPCSOLÓDÓ ATTITŰDÖKET VIZSGÁLÓ KUTATÁS VEZÉRFONALÁBÓL

1. BEVEZETÉS (5 PERC)

A moderátor elmondja a fókuszcsoportos beszélgetések alapvető jellemzőit, körülményeit (detektívtükör, videofelvétel stb.). Felhívja a csoport figyelmét a beszélgetés szabad jellegére, mindenkit bátorít, hogy nyugodtan mondjon bármit, ami a témával kapcsolatban eszébe jut, nincsenek jó vagy rossz válaszok. Nem kell egymást meggyőzniük semmiről. Mindenkinek a véleménye egyaránt fontos a számunkra. Bemutatkozik, majd megkéri a résztvevőket, hogy egyenként mutatkozzanak be.

2. BEMELEGÍTÉS (10 PERC)

- Arra kérlek titeket, hogy gondolatban utazzunk vissza 1989-be! Mi jut eszetekbe, ha 1989-re gondoltok?
- Milyen személyes események, élmények jutnak az eszetekbe?
- Milyen események történtek ebben az évben az országban?
- És milyen események történtek ebben az évben a világban?
- Milyen volt ennek az évnek a hangulata?
- Mire emlékeztek szívesen ebből az évből? Mire nem szívesen? [...]

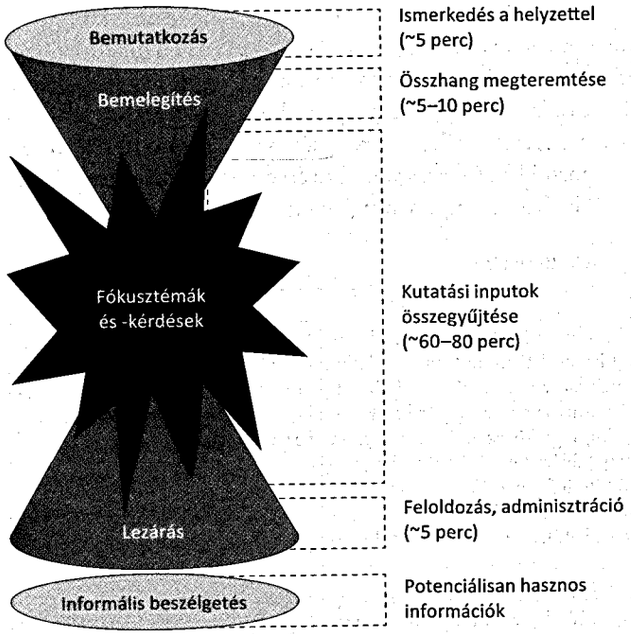

2. ÁBRA ■ A fókuszcsoportos beszélgetés forgatókönyvének *(guide)* ideális felépítése
Forrás: Hennink, 2014, 51.

2.1.7. Projektív technikák

A fókuszcsoport egyik nagy erénye, hogy a csoportos interakciókat kihasználva az „egyszerű" kérdések mellett olyan kiegészítő aktivitásokat is alkalmazhatunk, amelyek célja, hogy 1. stimulálják a beszélgetést (ezért is hívják ezeket stimulusanyagoknak), azaz oldják a feszültséget, aktivizálják a résztvevőket és új szempontokat jelenítsenek meg a csoportban, továbbá 2. komplex véleményeket kreatív módszerekkel, projektív módon hozzanak felszínre (erre pedig a projektív technika kifejezés használatos). Általános tapasztalat, hogy ha ezek a közös tevékenységek jól vannak felépítve, akkor a csoport tagjait kiválóan motiválja, a kutatás eredménye szempontjából pedig jól elemezhető és bemutatható adatforrást jelent. Az alkalmazható technikáknak lényegében csak a kutatói fantázia szab határt, van azonban néhány olyan eljárás, amelyek jó eséllyel működni fognak szinte minden kutatási helyzetben. Természetesen az adott témához, kutatási kérdéshez illő feladatokat kell választani. Ezek rövid áttekintése az *1. táblázatban* látható. Ezeknek a módszereknek a részletesebb leírása a fókuszcsoportos módszerrel foglalkozó szakkönyvekben részletesen megtalálható (Gordon–Langmaid, 1997, 118–159; Hennink, 2014, 62–67; Síklaki, 2006, 88–102; Vicsek, 2006, 198–204; Wilkinson, 2014), ezért itt most csak felsoroljuk és egy-egy mondatban bemutatjuk ezeket.

Részben a projektív technikákra építve egyre inkább elterjedőben van a kvantitatív szemlélet a fókuszcsoportok esetében is. Ez azt jelenti, hogy – bár az eredmények nyilvánvalóan csak nagyon korlátozottan alkalmasak általánosításra – egyre nagyobb divat a csoportokban számszerűsíthető adatokat is gyűjteni. Ilyen lehet a kérdőívekben alkalmazott számozott skálák használata, a résztvevők „megszavaztatása", vagy akár rövidebb kérdőívek kitöltetése a fókuszcsoportokkal. Ezek a számszerű eredmények akár a beszélgetéseket is strukturálhatják, továbbá hasznos nyersanyagként szolgálhatnak az elemzésben.

2. TÁBLÁZAT ■ A projektív módszerek áttekintése

	Módszer	Leírás	Példa
1.	Asszociáció	A résztvevőket arra kérjük, mondják el egy adott témával kapcsolatban, milyen szavak, kifejezések jutnak először az eszükbe. Ezt érdemes papírra leíratni és utána a csoportban közösen megbeszélni, vagy közösen összegyűjteni a szavakat és egy táblára felírni. Fontos, hogy az így összegyűjtött információk nemcsak a beszélgetést tudják a strukturálni, hanem közvetlenül is jól használhatók az eredmények feldolgozásában	*„Mi az első három dolog, ami eszetekbe jut a demokrácia szó hallatán?"* (Részlet egy kérdőíves kutatást előkészítő fókuszcsoportos vizsgálat vezérfonalából)
2.	Lista	Az előző feladat kiterjesztése, azaz kérjük meg a résztvevőket egyénileg vagy csoportosan arra, hogy a témával kapcsolatban készítsenek listát (például a legfontosabb szempontokról, tulajdonságokról, személyekről stb.). Ez a lista utána szabadon használható a beszélgetés irányításában	*„Bemelegítő játékként arra szeretnélek kérni titeket, hogy írjátok föl erre a papírra, hogy mi lenne az a három dolog, amit kérnétek a csodatévő aranyhaltól nyugdíjas éveitekre."* (Részlet egy biztosítással kapcsolatos attitűdöket vizsgáló kutatás vezérfonalából)
3.	Csoportosítás (*mapping*)	Leginkább a marketingkutatások bevett módszere, amikor az adott témával kapcsolatos dolgokat (ezek lehetnek absztrakt fogalmak, termékek, szolgáltatások, konkrét márkák, fogalmak, emberek, intézmények, pártok stb.) valamilyen dimenzió mentén elhelyezik a résztvevők. Az angol *mapping* kifejezés elég jól leírja a módszer lényegét, hiszen segítségével akár fizikai térbe vetíthetünk ki bonyolult kognitív struktúrákat, azaz egyfajta mentális térképet készíthetünk	*„Véleményetek szerint a különböző energiahordozók milyen hatással vannak a környezetre, a klímaváltozásra? Csoportosítsuk e szerint a fosszilis, megújuló és nukleáris energiahordozókat!"* (Részlet egy energiagazdálkodással kapcsolatos fókuszcsoport vezérfonalából)
4.	Jelenet elképzelése	A *mapping* technika kiterjesztése, amikor a vizsgált elemeket (legyenek azok akár személyek, tárgyak vagy fogalmak) valamilyen társas helyzetben képzeljük el, és megkérjük a résztvevőket, hogy minél több részletét dolgozzák ki ennek a jelenetnek. Gyakori, hogy valamilyen összejövetelt kell elképzelniük, és a résztvevőknek meg kell mondaniuk, hogyan néz ki a helyszín, ki hogyan viselkedik, ki kivel áll szóba. A módszer lényege, hogy indirekt módon, az emberek fantáziáját és metaforikus gondolkodását igénybe véve hozzunk felszínre közvetlenül nehezen vizsgálható szempontokat	*„Egy folyosón járunk, ahol két ajtó van egymás mellett. Az egyikre az van írva, hogy »az atomenergia támogatói«, a másikra pedig, hogy »az atomenergia ellenzői«. Mindkét teremben egy baráti összejövetel zajlik. Milyen emberek vannak a két teremben? Mit csinálnak? Miről beszélgetnek? Hogyan viselkednek?"* (Részlet egy energiagazdálkodással kapcsolatos fókuszcsoport vezérfonalából)

	Módszer	Leírás	Példa
5.	Hasonlat, megszemélyesítés, analógia	A módszer lényege, hogy a vizsgált dolgot a résztvevőknek hús-vér emberként kell elképzelniük és minél részletesebben jellemezniük (nem, életkor, lakóhely, foglalkozás, a lakásának berendezése, öltözködési stílusa, hobbija, kedvenc helye, barátai stb.). Nemcsak ember, hanem állat, étel vagy akár egy autótípus is lehet ilyenkor a megszemélyesítés eszköze	*„Most képzeljük el, hogy ezek a márkák egy családba tartoznak. Ki lenne az apa, a családfő? És ki lenne az anya? Kik lennének a gyerekek, illetve egyéb családtagok? Miért gondoljátok így?"* (Részlet egy cigarettamárkákat összehasonlító piackutatás vezérfonalából)
6.	Kép, rajz, kollázs	Az előző technika vizuális változata, amikor a résztvevőket arra kérjük, hogy képeket társítsanak az adott dologhoz vagy készítsenek rajzot. A képek, rajzok később szintén csoportosíthatók. De meg lehet kérni a résztvevőket arra is, hogy akár egyénileg, akár kisebb (2-3 fős) csoportokban a rendelkezésre álló anyagokból (például előzetesen odakészített képek, vagy magazinok, amelyekből ők maguk választhatnak és vághatnak ki képeket) kollázst készítsenek, majd pedig a választásaik motivációit szóban is elmondják. A módszer hátránya, hogy meglehetősen időigényes, és komolyabb előkészületeket igényel	*„Az asztalon látható képek és szavak közül válasszátok ki és ragasszátok fel az előttetek található papírra azokat, amelyek a legjobban megjelenítik számotokra ezt a márkát! Mit miért ragasztottatok fel? Mit üzen egy idegen számára ez a kollázs? Mi hiányzik még? Mit tennétek még a képre, ami nincs az asztalon? Miért?"* (Részlet egy márka új imázsfilmjéhez kapcsolódó megalapozó fókuszcsoportos kutatás vezérfonalából)
7.	Szemantikus differenciál	A módszer lényege, hogy ellentétes jelzőpárokból hozunk létre skálákat (a kérdőívekben ismert megoldással), és megkérjük a résztvevőket, hogy az adott dolgot/dolgokat helyezzék el ezen. Előnye, hogy nagy számú fókuszcsoport esetén kvázi kvantitatív adatként is használhatók az eredmények, lényege azonban, hogy a csoportban elhangzottakat érzelmi kontextusba helyezze. Akár azzal is meg lehet próbálkozni, hogy a beszélgetés elején és végén is ugyanazokra a kérdésekre válaszoljanak a résztvevők, így összevethető, hogy a csoportban elhangzottak mennyiben befolyásolták a véleményeket	*„Az alábbi tulajdonságpárok szerinti skálákon jelöljétek be, hogy szerintetek mi jellemző jelenleg, illetve mi volt rá jellemző 10 évvel ezelőtt: változatos/egyhangú, őszinte/képmutató, nemzetközi/provinciális, rendkívüli/átlagos, barátságos/barátságtalan, vonzó/unalmas, dolgos/henye, rendezett/kaotikus, tiszta/piszkos, csendes/zajos, ápolt/elhanyagolt, szegény/gazdag"* (Részlet egy települési arculatot vizsgáló fókuszcsoportos kutatás vezérfonalából)

2.2. A fókuszcsoportos beszélgetés lebonyolítása

2.2.1. A moderátor szerepe

A megfelelően összeválogatott résztvevők és az átgondolt, jól kidolgozott vezérfonal mellett a fókuszcsoport sikerének harmadik alapfeltétele a megfelelő moderátor. A moderátor teendője leegyszerűsítve nem más, mint a vezérfonal kérdései alapján a beszélgetés lebonyolítása. A gyakorlatban ez persze korántsem ilyen egyszerű, hiszen a moderátor feladata az is, hogy a korábban egymással hasonló szituációban még nem lévő résztve-

vőkből, ha átmenetileg is, de funkcionális csoportot hozzon létre. Legalább annyira fontos tehát, hogy ne csak a kutatás témáját ismerje a moderátor, hanem jó kommunikátor és az interperszonális kapcsolatokban eligazodó szakember is legyen. Természetesen nem szükséges professzionális médiaszakértői, pszichológusi vagy pszichiáteri végzettség ahhoz, hogy valaki egy fókuszcsoport moderálását magára vállalja. A társas helyzetekben magát nem komfortosan érző, gátlásos, rugalmatlan, a konfliktushelyzeteket nehezen kezelő személy nyilvánvalóan kevésbé megfelelő erre a feladatra, de kellő gyakorlással és rutinnal sokan alkalmasak lehetnek egy csoport sikeres levezetésére. A moderátori stílusok erősen személyiségfüggők, azonban van néhány alapszabály, amelyet érdemes szem előtt tartani. A beszélgetés kezdetén még természetesen meglévő bizalmatlanságot, gátlásokat érdemes néhány erre alkalmas mondattal, játékos bevezető feladattal minél előbb oldani, és olyan szabad, konstruktív légkört kialakítani, amely hozzájárul ahhoz, hogy a vélemények széles skálája jelenhessen meg, és mindenki merje vállalni az egyéni gondolatait. Ügyelni kell azonban arra is, hogy a légkör mégse legyen túl baráti, a résztvevők folyamatosan érezzék, hogy a szabályokat a moderátor határozza meg, ő a „főnök", jogában áll témákat lezárni, az esetleg túlságosan is aktív résztvevőket erre figyelmeztetni, a csendesebbeket pedig közvetlenül megszólítani, hogy mondják el a véleményüket az adott kérdésről. A fókuszcsoportban alapvetően a résztvevőkön múlik, hogy mit tartanak fontosnak és nem fontosnak, továbbá az is, hogy mit mivel kapcsolnak össze, hol látnak összefüggéseket ok és okozat között (Síklaki, 2006, 215). Lényeges, hogy ehhez alkalmazkodjon a moderátor szerepfelfogása is azáltal, hogy a csoportot indirekt módon irányítja. Figyelnie kell arra, hogy ne lépjen ki a moderátori szerepből, azaz a saját véleményét magában kell tartania – még akkor is, ha a résztvevők megpróbálják rávenni, hogy mondja el. Lehet vitát provokálni, nézőpontokat ütköztetni, ha ennek a kutatás szempontjából jelentősége lehet.

A kutatás jellegétől (és persze a moderátor személyiségétől) függően változhat, hogy a moderátor mennyire engedi szabadjára a csoportot. Feltáró jellegű kutatásoknál hasznos lehet, ha a moderátor nem törekszik a résztvevők minden percét beosztani és a beszélgetést az eredetileg elképzelt mederben tartva folyamatosan kontrollálni a témát. Így a megfelelő pontokon kicsit „elengedve" a csoportot fontos információkra lehet szert tenni. Magyarázó kutatásoknál a helyzet éppen fordított lehet, hiszen itt kevésbé az új, előzetesen nem tervezett információkon van a hangsúly, hanem konkrét attitűdök, viselkedések magyarázatán, így ilyenkor célravezetőbb, ha a moderátor tartani próbálja az eredeti forgatókönyvet.

Amennyiben van rá lehetőség, érdemes megfontolni, hogy egy moderátorasszisztens is jelen legyen a beszélgetésen, aki segíti a moderátor munkáját. A szerepe lehet egyszerű megfigyelői: jegyzeteket készít és/vagy logisztikai segítséget nyújt a csoportmunkához, de akár (közel) egyenrangú moderátorként is közreműködhet. Ez utóbbi esetben azonban érdemes előre tisztázni a két moderátor közötti munka- és szerepmegosztást, mert így elkerülhető, hogy a résztvevők ne érezzék úgy, a csoportot vezetők sem tudják pontosan, mit is akarnak kihozni a beszélgetésből.

2.2.2. Szerepek a csoportban

A kutatás témájától, a résztvevőktől és a moderátortól függően minden csoportos beszélgetés eltérő módon zajlik le. Vannak azonban olyan jellegzetességek szinte minden csoportban, amelyekre érdemes előzetesen készülni. Síklaki nyolc fókuszcsoport résztvevői alaptípust határozott meg (Síklaki, 2006). Ezeket tovább részletezve bemutatjuk azokat a jellegzetes csoportviselkedéseket és moderátori stratégiákat, amelyekre hasznos lehet előre felkészülni, hiszen ha ezek eluralkodnak, akkor az a csoport eredményességét is veszélyeztetheti.

- A „kihívó": ő a csoport domináns személyisége, aki ha megérzi a moderátor „gyengeségét", akkor annak szerepét megkérdőjelezve sok esetben át kívánja venni a csoport irányítását. Az, hogy lesz-e az adott csoportban ilyen résztvevő, jó eséllyel már a bemutatkozás vagy a legelső kérdések során kiderül. Ha a moderátor érzékeli, hogy van ilyen ember a csoportban, akkor érdemes ezeknek a próbálkozásoknak már a beszélgetés elején valahogyan gátat szabni, és a szükséges mértékben – és persze anélkül, hogy ezt nagyon zokon venné – „partvonalra szorítani".
- A „negatív": különös ismertetőjele, hogy általában minden megszólalása negatív vagy cinikus. Amennyiben ez erőteljes személyiséggel társul, félő, hogy a csoport összhangulatát is ebbe a negatív irányba fogja elvinni. Ha a moderátor úgy érzékeli, a hatása nélkül nem volna ennyire negatív a teljes csoport, érdemes valahogyan ellenpontozni, akár úgy, hogy megpróbál a csoport más résztvevőinél ellenvéleményeket keresni és erre külön felhívni a figyelmet, vagy ha erre nincs mód, akkor finoman rávezetni a csoportot, hogy próbáljanak más, pozitív szempontokat is említeni.
- Az „asszisztens": ő az, aki akarva-akaratlanul a moderátor kéretlen segítőjévé válik, aki – bár erre nem kérték – részt akar venni a csoport lebonyolításában. Elsősorban technikai segítséget szeret nyújtani, de az is gyakori, hogy megpróbálja a csoport résztvevőinek elmagyarázni a kérdéseket (amire nincsen szükség, hiszen az a moderátor feladata), vagy pedig rendet akar tartani, fegyelmezi a résztvevőket. A csoportban így elfoglalt szerepe miatt a beszélgetés lényeges, tartalmi részéből ugyanakkor hajlamos kivonni magát. Az ilyen esetekben a moderátor feladata, hogy finoman lebeszélje erről a segítő szerepről.
- A „stréber": őt nem a moderátor munkájának támogatása, hanem a megfelelési vágy hajtja. Megpróbálja kitalálni a tágabb kutatási kérdést, alkalmazkodni kíván a megbízó elképzeléseihez, mindenáron szeretne „jó" és „hasznos" válaszokat adni, és sok esetben a csoporttársait is ebbe az irányba terelgeti. Őt mindenképpen biztosítani kell arról, hogy nincsenek jó és rossz válaszok, nincsen előzetesen várt eredménye a csoportnak, mindenki szabadon mondja el a véleményét.
- A „felkészült": jó eséllyel senki sem kérte erre, ő mégis már előzetesen energiát fektet a csoportra való felkészülésbe, háttérinformációkkal, előre átgondolt válaszokkal, személtetőanyagokkal (kivágott újságcikkekkel, jegyzetekkel) készül, és ennek megfelelően igyekszik intenzíven (de korántsem spontán módon) megnyil-

vánulni. Mivel a csoportba így bekerülő (előre nem tervezett) pluszinformációk eltéríthetik a beszélgetést, érdemes figyelni a „jelekre", és az ilyen csoporttagokat megkérni, hogy ezeket ne használják. (Kivéve, ha a moderátor is úgy látja, hogy ezek segíthetik a beszélgetést.)

- A „szakértő": a „felkészülthöz" hasonló szerepet visz a csoportban, azzal a különbséggel, hogy ő tényleg az adott kérdés szakértője, a témától és a csoport céljától függően tájékozottságával, tudásával segítheti vagy gátolhatja a munkát. (Ennek természetesen csak akkor van jelentősége, ha nem az a cél, hogy a csoportban a szakértők véleményét ismerjük meg – hiszen a szakértői fókuszcsoport is legitim módszer.) Az, hogy az eredeti elképzelésekkel ellentétben egy jóval tájékozottabb résztvevő is bekerülhet a csoportba, a toborzás és a helyszíni szűrés hibájának tekinthető. Helyzetfüggő, hogy ilyen esetekben hogyan érdemes reagálnia a moderátornak. Ha „átlagos" véleményekre vagyunk kíváncsiak, akkor nem szerencsés a téma szakértőjének a jelenléte, mivel aszimmetrikus viszonyokat teremt a csoportban. Ilyenkor meg kell próbálni őt valamennyire háttérbe szorítani, vagy ügyelni rá, hogy bizonyos kérdésekben csak később szólaljon meg, lehetőséget adva a többieknek arra, hogy még a szakértői állásfoglalás elhangzása előtt elmondhassák a véleményüket, és így kevésbé alakuljon ki a csoportban a szakértőhöz való igazodás légköre. Persze az sem elképzelhetetlen, hogy a moderátor gyorsan reagálva a helyzetre megpróbálja a szakértőt kiemelni a csoport tagjai közül, és egyfajta moderátorasszisztens szakértővé kinevezni. De ez sem ördögtől való, hogy ilyen helyzetekben diplomatikusan megkérjük, távozzon a csoportból. Természetesen egészen más a helyzet egy szakértőkből álló fókuszcsoportnál, ahol a kutatásnak éppen az a célja, hogy szakértői véleményeket ismerjünk meg és ütköztessünk.
- A „visszahúzódó": személyiségéből fakadóan a csoporttal, a témával kapcsolatos attitűdjei vagy ismerethiány miatt passzivitásba vonul. Tipikus eset, hogy amikor egy résztvevőt (aki amúgy magától nem nagyon szólalna meg) a moderátor az első 10-15 perc során közvetlenül nem szólít meg, így nem szerez pozitív élményt, jó eséllyel az egész beszélgetés alatt passzív marad, hiszen visszajelzést kap arról, hogy a csoport belső normái, szabályai ezt a viselkedést is engedik. Érdemes tehát figyelni már a bemutatkozásnál, hogy kikből lehetnek a csoport potenciális visszahúzódói, és úgy alakítani a beszélgetés menetét, hogy időről időre meg kelljen szólalniuk. Ezt el lehet érni úgy, hogy bizonyos kérdéseknél sorban mindenkinek kell valamit válaszolnia. Sokszor előfordul, hogy pont ilyen módon jönnek elő a legértékesebb információk. (Például az adott személy valamilyen szenzitívebb információt szeretne megosztani, ő maga is bizonytalan, hogy elmondja-e, ezért külső felszólításra, megerősítésre vár. Lehetnek természetesen olyan helyzetek is, amikor kiderül, hogy jobb egy résztvevőt nem „piszkálni" tovább, mivel a hozzászólásai nem relevánsak, többnyire csak a már elhangzott véleményeket erősíti meg („Mindenben egyetértek az előttem szólóval..."). Az ilyen helyzetek kezelésében mindig a moderátor határozza meg a stratégiát, neki kell eldöntenie, hogy a szűkösen rendelkezésre álló időből mennyit szán a passzív csoporttagok aktivizálására. Egy nyolcfős csoportban általában mindig lesz egy-két olyan résztvevő, aki könnyen passzívvá válik.
- Végezetül érdemes még szólni a „nagy mesélőről", aki túlzott aktivitásával és csapongó gondolataival okozhat gondot a moderátornak. Ő az, akinek minden kérdéssel kapcsolatban eszébe jut valami, és szeret a témához nem feltétlenül kapcsolódó történeteket is hosszasan elmesélni, többnyire eltérítve ezzel a beszélgetést, sokszor untatva a többieket, és értékes perceket elhasználva a rendelkezésre álló időből. Nehézség, hogy nem könnyű őt rögtön felismerni a csoportban, továbbá a részletesen elmesélt anekdoták is tartalmazhatnak a kutatás szempontjából lényegi mondanivalót, tehát itt is fennáll a veszélye annak, hogy értékes információk vesznek el. Az ilyen személyt egy idő után érdemes figyelmeztetni, hogy másokat is engednie kellene szóhoz jutni, emellett pedig – ha erre fogékony – különböző nonverbális eszközökkel marginalizálni lehet a csoportban. (Például úgy, hogy a moderátor kerüli vele a közvetlen szemkontaktust, mivel azt általában „zöld lámpaként" érzékeli a megszólalásra.)

2.2.3. Digitális eszközök a csoportokban és az online fókuszcsoport

A fókuszcsoport „analóg" módszerként élte aranykorát, de ez nem jelenti azt, hogy nem érdemes kihasználni a digitális technológia nyújtotta lehetőségeket. Nagyban egyszerűsítheti a moderátor munkáját és meggyorsíthatja az információk feldolgozását, ha valamilyen nagyobb kijelzőt (monitort, projektort) használunk a csoportban. Képek, hangok, videók bemutatása ma már lényegében semmilyen komolyabb előkészületet nem igényel. Sőt a technológiát arra is fel lehet használni, hogy fontos, kvantitatív jellegű információkat gyűjtsünk be a résztvevőktől. Léteznek olyan „szavazógépes" megoldások, amelyekben a résztvevők mindegyike egy saját eszközön (amelyen szavazógombok vagy akár skálajellegű értékek begyűjtésére alkalmas potméter/csúszka található) valós időben adhat visszajelzést valamilyen tartalommal kapcsolatban. Ez lehet egy reklámspot, politikai vagy akár perbeszéd. A résztvevőktől beérkező információkra a moderátor azonnal reagálhat, vitát kezdeményezhet vagy magyarázatot kérhet.

A technológia azonban nem csak a hagyományos, személyes találkozáson alapuló fókuszcsoportokat segítheti. Az internet elterjedésével párhuzamosan indult el a számítógépes, online fókuszcsoportok fejlődése. Ezek közös ismertetőjegye, hogy a résztvevők valamilyen digitális eszközön keresztül kommunikálnak egymással. A kommunikáció az alkalmazott technológiától függően történhet szóban vagy írásban. Az utóbbi esetben a chatszobák és fórumok működési elvéhez hasonló, speciális szoftveren keresztül zajlik a beszélgetés, számos olyan funkcióval, amely biztosítja a moderátor kontrollját és az arra alkalmas (azaz „virtualizálható") projektív technikák alkalmazását.

Míg 5-10 évvel ezelőtt egyértelműen az írásos kommunikációt tekintették a számítógépes fókuszcsoportok alapjának, a kép- és hangrögzítésre alkalmas eszközök fejlődésével és árcsökkenésével, illetve a jó minőségű videostreamhez szükséges sávszélesség

elterjedésével ma már egyáltalán nem lehetetlen olyan fókuszcsoportot szervezni, amelyhez a videós konferenciabeszélgetések mintájára földrajzilag egymástól távol lévő résztvevők csatlakoznak (a számítógépes fókuszcsoportokról bővebben lásd Barbour–Morgan, 2017; Lobe, 2017; Rupert et al., 2017; Síklaki, 2006; Vicsek, 2006).

Akár az írásos, akár a szóbeli kommunikáción alapuló csoportot vesszük alapul, a számítógépes módszer legnagyobb előnye a gyorsaságban és a jóval alacsonyabb költségekben rejlik. Hatékonyságával, tudományos legitimációjával kapcsolatban megoszlanak a vélemények, hiszen éppen a fizikai közelségből fakadó csoportdinamika és metakommunikáció nem működik a virtuális térben, ugyanakkor van néhány olyan jellegzetessége, amely épp az előnyére válhat (ilyen lehet például a jóval nagyobb fokú anonimitás szenzitív témák esetében).

2.3. Elemzés, értékelés

Hasonlóan ahhoz a viszonylagos kutatói szabadsághoz, amelyet mind a fókuszcsoport előkészítése, mind a lebonyolítása kínál, az eredmények értelmezése és elemzése is sokféle formában lehetséges. Minden attól függ, mi a kutatás célja, alap- vagy alkalmazott kutatásról van-e szó, milyen közeg számára készítjük az elemzést, továbbá mennyi idő és erőforrás áll rendelkezésre. Léteznek olyan gyorsan elkészíthető és lényegre törő elemzések, amelyek célja, hogy a lehető legrövidebb idő alatt rendelkezésre álljon egy rövid összefoglalása az elhangzottaknak (ezeket a szakmai zsargon *top line* elemzésnek nevezi). Ilyenkor a legjobb, ha a moderátor vagy a csoportot élőben követő segítő rögtön – amikor még frissek az élmények – elkészíti ezt. Ennek leginkább a kommunikációs és marketingkutatásokban van jelentősége, ahol gyorsan kell döntéseket hozni, vagy szükség van előzetes, azonnali írásos visszajelzésre. Tudományos kutatások esetében általában nem ez a bevett gyakorlat. (De egyáltalán nem haszontalan, ha ezek a személyes benyomásokat rögzítő jegyzetek elkészülnek, hiszen sokat segíthetnek a későbbi elemzés során, amelyre gyakran hetekkel, hónapokkal a csoportok lebonyolítását követően kerül csak sor. Ezek a jegyzetek akkor is nagyon hasznosak lehetnek, ha a moderátor nem vesz részt az elemzésben.) A feldolgozás elsődleges nyersanyaga a beszélgetések átirata. Ez lehet egyszerűsített, kivonatolt formátumú, amely a kutatási téma szempontjából lényegtelen információkat már nem tartalmazza. Általában azonban szó szerinti átirat készül, amelynek szintén két altípusát különböztethetjük meg. Az egyszerűbb megoldás, hogy minden elhangzott információt leírnak, de ezen kívül semmi mást. A bonyolultabb eljárás, ha a leirat a csoportban megfigyelt metakommunikációt is rögzíti, azaz utólag is megismerhető és az elemzés során felhasználható lesz, hogy az adott idézet milyen körülmények között és kinek a szájából hangzott el (például hogy a résztvevők nevettek, a fejüket csóválták vagy éppen bólogattak). Ennek a leginkább aprólékos módja a társalgáselemzésben és a diszkurzív pszichológiában bevett jelrendszer alkalmazása, amely kidolgozott kódokat tartalmaz az érzelmekre, a beszédtónusra, az eltelt időre, sőt akár a lélegzetvételre is. Ennek elkészítése azonban drága és hosszadalmas folyamat, nem utolsósorban pedig megfelelő minőségű nyersanyagra van

hozzá szükség, azaz professzionális hang-, illetve képfelvételre. Nem kockáztatunk túl sokat, ha kijelentjük, hogy általában az egyszerűbb, minimális metakommunikációs pluszinformációkat tartalmazó megoldásokat választják a kutatók. Fontos kérdés még, hogy a leiratban az egyes idézetek köthetők-e konkrét személyekhez, vagy inkább homogén szöveggel dolgozunk, ahol nem tudjuk, melyik idézet kihez tartozik, legfeljebb azt, hogy férfi vagy női résztvevőhöz köthető-e az adott megszólalás. Míg az utóbbi leirat egyszerűen elkészíthető egy jó minőségű hangfelvétel alapján, a megszólalók személye csak kép- és hangfelvétel alapján azonosítható. Még jobb, ha több kamerával, több szögből tudjuk rögzíteni a beszélgetést, mert így még biztosabban azonosíthatók lesznek a megszólalók.

Attól függően, hogy hány csoportbeszélgetés zajlott le a kutatás során, érdemes megfontolni speciális szövegelemző szoftverek használatát. Egy-két csoport esetén még egyszerű szövegszerkesztő programban is kezelhető mennyiségű az információ. Ennél több csoportnál azonban egyre nehezebb átlátni a nyersanyagot, és szükség van valamilyen strukturálásra. A legegyszerűbb megoldás, ha csoportok szerint formázzuk a szöveget (például minden csoport más színű vagy betűtípusú), majd az elemzés tematikus vázának megfelelően rendezzük át a teljes korpuszt és címkézzük fel az elemzés szempontjából releváns megjegyzésekkel az egyes részeket. Az így kialakított struktúrát aztán már közvetlenül használhatjuk az írásos elemzésben. Ezt a munkát professzionális módon speciális kvalitatív adatelemző, ún. QDA *(Qualitative Data Analysis)* szoftverekkel is elvégezhetjük. A fizetős szoftverek közül az Atlas.ti, az Nvivo és a MAXQDA program a legelterjedtebb, de számos más kereskedelmi és ingyenes megoldás is létezik. Mindegyiknek megvannak az előnyei és hátrányai, azonban az alapelv minden esetben azonos: a manuális kódolás mellett lehetőséget biztosítanak bizonyos mértékű automatizálásra. Ezt azt jelenti, hogy kulcsszavak alapján képesek kategorizálni (lényegében „taggelni", azaz kulcsszavakkal ellátni) az adott szövegrészeket, amelyek aztán gyorsan előhívhatók az elemzés során, illetve bizonyos kvantitatív elemzéseket is elvégezhetünk a segítségükkel (például szavak, kifejezések gyakorisága alapján szófelhőket készíthetünk vagy együttes előfordulásokat vizsgálhatunk). Dacára a kvantitatív szövegfeldolgozásban az elmúlt években végbement gyors fejlődésnek – amely megoldások elsősorban nagy méretű szöveges információnál hatékonyak –, a fókuszcsoportok feldolgozása továbbra is kvalitatív, „kézműves" munka maradt. A szövegek elolvasása és az egyes idézetek kézi kódolása nem megspórolható folyamat. És egyelőre nem is nagyon várható, hogy ezen a téren – főként magyar nyelvű szövegek esetében – jelentős változás lesz a közeljövőben.

FÓKUSZCSOPORT-LEIRAT

Részlet egy közéleti aktivitással foglalkozó fókuszcsoportos beszélgetésből

K(érdés): *Hol szoktál közélettel kapcsolatos híreket kommentelni?*

F(elelet): Facebookon.

F: Van egy másik hírportálnak, és annak van egy kommentszekciója. De semmi különös, nincsen bennem komolyabb szabadságharcos hajlam. Valamilyen szinten ez szórakozás nekem, de egy idő után már én sem nagyon szeretem csinálni, mert

úgyis csak az ember feje fájdul bele. Ha az ember eleget beszél birkákkal, ő maga is elkezd bégetni, és ez nem éri meg.

K: *Karcsin kívül valaki szokott még hozzászólni hírekhez?*

F: Hát régebben rendszeresen osztottam meg Facebookon a híreket, igazából csak ennyit csináltam, hogy néhány gondolatot felírtam, hogy idézőjelben, és ennyi. Megbeszéltük egy-két barátommal az adott posztot, helyzetet.

K: *Ez már múlt idő?*

F: Igen, mostanában nem nagyon szoktam, inkább magam mérgelődöm otthon.

Akár hosszabb tudományos publikációkról, akár technikaibb, lényegre törő, policy típusú jelentésekről van szó, az elemzésben helye van a fókuszcsoportokból származó szó szerinti idézeteknek. Ezek szolgáltatják ugyanis az empirikus bizonyítékokat, hasonlóan a kvantitatív kutatásokban használt táblázatokhoz és ábrákhoz. Másrészről pedig ezek teszik „átélhetővé és élvezhetővé" a szöveget az olvasó számára is. Egy jól megválasztott idézet sokat adhat hozzá az elemzés színvonalához. Arra persze vigyázni kell, hogy az idézetek mennyisége észszerű keretek között maradjon: nem túl professzionális megoldás mindenfajta kommentár és elemzés nélkül hosszú idézetekkel terhelni a szöveget.

■ 3. A FÓKUSZCSOPORT AZ EMPIRIKUS JOGI KUTATÁSOKBAN

Mint arról a bevezetőben már szó esett, az empirikus jogi kutatások szintén használnak fókuszcsoportokat, bár az interjús módszerrel összehasonlítva jóval kevésbé elterjedt. A 2012-ben megjelent *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research* című, több mint ezeroldalas módszertani szakkönyv is csupán néhány sort szentel a módszernek, és mindösszesen két konkrét kutatást említ meg (Cane–Kritzer, 2010).[1] Összességében tehát nem állíthatjuk, hogy a jogtudományi empirikus kutatások mentális térképén a fókuszcsoportos módszer központi helyet foglal el. Léteznek azonban természetesen ellenpéldák, amelyek akár ugródeszkaként is szolgálhatnak olyan új kutatások számára, amelyek élni kívánnak a fókuszcsoport nyújtotta lehetőségekkel.

Az egyik legjobb példa Genn és munkatársai nevéhez kötődik, akik két kötetben jelentették meg annak az átfogó kutatásuknak a tapasztalatait, amely Angliában, Walesben és Skóciában vizsgálta az állampolgárok joggal, jogrendszerrel kapcsolatos elméleti és gyakorlati ismereteit. A kutatás célja elsősorban az volt, hogy segítsen az igazságszolgáltatásnak kiszabadulni „elefántcsonttornyából", és a különböző szakmai szereplők számára

[1] 2006-ban az Egyesült Királyságban a *Department for Constitutional Affairs* végzett kutatást a fehér és fekete lakosság, illetve más etnikai kisebbségek által tapasztalt közvetett vagy közvetlen bírósági diszkriminációval kapcsolatban (Genn et al., 2006). A másik megemlített kutatásban a fókuszcsoportok résztvevői skóciai sheriffek voltak, a téma pedig a bíróság döntéshozatali folyamatának komplex vizsgálata, ezért a fókuszcsoport csak egyike volt a többféle alkalmazott módszertannak (Tata et al., 2008).

kínáljon a mindennapi munka, az állampolgárokkal való kommunikáció során használható gyakorlati tudást. Ennek a komplex kutatómunkának az egyik állomását jelentették azok a fókuszcsoportok, amelyekre az előkészítő szakaszban került sor. Tehát nem önmagában alkalmazták a módszert, hanem elsősorban előzetes tájékozódásra; a fókuszcsoportok segítségével a kutatók pontosítani tudták a kérdésfeltevéseket és a kérdőíves kutatás során alkalmazott kérdőív szóhasználatát (Genn–Beinart, 1999; Genn–Paterson, 2001). Genn egy 2009-ben interjúkötetben részletesen beszámol a kutatás módszertani megfontolásairól, ezen belül pedig a munka során a fókuszcsoportokkal kapcsolatos konkrét tapasztalataikról (Halliday–Schmidt, 2009, 227–239). Hasonló kutatást tervezők számára mindenképpen érdekes és hasznos olvasmány.

Nem kifejezetten jogtudományi fókuszú kutatásról van szó, de komplexitásában az előzőekben bemutatott brit példához hasonló a 2005 júniusában lebonyolított, Magyar Agora elnevezésű első magyar deliberatív közvéleménykutatás, amely a romák és nem romák viszonyát vizsgálta (Örkény–Székelyi, 2007). Ennek során számos kiscsoportos beszélgetésre került sor a legkülönbözőbb társadalmi csoportok részvételével, ahol a témából fakadóan az előítéletek és a diszkrimináció számos jogi vonatkozása is szóba került.

A fókuszcsoportos módszer kiválóan alkalmazható a jogszociológiai kutatásokban is, amelynek számos olyan részterülete van, ahol gazdag magyarországi kutatási hagyomány áll rendelkezésre (bár azok csak elvétve alkalmaztak fókuszcsoportokat). Ilyen témák többek között a jogászi hivatás, az ügyvédek mint csoport saját magáról, illetve a társadalomról kialakított percepcióinak vizsgálata, vagy ennek „kifordítása", a joggal kapcsolatos hivatások presztízsének tanulmányozása; a jogtudatossággal kapcsolatos kutatások, valamint a jogrendszer különböző szintjein és intézményeiben dolgozó szakemberek politikai beállítottságára, attitűdjeire fókuszáló kutatások (Csepeli–Örkény, 1990; Fleck et al., 2012; Fónai, 2014; H. Szilágyi – Badó, 2017; Utasi, 2016).

Empirikus jogi kutatásokat azonban korántsem csak az akadémiai szférában érdemes keresnünk. Vélhetően az összes elvégzett kutatás jó része olyan célzott, alkalmazott, nem tudományos kutatás, amely a peres eljárásokhoz kapcsolódó stratégiai háttérmunka megalapozását szolgálja. A jogrendszer sajátosságai miatt elsősorban az Egyesült Államokban alakult ki a piaca annak a szolgáltatásnak, amely fókuszcsoportok segítségével próbálja modellezni az esküdtszék tagjainak gondolkodását, továbbá segítséget ad a megfelelő bíróság kiválasztásához, a perstratégia erős és gyenge pontjainak azonosításához, az eljárás során alkalmazandó helyes nyelvhasználathoz, vagy éppen a perbeszéd során használható „erős állítások", hatékony kommunikációs fordulatok megalkotásához, tökéletesítéséhez. Az ilyen kutatások fókuszálhatnak az ügy bizonyos részeivel kapcsolatos kérdésekre, de külön irányzatot képviselnek a bírósági tárgyalások komplex szimulációi *(trial simulation)*. Ez utóbbi esetében az esküdtszék potenciális tagjaihoz nagyon hasonló társadalmi csoportokból verbuvált résztvevők viselkedésének, gondolkodásának a megfigyelése a cél egy imitált, de a valóságoshoz a lehető legjobban hasonlító tárgyalási szituációban (Finch–Munro, 2008).

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Barbour, Rosaline (2017): *Doing Focus Groups.* Thousand Oaks, Sage (2. kiadás).
Fern, Edward F. (2001): *Advanced Focus Group Research.* Thousand Oaks, Sage.
Hennink, Monique M. (2014): *Focus Group Discussions.* Oxford, Oxford University Press.
Krueger, Richard A. – Casey, Mary Anne (2014): *Focus Groups. A Practical Guide for Applied Research.* Thousand Oaks, Sage (5. kiadás).
Síklaki István (2006): *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere.* Budapest, Kossuth.
Vicsek Lilla (2006): *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás.* Budapest, Osiris.

GYŐRY CSABA

JOGI ETNOGRÁFIA

■ BEVEZETÉS

A fejezetet a jogi etnográfiába nyújt bevezetőt. Az etnográfia természetéből adódóan nagy teret szentel elméleti-ismeretelméleti kérdéseknek. Ezt követően az etnográfia mint módszer és módszertan fejlődését tekinti át, majd az etnográfiai kutatás gyakorlati problémáival foglalkozik. A fejezet a kutatási eredmények elbeszélésének lehetséges módjai megvitatásával zárul.

■ 1. BEVEZETÉS

Hogyan érthetjük meg, hogy mi alakítja a párkapcsolati erőszakkal összefüggő rendőrségi eljárásokat? Jogászként az első gondolatunk az lesz, hogy a jogszabályok. Ez nyilván igaz. Azt, hogy a rendőrség mit tesz és hogyan, alakítják a rendőrségre és annak eljárására vonatkozó jogszabályok. A nyomozás szabályait a büntetőeljárás-jogi kódex szabályozza. Ezenfelül létezik számos szervezeti norma a rendőrségen belül is, amely szintén alakítja a mindennapi rendőrségi gyakorlatot. Ilyenek például azok az általános normák, amelyek azt írják elő, hogy a vizsgálónak mit és hogyan kell rögzítenie a rendőrség ügyviteli rendszerében (Magyarországon a Robotzsaruban), vagy azok, amelyek a párkapcsolati erőszak miatti ügyekben alkalmazandó eljárási protokollt rögzítik. Ez a kör egyszerű jogszabályelemzéssel is megvizsgálható, és a sok szakdolgozat, tudományos cikk és doktori disszertáció nem is lép túl ezen a módszeren.

Mindezek azonban csak formális szabályok, amelyek nem feltétlenül mutatják meg a párkapcsolati erőszakkal összefüggő tényleges rendőrségi gyakorlatot. A jogszociológia mint tudomány (egyik) forrása épp abban a felismerésben rejlik, hogy az írott pozitív jog *(law in the books)* és a ténylegesen érvényesülő jog *(law in action)* nem azonos (Pound, 1910). A ténylegesen érvényesülő jog megismeréséhez viszont már empirikus kutatás szükséges. Ez lehet kvalitatív vagy kvantitatív is. Készíthetünk félig strukturált interjúkat rendőrökkel, ügyvédekkel és áldozatokkal vagy végezhetünk survey felmérést. Mindkét

módszer alkalmas arra, hogy mind a konkrét szervezeti gyakorlatokra, mind az általánosabb, a jogfelfogásra, a párkapcsolati erőszakra vonatkozó attitűdökre rákérdezzünk. A félig strukturált interjú például alkalmas arra, hogy olyan problémáknak járjon utána a kutató, amelyekkel előzetesen nem számolt, és amelyekre csak valamelyik interjúalany elbeszéléséből derült fény. Egy surveynél ez nem lehetséges: bármennyire fontos is, amivel kapcsolatban nem került fel kérdés a kérdőívre, az nem lesz része a kutatás eredményeinek. A survey ezzel szemben alkalmas arra, hogy az interjúalany a kutató talán zavaró jelenléte nélkül, az anonimitása mögé bújva őszintébb lehessen.

A párkapcsolati erőszak érzékeny kérdés. Főleg az eljáró rendőröknél, ügyészeknél, bíróknál lehet számítani arra, hogy ha személyes elgondolásaik eltérők is, tisztában vannak azokkal a társadalmi vagy a kutató általi elvárásokkal, hogy milyen véleményt illik hangoztatniuk: nem azért mondanak valamit, mert ténylegesen úgy éreznek, hanem azért, mert azt gondolják, hogy azt várják el tőlük. Az is lehetséges azonban, hogy az interjúalanyok maguk sem igazán reflektálnak arra, hogy a véleményüket, attitűdjüket, érvelésüket, mindennapi gyakorlatukat mi alakítja. Pedig ezek a formatív elemek sokfélék lehetnek: személyes élmények, tapasztalatok, meggyőződések, politikai-ideológiai álláspont, a munkahelyen tanult viselkedési minták, gondolkodásmódok, érvelésminták, a szervezetre ható ösztönzők, az ezekkel kapcsolatos szervezeti stratégiák, illetve ezek megjelenése a szervezet mindennapi működésében,[1] továbbá egyéni karrierstratégiák és még sok minden más.

Az egyéni, szervezeti és nagycsoportos attitűdöket, gondolkodásmintákat és cselekvéseket alakító sokféle hatás bonyolult interakciója csak úgy érthető meg, ha a kutató első kézből szerez tapasztalatot ezekről: részt vesz a közösség (ebben az esetben a nyomozó hatóság) mindennapi életében, megfigyeli a nyomozókat azok mindennapi munkája során, folyamatosan kommunikálva velük. Ez csak jóval több időt igénylő, az interjúnál sokkal kiterjedtebb és sokrétűbb kutatás során tehető meg. Az ilyesféle mélyfúrást lehetővé tevő módszer az etnográfia.

Az etnográfia azonban nem csupán módszer, hanem a társadalomtudományos megismerés egy sajátos módja is, és e kettő nem igazán választható el egymástól. Az etnográfiát ez a fejezet is e kettősségében fogja bemutatni. Ezért némileg kilóg a módszereket ismertető többi fejezet sorából, hiszen a gyakorlati kérdések megvitatása mellett elméleti dilemmákkal is foglalkozik.

A fejezet három alfejezetből áll. Az első azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi is tulajdonképpen az etnográfia, és fejlődésének fordulópontjaira is kitér röviden. Ez azért fontos, mert a kortárs etnográfia helyzete és gyakorlati dilemmái az elméleti előzmények nélkül nem érthetők meg. A második alfejezet az etnográfiai kutatás mikéntjével és me-

[1] Így például az, hogy az ügyészség mennyire „biztosra megy" és mennyire hajlandó a jó váderedményességi mutatót kockáztatni olyan esetekben, amikor meg van győződve az elkövető bűnösségéről, de a bizonyítékok nem feltétlenül erősek. A párkapcsolati erőszaknál vagy a szexuális önrendelkezés elleni bűncselekményeknél, ahol sokszor az elkövető szava áll szemben az áldozatéval, az ilyesféle szervezeti stratégiának nagy a jelentősége.

netével foglalkozik. A harmadik rész az etnográfiai kutatás során leggyakrabban felmerülő problémákat és dilemmákat tárgyalja. Mindhárom fejezet részletesen kitér majd a jogból mint vizsgálati tárgyból eredő sajátosságokra.

■ 2. MI AZ ETNOGRÁFIA?

2.1. Az etnográfia kettős természete

Ahogy az a fenti bevezetőből is kiderült, az etnográfia tárgyát egy csoport tudatos és rejtett mindennapi gyakorlatai, normarendszerei, cselekvésmintái és jelentéstulajdonításai képezik. A csoport maga sokféle lehet: az etnográfiai kutatás szempontjából csoportnak számíthat egy adott hivatást űzők köre éppúgy, mint egy falu közössége, egy meghatározott cég, telephely vagy hivatal dolgozói, de akár egy Facebook-csoport is. Mivel ezek a cselekvésminták vagy jelentéstulajdonítások nem feltétlenül nyilvánvalók a csoport tagjai számára sem, az etnográfia ideális esetben mindig hosszabb és mélyebb reflexiót követel meg a kutatótól.

Mindezzel együtt azt, hogy mi is az etnográfia, nem egyszerű pontosan meghatározni, mivel az többféle értelemben is használatos, attól függően, hogy a fenti leírásban milyen értelmet olvasunk bele a reflexió kifejezésbe.

2.1.1. Az etnográfia mint megismerési mód

Az etnográfia klasszikus megközelítésben a szociálantropológia mint társadalomtudomány által alkalmazott sajátos, a társadalmi gyakorlatok megragadására és elbeszélésére használt megismerési mód. Ebben a felfogásban tehát az etnográfia nem egyszerűen módszer, hanem a tudományos megismerés egy önálló formája, sajátos episztemológiai megközelítés, amelynek a tárgyai a mindennapi cselekvésben és interakcióban, szavakban, dolgokban tetten érhető jelentéstulajdonítások. E sajátos megismeréshez alkalmazott módszer a résztvevő megfigyelés, de emellett (sőt akár helyette) bármi más is lehet, ami a megértést szolgálja, a levéltári kutatástól kezdve a dokumentumelemzésen át a fénykép- és filmkészítésig bármi. Azt azonban, hogy mások miként adnak értelmet a körülöttük lévő világnak, nem lehet objektív valóságként leírni, mert amit leírunk, az szükségképpen csak az értelmezések értelmezése lesz, a kutató jelentéstulajdonítása mások jelentéstulajdonításainak (Geertz, 1994, 176). Ezért az így felfogott etnográfiában a leírás és az értelmezés elválaszthatatlanul összefonódik. Mindennek két fontos módszertani-ismeretelméleti következménye van. Az egyik az az, hogy az etnográfiai kutatás sosem lesz képes megfelelni a „hagyományos" empirikus kutatással szemben támasztott követelményeknek, hiszen nem lesz reprodukálható, ismétléssel mások által kontrollálható. A másik pedig az, hogy a kutató személye szükségképpen része nemcsak a leírásnak/értelmezésnek, hanem az elbeszélésnek is. Az etnográfia eb-

ben az értelemben egy sajátos elbeszélésmód is, amelyben a kutató nem elrejteni kívánja a saját személyét és szubjektivitását, hanem folyamatosan vizsgálva a történet részévé teszi azt.

2.1.2. Az etnográfia mint módszer

A másik lehetséges megközelítés az, hogy az etnográfiát egyszerűen az empirikus adatgyűjtés egyik formájának, vagyis társadalomtudományi kutatási módszernek fogjuk fel. Az etnográfia tehát a tudományos megismerés egyik *eszköze*, amely a társadalomtudományok bármelyik területén alkalmazható, a szociológiától kezdve a néprajzon át a politika- vagy jogtudományig. Az etnográfia mint módszer a kvalitatív kutatás egyik formája, amelynek központi (de nem kizárólagos) technikája a résztvevő megfigyelés. A módszerként felfogott etnográfia lényege tehát az, hogy a csoport tagjai mindennapi interakcióiban való részvétel, az interakciók hosszabb időn keresztül való megfigyelése, valamint a csoport tagjaival való személyes (és sok esetben ismételt) interjúk által más társadalomtudományi módszerekhez képest jóval gazdagabb empirikus anyagot gyűjtünk a társadalmi valóságról. A rejtett cselekvésminták és jelentéstulajdonítások csak egy ilyen anyag segítségével tárhatók fel. Így például egy olyan érzékeny téma esetén, mint a párkapcsolati erőszak, elképzelhető, hogy az interjúszituációban egy rendőr egyszerűen „felmondja a leckét", és a vélt vagy valós társadalmi elvárásokhoz igazítja mondanivalóját. A helyzet jellegéből eredően a kutatónak ez nem is biztos, hogy feltűnik, vagy ha fel is tűnik, az interjú műfaja akkor sem alkalmas arra, az interjúalany által elrejteni szándékozott gondolkodási mintákat és gyakorlatokat felszínre hozza. Minél hosszabb ideig vesz részt a kutató a csoport mindennapi interakcióiban, annál világosabbá válnak számára a tényleges gyakorlatok és a mindennapi interakciókban hangoztatott attitűdök, és annál nehezebb lesz felé a látszatot fenntartani. Így ráadásul az is megérthetővé válik, hogy miért gondolják az interjúalanyok azt, hogy mást kell mutatniuk, hogyan definiálják az elvártat, a mindennapi döntéseikben miként kezelik a saját meggyőződésük diktálta és az elvárt cselekvés közötti különbséget.

Az etnográfia e két felfogása a gyakorlatban persze sokszor nehezen választható el egymástól, több okból is. Az egyik az, hogy – ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk – ma már az antropológián belül sem csupán a hosszú időtartamú, akár évekig tartó, személyes interakcióra épülő résztvevő megfigyelést értik etnográfián. Elsődlegesen azért, mert az antropológia vizsgálódási tárgya átalakult, és ma már olyan témák is az antropológiai kutatás legitim témáinak tekinthetők, mint a zárt elitek, például politikai döntéshozók (ahol a résztvevő megfigyelés nem mindig lehetséges), vagy online közösségek (ahol, ha van is személyes interakció, az virtuális). A felfogások elkülönítési nehézségeinek másik oka az, hogy a kutató szubjektivitására, illetve az arra való reflexió, hogy a jelenléte mennyire változtatja meg a kutatott interakciók dinamikáját, mára általánosan fontos módszertani követelmény az etnográfiát alkalmazó társadalomtudományi kutatásokban. Ennek a magyarázata pedig abban keresendő, hogy az antropológia fejlődése során folyamatos volt

az etnográfiával kapcsolatos elméleti-módszertani reflexió, amelynek eredményeképpen az etnográfia történetében több episztemológiai válság és paradigmaváltás is bekövetkezett. Az etnográfiai megközelítést alkalmazó társadalomtudományok pedig reflektáltak ezekre a módszertani vitákra. Ezeket a vitákat és paradigmaváltásokat a kortárs etnográfia elméleti és gyakorlati dilemmáinak jobb megértése érdekében érdemes nagyon vázlatosan áttekinteni.

2.2. Az etnográfia fordulópontjai

Az etnográfia szó kezdetben, ahogy az a nevéből is következik ('népleírás', 'néprajz'), tipikusan egy gyarmattartó nagyhatalom gyarmatán élő nép vagy etnikai csoport kultúrájának és társadalomszerveződésének a totalitásra törekvő leírását jelentette: külön fejezet szólt a kultúráról, a vallásról, a politikai szerveződésről és így tovább. Az ilyen leírások a teljes objektivitás igényével léptek fel, a gyarmattartók szemszögéből íródtak, és e „primitív", „vademberi" társadalmakat, legyen szó a kultúráról vagy a jogrendszerről, a saját nyugati társadalmaikhoz mérték. Ráadásul az ilyesféle leírások sokszor utazók vagy gyarmati bürokraták tollából származtak, csupán a nyers tényeket szándékoztak rögzíteni, és csak egyfajta nyersanyagként szolgáltak az otthonukból ki nem mozduló „igazi" antropológusok elemzéseihez és elméletgyártásához.

A modern etnográfia születését az ezzel a gyakorlattal szakító Bronisław Malinowski és Alfred Radcliffe-Brown nevéhez köthetjük. Ők ugyanis ahelyett, hogy mások jegyzeteire támaszkodtak volna, hosszú időt töltöttek az általuk leírt közösségekben, részt véve azok mindennapi életében.[2] Malinowksi volt az, aki először fogalmazta meg a modern etnográfia módszertani követelményeit: egy fizikailag behatárolt térben élő koherens közösség hosszú időn át tartó tanulmányozása résztvevő megfigyelés útján. Malinowksi és Ratcliffe-Brown célja nem az volt, hogy a vizsgált társadalmakat a saját fejlett társadalmuk mércéivel mérjék (bár rendszeresen „vadembereket" említő szövegeik mai szemmel sokszor egyenesen rasszistának tűnnek), hanem az, hogy azokat önnön logikájuk szerint, a helyiek perspektívájából értsék meg és írják le. Mindezt az általuk kidolgozott elméleti megközelítés, a funkcionalizmus tette lehetővé.[3] Ez az antropológiában fontos episztemológiai fordulatot hozó perspektíva az adott közösségben betöltött funkciójuk és nem formális jegyeik alapján különböztette meg a társadalmi intézményeket – így például Malinowski a közösségi normákat rögzítő és kikényszerítő, konfliktusmegoldó funkciót betöltő normákat tekintette jognak, és nem próbálta azokat begyömöszölni a nyugati társadalmak jogi kategóriáiba (büntető-polgári, anyagi-eljárási stb.). A funkcionalista megközelítés számtalan, jelentős részben még mindig a gyarmati vagy volt gyarmati tár-

[2] Malinowksi a Csendes-óceáni Trobriand-szigeteken, Radcliffe-Brown pedig az Andamán-szigeteken és Ausztráliában.

[3] Ez egy leegyszerűsítő leírás, ugyanis Radcliffe-Brown és Malinowski funkcionalizmusa között jelentős különbségek voltak.

sadalmakra koncentráló etnográfiai kutatásnak adta az elméleti keretét, egészen az 1950–60-as évekig.

Az etnográfia történetének következő jelentős fordulata az amerikai Clifford Geertz nevével fémjelzett interpretatív antropológia megjelenéséhez köthető. Míg a 20. század első felének funkcionalista antropológiája nem adta fel a tudományos objektivitás igényét, Geertz tagadta, hogy a társadalmi valóság objektív leírása lehetséges volna. Weber nyomán azt tartotta, hogy az „ember a jelentések maga szőtte hálójában függő állat" (Geertz, 1994, 19). Ez a háló maga a kultúra. Az etnográfia feladata pedig abban áll, hogy ezeket a mindennapi cselekvésben és beszédaktusokban megnyilvánuló, dinamikusan változó jelentéstulajdonításokat felfejtse. Ezek azonban mindig esetlegesek, szituáció- és kontextusfüggők. Geertz példájával élve: a kacsintás a kontextustól függően számtalan jelentéssel bírhat az adott szituációban részt vevők számára is – lehet akaratlan mozdulat, de lehet két ember közötti összekacsintás is, vagy a beszélő jelzése a hallgatóság felé arról, hogy ironikusan értendő, amit mond (Geertz, 1994). Az etnográfiai leírás ezért sosem tarthat igényt az objektív valóság leírásának címkéjére, hanem az szükségképpen megmarad hermeneutikus folyamatnak, ahol a kutató sem „leír", hanem maga is csupán jelentéseket tulajdonít mások jelentéstulajdonításainak. Az etnográfia ezért Geertz szerint nem „törvénykereső", hanem „értelmező" tudomány: nem minden helyzetben érvényes kvázi természettudományos törvényeket vagy oksági viszonyokat tár fel, hanem kontextusfüggő jelentéseket. Azt a módszertant, amely ebből a megközelítésből következik, Geertz *sűrű leírásnak* nevezte. A sűrű leírás mikroszkopikus: nem a nagy makrostruktúrák leírására koncentrál, hanem a mindennapi cselekvésben, interakciókban feltárt jelentések hálójára. Az etnográfia ezért nem módszer, hanem a társadalomtudományi megismerés egy teljesen különálló módja, ami egy másfajta megértést tesz lehetővé. A párkapcsolati erőszak példájára visszatérve: ha a kutató az áldozatok rendőri kihallgatásain vesz részt, és ennek a szituációnak a sűrű leírását adja, akkor az elmondott történetekből, a történtekről való interakció módjából, a rendőr és az áldozat nyelvhasználatából, hanghordozásából, beszédmódjából, testbeszédéből, a kihallgatószoba berendezéséből és sok minden más apró jelből feltárulhat a párkapcsolati erőszak rendőrségi kezelésének egy olyan átfogó képe, amelyből a tágabb strukturális kontextus (illetve annak egy lehetséges értelmezése) is kibontható. Geertz hatása két vonatkozásban volt jelentős az etnográfiai kutatásra. Egyrészt az etnográfia már nem lép fel azzal az igénnyel, hogy nagy társadalmi intézményeket a maguk objektív valóságában bemutasson. Másrészt Geertz óta az is elfogadott, hogy a kutató személye szükségképpen része a jelenségek megragadásának és elbeszélésének is, és a kutatói szubjektivitásra folyamatosan reflektálni kell az adatrögzítés, az elemzés és az elbeszélés során is.

Az etnográfia harmadik nagyobb episztemológiai válsága az 1970–80-as évekhez köthető. Ekkoriban több nagy hatású publikáció is problematizálni kezdte a kutató és a kutatott közösség viszonyát, illetve azt, hogy a kutató részvétele mennyire változtatja meg a megfigyelt interakciók dinamikáját (Clifford, 1988; Clifford–Marcus, 1985). Az elméleti kritika arra irányult, hogy a Geertz-féle sűrű leírás módszere azáltal, hogy csak a kutató értelmező aktusait problematizálja, figyelmen kívül hagyja a kutató és a kutatott közösség kapcsolatában benne rejlő strukturális viszonyokat, egyenlőtlenségeket. Ez a hagyományos, nem európai népekre koncentráló etnográfiákban a legnyilvánvalóbb, ahol gyakorlatilag a volt gyarmattartó képviselői tanulmányozzák a volt gyarmatokon élők közösségeit. Ráadásul nemcsak a viszonyt magát lehet problematizálni, hanem a szerzőség kérdését is, ami szükségképpen hatalmi pozíció: a kutató ugyanis, mindannak ellenére, hogy a közösségben él, megtanulja annak nyelvét és részt vesz mindennapi életében, mégis – ugyanúgy, mint Malinowski vagy Radcliffe-Brown – azért teszi ezt, hogy az adott csoport mindennapjainak egy autoritatív elbeszélését nyújtsa a globális észak akadémiai diskurzusa számára. A gyakorlati kritika pedig arra irányult, hogy az értelmezésre koncentráló sűrű leírás figyelmen kívül hagyja azt, hogy a kutató sosem simán „légy a falon"; a jelenléte szükségképpen megváltoztatja a kutatott interakciókat is. Malinowski példájával élve: a kutató ténylegesen beköltözik évekre a közösségbe és részt vesz annak mindennapi életében, de mennyire változtatja meg ezeket az interakciókat az, hogy a helyi közösség tagjainak a szemében egy fehér gyarmattartó él közöttük és mániákusan jegyzeteli mindennapi életüket? (lásd az *1. képet*). Persze ez nemcsak a volt gyarmatokon élő csoportok és a gyarmattartók kapcsolatában van így, hanem egyéb strukturális egyenlőtlenségek is befolyásolhatják ezt a viszonyt. A párkapcsolati erőszak példájára visszatérve: akár a résztvevő megfigyeléssel tanulmányozott interakcióra, akár az interjúszituációban adott válaszokra hatással lehet az, hogy a kutató egy nagy hírű jogi egyetem oktatója vagy joghallgató, vagy hogy nő vagy éppen férfi. Ezeknek a kritikáknak a hatása kettős a kortárs etnográfiára. Egyrészt gazdag elvi-módszertani vitákhoz vezettek arról, hogy miként lehet reagálnia a kutató és a

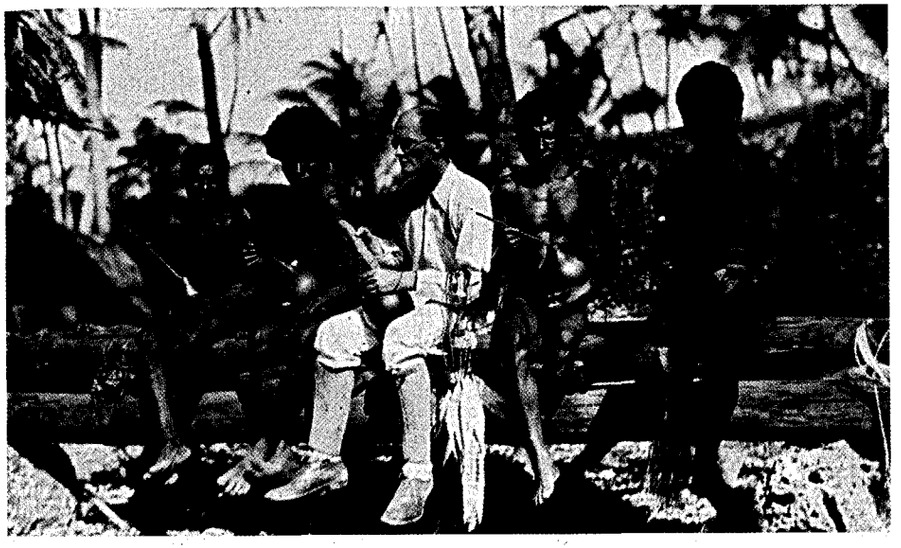

1. KÉP ■ Malinowksi a Trobriand-szigetek őslakosai között
Forrás: Wikimedia Commons

kutatott egyének vagy csoportok közötti hatalmi viszonyokra az etnográfiának. Másrészt rámutattak annak a fontosságára, hogy a kutató reflektáljon arra, hogy a kutatott interakciókra milyen befolyással van a kutatás maga, illetve a kutató jelenléte.

2.3. A jog etnográfiai kutatása

A jog a kezdetek óta fontos témája az etnográfiai kutatásoknak. A klasszikus írások közül kettőt érdemes kiemelni azért, mert máig meghatározzák azt a két alapvető filozófiai hozzáállást, amelyen keresztül a jog az etnográfus számára megközelíthető. Az egyik perspektíva a jog érvényesülésére, a tényleges jogkövetésre koncentrál, és arra kérdez rá, hogy miért követjük a jogot. A másik épp ellenkezőleg: a jogsértésre vagy a jogvitára figyel, és azt kérdezi, hogy a jog hogyan reagál a közösségi normák megsértésére és a közösség tagjai közötti konfliktusokra. Az első megközelítés legelső, klasszikus alkalmazása Malinowski egyik fő művében, a *Bűn és büntetés a primitíveknél* című 1926-os tanulmányában található (Malinowski, 1972). Itt arra jutott, hogy a Trobriand-szigeteki társadalom joga a mindennapi interakciókba beágyazottan működött, és elsősorban magatartás-szabályozó és nem tiltó normákat tartalmazott. Mivel nem voltak formális, a jogot kikényszerítő intézmények, a mindennapi cselekvésbe beágyazott jog egyúttal rugalmas is tudott maradni. Malinowski tehát a mindennapi gyakorlatból következtetett a jogi normák tartalmára, a jogkövetést tételezve a joghoz való alapvető társadalmi hozzáállásnak.

A jogász Karl Llewellyn és az antropológus Adamson Hoebel szintén klasszikus könyve Malinowskiétól gyökeresen eltérő megközelítést alkalmaz, amelyet ők *„trouble case method"*-nek, vagyis kb. „jogsértésalapú megközelítésnek" neveztek el (Llewellyn–Hoebel, 1941). Ők a jelentős társadalmi normák megsértésére koncentrálnak, és úgy tartották, hogy az anyagi és eljárási jog tartalmát a közösségi normák megsértésére adott közösségi reakciókból lehet megérteni. A 20. század első felének jogi antropológiai kutatásaiban elsősorban ez utóbbi megközelítés volt az uralkodó, és a jogsértésre és jogvitákra koncentráló kutatás máig elterjedt megközelítésnek számít, elsősorban a „nem nyugati" társadalmak jogának, illetve a nyugati társadalmakon belüli etnikai kisebbségek jogának a vizsgálatában.

Az 1960–70-es években három egyidejű, egymással összefüggő elmozdulás is történt a jog etnográfiai kutatásában, elsősorban annak a termékeny intellektuális párbeszédnek köszönhetően, amely a jogi antropológia és az amerikai jogszociológia akkoriban kibontakozó, *law and society* névvel illetett irányzata között végbement. (Ez utóbbiról bővebben lásd *A jog szociológiai kutatása* című fejezetet).

Az egyik az etnográfia mint módszer elterjedése volt a jogszociológiai kutatásokban. Ennek az volt az oka, hogy a *law and society* irányzat képviselői számára az etnográfia mint módszer különösen is alkalmasnak tűnt a ténylegesen érvényesülő jog *(law in action)* mint a formális jog *(law in the books)* ellentétpárjának az empirikus kutatásában, így az gyakorta alkalmazott módszerré vált. Így például Lynn Mather klasszikus munkájában a Los Angeles-i felsőbíróságon végzett etnográfiai terepmunka segítségével tárja fel az

ügyvédek, ügyészek és bírók formális és informális kommunikációjának azt a bonyolult koreográfiáját, amelynek eredményeképpen a büntetőeljárások túlnyomó részében tárgyalás helyett vádalkura kerül sor (Mather, 1979).

A másik fejlemény az volt, hogy a jogi antropológusok figyelme egyre inkább a saját társadalmaik felé fordult: annak ellenére, hogy a távoli, egzotikus vidékeken végzett terepmunka még sokáig afféle beavatási rítusnak számított az antropológiában, egyre több kutató „maradt otthon", hogy saját közösségében vizsgálja a jogi mechanizmusokat.

Jelentős részben az interpretatív antropológia klasszikus antropológiával kapcsolatos kritikájából tanulva a jogi antropológiának ez az új hulláma már nem azzal az igénnyel lépett fel, hogy totalitásra törekvően leírja a jogot mint társadalmi intézményt. Az érdeklődés a *jogtudat* felé fordult: afelé, hogy egy-egy közösség számára a jog milyen jelentéseket hordoz. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a kutatói figyelem középpontjába az került, hogy a közösség tagjai *hogyan és mire* használják a jogot. Így például Sally Engle Merry nagy hatású munkájában egy Massachusetts állambeli kisváros helyi bíróságán zajló olyan apró-cseprő ügyek, mint a kisebb polgári igények, szomszédok közötti konfliktusok etnográfiai vizsgálatára alapozva elemezte a bírósághoz fordulók motivációit és jogtudatát (Merry, 1990).

A harmadik fejlemény pedig az volt, hogy mind a jogszociológia, mind a jogi antropológia egyre nagyobb figyelmet szentelt annak a kérdésnek, hogy a jog mellett milyen egyéb alternatív, a közösségi normákat rögzítő és kikényszerítő normarendszerek működnek, valamint annak, hogy az ilyen nem jogi normák miként befolyásolják a formális jog működését. Ez utóbbi témának azért is nőtt meg a jelentősége, mert az e területen zajló kezdeti kutatások egyértelműen megmutatták, hogy nem csak a „primitív társadalmakban" működnek kvázi jogként érvényesülő, de formális jogi érvényességgel nem bíró konfliktusfeloldó és szabályozó mechanizmusok. Az egyik első ilyen, ma már klasszikusnak számító etnográfia Carol Greenhouse munkája volt, amelyben egy vidéki, Georgia állambeli kisváros konfliktusmegoldó mechanizmusait kutatta, és arra jutott, hogy a helyi baptista egyházközösség sokkal fontosabb szerepet játszik az akár büntetőjogi relevanciával is bíró konfliktusokban, mint a formális jog érvényesítésével megbízott intézmények (Greenhouse, 1986). Loss Sándor a roma közösség jogát kutatta hasonló megközelítésben, bár eltérő elméleti kerettel (Loss, 2008; Loss–Lőrincz, 2010). Loss munkája az egyetlen olyan már publikált, jogi témájú eredeti empirikus kutatás Magyarországon, amely megfelel a kortárs etnográfia módszertani követelményeinek. A magyar jogtudomány nagy tragédiája, hogy a munka, bár jó eséllyel nemzetközi jelentőségűvé is válhatott volna, a szerző tragikusan korai halála miatt félbemaradt.

Ha a konkrét kutatások elméleti kerete a társadalomelmélet fejlődését tükrözve változott is (erről bővebben lásd *A jog szociológiai kutatása* című fejezetet), a jogi pluralizmus és a jogtudat kutatása máig mainstreamnek számít a jog etnográfiai kutatásában. A jogi etnográfia a 20. század végén és a 21. században azonban több új témával is gazdagodott, amelyek módszerbeli újításokat is megköveteltek.

Az egyik ilyen új iránya lett a jog etnográfiájának a jogi elitre koncentráló kutatás. Még az 1970-es években fogalmazta meg Laura Nader jogantropológus azt a kritikát az

akkori antropológiával szemben, hogy azáltal, hogy távoli népekre és helyi kisközösségekre koncentrál, figyelmen kívül hagyja azoknak az elitcsoportoknak a tevékenységét, amelyek azokat a politikai, társadalmi és gazdasági struktúrákat formálják, amelyek megszabják a mindennapi életünk kereteit (Nader, 1972). A „felfelé figyelő antropológia" *(„studying up")* imperatívusza a jog etnográfiai vizsgálatára is termékenyítően hatott. Így például Doreen McBarnet brit jogszociológus több nagy hatású elemzésben tárta fel azokat az általa *creative compliance*-nek nevezett gyakorlatokat, amelyeknek a segítségével a nagy pénzügyi intézményeket képviselő elit ügyvédi irodák például a nemzetközi adójog területén a jogellenesség és a jogszerűség közötti szürke zónában tartják az ügyfeleiket (McBarnet, 2004).

Szintén új területnek számítanak azok az etnográfiai kutatások, amelyek a jogalkalmazó szervezetekre és nem az egyéni jogalkalmazókra helyezik hangsúlyt, azt kutatva, hogy a szervezeti kényszerek és logikák milyen hatással vannak a jog érvényesülésére. Így például az amerikai szociológus, Peter K. Manning több etnográfiai munkában is elemezte azt, hogy a rendőrségre ható bürokratikus kényszerek milyen (sokszor kontraproduktív) hatással vannak az „utcai szintű" rendőri munkára (Manning, 1977, 1993).

Szintén új irány a globális normarendszerek kialakulásának és érvényesülésének etnográfiai módszerekkel történő kutatása. Ennek alapja az a felismerés volt, hogy a helyi (kisközösségi, nemzeti, regionális stb.) jogi normaképződési folyamatok és jogérvényesítési mechanizmusok immáron nem választhatók el bizonyos globális (jogi vagy formális jogi érvényességgel nem bíró kvázi jogi) szabályoktól, legyen szó akár az emberi jogokról, a pénzügyi vagy adójogi szabályozásról vagy az üzleti környezettel, jogállamisággal és sok minden mással kapcsolatos különféle benchmarkokról, mutatókról és egyéb *soft law* mechanizmusokról. Így például Bryant Garth amerikai jogászprofesszor és Yves Dezalay francia antropológus paradigmatikus könyve a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara (*International Chamber of Commerce*, ICC) keretein belül működő arbitrációs mechanizmust vizsgálja (Dezalay–Garth, 1996). Azt a folyamatot írták le, hogy egy rendkívül szűk, kifelé zárt globális jogi elit hogyan hoz létre egy globális, az állami jogoktól független, szuverén államok által nem befolyásolható jogszolgáltató mechanizmust a globális kapitalizmus strukturális kényszerei, az állami, az egyéni és a vállalati érdekek hálójában.

Végül a legradikálisabb szakítást a jogi etnográfiai kutatás mainstreamjével azok az írások jelentették, amelyek magát a *jogi tudást* teszik meg a kutatás tárgyává. Ez az irány azért volt radikálisan új, mert tagadta a formális *(law in the books)* és a ténylegesen érvényesülő jog *(law in action)* dichotómiáját. A kortárs tudományszociológiai irányzatok, elsősorban a *Science and Technology Studies* (STS) premisszáira építve (erről bővebben lásd alább) például Bruno Latour francia antropológus a francia legfelső közigazgatási bírói fórumban, az Államtanácsban végzett etnográfiai kutatása azt mutatja be, hogy a jogi fogalomrendszer, a dogmatikai struktúra és a nyelv hogyan konstruálja meg a jog számára a valóságot és bírói döntések nyomán a tényleges cselekvést (Latour, 2002).

Ezek az új irányok két lényeges elméleti-módszertani következménnyel jártak. Az elitekre, a globális normarendszerekre és a szervezeti mechanizmusokra koncentráló etnográfia ugyanis azzal a problémával szembesült, hogy az etnográfia hagyományos központi technikája, a résztvevő megfigyelés sok esetben nem alkalmazható. Vagy azért, mert a terep „el van szórva" a földgolyón, vagy pedig azért, mert az vagy a természete folytán, vagy a téma érzékenysége miatt nem nyitott a résztvevő megfigyelésre (nyilván nehezen érhető el, hogy egy antropológus végigkövethesse az ICC abritrátorainak a kommunikációját egy sok milliárd dolláros ügyben vagy résztvevő megfigyelőként végigülje mondjuk az Alkotmánybíróság rendes üléseit és ott részletes jegyzeteket készítsen). Mindezek következményeként az etnográfia szakított azzal a módszertani imperatívusszal, amely az etnográfiát a fizikailag behatárolt kisközösségek vizsgálatára korlátozta, és gazdag elméleti-gyakorlati reflexióhoz vezetett a terep koncepciójának átértelmezéséről (ezekről bővebben lásd alább). A jogi tudást vizsgáló etnográfiák pedig abban hoztak újítást, hogy felfedezték az etnográfia számára a tételes joggal foglalkozó jogtudományi és dogmatikai diskurzusokat (ezekről is lesz szó alább).

■ 3. AZ ETNOGRÁFIAI KUTATÁS FOLYAMATA

Az imént ismertetett elméleti dilemmák magára az etnográfiai kutatás tényleges, gyakorlati folyamatára nem gyakoroltak jelentősebb hatást: az, csakúgy, mint Malinowski számára, ma is a kutatás megtervezésével kezdődik, a hosszú ideig tartó terepmunkával folytatódik, amelyet a begyűjtött anyagok rendszerezése és feldolgozása után az elemzés és írás követ. Ami más, az az értékelő reflexió, továbbá máshogy tekintünk a terepre is.

Az etnográfiai kutatási folyamatnak több sajátossága van a többi empirikus megközelítéshez képest. A legfontosabb az, hogy a kutatás fázisait nem lehet annyira élesen elkülöníteni egymástól. A kutatási kérdések a terepmunka közben is alakulnak; a terepmunka során szükségképpen folyamatos a kutató részéről az elemző-értékelő reflexió, és az is előfordul, hogy az elemző fázis során is vissza-visszanyúl a kutató a terepmunkához (főleg az ún. több színterű etnográfia esetében). Az etnográfia sajátos abban is, hogy a legtöbb kutatási projekt több módszert is használ egyszerre, és a kutatás során mind az alkalmazott módszerek, mind azoknak az egymáshoz való viszonya és jelentősége is változhat.

Az etnográfia induktív megközelítést jelent: a partikuláristól halad az általános felé. Az etnográfiai kutatás így nem pontos kérdések és hipotézisek megfogalmazásával indul, amelyet a kutatás aztán megerősíteni vagy cáfolni igyekszik. Az etnográfia sokkal inkább egy dinamikus folyamat, ahol a terepmunka és a gyűjtött adatok fényében folyamatos a kutatói reflexió a kutatási kérdésekre.

Végül az etnográfia sajátossága, hogy komoly elkötelezettséget követel a kutatótól. Gyakori hiba tapasztalatlan kezdő kutatóknál az, hogy azt gondolják, etnográfiai kutatást végezni hasonló élmény, mint *vice.com* dokumentumriportokat csinálni: elbeszélgetünk egy érdekes szubkultúra tagjaival, részt veszünk a tevékenységükben, aztán leírjuk a benyomásainkat. Pedig mi sem áll távolabb a valóságtól. Egy jól elvégzett etnográfiai kutatás rendkívül idő- és munkaigényes, komoly intellektuális és gyakran érzelmi befektetéssel is jár. Azonban a jutalom sem marad el: az etnográfia változatos és rendkívül kreatív intel-

lektuális tevékenység, amely a kutatott probléma rendkívül mély megértését teszi lehetővé, ráadásul megtanítja a kutatót máshogy látni a világot. Az „etnográfiai tekintet", amely egy sikeres etnográfiai kutatás során a kutatóban kialakul, vele is marad.

■ 4. A KUTATÁSI KÉRDÉSEK ÉS A KUTATÁSI TERV

4.1. A kutatási kérdések

Mint minden empirikus kutatás, az etnográfia is a kiinduló kutatási kérdések rögzítésével indul (lásd *A kutatási terv* című fejezetet). A kutatási kérdések megfogalmazása azért fontos, mert ez határozza meg a terepet és (részben a terepen keresztül) az alkalmazandó módszereket, valamint a kutatói szerepkört is. A kutatási kérdés funkciója tehát az, hogy valamiféle általános keretet adjon a kutatásnak. Az etnográfia dinamikus jellegéből adódik, hogy a kutatás kezdetén ezek még lehetnek általánosabbak, majd a terepmunka előrehaladtával a kutató folyamatosan konkretizálni fogja azokat. A kutatási kérdések a kutatás során át is alakulhatnak. Ezt sok minden szükségessé teheti: praktikus problémák (például a kutató a várt hozzáférést nem kapja meg) éppúgy, mint a terepmunka során feltárt összefüggések.

A kutatási kérdések egyfajta igazodási pontot jelentenek a kutató számára mind a terepmunka, mind az elemzés során. Ennek nagy a gyakorlati jelentősége, mert még tapasztaltabb kutatókkal is előfordulhat, hogy „elvesznek" a terepmunkában. Ez bizonyos mértékben elkerülhetetlen is: az induktív kutatás kifejezetten feltételezi, hogy a vizsgálat irányát rugalmasan igazítsuk az annak során feltáruló problémákhoz. Ugyanígy a résztvevő megfigyelés sem valamiféle előzetesen kijelölt úton halad, hanem azt a kutató másokkal való interakciói és előre nem látható szituációk is alakíthatják. A kutatási kérdésekre való folyamatos reflexió azért fontos eleme az etnográfiai kutatásnak, mert segíti a kutatót abban, hogy megtartson valamiféle kontrollt, és tisztában legyen azzal, hogy honnan indult és hova tart. A kutatási kérdések szintén fontos orientáló szerepet játszanak a kutatás egyik legnehezebb és legmegterhelőbb fázisában, az empirikus anyag rendszerezésében és strukturálásában.

4.2. A kutatási terv

A kutatási terv szükségessége vitatott az irodalomban. Vannak olyan hangok, amelyek a kutatási folyamat strukturálására irányuló mindenféle erőfeszítést visszautasítanak (Philips, 1973). A kutatási terv azonban nem valamiféle szkript, amely előre részletesen meghatározza a kutatás lépéseit és irányát, hanem egy stratégiai terv, amely segítséget nyújt a kutatónak abban, hogy előre átgondolja a kutatás kereteit, módját, irányát és lehetőségeit. Egy etnográfiai kutatási terv leggyakrabban az alábbi elemeket tartalmazza (ezeket a későbbiekben részletesen is kifejtjük):

1. A kutatás témája, kutatási kérdései és célkitűzései.
2. A terep meghatározása, a választás és a határvonás indoklása.
3. Az alkalmazni tervezett módszerek leírása, valamint annak a kifejtése, hogy a módszer és a terep hogyan függ össze.
4. A kutatás időrendje, a terepen eltölteni tervezett idő tartalma.
5. A kutatás/terepmunka tervezett költségei és az ehhez rendelkezésre álló vagy szükséges források.
6. A terephez való hozzáférés esetleges problémái, a terepre való belépés tervezett módja.
7. A tervezett kutatói szerep.
8. Az adatelemzés tervezett módja(i).
9. Lehetséges etikai problémák, illetve az ezek elkerülésére vagy kezelésére vonatkozó stratégiák.

Sok külföldi doktori kutatási program megköveteli a részletes kutatási tervet, amelyet a projekt kezdetén az illetékeseknek vagy a témavezetőnek jóvá kell hagyniuk, később pedig a tervhez mérten rendszeresen áttekintik a kutatás állását. Ugyan a magyar doktori képzés a kutatás vonatkozásában nem ennyire strukturált, de főleg a kezdő kutatóknak ajánlatos akár csak a maguk számára is kutatási tervet készíteniük.

4.3. A terep

A terep *(field)* az etnográfiai kutatás központi fogalma. Amíg a terep sokáig valóban egy fizikailag szűken behatárolt területen élő zárt közösséget jelentett, a fogalom jelentése az etnográfia paradigmaváltásai és válságai során fokozatosan átértelmeződött és kibővült. Ez persze nem jelenti azt, hogy ma ne lehetne etnográfiai módszerrel kutatni – és ne kutatnának – lokalizált kis közösségeket, hanem csak azt, hogy a terep nem szükségképpen ilyen.

2. KÉP ■ *A hagyományos igazságszolgáltatás fóruma Dél-Szudánban a bal, az Állandó Nemzetközi Büntetőbíróság a jobb oldalon. Mindkettő lehet etnográfiai kutatás tárgya*
Forrás: Joint monitoring and Evaluation Commission (South Sudan) / International Criminal Court

A terep fogalmának átértelmezéséhez több fejlemény is szolgáltatott impulzust. Az egyik az az etnográfiával szemben az 1980–90-es években megjelenő kritika volt, amely szerint az nem reflektál az etnográfiában mint megközelítésben benne rejlő hatalmi viszonyokra (Gupta–Ferguson, 1997; Coleman–Collins, 2006; Falzon, 2009). A „terep" Malinowskira visszavezethető koncepciója ugyanis egy hatalmi viszonyt hoz létre azzal, hogy az otthont mint az alkotás színterét megkülönbözteti a tereptől, az egzotikustól, távolitól, „mástól" (Gupta–Ferguson, 1997). A gyakorlati következménye ezeknek a vitáknak az, hogy a terepet a kutatás tervezése során sosem lehet természettől fogva adottnak venni, hiszen az nem tény, hanem maga is kutatói konstrukció, és mint ilyen, a kutatás során reflexióra szorul, a terep határainak megvonása és újrajzolása pedig részletes indoklást és megfontolást igényel.

Egy másik fejlemény a globális folyamatokra és elitekre figyelő antropológia megjelenése volt. Az ilyen témájú kutatások a terep eladdig sok tekintetben magától értetődőnek tartott lokalitását kezdték ki. A lehetséges megoldást nagy hatású programatikus írásában először George E. Marcus amerikai antropológus fogalmazta meg (Marcus, 1995). Marcus szerint a fizikai behatároltság konnotációival rendelkező terep helyett az etnográfiának a különféle színterek sajátos konstellációjára kell koncentrálnia. Az ilyen „sok színterű etnográfia" *(multi-sited ethnography)*[4] egyfajta térképkészítésként fogható fel, amelyben a kutató feladata az, hogy a különféle színterek közötti kapcsolatrendszert és kommunikációt feltárja. Az így átértelmezett terep színterek sokaságából áll össze, amelyek lehetnek térbeliek, materiálisak és szellemiek is. A párkapcsolati erőszak példájára visszatérve: színtér lehet az, ami a klasszikus etnográfiában terepnek számítana, vagyis a rendőrőrs vagy a párkapcsolati erőszak nyomozására specializált nyomozói csoport. De színtér lehet diskurzus is (például a rendőrség belső kommunikációja, a rendőrségi dokumentumok nyelvezete) vagy dolog (így a rendőrségi kommunikáció vagy a jelzőrendszer infrastruktúrája). A terep meghatározása ezért sok kutatásban nem magától értetődő, és komoly kutatói reflexiót igényel. A terep lehatárolásában a kutatási kérdések segítenek. Ezért a kutatási kérdések konkretizálásával és változásával a terep határai is változnak. Így elképzelhető például, hogy a kutató a terepmunka során jön rá: ahhoz, hogy átlássa, miként jutnak a potenciális párkapcsolati erőszak esetei a rendőrség tudomására, meg kell értenie a jelzőrendszer működését. És ha arra jut, hogy a jelzőrendszer informális kommunikáció útján történik, mondjuk *whatsapp*on keresztül, akkor a *whatsapp* beszélgetés is a kutatás színterévé válhat.

Végül pedig az internetnek a mindennapi életünkben betöltött szerepe növekedésével a virtuális világ is új terepet szolgáltatott az etnográfiai kutatásoknak. A digitális vagy virtuális etnográfia is megteremtette a maga sajátos módszertani kihívásait: a résztvevő megfigyelés átértelmeződik, hiszen az sokszor csak virtuálisan valósul meg, az interjú

[4] A magyar irodalomban többféle fordítást is találunk. Az egyik a „többterepű etnográfia" (Feischmidt, 2007; Kisdi, 2012). Ez azonban nem biztos, hogy szerencsés fordítás, hiszen a színtér *(site)* kifejezetten a terep *(field)* ellentétpárjaként fogalmazódott meg Marcus írásában. Ezért a továbbiakban itt a sokszínterű kifejezést használjuk (Biczó, 2013; Nagy, 2012).

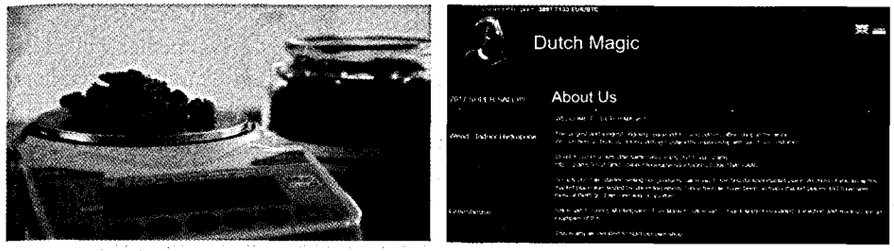

3. KÉP ■ „Hagyományos" drogterjesztés és marihuánahirdetés a dark weben. Mind az „offline", mind az online drogkereskedelem kutatható etnográfiával
Forrás: Wikimedia Commons

szintén; a személyes interakció, a hanghordozás, az öltözet, a viselkedés, a gesztusok, a testbeszéd megfigyelése nem lehetséges, helyette viszont az online kommunikáció nonverbális elemeinek segítségével érthetünk meg jelentéstulajdonításokat.

A terephez való hozzáférés biztosítása az etnográfiai kutatás előfeltétele. A kutatási tervnek ezért erre is részletesen ki kell térnie, és reális lehetőségeket kell számba vennie. Van olyan terep, amely nyilvános tér, ahol a kutatónak egyszerűen meg kell jelennie. Ilyen esetben a hangsúly inkább a kutató jelenlétének elfogadásán és az informátorokkal való bizalmi kapcsolat kiépítésén van. Más terepen a hozzáférés korlátozott lesz, aminek az alkalmazott módszerekre lesz hatása. Annak például kicsi az esélye, hogy a kutató az Alkotmánybíróság üléseire bebocsátást nyerhet vagy hogy szabadon járhat-kelhet az épületében hosszú hónapokig. A terephez való hozzáférést máshogy kell tehát biztosítani, például a bírákkal és munkatársaikkal folytatott interjúk formájában.

A hozzáférés mértéke és formája sokszor hosszú tárgyalás és alkudozás eredménye, amelynek során a kutató kompromisszumokra kényszerülhet. Ilyenkor azt kell szem előtt tartania, hogy mi a kutatáshoz szükséges hozzáférés minimális mértéke. Amennyiben ezt reálisan nem lehet elérni, a kutatási kérdések átfogalmazására és a terep átalakítására lesz szükség.

■ 5. AZ ADATGYŰJTÉS MÓDSZEREI

Az adatgyűjtés módszereit a terep határozza meg. A helyes és legitim módszerről vérre menő ideológiai viták zajlanak a társadalomtudományban. Az egyik extrém pozícióban azok a kvantitatív kutatók állnak, akik szerint az etnográfia nem tudomány, hanem szépirodalom, a másikban pedig azok, akik úgy tartják, hogy amiben számok vannak, az neoliberalizmus. Hasonló viták zajlanak az etnográfiában is. Vannak, akik szerint nincs etnográfia résztvevő megfigyelés nélkül, míg mások diffúzabb megközelítést tartanak helyesnek, amely adott esetben kvantitatív elemeket is magában foglalhat. Az ilyesféle vitáktól érdemes távolságot tartani. Inkább arra kell ügyelni, hogy mivel az adatgyűjtés módszereit a terep határozza meg, kiválasztásuknak mindig pragmatikus döntésnek kell lennie.

A legtöbb mai etnográfiai kutatás több színtéren zajlik, és több módszer együttes alkalmazását igényli. Az antropológiai kutatás tárgyának kiterjedésével pedig az alkalmazott módszerek is bővültek: a résztvevő megfigyelés mellett (vagy akár ahelyett, amennyiben az nem lehetséges) egyre inkább bekerült az etnográfiai kutatás eszköztárába a formális interjú, a dokumentumelemzés, sőt az olyan kvantitatív módszerek is, mint a hálózatkutatás. Az, hogy ez szükséges módszertani újítás vagy pedig az etnográfia kiüresítése, nézőpont kérdése. A módszerbeli sokféleséget fontos módszertani újításnak látja például az elitkutatással foglalkozó antropológus, Hugh Gusterson, a *polymorphous engagement* megközelítés kidolgozója (a kifejezés magyarra csak nehezen fordítható le, körülbelül a társadalmi jelenségek polimorf megragadását jelenti). E felfogás szerint az elitekkel foglalkozó etnográfia sok mindent magában foglalhat: „informátorokkal való folyamatos interakciót egyszerre sokféle terepen, nemcsak lokális közösségekben, hanem akár virtuális formában is; sokféle forrásokból való adatgyűjtést, sokféle módon [...]. különféle kutatási technikát: formális interjúkat, a sajtó és hivatalos dokumentumok tanulmányozását; szoros figyelmet a populáris kultúrára; ezenkívül részvételt az irodán vagy a laboratóriumon kívüli informális szociális eseményeken" (Gusterson, 1997, 116).

Mindezzel együtt az antropológián belül továbbra is vannak olyan hangok, amelyek csak a lokalizált közösségekben végzett résztvevő megfigyelést azonosítják az etnográfiával, kritizálva az etnográfia inflálódását, illetve feloldódását egyéb kvalitatív megközelítésekben. Ez annyiban létező probléma, hogy valóban jelennek meg olyan, magukat etnográfiának nevező kvalitatív munkák, amelyben a résztvevő megfigyelés lehetetlensége és a hozzáférés problémái csak mintha kifogásként szolgálnának az adatgyűjtés felszínességére. Azt mindenképpen fontos rögzíteni, hogy akár résztvevő megfigyelés alapján, akár eklektikus forrásokból, több módszer egyidejű alkalmazásával szereztük be az adatokat, az etnográfiai kutatáshoz mindig sokrétű és gazdag adathalmazra van szükség. Nem biztos azonban, hogy az entnográfia inflálódásáról szóló tézis alapvető módszertani kritikaként is megállja a helyét. Az adatszegénység sosem a választott módszer inherens velejárója, hanem kutatói módszertani hiba.

Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül csak a legfontosabb adatgyűjtési módszereket tekintjük át.

5.1. Résztvevő megfigyelés

Az etnográfi módszerbeli magja a résztvevő megfigyelés: a legtöbb etnográfiai kutatásnak valamiféle résztvevő megfigyelés ma is része. A résztvevő megfigyelés lényege, hogy a kutató hosszabb időn keresztül részt vesz a megfigyeltek mindennapi életében azok természetes környezetében, megfigyelve mindennapi rutinjukat, interakcióikat annak érdekében, hogy feltárja azokat a jelentéstulajdonításokat, amelyek segítségével értelmet adnak a cselekvéseiknek és a környezetüknek. A résztvevő megfigyelés azonban arra is használható, hogy megmutassa a mindennapi rutincselekvések mögött rejlő, magától értetődőnek vett és ezért reflektálatlan jelentéseket. A megfigyelés aktusának természetesen a kutató szubjektuma is része. Így a kutató jelentéstulajdonításai, tapasztalatai, élményei, érzései szintén a résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatok részét képezik, így ezekre az adatelemzés során reflektálni kell.

A résztvevő megfigyelést végző kutató kettős szerepet tölt be: egyrészt a megfigyeltek közösségének a tagjává válik azáltal, hogy részt vesz annak mindennapi életében és megpróbálja elfoglalni a közösség tagjainak a perspektíváját. Másrészt külső megfigyelő is egyben, akinek egy bizonyos kritikai távolságot meg kell tartania a megfigyeltektől. A legnagyobb módszertani hiba, amelyet a résztvevő megfigyelés során elkövethetünk, hogy elveszítjük a kutató kritikai távolságát, és magunk is „bennszülötté válunk" (*going native;* Burawoy, 1999). Ezt elkerülni sokszor nem egyszerű, főleg, ha a kutatás jellege miatt a kutatottak és a kutató között komoly bizalmi viszony kívántatik meg (mert például illegális tevékenységet végeznek, vagy úgy érzik, hogy a véleményük, cselekedeteik a társadalmi elvárásokkal ellentétesek, így a kutatónak le kell építenie azt a percepciót, hogy ezeket a társadalmi elvárásokat testesíti meg). Minden sokszor komoly etikai dilemmákhoz vezet (ezekről lásd alább).

A kutató a terepen többféle pozíciót is elfoglalhat, attól függően, hogy mi a terephez való viszonya. A klasszikus etnográfiai megközelítés az, hogy a kutató egy számára ismeretlen terepen végez résztvevő megfigyelést. A résztvevő megfigyelésnek egy másik változata az, amikor a kutató ismeri a terepet, de ismereteit nem kutatóként szerezte. Az amerikai antropológus, Karen Ho például két évig befektetési bankárként dolgozott a Wall Streeten, mielőtt etnográfiai kutatásba kezdett egy befektetési bankban (Ho, 2011). A másik alapvető megközelítés az, amikor a kutató a kutatás előtt és alatt is része a terepnek. Ezt nevezhetjük megfigyelő részvételnek is. Ez történik akkor, amikor a kutató meglévő pozícióját használja arra, hogy etnográfiai kutatást végezzen azon a terepen, amelynek a része, például aktív rendőrként kutasson azon a rendőrőrsön, ahol dolgozik (Holdaway, 1982).

A résztvevő megfigyelés technikáját megtanulni nem egyszerű, főleg azok számára, akik nem végeztek antropológiai előtanulmányokat. Mert amíg sok más kvalitatív módszer a verbális kommunikációból szerzi a nyers adatokat, az etnográfiát végző kutatónak meg kell tanulnia a *jelentést* meglátni a mindennapi cselekvésben, kommunikációban, testbeszédben, nyelvhasználatban, szituációkban és interakciókban. Egy interakciót leírni ráadásul sokféleképpen lehet: a verbális és nem verbális kommunikáción túl rögzíthetjük a kontextust, a kommunikáció módját, az interakcióban részt vevők térbeli elhelyezkedését, a kommunikációra használt eszközöket, a helyszínt, a berendezést, a napszakot és még sok minden mást. Így például egy rendőrségi kihallgatási szituációban az is fontos adat lehet, hogy a kihallgatást végző tiszt egy ősrégi számítógépen kopogja be folyamatosan a jegyzőkönyvet. Továbbá közben a kutatónak a saját szubjektumára is figyelemmel kell lennie, és arra is reflektálnia kell, hogy ő maga hogyan olvassa ezeket a jelentéseket. Mindez nagy figyelmet és a környezetünk iránti érzékenységet követel. Kevés olyan módszertani irodalom van, amely ennek az „etnográfiai tekintetnek" a kialakításában segít. A kevés kivételek egyike az amerikai antropológus, Kirin Narayan formabontó kis könyve, amely Csehovnak a Szahalin-szigeti börtönkolóniáról írt

beszámolóját elemezve mutatja be azt, hogy az etnográfus figyelmének mi mindenre kell kiterjednie (Narayan, 2012).

Megfigyelni nem csak személyeket lehet. Főleg az elmúlt évtizedben vált népszerűvé az antropológiában az ún. cselekvőhálózat-elmélet (*Actor-Network Theory*, ANT). Ennek a tudományantropológiából és tudományszociológiából származó, elsősorban Bruno Latour nevéhez köthető elméletnek a kiindulópontja az, hogy objektív tudományos tények nem léteznek, hanem azokat a természeti valóság megismerésére és megragadására használt eszközök (amelyek lehetnek laboratóriumi berendezések éppúgy, mint matematikai modellek) konstruálják meg: nincs olyan hozzáférésünk a természethez, amely a róla kialakított tudományos tudástól független volna. Mindennek a módszertani következménye az, hogy a tudományos munka antropológiai kutatásában a gépeket, elméleteket és modelleket éppúgy cselekvőnek kell felfognunk, mint a megismerő-elméletalkotó embert (Latour, 1987). Latour munkássága, főleg azután, hogy figyelme a jogalkalmazás és a jogképződés felé fordult az Államtanácsban végzett etnográfiai kutatásával, a jog etnográfiai vizsgálatában is megtermékenyítően hatott, két területen is. Az egyik irányt azok a vizsgálatok képezik, amelyek a jogi tudás alakulására koncentrálnak, és – Latour nyomán – a jogelméleti és -dogmatikai konstrukciókat is cselekvőnek fogják fel, ahogy azt például az amerikai jogász és antropológus, Annelise Riles teszi a pénzügyi derivatívok hitelbiztosítékaival kapcsolatos etnográfiai kutatásában (Riles, 2011). A másik téma, amelynek a kutatásában az ANT-megközelítés gyümölcsöző lehet, azoknak a számítógépes algoritmusoknak a vizsgálata, amelyek segítségével a jogalkalmazó szervek „megszűrik" a valóságot, hogy kiválasszák a potenciálisan releváns, további vizsgálatra érdemes eseteket (Williams, 2013). Ilyenek Magyarországon is működnek például az adóhatóságnál vagy a pénzügyi felügyeleti szerveknél az értékpapír-piaci bűncselekmények és a pénzmosás-gyanús ügyletek kiszűrésére.

5.2. Interjúk

A résztvevő megfigyelés mellett az interjú is fontos módszere az etnográfiának. Mivel ebben a kötetben külön fejezet szól erről a technikáról (lásd *Az interjú* című fejezetet), az alábbiakban nem törekszünk a teljességre, csupán az etnográfia részeként készített interjúk sajátosságaira, módszertani és lehetséges etikai problémáira térünk ki.

Olyan, hogy „etnográfiai interjú", természetesen nincsen. Egy etnográfiai kutatás keretében is lehet azonban formális interjúkat készíteni. Ennek a módszernek különösen akkor lehet jelentősége, ha a résztvevő megfigyelés lehetősége nem adott vagy korlátozott (például zárt elitek, így politikai döntéshozók esetén).

Az etnográfia keretében készített interjú legfontosabb sajátossága, hogy sosem önmagában áll, hanem az egyéb módszerekkel megszerzett adatokkal összefüggésben értelmezendő. Az interjú során tehát mindig abból indulunk ki, hogy az interjúszituációban adott válaszok olyan jelentéseket hordoznak, amelyek csak egyéb adatokból (testbeszéd, nyelvhasználat, kontextus) fejthetők fel. Az tehát sosem áll meg az interjú verbális tartalmánál. Az interjú ilyen kontextusának különösen akkor van jelentősége, ha a kutatás jellege miatt a résztvevő megfigyelés nem vagy csak korlátozottan lehetséges. Így például a párkapcsolati erőszakkal kapcsolatos kutatásban, ahol a kutató jó eséllyel nem vehet részt az áldozat tényleges kihallgatásán; ilyenkor a résztvevőkkel készített interjúk verbális és nem verbális elemeiből kell megkísérelnie annak a rekonstrukcióját, hogyan zajlott a kihallgatás. E sorok szerzője Wall Street-i ügyvédi irodákban készített interjúi során magából az interjúszituációból is sokat tanult ezeknek az irodáknak a működéséről, anélkül, hogy ott résztvevő megfigyelést végzett volna: az interjúk gyakran az ügyfelekkel való tárgyalásra szolgáló helyiségekben zajlottak. Ezek drága bútorokkal, művészi alkotásokkal berendezett tárgyalók voltak, ahonnan általában pazar kilátás nyílt Manhattanre; a szobák egy külön emeletet foglaltak el, ahová a garázsból és a földszintről külön lift vitt fel. Ez, kombinálva az emelet labirintusszerű kialakításával lehetővé tette, hogy az ügyfelek egy sok ezer ember munkahelyéül szolgáló hatalmas felhőkarcolóban úgy jussanak az ügyvédjükhöz, hogy közben egy élő lélekkel ne kelljen találkozniuk, mindeközben pár szinttel lejjebb a partnerek jóval puritánabb irodában és tárgyalókban, a partneri státusszal nem rendelkezők pedig kifejezetten koszos, zsúfolt helyiségekben dolgoztak.

Az etnográfiai kutatás keretében készített interjúk is lehetnek strukturáltak, félig strukturáltak vagy strukturáltalanok, bár a teljesen strukturált interjú ritka. A pontos megközelítés a tereptől, a szituációtól és a kutató személyétől is függ. Általánosságban az mondható el, hogy a strukturálatlan interjú követeli meg a legjobb képességeket, empátiát, szociális és kommunikációs készséget a kutató részéről, hiszen ebben az esetben a legnehezebb a beszélgetés felett a kontrollt fenntartani, és gondoskodni arról, hogy az ne váljon partalanná. A választott metódus persze a szituációtól és a tereptől is függhet: amíg egy hivatalnok vagy bíró lehet, hogy kényelmesebben érzi magát egy formálisabb, strukturált interjúszituációban, ahol látszik, hogy a beszélgetésnek van iránya és a kutató fenntartja a kontrollt, addig egy drogdealer például egy össze-vissza kanyargó, szünetekkel és kitérőkkel tarkított beszélgetésben nyílik meg jobban. Az adott szituációra adott rugalmas reakció ezért nagyon fontos. A fejezet szerzőjének a tapasztalata például az, hogy azokat az interjúkat, ahol a témának bonyolult jogi dimenziói vannak, sokszor célszerű amolyan „jégtörőként" nehezebb, technikai jogi kérdésekkel kezdeni, mintegy jelezve, hogy a kutató mélyreható jogi tudással rendelkezik, és az interjú során csak lassan jutni el az érzékenyebb, a tényleges jogalkalmazói gyakorlatra vonatkozó kérdésekhez.

Az etnográfiai kutatás közben készített interjú különösen is érzékeny arra, hogy a kutató személye hogyan változtatja meg az interjúszituációt és a beszélgetés dinamikáját. Erre sok minden hatással van: a kutató társadalmi státusza, neme, kora, osztályhelyzete, képzettsége, etnikai hovatartozása. Ez a probléma (ami természetesen sok átfedést mutat a résztvevő megfigyeléssel) az elmúlt egy-két évtizedben az etnográfiával mint a strukturális egyenlőtlenségeket újratermelő gyakorlattal kapcsolatos kritika egyik leágazásaként izgalmas elméleti-módszertani irodalom kialakulásához vezetett. Ehhez a legfontosabb impulzus a feminizmus irodalmából érkezett. A kritika lényege az, hogy – a feminista elmélet alapvetésével összhangban – a nemek közti strukturális viszonyok minden interakciót áthatnak, így az interjúszituációt (és a résztvevő megfigyelést) is, az etnográfiának

pedig, főleg, ha annak a tárgyát épp ezek az egyenlőtlenségek képezik, minderre reflektálnia kell (Stanley–Wise, 1983; Reinharz, 1992).

Erre a dilemmára aztán különféle megoldási javaslatok születtek a feminista irodalmon belül és azon túl is. Voltak, akik úgy érveltek, hogy bizonyos témák kutatásából ki kell zárni az adott relációban privilegizáltnak számító csoportok tagjait (például a párkapcsolati erőszakról férfiak nem végezhetnek kutatást, fekete nők helyzetéről középosztálybeli fehér nők és így tovább; Fontana–Fey, 1998), és volt olyan is, aki szerint bizonyos témák kutatásából praktikus okokból pedig a nők vannak kizárva (például a rendőrségi bevetési egységek macsó szervezeti kultúráját csak férfiak képesek kutatni; Manning – Van Maanen, 1978). A legfontosabb módszertani hozzájárulás talán az ún. aktív interjúzási technikával kapcsolatos irodalom volt (ennek áttekintését lásd Petintseva, 2019). Eszerint a strukturális egyenlőtlenségi kérdésekkel magában az interjúhelyzetben, kérdések útján is konfrontálódni kell. Mindez persze szakítást jelent az etnográfus hagyományos „semleges" pozíciójával, ami egy sor újabb módszertani problémához vezet, hiszen a konfrontáló kérdéseket úgy kell kommunikálni, hogy az az kutató és az interjúalany közötti bizalmat ne rombolja le.

Mindezeknek a problémáknak persze a nemi viszonyokon túl is nagy a jelentőségük. Jó példa erre a finom egyensúlyozó aktusra Arlie Russel Hochshild műve, amelyben az amerikai szociológus a strukturálisan gyenge vidékeken szegénységben élő fehér munkásosztály politikai attitűdjét akarja megérteni. A UCLA Berkeley felső középosztálybeli baloldali professzoraként azonban el kellett érnie, hogy a kutatás terepéül szolgáló kis louisianai városka lakói befogadják és megnyíljanak neki. Ehhez pedig empátiára és türelemre volt szükség, és nem az informátorok kioktatására a rasszizmusukról. Az egyensúlyozás azért sem volt egyszerű, mert az interjúalanyok kifejezetten előszeretettel próbálták provokálni a kutatót baloldali nézetei miatt (Hochshild, 2016).

E probléma ellentétpárja az ún. interjúvezetői hatás *(interviewer effect)*. Ennek a lényege, hogy az interjúszituációban az interjúalany nem azt mondja, amit ténylegesen gondol, hanem amiről azt gondolja, hogy válaszként elvárnak tőle. Ez az etnográfia keretében végzett interjúknál is releváns probléma lehet. A rejtett jelentésekre és a kontextusra is figyelő, egyszerre több módszert alkalmazó etnográfia azonban a különféle módszerbeli megközelítések közül talán a legjobban felkészült az ilyesminek a kiszűrésére.

5.3. Dokumentumok

Az etnográfia számára a dokumentumok is fontos adatforrást jelenthetnek. Azt, hogy mi lehet dokumentum, az etnográfiában szélesen kell értelmezni. Az lehet tényleges, írott, fizikailag létező dokumentum (hivatalos irat, levelezés, személyes feljegyzés, napló, egy ülés jegyzőkönyve, beszéd átirata és sok minden más), de fénykép-, hang- és videofelvétel is, akár a kutató, akár más készíti azokat. Azt, hogy mi lehet releváns adatforrás, megint csak a kutatási kérdések és a terep határozza meg. Így ha egy bürokratikus szervezet (rendőrség, ügyészség, hivatal) tevékenységét kutatjuk, akkor a hivatalos iratoknak, szol-

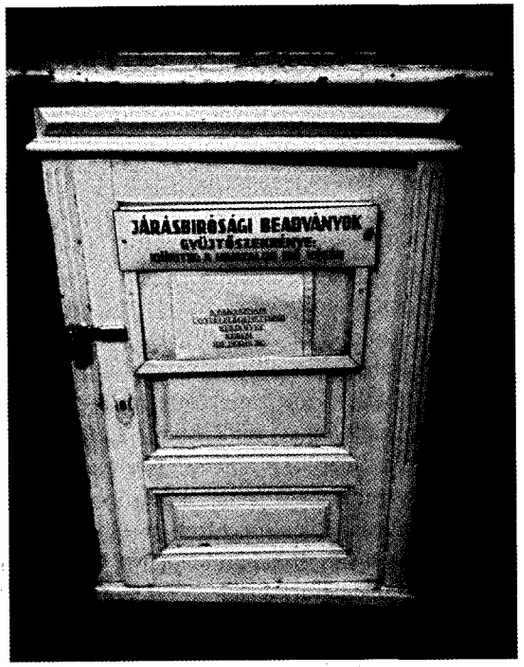

4. KÉP ■ Bírósági beadványok gyűjtőládája egy magyar járásbíróságon
Fotó: Molnár Noémi

gálják azok a belső, hivatali vagy az ügyfelekkel való kommunikációt (például eljárások jegyzőkönyve, levelezés, utasítások stb.), a belső dokumentációnak (ülések jegyzőkönyvei, feljegyzések stb.) fontos szerep jut az elemzésben, és az ezekhez való hozzáférés biztosításának nagy lesz a jelentősége.

Azzal együtt, hogy a vizuális antropológia külön tudományterületnek számít, a fénykép- és filmfelvétel készítése (természetesen az alkalmazandó adatvédelmi szabályok betartásával) bármelyik etnográfiai kutatásban alkalmazható (és ajánlott) adatrögzítési módszer. Ezeket ma már egy egyszerű mobiltelefonnal is rögzíteni lehet, egy olyan eszközzel, amely bármelyik kutatónak rendelkezésére áll.

A fénykép- és videofelvételnek kettős funkciója lehet. Egyrészt használható egyfajta jegyzetként, arra, hogy a kutatót az elemzés során segítse a terepen történtek felidézésében. Azonban szerepet játszhat az elemzés és az elbeszélés során is, hiszen a fénykép is alkalmas a kutatás közönsége felé jelentéseket közvetíteni.

Így például a *4. képen* látható, bírósági beadványokat gyűjtő láda sok mindent elbeszél az olvasónak a magyar igazságszolgáltatás működéséről, azon túl is, hogy a kutató milyen információt akar a kép által közvetíteni: a kontextustól függően ez vonatkozhat az írásbeliség fontosságára a bíróságok mindennapi működésében; a polgárokkal való kommunikációra (a felragasztott címke szerint az ügyfeleknek a bíróság panasznapon nyújtott szolgáltatásával kapcsolatos visszajelzéseit, a „panasznapi ügyfélelégedettségi kérdőívet" is a ládába kell bedobni); de akár a bírósági infrastruktúrára is (az ilyesféle dobozok má-

sik oldala az ügyintézők szobájában van, így ők a nap folyamán is üríthetik a szekrényt, az ürítéssel kapcsolatos kifüggesztett üzenet a beadás joghatására, és nem a tényleges gyakorlatra vonatkozik). Mindezeken túl azonban az olvasó-értelmező számára a kép számos egyéb mozzanata is jelentést hordoz: a régi csempe a folyosón, a műanyag lambéria, az ütött-kopott szekrény, az utólag rögzített lakat, a zománctábla és még sok minden más.

5.4. Etikai problémák az adatgyűjtés során

A társadalomtudományi megismerési módok közül talán az etnográfiában merülnek fel a leggyakrabban etikai problémák. Az ezekre való reflexió a kutatási terv megalkotásától kezdve a kutatás teljes folyamata alatt fontos.

Sok külföldi doktori projekt követeli meg, hogy a kutatók részletes elemzést készítsenek a potenciális etikai problémákról, és ez a kutatási terv jóváhagyása során nagy súllyal esik latba. Az etikai problémák részletes kifejtését a legtöbb nemzetközi tudományos kutatói pályázat is megköveteli. A legtöbb kutatóintézetben és egyetemen külön bizottság vagy kutatási etikai megbízott is működik azért, hogy a kutatónak a kutatás során felmerülő nem várt etikai problémáival legyen kihez fordulnia. Magyarországon, főleg a nem antropológiával foglalkozó karokon és intézetekben, ez gyakran nincs ilyen formában intézményesítve. Mindennek ellenére az etikai kérdésekre való folyamatos figyelem abszolút szükségszerű minden etnográfus számára.

Az alábbiakban csak a leggyakrabban előforduló etikai dilemmákra tudunk kitérni. A konkrét kutatási tervet készítő kutatónak azonban érdemes ennél részletesebb forráshoz, például az Amerikai Antropológiai Társaság kutatásetikai kódexéhez és állásfoglalásaihoz fordulnia (lásd AAA Ethics Resources).

Az egyik leggyakoribb etikai probléma az informátorokhoz fűződő bizalmi viszonnyal kapcsolatos. Ennek több problematikus dimenziója is lehet. Az egyik abban rejlik, hogy a kutatónak sokszor komoly erőfeszítéseket kell tennie annak érdekében, hogy az informátorai befogadják és megnyíljanak előtte. A kutató „tesztelése" ilyen esetben gyakori praktika. Főleg a bűnelkövetéssel foglalkozó etnográfiai vizsgálatokban fordulhatnak elő olyan esetek, hogy ez a tesztelés adott esetben bűncselekményekben való részvételt is magában foglalhat, ami a kutatót komoly etikai dilemmák elé állíthatja, és elzárhatja a terephez való hozzáférést is, ha a kutató nem készül fel előre az ilyen helyzetekre és nem húzza meg a határokat a terephez való hozzáférésről szóló alkufolyamatban. Az amerikai antropológus, Venkatesh szemléletesen írja le ezt az etikai dilemmát (Venkatesh, 2008).

Előfordulhat azonban az is, hogy a kutatót nem belekényszerítik etikailag (és adott esetben jogilag) problémás cselekedetekbe, hanem azokba ő maga, a saját akaratából kerül bele, mert elvesztette a tereptől és annak tagjaitól való kritikus távolságot (ez a „bennszülötté válás" problémájának egyik etikai dimenziója). Erre jó példa a közelmúltból a baltimore-i fekete szegénynegyedben élő kamaszokról kutató Alice Goffman esete. Kutatásának egyik színtere fiatal utcai drogkereskedők egy együtt is élő csoportja volt (Goffman, 2014). Miután a csoport egyik tagját, aki a kutatóhoz is közel került, meggyilkolták, és az utcai közbeszéd megnevezte a valószínű gyilkost, a felindult kamaszok elindultak, hogy bosszút álljanak a tettesen. Az autót a kutató vezette. Az illetőt nem találták meg, a gyilkost (aki nem volt azonos azzal a személlyel, akit kerestek) a rendőrség később elfogta. Ahogy azonban a könyvet olvasó egyik jogászprofesszor egy nagy vihart kavaró cikkben rámutatott, az autót vezető kutató már így is bűncselekményt követett el, ha pedig a gyilkosságot ténylegesen megkísérlik, még súlyosabb helyzetben találta volna magát (Lubet, 2015).

Végül az informátorral való bizalmi viszony abban a vonatkozásban is etikai problémához vezethet, ha az informátor maga veszti szem elől azt a tényt, hogy a kutatóval való bizalmi kapcsolat kontextusa egy kutatás, vagyis egy célhoz kötött viszony, nem pusztán emberi kapcsolat. Az ilyesmi különösen akkor vezethet komoly etikai problémákhoz, ha az informátor érzékeny kérdésekről nyílt meg a kutatónak (például bántalmazásról). Mindez olyan kapcsolatot teremt, amelyet nehéz a kutatónak megszakítania. Ez leginkább a terepről való kivonulás során lehet gond a kutató számára. A kivonulást ezért is fontos már a kutatásnak a legelején megtervezni.

5.5. Az adatrögzítés

A társadalomtudományos kutatói megközelítések közül talán az etnográfia produkálja a leggazdagabb nyersanyagot. Éppen ezért az adatrögzítés sokszor komoly kihívást jelent a kutatónak. Érdemes tehát az adatrögzítés néhány fontos alapszabályát áttekinteni.

A legfontosabb, hogy a lehető legrészletesebb jegyzet készítésére kell törekedni. Ez sokszor nem egyszerű: a résztvevő megfigyelést végző kutató a terepen folyamatos interakcióban van másokkal, amit pedig megakaszthat a jegyzetkészítés, sőt egyenesen elidegenítően is hathat, hiszen arra emlékezteti a résztvevőket, hogy a kutató kívülálló megfigyelő és nem résztvevő. Ezért mindig a legkevésbé zavaró jegyzetelésre kell törekedni. Ez a gyakorlatban gyakran címszavak vagy kódok leírását jelenti, amelyek alkalmasak arra, hogy a későbbi részletes lejegyzésnél előhívják a benyomásokat és emlékeket, a bővebb jegyzetkészítés pedig később, a terepről való távozás után történik. Gyakori hiba, hogy a kutató, mivel úgy érzi, élesen emlékszik a nap eseményeire, elhalasztja a részletes jegyzetek megírását. Mivel azonban a terepen minden nap intenzív élményt jelent, ezért az előző napi történéseket sokszor felülírják a következő nap benyomásai. Ezért ajánlatos a jegyzetelést az adott nap végén elvégezni. Ez azért is különösen fontos, mert nemcsak eseményeket, hanem konkrét szófordulatokat, a nyelvhasználatot, a kutatói megérzéseit és benyomásait (például valaki nem mond igazat) is rögzíteni kell. A későbbi elemzést megkönnyítendő fontos részletesen lejegyezni azt is, hogy az események térben és időben hol és mikor történtek.

Ha az interjúról felvétel készül, akkor annak a szöveghű átiratát kell elkészíteni. Az interjúkhoz is érdemes azonban a nap végén jegyzeteket készíteni a benyomásainkról és a potenciálisan releváns egyéb mozzanatokról. Azokról az interjúkról, amelyekről nem

készül felvétel (mert például az informátor nem engedélyezte), az interjú alatt készített jegyzeteink alapján a lehető legszöveghűbb átiratot kell elkészítenünk, ideálisan rögtön az interjú végeztével. A rövidebb informális interjúkat a terepen készített jegyzetek részeként is rögzíthetjük.

5.6. Adatelemzés

Ahogy azt már említettük, az etnográfiai kutatást leginkább egy folyamatnak foghatjuk fel, amelyben az egyes fázisok nem különíthetők el sterilen egymástól. Ez legfőképpen az adatgyűjtésre és az adatelemzésre igaz. Az etnográfia ugyanis a kutatót már az adatgyűjtés során folyamatos reflexióra és értelemadásra kényszeríti, így folyamatos a visszacsatolás a terepmunka és az elemzés között, és ez a kapcsolat a terepmunka irányát és módját is alakíthatja. Az adatelemzés ebben az értelemben már a primer adatgyűjtés lezárulta előtt elkezdődik.

Az adatelemzéshez alkalmazott módszer kiválasztása megint csak pragmatikus döntés, amelyet a kutatási kérdések és az adat jellege határoz meg. Az utóbbi néhány évtizedben az etnográfia sokat nyitott az olyan, eladdig csak más tudományterületeken használt módszerek felé, mint az etnometodológiai ihletettségű konverzációelemzés, a tartalom- vagy diskurzuselemzés, sőt az utóbbi időszakban a kvantitatív módszerek is megjelentek. Mivel ez a kötet ezeknek külön fejezeteket szentel, a továbbiakban csak az etnográfia specifikus adatelemzési módjaival és néhány ezekhez köthető problémával foglalkozunk.

Az etnográfia induktív kutatás, vagyis az egyeditől halad az általános felé. A legfontosabb elméleti és gyakorlati kérdés ebben a vonatkozásban az, hogy egyáltalán mi az az általános, amihez egy etnográfiai kutatás során eljuthatunk. Ahogy ez az elméleti bevezetőből kitűnt, az etnográfia módszerére való elméleti reflexió paradigmaváltásai nyomán a kérdésre adott válasz is változott. Amíg a klasszikus etnográfia Malinowskival induló hagyománya a jogról mint társadalmi intézményről a maga totalitásában akart megállapításokat tenni, addig a kortárs etnográfia ennél jóval óvatosabb retorikát alkalmaz, és a megismerés partikularitását hangoztatja.

Általánosságban azt mondhatjuk, hogy az etnográfia mintavétele túl kicsi ahhoz, hogy nagy ívű általánosító megállapításokat tegyünk a segítségével, mondjuk egy nagymintás surveyvel összevetve. Ez azonban egy *trade-off*: amennyit az etnográfia elveszít az általánosíthatósággal, annyit nyer az adatgazdagságával és az elemzés mélységével. A generális konklúzió, ahová az etnográfiai elemzés eljut, absztrakt ugyan, de nem tart igényt a konkrét terepen túlmutató érvényességre. Az adatgazdag, sokrétegű etnográfiai elemzés azonban, hasonlóan ahhoz, ahogy a bírósági panaszdobozról szóló fénykép nemcsak az adott járásbíróságról, hanem a magyar igazságszolgáltatásról is beszél, a terep partikularitásán túlmutató általános jelentéseket hordoz anélkül, hogy ilyesmire igényt tartana. Így kell érteni azt az elméleti bevezetőben már említett állítást, hogy az etnográfia egy másfajta megértést tesz lehetővé (és ugyanezért vitatják a pozitivista tudományfelfogás hívei, hogy az etnográfia tudományos megismerési módszer volna).

Az adatok elemzését két fázisra lehet osztani (bár sterilen ezek sem különíthetők el egymástól). Az első fázis az adatok rendszerezése és kódolása, a második a tulajdonképpeni elemzés.

Az adatok rendszerzése az etnográfiai kutatás adatgazdagsága és sokrétűsége miatt különösen is nehéz lehet. Sok antropológus van azon a véleményen, hogy ez, különösen a terepről frissen visszatérve, a kutatás legnehezebb szakasza. Az adatok rendszerezésére többféle metódus is alkalmazható, de mindegyiknek a lényege az adatok valamilyen rendszer szerinti kódolása: a kutató az empirikus anyagot kategóriákra osztja (például cselekvő/dolog/folyamat/diskurzus), majd e kategóriákat a témák alapján kódokkal látja el. E kódok kezdetben ún. nyitott vagy indexkódok, amelyeket a kutató az empirikus anyagon végimenve újra és újra módosít, egészen addig, amíg valamiféle stabil kódrendszer ki nem alakul.

Bevett módszer a kódolt adatok térképek segítségével történő vizualizációja annak érdekében, hogy a közöttük lévő kapcsolatok feltáruljanak (ún. *situational map;* Clarke, 2005). A térkép folyamatos újrarajzolásával a kutató aztán fokozatosan eljut egy rendetlen térképtől *(messy map)* egy rendezett *(ordered map)* felé, amely alapján az adatok prezentációját, az elbeszélést strukturálni lehet.[5]

Az adatrendezésben és -elemzésben persze a kutatók ritkán követik szolgaian az ilyesféle módszertani leírásokat. A folyamat lényege azonban tényleg az, hogy a terepen gyűjtött anyag és az elemzés között folyamatosan oda-vissza mozogva témák kristályosodjanak ki, és az adatok jelentős része ezekbe beilleszthető legyen. Ez az elemzés szubjektív folyamat, és az adatok gazdagságától függően évekig is eltarthat.

Fontos módszertani kérdés az ún. negatív, vagy ahogy az amerikai szociológus, Howard Becker nevezi ezeket, deviáns esetek kezelése (Becker, 1998). Ezek olyan esetek, amelyek nem illenek bele az elemzés során kibontakozó mintákba. Az ilyeneket figyelmen kívül hagyni alapvető módszertani hiba: nem lehet egyszerűen eltekinteni azoktól az esetektől, amelyek nem illeszkednek az általunk felállított narratívába. A negatív esetekre reflektálni kell, megpróbálni magyarázatot találni arra, hogy miért számít kivételnek, vagy ha ilyet nem találunk, akkor a következtetéseinket kell módosítanunk. Így például ha hat szexuális erőszakkal kapcsolatos eljárást követünk végig, és ebből négynél tapasztaljuk azt, hogy a rendőrség arra terelgeti az áldozatot, hogy ne tegyen magánindítványt, akkor nem mondhatjuk azt, hogy ez a rendőrség gyakorlata, mindaddig, amíg nem találunk plauzibilis magyarázatot arra, hogy a fennmaradó két eljárás miért kivétel. A negatív esetekre való reflexió fontos védelmi mechanizmus a megerősítési torzítás ellen, és részben ezért is az alapos adatelemzés egyik fontos jele.

Szintén fontos kapcsolódó módszertani kérdés az absztrakciók, általánosítások és minták megalapozottsága. Publikált etnográfiákban is gyakran találkozunk azzal a módszertani hibával, hogy általánosításokat közölnek, anélkül, hogy azt adatokkal alátámasztanák. Így például gyakran előfordul, hogy a kutató szerint „általában", a „legtöbb

[5] Ez természetesen Clarke rendkívül alapos módszertanának csupán egy rendkívül felszínes leírása.

esetben" valami történik, de erre semmiféle bizonyítékot nem mutat. Nem mentség az ilyesféle slendriánságra az sem, ha az informátortól származó idézet szerint történik valami „általában", ha nincs megalapozva, hogy az informátor miért olyan autoritás, akinek a véleményét el kéne fogadnunk.

A kutató személyére való reflexió az adatelemzés fontos eleme. A reflexivitásról két értelemben is beszélhetünk: létezik leíró és analitikus reflexivitás (Stanley, 1996). A leíró reflexivitás a kutatás folyamatára és annak nehézségeire reflektál: a terepre való belépés nehézségeire, az informátorokhoz való viszony problémáira (legyen azok nyelviek, technikaiak vagy strukturálisak), az adatrögzítés nehézségeire. Az ilyesféle, a saját kutatói tevékenységre, annak lehetőségeire és korlátaira reflektáló áttekintés ma már szinte követelménynek számít a kortárs etnográfiában. Jó példa erre a frankfurti főpályaudvar környékén működő, török és libanoni származású kamaszkorú drogkereskedők körében kutatást végző Sandra Bucerius beszámolója a terepre lépés nehézségeiről és középosztálybeli felnőtt, szőke nőként a bevándorló kamaszfiúkkal folytatott kommunikációjának akadályairól (Bucerius, 2013).

Az analitikus reflexivitás ezzel szemben mélyebb episztemológiai reflexiót jelent a kutató társadalmi státuszából, származásából, neméből, korából származó prekoncepcióira, a kutatói jelentéstulajdonítás folyamatára.

5.7. Elbeszélés

Az etnográfiai kutatás mint folyamat utolsó fázisa a kutatás eredményeinek a megfogalmazása. Az írásra is igaz persze az a megállapítás, hogy az nem különül el sterilen az adatelemzéstől, hanem összefolyik azzal. Sőt vannak olyanok, például Howard Becker, akik számára az írás az adatelemzés eszköze: csak írás közben tudjuk a narratívában feltérképezni a kihagyásokat és fehér foltokat, ami így a narratíva átformálására és csiszolására kényszerít (Becker, 1998).

Ennek az alfejezetnek nem véletlenül „Elbeszélés" a címe. Az etnográfiai kutatás végeredménye ugyanis nem egy száraz adattár, hanem egy történet, egy narratíva, amely a kutatásban feltárt gazdag anyagba ágyazódik. Ennek a narratívának pedig érthetőnek és meggyőzőnek kell lennie. Az etnográfiai kutatásban ezért különös hangsúly helyeződik a szöveg irodalmi és retorikai értékeire.

Az ilyesféle elbeszélés persze szükségszerűen szubjektív. Ennek ellenére léteznek minták, elbeszélési stílusok, amelyeket érdemes röviden áttekinteni. Az etnográfiai írásmódoknak gazdag irodalma van, a különféle stílusoknak pedig többféle felosztása létezik. Az alábbiakban egy viszonylag régi (eredetileg 1988-ban kiadott), ma már klasszikusnak számító könyv alapján mutatunk be néhány olyan változatot, amilyennel a klasszikus és kortárs etnográfiai kutatásokat olvasva a legtöbbször találkozhatunk (Maanen, 2006).

Mannen az etnográfiai elbeszélés három formája között tesz különbséget: a realista, a „személyes vallomás" *(confessional)* és az impresszionista stílusú.

A realista elbeszélésmód azzal az igénnyel lép fel, hogy az objektív valóságot írja le. Ez az elbeszélő részéről autoritatív hangot feltételez: ez vagy az történt, ezért vagy azért, X vagy Y ezt vagy azt gondolta. A szerző értelmezési omnipotenciája tehát a leírt közösség tagjainak a motivációira, attitűdjeire és érzéseire is kiterjed. A kutató személyére vagy a megértés nehézségeire való reflexió szinte teljesen hiányzik a szövegből, a kutató egyfajta mindentudó elbeszélőként jelenik csak meg. Következetesen realista etnográfiai munka ma már nem nagyon készül, mert a kutató szubjektumára és a terepen való jelenlétére való reflexió teljes hiánya ma inkább módszertani hibának, mintsem elbeszélési stílusválasztásnak tűnik.

A második (és a kortárs etnográfiában máig a legelterjedtebb) stílus a személyes vallomásé. Itt a kutató énje részévé válik az elbeszélésnek, a leírás vállaltan szubjektív reflexió. Mások gondolatait, cselekvéseit, motivációit a szerző nem objektív tényként kezeli, hanem kutatói benyomásként. A szöveg folyamatosan kitér a kutató és a kutatottak közötti interakcióra és annak nehézségeire, a félreértés lehetőségére, a kutató által elkövetett kommunikációs hibákra, a saját prekoncepcióira, útkeresésére és önreflexiójára a terepen.

Végül létezik az impresszionista elbeszélésmód. Maanen találó megfogalmazása szerint ez az elbeszélésmód „terepmunka végzését írja le, szemben a terepmunka végzőjének vagy az elvégzett terepmunkának a leírásával" (Maanen, 2006, 102). Az impresszionista elbeszélés a terepmunka során megtapasztalt események hosszú, szinte novellisztikus reprodukciójával operál. Az értelmezés felfejtése a történetet követi, és nem az értelmezéshez válogat a szerző benyomásokat, így az olvasó, csakúgy, mint egy krimiben, minden részletre figyel, mert nem tudja, minek lesz még később jelentősége. A kutató szubjektivitása az ilyen elbeszélésben ritkán jelenik meg közvetlen formában, indirekt módon azonban igen, hiszen a történet reprodukciója a kutatói megértés reprodukciója is egyben. Az itt felsorolt stílusok közül ez a fajta követeli meg a legjobb írói képességeket a kutatótól (jó példa erre az elbeszélésmódra Geertz klasszikus leírása a bali kakasviadalról; Geertz, 1994).

Ezek az eltérő stílusok persze keveredhetnek is egy-egy műben. Így sokszor találkozhatunk impresszionista elemekkel egy személyes vallomás stílusú etnográfiában, és szinte minden etnográfiába belecsúsznak realista leírások is.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Becker, Howard (1998): *The Tricks of the Trade. How to Think About Your Research While You are Doing It.* Chicago, University of Chicago Press.

Clarke, Adele E. (2005): *Situational Analysis Grounded Theory After the Postmodern Turn.* London, Sage.

Gupta, Akhil – Ferguson, James (1997): Discipline and Practice: „The Field" as Site, Method, and Location in Anthropology. In Akhil Gupta – James Ferguson (szerk.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science.* Berkeley–London, University of California Press, 1–46.

Gusterson, Hugh (1997): Studying Up Revisited. *Political and Legal Anthropology Review,* vol. 20, no. 1, 114–119.

H. Szilágyi István (2000): *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat.* Budapest, Osiris.

Narayan, Kirin (2012): *Alive in the Writing. Crafting Ethnography in the Company of Chekhov.* Chicago, University of Chicago Press.

Van Maanen, Jan (2006): *Tales of the Field. On Writing Ethnography.* Chicago, University of Chicago Press.

PÁL GÁBOR

KVALITATÍV ESETTANULMÁNY ÉS DISKURZUSELEMZÉS

■ BEVEZETÉS

A jogi esetek vizsgálata rendkívül nagy hagyományokkal rendelkező és igen elterjedt eljárás mind a professzionális jogászi tevékenységben, mind a jogi (felső)oktatásban. Ezt azonban meg kell különböztetnünk a tudományos célú és jellegű, kvalitatív módszertanú esettanulmányok készítésétől, ami viszont inkább kuriózumnak tekinthető. A jogi-jogtudományi vonatkozású diskurzuselemzések felfoghatók az 1970-es években az angolszász szakirodalomban megjelenő „jog és nyelv" *(law and language)* irányzat egyik alirányzataként is. A diskurzusanalízis tehát nem azonos a jog közegében megjelenő szövegek, nyelvi struktúrák és elemek vizsgálatával, csupán annak egyik módszertani variánsa.

■ 1. BEVEZETÉS

A tudományág művelését más diszciplínák keretei közül szemügyre véve úgy látszik, hogy a 20. század utolsó évtizedeiben módszertani önreflexió, míg az ezredforduló tájékán módszertani megújulás kezdődött a jogtudományban. A bevett módszerek és módszertani megközelítések, így a jogdogmatikai *(doctrinal)*, jogszociológiai *(socio-legal)*, jogtörténeti *(historical)* és összehasonlító *(comparative)* metodológia mellett más elemzési módok is megjelentek, és egyre nagyobb teret hódítanak.[1] Jelen fejezet ezek közül kettőt kíván röviden, vázlatosan, csupán a főbb jellemzőkre koncentrálva bemutatni: a kvalitatív esettanulmányt, valamint a diskurzuselemzést.

[1] Ezt a tendenciát a nemzetközi jogtudományi kutatásokra vonatkozóan már többen „belülről", azaz a diszciplína művelői köréből is észrevételezték (lásd például Cahillane–Schweppe, 2016).

A fejezetben először a kvalitatív esettanulmányok általános metodológiai jellegzetességeiről lesz szó. Ezt a követi a diskurzuselemzés mint módszer, módszertan, illetve módszertani megközelítés[2] bemutatása. A harmadik szerkezeti egységben pedig a két metódus eddigi jogtudományi alkalmazásaira nézünk néhány példát.

■ 2. A KVALITATÍV ESETTANULMÁNY

Esettanulmányokat számos tudományágban alkalmaznak. Ez a metodológia éppen úgy jelen van a szociológiában, a politikatudományban és az antropológiában, mint a pszichológiában és a klinikai orvostudományban vagy az igazgatástudomány, a vezetés-szervezés, a menedzsmentirodalom és a szociális munka területén. A tágan értelmezett módszertani megközelítésbe tehát számos nem társadalomtudományi (hanem például klinikai-élettani, illetve praktikus célokat követő, terápiás vagy fejlesztési-üzleti perspektívájú), továbbá nem kvalitatív (hanem például kísérleti eljárásokat, mérőeszközöket, számításokat is alkalmazó) vállalkozást is beleérthetünk. Az alábbiakban azonban kizárólag a társadalomtudományi célú és jellegű, kvalitatív esettanulmányokkal foglalkozunk.

Az esettanulmányok elsődleges módszertani sajátossága, hogy mennyiségi szempontból kis léptékűek: egy vagy csupán néhány személy, csoport, szervezet, esemény, cselekvés vagy helyzet vizsgálatára törekszenek. A megfigyeléseik tehát kis elemszámra terjednek ki. E jellegzetességük egyértelműen megkülönbözteti őket a mennyiségi szempontból nagy léptékű, nagy elemszámmal dolgozó kutatási módszerektől (vö. Della Porta, 2008). Az esettanulmányok nem egy nagyobb embercsoport, egy populáció, egy alapsokaság általános jellegzetességeinek megismerésére irányulnak, hanem valamely fontosnak és érdekesnek ítélt egyedi jelenség alapos feltérképezésére, mélyebb megértésére. Vagyis egy módszertani szempontból idesorolható elemzés példának okáért nem egy adott ország vagy város adott időszakban ismertté vált összes bűnelkövetőjét igyekszik elemezni azok kora, neme, társadalmi státusza, végzettsége vagy jövedelme szempontjából, és nem is egy adott bűncselekménytípus (így például súlyos testi sértés, emberölés, szexuális erőszak stb.) kapcsán teszi ugyanezt. Ehelyett kiválaszt egy (két, három) jelentősebbnek ítélt, nagy port felvert bűnügyet, és azt (vagy azokat) igyekszik minél több szempontból, minél részletesebben analizálni.

A metodológia második meghatározó vonása, hogy az esetek kiválasztása nem véletlenszerű, hanem tudatos. Az esetválasztás előzetes megfontolások alapján, speciális szempontok mentén történik. Az esetkutatások ilyenformán nem a kötet korábbi fejezeteiben bemutatott, klasszikus értelemben vett (valószínűségi) mintavételen alapulnak. Ebből adódóan nem törekszenek rá és nem is képesek arra, hogy megfeleljenek a statisztikai reprezentativitás követelményének. Az esettanulmányok ehelyett jellemzően egy vagy néhány konkrét, megfelelőnek ítélt ügy részletes feldolgozása segítségével egy tágabb elméleti problémára, mondjuk a bűnelkövetők önképére vagy a bűnözés társadalmi megítélésére vonatkozó tudásunkat igyekeznek kiegészíteni és árnyalni (vö. Thomas, 2011a). Vagyis az ilyen megközelítésű kutatások nem csupán egy egyedi jelenség minden további cél és haszon nélküli bemutatását jelentik. Sokkal inkább egy adott eset tükrében, egy adott eseménysor elemeinek fényében világítanak meg bizonyos rejtett, mindaddig homályba burkolózó, ám általános-elméleti szempontból is jelentősnek minősülő összefüggéseket.[3]

Az esettanulmány-készítés harmadik fontos jegye, hogy az adott jelenséget annak tényleges kontextusában, saját környezetében, valós életviszonyai között vizsgálja. Ez különösen célravezető lehet, ha a jelenség (mondjuk a bűncselekmény elkövetése) és annak kontextusa (azaz a bűnelkövető kommunikációja, az általa a saját tettével kapcsolatosan előzetesen vagy utólag megfogalmazott állítások összessége) szorosan összekapcsolódik, és nem rajzolódik ki köztük világos, egyértelmű határ (Yin, 2013, 13).

Az itt bemutatott módszertani megközelítés negyedik alapvető jellegzetessége, hogy a „mi?" (mi az / mi ez?), valamint a „mennyi" (mennyi van belőle?) típusú kutatási kérdések helyett többnyire a „hogyan?"-ra igyekszik választ találni (Yin, 2013, 6–7). Vagyis azt vizsgálja, hogy adott esemény, például egy sokakat felkavaró brutális gyilkosság egyáltalán hogyan, milyen feltételek közepette történhetett meg. Hogyan jutott el az elkövető tette végrehajtásáig; hogyan nevelkedett, hogyan kezelte a környezete, hogyan tekintett önmagára; hogyan alakult az egzisztenciája, szociális kapcsolatrendszere, testi és mentális egészsége; hogyan kommunikált saját magáról és tettéről; hogyan viszonyult hozzá környezete tettét megelőzően, majd azt követően; hogyan változtatta meg az erőszakos tett az érintetté vált személyek (hozzátartozók, barátok) életét?[4]

A kisszámú eset átfogó és mélyreható vizsgálatából és a „hogyan?" típusú kutatási kérdések megfogalmazásából következik az esettanulmányok ötödik karakterjegye. Ez

[2] Szigorú értelmezésben, a fogalomhasználat következetes elválasztására törekedve a módszer *(method)*, a módszertan *(methodology)* és a módszertani megközelítés *(methodological approach)* kifejezés nem ugyanazt jelenti. Az első a konkrét elemzési eljárásokat („eszköztár"), a második a kutatás lefolytatásának mikéntjét meghatározó elvi-gondolati alapokat („használati útmutató"), míg a harmadik a kutatási tárgy érzékelésének és vizsgálatának módját megadó heurisztikai kereteket („szemüveg/lencse/prizma") fedi le. Jelen fejezetben ugyanakkor a három kifejezés lazább és szabadabb értelmezésben, egymás kvázi szinonimájaként jelenik meg. Ez egyrészt a szigorú fogalmi elhatárolás nehézkességét és mesterkéltségét igyekszik kiküszöbölni. Másrészt nem kívánja sem összezavarni, sem felesleges szemantikai mutatványokkal terhelni a kötet olvasóközönségét. Harmadrészt nem kíván szembemenni a könyv más fejezeteiben megjelenő, ettől esetlegesen eltérő értelmezésekkel. Negyedrészt pedig arra a sajátosságra reagál, hogy a kvalitatív esettanulmány, illetve a diskurzuselemzés tulajdonképpen egyaránt tekinthető kutatási módszernek (eljárások összességének), tudományos módszertannak (elvi elgondolások és elméleti előfeltevések rendszerének), valamint módszertani megközelítésnek (a vizsgált tárgy percepcióját megadó prizmának).

[3] Persze ha úgy nézzük, az egy személyre, egy csoportra vagy egy szervezetre irányuló kutatások akár tekinthetők nem valószínűségi mintavételnek is. Ám az már nehezen eldönthető, hogy akkor ezen a módszertani csoporton belül inkább az önkényes vagy a kvótás mintavételi eljárások egyik speciális formájaként fogjuk-e fel, esetleg teljesen önálló típusnak tekintsük az esettanulmány-készítést.

[4] Az esettanulmányokkal foglalkozó módszertani irodalom egyik meghatározó alakja, Robert K. Yin a „miért?" típusú kérdéseket is ezzel megegyező súlyúnak és fontosságúnak tekinti (Yin, 2013, 6–7). Ez azonban az idevágó munkák zömének fényében nem tekinthető konszenzusos álláspontnak, széles körben osztott nézetnek.

a metodológia ugyanis kiterjedt és összetett forrásbázist, valamint változatos elemzési eljárásokkal operáló kutatói munkát kíván meg. Az esettanulmány-készítés legtöbbször maga után vonja az adott személlyel/csoporttal/üggyel/helyzettel kapcsolatban releváns információk lehető legszélesebb körének begyűjtését. A vizsgálat során sokféle, gyakran egymástól eléggé eltérő típusú adat feldolgozása szükséges (vagy lehet szükséges). Így például a már említett bűnelkövető-fókuszú esettanulmány összeállításakor egyaránt fontos adat(fajta) az élőszóban elhangzott vagy írott szöveg, a hivatalos dokumentum, a jegyzőkönyv, a szakértői vizsgálati eredmény, a kép- és hanganyag, az online profil és kommunikáció, az ismétlődő cselekedetek, az öltözék, a fizikum/testkép, a tekintet, a mimika, a hanghordozás, az egyéb metakommunikatív aktus, a térhasználat, illetve a lakáskörülmények és a tárgyi környezet. Az elemzési eljárások ennek megfelelően magukban foglalhatják a szövegek kvalitatív tartalomelemzését, az interjúkészítést, a dokumentumelemzést, a levelek, online profilok, képek és audiovizuális tartalmak analízisét, a résztvevő megfigyelés és a terepmunka bizonyos elemeit, a kapcsolati és kommunikációs háló feltérképezését, valamint az építészetre és a térkialakításra fókuszáló környezettanulmányozást. A kvalitatív esettanulmány a társadalomtudományokban tehát nem egy jellegzetes (és jól meghatározható) adatgyűjtési vagy elemzési technika, hanem azok széles spektrumát felölelő és alkalmazó komplett kutatási stratégia (Yin, 2013, 14).

Az esettanulmányok típusaival kapcsolatban meglehetősen eltérő álláspontok jelennek meg a témával foglalkozó módszertani szakirodalomban.

Az egyik viszonylag bevett, széles körben alkalmazott különbségtétel a vizsgált esetek számán alapszik. A kizárólag egy eset tanulmányozására törekvő kutatások *(single-case study)* ugyanis jól elkülöníthetők a több esetet is bevonó kutatásoktól *(multiple-case study)*. Az előbbi típusba sorolható – korábbi példánknál maradva – egy konkrét bűntett, egy befejezett emberölés elkövetőjére és körülményeire fókuszáló elemzés. Az utóbbi típust jeleníti meg a több, valamilyen szempontból hasonlónak vagy nagyon is eltérőnek, ám mindenképpen összevethetőnek ítélt gyilkosság alapos, a kontextus mélyreható feltárását is magában foglaló analízise.

Az elemzések célja alapján képezhető típusokkal kapcsolatban már korántsem mutatkozik ekkora egyetértés. A leggyakrabban megjelenő kategóriák: a szemléltető célú esettanulmány *(illustrative case study)*, a feltáró célú esettanulmány *(exploratory case study)*, valamint az összegző célú esettanulmány *(cumulative case study)*.[5]

Az első, mondhatni „klasszikus" típus összetett helyzetek és/vagy elméleti problémák megismer(tet)ésére szolgál a példaként hozott eset(ek) megvilágító erejére támaszkodva. A második típusba tartozó vizsgálatok viszont inkább tapogatózó és előkészítő jellegűek. „Pilot" karakterükből adódóan nem önmagukban is teljes értékűnek tekintett eredmények előállítására, hanem későbbi, kiterjedtebb kutatások megalapozására törekszenek a probléma strukturálásával, a lehetséges kérdések körének meghatározásával, a tesztelhető

[5] Ugyanakkor találkozhatunk a leíró *(descriptive)*, értékelő *(evaluative)*, értelmező *(inpretive)* és magyarázó *(explanatory)* típusok megkülönböztetésével, valamint az elméletesztelő *(theory-testing)* és elméletépítő *(theory-building)* kategóriák alkalmazásával is (Thomas, 2011b; Venesson, 2008; Yin, 2013).

hipotézisek generálásával. A harmadik csoportba sorolható vállalkozások pedig az adott problémát megjelenítő eset(ek) kapcsán már rendelkezésre álló tudáselemeket összegyűjtő, rendszerező és (részben) kibővítő ambícióval lépnek föl. Ezt a már hozzáférhető adatok/adattípusok összesítésével, kiegészítésével, és/vagy a korábbi esettanulmányok eredményeinek összegzésével valósítják meg.

Egy szemléltető esettanulmány tehát a bűnelkövetők önképét vagy a bűnözővé válás társadalmi és kulturális feltételeit mint tágabb problémát egy (vagy két-három) emberölési ügy részletes elemzésén keresztül igyekezne bemutatni. Egy feltáró esettanulmány egy későbbi megkérdezéses vizsgálatot, például befejezett emberölést elkövető személyek (és családtagjaik) körében tervezett survey kutatást készítene elő, annak lehetséges kérdéseit és hipotéziseit próbálná megalkotni egy (vagy több) konkrét elkövető tüzetes vizsgálatával. Egy összegző esettanulmány pedig egy különösen bonyolult vagy különösen nagy vihart kavart gyilkossági üggyel kapcsolatban igyekezne aggregálni és szintetizálni a már meglévő adatokat, értelmezési szempontokat és a korábbi kutatási eredményeket.

A módszertani irodalomban az esettanulmányok típusokba sorolásának harmadik formája az esetválasztás eltérő logikáján alapszik. Itt meg szokás különböztetni az (inkább csak) jellemző, azaz tipikus esetek vizsgálatát a kulcsfontosságú, meghatározó jelentőségű, paradigmatikus esetek elemzésétől. Az előbbieket szélesebb körből, szabadabb kutatói döntéssel választhatják ki az elemzők. Az utóbbiak alkalmazása viszont arra az előzetes megfontolásra (vagy megfigyelésre) épül, hogy akadnak az adott problematika/helyzet leglényegesebb összetevőit felmutató, ráadásul azokat más eseteknél sokkal hatásosabban megjelenítő ügyek – vagyis ezek jelentőségüket és megvilágító erejüket tekintve voltaképp a többi felett állnak. Sajátos, indirekt megismerési módot kínál a nem jellemző, valamint a kifejezetten deviáns, extrém, atipikus esetek kiválasztása és elemzése.

■ 3. A DISKURZUSELEMZÉS

Diskurzuselemzéseket ugyancsak számos tudományos diszciplína képviselői végeznek. A kutatási metódus megjelenik a nyelvészetben, az irodalomtudományban, a kommunikációkutatásban, a történettudományban, a szociológiában, az antropológiában, a politikatudományban és még jó néhány további tudományterületen. Diskurzusanalízis elnevezéssel ugyanakkor számos, bizonyos pontokon egymástól eléggé eltérő módszertani megközelítéseket szoktak illetni. Ezek többsége kvalitatív jellegű (bár akadnak mennyiségi-számszerűsítő, azaz kvantitatív diskurzusvizsgálatok is) és szövegközpontú (bár kisebb részben készülnek vizuális jelekből/képekből vagy cselekvésekből, tárgyakból, épületekből kirajzolódó diskurzusokat elemző munkák is).[6] A metodológia talán legmeghatározóbb karakterjegye, hogy keretei között a kommunikáció tudásképző és tudás-

[6] Ezekben az esetekben a szöveg, illetve a szöveg vizsgálata lesz az elemzett tárgy, valamint az elemzési eljárás „modellje". A kép, a cselekvés, a térkialakítás, az építészeti megoldás tehát „olvashatóvá", azaz szöveg-

befolyásoló szerepére fókuszáló vizsgálatokat folytatnak.[7] Ezen elméleti és módszertani cél megvalósítása érdekében elemzik a beszéd, a nyelvalkalmazás, a kölcsönös jelhasználat és jelentésadás folyamatait, struktúráit, tartalmi elemeit és kereteit.

A diskurzus[8] azonban rendkívül sokrétű és összetett jelentésű kategória (Chilton, 2004; Fairclough, 1995). Mivel több szinten – és azokon belül is igen különböző módokon – értelmezhető, ezért a hozzá kapcsolt elemzési formák vizsgálati spektrumukban, illetve léptékükben is erősen eltérnek egymástól.

A diskurzus a legszűkebb és leghétköznapibb interpretáció szerint élőszóbeli társalgást, spontán előforduló párbeszédet jelent. A vizsgálat ebben az esetben a kommunikáció nem írott, nem rögzített, nem formális változataira irányul, és a kölcsönös megszólalásokban keletkezett szövegek tartalmát, szerkezetét és stratégiáját igyekszik feltárni.[9] Ennél tágabb és elméletibb az az értelmezés, amely szerint a diskurzus a nyelvhasználók interakciója és megnyilatkozásaik kontextusa. Vagy másként: a megszólalók helyzete és viszonya. Az analízis ilyenkor a kommunikáció tartalmai, szabályai és stratégiái mellett annak formális, nyelvi, kulturális, fizikai, érzelmi stb. kereteire is fókuszál. Egy még tágabb és még teoretikusabb értelmezés szerint a diskurzus intézményes(ült) beszédmód, a megszólaló intézményes helye és szerepe. A diskurzuselemzés ebből a kiindulópontból a társadalmi viszonyokba és gyakorlatokba ágyazott, térhez, státuszhoz és funkcióhoz kötött kommunikáció vizsgálatát jelenti (Szabó, 1998, 211). A diskurzus a legtágabb és legelvontabb interpretáció szerint egy olyan komplex jelentésrendszer, amely alapvetően határozza meg a világról való tudásunkat: részben kijelöli annak kereteit, részben kitermeli és felkínálja annak tartalmi elemeit. A diskurzusanalízis ezen a lépcsőfokon voltaképp már a nyelvi formákban megjelenő átfogó tudásmódok, világképek és hiedelemrendszerek vizsgálatát foglalja magában.

Jogi és jogtudományi vonatkozású kutatási témákra lefordítva mindezt: az első esetben a vizsgálat példának okáért egy bírósági szakba lépett büntetőeljárás tárgyalásán (vagy éppen azt megelőzően, a folyosón) élőszóban elhangzott szövegeket analizálna. Az elemzés a megszólalásokban megjelenő szókészletre, érvelésmódra, nyelvi stratégiára koncentrálna, valamint arra, hogy a megnyilatkozások hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Megnézné és összevetné az alkalmazott mondatok alanyait és tárgyait, azok modalitását (például kijelentő vagy feltételes mód); az igék jellegét (a vélelmezett felelősség mértékét kifejező aktív vagy passzív szerkezeteket); a használt mellékneveket és határozószókat

ként értelmezhetővé válik; jelentése a szövegekben foglalt jelentések módjára kibontható és felfejthető lesz (vö. Szabó, 2003).

[7] Bár a kifejezés széles körű (például nyelvészeti célú/jellegű) használatába nem szokás szükségszerűen beleérteni, de a társadalomtudományi kutatások közegében a diskurzuselemzés elnevezés többnyire szorosan összekapcsolódik a szociálkonstruktivizmus tudományfilozófiai kiindulópontjaival (Phillips–Hardy, 2002).

[8] A diskurzus Nelson Phillips és Cyntia Hardy meghatározása szerint egymáshoz kapcsolódó szövegek halmaza, valamint az azok létrehozásához, közléséhez és értelmezéséhez szükséges cselekvések összessége, amely egy tárgyat/témát a valóság részévé tesz (Phillips–Hardy, 2002, 3).

[9] Ezek terjedelme változó lehet, ám egy mondatnál mint önmagában zárt egységnél mindig hosszabbak.

(mint értékítéletek hordozóit); a metaforákat (szóképeket) és hasonlatokat; a főbb érveket, ellenérveket, érvelési stratégiákat és érvelési hibákat. Megnézné, miről beszélnek „tényként" és miről „feltételezésként". Megnézné, hogyan reagálnak egymásra a megszólalók; mire reagálnak egymás szavaiból és mire nem; mit fogadnak el és mit kérdőjeleznek meg; milyen témákra térnek ki vagy utalnak vissza többször; milyen kérdések és felvetések hangzanak el vagy maradnak válasz és/vagy érdemi kifejtés nélkül.

A második esetben a „konverzációelemzés" már kiegészülne azzal a szemponttal, hogy a megszólalások a büntetőeljárásban eltérő szerepkörben jelen lévő személyektől származnak. Azaz a vádlott, a tanúk, a szakértők, a bíró, az ügyész és a védőügyvéd megnyilatkozásait már a szerepük szerint és a más szerepekben lévő megszólalókkal való viszonyuk összefüggésében vizsgálná. Az analízis tehát nemcsak arra terjedne ki, hogy a megszólalók mit mondanak és hogyan beszélnek, hanem arra is, hogy helyzetükből adódóan egyáltalán mit mondhatnak és hogyan beszélhetnek. Nemcsak azt nézné, hogy miben értenek egyet, hanem azt is, hogy a helyzet megszabta viszonyukból adódóan egyáltalán miben érthetnek egyet. Ebben a megközelítésben tehát a kutatás a felvonultatott szó- és érvkészlet tüzetes feltérképezése mellett már a konkrét szövegstruktúrákon túli tényezők, a kontextusok és a formális keretek leírását is magában foglalná. A megállapítások ilyenformán a górcső alá vett konkrét kommunikációs folyamat egyedi elemein túlmenően annak „műfajairól", a vallomás, a szakértői vélemény, a vád- és védőbeszéd, valamint az ítélet (a határozat) valamivel általánosabb diszkurzív jellegzetességeiről is szólnának.

A harmadik esetben az analízis az elhangzott szövegeket egy még tágabb összefüggésrendszerbe, azaz a „tárgyalótermi diskurzus" (Vinnai, 2014b) fogalmi keretei közé helyezné. Az elemzés voltaképp erről az intézményesült beszédmódról szólna, ennek a sajátosságait igyekezne fellelni és kimutatni. A tárgyaláson megszólalók intézményes helye és szerepe kapcsán azonban nem csupán az őket egymással (térben-szituációban és megszólalásuk módjában) összekapcsoló, hanem az őket (szóhasználatuk és érvkészletük tekintetében) megkülönböztető/elválasztó kommunikációs tényezők is figyelmet kapnának. Vagyis lehetőség nyílna a tárgyalótermi diskurzus keretei közt párhuzamosan, illetve egymással némileg átfedésben megjelenő professzionális jogászi, szakértői és laikus állampolgári beszédmód összevetésére.

A negyedik esetben a kutatás mindenképpen egy igen magas absztrakciós fokon megfogalmazott, mondhatni az elméleti régiókban kijelölt probléma körül szerveződne. A vizsgálat tehát adott esetben a modern társadalmak „bűnnel" és „bűnhődéssel" kapcsolatos tudását hordozó (és meghatározó) fogalmi struktúrákról, az „igazsággal" és a legitimnek / bizonyító erejűnek tekintett állításokkal kapcsolatos alapvető elképzelésekről, vagy a tudás kialakításában, a megszólalás lehetőségében és a kommunikáció irányításában megjelenő átfogó hatalmi viszonyokról kívánna valamit mondani az elemzésbe bevont szövegek tükrében (vö. Foucault, 1990).

A diskurzuselemzések ugyanakkor szintjük/léptékük mellett egy másik logika, vagyis az általuk képviselt kutatási perspektíva alapján is csoportosíthatók (Phillips–Hardy, 2002, 19–29). Ez a logika, valamint az ebből kirajzolódó kategorizáció nem kevésbé fontos a metódus jogtudományi alkalmazásának lehetőségeiről szólva.

A diskurzuselemzések ugyanis abból a szempontból is megkülönböztethetők, hogy mennyiben koncentrálnak az egyes konkrét szövegekre és mennyiben az azok környezetét képező társadalmi viszonyokra, feltételekre és állapotokra. Az idesorolható vizsgálatok egy része jól érzékelhetően textuális fókuszú: a szövegek elemeit, struktúráját, kialakításuk és alkalmazásuk stratégiáját helyezi előtérbe az analízis során. A diskurzuselemzések másik része ugyanakkor inkább kontextuális nézőpontot érvényesít. Az egyes szövegeket inkább csak „elemzési horizontnak" tekinti, amelyen keresztül „messzebbre" láthatunk, és így a tágabb társadalmi valóság „távolabbi" viszonyrendszere is tanulmányozhatóvá válik (Phillips–Hardy, 2002, 19–20). A felfogásbeli különbség voltaképp abban rejlik, hogy a „textusra" koncentráló kutatások szerint a diskurzusokat a szövegek valósítják és testesítik meg. Vagyis ezek leírásával és értelmezésével – annak alkotóelemein keresztül – magát a diskurzust elemezzük. A „kontextust" kiemelő vizsgálatok viszont azt hangsúlyozzák, hogy ugyan valóban a szövegek hordozzák a diskurzusokat, ám nem azonosak velük (Phillips–Hardy, 2002, 3). Vagyis a diskurzusok mint tudásmódok és tágabb jelentési struktúrák elemzése részben többet, részben mást igényel, mint pusztán a „szövegekkel való bíbelődést".

A felfogásbeli különbség ugyanakkor módszertani, adatgyűjtési-adatelemzési, valamint forráskezelési eltéréseket is eredményez. A textuális diskurzuselemzések többségükben mikroperspektívájúak, azaz a vizsgálat alá vett szövegek tartalmi és szerkezeti komponenseit a lehető legnagyobb alapossággal és részletességgel igyekeznek feltárni. Egy részük emellett kifejezetten kiterjedt szövegkorpuszon, nagy elemszámmal, a kijelentések/megnyilatkozások széles körét górcső alá véve készül. A kontextuális diskurzuselemzések azonban jellemzően makroperspektívájúak: az analizált szöveges egységek alkotóelemei helyett inkább azok külső feltételeire, keletkezési körülményeire és társadalmi-politikai összefüggéseire koncentrálnak. Ráadásul egy részük kifejezetten (illetve feltűnően) kis elemszámmal dolgozik, kevés konkrét szöveges forrást bevonva építi fel a tágabb diskurzusra vonatkozó megállapításait.

A diskurzuselemzések ugyanezen logika, vagyis a vizsgálati perspektíva alapján egy másik szempontból is felosztható. A konstruktivista megközelítésű kutatások ugyanis a szövegek létrehozásában és használatában tetten érhető jelentésképződésre helyezik a hangsúlyt. Azt vizsgálják tehát, hogy az egymással interakcióban álló megszólalók hogyan adnak értelmet a szavaiknak (és a szavaikon keresztül a világnak); hogyan kapcsolnak jelentést az egyes nyelvi (és nem nyelvi) jelekhez; hogyan konstruálják meg (a jelek segítségével) a világgal kapcsolatos, másokkal közös tudásukat. A kritikai szemléletű diskurzusanalízisek viszont elsősorban arra kíváncsiak, milyen társadalmi-politikai viszonyok, szándékok és stratégiák jelennek meg a különböző szövegekben és megnyilatkozásokban. Az ilyen jellegű elemzések számára a hatalom problematikája elválaszthatatlan a tudás kérdésétől, vagyis a tudásképződés kommunikációs folyamatainak vizsgálata voltaképp (sőt elsősorban) a hatalom mechanizmusainak feltárására fut ki (Phillips–Hardy, 2002, 20–21).

A felfogásbeli különbség itt is megmutatkozik a kutatásokban: a konstruktivista diskurzuselemzések módszertana egy semlegesebb, deskriptív/leíró célú kutatási stratégiába illeszkedik, míg a kritikai analízisek többnyire felvállaltan értékelkötelezett, normatív kutatási programhoz kapcsolódnak.

Láthattuk, hogy a diskurzuselemzések eltérő perspektívájából adódó különbségek két szempont mentén, két dimenzióban ragadhatók meg. A textualitás és kontextualitás, a konstruktivista és kritikai irányultság ugyanakkor inkább mérték- és hangsúlybeli eltérést jelent, nem pedig kizáró ellentétet, nominális-kategoriális különbözőséget.[10] Éppen ezért lehetséges, sőt a gondolatmenet továbbvitele érdekében megfelelő megoldás a két dimenziót két tengelyként, a kutatási perspektíva bizonyos jellegzetességeit kifejező arányskálaként felfogni. A két tengely (textus-kontextus, konstruktivizmus-kritikaiság) egyesítésével olyan, a matematikai gondolkodásból jól ismert heurisztikai segédeszközt (derékszögű koordináta-rendszert) képezhetünk, amelynek alkalmazásával modellszerűen vizsgálhatjuk, besorolhatjuk és szemléltethetjük a diskurzuselemzések metodológiai sajátosságait. Így a két keresztbe fordított tengely mentén két dimenzióban, négy mezőben helyezhetjük el az egyes válfajokat *(1. ábra)*.

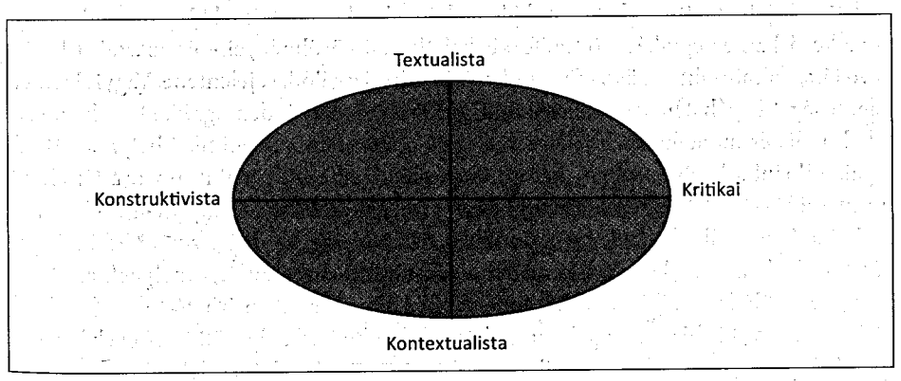

1. ÁBRA ■ A diskurzuselemzések kutatási perspektívái Philips és Hardy (2002) szerint

A *textuális* és *konstruktivista* mezőben mikroszkopikus perspektívájú, a szövegek tartalmi és szerkezeti sajátosságaira figyelő, részletgazdag elemzéseket találunk, amelyek alapvetően a jelentésadásra és a tudásképződésre fókuszálnak deskriptív/leíró jelleggel. Ez a jogtudományi vizsgálatok esetében például normaszövegek, peranyagok vagy alkotmánybírósági határozatok tüzetes vizsgálatát foglal(hat)ná magában, elsősorban bizo-

[10] Ennek megfelelően a gondolatmenet e pontján már elővezethetővé válnak bizonyos, a megkülönböztetés világosságát, az elválasztás élességét csökkentő, mégis fontos megállapítások. Így például az, hogy a textuális fókuszú elemzések is foglalkoznak az egyes kijelentések közvetlen/nyelvi kontextusával, míg az inkább a távoli (diszkurzív és nem diszkurzív) kontextusra fókuszáló elemzések is tár(hat)nak fel strukturális és tartalmi elemeket az elemzés alá vont konkrét szövegekben (Phillips–Hardy, 2002, 19–20). Vagy az, hogy a konstruktivista perspektívájú elemzések jelentős része gondot fordít a megnyilatkozásokban rejlő stratégiák, valamint az azokat átható hatalmi viszonyok tanulmányozására is, a kritikai kiindulópontú vizsgálatok jó része pedig kitér a jelentésképzés és -képződés mechanizmusaira is (Pillips–Hardy, 2002, 20).

nyos jogi kategóriák jelentésére, használatára, viszonyára kihegyezve. Egy ilyen jellegű kutatás például feltár(hat)ná a „közösség elleni uszítás" jogi diskurzusát az ezt megtestesítő jogi szövegek (például a konkrét tényállás: Btk. 332. §, a formálódó törvényszöveggel kapcsolatos előzetes koncepcionális viták anyagai a jogi-szakmai fórumokon, a vonatkozó alkotmánybírósági határozatok és bírósági döntések) elemzésével. Analizálhatná a kategória fogalmi- és jelentéstani kapcsolatait más, hasonló jelentésű, ugyancsak a hatályos joganyag részét képező kategóriákkal (például háborús uszítás, nemzetiszocialista vagy kommunista rendszerek bűneinek nyilvános tagadása, nemzeti jelkép megsértése, önkényuralmi jelkép használata, hatósági rendelkezés elleni uszítás, rémhírterjesztés, közveszéllyel fenyegetés); széles körben ismert/használt, ám jogilag nem kodifikált kifejezésekkel (gyűlöletbeszéd, előítéletesség, kirekesztés) vagy azok korábbi megfelelőjével (közösség elleni izgatás, Btk. 269. §). (Ehhez lásd továbbá, inkább politológiai fókuszú elemzésként Pál, 2011, 2015.)

A *kontextuális* és *konstruktivista* mezőben elhelyezhető elemzések a szövegekben feltáruló tágabb diskurzusokra, valamint a kutatásba bevont, nem túl nagyszámú megnyilatkozás jelentését meghatározó külső feltételekre koncentrálnak. Jogi-jogtudományi vonatkozásban ez egy-két szöveg/forrás-keletkezési körülményeire és az azokat körülvevő társadalmi-politikai összefüggésekre irányuló vizsgálódást jelentene. Vagyis kiemelt jelentőséget kap(hat)nának a történelmi, gazdasági és szociodemográfiai körülmények, a kulturális és mentalitásbeli jellegzetességek, a társadalmi és politikai helyzet sajátosságai. Például a közbeszédben „három csapásként" elhíresült jogintézményt létrehozó normaszöveg *(2010. évi. LVI. törvény)* és az ezzel kapcsolatos néhány jelentősebb megnyilatkozás vizsgálata voltaképp az azokban feltáruló tágabb diskurzus(ok) feltérképezését szolgálná. Ezek között a hazai kriminálpolitikai diskurzusét, amelynek részleges „amerikanizálódása" többek között éppen ebben a mozzanatban érhető tetten (Borbíró, 2013). Vagy a „közbiztonsággal" kapcsolatos diskurzusét, amely a 2000-es évek közepétől néhány nagy vihart kavaró gyilkosság és más erőszakos bűncselekmény nyomán – a médiahatások által felerősítve – a jogalkotóra nehezedő komoly társadalmi elvárássá terebélyesedett. Végül pedig a büntető(jogi) populizmus diskurzusáét, amely népszerű, a társadalom biztonságérzetének helyreállítását és a szavazatszerzést egyaránt szolgáló intézkedésként az (elsősorban erőszakos bűncselekményeket elkövető) „bűnözők" súlyosabb büntetését kínálja fel. (A büntető populizmussal kapcsolatos politikatudományi elemzés Boda et al., 2014.)

A *textuális* és *kritikai* mezőt olyan elemzések népesítik be, amelyek a szövegek tartalmi és szerkezeti elemeit az azokban megjelenő „mögöttes" pozíciókra, stratégiákra és szándékokra kiélezve vizsgálják. A jelentéstani részletek kibontása tehát itt jórészt egybeesik az egyes megnyilatkozásokat, a kommunikációs folyamatokat átható hatalmi és érdekviszonyok részletgazdag felfejtésével. Jogtudományi keretben ez például a „közösség tagja elleni erőszak" (Btk. 216. §) tényállása körüli diskurzus olyan jellegű vizsgálatát foglalná magában, amely arra a központi kérdésre keresne választ, hogy a normaszöveg alkalmazására jelentős számú ügyben miért bizonyos kisebbségi csoportok tagjaival szemben és nem az ő védelmükben kerül sor. (A kérdéskör „kritikai/jogvédő" megközelítésű, ám

hagyományosabb jogtudományi módszertant alkalmazó feldolgozása Jovánovics–Pap, 2013.) Itt nagy valószínűséggel a tárgyalótermi diskurzusok, a peranyagok, valamint különösen az ítéletek (határozatok) szövegközpontú elemzése kapna nagy hangsúlyt annak feltárása/megértése céljából, hogy valóban megjelenik-e valamiféle tendenciózusság, illetve „kisebbségellenes elfogultság" a kérdéskör diskurzusában.

Végezetül pedig nézzük a *kontextuális* és *kritikai* mezőben található kutatásokat. Az idesorolható munkák a szövegek horizontján feltáruló tágabb társadalmi-politikai-hatalmi viszonyok felvállaltan normatív szemléletű elemzését nyújtják. Ilyen megközelítést érvényesítene az a vizsgálat, amely az ún. isztambuli egyezmény (vagyis az Európa Tanács Egyezménye a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról) hazai ratifikálásának elmaradása kapcsán tett megnyilatkozásokat elemezné az azokban megjelenő tradicionalista hiedelemrendszerek (például „a család szent"), patriarchális hatalmi és érdekviszonyok (például a döntésre hivatott politikai/parlamenti elitben többségben vannak a férfiak), továbbá az egyenlőtlen viszonyokat kifejező és fenntartó diszkurzív stratégiák (például a ratifikálásra irányuló követelések „hisztizésnek" nyilvánítása) szempontjából.[11]

■ 4. PÉLDÁK A KÉT METÓDUS JOGTUDOMÁNYI ALKALMAZÁSÁRA

A jogi esetek vizsgálata rendkívül nagy hagyományokkal rendelkező és rendkívül elterjedt eljárás mind a professzionális jogászi tevékenységben, mind a jogi (felső)oktatásban. Ezt azonban meg kell különböztetnünk a tudományos célú és jellegű, kvalitatív módszertanú esettanulmányok készítésétől, ami viszont inkább kuriózumnak tekinthető. A megkülönböztetést többek között azért is fontos megtennünk, mert az angol nyelvű nyilvánosságban egyaránt a *case study* kifejezéssel jelölik az egyes esetek rövid, pusztán praktikus célokat szolgáló összefoglalását (amilyeneket sok esetben gyakorló jogászok, ügyvédi irodák alkalmazottai készítenek a folyamatban levő vagy már megoldott ügyeikről) és a tudományos közösségnek szánt, elméleti problémák szemléltető feltárását célzó, kutatási eredményeket összefoglaló, tudományos folyóiratokban vagy szakkönyvekben publikált hosszabb írásműveket is. Mint azt már említettük, az előbbi (a praktikus/rezümészerű típus) hatalmas mennyiségben lelhető fel, míg utóbbira, vagyis a tulajdonképpeni (tudományos célú/megértő-elemző típusú) esettanulmányra alig-alig találni ideillő, valóban „tankönyvi" példákat.[12] Egy közelmúltban megjelent, címe alapján kifejezetten erre a területre fókuszáló gyűjteményes kötet is inkább csak a kvalitatív esettanulmányokban rejlő

[11] Természetesen a diskurzus, illetve a diskurzuselemzés mibenlétével és jogtudományi relevanciájával kapcsolatban szép számmal akadnak a fentiektől jelentősen eltérő koncepciók is. Magyar nyelven lásd például Sajgál, 2010a; Vinnai, 2010a, 2014b.

[12] Erre mintegy magyarázatot kínálva kifejezetten az esetek kiválasztásában és elemzésében rejlő alapvető nehézségekről, kockázatokról és kihívásokról ír Doherty, 2016.

módszertani lehetőségekkel való számvetéseket, a más jogtudományi metódusokkal való összevetéseket, óvatos tapogatózásokat, valamint némileg atipikus próbálkozásokat tartalmaz (Cahillane–Schweppe, 2019).[13]

A módszer alkalmazását talán Jannette Kenner Muir 1995-ben publikált, *Hating for Life* (Gyűlölni az életért) című elemzésével lehet a legjobban illusztrálni (Muir, 1994). A gyűjteményes kötetben (Whillock–Slayden, 1995) megjelent tanulmány az Egyesült Államokban zajló ádáz jogi-jogfilozófiai konfliktus, az abortuszvita egyetlen tényezőjét emeli ki és vizsgálja meg a lehető legnagyobb alapossággal: a szélsőséges abortuszellenes aktivizmust. A kutatás sajátos, „kétszintű" esethasználatra épül. Egyrészt (illetve elsősorban) magát az erőszakcselekményekre is hajlandó abortuszellenes mozgalmat *(Rescue Movement)* teszi elemzése tárgyává. Másrészt (illetve másodsorban) annak néhány meghatározó szervezetét, alakját és nagy vihart kavaró erőszakos akcióját veszi górcső alá. Vagyis a nagyobb, átfogóbb esetfeltárást további kisebb, lehatároltabb, konkrétabb esetek segítségével végzi el.[14] A szöveg részletes, adatokban bővelkedő leírások formájában tárgyalja az egyes szervezetek (így a *Pro-Life Action League* vagy az *Operation Rescue*), azok meghatározó vezetői (például Robert Scheidler és Randall Terry), valamint a mozgalommal összefüggésbe hozott erőszakos bűncselekmények (így például az abortuszklinikán dolgozó orvos, David Gunn meggyilkolása) szerepét. Az analízis éppen úgy magában foglalja a formális-jogi keretek, az intézményi viszonyok és a fontosabb eseménytörténeti csomópontok számbavételét, mint az abortuszellenes aktivizmus retorikájának elemzését vagy az aktivisták által véghezvitt cselekedetek osztályozását. A szövegben megtalálható a szélesebb körben bevett, mérsékeltebb megnyilvánulásoktól (köztéri tiltakozások, az abortuszklinikák bejáratának leláncolása és eltorlaszolása) elkülöníthető szélsőséges cselekmények (fenyegetések, megfélemlítő üzenetek, fizikai támadások, gyilkosságok) kriminológiai szempontokra is figyelő leírása, az ezekkel kapcsolatos médiaszereplések, interjúk és nyilatkozatok tartalomelemzése, az abortuszellenes érvelésben bevett analógiák és metaforák retorikai és kognitív nyelvészeti vizsgálata, valamint a kormányzati fellépés főbb irányait és a Legfelső Bíróság vonatkozó döntését ismertető passzus. Muir tanulmánya tehát kiválaszt egy jogtudományi relevanciával (is) bíró jelenséget, és azt mutatja be több aspektusból, változatos forrásbázist és többféle (kvalitatív) elemzési technikát felhasználva.

A kvalitatív esettanulmány jogtudományi alkalmazásával kapcsolatban igazán jellemző és szemléletes hazai példát még ennél is nehezebb találni. Talán Molnár Péter 2001-es

[13] A kötetben a feminista jogtudomány elveiről és módszereiről, az etnográfiai terepmunkáról, továbbá az illegális drogok piacának vizsgálatára alkalmazott „módszertani háromszögelésről" egyaránt szó esik – a jogtörténeti, az összehasonlító, valamint jogszociológiai módszerek újragondolása/újraértékelése mellett (Cahillane–Schweppe, 2019). A kifejezés tulajdonképpeni, kanonikus értelmének megfelelő, kutatási stratégiáját és alkalmazott eljárásait tekintve – társadalomtudományi mércék szerint is – kvalitatív esettanulmánynak nevezhető írás azonban nemigen akad.

[14] Tehát voltaképpen a mozgalom volt az elemzési egység, és a megfigyelések végső soron ennek megismerését szolgálták.

írása az egyik olyan munka, amely ha nem is minden szempontból, de a legfontosabb jellemzőit tekintve megfeleltethető ennek a kategóriának (Molnár, 2001). A szerző három konkrét eset, a Franka-, a Bognár- és az ifjabb Hegedűs-ügy tükrében igyekszik érvényes megállapításokra jutni egy tágabb/elvontabb jogelméleti problémával, azaz két büntetőjogi tényállás megkülönböztethetőségével kapcsolatosan. Mindeközben vázlatosan áttekinti az esetek körülményeit és lefolyását, valamint az inkriminált megnyilatkozások és az ügyekben született feljelentések szövegét, kitér a vonatkozó alkotmánybírósági határozatokra, majd pedig a probléma még alaposabb megvilágítása érdekében egy tulajdonképpen önálló történeti esettanulmányként is felfogható elemzést csatol az addigiakhoz az elválaszthatóság jogdogmatikai alapját képező teszt, a *clear and present danger* elv kialakulását és alkalmazását illetően.

A diskurzuselemzés jogtudományi alkalmazásának – akár csak vázlatos – áttekintésére vállalkozva az esettanulmányokétól jelentősen eltérő, sőt bizonyos pontokon azzal éppen ellentétes irányú nehézségekkel szembesülünk.

Itt ugyanis nem egy alakilag azonos elnevezéssel illetett, ám merőben más célokat szolgáló „műfajról" kell leválasztani vizsgálódásunk tárgyát, hanem egy mind ambícióiban, mind módszereiben hasonló elemzési megközelítéseket tömörítő tágabb kutatási területről. A jogi-jogtudományi vonatkozású diskurzuselemzések ugyanis felfoghatók az 1970-es években az angolszász szakirodalomban megjelenő „jog és nyelv" *(law and language)* irányzat egyik alirányzataként is (vö. Vinnai, 2010a, 87–88). A diskurzusanalízis tehát nem azonos a jog közegében megjelenő szövegek, nyelvi struktúrák és elemek vizsgálatával, csupán annak egyik módszertani variánsa. A jog és nyelv összefüggéseit előtérbe állító interdiszciplináris kutatási területen számos további tematikus és/vagy módszertani irányzat található. Peter Tiersma osztályozását alapul véve ilyennek tekinthetjük a jog és irodalom, a jog és szemiotika, a jog és retorika, a jog és fordítás, a jog és filozófia általánosabb kutatási válfajait, valamint az ún. igazságügyi nyelvészet *(forensic linguistics)* némileg specifikusabb irányvonalát (Tiersma, 1999; vö. Vinnai, 2010a, 86–89).

A jogtudományban alkalmazott diskurzuselemzést érdemes megkülönböztetni az írott jogi nyelv formai-stilisztikai jellegű vizsgálatától (a jogi megfogalmazások / jogászi stílus sajátosságainak azonosítása), valamint a beszélt jogi nyelv kutatását célzó, ám annak jelentésadó/tudásképző vonatkozásaira kevéssé vagy másként érzékeny válfajoktól is (vö. Vinnai, 2010a, 86–89). Ez utóbbiból adódik, hogy a tárgyalótermi kommunikáció vizsgálata *(courtroom studies)* sem feleltethető meg teljes mértékben a diskurzuselemzés specifikus jogtudományi célú alkalmazásának. Az e téren folytatott nagyszámú kutatás ugyanis – miközben górcső alá vette az alkalmazott nyelvi eszközöknek (így például a kérdésfeltevés módjának) hatását a tanúk emlékezetére, az eltérő nyelvhasználati formák kihatását a tanúk szavahihetőségének és az ügyvédek munkájának megítélésére, az esküdteknek adott bírói instrukciók érthetőségét és hatékonyságát, a jogi környezetben érvényesülő nyelvi-kommunikatív kompetencia mibenlétét és mértékét, a vádalku során alkalmazott nyelvhasználatot, valamint az ügyfél és az ügyvéd közti társalgásban megjelenő nyelvhasználatot – jó néhány esetben inkább pszicholingvisztikai és szociolingvisztikai

összefüggéseket tárt fel, semmint szűk, szigorú/társadalomtudományi értelemben vett diskurzuselemzést végzett (Vinnai, 2010a, 74).[15]

Ám még ezek mellett a viszonylag rigorózus fogalmi-kategorizálási kikötések és megszorítások mellett is azt mondhatjuk, hogy a jogtudomány területén az elmúlt évtizedekben jelentős számban készültek diskurzuselemzések. (Az angol nyelvterületen keletkezett fontosabb munkákról áttekintést ad Vinnai, 2010a, a német nyelvűekről reprezentatív válogatást kínál Sajgál, 2010a.) Ezek sorában említhető Peter M. Kellett tanulmánya, amely a korábban bemutatott kontextuális-konstruktivista szemléletmód jegyében öt elítélt nemierőszak-elkövető narratíváját állítja egymás mellé és fejti fel az azokat meghatározó fogalmi-jelölési viszonyokat, például hogy miként válik a „„megerőszakolni" kifejezés a „használni", „birtokba venni" gondolati tartalom hordozójává (Kellett, 1995). Az elemzés célja ugyanakkor a szövegek horizontján feltáruló tágabb-távolabbi elképzelésrendszer, a „nemierőszak-diskurzus" sajátosságainak feltérképezése. Az írás végkövetkeztetése, hogy az eltérő indokolások („adósságtörlesztés", „élménykeresés") dacára is kimutathatók bizonyos közös pontok az elkövetők megnyilatkozásaiban. Így például a testi szinten megélt szabadság mozzanata, valamint az erőszak ellenállásként, a „nők" túlzott és illegitim hatalmával való szimbolikus szembeszállásként való értelmezése. Vagyis a szerző arra jut, hogy a nemierőszak-diskurzus középpontjában nem a szexuális vágy, hanem a hatalom, a kontroll kérdésköre áll. (Úgyszintén nemierőszak-ügyekkel kapcsolatos, inkább kritikai irányultságú diskurzuselemzés Matoesian, 2001 és Ehrlich, 2001.)

Bár nagyon úgy tűnik, hogy a diskurzuselemzés módszerét jóval többször alkalmazzák büntetőjogi-kriminológiai vonatkozású ügyekben (például az O. J. Simpson emberölési ügyében lefolytatott per kapcsán Cotteril, 2003), azért akadnak a metódusnak ettől eltérő alkalmazási területei is. Gail Stygall például egy polgári peres tárgyalásról (Stygall, 1994), míg John Conley és William O'Barr a szabálysértési tárgyalásokon zajló diskurzusokról közölt elemzést (Conley–O'Barr, 1990).

Magyarországon – bizonyos elméleti-módszertani előzmények (lásd Vinnai, 2014a) után – csupán a 2000-es évek elején került sor az első, deklaráltan a beszélt nyelvre irányuló, valóban tudatosan koncipiált és empirikus „jog és nyelv" kutatásra.[16] A kutatás eredményeit a résztvevők, Dobos Csilla, Sajgál Mónika, Szabó Miklós és Vinnai Edina a *Nyelvében a jog* című tanulmánykötetben foglalták össze (Szabó, 2010a). Ebben a gyűjteményes kötetben már nagyrészt olyan írásokat találunk, amelyek a módszertani kérdésekre reflektáló általánosabb fejtegetések mellett színvonalas, mind nyelvészeti, mind társadalomtudományi standardok szerint diskurzuselemzésnek tekinthető vizsgálatokat közölnek (Dobos, 2010a; 2010b; Sajgál, 2010b; Szabó, 2010b; Vinnai, 2010b). Az elemzések rendőrségi kihallgatások és tárgyalótermi kommunikációs folyamatok textuális fókuszú vizsgálatát nyújtják. Diskurzusértelmezésük alapvetően a fogalomhasználat második (a nyelvhasználók interakciója és megnyilatkozásaik kontextusa) és harmadik *(intézményes[ült] beszédmód)* szintjén helyezhető el. Figyelemre méltó vonásuk, hogy az analízis során sajátos egyensúlyt tartanak a nyelvi struktúrák és a jelentésképződés konstruktivista szempontja, valamint a beszélői stratégiák és a társadalmi-hatalmi viszonyok kritikai szempontja között.

Dobos Csilla tárgyalótermi diskurzusokkal kapcsolatos elemzéséből kiviláglik, hogy a laikusok nyelvhasználatában megmutatkozó kompetenciahiány nemcsak a sikeres kommunikációra nézve rejthet magában kockázatokat, de akár eljárási szempontból is (Dobos, 2010a). Vinnai Edina tanulmánya, amelyben a rendőrségi kihallgatásokon élőbeszédben elhangzott megnyilatkozásokat (a vallomást) összeveti az írásban rögzített nyelvi elemekkel (a jegyzőkönyvvel), a hétköznapi beszédfordulatokon alapuló laikus történetmondás jogi szaknyelvre való átfordításának problematikáját exponálja (Vinnai, 2010b). Sajgál Mónika többek közt az önmagát a magánszférából származó kategóriákkal („kedélyes, tisztességes, munkaszerető emberként" és „segítőkész barátként") jellemző tanú, valamint az intézményes szerepéhez szigorúan ragaszkodó, azt kommunikációs eszközökkel is fenntartó (formális beszédstílust alkalmazó, félbeszakításokkal élő, az interakciót szervező és kontrolláló kifejezéseket használó, a visszakérdezésekkor feltűnően hangosan beszélő) rendőr kettősén keresztül mutatja be a társadalmi pozicionálás nyelvi-interaktív lépéseit (Sajgál, 2010b). Szabó Miklós pedig, miközben formális, aszimmetrikus, célra irányuló, kontradiktórius diskurzusként jellemzi a kihallgatást, a jogi esetté tétel mozzanatában rejlő valóságkonstrukciós aktust is feltárja (Szabó, 2010b).

[15] Persze a tárgyalótermi diskurzusokat lexikai szempontból, azaz a szóválasztás (és az ezáltal elért hatás) irányából vizsgáló vállalkozások már inkább tekinthetők a kategória ernyője alá sorolható válfajoknak (vö. Vinnai, 2010a, 80–82).

[16] A kutatás a Miskolci Egyetem Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszékének, valamint Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének együttműködésében zajlott 2000 és 2003 között. Az adatgyűjtés eredményeként összesen több mint tizennyolc órányi hanganyag készült, ebből tizennégy és fél óra rendőrségi kihallgatásokon, négy óra pedig bírósági tárgyalásokon (Vinnai, 2014b, 61–62). A kutatásban részt vevő két jogszociológus (Szabó Miklós és Vinnai Edina), valamint két nyelvész (Dobos Csilla és Sajgál Mónika) vált a „jog és nyelv" kutatási irányzat hazai „kemény magjává". A kutatás második adatgyűjtési és elemzési fázisára 2014-ben került sor. A második fázis eredményei azóta további monográfiákban is visszaköszönnek (Szabó, 2015b; Vinnai, 2017).

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Cahillane, Laura – Schweppe, Jennifer (2019): *Case Studies in Legal Research Methodologies. Reflections on Theory and Practice.* Dublin, Clarus Press.

Szabó Miklós (szerk.) (2010a): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor.

Szabó Miklós (szerk.) (2015): *A jog nyelvi dimenziója.* Miskolc, Bíbor.

Vinnai Edina (2017): *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása.* Budapest, Gondolat.

Yin, Robert K. (2013): *Case Study Research. Design and Methods.* Thousand Oaks – London, Sage (5. kiadás).

KOI GYULA – SCHWEITZER GÁBOR

A LEVÉLTÁRI KUTATÁS

BEVEZETÉS

A levéltári kutatásról szóló fejezet e kötetben a gyakorlati kutatási módszerek kvalitatív ágának részeként kapott helyet. A levéltári kutatás és a levéltár főként a forráskutató történészek (valamint a genealógusok), kevésbé a jogászok számára adekvát terület. Jogászi vonatkozásban főként a kutatók-oktatók, körükben is a forráskutató jogtörténészek folytatnak nem alkalmi, hanem többé-kevésbé folyamatos levéltári kutatást. Azonban adott esetben a gyakorló jogász (bíró, ügyész, ügyvéd, közjegyző, jogtanácsos, a közigazgatásban szolgálatot vállaló szakember) is kerülhet olyan helyzetbe, hogy egy ügy megoldásához levéltári adatokra van szüksége, melyet levéltári kutatás során szerezhet be.

1. LEVÉLTÁRI ALAPFOGALMAK

Mind a levéltári, mind a részben e körben érintett kézirattári források ún. primer vagy elsődleges forrásai a kutatásoknak. A primer forrás azt jelenti, hogy az az adott esemény idején keletkezett, és első kézből származó ismereteket közvetít. (Ezzel szemben a szekunder vagy másodlagos források olyan feldolgozások, amelyek nem személyes részvételen vagy közvetlen tapasztaláson alapulnak.) A primer forrásokat illetően ez azt is jelenti, hogy e döntően kézírásos forráscsoport mellett a 20. századtól már gépírásos (írógéppel, az 1980-as évektől számítógépes szövegszerkesztő programokkal írott) források is megjelennek (az iratokra vonatkozó adatrögzítési technikákról lásd alább az irat fogalmánál). Kép- és hangfelvételek is lehetnek levéltári (kézirattári) források.

Tisztázandó továbbá a levéltár, a kézirattár és az irattár fogalma. Közös bennük, hogy mindhárom kifejezésnek hármas értelme van: jelölnek intézményt, épületet vagy helyiséget, valamint az abban őrzött anyagot. A levél a régi magyar nyelvben többet jelentett, mint a mai jelentésszűküléses formája, jelentette magukat az iratokat a legtágabb érte-

lemben, azaz bármilyen iratfajtát, a tár pedig őrzőhely (vö. magtár, ruhatár; Ember, 1982, 67). Azaz a levéltár iratok őrzőhelye.

A köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvény az értelmező rendelkezések körében meghatározza a levéltár fogalmát: „Levéltár: a maradandó értékű iratok tartós megőrzésének, levéltári feldolgozásának és rendeltetésszerű használatának biztosítása céljából létesített intézmény" [3. § *l)* pont]. A levéltárnak két fajtája van: a közlevéltár és a nyilvános magánlevéltár. A közlevéltárat a törvény így definiálja: „Közlevéltár: a nem selejtezhető köziratokkal kapcsolatos levéltári feladatokat – ideértve a tudományos és igazgatási feladatokat is – végző, közfeladatot ellátó szerv által fenntartott levéltár" [3. § *m)* pont]. Nyilvános magánlevéltár pedig „a természetes személy, valamint a nem közfeladatot ellátó szerv tulajdonában vagy birtokában lévő maradandó értékű iratok tartós megőrzésére létesített olyan intézmény, amely megfelel a 30. § (2) bekezdésében foglalt követelményeknek" [3. § *n)* pont]. A 30. § (2) bekezdése három követelményt támaszt: 1. A nyilvános magánlevéltár adja át levéltári anyaga jegyzékét a Magyar Nemzeti Levéltárnak nyilvántartás céljából. 2. A levéltári anyag nyilvántartását, őrzését, feldolgozását, a használat biztosítását a szakmai követelmények szerint kell ellátnia. 3. Anyagából tájékoztatást nyújt, adatokat szolgáltat, iratokat kölcsönöz a közlevéltári szabályok szerint.

A további értelmezéshez szükséges tisztázni a maradandó értékű irat fogalmát: „a gazdasági, társadalmi, politikai, jogi, honvédelmi, nemzetbiztonsági, tudományos, művelődési, műszaki vagy egyéb szempontból jelentős, a történelmi múlt kutatásához, megismeréséhez, megértéséhez, a közfeladatok folyamatos ellátásához és az állampolgári jogok érvényesítéséhez nélkülözhetetlen, más forrásból nem vagy csak részlegesen megismerhető adatot tartalmazó irat" [3. § *j)* pont].

Mielőtt áttérünk a kézirattár és az irattár fogalmára, a törvényi fogalommeghatározás utolsó szava, az irat is definiálásra szorul, úgy is mint az egész kérdéskör szíve. „Irat: valamely szerv működése vagy személy tevékenysége során keletkezett vagy hozzá érkezett, egy egységként kezelendő rögzített információ, adategyüttes, amely megjelenhet papíron, mikrofilmen, mágneses, elektronikus vagy bármilyen más adathordozón, tartalma lehet szöveg, adat, grafikon, hang, kép, mozgókép vagy bármely más formában lévő információ vagy ezek kombinációja" [3. § *c)* pont].

Mit fed a levéltárhoz képest az irattár fogalma? A szakirodalom szerint irattár (vagy regisztratúra) alapvetően, de nem kizárólag szervek (döntően közigazgatási szervek) esetében képzelhető el. Esetenként személyeknek is lehet irattáruk (például ilyen a jog területén a személy szerint meghatározott közjegyző vagy egyéni ügyvéd). Irattárat működő szervek (személyek) tartanak fenn. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy az irattárak szervesen összetartozó iratokat fognak egybe (Ember, 1982, 55). Néhány esetben elkülönítik az élő irattárat (az irattár újabb részét, a kurrens irattárat) a régi irattártól (levéltártani elnevezése *registratura antiqua*), ahol azokat az iratokat őrzik, amelyekre az iratképző szervnek (vagy személynek) a mindennapi működés során rendszeres jelleggel nincsen szüksége. A régi irattár működhet külön helyiségben is, és szervezetileg is elkülönülhet az élő irattártól (Ember, 1982, 52). A törvény az irattárra az alábbi meghatározást adja: „az

irattári anyag szakszerű és biztonságos őrzése, valamint kezelésének biztosítása céljából létrehozott és működtetett fizikai, illetve elektronikus tárolóhely" [3. § *g)* pont]. Azaz a törvényi definíció csupán az irattárat mint fizikai helyiséget veszi számításba.

Miben tér el ettől a kézirattár? A kézirattár alapvetően könyvtártani fogalom; a kézirattár a könyvtárnak a kéziratos iratanyagok gyűjtőhelyéül szolgáló egysége. A kéziratárban nem szervesen összetartozó irattárak anyagait őrzik, még akkor sem, ha akár teljes irattárak vagy azok kisebb-nagyobb töredékei őrzik egy helyen. A levéltár őrzési helye a magánszervek és magánszemélyek magániratainak is (Ember, 1982, 54–55). A levéltári törvény nem definiálja a kézirattár fogalmát. Tartalmazza ugyanakkor a közirat definícióját: „a keletkezés idejétől és az őrzés helyétől függetlenül minden olyan irat, amely a közfeladatot ellátó szerv irattári anyagába tartozik vagy tartozott" [3. § *d)* pont] és a magániratét is: „a nem közfeladatot ellátó szerv irattári anyagába tartozó, valamint a természetes személyek tulajdonában lévő irat" [3. § *e)* pont]. A közfeladatot ellátó szerv pedig „az állami vagy helyi önkormányzati feladatot, valamint jogszabályban meghatározott egyéb közfeladatot ellátó szerv és személy" [3. § *b)* pont]. A törvény meghatározza a levéltári kutatás fogalmát is: „a levéltári anyag tanulmányozása, abból adatok kigyűjtése tudományos vagy más cél érdekében" [3. § *o)* pont].

A hazai irodalom összefoglaló levéltártani munkával nem rendelkezik (Kosáry, 1970, 132). A Kosáry-alapmű tanítványok által kiegészített új kiadásából kimaradt ugyan ez a megállapítás (Kosáry, 2003, 23), azonban az új változat sem számol be összefoglaló műről, csupán „próbálkozásról", a levéltári szakszemélyzet oktatásának középfokú tananyagáról (Endrényi, 1980). Tágabb értelemben a *Levéltári kézikönyv* utolsó, kiegészített kiadása értelmezhető ilyenként (Körmendy, 2009). A külföldi szakirodalom két legjelentősebb kézikönyve az újkori levéltártan *(Urkundenwesen)* és irattan *(Aktenlehre)* legfontosabb irányadó feldolgozását tartalmazza (Meisner, 1952; Hochedlinger, 2009), hasonlóan a régebbi vonatkozó szakirodalom egyik legjobb összefoglalásához (Wolf, 1910, 665–729). Ezt az irányvonalat követte a hazai szakirodalom, nemzetközileg jelentős idegen nyelvű közleményekkel (Engel, 1985, 1997).

A maga teljességében a levéltártudomány egyfelől maga is egyike a történettudomány segédtudományainak (oklevéltan/diplomatika; Körmendy, 2009, 26–40), másfelől egyéb segédtudományok ki is egészítik (időszámítástan/kronológia, tisztségviseléstan/archontológia, latin, német és magyar írástörténet/paleográfia, címertan/heraldika, pecséttan/szfragisztika, zászlótan/vexillológia, történeti földrajz; Körmendy, 2009, 42–80). Megjegyzendő, hogy az 1867 előtti hazai iratok többségének olvasásához latin és német nyelvtudás, valamint paleográfiai ismeretek szükségesek (Blazovich–Müller, 1996, 24). Az alább ismertetendő jogszolgáltató szervek levéltári anyagai és az ezekhez kapcsolódó levéltári alapleltárak mellett tartalmazhatnak jogszolgáltatási iratokat családi levéltárak (a Batthyány, Erdődy, Esterházy, Kállay, Teleki család levéltárai), egyes külföldi levéltárak (Bécs, Berlin, Moszkva, München, Prága, Vatikán), valamint a történelmi Magyarország városainak (Kolozsvár, Pozsony stb.) levéltárai egyaránt (Ákosfalvi, 1931, 255).

A levéltári források jogászok számára legfontosabb része a kormányzati-kormányzattörténeti, igazgatási és igazságszolgáltatási intézménytörténetről számot adó iratanyag. Itt

csupán rendszerezzük a graduális jogtörténet körében tanult kormányzati-közigazgatási intézményeket, amelyek iratanyagai elsősorban szóba jöhetnek, de nem magyarázzuk azokat:

- Középkor (1000–1526): központi igazgatás – király, királyi tanács, országos méltóságok, udvari bíróság, törvényhozás; középkori helyi igazgatás – tartományi kormányzatok, vármegye *(comitatus)*, birtokigazgatás, városok, falvak (Körmendy, 2009, 85–93).
- Újkor (1526–1849): Habsburg hivatalszervezet – Kancellária, Udvari Kamara *(Hofkammer)*, Udvari Haditanács *(Hofkriegsrat)* és hazai hivatalszervezet (Magyar Királyság) – király, Országgyűlés, magyar tanács *(Consilium Hungaricum)*, kormányzóság *(Gubernium)*, magyar kancellária *(Cancellaria Hungarica)*, Magyar Kamara *(Camera Hungarica)*, Helytartóság *(Locumtenentia)*, később Magyar Királyi *Helytartótanács (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum)* (Körmendy, 2009, 97–102). Helyi igazgatás: vármegye, város, község (Körmendy, 2009, 104–105). Igazságszolgáltatás: részben az illetékességi rendszer alapján – királyi, vármegyei, városi bíróságok, községi (mezővárosi, falusi) és úriszéki bíráskodás, a kiváltságolt területek bíráskodása (Körmendy, 2009, 106–108.). Az Erdélyi Fejedelemség államszervezetét, igazgatását önállóan szokás tárgyalni 1541 és 1848 között, felosztva az önálló Erdélyi Fejedelemség (1541–1690) és Erdély Habsburg kormányzata (1691–1848) időszakára, kiegészítve a helyi igazgatással (Körmendy, 2009, 110–112).
- Török közigazgatás a hódoltságban (Körmendy, 2009, 113; Fekete, 1932; Káldy-Nagy, 1962, 1970, 5–170).
- A Rákóczi szabadságharc kormányzati és bíráskodási rendszere (Körmendy, 2009, 109–110, Mezey, 2005, 5–64).
- Neoabszolutizmus (1849–1867) (Körmendy, 2009, 121–125).
- Dualizmus (1867–1918) (Körmendy, 2009, 125–131).
- 1918–1949 (Körmendy, 2009, 133–147).
- Az államiság újjászervezése és a második köztársaság (1944–1949) (Körmendy, 2009, 147–150).
- Szocialista korszak (1949–1989): Országgyűlés, Elnöki Tanács, központi kormányzati szervek: Minisztertanács, minisztériumok, országos hatáskörű szervek; az államigazgatás helyi szervei (tanácsrendszer). Bíróságok: Legfelsőbb Bíróság, megyei (fővárosi) bíróságok, járási/helyi (városi, budapesti kerületi) bíróságok, különbíróságok, közjegyzők, ügyészségek, rendvédelmi és államvédelmi szervek (Körmendy, 2009, 150–171). Továbbá társadalmi és más nem gazdasági szervezetek, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek, civil szervezetek, pártok (Körmendy, 2009, 191–210); gazdasági szervezetek, szövetkezetek, állami gazdaságok, bankok, hitelintézetek, biztosítótársaságok, bányavállalatok, iparvállalatok, kereskedelmi vállalatok, közlekedési vállalatok (Körmendy, 2009, 211–248).

A fenti kormányzattörténeti-közigazgatási megközelítéshez idomulnak a jogászok érdeklődési körébe vágó hazai levéltári kiadványok, illetve repertóriumok, fondjegyzékek, állagjegyzékek, levéltári alapleltárak, levéltári leltárak (többségük elérhető a Hungaricana adatbázisban).

Az 1526 előtti okleveles forrásokért érdemes az uralkodóházak időrendje szerinti nagy nyomtatott oklevélgyűjteményeket, az okmánytárak regesztáit áttekinteni.[1] Az újkori hazai közigazgatás-történetek alapvető összefoglalása a többször idézett Ember Győzőtől való (Ember, 1946, 5–625).

1. Nádori levéltár (Iványi, 1991).
2. Helytartóság / Magyar Királyi Helytartótanács (R. Kiss, 1908; Ember, 1933, 1940, Ember, 1943; Paulinyi, 1954; Felhő–Vörös, 1961).
3. Magyar Kancellária (Tagányi, 1898; Wellmann, 1951; Bélay, 1973).
4. Magyar Kamara (Fábiánné Kiss, 1973, 1975; Szűcs, 1990; Maksay, 1992; Nagy – F. Kiss, 1995).
5. Tárnoki szék (Veres, 1968).
6. Erdélyi kormányszervek (Wellmann, 1952; Trócsányi, 1973).
7. Bírósági levéltárak (Varga, 1958; Bónis, 1962, 1974; Varga, 1974; Varga–Veres, 1989).
8. Királyi Jogügyigazgatósági Levéltár (Buzási, 1967).
9. 1848–1849-es minisztériumi levéltár (F. Kiss, 1987; Fábián-Kiss, 1998).
10. Abszolutizmuskori levéltár (Sashegyi, 1965).
11. Belügyminisztériumi levéltár (Szászi, 1961; Szinai, 1973; Székely, 1980).
12. Igazságügyminisztériumi levéltár (Bognár, 1962; Kardos, 1993).
13. Külügyminisztériumi levéltár (B. Lőrincz, 1959, 1964; Nagy, 2003–2007).
14. 1945–1950 közötti államszervek levéltára (Farkas, 1992).
15. Törvényalkotás (Trócsányi, 2005).

■ 2. A HAZAI ÉS A NEMZETKÖZI LEVÉLTÁRI SZERVEZET FEJLŐDÉSÉNEK MÚLTJA ÉS JELENE

A hazai levéltári szervezet 1945 előtti vonásait illetően három témakört érintünk. Az egyik a kormányhatósági és bírósági levéltárak helyzete, a másik a városi levéltárak problémája, a harmadik pedig a jelenkori levéltári szervezet néhány jellemzője. Az európai kultúra jelentősebb államaiban 1200 körül keletkeztek állandó, rendszeres levéltárak, így a német fejedelemségekben, vagy a *Trésor de chartres*, a korona levéltára Franciaországban. Az osztrák tartományokban a Babenbergek már korábban, 1187-ben kialakították a levéltárat (Körmendy, 2009, 281). Bár 1945 előtt bizonytalan volt a korai hazai levéltár

[1] Árpád-kor: Wenzel, 1860–1889; Anjou-kor: Kristó–Piti, 1990–2012; Zsigmond-kor: Mályusz–Borsa, 1951–2001.

létrejöttének ideje, és IV. Béla korára tették (Kossányi, 1938, 819), ma már tudjuk, hogy III. Béla vezette be 1181-ben a királyi udvar ügyintézésében az írásbeliséget – főképp magánjogi ügyekben (Körmendy, 2009, 282) –, és a 13. századra vált egyre kiterjedtebbé a kancellárián és a bíróságokon. Ezt követően jött létre a Királyi Levéltár *(Regale Conservatorium)*, szintén még III. Béla idején (Körmendy, 2009, 282), ahol a királyi könyveket *(Regestrum Regale)*, azaz az udvar által kiadott oklevelek másolatait tartották (Blazovich–Müller, 1996, 9). Már az 1222-es Aranybulla is *„apud regem"*, azaz a király őrizetében volt elhelyezendő (Kossányi, 1938, 819).

A 13–14. században a Királyi Levéltár mellett egyházi hiteleshelyi *(loca credibilia authentica)* és egyéb egyházi, megyei és városi levéltárak is működtek (Körmendy, 2009, 282–283). A legkorábbi hiteleshelyi oklevelet a Váradi Regestrum tanúsága szerint 1208-ban állították ki (Körmendy, 2009, 283). Megjegyzendő, hogy a hiteleshelyek a közjegyzőket helyettesítették (a római katolikus egyház állandósága miatt ez praktikusabb volt, mint az iratoknak az emberi élet végességével sújtott közjegyzőkre bízása). Az 1526 előtti hazai királyi levéltár elpusztult, de az újabb feltételezések szerint nem II. Lajos özvegye, Mária királyné vitette magával hajón, hanem Buda 1686-os ostromakor semmisült meg (Körmendy, 2009, 283). (Az ezzel ellentétes korábbi véleményről, Mária királyné, valamint I. Ferdinánd és I. Szapolyai János embereinek tevékenységéről lásd Kossányi, 1938, 819.) A török uralom alatt álló területeken a levéltári anyag a 18. századtól folyamatos, de maradtak fenn 1526, azaz Mohács előtti oklevelek. (Megjegyzendő, hogy az iratanyagokat Magyarországon 1526 előtt oklevélnek, azt követően iratnak nevezik a levéltárosok.) 1541 után a nádorispán feladata volt az ország köziratainak őrzése. E tevékenység kevéssé nevezhető sikeresnek, mivel 1613-ban mindösszesen 13 ilyen 1526 előtti oklevél őrződött meg nádori kezelésben. E tény okai nem ismeretesek. Eleinte szokásjogi alapon, később (1613-tól) törvény alapján a régi nádor családja köteles volt kiadni az új nádornak az ország ládájában *(theca regni)* tartott iratokat. Ez Esterházy Pál nádor 1681-es beiktatásakor 45 oklevelet és három csomónyi egyéb iratot tett ki (Körmendy, 2009, 282–286).

Az *1723. évi XLV. törvénycikk* létrehozta az országos levéltárat *(Archivum Regni;* részletes történetét lásd Körmendy, 2009, 287–288). Az intézmény tényleges felállítására csak 1765-ben került sor (Koszti, 1948, 18–19). A kormányhatósági iratok egy része itt őrződött meg. Az irattártól elkülönülő levéltár a kormányszervek közül egyedül a Magyar Kamaránál jött létre. A többi kormányhatóság a korábbi iratait is régi irattárban őrizte. 1848 előtt az 1755–1756-ban megszervezett Kamarai Levéltár volt a legnagyobb, legértékesebb. Személyzete lényegesen nagyobb volt, mint az *Archivum Regnié*. A 17. századtól működött a legmagasabb szintű honi bíróság, a Királyi Kúria levéltára, amelynek feladata a lezárt perek iratainak őrzése volt. 1807-től a nádorispáni és a személynöki ítéletleveleket is itt kellett volna őrizni, de erre nem került sor. A vármegyékben a 16. századtól kezdve volt erősebb az iratképzés, ennek letéteményese a vármegye jegyzője *(notarius)* volt. Az iratanyagnak a hivatali utód számára történő átadása csak a 17. századtól lett törvényileg kötelező. A hódoltsági vármegyék régi iratanyagai elpusztultak, az újjászervezésre a 18. században került sor (Körmendy, 2009, 288). A 18. századtól a vármegyei jegyző feladatai annyira megszaporodtak, hogy önálló megyei levéltárnokokat alkalmaztak (Körmendy, 2009, 289).

1794-ben Franciaországban felállították az *Archives nationales*-t, amely már nem volt zárt intézmény, hanem megnyitotta a levéltárat a kutató tudósok előtt. A széttagolt itáliai területeken Szicília járt elöl jó példával e téren (1816). Német területen először Hessenben (1832), majd Szászországban (1834) hoztak létre hasonló központi állami levéltárat. Britanniában az angol Központi Levéltári Hivatal *(Public Record Office)* 1838-ban alakult meg, amelyben összevonták a különféle hatóságok levéltárait. Nálunk a Magyar Tudományos Akadémia már 1848-ban javaslatot tett egy „magyar álladalmi közlevéltár" felállítására, mely az *Archivum Regni*, a kormányszervi és a hiteleshelyi levéltárak, a nagyobb megyei és városi levéltárak, továbbá a bécsi császári levéltár Magyarországot illető országos jelentőségű anyagaiból alakult volna (Körmendy, 2009, 290). Erre 1875-ben került sor, az Országos Levéltár felállításával (bár 1848 után az *Archivum Regni*t is már e magyar névvel illették; Körmendy, 2009, 291; Blazovich–Müller, 1996, 9–10).

1945 előtt külföldön (bajor területen), de nálunk is tapasztalható volt az a városi levéltárakkal kapcsolatos probléma, hogy a régi (Magyarország esetében 1848, esetenként 1867 előtti) iratokat csupán a kiállításuk alapján tartották értékesnek, és emiatt számos iratot nem a levéltárvédelem szabályainak megfelelően tároltak. A városi levéltárakat nem valódi, képzett levéltárnokok felügyelték, hanem többnyire alacsonyabban képzett irattárosok, vagy ha akadt is képzett levéltáros, más hivatali munkákra is felkérték. A községi levéltárakban még ennél is rosszabb volt a helyzet, gazdátlanok voltak (Pálffy, 1940, 9, 17). Ugyanakkor erőteljes törekvések mutatkoztak a városi közigazgatásban a levéltárvédelem meghonosítására, amiben a Soproni Városi Levéltár járt elöl (Szabó, 1938, 826–834). Két eset is rámutat a nehézségekre. A Nagykunságban fekvő Kunhegyesen meglett volna a fedezet és a hajlandóság is a levéltár rendezésére, azonban még 1923-ban sem kaptak megfelelő levéltáros szakembert (Pálffy, 1940, 27, 2. lj.). 1926-ban a Nagykunságban egyedül Kisújszálláson dolgozott állandó városi levéltárnok (Pálffy, 1940, 17, 3. lj.). *A múzeum-, könyvtár- és levéltárügy némely kérdéseinek rendezéseiről szóló 1929. évi XI. törvénycikk* 29. §-a világosan rendelkezett a történeti értékű levéltári anyag védelméről (Szabó, 1938, 827). A soproni vármegyei levéltárban valósult meg az 1930-as évekre a városi és megyei levéltárak közül egyedül, hogy főlevéltárnoka csak levéltárosi feladatot látott el, a mellette dolgozó irodai munkaerőt sem vonták el egyéb hivatali munkákra, és a munkavégzést írógép is segítette (Pálffy, 1940, 17). Megjegyzendő, hogy az írógép tömeggyártása az 1900-as években kezdődött el, Magyarországon a húszas években kezdett elterjedni. Később Sopron Vármegye Levéltára vállalta az 1930-as évektől a területén keletkezett gazdátlan levéltárak iratanyagának megőrzését is (Szabó, 1938, 828).

A levéltári szervezet leírása többféle megközelítésben is lehetséges. A sok szempontból jellegadó német rendszerezés az alábbi kategóriákat ismeri: hivatali levéltár/irattár *(Kanzleiarchiv)*, hatósági levéltár/irattár *(Behördenarchiv)*; oklevéltár *(Urkundenarchiv)*, válogatott dokumentumok levéltára *(Auslesenarchiv)*, szaklevéltár *(Facharchiv)*; központi levéltár *(Zentralarchiv)*, regionális levéltár *(Regionalarchiv)*, főlevéltár *(Hauptarchiv)* (Enders, 1967, 19–20). Az első kategóriapár az adott szervezet jellege szerint különül

el (hivatal vagy hatóság – a hatóság közhatalom gyakorlására és egyedi ügyek intézésére jogosult közigazgatási szerv vagy bíróság). A következő három intézménytípus a gyűjtőkört jeleníti meg: oklevelek, azaz régi iratok; válogatott dokumentumok, azaz konzerváló jelleggel például egy adott állam legfontosabb dokumentumai; katonai, bírósági, statisztikai vagy egyéb anyagok. Az utolsó három kategória pedig a föderatív államok területi tagozódására utal.

Magyarországon alapvetően közlevéltárak és nyilvános magánlevéltárak léteznek. A közlevéltárakon belül általános levéltárakat és állami szaklevéltárakat különböztetünk meg. Állami szaklevéltárak a *1995. évi LXVI. törvény* 30. § (1) bekezdése szerint: a Hadtörténelmi Levéltár, a Földügyi és Távérzékelési Levéltár, a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint az állam által fenntartott felsőoktatási, tudományos, kulturális vagy egészségügyi szolgáltatást végző intézmények levéltára (lásd még Blazovich–Müller, 1996, 83–104). A korábbi Magyar Statisztikai Hivatal levéltára beolvadt a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába. Ismert továbbá a települési önkormányzat levéltára kategória is (20. §), e körben Győr és Tatabánya megyei jogú városi, valamint Székesfehérvár és Vác városi levéltárai jönnek szóba. Köztestület, közalapítvány és egyéb közfeladatot ellátó szerv levéltára (21. §) körében az Akadémiai Levéltár említendő. A nyilvános magánlevéltárak közé tartozik például a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár vagy a Nyitott Társadalom Levéltár *(Donald and Vera Blinken OSA Archive)*. Az egyházi levéltárak külön kategóriát jelentenek (számos római katolikus, református, evangélikus, unitárius, ortodox, baptista és izraelita levéltár működik).

■ 3. A LEVÉLTÁRI KUTATÁS MÓDSZERTANI HÁTTERE ÉS LEHETSÉGES TERÜLETEI

3.1. A történeti módszertan és a levéltár

Az állam- és jogtudományi kutatások egyik módszertani irányát a történeti módszertan jelenti, amely jellemzően a vizsgált jogintézmény kialakulásának és változásának okait, céljait, körülményeit és folyamatát hivatott kideríteni. A történeti módszertan kapcsán merül fel a levéltári, irattári és kézirattári források feltárásának és felhasználásának kérdése. Nyilvánvaló, hogy a kifejezetten hazai vonatkozású jogtörténeti témák esetében előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a levéltár, irattár vagy kézirattár felkeresése. A hazai jogtörténet-tudomány kiemelkedő művelői nemcsak a múltban, hanem a jelenben is messzemenőkig igyekeztek kutatásaik során kiaknázni a levéltári források feltárásában, feldolgozásában és esetleg közzétételében rejlő lehetőségeket – Stipta István közelmúltban megjelent összefoglaló monográfiája ezt meggyőzően igazolja (Stipta, 2015). A hatályos állam- és jogtudományi kérdéseket érintő kutatások esetében ugyanakkor a történeti módszertan szükségessége leginkább az adott kutatási témától függ. Bizonyos kutatási területeken – a történeti távlat hiánya miatt – egyelőre nincs különösebb relevanciája a

történeti módszertan alkalmazásának. Számos területen ugyanakkor indokolt lehet a történeti módszertan alkalmazása kurrens témák kutatása kapcsán is, ám ilyenkor a kutató elszántságától és lehetőségeitől függ, hogy a történeti vonatkozású szakirodalom mellett szükségesnek tartja-e a további levéltári források felkutatását is.

Vajon mi hajtja a kutatót a levéltár és a kézirattár felé? Vélhetően mindenekelőtt a kíváncsiság, hogy az átnézett iratkötegben, dobozban vagy mikrofilmen ráleljen a kutatási témájához kapcsolódó, a forráskritika kívánalmait is kiálló primer forrásokra. S talán bizony hajtja még a felfedezés öröme mellett az a remény is, hogy esetleg sikerül mások előtt megtalálnia és felhasználnia a kutatási téma szempontjából releváns forrásokat.

A levéltári és kézirattári kutatás ugyanakkor nem mindig zárul a kívánt eredménnyel, hiszen nem biztos, hogy a remélt forrás fennmaradt,[2] vagy ha fenn is maradt, nem feltétlenül sikerül (egyből) ráakadni. A kutatót kitartó szorgalma mellett a vakszerencse is segítheti, amikor véletlenül és nem is a várt őrzési helyen bukkan rá egy számára értékes forrásra. A világhálón is hozzáférhető levéltári adatbázisok (repertóriumok, fondjegyzékek) a levéltári kutatás előkészítése és megkezdése szempontjából rendkívül fontosak lehetnek (Fülöp, 2017, 5–13), hiszen már a levéltárba való belépés és a kutatószolgálattal történő személyes kapcsolatfelvétel előtt előzetesen lehet tájékozódni a kutatás szempontjából hasznosnak tűnő és fellelhető iratállományról.

Nem érdemes ugyanakkor a levéltári kutatásokat a ráfordítás-megtérülés koordináta-rendszerében elhelyezni, hiszen az is előfordulhat, hogy a kutatásra fordított időhöz képest szerénynek tűnik, viszont annál becsesebbnek számít a feltárt primer források köre. A kutatónak, különösen a fokozatszerzés előtt járónak, olykor a levéltári, kézirattári búvárlatra szánt időért is versenyt kell futnia. Erre a szempontra utalhat Stipta István azon megállapítása, hogy a jogtörténeti kutatások terén „csökkent a levéltári források feltárására vonatkozó hajlam", amit az új fokozatszerzési rendszer természetes következményének tulajdonít, hiszen a gyors (öt éven belüli) fokozatszerzés „természetes elvárás" a főállású fiatal kutatókkal szemben. A jogtörténésznek tehát – de ez a megállapítás talán az állam- és jogtudományok valamennyi művelőjére érvényes lehet – azzal is számolnia kell, hogy „az időt rabló, és rövid távon csekély eredménnyel járó forráskutatás" miatt a kutatási támogatások elosztásakor, valamint a státuszok létesítésekor hátrányos helyzetbe kerülhet (Stipta, 2015, 173). A jogtörténeti vonatkozású helytörténeti kutatások visszaszorulásának további lehetséges okai között a megfelelő presztízsérték hiánya mellett az archivált források feltárásának költséges és időigényes mivoltát is kiemelte (Stipta, 2015, 185).

[2] Balogh Judit hivatkozott *A nyugat-európai kodifikációk hatása a magyar magánjog polgári kori fejlődésére* című doktori értekezésében arra, hogy a Magyar Országos Levéltár dualizmuskori igazságügyi minisztériumi anyagai között folytatott kutatásai nem jártak sikerrel, így csak a nyomtatásban megjelent dokumentumokra tudott támaszkodni a kutatás során (Balogh, 2001, 9).

3.2. A hazai jogi forráskutatás

Kovachich Márton György (1744–1821) és fia, Kovachich Miklós József (1798–1858) tevékenysége kiemelkedő a magyarországi forráskutató jogtörténetben. Az édesapa filozófiát, jogot és teológiát, majd 1772-től a Bécsi Egyetemen államtant (vagyis korai közigazgatás-tudományt) és pénzügyeket *(Polizeiwissenschaft und Kameralistik)* tanult. Az első magyar forráskutató jogtörténész és levéltáros lett. Fia bölcsészetet és jogot végzett. Már 12 évesen apja mellett tanulta a jogi forráskutatás és az okiratmásolás fogásait. Miklós 1825-től az *Archivum Regni* alleveltárnoka, 1832 és 1870 között az igazgatója. Ki kell emelni kötetekben manifesztálódó forráskutatási tevékenységüket (Kovachich M. Gy., 1790, 1798–1801, 1799, 1803; Kovachich J. M., 1816, 1818, 1820; Kovachich–Kovachich, 1823). Ezek egy része a korabeli élő jog, a hazai *Corpus Juris Hungarici* kiegészítését szolgálta olyan törvények (19 törvény) feltárásával, amelyek az idők során elvesztek, így nem szerepeltek a magyar törvénytárban (ezekről lásd Szilágyi, 1955, 92–100, 108–116, 116–128).[3]

3.3. Hivatástörténet, közjogtörténet, szakjogtörténet, a jogi felsőoktatás története

A hivatástörténeti értekezések esetében a témaválasztás miatt eleve megkerülhetetlenek a levéltári kutatások. Az ügyvédi kamarák létrejöttét (Korsósné Delacasse, 2012), a polgári közjegyzőség történetét (Rokolya, 2013), a királyi ügyészség múltját (Nánási, 2011), valamint az egyes múltbeli jogászi (ügyvédi, jogászi, bírói) hivatásrendek jogszociológiai vizsgálatát (Navratil, 2015) feldolgozó doktori értekezések levéltári kutatások nélkül értelemszerűen nem is születhettek volna meg. A hivatástörténeti témákkal összefüggő levéltári kutatásokat a rendelkezésre álló – reálisan utolérhető – levéltári források köre térben és időben nyilvánvalóan behatárolja, hiszen a teljességre törekvés, bármennyire kívánatos is lenne, csak ritkán valósítható meg.

A mesterek nyomdokain haladva egyes közigazgatás- és szakigazgatás-történeti értekezések is levéltári forrásfeltárások alapján születtek. A dualizmus korabeli vármegyei árvaszék működését (Szűcsné, 2000), a közegészségügyi közigazgatás dualizmuskori intézményrendszerének kiépülését (Pálvölgyi, 2011), valamint a törvényhatósági jogú városok két világháború közötti működését (Antal, 2010) kizárólag a releváns levéltári források bevonása alapján lehetséges feldolgozni.

[3] A törvénytárba fel nem vett törvények kapcsán Kolosvári megállapítja, hogy a két Kovachich ezek összegyűjtésén „a legbuzgóbban és a legsikeresebben fáradozott" (Kolosvári, 1899, 686). Kolosvári azt állítja Kovachich József Miklósról, hogy a *Corpus Juris Hungarici* kialakítása során használt, magángyűjteményben fennmaradt 36 kéziratos kódex közül 31-et ismert. Érdemes utalni e legfontosabb jogi gyűjteményekre (Kolosvári, 1899, 690), és arra a tényre, hogy végső céljuk egy új *Corpus Juris Hungarici* kiadása volt (V. Windisch, 1998, 188–203). Ez a korábban idézett milleniumi emlékkiadás során valósult meg, bár alapvetően konzervatív módon.

A közjogtörténeti kutatások sem mellőzhetik a levéltári forrásokat. A magyar állampolgársági jog 19. századi történetét feltáró értekezés a Magyar Országos Levéltár belügyminiszteri iratai között őrzött állampolgársági iratok részletes feldolgozására is vállalkozott (Varga, 2012). Az 1867 és 1918 közötti állami legitimációs eljárásokat és az államfői jogkört döntően komparatisztikai módszer alapján feldolgozó értekezés is hasznosította a hazai levéltári kutatások során a miniszterelnökségi levéltár iratállományában fellelt forrásokat (Beke-Martos, 2012).

A régi hagyományok folytatásaként a büntetőjog- és büntető eljárásjog-történeti kutatások is jól hasznosíthatják a levéltári forrásokat (Bató, 2007; Barna, 2015), miként a magánjogtörténeti feldolgozások is támaszkodhatnak – részben a bírói gyakorlat rekonstruálása érdekében – primer forrásokra (Hergerné, 2017; Legeza, 2017). A magánjogtörténet körében született *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon* című monográfia, amely 17–18. századi autográf levéltári források feltárásán és elemzésén alapul (Peres, 2014). A joghistória művelőjének olykor bizony nemcsak saját tudományágában, hanem a társtudományok és a történelem segédtudományai területén is célszerű otthonosan mozognia. Ebben a művében Peres Zsuzsanna is hivatkozott arra, hogy a kutatási témára vonatkozó jogtörténeti szakirodalom mellett történettudományi és művészettörténeti munkákat is felhasznált.

A levéltári és kézirattári források felhasználásának lehetősége a jogtörténeti, illetve állam- és jogtudományi témák mellett a jogi felsőoktatás múltjával, valamint a tudománytörténettel foglalkozó kutatások kapcsán is felmerülhet. A jogi felsőoktatás – jogakadémiák és jogi karok – története a rendelkezésre álló levéltári források (például kari ülések jegyzőkönyvei és mellékletei, tanszéki pályázati anyagok stb.) bevonásával állítható össze a legteljesebben. A felsőoktatási intézmények archívumában (például egyetemi levéltárakban) őrzött intézménytörténeti források mellett az esetlegesen fennmaradt személyes hagyatékok, valamint a fenntartó (például egyes jogakadémiák esetében az egyházak) és a főhatóság (például kultuszminisztérium) berkeiben keletkezett források felhasználása is szükséges. Az utóbbi időkben a jogi felsőoktatás témakörében szép számmal születtek levéltári kutatásokon alapuló összefoglaló munkák és részkorszakokat feldolgozó tanulmányok (Pető, 2003; Hollósi, 2007; Kajtár–Pohánka, 2009). Az elsődleges forrásokig visszanyúló tudománytörténeti kutatások alapját szintén a levéltárakban és kézirattárakban fellelhető személyes irathagyatékok és levelezések jelentik.[4] Jelentős mértékben növelheti a tudománytörténeti munkák értékét, ha a feldolgozás a másodlagos források mellett feltehetően új információkat is tartalmazó levéltári forrásokra is támaszkodik. Az állam- és jogtudományok jeles egyéniségeinek életútját és életművét levéltári források

[4] Szerencsés esetben a fennmaradt iratkorpuszt egyetlen levéltárban vagy kézirattárban helyezték el (például az MTA Könyvtára Kézirattárában kutatható Concha Győző, Csekey István, Egyed István vagy Molnár Kálmán irathagyatékának jelentős része), de egy tudóslevelezés összeállítása és ennek alapján a tudományos és közéleti kapcsolati hálózat feltérképezése már bizonyosan csak több archívum felkeresése alapján lehetséges.

bevonásával feltáró átfogó jellegű munkák közül a Moór Gyula pályafutását feldolgozó monográfiát emelhetnénk ki (Szabadfalvi, 1994).

A kutatás során feltárt levéltári és kézirattári források ugyanakkor pontosíthatnak, árnyalhatnak vagy akár meg is cáfolhatnak egyes, addig forgalomban lévő – hitelesnek tekintett – megállapításokat. Ezzel összefüggésben Stipta István mutatott rá a Hajdú Lajos jogtörténész professzor által végzett, II. József császár közigazgatási reformjaira vonatkozó, évtizedekkel ezelőtti levéltári kutatások kapcsán arra, hogy az archivált adatok alapján számos – jogtörténeti tankönyvben is szereplő – állítást pontosított és cáfolt. A levéltári forrásoknak köszönhetően helyesbítette példának okáért Csizmadia Andornak a vármegyék járásokra osztása korabeli gyakorlatára vonatkozó adatait, valamint az adminisztrátori intézmény eredetére vonatkozó információit (Stipta, 2015, 162).

3.4. A levéltári kutatás révén kapható válaszok az élő joggal foglalkozó kutatók és gyakorlati jogművelők számára

A közigazgatási bíráskodás már régóta a közigazgatási eljárásjog egyik központi kérdése (Patyi, 2002, 18–33; Koi, 2014, 256–257, 319–322). Ha a közigazgatási jogi ítélkezés teljességét és a közigazgatási döntvényjogot már a hazai önálló közigazgatási bíráskodás kezdeteitől[5] teljes egészében ismerni kívánjuk, segítséget nyújthat a 19. századi (1949-ig húzódó) előzmények ismerete. Sajnos azonban ez nem lehetséges, mert 1897 és 1943 között 380 000 közigazgatási per, 990 000 adó- és pénzügyi per anyaga elpusztult. A Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltárában néhány helyen található töredékes közigazgatási bírósági iratanyag,[6] ezeket a szakirodalom lajstromozta (Koi, 2010, 188–190), fennmaradásukat nem lehet eléggé nagyra értékelni. Szerencsénkre a közzétett közigazgatási bírósági döntvényekből és az azt megelőző korszakot illetően több gyűjtemény áll rendelkezésre (a bíróság előtti időkből a *Közigazgatási elvi határozatok egyetemes gyűjteménye I–III.*, 1895, későbbről Marschalkó, 1908–1922; Borsos–Szabolcska, 1938–1942; Lengyel–Vörös, 1935, 1940, 1942).

Ha mondjuk azt szeretnénk megtudni, hogy a reformkorban kinek a hatásköre volt egy részvénytársaság bejegyzése, akkor is levéltári forrás,[7] illetve a most már e tényt közzétevő szakirodalom segít benne (Horváth, 2005, 142, 323. lj.). Állítólag az 1970-es években előfordult olyan eset, hogy a Budapesti Ügyvédi Kamara megjutalmazta azt az ügyvédet, aki egy öröklési jogi problémát még az Ideiglenes Törvénykezési Szabályok

[5] *A pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló 1883. évi XLIII. törvénycikk és a magyar királyi közigazgatási bíróságról szóló 1896. évi XXVI. törvénycikk* sorolandó a normatív kezdetekhez.

[6] Miniszterelnökség fond K 584. állag 0,14 iratfolyóméter (ifm.) (egy csomó); Pénzügyminisztérium fond, K 269 állag, 36. tétel (1897–1908), 90–112. csomó (3,08 ifm) a Közigazgatási Bíróság Pénzügyi Osztályának perei.

[7] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár. C64 (Departamentum Commerciale). Normalia 1836–1842 (743. csomó).

(1861) alapján, annak ismeretében oldott meg.[8] Egyes gyakorlati ügyekben (származásmegállapítási perek, öröklési ügyek) szükség lehet régi anyakönyvek beszerzésére (MNL MOL adatbázis) vagy egyházi anyakönyvekre. A rendszerváltás utáni kárpótlási ügyekben gyakran előfordul, hogy az érintett személyeknek az igényeiket a helyi levéltár különféle iratkereső szolgáltatásai segítségével kell igazolniuk (például hogy egy adott időszakban valaki kuláknak minősült vagy hadifogoly volt). 1991 és 1995 között kétmillió ember fordult szóbeli vagy írásbeli kérelemmel a levéltárakhoz (Blazovich–Müller, 1996, 14).

3.5. Esettanulmány

Az alábbi esettanulmánnyal azt szeretnénk illusztrálni, hogy miként korrigálhatnak a jogi felsőoktatás történetére vonatkozó levéltári és kézirattári kutatások során felbukkanó új források akár évtizedek óta rögzült információkat.

Hosszú ideje élt a szakmai köztudatban az a vélekedés, hogy a Budapesti Tudományegyetem jogi kara legendás jogtörténész professzorát, Eckhart Ferencet – miként Degré Alajos fogalmazott fél évszázaddal ezelőtt írt tanulmányában – „talán" a történettudós Szekfű Gyula kezdeményezésére Klebelsberg Kunó kultuszminiszter „erőltette a pesti jogtudományi karra" 1929-ben (Degré, 2004, 50). Eckhart Ferenc pályafutását bemutató átfogó tanulmányában Degré Alajos nyomán utóbb Rácz Lajos is akként fogalmazott, hogy a kari hagyományon kívül kevés adat áll rendelkezésre Eckhart katedrára kerülését illetően (Rácz, 1999, 108–109). A szóban forgó „kari hagyomány" pedig leginkább a kultuszminiszter intervencióját jelentette. Az Eckhart-életutat levéltári források bevonásával összefoglaló tanulmányában Mezey Barna idézi a Budapesti Tudományegyetem jogi kara 1955. május 14-i kari tanácsülési jegyzőkönyve alapján Eckhart Ferencnek az ülésen elhangzott kijelentését, mely szerint őt magát is váratlanul érte annak idején a kultuszminiszter felszólítása, hogy pályázzon a tanszékre (Mezey, 2000, 410–411). Az érintettől származó kijelentés tehát bizonyos tekintetben alátámasztani látszik a sok évtizedes „kari hagyományt": Klebelsberg Kunó kultuszminiszter proaktív kezdeményezése nyomán nyújtotta be Eckhart a pályázatot az üresedésben lévő II. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszékre.

A *valóság* (bár célszerűbb lenne ebben az esetben a visszafogottabb *helyzet* kifejezést használni) a pillanatnyilag rendelkezésre álló források tükrében ennél valamelyest összetettebbnek tűnik. Mégpedig azért, mert a korabeli kari források, valamint az Eckhart Ferenc egykorú levelezéséből kihámozható információk némiképp ellentmondani látszanak Eckhart évtizedekkel későbbi narratívájának. De miről is van szó? A hosszas bécsi levéltári külszolgálaton tartózkodó Eckhart az 1920-as évek második felében határozta el, hogy megfelelő álláslehetőség esetén szívesen visszaköltözne Magyarországra. Az áttörést, úgy tűnik, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter 1927. december 6-i, nem hivata-

[8] Lenkovics Barnabás, az Alkotmánybíróság korábbi elnöke 1997-es polgári jogi nagyelőadása alapján (ELTE ÁJK).

los bécsi látogatása idézte elő. A történtekről maga Eckhart számolt be Szekfű Gyulához intézett, bizalmas jelzéssel ellátott levelében.[9] Ezek szerint Klebelsberg azért kereste fel Eckhartot, hogy felajánlja számára a 70. életévét betöltő Angyal Dávid professzor újkori egyetemes történeti tanszékét a Budapesti Tudományegyetem bölcsészkarán. Eckhart erre a felvetésre azt válaszolta, hogy nem tudna megfelelni a várakozásnak, miközben arra is utalt, hogy legújabb tanulmányai alapján más téren viszont nagyobb hasznot tudna hajtani. Majd így folytatta: „Ha egyszer majd nyílik alkalom, nevezz ki az alk[otmány]. tört[éneti]. tanszékre." A kultuszminiszter – Eckhart levele szerint – erre rögtön azzal felelt, hogy miután a 70. életévét betöltő Király János professzort[10] amúgy is nyugdíjba küldi, májusra kinevezi Eckhartot a megüresedő tanszékre. „Kezet adott rá" – nyugtázta Eckhart.

A kinevezést a miniszter pompás ötletnek tartotta, mint amely tökéletesen illeszkedik a programjához (értve ezalatt a jogi fakultás fiatalítását). Azt az ellenvetését pedig, hogy nem is „jogász doktor" – Eckhart ugyanis nem rendelkezett jog- és államtudományi végzettséggel –, Klebelsberg azzal hárította el, hogy az nem számít semmit, hiszen nem is kell „jogász doktornak" lennie.[11] Eckhart a maga részéről később aktív levelezést folytatott, hogy pártfogókra találjon a jogi fakultáson belül. A legjobban azt szerette volna, ha meghívás, nem pedig pályázat útján kerül katedrára, legalábbis ez derül ki Hóman Bálinthoz intézett leveléből:

> Nem ismersz valakit ott, akinek ajánlhatnál eredménnyel való kilátással, mert a legjobb volna egy meghívás. Ezzel szemben Kleb[elsberg]. nem változtathatná meg eddig legalább határozott nézetét ez ügyben. Magy[ary Zoltán]-val[12] mindenesetre beszélj kérlek erről, s mondd meg, hogy mennyire megvan képzettségem e tanszékhez. Nagy passioval térnék vissza az oklevelekhez, bár az újkori részt sem hanyagolnám el, mint az elődök.[13]

A korszak egyetempolitikájával foglalkozó szakirodalom arra mutatott rá, hogy Klebelsberg Kunó az egyetemi autonómia elvét jobban kifejező meghívással szemben a pályáztatást preferálta a professzúrák betöltése során, mert ez nagyobb mozgásteret biztosított a kultuszkormányzat számára (Ladányi, 2000, 101–102). Ettől a megfontolástól függetlenül éppen Eckhart kinevezésének időszakában a Budapesti Tudományegyetem jogi kara több alkalommal is élhetett a meghívás lehetőségével. Az általában hármas jelöléshez kötött pályázat esetében ugyanakkor a főhatóság – azaz a kultuszminisztérium – dönthetett akár a jelöltek rangsorolásától függetlenül is a tanszékre kinevezendő professzor személyéről.

A jogi kar 1928. június 1-i kari ülésén Illés József, az I. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszék professzora vezetésével jelölőbizottságot állítottak fel az üresedésben lévő II. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszék meghívás útján történő betöltésének előkészítésére. Illés József bizakodó hangvételű levélben számolt be Eckhart Ferencnek a várható fejleményekről:

> Minthogy a miniszter határozottan követeli a Kartól a katedrára való jelölést, ennek a kar most már eleget tesz. A mai rendkívüli ülésen kiküldte a bizottságokat. A jogtörténetinek én vagyok az elnöke és egyben előadója. Tagjai Szentmiklósi, Notter, Szladits és Reiner. Szóval azok, akik történelmi tárgyak előadói, kivéve Szladitsot. Ez utóbbit én kértem. Már meg is állapodtam velük. Notter, Szladits és Szentmiklósi megígérték, hogy az én véleményemet fogják támogatni, ebben nem is kételkedem. Reiner tovább agitál, de meggyőződésem szerint teljesen eredmény nélkül. A Kar vezető tagjaival ma is beszéltem, ők nyugtatgattak. Sajnálom, hogy a Te terved szerint nem tudom januárig elhúzni, de a miniszter semmi körülmények között sem hagyná a betöltést addig. A hónap végére elkészülünk és már a nyáron a miniszter abban a helyzetben lesz, hogy a kinevezéseket megtegye. Tehát készülj, kedves Ferim, mert a szeptemberi szemesztert már el kell látni.[14]

Illés József biztosra vette Eckhart Ferenc tanszéki meghívását. Eckhart Ferenc azonban nem volt ennyire derűlátó. Amikor napokkal Illés levelének kézhezvétele után megtudta, hogy Angyal Dávidot visszatartják bölcsészkari tanszékén – azaz egyelőre mégsem kell nyugállományba vonulnia –, a következőket írta a történettudós Domanovszky Sándornak:

> Angyal visszatartását nem értem. Akkor ezt jogosan megkívánhatja Király is. A viszony a jogi kar és a miniszter közt bizonyára még rosszabbá lesz. Mintha Klebi [Klebelsberg] keresné a konfliktust a jogászokkal. Az én ügyemben sem látok tisztán.[15]

A Bécsbe eljutó hírek ugyanakkor kedvezőnek tűntek. Angyal Dávid – névrokonára, Angyal Pál professzorra hivatkozással – 1928. június 7-én azt írta Eckhartnak, hogy a jogi kar az előterjesztést még júniusban meg akarja tenni, mert azt szeretnék, hogy az új tanár szeptemberben már oktathasson. „Az ön többsége szerinte [mármint Angyal Pál szerint]

[9] Eckhart Ferenc levele Szekfű Gyulának. Bécs, 1927. december 6. ELTE Könyvtár Kézirattára, G. 628.

[10] Király Jánost (1858–1929), a II. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszék professzorát hetvenedik életévének betöltését követően helyezték nyugállományba. A Budapesti Tudományegyetemen két párhuzamos tanszéken oktatták akkoriban a magyar jog- és alkotmánytörténetet. Az I. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszék professzora a politikai életben is aktív Illés József volt.

[11] Eckhart Ferenc levele Szekfű Gyulának. Bécs, 1927. december 6. ELTE Könyvtár Kézirattára, G. 628.

[12] Magyary Zoltán ebben az időben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IV. tudománypolitikai és egyetemi ügyosztályát vezette.

[13] Eckhart (1928. január 9.): Eckhart Ferenc levele Hóman Bálintnak. Bécs, 1928. január 9. OSZK Kézirattára, Fond 15/464.

[14] Illés József levele Eckhart Ferencnek. Budapest, 1928. június 1. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5616/26.

[15] Eckhart Ferenc levele Domanovszky Sándornak. Bécs, 1928. június 6. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4523/610.

bizonyos. Az ellenzéki kisebbség jelentéktelen lesz."[16] Hetekkel később viszont – az 1928. június 20-i kari ülést követően – a meghívás ügye már le is került a napirendről. Ez idő tájt Eckhart a következőkről tájékoztatta Hómant:

> A kathedra ügye nem áll rosszul. Reiner okvetetlenkedése és a miniszter túlságos pártolása miatt (ami pár ellenséget szerzett) okosabb pályázatot kiírni, melynél a miniszter érvényesítheti jogait. De remélem, a többséget meg fogom úgy is kapni.[17]

Domanovszky Sándorhoz intézett levelében Eckhart Ferenc utóbb be is vallotta, hogy ő maga javasolta a pályázat kiírását: „Én kértem a pályázatot, mert a meghívási indítványnál karban pár szóval megbuktam volna."[18] A katedra betöltésének folyamata tehát a meghívás elejtésével, egyúttal az Eckhart Ferenc számára kedvezőbbnek tűnő pályázat kiírásával átmenetileg megakadt. A beérkezett pályázatokat az 1928. szeptember 26-i kari ülésen az Illés József vezette bizottságnak adták ki véleményes jelentéstétel céljából, amelyre azonban csak az 1929. március 13-i kari ülésen került sor. A jegyzőkönyv igen behatóan foglalkozott az alkotmány- és jogtörténeti tanszékre beérkező hat pályázattal, illetve pályázóval.[19] A bizottság négy tagja által támogatott – Eckhart Ferencet első helyen jelölő – többségi véleményt Illés József, míg a kisebbségi véleményt Reiner János terjesztette elő.

Eckhart Ferencnek, a magyar történelem és a történelmi segédtudományok doktorának, az Akadémia levelező tagjának, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójának tudományos munkássága ismertetésekor Illés József előbb a pályázó alkotmány- és jogtörténeti, utóbb gazdaság- és társadalomtörténeti műveit méltatta. Kiemelkedő jogtörténeti, valamint gazdaságtörténeti munkái alapján a többségi vélemény hangsúlyozta, hogy az összehasonlító módszert alkalmazó jelölt „az európai jogtörténetnek a nívóján dolgozik". A kar pedig méltán várhatja tőle, hogy a magyar jogtörténetet a megkezdett irányban tovább gyarapítsa, illetve levéltári ismereteit és diplomatikai készségét tanítványaival a *„succrescentia"* (az utódok) nevelésénél érvényesítse. Munkásságának gazdaságtörténeti vonulata ugyanakkor összhangban áll az európai jogtörténet-írás újabb irányaival is. A többségi vélemény külön is méltánylandónak tartotta, hogy Eckhart Ferenc tudományos munkásságának tekintélyes hányada az 1526–1848 közötti időszakot, a jogtörténet-írás legelhanyagoltabb részét érinti.

Eckhart Ferenc szakirodalmi működésének a bemutatása a professzúra betöltésével összefüggésben megfogalmazott szakmai elvárásokat tükrözte. Eszerint a jogtörténet tanárának nemcsak az okleveles alapokon nyugvó pozitivitást, hanem az összehasonlító módszer által biztosított egyetemes szempontokat is érvényesítenie kell. „Olyan jogtörténészre van szükségünk, aki mint tudós alkalmas a magyar jogtörténetnek – az összehasonlító módszerrel, európai szinten – monografikus irodalmát gazdagítani és ezzel a tudásával succrescentiát nevelni." Előtérbe kell kerülnie ugyanakkor az 1526–1848 közötti, a szakirodalom által mellőzött korszaknak, valamint a modern jogtörténetben nagy súllyal szereplő gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásoknak is. A magyar jogtörténet „nagy nemzeti feladatát" tehát csak az oldhatja meg, aki az okleveles kutatás „fegyverzetével", valamint gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretekkel ellátva tudósként és kutatóként egyaránt élethivatásává teszi ezt a stúdiumot.

Az előzékeny előadói jelentéshez csatlakozó professzorok közül többen is kiemelték, hogy az ideális megoldás valóban az lett volna, ha forma szerint is jogász végzettségű tudóst javasolnak első helyen kinevezésre. Ám – miként Kenéz Béla érvelt – Eckhart Ferenc esetében legfeljebb a forma, nem pedig a lényeg hiányzott. Mellesleg Szentmiklósi Márton és Angyal Pál professzornak még formai fenntartásai sem voltak. Mások – Notter Antal, Kenéz Béla, Navratil Ákos – a kivételes helyzetet, azaz a megfelelő jogtörténeti *succrescentia*, illetve a formai minősültség hiányát annak hangsúlyozásával emelték ki, hogy ez a mostani jelölés semmiképpen sem szolgálhat precedensként a jövőre nézve.

Eckhart Ferenc pályázatát, illetve első helyen történő jelölését meggyőző, 11:2 arányú többség támogatta. A kultuszminisztérium értesítése szerint Horthy Miklós kormányzó 1929. augusztus 21-én nevezte ki Eckhart Ferencet a magyar alkotmány- és jogtörténeti tanszék nyilvános rendes tanárává.[20] Eckhart professzor nyilvánvalóan pontosan érzékelte – ez levelezéséből ki is derül –, hogy a kultuszminiszter által kétségkívül támogatott, de kívülről érkezett, ráadásul nem is jogász végzettségű tudósként nemcsak bizonyos belső ellenállást kellett leküzdenie, hanem fokozott elvárásokat is támasztottak vele szemben. Noha egy tanszékre történő meghívás nagyobb szakmai elismerést feltételez a pályázat útján történő kiválasztással szemben, a közel két esztendeig elhúzódó ügy összességében mégsem eredményezett presztízsveszteséget a számára.

A rendelkezésre álló levéltári és kézirattári források tehát eléggé egyértelműen arra utalnak, hogy Eckhart Ferencet nem egészen úgy nevezték ki 1929-ben az II. számú alkotmány- és jogtörténeti tanszékre, mint ahogyan az a későbbiekben a „kari hagyományban" élt vagy ahogyan arra maga az érintett 1955-ben – mellesleg a személyét érintő méltatlan tudománypolitikai támadások keresztтüzében – emlékezett vissza. A források szerint ugyanis nagyon úgy tűnik, hogy Eckhart Ferenc ajánlkozott 1927-ben az alkalmat megragadó kultuszminiszternél a közeljövőben megüresedő alkotmány- és jogtörténeti tanszék élére, miként utóbb a pályázat kiírásának ötletét is elsőként valószínűleg Eckhart, nem pedig Klebelsberg Kunó vetette fel. Az Eckhart professzori kinevezésének menetére vonatkozó egykorú levéltári és kézirattári források bizonyos tekintetben túl is mutatnak a konkrét eseten, hiszen tágabb összefüggésben érzékeltethetik a Klebelsberg-korszaknak a jog- és államtudományi felsősoktatás területére vonatkozó tudomány- és egyetempolitikai megfontolásait.

[16] Angyal Dávid levele Eckhart Ferencnek. Budapest, 1928. június 7. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5615/59.

[17] Eckhart Ferenc levele Hóman Bálintnak. Bécs, 1928. június 27. OSZK Kézirattára, Fond 15/464.

[18] Eckhart Ferenc levele Domanovszky Sándornak. Bécs, 1928. július 6. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4523/611.

[19] Az 1929. március 13-i V. rendes ülés jegyzőkönyve. ELTE Levéltár 7. a. 1. Állam- és Jogtudományi Kar. A Kari Tanács jegyzőkönyvei. 29. 2182/1927-28.

[20] A Kultuszminisztérium nevében Petry Pál államtitkár 1929. szeptember 10-én tájékoztatta Eckhart Ferencet az államfői kinevezésről. MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 5614/98.

A levéltári, irattári és kézirattári kutatások az állam- és jogtudományok körében elsősorban, de nem kizárólagosan a jog- és államtörténeti témák vonatkozásában merülnek fel. A primer források utáni kutakodás a jogi felsőoktatás múltjára, valamint az állam- és jogtudomány történetére irányuló kutatások során is megkerülhetetlennek látszik. A búvárlat haszna és öröme ugyanakkor nem lehet más, mint az új információt tartalmazó vagy új összefüggésre rámutató levéltári vagy kézirattári forrás.

Leopold von Ranke, a 19. századi német historizmus kiemelkedő alakja a pozitivista történetírás célját a *„wie es eigentlich gewesen"* ('ahogyan az valójában volt') – maximában foglalta össze. Még ha az idő bizonyos tekintetben mára már meg is haladta ezt a felfogást, az elsődleges források felkutatása és felhasználása a folyamatok minél teljesebb körű megismerése és megértése érdekében az állam- és jogtudományi kutatások számára is hasznos módszertani szempontot jelenthet.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Engel, Pál (1985): Les archives de la Hongrie en vue de l'histoire des pays balkaniques. *CIBAL Buletin d'Information*, vol. 9, no. 1, 48–49.

Engel, Pál (1997): Urkunde, Urkundenwesen. In Norbert Angermann (szerk.): *Lexikon des Mittelalters VIII.* München, LexMA, 1307–1308.

Hochedlinger, Michael (2009): *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehren der Neuzeit.* München, Oldenbourg.

Horton, Robert (2019): What are Archives? Smithsonian Archives Center, *s.si.edu/2w6gxMT.*

Kosáry Domokos (2003): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Általános rész 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések* [kieg.: Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya et al.]. Budapest, Osiris.

Körmendy Lajos (szerk.) (2009): *Levéltári kézikönyv.* Budapest, Magyar Országos Levéltár – Osiris.

NEGYEDIK RÉSZ

ALKALMAZÁSI TERÜLETEK

JAKAB ANDRÁS

A JOGÁLLAMISÁG MÉRÉSE INDEXEK SEGÍTSÉGÉVEL

BEVEZETÉS

A közbeszédben és a szakirodalomban is gyakran elhangzanak olyan átfogó kijelentések, hogy a jogállamiság helyzete „romlik" vagy éppen „javul". A jogállamiság kialakult dogmatikája és a nemzetközi standardok alapján jogászként egy-egy konkrét jogi változásra vonatkoztatva ugyan rendszerint valóban meg tudjuk mondani, hogy az javulás-e vagy romlás, de ha számos és egymással részben ellentétes irányú változással szembesülünk, akkor az összegzett változási irány megállapítása már gyakran önkényesnek tűnik. A hagyományos jogászias eszköztáron túl ilyenkor érdemes inkább társadalomtudományi módszerekhez folyamodnunk, amelyekkel számszerűsíthetők a változások. Az ezzel kapcsolatos módszertani kérdéseknek kiterjedt nemzetközi szakirodalmuk van, és a jogállamiság mérésére is számos indexet használnak már különféle intézmények Európában és az USA-ban is (például Freedom House, Bertelsmann Stiftung, Világbank, World Justice Project). Az alábbi írás a fogalmi előkérdések, az adatfelvétel, az adatok aggregációja, az eredmények értelmezése, valamint az országok és időállapotok közti összehasonlítás során felmerülő főbb módszertani kérdésekbe nyújt bevezetést.

■ 1. MIÉRT MÉRJÜK A JOGÁLLAMISÁGOT?*

A jogrendszerekre vonatkozóan újabb és újabb indexekkel találkozunk a szakirodalomban és a műveltebb közbeszédben is.[1] Ez számos okra vezethető vissza: 1. Egyrészt egyetlen mutató sokkal *egyszerűbben* képes információt adni bonyolult kérdésekről (Saisana–Saltelli, 2011, 247–268), így a laikusok és a sajtó számára könnyebben emészthető és sűrített információt jelent.[2] Ez a közérthetőség nem lenézendő jellegzetesség, hanem fontos érték, mert a demokratikus elszámoltathatóságot segítheti. 2. Másrészt a tipikusan interpretációs küzdelmekkel jellemezhető jogi vitákra az indexek *külső mérceként* alkalmazhatók (így reformcélok meghatározására vagy a kormányzati teljesítmény mérésére is használhatók), és ezáltal a kívánatos politikai irányt is kijelölhetik (Botero et al., 2011, 153–169). Ezen iránykijelölő funkció miatt nemzetközi és civil szervezetek alkalmasnak gondolják az általuk jónak tartott megoldások terjedésének ösztönzésére, ha nemzetközi összehasonlító pontozási rendszereket alakítanak ki, amelyekben a preferált országok magas pontszámot kapnak.[3] E funkció egy kellemetlen mellékhatása lehet, ha a kormányzati cselekvés kifejezetten csak az indikátor változását célozza (hogy aztán azt eredményként lobogtathassák), az alapul szolgáló társadalmi probléma kezelése nélkül (Botero et al., 2011, 159). 3. Harmadrészt a politikai gazdaságtani összefüggések tesztelésére (például „javítja-e a gazdasági teljesítményt, ha erősebb a jogállamiság egy országban?") számszerű adatokra van szükségük a közgazdászoknak, és az ilyen számításokhoz nyújthat alapanyagot egy megfelelően kidolgozott index (Erkkilä–Peters–Piironen, 2016).

A nyilvánvaló nehézség abból adódik, hogy közvetlen módon nem megfigyelhető jelenségeket (például jelen tanulmány témáját, a jogállamiságot) szeretnénk mérni (Kaufmann et al., 2011, 220). Szerencsére azonban a statisztikában bevett módszerek vannak az ilyen helyzetek kezelésére; az elkövetkezőkben – kifejezetten jogászoknak szólva, a matematikai kérdésekben nem elmélyülve – ezekről is szó lesz. Jelen írásban elsősorban a jogállamiság mérésére szolgáló indexekkel foglalkozunk, de az alapvető módszertani problémák nagyon hasonlók a jogrendszerre vonatkozó egyéb indexek esetében is.[4]

* Terminológiai és tartalmi tanácsaiért hálás vagyok Bencze Mátyásnak, Gajduschek Györgynek, Jóri Andrásnak, Lőrincz Viktornak, Medgyesi Mártonnak, Szalai Ákosnak és Váradi Balázsnak.

[1] Az indexek számának növekedése kapcsán már „*indicator fatigue*"-ről beszél Hammergren, 2011, 311.

[2] Ennek kapcsán az egyik veszély az lehet, hogy a kedvezőtlen mérési eredmény aztán a valóságra is negatív hatást gyakorol. Például egy korruptnak mért társadalomban a mérési eredmény közzététele növeli a korrupció elfogadottságát, és ezzel a korrupció szintjét: „A percepciók megteremthetik a saját valóságukat", „egy kedvezőtlen kép önbeteljesítő jóslattá válhat" (Ginsburg, 2011, 270, 279).

[3] Ennek gyakorlatáról és a legitimációs kérdésekről bővebben lásd Davis et al., 2010; von Bogdandy – Goldmann, 2008; Krever, 2013; Rosga–Satterthwaite, 2009; Merry et al., 2015.

[4] Lásd például Blank et al., 2004. A leghíresebb azonban valószínűleg a Világbank *Doing Business* indexe, amely hipotetikus esetek alapján bináris kódokkal (0 vagy 1) értékeli a jogi szabályozást az üzleti vállalkozások szempontjából helyi jogi szakértők (túlnyomórészt ügyvédek) segítségével. A módszertanhoz lásd részletesen Davis–Kruse, 2007.

A hagyományos jogászi módszerektől eleve idegen a számokkal való mérés,[5] de maga az is ellentmondásos, hogy a jogászok miként tekintenek ezekre a statisztikai módszerekkel (jellegzetesen nem jogászok által) előállított adatokra: részben az egyszerűsítések miatt lenézik (és néha egy-egy nehezen hihető részeredmény alapján megpróbálják magát az indexépítést mint olyat diszkreditálni), részben azonban irigységgel vegyesen csodálják a számukra alig érthető matematikai megoldásokat. Ez az írás azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a két, gyakran egyszerre jelen lévő szélsőség helyett a maguk helyén kezeljük az ilyen indexeket: hasznos kiegészítő információkként, amelyek segíthetnek ugyan az összkép megértésében és a megfelelő kérdések feltevésében, de amelyeket nem szabad kritikátlanul kezelnünk.

Egy terminológiai megjegyzés az elején: indikátor alatt mutatószámokat fogunk érteni, index alatt pedig kompozit mutatószámokat (vagyis olyan mutatószámokat, amelyeket több mutatószámból képeztünk összegzés, átlagolás vagy valamilyen más módszer alapján).

■ 2. MÓDSZERTANI LÉPÉSEK

Ebben a pontban részben a jogi indexképzési szakirodalom, részben a 2008-as *OECD Handbook on Constructing Composite Indicators* alapján mutatjuk be a főbb módszertani nehézségeket (OECD, 2008, 20–21). Általános szabály, hogy az index képzésének módszertana transzparens legyen, valamint hogy a módszertani döntéseket érdemben meg kell indokolni, máskülönben könnyen felmerül a gyanú, hogy előbb volt meg az eredmény, és csak utána készült hozzá alátámasztásul index – ami, ha kiderül, akkor természetesen az esetleges percepciós célokat is jó eséllyel eleve meghiúsítja (OECD, 2008, 13–14; Gárdos-Orosz–Szente, 2014, 267–290, 279–280; Kaiser, 2015).[6] Vagyis transzparens és indokolt módszertan nélkül az indexek képzésének haszna igencsak korlátozott. Az alábbiakban azokat a kérdéseket vesszük sorra, amelyek alapján egy index kritizálható, vagyis a lehetséges támadási felületeket fogjuk végignézni.

Előzetesen kiemelendő az indexépítés egyik nehézsége: van olyan lépés, amelyhez alapos jogdogmatikai ismeretekre is szükség van (ti. konceptualizáció), más lépések pedig magas szintű statisztikai tudást igényelnek (az adatok statisztikai kezelése és aggregációja). Olyan szakértő azonban nem nagyon akad, aki mindkét területen egyaránt otthon lenne, ezért az ilyesfajta indexépítés tipikusan csapatmunka: csak olyan szakmai közösség

[5] Noha a jogösszehasonlító elemzésekhez hasznos interdiszciplináris adalékokkal szolgálnának a jogrendszerekre vonatkozó nemzetközi összehasonlító indexek, lásd Michaels, 2009. A jogászok egy része idegenkedik az indexektől, és ha esetleg a saját jogrendszerüket lepontozzák, akkor különös előszeretettel hangsúlyozzák az indexek módszertani problémáit (Fauvarque-Cosson–Kerhuel, 2009).

[6] Ilyen jellegű kifogásokhoz a Jó Állam Indexszel (Kaiser, 2015) kapcsolatban lásd például 444.hu, 2015; Hvg.hu, 2015.

tudja színvonalasan megtenni, amelyben egyaránt van jó jogdogmatikus és jó statisztikus is. A koordinációt nehezíti, hogy a két szakma olyannyira más nyelvet beszél, hogy még az egy csapaton belüli együttműködés is külön energiát igényel a résztvevőktől.

2.1. Konceptualizáció

Mielőtt az index összeállításába belefognánk, tisztázni szükséges, hogy valójában mit is mérünk. A jogászok leginkább ezen a területen mozognak otthonosan: a jogászi munka igen jelentős (sokak szerint a legfontosabb) része a fogalmi elemzés. Ha például egy jogállamiságra vonatkozó indexet szeretnénk építeni, akkor első lépésben a „jogállam" fogalmát kell definiálnunk (Møller–Skaaning, 2014, 13–27; Gárdos-Orosz–Szente, 2014, 267–279). Az ilyen definíciók mércéje leginkább a szakmai közvélemény: ha a célközönség (esetünkben az alkotmányjogászok) túlnyomó többsége a definíciót elfogadhatónak (a saját szokásos fogalomhasználatának megfelelőnek) gondolja, akkor megfelelő a definíció (Saisana–Saltelli, 2011, 249). Külön problémát jelentenek persze az olyan esetek, ahol fogalmi viták vannak (Cherchye-et-al., 2007), és a jogállam fogalma sem mentes ezektől (sőt a kapcsolódó értékviták miatt nem is lehet a teljes konszenzusban reménykedni; Botero et al., 2011, 166: „a kompozit indikátorok értékítéleteket tartalmazó konstrukciók"; az indexek szükségszerű politikai tartalmáról bővebben Urueña, 2014). Ugyanakkor mégiscsak létezik egy mainstream fogalom, amelynek használatára vállalkozhat az index építője.[7] Ezt azonban különféle szerkezetben és szofisztikációval lehet használni, az egyes jogállamiság-indexek el is térnek ennek fényében. Erre a későbbiekben az egyes indexek kapcsán még visszatérünk. A jogállamiság-indexek rendszerint a *de facto* jogállamiságot mérik: vagyis a tetszetős jogszabályokkal rendelkező, de a gyakorlatban korrupt, elnyomó vagy egyszerűen nem hatékony jogrendek alacsony pontszámokat kapnak.[8]

2.2. Az adatok kiválasztása

Ha megvan, hogy mit is akarunk mérni, akkor a következő problémánk, hogy miként találunk adatot hozzá. A jogállamiságot mint olyat közvetlenül nem tudjuk mérni, ezért szükségszerűen csak ún. *proxy*kat (közelítő adatokat) tudunk mérni: valakiknek – szakértőknek vagy a lakosságnak – a véleményét *(soft data)* vagy közelítő tényadatokat *(hard data,* például bűncselekmények száma, bírósági költségvetés, a jogszabály-módosítások gyakorisága, a nemzetközi emberi jogi fórumok előtti elmarasztaló ítéletek száma; Parsons, 2011, 170–185, 175–176).

A szakértői vélemények legfontosabb problémája egyrészt a szakértők kiválasztása, másrészt az általuk adott vélemények szubjektivitása. Ez különösen érzékeny kérdés politikailag polarizált országokban (The United Nations Rule of Law Indicators, 2011, 1). Ennek legalábbis részleges orvoslására olyan transzparens módszerű kiválasztás javasolt, amely vagy valamilyen módszerrel eleve kiegyensúlyozott (például nemzetiségi konfliktusokkal terhelt országokban a szakértők is tükrözzék a nemzetiségi arányokat), vagy minél nagyobb létszámú szakértőt vesz igénybe (például nagy adatbázisból véletlenszerű kiválasztás, vagy minden elérhető szakértő megkeresése; Gajduschek, 2014, 97–116, 110). Ugyancsak probléma, hogy az igazán általános kérdéseknél (mint amilyen a jogállamiság) nem nagyon lehet olyan szakértőt találni, aki mindegyik részterületen szakértői szintű tudással rendelkezik (például a jogállamiság fontos része a büntetőeljárási garanciák kérdése, amelyekről a kontinentális jogrendszerekben az alkotmányjogászok rendszerint csak igen keveset tudnak; The United Nations Rule of Law Indicators, 2011, 28). Egyes országokban a szakértői tevékenység rizikóval is járhat a szakértők számára (ha kritikusak az államhatalommal szemben), ami megnehezíti a megbízható vélemények beszerzését, sőt egyáltalán a vélemények beszerzését, akár még anonim módon is (The United Nations Rule of Law Indicators, 2011, 28). A szakértők általános előnye a másik két forrással szemben, hogy a tényadatok *(hard data)* nem elérhetők minden országban, a közvélemény-kutatás pedig igencsak drága.

A közvélemény-kutatási adatok használata sokat segít a sérülékeny csoportok helyzetének figyelembevételében (ezek ugyanis gyakran sem a szakértői véleményekben, sem a *hard data*ban nem jelennek meg). A valóság és a *hard data* közti különbségre is rávilágíthatnak a közvélemény-kutatási adatok: például a valódi bűncselekményszámokról rendszerint nincsenek statisztikák, csak a feljelentések számáról, a kettő alakulása pedig könnyen eltérhet egymástól (Parsons, 2011, 177). Fontos probléma azonban a közvélemény-kutatásokkal kapcsolatban, hogy az adatfelvétel drága, a feltehető kérdések köre viszonylag szűk (hiszen a lakosság túlnyomó része nem fog tudni megválaszolni specifikus kérdéseket), egyes területek *(no-go zones)* vagy népcsoportok (sérülékeny, a társadalomból kizárt vagy az interjúztatók számára veszélyes csoportok) nehezen mérhetők így, ráadásul a közvélemény néha aktuális sajtóhírek hatására hirtelen és erősen változhat (Parsons, 2011, 178). Azt is fel szokták vetni, hogy nehéz közvélemény-kutatási adatokat országok között összehasonlítani az eltérő történeti mentalitás miatt (Parsons, 2011, 179).

A *hard data* használata objektív ugyan, de igencsak korlátozott a mérési köre. A legtöbb olyan kérdést, amelyet mérni szeretnénk, egyszerűen nem lehet még *proxy hard data* segítségével sem mérni (illetve elvileg meg lehetne ugyan mérni egyes kérdéseket, de nincs mért adat róla az adott országban). Azokkal az adatokkal is óvatosan kell bánni, amelyek megvannak: 1. a hatóságok által olykor szándékosan torzítottak (a bűncselek-

[7] Ezekhez lásd bármelyik magyar alkotmányjogi tankönyvet, az Alkotmánybíróság gyakorlatát,az EU vagy éppen az Európa Tanács különféle dokumentumait. Szakirodalmi áttekintéshez további utalásokkal lásd például Jakab, 2014, 241–244. A mainstream álláspontokat kritizálja ellenben és a fogalmat szűkítené Varga, 2015.

[8] Elrettentő ellenpéldaként említhető a *Global Right to Information Rating (bit.ly/2y8uPgx),* amelyben két civil szervezet az információszabadság állapotát vizsgálta, egészen furcsa eredménnyel. A pontszámai szerint Moldova megelőzi az Egyesült Királyságot, Oroszország pedig az USA-t. Ez ebben a formában minden disclaimer ellenére (ti. „az implementáció eltérítheti a jogot") kiváló példa arra, hogy az átgondolatlan célkitűzéssel és konceptualizációval összeállított indexek teljesen haszontalanok lehetnek.

mény-felderítési adatokat közismerten úgy javítja a rendőrség több országban, így nálunk is, hogy a kis jelentőségű, de reménytelen eseteknél eltanácsolják az áldozatokat a feljelentéstől), 2. néha a mérendő jelenséggel való közvetlen összefüggést csak szélsőséges esetekben lehet kimutatni (például a bírósági költségvetések alakulásának hatása a jogállamiságra), 3. időnként egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy egy objektív mutató emelkedése kedvező-e a mért jelenség szempontjából vagy sem (például a váderedményességi mutató túl magas volta autoriter igazságszolgáltatási hagyományokat jelez, a túl alacsony ellenben ügyészségi inkompetenciát), és végül 4. az adatok szükségszerűen részleges mivolta miatt (ti. objektív adat csak néhány részkérdésre van, nem az átfogó nagy kérdésekre) különösen kényes az adatok kiválasztása, vagyis az önkényesség gyanúja az adatok mérése vagy aggregálása helyett (amelyek ugyebár objektíve adottak számszerűen, *hard data*) egy lépéssel korábbra, az adatkiválasztásra tevődik.

Egyes indexek kombinálják a különféle adatforrásokat, ezáltal egyrészt robusztusabbá téve az eredményeket (lásd például alább a WJP-indexet), másrészt így az adatforrások egymást is ellenőrzik *(triangulation)*.

2.3. Az adatok statisztikai kezelése és aggregációja[9]

A felvett adatok különféle típusúak lehetnek: 1 vagy 0 (igen–nem) jellegűek, előre meghatározott skálán számszerűsítettek (például a Freedom House a szakértőit 1-től 7-ig terjedő skálán való értékelésre kéri az egyes kérdések kapcsán), százalékos adatok (például lakossági bizalmi indexek) stb. Ahhoz, hogy a különféle jellegű adatokat egy végső indexbe lehessen összegezni, azokat normalizálni kell (vagyis egynemű adattá alakítani).[10]

Ha országok közti összehasonlításról van szó, akkor egyes esetekben az adatokat az ország méretének megfelelően egy skálán korrigálni kell. Ha például tízszer nagyobb lakosságszámú országról van szó, akkor egyes incidensek előfordulásának is eleve tízszer nagyobb az esélye, vagyis egy skála segítségével az adatokat összehasonlíthatóvá kell tenni, mielőtt az indexbe beépítenénk őket (Saisana–Saltelli, 2011, 251).

A hiányzó adatok kezelésére számos statisztikai megoldás létezik. A legegyszerűbb az adott adatsor törlése: ha egy szakértő a 25 kérdésből csak 24-et válaszolt meg, akkor az ő válaszait vagy teljes egészében figyelmen kívül hagyjuk, vagy csak a 25. kérdésnél.

[9] Ennek a fejezetnek nem az a funkciója, hogy egy jogászt megtanítson az itt említett (gyakran igen bonyolult) statisztikai módszerekre, hanem az, hogy elrettentse a jogászokat az amatőr indexépítéstől. Színvonalas munkához ugyanis olyan szintű statisztikai tudás kell, amellyel a jogászok nem rendelkeznek, ezért meggyőződésünk szerint statisztikus (vagy a statisztikában jól képzett közgazdász, szociológus) segítsége nélkül reménytelen vállalkozás.

[10] Például mindet egy százas skálán elhelyezett adattá: a 0–1 típusú változónál a 0-ból 0, az 1-ből 100 lesz; az 0-tól 4-ig terjedő változóból pedig 0-nál 0, 1-nél 25, 2-nél 50, 3-nál 75, 4-nél 100 lesz. Egy másik bevett megoldás az ún. sztenderdizáció, amikor a változókat mind 0 átlagú, 1 szórású változóvá alakítjuk, és így aggregáljuk őket.

A probléma azonban az, hogy egyrészt a hiányzó adatok esetleg nem véletlenszerűek (például egyes szakértők nem merik megválaszolni a kérdést), ami az egyszerű figyelmen kívül hagyással erősen torzítaná az eredményeket, másrészt pedig minél több adatsort törlünk, annál megbízhatatlanabb lesz a végső eredmény (az ún. standard hiba növekszik; Saisana–Saltelli, 2011, 252). Ezért általában ha az adatok 5%-ánál több hiányzik, akkor adatpótlási (imputációs) módszert alkalmazunk (Little–Rubin, 2014). Ha például egy szakértő a 25 kérdésből csak 24-et válaszolt meg, akkor a 25. kérdésre a pótolt (imputált) válaszát vagy a saját addigi válaszaiból, vagy a többi (esetleg csak a többi kérdésre hasonló válaszokat adó, vagyis azonos klaszterba tartozó) interjúalany válaszainak átlagából lehet pótolni (vagy valami más, bonyolultabb statisztikai módszerrel). Mindegyik pótlási módszernek más és más előnyei és hátrányai vannak, de így csökkenthető az eredmények torzulása (ami az interjúalany teljes adatsorának törlésével bekövetkezne).

Külön kell azt is vizsgálnunk, hogy az index alapját képező egyes indikátorok nem önkényesen kerültek-e kiválasztásra (Müller–Pickel, 2007, 511–539). A sok, de rossz indikátorból épített indexeket nevezik „indikátorban gazdag, de információban szegény" indexeknek (OECD, 2008, 25). Ennek statisztikai tesztelése az ún. többváltozós elemzés: az egyes indikátorok egymással való összefüggését, valamint a végeredményre gyakorolt befolyásukat deríthetik fel ezzel. Mindig ki kell próbálni (modellezni kell), hogy az egyes változók mekkora hatással járnak a végső index alakulására (a robusztusság vizsgálata).[11]

Mindig külön foglalkozni kell a kilógó (a többitől nagyon eltérő, kiugró) adatokkal *(outliers)*, amelyek sok esetben valamilyen (mérési, adatbeviteli, szándékos manipulatív stb.) hibát jeleznek. Ha valóban hibát állapítunk meg, akkor annak kezelésére léteznek statisztikai technikák (törlés, természetes logaritmussal az adatok szórásának csökkentése, a már említett imputációs technikák), de természetesen előfordulhatnak valódi *outlier*ek is, amelyeket ilyenként kell a számolás során figyelembe venni.

A következő kérdés, hogy a különféle adatokat súlyozzuk-e, vagy mindegyik ugyanannyit fog érni az összegzéskor. A súlyozás mellett az szólna, hogy egyes jellegzetességek nyilván fontosabbak (például a jogállamiság szempontjából fontosabb, hogy a rendőrség nem lőhet le büntetlenül véletlenszerűen kiválasztott ártatlan civileket, mint az, hogy a bírósági perek egy éven belül befejeződjenek; Tai, 2007, 1–19), de ellene szól, hogy a pontos súlyok meghatározása nem nagyon lehetséges objektív módszerrel (részben tudáshiány miatt, részben ezzel összefüggésben a szakértői konszenzus hiánya miatt; a súlyozás szükségszerűen szubjektív jellegéről Saisana–Saltelli, 2011, 254).[12]

[11] A korábban említett többváltozós elemzés az egyes indikátorok egymáshoz való viszonyát (belső korrelációs struktúráját) hivatott feltárni, a robusztusságvizsgálat ellenben az egyes indikátorok és a módszertani választások (normalizálás, súlyozás) hatását az indexre.

[12] Hasonlóan szkeptikus a súlyozással szemben The United Nations Rule of Law Indicators, 2011, 5. A használható súlyozási módszerekről lásd OECD, 2008, 31–33 és Sharpe–Andrews, 2012. Súlyozás nélküli indexet épített az iszlám alkotmányok „iszlamitási" fokára például Ahmed–Gouda, 2015.

Ha súlyozás nélkül összegzünk, akkor a fent említett többváltozós elemzés eredményének fényében egyes mutatókat csupán kivehetünk vagy betehetünk az indexbe, ha ellenben súlyozást is használunk, akkor ezenfelül az egyes mutatók súlyát is igazíthatjuk. A súlyozás alapjául szolgáló előfeltevéseket világosan és explicit módon közölni kell (Saisana–Saltelli, 2011, 255). A súlyozás néha lehet implicit is: ha például egymással erősen korreláló indikátorokat teszünk az indexbe, akkor implicit módon az adott kérdést súlyozzuk.

Bevett módszer a súlyozás elkerülésére, de a szélsőségesen rossz eredmények erősebb befolyásának érvényesítésére (tehát a példánknál maradva: hogy ne kaphasson jó végső indexet egy olyan ország, ahol a rendőrség önkényesen megöl embereket, akkor sem, ha más jellegzetességeket tekintve jól működik a jogállam), hogy nem egyszerű számtani, hanem mértani átlagot számolunk: itt ugyanis a kilógó adatoknak erősebb a befolyásuk a végső eredményre (vagyis példánknál maradva: a rendőrségre vonatkozó igen alacsony érték a végső értéket is jobban lehúzza; Saisana–Saltelli, 2011, 256).[13] Különféle átlagok helyett faktoranalízis is használható az index képzésére (Rosenthal–Voeten, 2007, 711–728), ezek magyarázata azonban meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

Az egyes indikátorokat érdemes részindexekbe rendezni és ezekkel dolgozni, mert így egyrészt csökkenteni lehet a félreértéseket és torzításokat, amelyek egyes indikátorok izolált használatakor jelentkeznének, másrészt így jobban mérhetjük intézményi működések komplex és sokoldalú jellegzetességeit (The United Nations Rule of Law Indicators, 2011, 3). Az egyes részindexekből a végső indexnél alacsonyabb, de az egyes indikátoroknál magasabb absztrakciós szintű mutatók képezhetők (dimenziók): például a jogállamiság esetében ilyen lehet a bíróságok vagy a bűnüldöző szervek működése. Az egyes dimenziók egymáshoz való viszonyát is szükséges statisztikailag tesztelni, hogy megállapítsuk egyrészről az egymáshoz való viszonyukat (Voigt, 2012), másrészről a végső indexre gyakorolt hatásukat (ezek módszere lehet például faktoranalízis, főkomponens-analízis vagy Cronbach alphatesztje; OECD, 2008, 25–27, 63–82). Az elemzés fényében korrigálandó az eredeti indikátorok listája (vagy súlyozás esetén a súlyuk) és részindexekbe rendezése is (ti. hogy ne ugyanazt mérjék, mégis hasonló dolgokat: vagyis a korreláció meglegyen, de ne legyen teljes). A végső index képzésekor figyelni kell továbbá arra, hogy azok alkalmasak legyenek dekompozícióra is, vagyis az alapul fekvő adatokhoz vagy indikátorokhoz is el lehessen jutni belőlük (OECD, 2008, 16).

[13] Vagyis az adatokat nem összeadjuk és elosztjuk az elemszámmal (számtani közép), hanem összeszorozzuk és az elemszám fokának megfelelő gyököt vonunk (mértani közép).

2.4. Az eredmények értelmezése, bemutatása és összehasonlítása

Az eredményeket legteljesebben és legprecízebben táblázatos formában lehet bemutatni, ezek értelmezéséhez pedig szöveges magyarázatra van szükség. Fontos észben tartanunk, hogy a kauzalitás (ok-okozati összefüggés) megállapítására nem alkalmasak a számok (azok csak korrelációt vagy együttmozgást mutatnak),[14] a kauzalitáshoz mindig addicionális tartalmi megfontolásokra van szükség.

Az eredmények látványos bemutatásához hasznosak lehetnek a grafikonok is, sőt így az eredmények értelmezését is lehet befolyásolni (pejoratíve: manipulálni; Telea, 2014; Ballstaedt, 2012). Ha több országra terjed ki a vizsgálat, akkor az országok klaszterekbe (csoportokba) rendezése és térképen ábrázolása bevett módszer.

Amennyiben az adott témában más index is létezik, akkor annak eredményeit (például országrangsorát) össze kell hasonlítanunk a sajátunkkal, és a különbségekre (például az alacsony korrelációra) meg kell próbálnunk magyarázatot adni.

■ 3. A NEMZETKÖZILEG BEVETT JOGÁLLAMISÁG-INDEXEK

Az alábbiakban négy, nemzetközileg bevett jogállamiság-indexet fogunk bemutatni. Ezek a Freedom House (*Freedom in the World*, FIW), a Bertelsmann Stiftung (*Bertelsmann Transformation Index*, BTI), a Világbank (*Worldwide Governance Indicators*, WGI) és a World Justice Project (*Rule of Law Index*, WJP RLI) indexei (Thierry et al., 2008, 141–160). Az egyszerű áttekinthetőség érdekében táblázatos formában mutatjuk be a hasonlóságokat és különbségeket.[15]

[14] Klasszikus *ad absurdum* példa arról, hogy az erős korreláció sem jelent kauzalitást: „Minél több gólya van egy országban, annál több gyermek születik. Ez arra utal, hogy a gólyák jótékony *hatással* vannak a termékenységre." Valójában az erősen iparosodott országokban a gólyák száma a természetes élőhelyük és vadászterületük (mocsaras vidékek) csökkenése miatt alacsonyabb. Ezzel párhuzamosan az erősen iparosodott országokban a termékenység is rendszerint alacsonyabb. Vagyis valójában nincs kauzális összefüggés a gólyák jelenléte és a termékenység között.

[15] A táblázat alapja az első három indexnél Skaaning, 2010; Nardulli, 2013; Thierry, 2008; Kaufmann et al., 2010, valamint az indexek saját weboldala. A WJP RLI esetében Vera Institute of Justice, 2008; Botero–Ponce, 2011.

	FIW	BTI	WGI	WJP RLI
Cél (mit mér?)*	Az alapjogok *(political rights and civil liberties)* összehasonlító globális értékelése	Vizsgálja és értékeli, hogy a „fejlődő és átalakuló" országok *(Entwicklungs- und Transformationsländer)* vajon változnak-e (és ha igen, akkor mennyiben) társadalmilag a demokrácia és a piacgazdaság irányába	Jelentés a gazdaságok összesített és egyedi kormányzati mutatóiról	A jogállam működésének mérése, ahogy az emberek megtapasztalják azt (*de facto* mérés, nem a jogszabályok mérése)
Mióta és milyen gyakran?	1972 óta évente, jelenleg 195 ország (+ 15 különleges vagy vitatott státuszú terület)	2006 óta kétévente (illetve kísérleti jelleggel első alkalommal 2003-ban), jelenleg 129 „fejlődő és átalakuló" ország (minden ország, amely 1989-ben nem volt OECD-tag, feltéve, hogy 2 milliónál nagyobb a lakossága), közte Magyarország	1996 óta, 2002 óta évente, jelenleg 215 ország	2011 óta évente (illetve 2012/13-ról egyesített kétéves jelentés), 99 ország
Konceptualizáció	Politikai jogok: 1. választások 2. politikai pluralizmus és részvétel 3. működő kormányzat Polgárjogok: 1. vallás- és lelkiismereti szabadság 2. egyesülési szabadság 3. jogállam (a jogállam *common sense* értelmezése, kissé véletlenszerű elemekkel) 4. személyi autonómia és egyéni jogok A jogállamról négy kérdés szerepel: 1. Függetlenek a bíróságok? 2. Érvényesül a jog uralma a	A végső index („státusindex") egyrészt a demokráciaindexből, másrészt a piacgazdaság-indexből képződik. A demokráciaindex alapja egy explicit és filozófiailag kidolgozott demokráciafogalom: 1. államiság 2. politikai részvétel 3. jogállamiság 4. a demokratikus intézmények stabilitása 5. politikai és társadalmi integráció A jogállam négy összetevőjét méri (a hagyományos jogdogmatika szerint részben egymást átfedő kérdések): 1. a hatalmi ágak elválasztása	A kormányzást hat dimenzióban méri: 1. politikai részvétel és elszámoltathatóság 2. a politikai stabilitás és az erőszak hiánya 3. a kormányzat hatékonysága 4. a szabályozás minősége 5. jogállam 6. a korrupció ellenőrzése A jogállam használt definíciója: egyrészt bíznak a szabályokban, másrészt követik azokat, „különös tekintettel a szerződések kikényszerítésének minőségére, a tulajdonjogokra, a rendőrségre és a bíróságokra, valamint a bűncselekmények és az erőszak valószínűségére"	Elsősorban ENSZ-dokumentumokra támaszkodva a jogállamot olyan rendszerként definiálják, amelyben a következő négy elv érvényesül: 1. a kormányzat, valamint annak tisztviselői és képviselői, továbbá magánszemélyek és társaságok is elszámoltathatók jogilag 2. a jogszabályok világosak, közzé vannak téve, stabilak és igazságosak; védik az alapjogokat, beleértve a személyek biztonságát és tulajdonát 3. az eljárások, amelyekben a jogszabályokat elfogadják, alkalmazzák és kikényszerítik, érthetők, tisztességesek és hatékonyak 4. az igazságszolgáltatás gyorsan történik, hozzáértő, erkölcsös és független személyek által, akik pártatlanok, elegen vannak, megfelelő
	polgári és büntetőügyekben? A rendőrség közvetlen civil kontroll alatt áll? 3. Van védelem a politikai terrorral, a jogtalan bebörtönzéssel, a száműzetéssel vagy kínzással szemben, függetlenül attól, hogy a rendszert támogató vagy ellenző csoportról van-e szó? Mentes háborútól és felkeléstől? 4. A törvények, más normák és a gyakorlat garantálja a lakosság különféle csoportjaival szembeni egyenlő elbánást?	2. a bíróság függetlensége 3. a hatalommal való visszaélés üldözése 4. alapjogok	Igen gyenge konceptualizáció (Ginsburg, 2011, 271), túlnyomó részben formális kritériumok. A jogállamot 23 adatforrásból (közte a BTI, FIW, WJP részindexeiből, de nem azok végső indexeiből; a magyart jelenleg csak 14-ből) származó összesen 86 adatból méri (ebből 44 reprezentatív, 42 nem reprezentatív: reprezentatív az az indikátor, amely olyan országok csoportját fedi, amelyek a teljes világhoz hasonló eloszlású mintát adnak; nem reprezentatívak például a regionális indikátorok – ennek a számolásnál lesz jelentősége, lásd alább).	forrásokkal rendelkeznek, és összetételükben tükrözik azokat a közösségeket, amelyeket szolgálnak. A fenti elvek fényében 9 faktort (és azon belül 47 alfaktort) mérnek: 1. a kormányzati hatalom korlátai 2. a korrupció hiánya 3. nyílt kormányzat 4. alapjogok 5. rend és biztonság 6. szabályozások kikényszerítése 7. polgári bíráskodás 8. büntetőbíráskodás 9. informális (hagyományos) igazságszolgáltatás.
Az adatok kiválasztása	Szakértői vélemények, amelyek 1-től 7-ig terjedő pontszámmal értékelnek számos kérdést; csupán általános *codebook* van, amely nem az egyes kérdésekre lebontva definiál, csak a fokozatokat. A szakértők listája nem nyilvános, kiválasztásuk nem transzparens. Az adatok 8 csoportban mérnek összesen 27 kérdéssel.	Nagyrészt szakértői vélemények egy standardizált *codebook* alapján, 1-től 10-ig terjedő pontszámmal (minden egyes kérdésre külön instrukciókkal); nemcsak számok, hanem szöveges jelentés is készül (sőt mindig két jelentés készül minden országról: egy külföldi és egy belföldi szakértő által, a második kommentálja is az elsőt); a szakértők listája nyilvános, de nem transzparens. Kisebb részben *hard data* (infláció, képzettségi adatok). Az adatok 17 kritériumot mérnek 49 különféle kérdéssel.	Több száz (!) más indikátorból képzik, amelyek 32 különféle forrásból származnak	Minden országban 1000 fős reprezentatív közvélemény-kutatási minták + összesen 2500 fő helyi szakértő (ahol azonos dolgot mértek, ott az eredmény fele a szakértői vélemények, fele a közvélemény-kutatásból származott). A szakértők kiválasztása: összeállítottak egy átfogó, tág listát ügyvédi irodákról, civil szervezetekről, egyetemekről, és abból véletlenszerűen kiválasztottak szakértőket. Azokat a szakértőket, akik hozzájárultak, feltüntetik.
A transzparencia foka	Alacsony (nem minden adat kereshető vissza a honlapon), bár javult (a jogállamiságra vonatkozó egyes részindexek nem elérhetők)	Magas (a számoláshoz használt minden adat a honlapon elérhető, mellettük odavágó szöveges magyarázat az országjelentésből)	Nagyon magas a számolásban, de az eredeti források intranszparenciáját továbbörökíti (és a források némelyike fizetős szolgáltatás eredetileg)	Magas

	FIW	BTI	WGI	WJP RLI
Az aggregálás módszere	Számtani közép	Számtani közép	Az aggregálás öt lépésben következik be: 1. Az azonos forrásokból származó indikátorokat országonként és forrásonként egyetlen súlyozatlan részindexbe számolják össze. 2. A részindexeket normalizálják, és reprezentatív, illetve nem reprezentatív részindexként jelölik meg (lásd fent). 3. A reprezentatív részindexeket súlyozzák és számtani középként aggregálják. Minél nagyobb két részindex között a korreláció, annál nagyobb lesz a súlya az adott két részindexnek. Így kapnak egy (még nem végleges) indexet. 4. Ezek után a nem reprezentatív részindexeket regressziós analízis segítségével kombinálják a reprezentatív részindexekből nyert, még nem végleges-indexszel, szórást számolnak, majd ennek fényében a fent leírt módszerrel súlyozzák a nem reprezentatív részindexeket is. Ez végeredményben ahhoz vezet, hogy jelenleg a kereskedelmi jellegű „üzleti információs források" *(business information provider)* adják nagyjából a végső index 67%-át, a(z üzleti) közvélemény-kutatások csak 10%-át, a civil szervezetek. 10%-át, az állami szervek pedig 12%-át 5. Ezek után az egyes eredeti mutatókat egy skálán átszámítják úgy, hogy az átlagérték mindig 0-nál legyen, és minden ország jogállamiság-értéke –2,5 és +2,5 közé essen. Ennek fényében legvégül meghatározzák, hogy az országok közötti rangsorban százalékosan hova tartozik (100 a legjobb).	Az eredmények aggregálása öt lépésben következik be: 1. a kérdőívekre kapott eredmények kódolása számadatokra 2. az egyes kérdésekre indikátorokat számolnak az egyes országokra (a szakértői vélemények, illetve a közvélemény-kutatás alapján) 3. normalizálják az adatokat 4. a normalizált adatokat alfaktorokban és faktorokban összegzik (számtani közép) 5. a normalizált értékek alapján meghatározzák a végső indexet (számtani közép) és az országok rangsorát

	FIW	BTI	WGI	WJP RLI
Erősségek	1. Az adatok 1972-ig visszamenőleg megvannak 2. közismert márkanév	1. Transzparencia 2. a másod-jelentéstevő ellenőrző szerepe 3. a konceptualizáció alaposabb az FIW-nél 4. az utolsó lépésben egy szakértői bizottságban regionális és globális korrekciók a nemzetközi összehasonlíthatóság végett	1. Transzparencia a számolásban 2. sokrétű adatforrás, ezért robusztus (egyes indikátorok változása önmagában kevésbé befolyásolja a végeredményt)	1. Külön koncentrálnak az olyan csoportok jogállam-tapasztalására, amelyek sérülékenyek (például szegénységben élők) 2. a szakértők kiválasztása transzparens
Kifogások, kritikák	1. A mértani közép jobb lenne a számtaninál 2. a transzparencia hiánya (a kódolás az alkategóriák szintje alatt még mindig intranszparens) 3. a hétfokú skála egyes fokozatai közti különbségek nem egyértelműek 4. időben változik a kérdéssor, ezért az időbeli konzisztencia kérdéses 5. az egyes dimenziók közti határ nem világos, néhány dolog akár a másikba is kerülhetne 6. a szakértők kiválasztása nem transzparens	1. A mértani közép jobb lenne a számtaninál 2. a szakértők kiválasztása nem transzparens 3. a státuszindex képzése implikálja, hogy a politikai és a gazdasági fejlődés együtt jár, ami egyesek szerint nem nyilvánvaló (vö. Kína)	1. Az eredeti források hibáit továbbörökítik 2. elfogultság a sokféle piaci mutató miatt a szabadpiaci értékfelfogás felé 3. az időben és az országok közti összehasonlítás sem igazán lehetséges, hiszen a források is változnak 4. gyenge konceptualizáció 5. nincs szöveg, csak számok	1. Nincs szöveg, csak számok 2. fogalmilag csiszolandó a WJP-ben a hatalommegosztási index (alindex a WJP-ben), mert túlzottan a prezidenciális alkotmányjogi rendszerekre van szabva
Általános ítélet az indexről	*Módszertanilag elavult és intranszparens*	*Módszertanilag fejlett és transzparens, átfogó index, amelynek része a jogállamiság vizsgálata*	*A szubjektív elemeket minimalizáló (az indikátorok kiválasztását leszámítva azt eliminálló) módszer, nem specifikusan a jogállamiságra kifejlesztve*	*Módszertanilag a legkidolgozottabb, specifikusan a jogállamiság kérdéseire*

* Thierry szerint a FIW és a BTI közt nagyon magas a korreláció (0,938), de a WGI-vel a FIW és a BTI csak 0,664 és 0,663 korrelációt mutat (Thierry, 2008, 154). Ez arra utal, hogy a WGI valami mást mér, mint a másik kettő. Az indexek közti jelentős korrelációról lásd még Versteeg–Ginsburg, 2016.

■ 4. MAGYARORSZÁGI INDEXFEJLESZTÉSEK

Az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet (EKINT) a HVG-vel együttműködve 2010 májusa és 2011 áprilisa között „Jogállamfigyelő" néven rendszeres (havi) jelentéseket adott ki a hazai jogállamiság állapotáról, és ennek részeként egy önálló indexet is közzétettek.[16] A jelentések célja az volt, hogy – különös tekintettel a 2010 tavaszi parlamenti választások nyomán kialakult kétharmados többségre, és a szerzők szerint ebből fakadóan az alkotmányos értékek potenciális veszélyeztetettségére – a közhatalmon kívül álló, a kormányzattól és az ellenzéktől is független megfigyelőként rendszeres jelentésekben elemezzék „az alkotmányosság alapvető követelményeinek érvényesülését".

Az alkotmányosság (a fogalmat a szerzők a jogállamisággal szinonim értelemben használták) szempontjából az alábbi hat alapelv mentén fogalmaztak meg kérdéseket:

1. Az alkotmányvédelem, ezen belül az alapjogvédelem elért szintje nem csökkenthető.
2. A közhatalom független intézményeinek a parlamenti többség és a kormányzat befolyásától mentesen kell működniük, csak így őrizhetik meg arcukat, a közhatalom gyakorlását pedig a valóban független intézmények folyamatos kontrolljának kell legitimálnia.
3. Fontos, hogy a parlamentáris rendszer határozza meg továbbra is alkotmányos berendezkedésünket, a kormányzat parlament előtti felelőssége és a parlamenti ellenőrzés intézményei nem gyengíthetők.
4. A közhatalom gyakorlása legyen átlátható, a közhatalmat gyakorló szervezetek és személyek pedig legyenek számon kérhetőek, az információszabadság elért szintje fejlesztendő, a visszalépés nem elfogadható.
5. A szólás szabadsága csak az alapvető jogok védelmében, és csak arányos mértékben korlátozható, a politika befolyásától mentes sajtó és média szabadságát biztosítani kell.
6. Minden ember individuumként és közössége részeként is egyenlő méltósággal rendelkezik, ennek minden állami megnyilvánulást át kell hatnia.

Az adatokat szakértői véleményekből nyerték, bevallottan nem reprezentatív alapon. A szakértőnek felkértek köre meglehetősen tág volt: a Magyar Alkotmányjogászok Egyesületének minden tagja kapott ilyen megkeresést, rajtuk kívül pedig további, a szakmában (például tudományos munkájuk miatt) elismert személyek, doktori hallgatók és gyakorlati szakemberek is. A szakértők listája nyilvános volt, de a válaszaik anonimek maradtak.[17]

[16] Ezek az EKINT honlapja mellett azóta nyomtatásban is megjelentek, az indexképzés módszertanával együtt. Lásd Majtényi–Szabó, 2011, 13–62.

[17] A szakértők listája: Ádám Antal, Antal Attila, Balogh Zsolt, Bencze Mátyás, Dénes Iván Zoltán, Erdei Marianna, Fleck Zoltán, Gárdos-Orosz Fruzsina, Győrfi Tamás, Hajas Barnabás, Hanák András, Jakab András, Kegye Adél, Kis János, Kiss Barnabás, Koltay András, Kovács György, Körtvélyesi Zsolt, Lápossy Attila, Mátyás Ferenc, Mészáros Szilárd, Mező István, Nagy Boldizsár, Nagy Gusztáv, Novoszádek Nóra, Orbán Balázs, Pap András László, Polyák Gábor, Smuk Péter, Straub Dániel, Sulyok Márton, Szabó Krisztián, Szalai Éva, Szegvári Péter, Szigeti Tamás, Tordai Csaba, Tóth Balázs, Tóth Zoltán, Varga Zs. András, Zsebik Katalin. A szakértői lista minden (életkori, szakmai, világnézeti) szempontból meglehetősen diverz volt.

A szakértők az elektronikus kérdőíven szereplő kijelentések helytállóságát a Freedom House indexéhez hasonlóan 1–7 közötti skálán értékelték (1 volt a legrosszabb, 7 pedig a legjobb érték). A tíz kérdésre adott pontszámok súlyozatlan számtani átlaga képezte a jogállamiság-index adott havi értékét. A könnyebb érthetőség kedvéért az eredményeket tízes skálára átszámolva tették közzé.

A tíz (állandó) értékelendő állítás a következő volt: 1. A közhatalom független intézményei a parlamenti többség és a kormányzat befolyásától mentesen működnek. 2. Az ország közjogi működése megfelel a parlamentarizmus alkotmányos elveinek. 3. Biztosított a politika befolyásától mentes sajtó és média szabadsága. 4. A kormányzat parlament előtti felelőssége és a parlamenti ellenőrzés intézményrendszere megfelelően működik. 5. A közhatalom mindenki által és széles körben, szabadon bírálható. 6. A személyek egyenlő méltóságát individuumként és valamely közösség tagjaként is a köztársaság intézményei megfelelően biztosítják. 7. A közhatalom gyakorlása átlátható, a közhatalom gyakorlói számon kérhetők. 8. A jogsértő közhatalmi aktusokkal szemben a jogérvényesítés lehetőségei megfelelők. 9. Az alkotmányvédelem stabil. 10. Az alkotmányvédelem, ezen belül az alapjogvédelem jelenlegi szintje megfelelő.

Az indexalkotás módszere a fenti indexek közül leginkább a Freedom House-éra hasonlít (a szakértők által 1-től 7-ig értékelt kérdések számtani átlaga), de annak bizonyos módszertani gyengeségeit (különösen a szakértők széles körből való, nyílt kiválasztása és nyilvánossága, valamint a részindexek közzététele terén) láthatóan megpróbálták orvosolni az EKINT munkatársai.

Az indexszel szemben felhozható legfontosabb kritikák a konceptualizációra (és az ebből adódó tíz kérdésre),[18] az egyes (1-től 7-ig terjedő) fokozatok közti pontos határ bizonytalanságára, valamint a szakértők körére vonatkozhatnak. Az index erőssége részben éppen az volt, amit néhányan kritizáltak benne: fókuszált kérdésfeltevéssel, világos céllal építettek indexet, vagyis nem tűztek ki maguknak elérhetetlenül bonyolult (és/vagy drága) célt (mint amilyen egy minden részterületet lefedő jogállamiság-index lett volna),[19]

[18] „Az értékelés szempontjai véletlenszerűnek tűnnek, illetőleg a napi politikai érdeklődés által leginkább figyelemmel kísért intézményi, működési jellemzőkre utalnak, míg a jogállamiság hagyományos, technikai paramétereire (mint amilyen a jogbiztonság, a jogalkotás módja) a felmérések nem terjedtek ki" (Gárdos-Orosz–Szente, 2014, 284).

[19] Egyes, minket aktuálisan érdeklő részkérdésekre érdemes lehet Magyarországon indikátorokat készíteni, de a bevett nemzetközi indexek fent leírt módszertani bonyolultsága remélhetőleg mindenkit elrettent egy önálló új jogállamiság-index kifejlesztésétől. Ez egyrészt szörnyen bonyolult (és drága), másrészt mások már megcsinálták magas színvonalon. Ahogy űrsiklókat sem kell Magyarországon gyártani, úgy jogállamiság-indexeket sem. De ahogy a NASA-nál is szívesen veszik a magyar fizikusok javaslatait, és űrsikló-alkatrészek is készültek már Magyarországon (sőt, magyar szakemberek is dolgoznak Floridában), úgy alkotmányjogászként is hozzájárulhatunk a meglevő nagyobb nemzetközi projektekhez módszertani javaslatokkal. Mind a Bertelsmann Alapítvány, mind a WJP kifejezetten nyitott külső szakértők kritikai megjegyzéseire, és örömmel válaszolnak kérdésekre (ezt a jelen sorok szerzője is megerősítheti).

mindezt pedig nagyon gyorsan tették (a komolyabb nemzetközi indexek átfutási ideje egy-két év, ami a 2010/11-es gyors közjogi változások idején a kontrollszerepet ellehetetlenítette volna). A gyorsaság persze a módszertani előkészítést illetően nyilván *trade-off*ot is jelentett, ennek megfelelően hiányzott a tesztfázis (különösen a többváltozós elemzés), de az index konkrét kitűzött célja (és az ehhez kapcsolódó gyors reagálás szükségessége) ezt legitim módon magyarázhatja. Kritikaként annyi megfogalmazható, hogy szerencsésebb lett volna egy olyan elnevezés, amely egyértelművé teszi, hogy nem egy általános (a dogmatikai kidolgozottság kritériumainak megfelelő) jogállamiság-indexről van szó, hanem egy specifikus történelmi helyzet szülte érdeklődésről.

Egy másik indexfejlesztésről kell még röviden szót ejtenünk, a Nemzeti Közszolgálati Egyetemen készült ún. Jó Állam Indexről. Az eredeti tervek szerint ez tartalmazott volna egy jogállamiság-részindexet is (Gárdos-Orosz–Szente, 2014, 284), de végül ezt teljesen kihagyták az első elkészült jelentésből (Kaiser, 2015). Ez meglepő egy Jó Állam elnevezésű indexnél, a hiány okáról hivatalos magyarázat híján csak találgathatunk.

Végül egy nemrégiben készült hasznos (bár indexet nem képező), a jogbiztonságot jellemző indikátorgyűjteményt érdemes megemlíteni: a *Corruption Research Center Budapest* azt vizsgálta meg, hogy az 1998 és 2012 közti időszakban kormányokra lebontva évente és havonta átlagban hány új törvény keletkezett, ezeket ki kezdeményezte, hány nap telt el a törvényjavaslat benyújtása és elfogadása között, és hogy relatíve mennyit módosítottak a kihirdetés utáni egy éven belül (Corruption Research Center Budapest, 2014).

Mindegyik magyar fejlesztésű index közös problémája, hogy csak azt tudják megállapítani, „romlott vagy javult-e a helyzet", de azt nem tudják megmondani, hogy mennyivel. Ahhoz, hogy reális képet kapjunk a helyzet minőségéről, egyszerűen műfajilag nem mellőzhető a komparatív elem. Ezért jelen sorok szerzője kifejezetten szkeptikus az egyetlen országra kifejlesztett indexekkel szemben.

■ FÜGGELÉK. MAGYARORSZÁGRA VONATKOZÓ INDEXÉRTÉKEK

I. ■ Freedom in the World

A Freedom in the World index grafikonon ábrázolva, Magyarországra vonatkozó adatok, 1972–2019[20]

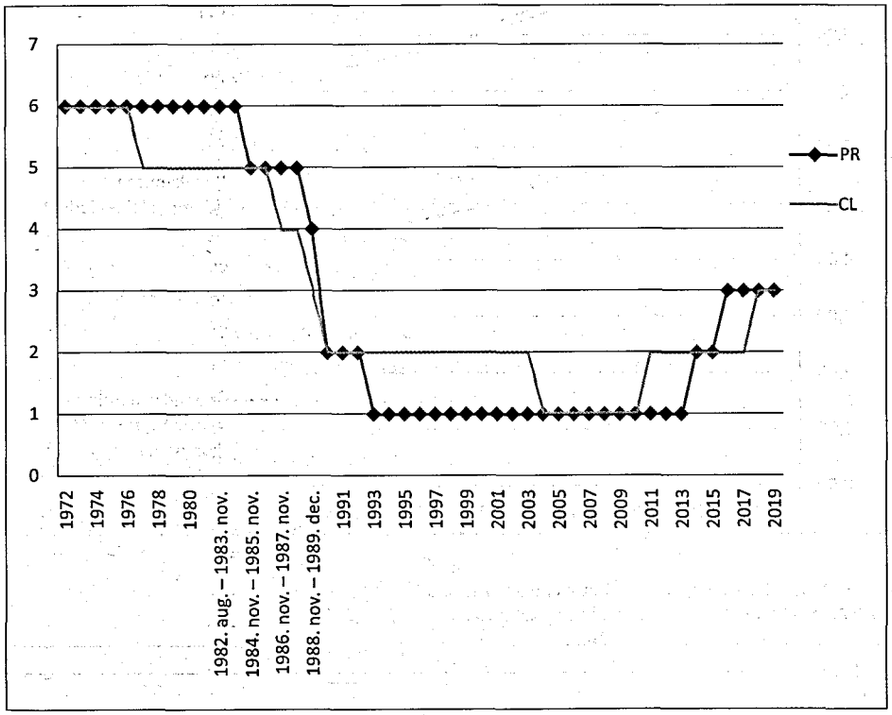

[20] A legjobb eredmény 1, a legrosszabb 7. Az 1-es és 2-es értékelés „szabad" országot jelez. A PR a politikai jogokat (*political rights*, például sajtószabadság, választójog), a CL a polgári jogokat (*civil liberties*, például vallásszabadság, tulajdonvédelem) jelenti.

II. ■ *Bertelsmann Transformation Index*
Bertelsmann Transformation Index, Magyarországra vonatkozó adatok, 2006–2018

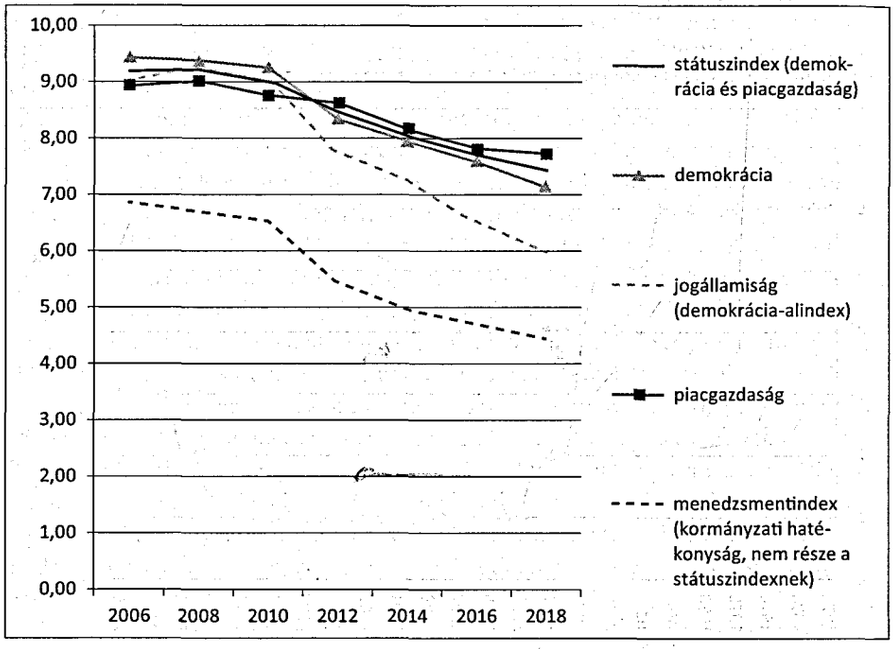

III. ■ Worldwide Governance Indicators Rule of Law Index
WGI Rule of Law Index, Magyarországra vonatkozó adatok, 1996–2018[21]

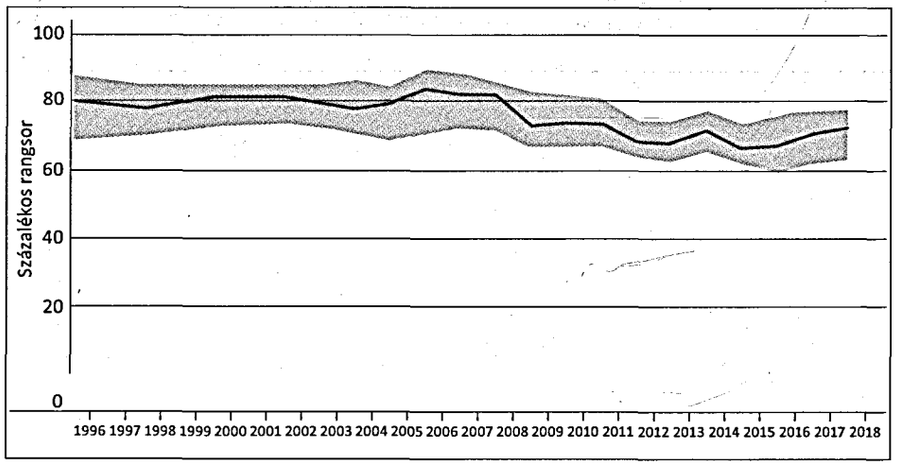

[21] A vonal mutatja, hogy az országok rangsorában százalékosan hova tartozik az ország (*„percentile rank”*): a 80-as érték például azt jelenti, hogy a felső 20%-ba tartozik. Az értékek a rangsort tükrözik, vagyis a javulás adódhat abból is, hogy más országokban romlik a helyzet; illetve a romlás abból is adódhat, ha más országokban javul a helyzet. A szürke mező a vonal mentén jelzi a hibahatárt.

IV. ■ World Justice Project Rule of Law Index
A WJP RLI 2019-es jelentésének Magyarországra vonatkozó oldala[22]

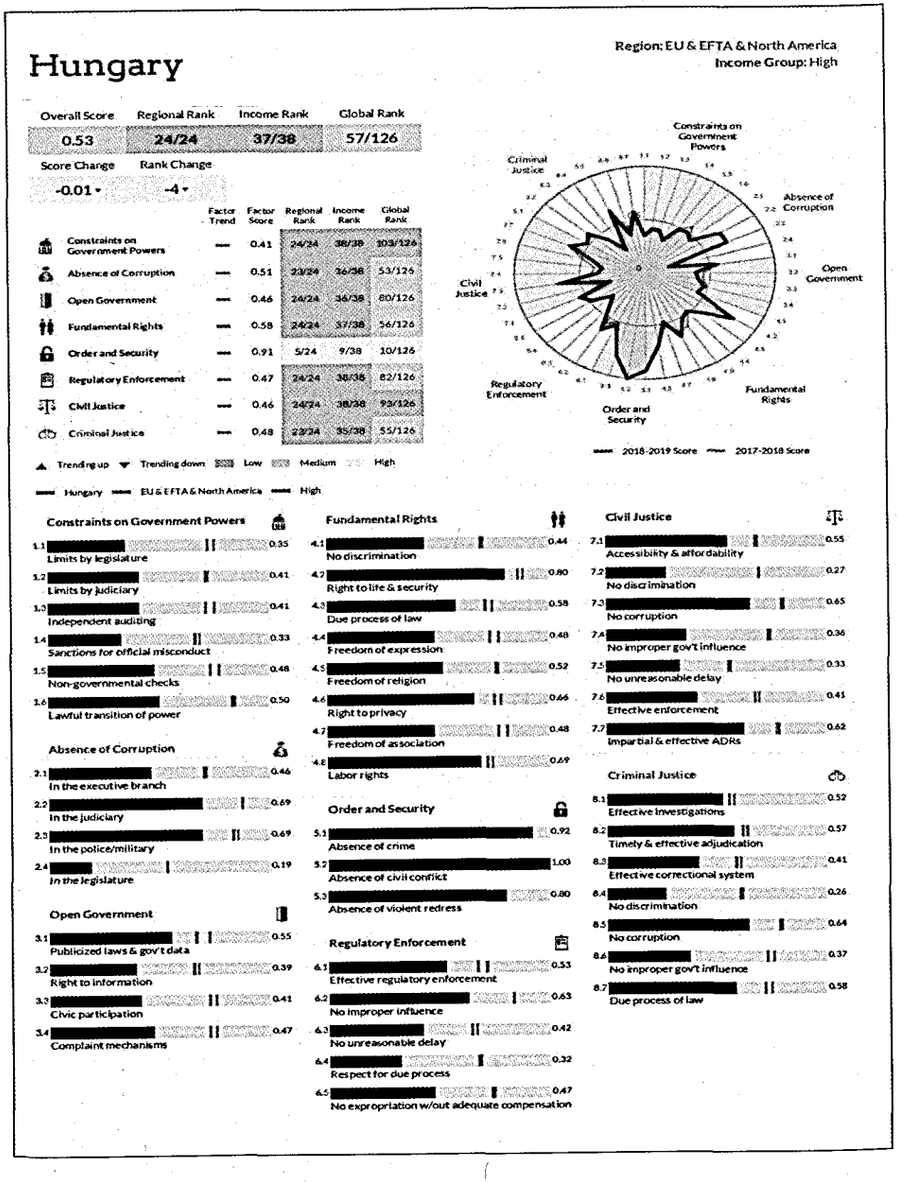

[22] A pontszám minél magasabb, annál jobb. Maximum 1 pont érhető el, minimum 0. A grafikonok és a táblázatok azt is mutatják, hogy az adott földrajzi régió többi országához, valamint az adott gazdagságú országok csoportjához bárhol a világon miként viszonyul (rangsorol) az ország.

V. ■ Az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet és a HVG jogállamiság-indexe
Az EKINT és a HVG közös jogállamiság-indexe, 2010. május – 2011. április[23]

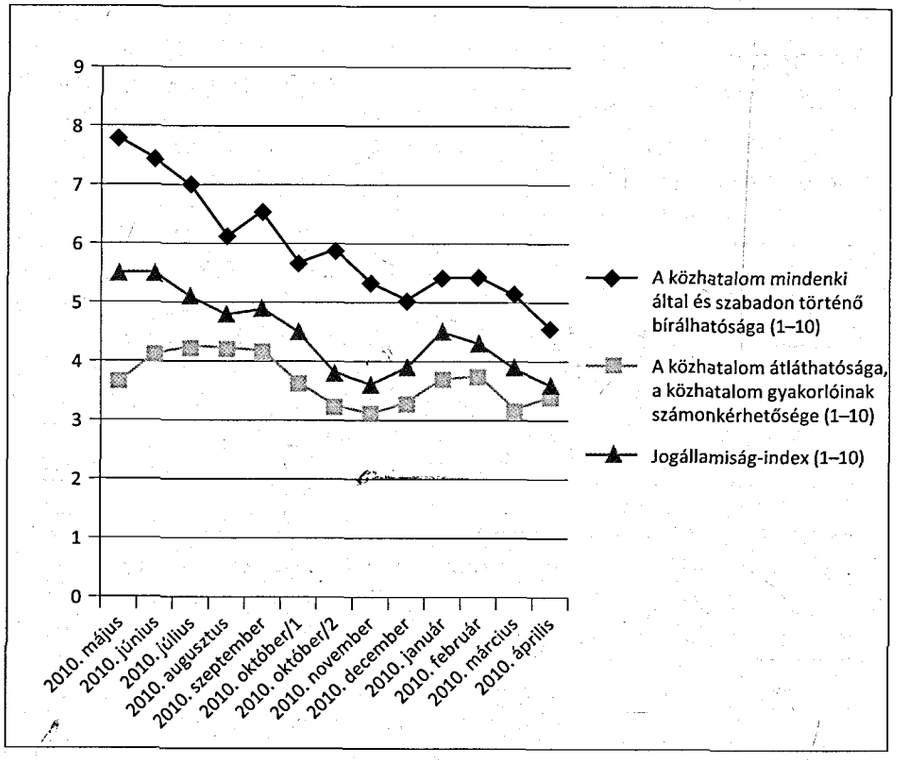

[23] A legmagasabb elérhető grafikonérték 10, a legalacsonyabb 1.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Botero, Juan Carlos – Ponce, Alejandro (2011): Measuring the Rule of Law. *The World Justice Project Working Paper Series. bit.ly/2NfPsMc.*

Gajduschek György (2014): *Miben áll és mérhető-e a kormányzati teljesítmény? Politikatudományi Szemle,* vol. 23, no. 3, 97–116.

Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (2014): A Jó Állam jogállami követelményei. In Kaiser Tamás – Kis Norbert (szerk.): *A Jó Állam mérhetősége.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 267–290.

Ginsburg, Tom (2011): Pitfalls of Measuring the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law,* vol. 3, no. 2, 269–280.

Michaels, Ralf (2009): Comparative Law by Numbers? Legal Origins Thesis, Doing Business Reports, and the Silence of Traditional Comparative Law. *American Journal of Comparative Law,* vol. 57, 765–796.

Nardulli, Peter F. (2013): Conceptualizing and Measuring Rule of Law Constructs 1850–2010. *Interdisciplinary Journal of Law and Courts,* vol. 1, no. 1, 139–192.

Rosenthal, Howard – Voeten, Erik (2007): Measuring Legal Systems. *Journal of Comparative Economics,* vol. 35, no. 4, 711–728.

Skaaning, Svend-Erik (2010): Measuring the Rule of Law. *Political Research Quarterly,* vol. 63, no. 2, 449–460.

The United Nations Rule of Law Indicators (2011): Implementation Guide and Project Tools, *bit.ly/2y29kOC.*

Vera Institute of Justice (2008): Developing Indicators to Measure the Rule of Law. A Global Approach. A Report for the World Justice Project, *bit.ly/2UXrKsT.*

BENCZE MÁTYÁS

A JOGI DÖNTÉSEK MINŐSÉGÉNEK MÉRHETŐSÉGE

BEVEZETÉS

A jogtudományi kutatások egyik kitüntetett terepe a bírói ítéletek elemzése és értékelése, amely leginkább a jogdogmatikai módszer használatán keresztül történik. Ahhoz azonban, hogy átfogó képet kapjunk a bírói gyakorlat általános színvonaláról, ezt a módszert ki kell egészíteni egy olyan megközelítéssel, amely alkalmas nagy mennyiségű bírói döntés feldolgozására. Ez a megközelítés némileg idegen a hagyományos jogtudományi szemlélettől, de a bírói ítélkezés társadalmi jelentősége egyre inkább megköveteli a joggyakorlat színvonalának objektív mérését. Ebben a fejezetben azt mutatjuk be, hogy mi is e mérés pontos tárgya, milyen indikátorokat lehet alkalmazni, hogyan férhetünk hozzájuk, és mik az egyes változatok lehetséges előnyei és hátrányai.

1. A DÖNTÉSI MINŐSÉG MÉRÉSÉNEK FUNKCIÓJA A JOGTUDOMÁNYBAN*

Különösnek tűnhet, hogy a fejezet címe jogi kontextusba ágyaz egy olyan kategóriát („minőség"), amellyel az olvasó inkább a gazdasági, esetleg a művészeti tevékenység értékelése során találkozhat. A jogtudományban sokkal inkább beszélünk egy döntés vagy az általános gyakorlat *helyességéről*. A „minőség" kategória használata azonban tudatos. Arra utal, hogy a bírói ítélkezés eredményének (az ítéletnek) a szakmai helyessége elválasztható a döntés egészének színvonalától. Másképp fogalmazva: egy szakmailag helyes döntés is lehet alacsony színvonalú, ha az nem elégít ki bizonyos, a későbbikben részlete-

* A fejezet alapját egy angol nyelvű tanulmánykötetben megjelent írás szolgáltatta (Bencze, 2018, 87–102). Az érdeklődők számára a kötet egésze mélyebb jogelméleti, jogszociológiai és összehasonlító elemzést ad erről a problémáról (Bencze – Gar Yein, 2018). A jelen fejezet végleges verziójának elkészítésekor nagy hasznát vettem Gyulai Attila tisztázó kérdéseinek és javaslatainak.

zett feltételeket. A minőség tehát a tágabb, a szakmai helyességet is magában foglaló kategória. A címben szereplő másik kifejezés („mérés") szintén meglepő lehet a jogi döntéshozatallal összefüggésben. Van-e értelme egyáltalán „mérésről", azaz az esetek egyediségétől függetleníthető egzakt indikátorok használatáról beszélni ezen a területen?

Hagyományos megközelítésben a jog nevében hozott hivatalos döntések színvonalának (minőségének) értékelése a dogmatikai jogtudomány területéhez tartozik (Bódig, 2016, 104). A dogmatikai jogtudomány képviselői azok, akik kellő szakismeret birtokában egy-egy jelentősebb bírói vagy más hivatalos szerv által hozott döntés vagy egy jogterület gyakorlata elemzésére és kritikájára vállalkoznak. E bevett felfogás szerint a jog nevében hozott döntéseket legfeljebb „értékelésnek" lehet alávetni, ami tükrözi, hogy ez az összetett intellektuális tevékenység csak a maga egyediségében, az adott eset összes releváns sajátosságának ismeretében ítélhető meg, ráadásul az értékelés eredménye az értékelő felfogásától függ (Dworkin, 1986, 87–96). E felfogást támasztja alá az a tapasztalat, hogy a bonyolult és nehéz jogi kérdések eldöntéséhez nem csupán intellektuális felkészültségre, hanem morális érzékre (együttesen: bölcsességre) is szükség van.

Ezzel szemben jelent kihívást a jogszociológiai (és újabban a politikatudományi) megközelítés. Többen osztják azt a véleményt (Bódig, 2016, 97–101; Samuel, 2009, 459), hogy a jogtudósok szocializációja és a hatályos jog „gondozásáért" érzett felelősségük erős tekintélytisztelettel jár együtt, így a hivatalos jogi döntéseket hajlamosak kritika nélkül helyesnek tekinteni.[1] A szociológiai elemzés azonban a külső szemlélő „el nem kötelezettségéből" adódóan inkább tud és mer kritikai lenni. Így például érzékenyebb a döntések mögött álló jogon kívüli motivációkra és a döntéshozóra hatást gyakorló külső befolyásoló tényezőkre.

A jogi döntéshozatali minőség szociológiai megközelítésének további előnye, hogy az empirikus módszertan segítségével – a dogmatikai elemzéssel szemben – alkalmas tömeges vizsgálatra, így a teljes gyakorlatot vagy annak jelentős részét képes bizonyos szempontok alapján feldolgozni. A dogmatikai elemzés erre nem vagy csupán nagyon korlátozottan alkalmas. A jogszociológiai kutatásokkal szemben az a kritika hozható fel, hogy a kellő dogmatikai szaktudás hiánya sokszor félreértésekhez vezethet, és akkor is külső tényezők hatását gyanítja, amikor a döntés egyértelműen (legfeljebb a laikusok számára nehezen követhető módon) következik a releváns jogi érvekből.

A kritikai irányultságú empirikus kutatások számára ezért sok múlik azon (a komolyan vehetőségük), hogy a jogszociológiai elemzés valamilyen módszerrel legalább közelítő pontossággal képes legyen megítélni a vizsgálandó döntések minőségét. Különösen nagy elemszámnál válik fontossá az olyan módszerek megtalálása, amelyek számszerű (mérhető), mégis hiteles adatokat szolgáltatnak a minőségről. A mérés tehát egyfajta kvantifikációt jelent, azaz minőségi jellemzőket fordítunk át számokká. Természetesnek tűnik, hogy a jogi döntésekben megnyilvánuló olyan bonyolult és mélyen emberi képességeket, mint a „bírói bölcsesség", az „igazságos lelkialkat" vagy a „kellő rugalmasság",

[1] A Kúria internetes nyitólapján ez a mondás fogadja a látogatót: *„Res iudicata pro veritate accipitur"* (Az ítélt dolgot igazságként kell elfogadni).

vagy nem, vagy csak végzetes leegyszerűsítések árán lehet számokban kifejezni. Ezzel azonban szembeállíthatjuk azt a tapasztalatot, hogy bizonyos, szintén intellektuális tevékenységek esetén már sikerült széles körben elfogadott indikátorokat találni, amelyek ugyan közvetetten, de egyértelműen jelzik a minőségi teljesítményt.

Nyilvánvaló példa lehet a tudományos tevékenység, amelyet több egzaktnak tekinthető paraméter alapján is minősítenek (impakt faktor, idézettségi mutatók, Hirsch-index stb.), amelyek révén a kutatók tudományos teljesítménye könnyen összehasonlíthatóvá válik. Bár ezek módszertana állandó viták kereszttüzében áll (Guraya, 2013, 69–71; Seglen, 1997, 498–502), azt látjuk, hogy alkalmazásuk óta (is) hatalmas tudományos fejlődés következett be. Ez nem azt jelenti, hogy a kettő között közvetlen kapcsolat van, de ha nem volna szoros összefüggés a szcientometriai értékek és a tényleges teljesítmény között, valószínűleg nem maradt volna fent a mai napig ez a fajta értékelési rendszer.

A fentiekre tekintettel a jogi döntéshozatal egyik alaptípusán, a bírói ítélkezésen keresztül mutatjuk be, hogy a nem csupán alapos, de rendkívül időigényes dogmatikai elemzés képes megbízható információkkal szolgálni a joggyakorlat színvonaláról. Találhatunk olyan felszíni mutatókat, amelyek legalább hozzávetőlegesen képesek kimutatni a minőséget érintő bizonyos tendenciákat.

A jobb érthetőség kedvéért a továbbiakban először arról lesz szó, hogy miért fontos az ítélkezés minőségének vizsgálata, mi a mérés pontos tárgya és mik a magas színvonal standardjai. Ezt követően térünk rá a minőség mérésének különböző formáira.

■ 2. AZ ÍTÉLKEZÉS MINŐSÉGÉNEK ÉRTÉKELÉSÉRE IRÁNYULÓ IGÉNY

Az elmúlt néhány évtizedben világszerte egyre jobban látszik, hogy van jelentősége annak, megfelel-e bizonyos minőségi kritériumoknak a bírósági ítélkezés. Ennek oka egyrészt a „bírói hatalom növekedéseként" leírt jelenség, melynek lényege, hogy a bíróságok elé a korábbi állapothoz képest nagyobb számban kerülnek politikai téttel bíró, a társadalmat megosztó kérdések, és így természetes igény, hogy az ilyen döntéseket a bíróságok minden releváns szempontot alaposan megfontolva hozzák meg. Ezért a bírósági ítéletekkel szemben támasztott minőségi követelmények meghatározása már nem pusztán a bíróságok és az adott ügyben részt vevő felek „belügye". Azért sem lehet az, mert többen felvetik a kérdést, legitim-e a bíróságok részéről, hogy – a parlamentek helyett – ők mondják ki a végső szót politikai és erkölcsi kérdésekben (Hirschl, 2004).

Erre a kihívásra az egyik válasz az, hogy a bíróságok különös figyelmet fordítanak az ítéletek minőségére. Az érzékeny esetekben meghozott döntésnek észszerűnek kell lennie, azaz figyelembe kell vennie a racionálisan gondolkodó érintettek érdekeit és az irányadó erkölcsi értékeket. Csupán az ilyen bírói döntések győzhetik meg a politikai közösség tagjait arról, hogy a politikai kérdések „jogiasítása" nem feltétlenül káros jelenség. Másképp kifejezve: a minőségi döntéshozatal hozzájárul a politikai kérdésekben döntő bíróságok legitimitásához.

Másrészt mivel fontos politikai és erkölcsi kérdésekkel a rendes bírósági rendszer viszonylag kevés alkalommal szembesül, azt is látni kell, hogy a jogállamiság állapotára jelentős hatással van a bíróságok „közönséges ügyekben" követett gyakorlata is. Ha a bírósági rendszer nem teljesít megfelelően az eljárási igazságosság területén (melynek része az indokolási kötelezettség teljesítése), csökkenhet a bírósági rendszerbe vetett közbizalom szintje (Warren, 2000). Mindemellett a jól működő bírósági rendszer elengedhetetlen a gazdasági fejlődés vonatkozásában is (Matczak–Galligan, 2005).

Ezek a megfontolások állnak azon kezdeményezések mögött, amelyek az európai igazságszolgáltatási rendszerek szisztematikus monitorozására és értékelésére irányulnak. E törekvések során az elmúlt két évtizedben számos „külső" (például elszámolhatóság, hozzáférhetőség, költségvonzatok) és „belső" (időszerűség, tisztességes eljárás, kinevezési és előléptetési feltételek) standard megállapítására került sor a bíróságok tevékenységével összefüggésben (Palumbo et al., 2013; Stephenson, 2001).

Az Európai Bizottság 2013-ban kezdte el kidolgozni a saját „igazságügyi eredményjelző tábláját" *(Justice Scoreboard)*, amelyet azóta is folyamatosan fejleszt. Az eredményjelző tábla deklarált célja a tagállamok igazságszolgáltatási rendszereinek értékelése és összehasonlítása. Ez az értékelés olyan statisztikai adatokat használ fel, mint az ügyintenzitási mutató, az ezer főre eső bírák és ügyvédek száma, a bíróságok informatikai infrastruktúrája, a bírák továbbképzésének adatai stb. Az ilyen „technokrata" perspektívából folytatott vizsgálódások azonban inkább az egyes igazságszolgáltatási rendszerek hatékonyságról képesek hiteles képet festeni, és nem válaszolnak olyan kérdésekre, hogy ezek a rendszerek mennyiben tudnak hozzájárulni a jogállamiság fenntartásához, megfelelő módon tudják-e védelmezni az állampolgári jogokat vagy képesek-e jogszerű keretek közé szorítani az állami hatalom gyakorlását. Ezt a fajta megközelítést ezért jogi és politikatudományi elemzők részéről komoly kritika éri (Ontanu–Velicogna–Contini, 2017; Scheppele, 2013).[2]

Amennyiben fontosnak tartjuk az igazságszolgáltatási rendszer e funkcióit, olyan indikátorokat kell találnunk, amelyek képesek, amennyire csak lehet, egzakt módon megmutatni és összehasonlíthatóvá tenni az e téren nyújtott teljesítményt. A kötet jelen fejezete a lehetséges indikátorok előnyeit és hátrányait mutatja be.

[2] Árulkodó, hogy a 2013-ban kiadott első eredményjelző tábla bevezetőjében még arra helyezi a hangsúlyt, hogy csak a jól működő igazságszolgáltatási rendszerek tudják szolgálni a gazdasági növekedést *(bit.ly/34mdStB)*. A legutóbbi, 2019. évi eredményjelző tábla a bíróságok jogállami működését – a vállalkozásbarát környezet megteremtésében játszott szerepe mellett – már az EU alapértékeinek megvalósítása miatt tartja kiemelt fontosságúnak *(bit.ly/2tgj6Kt)*. Ez utóbbiban már megjelennek a minőséget mérő indikátorok, de ezek nagyon elnagyoltak (például léteznek-e az adott jogrendszerben az ítéletek indokolásának érthetőségére vonatkozó követelmények, tartanak-e az ítéletek érthetőbbé tételére irányuló kurzust bíróknak).

■ 3. MI AZ ÉRTÉKELÉS TÁRGYA?

Nyilvánvalónak látszik, hogy ha a bírói döntések színvonalát kívánjuk értékelni, akkor az ítéletek indokolását kell vizsgálatnak alávetni. Az indokolás célja ugyanis eleve az, hogy abból ellenőrizhető legyen a meghozott döntés helyessége. Bár ez magától értetődőnek tűnik, az az érvrendszer, amely az indokolások vizsgálata mellett szól, valójában meglehetősen összetett.

A legelső probléma, hogy nem mindig tudjuk biztosan, mitől is lesz helyes egy jogi döntés, azaz minek az alátámasztását is kell elvárni az indokolástól. Ennek oka, hogy a jog általános céljai (a társadalmi rendezettség fenntartása, az egyéni szabadság biztosítása, a jólét növelése) között nincs egyértelmű rangsor, és azok konfliktusba is kerülhetnek egymással. Ekkor az értékelést végző világnézete, ideológiai álláspontja döntő abban, hogy melyik célt tekinti előrébb valónak. Másként fogalmazva: a jog célját tekintve „észszerű egyet nem értés" *(reasonable disagreement)* állhat fent, azaz el lehet jutni egy olyan pontig, ahol az ellentétes álláspontot képviselők kifogynak a kényszerítő erejű érvekből (Rawls, 1996, 36–37).[3] De még ha egyet is értenénk a jog célját illetően, a gyakorlatban különösen nehéz volna lemérni, hogy egy-egy bírói ítélet hogyan hat e célok megvalósulására.

Emellett bármelyik gyakorló jogász megtapasztalhatta, hogy néha maga a döntés helyes, azonban az eset különleges körülményeire tekintettel a döntéshozó nincs abban a helyzetben, hogy felfedje az ítéletet valóban megalapozó érveket az indokolásban.[4] Ezekben az ügyekben a megfelelő indokolás hiánya nem a gyenge bírói teljesítmény jele, hanem azt mutatja, hogy a döntést jogon kívüli tényezők is befolyásolták. Léteznek továbbá olyan jogrendszerek, amelyek úgy is megfelelően látják el funkciójukat, hogy nagy jelentőségű ítéleteket sem kell indokolni (esküdtbíráskodás), vagy az indokolás rendkívül tömör és formális (például a francia Semmítőszék ítéletei; Lasser, 2004, 27–61).

Ezek az érvek megkérdőjelezhetővé teszik, hogy az indokolás minden esetben megbízható kiindulópontja lehet a döntés helyességére irányuló vizsgálatnak. Ezen aggályok ellenére elmondható: a modern jogrendszerekben általános elvárás az ítéletekkel szemben, hogy azok indokolási része meggyőző módon támassza alá a felek és a szélesebb közönség számára az ítélet helyességét. Ezért statisztikai általánosságban van összefüggés a döntés és az indokolás helyessége között, ami így nagyobb ügyszámon alapuló elemzés esetén korrekt módon nyújthat összképet az ítélkezés minőségéről egy-egy jogrendszerben.

Ez az állítás több oldalról is megerősíthető. A jogállami berendezkedésekben természetes, hogy az ügyfelek és jogi képviselőik a nyilvános indokolásból tájékozódnak arról, mekkora esélyük lehet egy jogorvoslati eljárásban. A bírói gyakorlat iránya, az új dog-

[3] Rawls itt az „észszerű pluralizmus" kategóriáját írja le, de az „észszerű egyet nem értés" jobban kifejezi a lényeget.

[4] Például éppen a mérföldkőnek számító Brown v. Board of Education (47 U.S. 483, 1954) döntésben adott meglehetősen zavaros, nehezen követhető indokolást az USA Legfelső Bírósága. Ennek oka azonban az volt, hogy csupán egy ilyen indokolás mellett lehetett egyhangú határozatot hozni, ami abban az időszakban politikai szempontból rendkívül fontos volt (Bódig, 2010, 493).

matikai konstrukciók bevezetése és a bírák által preferált jogi értékek mibenléte – akár a többi bíró, akár a nagyközönség számára – szintén az indokolások szövegéből derülhet ki.

A nyilvános indokolási kötelezettségből az a következmény is adódik, hogy rákényszeríti a bírót, gondolja át az intuitív alapon helyesnek vélt jogi álláspontját. Ha ugyanis olyan döntést hoz, amelyet nem tud észszerű módon megindokolni, azzal saját szakmai tekintélyét rombolja. Az indokolásnak tehát van egyfajta „fegyelmező" hatása a bírói gondolkodásra, és csökkenti az elfogult ítélkezés esélyét (Engel, 2004, 19–21). Hasonló védelmező funkciót tölt be az indokolás az illegitim külső (például a politika felől érkező) nyomással szemben. A homályos és zavaros indokolás leleplezheti, ha a bíró úgy kedvez valamelyik félnek, hogy a jog szerint az ellenfélnek lenne igaza.

Mindemellett a színvonalas és világosan követhető indokolások növelik az igazságszolgáltatási rendszer átláthatóságát, ezáltal hozzájárulnak a bíróságok iránti közbizalom szinten maradásához vagy növeléséhez. Továbbá empirikus kutatások azt is kimutatták, hogy az érthető és meggyőző indokolás erősíti a tisztességes eljárás percepcióját még akkor is, ha az adott fél magával a döntéssel nincs megelégedve (Van den Bos – Van der Velden – Lind, 2014, 7–8; Klaming–Giesen, 2008, 8). Különösen fontos ez a percepció abból a szempontból, hogy a vesztes felet meggyőzze arról, továbbra is megéri részt vennie a társadalmi együttműködésben.

Mindezekből látható, a jogállami igazságszolgáltatási rendszereknek több szempont miatt is elemi érdekük, hogy a bíróságok a lehető legmagasabb színvonalon (kellő meggyőző erővel) teljesítsék indokolási kötelezettségüket. Ezért megalapozottan következtethetünk arra, hogy az indokolások megbízható indikátorai az ítélkezés minőségének.

■ 4. MIK A SZÍNVONALAS INDOKOLÁS FELTÉTELEI?

Az eddigi gondolatmenetből világossá válhatott, hogy ha az indokolás minőségét tekintjük az ítélkezés alapvető minőségi indikátorának, akkor a „meggyőző erő" az, amit számon kérhetünk az indokoláson. A meggyőző erőnek tartalmi és formai összetevőit különböztethetjük meg. A tartalmi összetevőt a jogi-szakmai helyesség képezi. Fontos felhívni arra a figyelmet, hogy a jogászi szempontú helyességet tágan kell értelmeznünk. Nem az a döntés helyes szakmailag, amely szigorúan ragaszkodik a jogszabály szövegéhez és a hagyományos jogértelmezési módszerekhez, hanem az, amelyik az eldöntendő kérdés teljes jogi kontextusát (például a releváns alkotmányos elveket is) figyelembe veszi, és ez alapján hoz átgondolt ítéletet (amely természetesen lehet, hogy azonos lesz a jogszabály hétköznapi jelentéséből is levezethető következtetéssel).

Ezen a ponton a fejezet témájára tekintettel nem szükséges belemennünk további ítélkezéselméleti kérdésekbe, abból azonban kiindulhatunk, hogy a bírói ítélet indokolásában azért van szükség szakmai érvelésre, mert az esetek többségében nem triviális, miként következik a meghozott döntés a kiindulópontnak tekintett jogi indokból (például a jogszabályból, korábbi bírói döntésből vagy egy jogi alapelvből). Nem elég tehát közölni az általános jogi normát és a döntést, hanem meg kell világítani a kettő közötti

kapcsolatot. Ideális esetben az érvelésnek el kell jutnia az ún. esetnormáig. Az esetnorma az a konkrét jogi érv, amely az adott ügyben, az eset tényeire tekintettel a jogalkalmazó döntésének közvetlen hivatkozási alapját képezi. Az esetnorma az indokolásban megjelenhet kifejezetten és csupán burkoltan is (ez utóbbinál a használt érvek egybevetéséből tárhatjuk fel, hogy mit tekintett a bíró esetnormának).

Magyarországon például a *Kúriai Döntések* (korábban: *Bírósági Határozatok*) című hivatalos folyóiratban közzétett esetek szövegének „vastagon szedett része" tekinthető esetnormának. Példaként álljon itt a BH 2003. 416. szám alatt közzétett jogeset, amelyben tisztán elkülöníthető az általános jogszabály, az esetnorma (a döntési alap) és a konkrét ügyben hozott rendelkezés (mely nem azonos az esetnormával):

> Tartásra a munkaképes leszármazó is jogosult, ha erre szükséges tanulmányai folytatása érdekében rászorul [Csjt. 60. § (2) bekezdés – ez az általános jogszabály].
>
> A többszörös iskolaváltoztatás, évismétlés a tanulmányok folyamatosságát megszakítja, így ilyen esetben a nagykorú gyermek tartásdíjra nem jogosult [a konkrét döntést alátámasztó esetnorma].
>
> A bíróság a felperes gyermektartásdíj-fizetési kötelezettségét 1999. szeptember 1. napjától megszünteti [rendelkezés, azaz „individuális norma"].

A példából kitűnik a bírói érvelésnek az a jellemzője is, mely szerint az esetnormához nem mindig jutunk el egyszerű dedukció útján. Ez azt jelenti, hogy a döntés indokolásában a bíró a jogszabályra hivatkozik, de az esetnorma valamilyen mértékben kívül esik az esetre alkalmazandó jogszabály általánosan elfogadott jelentési körén. Ilyenkor a bírákat terhelő kötelezettség része az is, hogy racionális érveket hozzanak fel az esetnorma alátámasztására, mivel csupán így várható el a jog észszerűen gondolkodó címzettjeitől, hogy megalapozottnak tekintsék a bíróság ítéletét.[5]

A tartalmi-szakmai helyesség mellett azonban az ítéleti indokolásokat úgy kell megszerkeszteni, hogy azok növeljék a szakmai érvek meggyőző erejét. Ezeket tekinthetjük formai követelményeknek. A részletes formai követelmények változhatnak és változnak is jogcsaládonként és jogrendszerenként. E sokféleségre tekintettel felvethető, hogy a különböző jogi kultúrákban különböző indokolási stílust tartanak elfogadhatónak. Ez az ellenvetés jogos, de kevés kivételtől eltekintve – legalábbis a kontinentális európai jogrendszereket nézve – meghatározható néhány olyan formális kritérium, amelyek alapján a szakmai közösség megítéli az indokolások színvonalát (Bencze, 2011, 38–40).

A racionális indokolás mércéjének egyik összetevője – minimális feltételként – a formális logika megfelelő alkalmazása. Ez azt feltételezi, hogy a bíró által használt érvek összekapcsolódnak, egymást nem oltják ki, nem vezetnek abszurd eredményre, és az érvek

[5] A szakmai érvelés logikai szerkezete némileg eltérő a precedenseken alapuló jogászi érvelés esetében, amikor a szóba jöhető korábbi esetek és a megítélendő ügy közötti ténybeli hasonlóságok és különbségek számbavétele után dönt arról a bíróság, hogy alkalmazható-e a korábbi ítéletek „*ratio decidendije*" (Zódi, 2014a, 54–55).

egymásra épülve a meghozott döntés megalapozását szolgálják. A megfelelő minőségű érvelés második, az előzőre épülő összetevőjét az jelenti, hogy az érvelésnek követhetőnek és transzparensek kell lennie. Az átláthatóság azt is jelenti továbbá, hogy az indokolás minden komolyan szóba jöhető döntési alternatíváról szót ejt. A transzparens indokolás magában foglalja mind a döntést alátámasztó, mind pedig az ellene felhozott érveket. A bírónak világossá kell tennie az indokolás címzettjei számára, hogy az általa hivatkozott érvek erősebbek, mint az ellenkező álláspont mellettiek. Szintén ebbe a körbe tartozik az érvelés relevanciája. Erre való tekintettel az indokolást úgy kell megszövegezni, hogy az a felmerült kérdések megoldására koncentráljon. A relevancia körében beszélhetünk a kellő részletezettség és a rendszerezettség követelményéről: az ítélet részletezettsége azt jelenti, hogy ki kell térni minden felhasznált bizonyítékra és vitatott kérdésre. A rendszerezettség pedig azt, hogy a különböző felmerült kérdéseket külön-külön, rendezett szisztémában taglalja az indokolás (Savela, 2006, 35–37).

A formai követelmények részét képezik az indokolások nyelvezetére vonatkozó elvárások. Bár a meggyőző erővel a helyes nyelvhasználat és stilisztika csupán indirekt kapcsolatban áll, mégis érinti az eljárásban részt vevők alapvető jogait. A bíró ugyanis az indokolás útján tájékoztatja a feleket arról, miként értékelte az általuk előterjesztett igényeket és érveket, továbbá hogy azoknak milyen jelentőséget tulajdonított az ügyben. Ahhoz, hogy ez a kommunikáció sikeres legyen, az indokolásnak, amennyire csak lehet, a részt vevő laikusok számára érthetőnek kell lennie, és nem csupán, sőt nem elsősorban a felsőbb bírói fórumokat vagy az ügyben eljáró többi jogászt kell meggyőznie. Empirikus kutatások azt is kimutatták, hogy a felek számára érthetőbb, követhetőbb, ezért meggyőzőbb, ha a bíróság a saját álláspontjának ismertetésével kezdi az indokolást, és ezt követően fejti ki az álláspont alátámasztásra szolgáló érveket (Hoven, 2011).

E kritériumok általános jellegét jól tükrözi, hogy az Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) is a tisztességes eljárás megsértésének tekinti, ha a bírói indokolásnak komoly fogyatékosságai vannak.[6] Ez csupán akkor lehetséges, ha képesek vagyunk az Emberi Jogok Európai Egyezményének (EJEE) részes államai számára közös minimumstandardokat állítani az indokolások színvonalát illetően. A következő kérdés, hogy miként lehet mérni az e standardoknak való megfelelést.

■ 5. A MÉRÉS KÖZVETLEN FORMÁJA

A bírói indokolások minőségnek egzakt indikátorokkal (adott esetben számokkal) való kifejezésének közvetlen és közvetett módszerei is lehetnek. Az előbbi az írott ítéletek indokolásának vizsgálatára épül.

Bár szükségszerűen csupán részleges képet mutathat, de hasznát vehetjük az ítéleti indokolások számítógépes (automatizált) tartalomelemzésének. A módszer alapját képező

[6] Taxquet v. Belgium [GC], 16 November 2010, no. 926/05, § 90, 92.

feltevés az, hogy a bíró által használt jogi érvrendszer leképeződik az ítélet szövegében (adott érvek általában adott kifejezéseknek feleltethetők meg), és bizonyos kifejezések gyakoriságából lehet arra következtetni, hogy milyen indokokat preferál vagy kerül el az adott bíró vagy bírói tanács.[7]

Az indokolások minőségével az ilyen vizsgálatokat akkor lehet összefüggésbe hozni, ha van egy határozott koncepciónk arról, hogy mit is jelent a minőségi indokolás. Például kiindulhatunk abból, hogy minél többféle jogi érv szerepel egy ítéletben, annál érzékenyebb a bíró az adott probléma megoldásában releváns jogi szempontokra, illetve a felek által előterjesztett jogi álláspontokra (akár elfogadja, akár elutasítja azokat). A „több érv" tehát lehet a reflektív, dialogikus stílus jele, ami előfeltétele a magas szakmai színvonalú döntéshozatalnak (Matczak–Bencze–Kühn, 2015, 43–49). E módszer előnye, hogy az automatizálás segítségével rendkívül nagy számú ítélet dolgozható fel rövid idő alatt, ily módon akár teljes képet is kaphatunk a bírói gyakorlat minőségéről egy adott jogrendszert vagy jogterületet illetően. A kapott adatok pedig könnyen összehasonlíthatóvá teszik a különböző bíróságok ítélkezési színvonalát. (Az automatizált elemzések módszertanához lásd *A jogi szövegek mint big data* című fejezetet.)

Az előnyök mellett azonban alapvető hiányossága, hogy egyáltalán nem érzékeny a szükséges és felesleges (vagy akár félrevezető) érvek megkülönböztetésére. Nem képes kimutatni, ha a kevesebb adott esetben több lett volna, vagy ha a bíróság azért halmozza a különböző érveket, hogy ezzel – legalábbis a kevésbé hozzáértő olvasók előtt – elfedje álláspontjának tarthatatlan mivoltát. Ugyanezen ok miatt csupán „közelítő értéket" képes szolgáltatni az ítélet meggyőző erejéről, amit fentebb a minőségi indokolás kulcskategóriájaként jellemeztünk.

■ 6. A MÉRÉS KÖZVETETT FORMÁI

A jogi döntések minőségére nézve nem csupán közvetlenül, az ítéletek szövegének elemzésén keresztül vonhatunk le következtetést, hanem az ítéletekre vonatozó reakciókból és reflexiókból is (ezért nevezhetők ezek a módszerek közvetettnek). Szempontunkból az a lényeges, hogy megfelelő módszerekkel ezek is mérhető indikátorokká alakíthatók. Az általunk bemutatott módszer lényege, hogy valamilyen módon aggregáljuk (összesítjük) az ítélkezési színvonal kompetens értékelőinek véleményét.

Például az a fajta „külső minőségi értékelés", amelyet az Európai Unió Bírósága (EUB) és az EJEB ad, amikor az egyes nemzeti bíróságok ítéleteit értékeli, megfelelő ügymennyiség esetén számokban jól kifejezhető. E két nemzetközi fórum döntései azért relevánsak, mert bizonyos dimenziókban (az EJEE és az uniós jog vonatkozásában) a nemzeti bíróságok ítéleteinek jogszerűségét vizsgálják. Így a nemzeti bíróságokra nézve kedvező vagy kedvezőtlen döntések aránya szerepelhet egyfajta minőségi mutatóként. Különösen

[7] Az automatizált tartalomelemzés módszertanához lásd *bit.ly/2t5Yxku*.

nyilvánvaló ez abban az esetben, ha az EJEB elé olyan panasz kerül, amely szerint a bíróság megsértette valakinek az indokolt döntéshez való jogát (EJEEE 6. cikk).

De a fenti két fórum azon döntései is releváns minőségi indikátorok lehetnek, amelyek nem az indokolt ítélethez való jog teljesítése körül forognak. Alappal tételezhetjük fel, hogy az EUB és az EJEB elé vitt ügyek többsége ún. nehéz eset (amikor racionális érvekkel más döntés is alátámasztható lett volna), mivel eleve széles jelentéstartományú alapjogok, általános megfogalmazású jogi rendelkezések értelmezésén múlik a döntés. Ekkor pedig számít az, hogy milyen minőségű a nemzeti bíróság indokolása: kellő meggyőző erő esetén nagyobb az esélye annak, hogy e nemzetközi ítélő testületek helyesnek találják a bíróság döntését.

Természetesen felmerülhet az aggály, hogy a nemzetközi fórumok nem mindig a jogszerűséget és a jogi-szakmai minőséget tekintik orientációs mércének, hanem politikai, gazdasági vagy egyéb célokat követnek, amikor az eléjük kerülő ügyeket elbírálják. Ez óvatosságra int ezzel az indikátorral kapcsolatban, azonban nem szabad elfelejteni azt sem, hogy e fórumok autoritása szakmai tekintélyükből is fakad, amely hamar elporladna, ha tömegesen fordulnának elő ilyen ítéletek. Herbert Hart gondolatmenetét követve mondhatjuk azt, hogy a bíróságok szakmai-jogi értelemben vitatható döntéseit nem utolsósorban azért is fogadják el az érintettek, mert a többi ügy szakmai alapon történő eldöntésével már megszerezték a kellő tekintélyt (Hart, 1995, 180). Ebből az is következik, hogy ha megfelelően magas esetszámot vizsgálunk, akkor statisztikailag jelentéktelenné válnak azok az ügyek, amelyekben nem jogi szempontok mentén döntenek a referenciának tekintett nemzetközi/szupranacionális bíróságok.

Vannak más módszerek is arra, hogy a minőségre vonatkozó reflexiót mérhető adatokká alakítsuk. Mérhető például azoknak az ügyeknek a száma, illetve az aránya, melyben a felperesek sikeresen érvényesítettek igényt „bírói műhiba" jogcímen (ezek közül azok az esetek jöhetnek számításba, ahol kifejezetten a döntés jogi hibája volt a kereset alapja).

Szélesebb értelemben véve a bíróságokra vonatkozó bizalmi indexek és ügyfélelégedettségi felmérések is a közvetett indikátorok közé sorolhatók. Bár a bizalmi indexeket az ítélkezés minőségén kívül más tényezők is befolyásolhatják (a média hatása, az állami intézményekkel szembeni általános bizalom, bizonyos vezetői megnyilvánulások stb.), jó okkal gondolhatjuk, hogy az általános elégedettséget döntően magának az ítélkezési tevékenységnek a színvonala határozza meg. Természetesen megbízhatóbb képet kaphatunk az ítélkezés minőségéről, ha az adott közvélemény-kutatás azok tapasztalatára kérdez rá, akik már vettek részt bírósági eljárásban.

Amennyiben az ítélkezés színvonalát jogi-szakmai kérdésnek tekintjük, akkor a bíróságokkal leggyakrabban kapcsolatba kerülő jogászok véleményének megismerése szolgál a legpontosabb mutatóval, bár ebben az esetben is számolni kell a személyes élmények torzító hatásával.

További lehetőségként merül fel ezeknek a közvetett indikátoroknak a kombinálása. Ennek előnye, hogy összetettebb, árnyaltabb és kiegyensúlyozottabb képet tudunk alkotni a vizsgált bíróságok indokolásának színvonaláról. Kérdés ugyanakkor, hogy ezeket

miként súlyozzuk, melyik indikátortípusnak tulajdonítunk nagyobb vagy éppen kisebb jelentőséget. A kérdésre nem lehet általánosságban válaszolni. A kutatás tárgya és célja határozza meg, melyik indikátor válik jelentőssé. Így más indikátoroknak kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani akkor, ha az indokolások szakmai színvonala érdekel minket, mint akkor, amikor a laikus felek perspektívájából vizsgáljuk az ítéletek meggyőző erejét.

Az *1. táblázat* tartalmazza a közvetett értékelés néhány lehetséges módjait és megjeleníti az adott módszer előnyeit és hátrányait.

1. TÁBLÁZAT ■ A bírói ítéletek közvetett értékelésének lehetséges módjai

A minőségi indikátor típusa	Magyarázat	Módszertani előnyei	Módszertani hátrányai
A „bírói műhiba" miatt indított sikeres perek aránya	A helytelen bírósági döntések aránya az egész jogrendszeren belül	Könnyen hozzáférhető, egyértelmű adatok	1. Nehéz a nemzetközi összehasonlítás (a kártérítés szabályai változók) 2. Bírók döntenek más bírákról (kollegiális szolidaritás)
Sikeres fellebbezések aránya (bármely ügyben)	Milyen gyakorisággal hibáznak az alsóbb fokú bíróságok	Könnyen hozzáférhető, egyértelmű adatok	1. Csak az alsóbb szintű bíróságok teljesítményét mutatja 2. Nehéz a nemzetközi összehasonlítás (a fellebbezés megengedhetőségére, valamint az ítéletek felülbírálatára vonatkozó szabályok változók) 3. A fellebbezés sikeressége nincs mindig összefüggésben az alacsonyabb szintű bíróság hibájával
Az EJEB és a nemzeti alkotmánybíróságok azon döntéseinek aránya, amelyekben a bíróságok általi jogsértést állapítottak meg	Mennyire érzékenyek a bíróságok alapjogi szempontokra	Könnyen hozzáférhető, egyértelmű adatok	1. Az alapjogok széles értelmezési tartománya miatt a jogsértés megállapítása nem mindig a gyenge ítélkezési színvonal jele 2. E fórumok időnként jogon kívüli szempontokat is figyelembe vesznek döntéseik során
Az EJEB és a nemzeti alkotmánybíróságok azon döntéseinek aránya, amelyekben megállapították a megfelelő indokolás hiányát	Direkt módon a nemzeti bíróságok indokolási minőségére irányul	1. Könnyen hozzáférhető, egyértelmű adatok 2. Kimondottan minőségi kérdésekre irányul	Nagyon alacsony az ilyen ügyek száma az EJEB és az alkotmánybíróságok gyakorlatában
Az EUB által befogadott előzetes döntéshozatal iránti indítványok	A nemzeti bíróságok szakértelmét mutatja az európai jog területén	Könnyen hozzáférhető, egyértelmű adatok	Az ítélkezés minőségének csupán nagyon szűk szegmensére vonatkozik
A bírói eljárás résztvevőinek és érintettjeinek elégedettségi szintje	Az ügyfelek, ügyvédek, ügyészek, tanúk, szakértők stb. véleménye	Megjeleníti a külső perspektívát, könnyen felszínre kerülnek a problémák	Az érintettek és az eljárás résztvevői véleményalkotását torzíthatja a bírói döntés eredménye

A minőségi indikátor típusa	Magyarázat	Módszertani előnyei	Módszertani hátrányai
A teljes közvélemény bíróságok iránti bizalmi szintje	A teljes lakosságot reprezentáló minta tagjainak véleménye	Megjeleníti a külső perspektívát, kidolgozott módszertan áll rendelkezésre	Viszonylag távoli a kapcsolat a bizalmi szint és az ítélkezés minősége között, a bizalmi szintet számos egyéb tényező is befolyásolja
Az indokolások érthetőségének tesztelése*	Egy „átlagos" bírói indokolás érthetőségének vizsgálata reprezentatív lakossági mintán	Hiteles és egyértelmű eredményekkel szolgál	A minőségnek csak egy szegmenséről, az érthetőségről alkot képet

* A közérthetőség hiánya néha egészen szembeszökő lehet: „A bíróság tehát a bűncselekmény elkövetéséhez használt kő bizonyítható származásából és annak vádlott által sem tagadott áthajításából mint az egyik premisszából, illetőleg a vérrel szennyezett adott kődarab sértett fejével, koponyacsontjával való, az összes körülmény mérlegelésével bizonyítható tényéből mint második premisszából jutott el azon konklúzióig, hogy a sértett sérelmére megvalósított bűncselekményt csak a vádlott követhette el, az e körben fennálló objektív és szubjektív jellegű bizonyítékok egymásra épülve, egymás bizonyító erejét kiegészítve, és egymás bizonyító hatását is fokozva összességükben olyan zárt bizonyíték-láncolatot alkottak, melyek kizárták a véletlenszerű körülmények egymásra halmozódásának reális lehetőségét, és ezen keresztül azt is, hogy az adott bűncselekményt a vádlotton kívül más személy elkövethette volna" (Veszprém Megyei Bíróság 1.B.563/2006/6. számú ítélet)

■ 7. ÖSSZEGZÉS

Reményeink szerint ebben a fejezetben sikerült bemutatni, hogy az ítélkezés színvonalának mérhetővé tétele nem értelmetlen vállalkozás. Az automatizált tartalomelemzés esetében a siker kulcsa az, hogy kellő körültekintéssel válasszuk ki azokat a kifejezéseket, szövegrészeket, amelyekről feltételezzük, hogy kapcsolatban állnak az ítéletek minőségével. A közvetett indikátorok vonatkozásában pedig az, hogy megtaláljuk-e a minőséggel kapcsolatban releváns vélemények aggregálásának adekvát módját.

A közvetett módszerek estében a legpontosabb eredmény akkor lenne elérhető, ha az *1. táblázatba* foglalt (és esetleg újabb) módszereket sikerülne valamilyen módon kombinálni. Egy kutatás során azonban ritkán áll rendelkezésre annyi idő, forrás és kutatói kompetencia, hogy ilyen összetett módszert dolgozzon ki és alkalmazzon. Ezért a legjobb megoldás, ha – figyelembe véve az egyes indikátorok erősségeit és gyengeségeit – a kutatás céljához és a vizsgált gyakorlat sajátosságához leginkább illeszkedő minőségi indikátort választjuk ki, vagy több indikátor alkalmazása esetén a számunkra fontosabbakat nagyobb súllyal vesszük figyelembe.

Végül a jobb áttekinthetőség érdekében a *2. táblázatban* összefoglaltuk, hogy az ítélkezés színvonalának értékelésére milyen módszerek állnak rendelkezésünkre, ezeknek mik a legfontosabb előnyei és hátrányai.

2. TÁBLÁZAT ■ Az ítélkezés színvonalának értékelésére szolgáló módszerek áttekintése

	Dogmatikai elemzés	Empirikus elemzés	
		Közvetlen mérés (automatizált tartalomelemzés)	Közvetett mérés
Módszer	Az ítéletek jogászi-szakmai (dogmatikai) elemzése	Az ítéletek empirikus módszerekkel történő elemzése	
Előny	Mélységi elemzésre ad lehetőséget, kicsi a félreértés veszélye	Nagyszámú döntés elemzését teszi lehetővé	
Hátrány	Nem alkalmas nagyszámú döntés elemzésre	Az egyes esetek sajátosságait nem tudja kellő mértékben figyelembe venni, szakmai elemzés nélkül félrevezetőnek bizonyulhat	Lásd az *1. táblázatot*

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Bencze, Mátyás – Ng, Gar Yein (szerk.) (2018): *How to Measure the Quality of Judicial Reasoning.* Cham, Springer.

Bódig Mátyás (2016): A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje. In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 86–109.

Engel, Christoph (2004): The Impact of Representation Norms on the Quality of Judicial Decisions. *MPI Collective Goods Preprint,* no. 13, 1–46.

Hoven, Paul van den (2011): The Unchangeable Judicial Formats. *Argumentation,* vol. 25, no. 4, 499–511.

Ontanu, Elena Alina – Velicogna, Marco – Contini, Francesco (2017): How many cases? Assessing the comparability of EU Judicial datasets. *Comparative Law Review,* vol. 8, no. 2, 104–127.

Savela, Antti (szerk.) (2006): *Evaluation of the Quality of Adjudication in Courts of Law. Principles and Proposed Quality Benchmarks. Quality Project of the Courts in the Jurisdiction of the Court of Appeal of Rovaniemi, Finland.* Rovaniemi, Rovaniemi Court of Appeal, *bit.ly/3a2qR83.*

Ződi Zsolt (2014a): A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben. *MTA Law Working Papers,* vol. 1, no. 1, *bit.ly/2tNQcl8.*

KOVÁCSY ZSOMBOR

JOGSZABÁLYOK HATÁSVIZSGÁLATA

BEVEZETÉS

A jogszabályok által kiváltott következmények vizsgálata szükséges velejárója a jól működő jogrendnek. Mégis azzal szembesülünk nap mint nap, hogy a legmagasabb szintű állami jogszabály-előkészítésben is rendre elmarad ennek az eszköznek a megfelelő használata, vagy azért, mert a száraz jogi szemlélet vagy éppen a politikai szempontok túlhangsúlyozása mellett a létjogosultságát is megkérdőjelezik, vagy kapacitás nincs az elvégzésére. Ez a fejezet megkísérli meghatározni a jogi szabályozás hatásvizsgálatával kapcsolatos lehetséges elvárásokat és alkalmazható eszközrendszert, a jog és határterületeinek elméleti megközelítéseiből táplálkozva, de a gyakorlati tapasztalatokat is bemutatva útmutatást ad a gyakorló, elsősorban a jogszabály-előkészítésben tevékenykedő jogásznak, hogy miként alakítsa ki a hatásvizsgálattal kapcsolatos saját szerepfelfogását.

1. A HATÁSVIZSGÁLAT LÉNYEGE

A különböző tudományágak és alkalmazott tudományterületek ma már lehetővé teszik azt, hogy a jogalkotási döntések várható következményeit többé-kevésbé megbízhatóan előre jelezzük, illetve a már meghozott döntések eredményeit utólag vizsgáljuk, összevessük a tényeket az előzetesen várt hatásokkal. Ha elfogadjuk, hogy a jogszabályok rendeltetése valamiféle következmény kiváltása, akkor a hatásvizsgálat kézenfekvő eszköz az egyes jogalkotási termékek, sőt az egész jogalkotási folyamat eredményességének, hatékonyságának vizsgálatára.

Az európai hatásvizsgálati gyakorlat fejlesztésében fontos szerepet betöltő Claudio Radaelli meghatározása szerint

> a hatásvizsgálat a javasolt törvényi és/vagy rendeleti szintű jogszabály rendszerszerű és kötelező értékelése más vizsgálati irányok mellett arra vonatkozóan, hogy az miként fogja befolyásolni a különböző érintett csoportokat. Az említett „más vizsgálati irányok" országról országra eltérőek. Magukban foglalhatnak egyes gazdasági szegmenseket, a gazdaság egészét, a kereskedelmet, a gender, az egészség, a foglalkoztatás, a jövedelemeloszlás, a szegénység, a környezet és az éghajlat kérdéseit. Például az Európai Unióban [...] a hatásvizsgálat kifejezetten három dimenziót érint: a gazdaságot, a szociális szférát és a környezetet (Dunlop–Radaelli, 2016, 4).

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) egyik vonatkozó tanulmányában a következő módon definiálja a hatásvizsgálat fogalmát:

> A hatásbecslés egy információkon alapuló, elemző megközelítése a becsült költségeknek, következményeknek és a szabályozó eszközök „mellékhatásainak", egyedi, váratlan következményeinek. Arra is alkalmas, hogy mérje a már hatályos jogszabályok tényleges költségvonzatait és következményeit (OECD, 2001, 10).

A tárgykörben írt első átfogó hazai szakkönyv a következőképpen összegzi a tevékenység lényegét:

> A szabályozás hatásvizsgálata olyan információgyűjtő-elemző folyamat, amelynek elsődleges célja a jogszabályok hatékonyságának növelése az előkészítés alatt álló vagy már hatályban lévő vagy már hatályos szabályok rövid és hosszú távú társadalmi, gazdasági, illetve egyéb hatásainak a szabályozás természete által indokolt mértékben történő megvizsgálása, majd az eredmények megalapozott jogalkotói döntéshozatal elősegítése érdekében történő összegzése útján (Kovácsy–Orbán, 2005, 26).

A hatásvizsgálat része az Európai Unióban *better regulation* néven, magyar fordításban minőségi jogalkotásként (helyenként: „jobb jog") említett jogfejlesztési szemléletnek, amely a 2000-es évek eleje óta folyamatosan fejlődő, a megalapozott jogalkotásra való törekvésen belül az adminisztratív terhek csökkentésére, a jogegyszerűsítésre kiemelt figyelmet fordító átfogó modernizációs irány.

Bár a jogalkotás megalapozottságra törekvő véghezvitele nyilvánvalóan évszázadok, sőt évezredek óta megfigyelhető, a hatásvizsgálat kifejezett, hirdetett, rendszerszerű jogalkotási felhasználása viszonylag új keletű jelenség. Világszerte számos ország rendelkezik többé-kevésbé fejlett saját hatásvizsgálati rezsimmel; a gazdag hagyományok, az akár 40-50 évre visszamenő jelentős hatásvizsgálati vívmányok alapján kiemelkedő az angolszász országok (Ausztrália, Amerikai Egyesült Államok, Egyesült Királyság) példája. Magyarországon 2002-ben kezdődött meg az Igazságügyi Minisztériumban a módszertani megalapozás, képzések elindítása, kézikönyv kiadása, majd ezt követte a hatásvizsgálat elveinek és elvárt folyamatának jogszabályba öntése. Azóta a jogszabályi előírások változásokon mentek keresztül – a fejezet írásakor hatályos előírásokat a későbbiek során röviden bemutatjuk.

A hazai hatásvizsgálati tevékenység az évezred eleje óta meglévő módszertani és szabályozási törekvések ellenére enyhén szólva is változó színvonalú. Az elszigetelt szektorális kezdeményezések mellett az átfogó hatásvizsgálati szemlélet, amely kellőképpen megalapozhatná a tárcákon átívelő kormányzati döntéseket, nem honosodott meg (Futó, 2008, 48). Rontja a magas színvonalú hatásvizsgálatok meghonosodási esélyét a hektikus, sokszor rohamtempóban elvárt jogszabály-előkészítési munka is (Gajduschek, 2016a, 815).

Az általunk ismert első és utolsó teljes magyarországi statisztika, egyfajta „hatásvizsgálatok hatásvizsgálata" 2006-ban készült az első negyedév valamennyi jogalkotási elemét tartalmazó kormány-előterjesztésre kiterjedően. Akkor – nem publikált elemzésünk során – azt találtuk, hogy az esetek mindössze 33%-ában volt szó tényleges elemzési lépéseket magukban foglaló, akár részleges hatásvizsgálatokról, ezzel együtt az előterjesztések további 60%-a tartalmazott formális, megalapozatlan előrejelzéseket (jellemző megfogalmazás például az ilyen esetekben, hogy „kedvező hatást gyakorol a társadalomra", ennek bárminemű alátámasztása nélkül). A valósnak tekinthető 33%-nyi hatásvizsgálaton belül (vagyis azokat 100%-nak tekintve) 79%-ot képviseltek az egyoldalú, kizárólag előnyökről számot adó elemzések, és 85%-ot az egyetlen hatásvizsgálati szakterületet érintők.

A hatásvizsgálat mint módszer kritikája kétirányú: egyrészt a hatásvizsgálati projektek szakmai megalapozottságát kétségessé teszik az óhatatlanul előforduló, alább szintén bemutatandó értékválasztási elemek, vagy a nemegyszer elfogult, megrendelésre készülő, eleve eldöntött következtetéseket levonó, egyoldalúan elvégzett vizsgálatok. Más ellenzők úgy vélik, hogy a hatásvizsgálat túlzottan indusztrializálja a jogalkotást, helyette az érdekeltek konzultációs mechanizmusaira és a politikusok személyes felelősségvállalására kellene alapozni a jogalkotási döntéseket. Álláspontunk szerint az első kifogás egyrészt a hatásvizsgálat természetéből fakadó kompromisszumok elfogadásával, másrészt a hatásvizsgálat függetlenségének biztosításával legalábbis enyhíthető. A második kritikai irány vonatkozásában pedig megállapítható, hogy a hatásvizsgálat sokkal inkább segítheti a konzultációs és egyéb politikai döntéshozatali folyamatok megbízhatóságát, mintsem azokkal szembeállítandó konkurens módszer volna.

■ 2. A JOGÁSZ SZEREPE A HATÁSVIZSGÁLATI PROJEKTBEN

Miután maga a hatásvizsgálat mint interdiszciplináris tevékenység nem kifejezetten jogi feladat – még a jogszabályok hatásvizsgálata sem –, a jogszabály-előkészítésben részt vevő jogász elsősorban koordináló, illetve megrendelői pozícióban kerülhet hatásvizsgálati projektekbe.

A megrendelői pozíció magyarázataként nagyon fontos leszögezni, hogy a hatásvizsgálatot kezdeményező szerv a vizsgálati terep határairól, a felhasználható erőforrásokról, a megválaszolandó kérdésekről rendelkezhet, de a hatásvizsgálat kívánt eredményét nem foglalhatja bele megrendelésébe, mivel ez esetben elvész annak integritása, független jellege. Ezt a trivialitást ellenkező gyakorlati tapasztalatok miatt szükséges hangoztatni. Szintén magától értetődik, hogy ha a hatásvizsgálatot végző intézmény független a meg-

rendelőtől (például a minisztérium nonprofit, civil hátterű szervezetet, független piaci szereplőt bíz meg az elemzés elvégzésével, és nem belső erőforrásokkal oldja meg a feladatot), könnyebben garantálható a vizsgálat függetlensége.

Ismert továbbá az a jogszabály-előkészítési habitus, amely a hatásvizsgálat jelentőségének elbagatellizálásával a normaszöveget előkészítő kodifikátor feladataként jeleníti meg a hatásvizsgálat legalábbis formális dokumentálását, néhány szavas, leginkább semmitmondó és csekély megalapozottságú következmény szerepeltetését az előterjesztésben. Vagyis törekedve bár a megalapozott hatásvizsgálati feladatellátás fontosságának hangsúlyozására, egyúttal célszerű felkészülni jogászként arra is, hogy ha ez rajtunk kívül álló okokból nem valósul meg, akkor legalább fogalomrendszerében koherens módon, az ideálistól való eltérés tudatában tegyük meg korlátozott értékű hatásvizsgálati hozzájárulásunkat.

A tényleges hatásvizsgálatot ugyanakkor megelőzik olyan kifejezetten jogi tudást igénylő előkészítő lépések, amelyek alapvetően meghatározzák a későbbi, nem jogász szakemberek által elvégzendő számítások, mérések, becslések szükséges és elvárt körét. Hogy érthető legyen mindez, vegyünk egy példát. Legyen a projekt „az új Ptk. utólagos hatásvizsgálata". Ez a feladat így meglehetősen megfoghatatlan, még akkor is, ha a rendelkezésre álló erőforrásokat (különösen: anyagi források, idő) tisztázzuk. Konkrétabban meg kell ugyanis határozni, hogy az új Ptk.-n belül minek a hatásait kívánjuk megvizsgálni. Ha a civiljogi kódex szinte minden rendelkezését lényegesnek tekintjük is, biztosan szűkíteni kell a vizsgálandó elemek körét, hiszen sok száz rendelkezés, rendelkezéscsoport vizsgálata lehetetlen vállalkozásnak tűnik.

Itt van döntő, jogszabályismeretet is igénylő szerepe a megrendelőnek, ugyanis ha szűkíteni kell a vizsgálandó szabályok körét, akkor neki kell megmondania, hogy melyek azok a számára kiemelten fontos rendelkezések, amelyekre a vizsgálatnak ki kell terjednie. Maradva az új Ptk. példájánál, elképzelhető, hogy a kontraktuális felelősség és a kötelesrész régi Ptk.-beli szabályaitól való eltérések és az egészségbiztosítási szerződés speciális szabályai megalkotásának hatásai képezik a megrendelő elképzelései szerint a konkrét vizsgálandó terepet.

Maga a tényleges hatásvizsgálat is igényelheti a jogász szakmai szerepvállalását, mivel felmerülhetnek olyan jogértelmezési kérdések – vagy különösen előzetes hatásvizsgálati helyzetben különböző szabályozási koncepciók, normaszöveg-változatok –, mint a vizsgálat során összevetendő opciók közötti tényleges különbségek megvilágításának, az egyes rendelkezések közötti logikai kapcsolatok feltárásának szükségessége, melyekben a jogértelmezés klasszikus nyelvtani, logikai, rendszertani, történeti szempontjait felhasználói szinten ismerő jogász segítsége szükséges, különösen akkor, ha a hatásvizsgálati team tagjai inkább folyamatábrákban vagy algoritmusokban, és kevésbé jogásziasan fogalmazott szövegekben igazodnak el otthonosan.

Végül a hatásvizsgálat eredményeinek a jogalkotó szerv, a közigazgatási szakemberek és politikusok számára történő bemutatásában is fontos szereplő lehet a jogász, aki a felhasznált hatásvizsgálati eszköztár szempontjából akár laikusként jól meg tudja ítélni a következtetések szemléltetésének a kellő információátadáshoz, ugyanakkor a felhasználó általi érthetőség érvényesítéséhez is hatékony módszereit és részletességét.

■ 3. A HATÁSVIZSGÁLAT FOLYAMATA: TUDOMÁNYOS ÉS ÉRTÉKVÁLASZTÁSON ALAPULÓ ÖSSZETEVŐK

Bármennyire is az a cél, hogy a jogszabályok által kiváltott következményeket egzakt módon, megalapozottan határozzuk meg, a hatásvizsgálati folyamat csak részben tekinthető tudományos megközelítésűnek.

A fentebb említett, nagyobb hatásvizsgálati merítésből a vizsgálandó konkrét rendelkezésekre történő, gyakran szükséges szűkítés nem tudományos alapokon áll; annak során a valaki által fontosnak tartott szabályok kiválasztása többnyire egyéni, nemritkán szubjektív döntésen alapul – nyilvánvalóan nem függetlenül attól, hogy a döntéshozó mely rendelkezéseket tartja jelentős, számottevő hatásúnak. Ezen a ponton egyfajta paradoxonba botlunk, mivel maga a hatásvizsgálat volna hivatott annak kiderítésére, hogy az egyes szabályoknak milyen és mekkora hatásaik vannak vagy lehetnek, azaz a hatásvizsgálatot megelőzően a várható hatások alapján szelektálni nem megbízható módszer. A vizsgálandó szabályok kiválasztását követően nem fognak tisztázódni a vizsgálatból kimaradó szabályok hatásai, így a szelekciónk sikeréről sem lesz visszacsatolásunk.

Ezt a szükségszerű módszertani deficitet a különböző hatásvizsgálati rendszerek többnyire egy olyan, a probléma súlyát legalábbis csökkentő lépéssel igyekeznek kezelni, melynek során a rendelkezésre álló adatok (például az adott, jogalkotásban is testet öltő intézkedéshez biztosított költségvetési forrás nagysága) alapján, különösebb elemzések nélkül kategóriákba sorolják a jogszabályváltozásokat, és az egyes kategóriákhoz állapítanak meg hatásvizsgálati szükségletet. Például előírható, hogy a tízmillió eurónál nagyobb költségvetési vonzatú projektek esetében bizonyos kritériumok alapján meghatározott részleges, míg százmillió euró feletti volumennél teljes hatásvizsgálat végzendő el. Szembetűnők ennek a módszernek a korlátai, mivel nem tudja a hatásvizsgálat céljai körében értékelendő összes szempontot figyelembe venni az előválogatásnál, és félre is viheti a hatásvizsgálat gyakorlatát (a fenti esetben például a költségvetési szempontok túlhangsúlyozásával), de a vaktában történő szelekcióhoz képest mégiscsak ad valamekkora módszertani biztonságot.

Az akár előre rögzített elvek szerinti, akár teljes mértékben szubjektív előválogatást követően – a szemléltetés kedvéért újra visszatérve az új Ptk. példájához – arra is szükség van, hogy a kijelölt rendelkezésekkel kapcsolatban vizsgálandó hatásokat azonosítsuk, és közülük válogassuk ki a hatásvizsgálati projektben vállalhatóan vizsgálandó hatásokat (ahogy fentebb a jogszabályi rendelkezések esetében is meg kellett tennünk). Vegyük tehát a kontraktuális felelősségi alakzat változásának kérdését. Milyen hatások merülhetnek itt fel? Ha belegondolunk, először a saját szakmánkra gondolva eszünkbe juthat, hogy az ügyvédek, jogtanácsosok számára a megszokott szerződéses konstrukciók újragondolását igényli. Változhat a szerződésszegésből fakadó jogviták fókusza, száma, a megítélt összegek; több szerződésszegő cég mehet csődbe, óvatosabbá válhat a gazdasági szereplők szerződéskötési habitusa és még sorolhatnánk.

Érezhető, hogy a „minden mindennel összefügg" elve alapján, ha a végtelenségig soroljuk a lehetséges következményeket, annyira közvetett, távoli, esetleges hatásokig is el-

jutunk, amelyeknek a vizsgálata már szinte lehetetlen és célszerűtlen is. Saját tapasztalataink szerint a legjobb módszer a hatások számbavételére az ötletbörze, amelynek szabályai szerint minden elképzelést feljegyzünk annak a többiek általi megítélésétől függetlenül – akár egymással ellentétes meglátásokat is. (Például lehet, hogy az új jogszabály alkalmazása az egyik ötletelő szerint a szén-dioxid-kibocsátás csökkenéséhez vezet, míg más ugyanezen érték növelését jelöli meg mint lehetséges hatást.) Szintén saját tapasztalat – bár végképp minden tudományos alapot nélkülöz –, hogy az ötletbörze eredményeként mindig nagyjából annyiféle hatás azonosítása történik meg, ahány percig az ötletbörze tartott. Az ilyen ötletbörzéket érdemes a majdani tényleges hatásvizsgálathoz vélhetően szükséges szakterületi szakemberek, valamint a szabályozás szempontjából érdekelt csoportok képviselőinek bevonásával magtartani. A leggyakoribb módszertani hiba az, ha nem hatásokat, hanem hatásvizsgálati irányokat neveznek meg a résztvevők. Tehát ha a fent példaként említett, a kontraktuális felelősséggel kapcsolatos lehetséges következmények helyett azt jegyezzük fel, hogy „meg kellene vizsgálni, milyen hatása lesz a változásnak a bíróságokra". Az ilyen általános megfogalmazás nem segíti a vizsgálandó hatások azonosítását, így elégtelen muníciót szolgáltat a hatásvizsgálati projekt további lépései számára.

Ha összeálltak a lehetséges vizsgálható hatások, akkor azokat meg kell tisztítani a redundáns elemektől, ezt követően pedig a vizsgálandó konkrét rendelkezések kiválasztásához hasonlóan meg kell határozni, hogy a vállalható vizsgálati kereteken általában túlmutató vizsgálati tárgykörök közül melyekre terjedjen ki a hatásvizsgálatunk. Itt újra a „honnan tudjam, mi a fontos, ha még nem végeztem el a hatásvizsgálatot" paradoxonnal állunk szemben, amit megint csak félig-meddig megalapozottan tudunk áthidalni, értékválasztási elemek szükségszerű bevonásával a döntésbe. Visszatérve a kontraktuális felelősségnél modellezett ötletelésre, tegyük fel, hogy összesen kétféle hatás vizsgálatára van kapacitásunk, így kiválasztjuk a legfontosabbnak ítélteket: legyen ez a szerződésszegő cégekkel szembeni csődeljárások és a szerződésszegés miatt indított polgári perek száma.

Ezt követően kezdődhet meg maga a hatásvizsgálat, amely a különböző társtudományok, így – a vizsgálódás jellegétől függően – egyebek mellett a közgazdaságtan, a statisztika, a szociológia, a környezettudományok eszköztárának igénybevételével válaszokat keres a feltett kérdésekre, megpróbálja meghatározni az előzetes hatásvizsgálat esetén várható, illetve utólagos hatásvizsgálatnál a ténylegesen bekövetkezett hatásokat.

A hatásvizsgálat elvégzését követően hatalmas jelentősége van az eredményeknek a megrendelő számára érthető formában való bemutatásának. Általában minden hatásvizsgálati rendszerben bevett szokás a részletes tanulmányok mellett (vagy rosszabb esetben helyettük) valamilyen vezetői összefoglaló típusú vagy még egyszerűbb (lásd a Magyarországon is kötelező „hatásvizsgálati lap") formában közölni a lényeget, elsősorban az adott projektről gyorsan tájékozódni szándékozó felső vezetők, kormánytagok, országgyűlési képviselők számára. Ezután a hatásvizsgálat eredményeinek felhasználása, figyelembevétele már a hatásvizsgálati horizonton kívül eső kérdéskör – ezzel együtt nyilvánvalóan akkor van értelme a tudományos módszerek felhasználásával történő következményelemzésnek, ha annak eredményei hasznosulnak a jogalkotásban.

Összegzésképpen lássuk a fenti folyamatelemeket – előzetes hatásvizsgálati helyzetre vetítve – az elsődlegesen alkalmazandó megközelítés (tudományos vagy értékválasztási) alapján! A hatásvizsgálat és az azzal kapcsolatos folyamatok egyes elemeinek osztályozását az *1. táblázat* foglalja össze.

1. TÁBLÁZAT ■ A hatásvizsgálat egyes lépéseinek megközelítésmódja

Elsősorban tudományos módszerek alapján	Elsősorban értékválasztás alapján
	1. A hatásvizsgálati terep (jogszabály, koncepció) kijelölése
	2. A konkrét vizsgálandó szabályok kijelölése
	3. A vizsgálandó hatások kijelölése
4. A hatásvizsgálat elvégzése	
5. A hatásvizsgálat eredményeinek közlése	
	6. A hatásvizsgálat eredményének felhasználása a jogalkotási folyamatban

Forrás: Kovácsy–Orbán, 2005, 223.

Megjegyzendő még, hogy a hatásvizsgálati projektnek nemcsak szakmai oldala van, hanem számos egyéb projektmenedzsment-összetevője is, így például a megfelelő szakemberek kiválasztása, tevékenységük jogi kereteinek kialakítása, a határidők számonkérése, elszámolások, az elkészülő hatásvizsgálati tanulmány szerkesztése.

■ 4. A HATÁSVIZSGÁLAT ELVEI

A hatásvizsgálati elveket a Kenneth J. Arrow Nobel-díjas közgazdász által kimunkált hatásvizsgálati elveknek a jogszabályok hatásvizsgálatára optimalizált, módosított formájában javasoljuk követni *(2. táblázat)*.

Megjegyzések az egyes alapelvekhez:
Ad 1. A hatások monetarizált, azaz pénzben való kifejezése többek között azért is hasznos megoldás, mert így azonos dimenzióban tudunk összevetni korábbi és későbbi állapotokat, versengő opciókat. Ugyanakkor nem mindig lehetséges ez: egy felújított főtér élvezeti értékét nehéz forintban vagy euróban kifejezni. Ilyenkor is törekedni kell arra, hogy valamilyen mérőszámmal kifejezhető adatokat nyerjünk – éppen az összevethetőség érdekében.

Ad 2. Nagyon fontos a hatásvizsgálat során, hogy a valós választási lehetőség érdekében több opció összevetése történjen meg. Ha nincsenek szabályozási, normaszöveg-alternatívák, akkor is szükséges a *„do-nothing"* opció, azaz az eredeti jogszabályi környezet változatlanul hagyása esetén várható és az egyetlen szabályozási javaslat következményeként kalkulálható hatások összevetése. Fontos hangsúlyozni, hogy a *do-nothing* választása nem jelenti azt, hogy minden változatlan marad; sokszor aktív szabályozási lépés szük-

2. TÁBLÁZAT ■ A hatásvizsgálat alapelvei

A csúcsminőségű hatásvizsgálat tíz alapelve (Kenneth J. Arrow nyomán – módosítva)	
1.	A hatásvizsgálat tartalmazza a szabályozás előnyös és előnytelen hatásainak szemléletes összehasonlítását a) a monetarizálható hasznok és költségek, b) egyéb, nem monetarizálható hasznosság, c) és ezek allokációja tekintetében.
2.	A fenti hatásokat össze kell vetni a lehetséges alternatív megoldások hasonló dimenziókban becsülhető hatásaival.
3.	Az elemzés szükséges mélysége a) a szabályozás jellegének, jelentőségének és b) a hatásvizsgálat várható befolyásoló hatásának függvénye.
4.	A szabály által kiváltott következmények közül csupán az érdemleges volumenű hatások vizsgálatát indokolt elvégezni.
5.	A jogszabályoknak csak azon részleteit szükséges vizsgálni, amelyek érdemi hatásokat implikálnak.
6.	Kellő súllyal szükséges megjeleníteni a járulékos, illetve externális hatásokat.
7.	A hatások lehetőség szerint számszerűsített becslésére kell törekedni, a becslések bizonytalansági tényezőit megfelelő „ráhagyásokkal", ezen tényezők pontos megjelölésével kell figyelembe venni.
8.	A lényeges, azonban nem számszerűsíthető tényezők várható változásainak a lehető legpontosabb jellemzése szükséges.
9.	A hatásvizsgálat valamennyi összetevője a feltételezéseknek ugyanazt a körét alkalmazza, és módszertanilag azonos módon legyen kialakítva (diszkontálás, kockázatok pénzbeli kifejezése stb.)
10.	Az értékelés végeredménye formailag szabványos módon kerüljön megjelenítésre.

Forrás: Arrow, 1996, 5–14.

séges ahhoz, hogy valamelyik mutató (például a káros anyag levegőben mért koncentrációja) stabilizálódjon.

Ad 3. A hatásvizsgálat elvégzésének szemléletbeli alapjaként határozható meg a „realitásszemlélet" fogalmában összesűríthető elv. Ez azt jelenti, hogy a hatásvizsgálati eredmények várható felhasználása, döntésbefolyásoló ereje, valamint a rendelkezésre álló idő, anyagi erőforrások és elérhető szaktudás figyelembevételével határozzuk meg a hatásvizsgálati projekt terjedelmét, elemeit, a megválaszolandó kérdéseket. Egyszerűbben, valamennyire konkretizált példával úgy is fogalmazhatnánk, hogy ha adott erőforrásból gazdálkodunk, akkor kevés embert várhatóan csekély mértékben érintő, politikusok által már eldöntött jogszabály-módosítás előzetes hatásvizsgálata helyett részesítsük előnyben a sok embert jelentős mértékben érintő, tényleges döntésbefolyásolásra alkalmas másik szabályozás elemzését.

Ad 4–5. A már említett „hogyan döntsük el, minek lesz számottevő hatása, ha még nem végeztük el a hatásvizsgálatot" problémát is magában rejtő, ezért a hatásvizsgálat megtervezésekor csak részleges megoldásokat nyújtó, a törekvés szintjén mégis követendő elv.

Ad 6. Fontos csapdája a hatásvizsgálatnak, ha csak a szándékolt hatásokkal foglalkozunk. Meg kell próbálni továbbá logikailag a látótérbe hozni a közvetlen hatásokból következő további belátható következményeket. Elképzelhető, hogy a szabályozás közvetlen célcsoportján kívüli érintettekkel is kell számolni, így például egy jogszabály potyautasait (a jogalkotó szándéka szerint a hatásokból nem részesülő, azonban valamilyen, a célcsoportéhoz hasonló módon mégis jogosultságot eredményező ismérvvel rendelkező érintetteket) is célszerű azonosítani, a hatásvizsgálat körébe vonni.

Ad 7. Ahogy az 1. elvnél a pénzben való kifejezéshez fűzött megjegyzésként már szerepelt, a (bármilyen mértékegység szerinti) számszerűsítés mindenképpen hasznos. Az összevethetőség és a megalapozott döntéshozatal elősegítése érdekében mindig szükséges jelezni, hogy tényszerű adatközlésről vagy számításokról, következtetésekről van szó, és közölni kell a bizonytalanság mértékét.

Ad 8. Sokszor találkozni olyan semmitmondó, megalapozottság helyett inkább kincstári optimizmust tükröző hatásvizsgálati megfogalmazásokkal, amelyek „jelentős pozitív változást", „számottevő növekedést" jósoltak egy bevezetésre váró jogszabály hatásaként. Mivel ezeken a jelzőkön nem feltétlenül ugyanazt a mértéket, tartományt érti mindenki, nehéz a későbbi értékelés, összevetés, a célok teljesülésének ellenőrzése. Ha nincs megfelelő mérőszám vagy a számszerűsítést lehetővé tevő tudományos alap, jobb megoldás egyszerűen, őszintén leírni azt, hogy például „X és Y ország tapasztalatai alapján a jogszabályban testet öltő intézkedés bevezetése az ügyfelek elégedettségét fokozza, de ez a rendelkezésre álló adatok alapján pontosabban nem jelezhető előre".

Ad 9. Főként politikai vitákban gyakran találkozhatunk olyan érvek ütköztetésével, amelyek egymással össze nem vethető alapokon nyugszanak. Az egyik fél csak az egyszeri költségekkel számol, a másik a fenntartás kiadásaival is. Egyikük a tervezett, másikuk a tényleges értékeket hozza fel állításának igazolására. Sorolhatnánk még a laikus számára nem ennyire szembetűnő, de az adódó következtetések szempontjából nagyon jelentős eltéréseket okozni képes megközelítésbeli különbségeket. Így előfordul, hogy a maga vonatkoztatási rendszerében mindkét vitázó félnek igaza van, csak éppen nem egy malomban őrölnek. A döntéshozói álláspont megalapozásához elengedhetetlen, hogy módszertanilag azonos alapokon álló, összevethető, következtetések levonására alkalmas legyen az elemzés, a már rendelkezésre álló, eltérő mechanizmusok útján létrejött eredményeket pedig valamiféle konverzióval próbáljuk meg közös nevezőre hozni.

Ad 10. A félreértések, félremagyarázás elkerülése végett célszerű olyan eredményközlési gyakorlatot kialakítani, amelynek alapján a döntéshozó gyorsan, egyszerűen tud tájékozódni. Például előnyös, ha minden hatásvizsgálat összegzésében ugyanazok a kategóriák ugyanolyan sorrendben szerepelnek, a pénzben kifejezett hatások azonos pénznemben, a számok, a dátumok mindig azonos formátumban jelennek meg.

■ 5. A HATÁSVIZSGÁLAT ESZKÖZTÁRA: JELLEMZŐ HATÁSVIZSGÁLATI TERÜLETEK ÉS MÓDSZEREK

Mivel a tényleges hatásvizsgálati fázis jellemzően nem jogász végzettségű szakterületi szakértők közreműködését igényli, továbbá mert a szóba jövő szakterületek és módszerek köre alig belátható, taxatív számbavétel helyett csak néhány fontos terület egy-egy – komolyabb előtanulmányok nélkül is viszonylag könnyen megérthető – módszerét, jellemzőjét mutatjuk be a hatásvizsgálatok világára való rátekintés érdekében.

5.1. Társadalmi hatások

Néhány alapvető, talán banálisnak tűnő, mégis gyakran elsikkadó szempont a szociológiai módszerek jogszabályok hatásvizsgálatára való alkalmazásához:

- Az, hogy a jogalkotói szándék szerint a jogszabály személyi hatályát képező csoporthoz való tartozás mennyiben az érintett szándékától függ, nagyban befolyásolhatja a szabályozás hatásait. Valószerűtlen, de talán szemléletes példaként ha azt mondaná ki a jogszabály, hogy akinek piros a kerítése, annak ötször annyi adót kell fizetnie, mint akinek nem piros, akkor sokan más színűre mázolnák piros kerítésüket a következmények elkerülése érdekében, amivel számolni kell, ha az adóbevételeket kalkuláljuk. Ha viszont az egyetemet végzettek részesülnének valamiféle előnyben a jogszabályból következően, nem volna ennyire egyszerű „csoportot váltaniuk" a hozzájuk képest a rendelkezés által kevésbé preferáltaknak.
- Az „átlagérintettre" gyakorolt hatás gyakran nem jelzi jól a kiváltott társadalmi következményeket. Ha egységesen havi plusz húszezer forintnyi adóteher hatásait vizsgáljuk, az átlagjövedelmet alapul véve azt mondhatjuk, hogy ez érezhető nettó jövedelemcsökkenés, de a létalapot vélhetően nem veszélyezteti. Ugyanez a jövedelmek szórását figyelembe véve már más optikát nyer, hiszen az intézkedés az alacsonyabb jövedelmi kategóriák esetében akár az addig biztosított létminimum fenntarthatatlanságát eredményezheti.
- Önámítás egy intézkedésnek csak a nyerteseiről, illetve tőlük visszajelzéseket szerezni: a gyakran szükségszerűen előforduló vesztesek helyzetének vizsgálata, részükre valamiféle kompenzáció nyújtása jobbá teheti a jogszabály érvényesülését.

5.2. Egészségi hatások

Először is tisztázandó, hogy mi az egészség: az Egészségügyi Világszervezet (WHO) fogalom-meghatározása szerint ugyanis az nem egyszerűen a betegség hiányát jelenti, hanem a biológiai szempontokon túl a lelki és társadalmi jólétet is magában foglalja. Előfordul, hogy tudományosan bizonyított valamilyen természeti vagy társadalmi tényező egészségre gyakorolt hatása, így az ilyen tényezőre gyakorolt hatások igazolása esetén kimondhatjuk, hogy azok áttételesen az egészséget is érintik. Alapvetően háromféle megközelítésű egészségi hatásvizsgálatról beszélhetünk:

- Az objektív élettani mutatók (változásainak) elemzése a mérhetőséget tekintve a legegyszerűbb. A különböző anyagok koncentrációja a vérben, a testsúly-, vérnyomás- és egyéb adatok ugyanakkor önmagukban kevéssé utalnak az egészségre, különösen annak fentebb hivatkozott holisztikus definíciójára. Jó esetben az ilyen értékeknek az egészséggel való összefüggését korábban már igazolták, így evidenciákra hivatkozhatunk az egészségi hatások megjelenítésekor.
- A betegségelőfordulási és halálozási (morbiditási és mortalitási) adatok többnyire orvosi értékítéletet igényelnek, ami már összetettebb feladat – cserébe ezeknek a mutatóknak az egészséghez való kapcsolódása közvetlenebb.
- A legjobban a *Quality Adjusted Life Years* (QALY; minőséggel korrigált egészséges életévek) típusú, az ember fizikai és mentális funkcióinak meglétén kívül a saját egészségéről alkotott képét is nemegyszer figyelembe vevő skálákon alapuló technikákkal közelíthetjük meg a WHO által vázolt testi-lelki-társadalmi értelemben vizsgált egészséget. A módszer lényege az, hogy a fentiek szerint meghatározott egészségi állapotot 0 és 1 közötti szorzószámként használva (ahol 1 a tökéletes egészség) korrigáljuk egy intézkedés vagy akár orvosi beavatkozás által nyújtott többletéletéveket. Vagyis 10 többletév tökéletes egészségben 10, míg ugyanennyi év 0,5-es szintű egészségi állapotban csak 5 QALY-értéket képvisel. Így lehetővé válik különböző egészségügyi intézkedések költséghatékonysági vizsgálata is (melyik opcióval lehetséges ugyanannyi forrásból több minőségi életévet „adni").

Az egészségpolitikai döntéshozatalban mindig figyelembe kell venni, hogy a költséghatékonyság nem kizárólagos szempont: a társadalom elvárja, hogy a méltányosság jegyében a véges erőforrásokból a drágán gyógyítható betegségben szenvedő emberek számára is nyújtson hatásos gyógymódokat a rendszer.

5.3. Környezeti hatások

Manapság egyre inkább előtérbe kerül ez a hatásvizsgálati terület, amelynek komoly hagyományai vannak világszerte, nem elsősorban a jogi szabályozás hatásvizsgálata, hanem különböző beruházási projektek terén. Magyarországon is kötelező bizonyos esetekben a környezeti hatásvizsgálat, amelynek módszertana kiforrott és folyamatosan fejlődik, művelői külön alkalmazott tudományterületet, sőt -területeket képviselnek. Ezek a módszerek kiválóan alkalmazhatók a jogalkotási termékek hatásvizsgálatára is.

A környezeti hatásvizsgálat lényegéhez tartozik a lehető legátfogóbban vizsgált következményes, illetve externális hatások lehetőség szerinti látótérbe hozása (ami egyébként bármely hatásvizsgálatnál célszerű), mivel az ökoszisztémák, az ember és más élőlények létfeltételeit jelentő környezetelemek egymásra hatása igen összetett, így ha nem vesszük

figyelembe a tovagyűrűző hatásokat, akkor teljesen fals eredményre juthatunk egy új szabályozás következményeit illetően.

A környezeti folyamatok dinamikája miatt kiemelt jelentősége van a *do-nothing* opció vizsgálatának: ahogy arra már utaltunk, a produktív jogalkotásnak, például a kibocsátási határértékek szigorításának sokszor kifejezett célja a környezet állapotának megőrzése, míg ha nem teszünk semmit, az nem az aktuális helyzet megtartását, hanem a mutatók romlását eredményezi.

5.4. Gazdasági hatások

A környezeti hatások vizsgálata mellett vagy inkább azt is megelőzve ez a terület forrott ki legkorábban – az Amerikai Egyesült Államokban a múlt század közepén már komoly módszertanok léteztek a makro- és mikroszintű hatáselemzések gyakorlati megvalósítását is lehetővé téve.

A hazai jogalkotásban az éves költségvetési és zárszámadási törvény esetében módszertanilag erőteljesen megalapozott, részletes hatásvizsgálatok történnek évről évre, sőt lényegében folyamatosan ezzel foglalkozik az államháztartásért felelős tárca apparátusának jelentős hányada. Mivel a költségvetési kihatások nemcsak a költségvetést szabályozó, hanem minden jogszabály esetén kulcsfontosságúak, ezeknek a megvizsgálása meglehetősen szigorúan, lényegében minden esetben meg is történik, legalábbis ami a központi jogalkotási szinteket illeti. Ugyanakkor a gazdasági hatásvizsgálatok nem csak az állami költségvetésre gyakorolt hatások elemzését jelentik: a gazdasági szereplők különböző csoportjainak, sőt a háztartásoknak is a vizsgálat tárgyát kell képezniük az őket közvetlenül vagy közvetve érintő szabályok hatásainak vizsgálatakor.

Mivel a gazdasági hatásvizsgálatok módszertana alakult ki a legkorábban, nem meglepő, hogy az általános hatásvizsgálati elvek is ezen a területen kristályosodtak ki, lehetőséget teremtve később más hatásvizsgálati szegmensekben való megfelelő alkalmazásukra.

5.5. Adminisztratív terhek

A 2000-es évek eleje óta a talán legmarkánsabb holland történeti modell elterjedését követően népszerűvé, mondhatni divatossá váltak az adminisztratív terhek csökkentését célzó programok. Az adminisztratív terhek lényegében az állam által a vállalkozásokra vagy más érintettekre hárított, a kötelezettségek teljesítéséhez kapcsolódó feladatokból fakadó költségek. Ilyenek például a jelentési, nyilatkozattételi, bevallási, nyilvántartási, adattárolási kötelezettségek ráfordításai. Nem minősül ezekkel szemben adminisztratív tehernek például maga az adófizetési kötelezettség – csak az adó kiszámításával, bevallásával, befizetésének intézésével járó fáradozás. Nyilvánvaló, hogy a cél az adminisztratív terhek csökkentése, ami által erőforrások szabadíthatók fel produktív tevékenységekre való felhasználás, a gazdasági növekedés és más, makroszinten támogatott célok elérése

érdekében. Az adminisztratív terhek vizsgálata tehát tulajdonképpen a gazdasági hatásvizsgálatok speciális kérdéskört elemző, nagyban önállósodott fajtája.

Ha összegezzük az adott érintettre (például egy kisvállalkozásra) vonatkozó, adminisztratív terheket jelentő jogszabályi előírásokat, figyelembe vesszük az egyes terhek jelentkezésének gyakoriságát, valamint azok költségét, kiszámíthatjuk az adott entitás időegységre (jellemzően egy évre) jutó adminisztratív terheit. A Hollandiában kidolgozott *Standard Cost Model* (egyszerűsített költségmodell) kategóriákba sorolja az egyes adminisztratív tevékenységek élőmunka-óradíját (az elvégzésükhöz szükséges végzettség alapján), így az adott teher a gyakoriság, az egyszeri elvégzés időigénye és az óradíj szorzataként áll össze. Természetesen figyelembe kell venni az egyéb – nem munkaerő- – szükségletekből fakadó költségeket is. A fentiek szerinti kalkuláció nyomán pénzben kifejezett érték adódik, amelyet az érintettek számával megszorozva nemzetgazdasági szinten is láthatóvá válik a teljes teher – ezt pedig lehet viszonyítani az adott gazdasági szegmens árbevételéhez vagy akár a nemzeti össztermékhez.

A klasszikus holland adminisztratívteher-csökkentési program fókuszában olyan jogszabály-előkészítési mechanizmus állt, melynek során minden egyes jogalkotási előterjesztés tárgyalása előtt egy független szakértői intézet megvizsgálta az adott jogalkotási lépés várható hatását az adminisztratív terhekre, és a kormányzat a jogalkotással összefüggő döntéseiben figyelembe vette azt, hogy a szakértői elemzés szerint elősegíti-e az adott jogszabály az előre rögzített tehercsökkentési vállalások teljesülését.

Az egyszerűsített költségmodellt világszerte alkalmazzák, az Európai Bizottság is az adminisztratív terhek mérésére alkalmas módszerként tartja számon (TOOL #60).

■ 6. SZABÁLYOZÁSI KÖRNYEZET, NEMZETKÖZI TÖREKVÉSEK

A jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. törvény (Jat.) a következőképpen rendelkezik az előzetes hatásvizsgálat elvégzéséről:

> 5. ELŐZETES HATÁSVIZSGÁLAT
> 17. § (1) A jogszabály előkészítője – a jogszabály feltételezett hatásaihoz igazodó részletességű – előzetes hatásvizsgálat elvégzésével felméri a szabályozás várható következményeit. Az előzetes hatásvizsgálat eredményéről a Kormány által előterjesztendő törvényjavaslat, illetve kormányrendelet esetén a Kormányt, önkormányzati rendelet esetén a helyi önkormányzat képviselő-testületét tájékoztatni kell. A Kormány tagja rendeletében meghatározott esetben a közjogi szervezetszabályozó eszköz előkészítője előzetes hatásvizsgálatot végez.
> (2) A hatásvizsgálat során vizsgálni kell
> a) a tervezett jogszabály valamennyi jelentősnek ítélt hatását, különösen
> aa) társadalmi, gazdasági, költségvetési hatásait,
> ab) környezeti és egészségi következményeit,
> ac) adminisztratív terheket befolyásoló hatásait, valamint

b) a jogszabály megalkotásának szükségességét, a jogalkotás elmaradásának várható következményeit, és
c) a jogszabály alkalmazásához szükséges személyi, szervezeti, tárgyi és pénzügyi feltételeket.

17/A. § A jogszabály előkészítőjének feladata, hogy az előzetes hatásvizsgálat eredményét mérlegelje, és – a jogalkotás alapvető követelményei figyelembevételével – akkor tegyen javaslatot a jogszabály megalkotására, ha az a szabályozási cél eléréséhez feltétlenül szükséges.

A szabályozásból a következőkre érdemes külön is figyelemmel lenni:

1. Valamennyi jogszabály vonatkozásában kötelező az előzetes hatásvizsgálat, továbbá miniszteri rendelet közjogi szervezetszabályozó eszköz esetére is előírhatja azt.
2. A hatásvizsgálat tárgyköreit a „valamennyi lényeges hatáson belül" a jogalkotó nem taxatív módon, a legfontosabbnak ítélt területek kiemelésével határozza meg.
3. Kifejezetten szerepel a *do-nothing* forgatókönyv elemzésének szükségessége.
4. Az önmegtartóztató szabályozáspolitika, a deregulációs szemlélet tükröződéseként szerepel a törvényben a jogalkotási javaslatok arra az esetre való korlátozása, ha az – az előzetes hatásvizsgálat eredménye alapján – feltétlenül szükséges.

A Jat. előzetes hatásvizsgálati keretrendszere összességében kifejezetten előremutató megközelítésmódot tükröz.

A törvény rendelkezik az utólagos hatásvizsgálati kötelezettségről is:

9. UTÓLAGOS HATÁSVIZSGÁLAT

21. § (1) A Kormány tagja folyamatosan figyelemmel kíséri a feladatkörébe tartozó jogszabályok hatályosulását, és szükség szerint lefolytatja a jogszabályok – a 17. § (2) bekezdésében meghatározott szempontok szerinti – utólagos hatásvizsgálatát, ennek során összeveti a szabályozás megalkotása idején várt hatásokat a tényleges hatásokkal.

(2) Az (1) bekezdés szerinti hatásvizsgálat lefolytatásáról az általa alkotott rendelet esetén a Magyar Nemzeti Bank elnöke, az önálló szabályozó szerv vezetője, az önkormányzati rendelet esetén a jegyző gondoskodik.

Fontos észrevennünk, hogy a 21. § (1) bekezdés gondolatjelekkel közbevetett mondatrésze hidat képez az előzetes és utólagos hatásvizsgálat módszertana között. A két helyzet közötti alapvető különbség nyilvánvaló: míg az előzetes hatásvizsgálatok a rendelkezésre álló, illetve összegyűjthető, előállítható adatokból, tapasztalatokból, trendekből próbálnak becslésekkel, előrejelzésekkel szolgálni a jövőre nézve, az utólagos hatásvizsgálat esetében tényadatok összegyűjtése és elemzése a fő munkamódszer. Ezenkívül viszont a szükséges tudományterületek, elvek, a hatásvizsgálati projekt szakmai és menedzsmentíve lényegében nem különbözik az előzetes és az utólagos vizsgálat esetében.

Hasonló elven, vagyis a két hatásvizsgálati alaphelyzet közötti hasonlóságon alapul a részletes szabályozás, *az előzetes és utólagos hatásvizsgálatról szóló 12/2016. (IV. 29.) MvM rendelet.* A jogszabály definiálja a hatásvizsgálatot – ez a korábban már említett hazai módszertanfejlesztéskor kidolgozott fogalommeghatározást fejleszti tovább:

2. hatásvizsgálat: olyan információgyűjtő-elemző folyamat, amelynek elsődleges célja a szabályozás hatékonyságának növelése, mely magában foglalja a szabályozás várható következményeinek a szabályozás feltételezett hatásaihoz igazodó részletességben és releváns időtávon történő megvizsgálását, majd az eredményeknek a megalapozott döntéshozatal elősegítése érdekében történő összegzését [2. § (1) bekezdés].

Szintén megtalálható a részletes szabályok között a korábban bemutatott Arrow-elvek többsége, valamint a hatásvizsgálatok szervezésének, nyomon követésének, folyamatos fejlesztésének eljárásrendje.

Fontos követelményeket határoz meg a rendelet a hatásvizsgálatok eredményének bemutatásával kapcsolatban. Az egyik definiált prezentációs termék az előzetes hatásvizsgálat összefoglalója, mely „az előzetes hatásvizsgálat eredményeit röviden és áttekinthetően megjelenítő összefoglaló" [2. § (1) bekezdés 1. pont]. A hatásvizsgálati lap pedig a fentebb célszerűként említett még tömörebb összegzés jegyében „olyan űrlap, amely tartalmazza az előterjesztés címét, költségvetési hatásait, adminisztratív terhekre gyakorolt hatásait, az előterjesztés szerint tervezett adatkezelési műveletek adatvédelmi hatásvizsgálatának eredményeit, valamint az előterjesztés egyéb hatásait" [2. § (1) bekezdés 3. pont].

A kormányzat – változó szervezeti háttérrel – nemcsak jogszabályi előírásokkal, de például a fellelhető adatok összegyűjtésében is segítséget nyújt a tárcák hatásvizsgálati feladatellátásához (Budapest Intézet, 2013, 9–10). Ma a Miniszterelnökség mint a kormányzati tevékenység összehangolásáért felelős miniszter munkaszervezete főszerepet játszik a hatásvizsgálati tevékenység koordinálásában (lásd a kormányzati honlapon a hatásvizsgálati rendszer bemutatását, *bit.ly/2OiMLdS*).

Bár módszertanukat tekintve jelentős átfedéseket tartalmazhatnak a jogi szabályozás hatásvizsgálatával, a fentiek nem tévesztendők össze az egyes területeken (így elsősorban a környezetvédelem, az adatvédelem) más jogszabályok által előírt hatásvizsgálati kötelezettségekkel, mivel azok nem a jogszabály-előkészítés során alkalmazandó következmény-elemzésekről szólnak, hanem beruházások, rendszerfejlesztések velejáróiként rendelkeznek a hatásvizsgálati tevékenység szükségességéről.

A jogi szabályozás hatásvizsgálati gyakorlatában meglévő hiányosságok ellenére színvonalas hazai elemzések érhetők el az egyes hatásvizsgálati terepek, módszerek iránt mélyebben érdeklődők számára (Budapest Intézet, 2013; Elek, 2011).

Az Európai Bizottság évtizedes hatásvizsgálati fejlesztéseket követően 2015-ben a minőségi jogalkotásért is felelős első alelnöki poszt létrehozása nyomán széles eszköztárat hívott életre a hatásvizsgálati tevékenységek további hatékonyságjavítása céljából. A Bizottság mindig szélesebb, a konzultációs mechanizmusokat is magában foglaló kon-

textusba helyezte a hatásvizsgálati tevékenységet, így a 2015-ben elfogadott minőségi jogalkotási csomag is nagy súlyt fektetett a nyilvánosságra, az érdekeltek bevonására, a véleményezési lehetőségek bővítésére. A korábbi erőfeszítések folytatásaként kiemelt hangsúlyt kapott a módszertani útmutatók fejlesztése, a szükséges esetekre korlátozódó és minél kevesebb adminisztratív terhet jelentő, egyszerű szabályozás szükségessége, valamint a többi uniós intézménnyel és a tagállamokkal való összehangolt cselekvés.

A Bizottság folyamatosan nyomon követi saját, sokrétűen szabályozott hatásvizsgálati projektjeit, hatásvizsgálati elemzéseket és útmutatókat tesz közzé, továbbá rendszeresen adatokat gyűjt a tagállamok részéről a minőségi jogalkotás eszközrendszerének az uniós jog hatékony alkalmazása érdekében való használatát illetően (lásd Impact evaluation centre; Commission Staff Working Document, 2019).

A Gazdasági Fejlesztési és Együttműködési Szervezet (OECD) szintén rendkívül értékes anyagokat publikál hatásvizsgálati módszertani területen, a tagállamok rendszereinek jó gyakorlatait terjesztve (OECD, 2019).

A Nemzetközi Hatásvizsgálati Társaság (IAIA) a környezeti hatásokra helyezve a hangsúlyt, de valamennyi hatásvizsgálati terület számára hasznos módon fontos szerepet játszik a jó gyakorlatok azonosításában, a módszerek fejlesztésében. Az IAIA egy-egy témát mélyebben elemző kiadványai, valamint a hatásvizsgálati részterületeken elérhető naprakész szakirodalmi összegzései gazdag módszertani hátteret nyújtanak (Blakley–Russell, 2018; Key Citations).

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Commission Staff Working Document (2019): Taking Stock of the Commission's Better Regulation Agenda, {COM(2019) 178 final}, 12, 14, 18, 19, 42 *bit.ly/2u5r9Le.*

Dunlop, Claire A. – Radaelli, Claudio M. (szerk.) (2016): *Handbook of Regulatory Impact Assessment,* Cheltenham–Northhampton, Edward Elgar.

Gajduschek György (2016): Előkészítetlenség és utólagos hatásvizsgálat hiánya. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 796–822, *bit.ly/38TpO8O.*

Kovácsy Zsombor – Orbán Krisztián (2005): *A jogi szabályozás hatásvizsgálata.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.

TOOL #60: The Standard Cost Model For Estimating Administrative Costs, *bit.ly /2GKQPPR.* In European Commission: Better Regulation. Guidelines and Toolbox, *bit.ly/37N8GBG.*

KATONA TAMÁS – NOVÁK JÁNOS

AZ IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA TÖRTÉNETE ÉS JELENE

■ BEVEZETÉS

A statisztika olyan módszertani tudomány, amely alapvetően társadalmi tömegjelenségek vizsgálatával foglalkozik. Az igazságügyi statisztika jellegénél fogva a hivatalos statisztika keretébe tartozik, míg témája szerint a társadalomstatisztika része, és az igazságszolgáltatásra vonatkozó statisztikai információk gyűjtésével, rendszerezésével, feldolgozásával és elemzésével foglalkozik. Az összefüggések megértésében segít a történeti áttekintés, valamint alkalmazási területeinek és azok főbb jellemzőinek bemutatása. Az igazságügyi statisztikán belüli bűnügyi statisztika hátterében a statisztikai módszertan mellett a büntetőjog áll, ezért a bűnügyi statisztikai adatok időbeli változása is sokszor a büntetőjogi szabályozás változásával indokolható. A nemzetközi összehasonlíthatóságot az egyes országok különböző büntetőkódexeinek szerepe is korlátozza. Az igazságügyi statisztika jellemzőiből és felhasználási területeiből eredően számos tudománnyal van kapcsolata az általános statisztikától, illetve demográfiától a jogtudományon át számos más társadalomtudományig (közgazdaságtan, szociológia, kriminológia, informatika).

■ 1. BEVEZETÉS

A tudományos kutatásnak fontos feladata van abban, hogy az általunk észlelt valóságtól eljussunk az általános ismeretekig, hogy eligazodjunk világunk alapvető kérdéseiben. A tudományos elmélet logikai szempontok segítségével, következtetések levonásával teszi lehetővé, hogy tipizáljuk és csoportosítsuk az észleléseinket. Megállapításainknak logikailag és tapasztalatilag is helytállónak kell lenniük. A tapasztalati tények konkrét, célirányos megfigyelésen alapulnak. Ezeknek a megfigyeléseknek a rendszerezésében annak egyik legfontosabb eszközeként működik közre a statisztika.

A statisztika a rendszeresen ismétlődő társadalmi és gazdasági jelenségek, folyamatok leírását és rendszerezését, ezáltal az összefüggések feltárását segíti elő. A statisztika egyben módszertani tudomány, amely a tömegjelenségek megfigyeléséhez és elemzéséhez szükséges módszerek kidolgozására, továbbfejlesztésére és alkalmazásuk megvalósítására irányul. Statisztikának nevezzük tehát a tömegjelenségek vizsgálatát, azaz magát a feldolgozási tevékenységet és az elemzést. A statisztika egyben azt a tudományterületet is jelenti, amely a társadalmi-gazdasági jelenségek és folyamatok elemzéséhez, kvantifikálásához teremt módszertani alapokat. Azaz a statisztika jelenti az elméletet és a gyakorlatot is. Ennek megfelelően a statisztikai tevékenység három területét különböztetjük meg:

- az akadémiai statisztika magában foglalja a tudományos kutatást és az oktatást,
- a hivatalos statisztika jelenti az állami statisztikai tevékenységet,
- az üzleti statisztika pedig a gazdaság szereplőinek tevékenységéhez szükséges megfigyeléseket és elemzéseket foglalja magában.

A statisztikai megfigyelések a nemzetközi gyakorlatban témájuk szerint három összefoglaló szakterületre oszthatók:

- a népesedésstatisztika a népesség összetételével és a népmozgalmi jelenségek vizsgálatával foglalkozik,
- a társadalomstatisztika magában foglalja az alapvető társadalmi folyamatok és jelenségek vizsgálatát; körébe tartozik az oktatás, az egészségügy, a jövedelem és a fogyasztás, a lakáskörülmények, a szociális ellátás, a kulturális élet, a tudomány és a társadalmi aktivitás megfigyelése,
- a gazdaságstatisztika foglalkozik a makrogazdaság, a nemzeti számlák, a nemzetgazdasági ágak, a gazdasági szervezetek, a pénzügyek, a költségvetés, az árak és a beruházások folyamatainak jellemzőivel.

A statisztikai feladatok ellátását jogszabályok foglalják keretbe, hiszen azok az államszervezet, a gazdasági élet, a társadalmi szervezetek és a lakosság teljes körét érintik. Ezen túlmenően még egy sajátossága van a statisztikai adatgyűjtéseknek: noha a statisztikai tájékoztatás aggregált adatokat tesz közzé, az adatfelvétel során egyedi adatokat gyűjt össze. Ezért különösen fontos, hogy a statisztikai tevékenységnek pontosan körvonalazott, törvényekre és kormányrendeletekre épülő jogi háttere legyen.

A jelenleg hatályos szakmai jogszabály *a hivatalos statisztikáról szóló 2016. évi CLV. törvény,* amely 2017. január 1-je óta határozza meg a statisztikai tevékenység kereteit, végrehajtását a *184/2017. (V. 5.) Korm. rendelet* segíti. A törvény 3. § (1) bekezdése kimondja:

> A hivatalos statisztikai tevékenység célja, hogy statisztikai információk nyilvánosságra hozatalával valósághű, tárgyilagos képet adjon a társadalom, a gazdaság, a környezet állapotáról, és annak változásairól az állami szervek, az önkormányzatok, a gazdasági szervezetek – beleértve a pénzügyi piacokat –, a civil szervezetek, a tudományos tevékenységet végzők, a közvélemény, a média szereplői, valamint a nemzetközi szervezetek, különösen az Európai Unió intézményei számára.

A törvény nagyon szigorú alapelveket fogalmaz meg a hivatalos statisztikai tevékenység kereteként: a szakmai függetlenség, a pártatlanság, az objektivitás, a megbízhatóság, a minőség iránti elkötelezettség követelményét. Ezen túlmenően előírja a statisztikai adatok bizalmas kezelésének kritériumát.

Az igazságügyi statisztika jellegénél fogva a hivatalos statisztika keretébe tartozik, míg témája szerint a társadalomstatisztika része. Az igazságügyi statisztika alkalmazza az általános statisztika teljes eszköztárát, de az egyes módszereket a maga sajátos igényeinek megfelelően lényegesen tovább is fejleszti. Az igazságügyi statisztikai tevékenység során különös gonddal kell ügyelni a hivatalos statisztikával szemben támasztott jogi és szakmai követelmények szigorú betartására, mert az adatszolgáltatás jellegénél fogva kötelező, és az egyedi adatok többnyire – *az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvényben* meghatározottak szerint – különleges személyes adatokat takarnak. A hivatalos statisztikai tevékenység főbb alapelvei: szakmai függetlenség, pártatlanság, objektivitás, megbízhatóság, a minőség iránti elkötelezettség, megalapozott módszertan.

A statisztikai törvény rendelkezik a Hivatalos Statisztikai Szolgálat (HSSz) létrehozásáról és feladatairól. A HSSz feladata a hivatalos statisztikai tevékenység ellátása. Tagja az a szervezet lehet, amely közfeladatának részeként hoz nyilvánosságra hivatalos statisztikai adatokat, és amelynek szervezete és működése megfelel a Nemzeti Statisztika Gyakorlati Kódexében és az európai statisztikai rendeletben (223/2009/EK rendelet) foglaltaknak. E szervezetek körébe tartozik az igazságügyi statisztika vonatkozásában a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) mellett az Igazságügyi Minisztérium (IM), a Belügyminisztérium (BM), az Országos Bírósági Hivatal (OBH) és a Legfőbb Ügyészség (LÜ).

A statisztikai tevékenységet az Európai Statisztikai Rendszer működésével összhangban kell ellátni az Európai Statisztika Gyakorlati Kódexében és az abban foglaltak figyelembevételével megalkotott Nemzeti Statisztika Gyakorlati Kódexében meghatározott elveknek megfelelően.

„Az igazságügyi statisztika azoknak a jogviszonyoknak és társadalmi viszonyoknak a számszerű adatait elemzi, amelyek az igazaságszolgáltatás keretében és érdekében működő állami szervek tevékenységével, illetve amelyek e tevékenység tárgyát jelentő jogviszonyokkal, társadalmi viszonyokkal kapcsolatosak" (Kovacsicsné Nagy, 2001, 9). Összegezve: az igazságügyi statisztika az igazságszolgáltatásra vonatkozó információk gyűjtésével, rendszerezésével, feldolgozásával és elemzésével foglalkozik. Az igazságügyi statisztika feladata:

- a bűncselekményekre, a bűnelkövetőkre és a bűnüldözésre vonatkozó adatok szolgáltatása,
- tájékoztatás nyújtása a polgári perekre és a szabálysértésekre vonatkozó adatokról,
- a jogszabályok érvényesülésének vizsgálata,
- információk biztosítása új jogszabályok kidolgozásához,
- a látens bűnözés elemzése,
- prognózisok készítése a bűnözés várható alakulásáról (Horváth, 2019).

Ezek a feladatok több szerv között oszlanak meg, tekintettel arra, hogy maga az igazságügyi statisztika rendszere is szerteágazó. Ilyen tevékenységet lát el például a KSH, a bíróságok, valamint a központi igazgatásukat végző OBH, az ügyészség, a BM, a rendőrség, a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága (BVOP), a Nemzeti Adó- és Vámhivatal (NAV), valamint az IM is.

Az igazságügyi miniszternek az igazságügyi statisztikával kapcsolatos feladatköreit *a kormány tagjainak feladat- és hatásköréről szóló 94/2018. (V. 22.) Korm. rendelet* (statútumrendelet) határozza meg. Általánosságban kimondja, hogy a miniszter az igazságügyért való felelőssége keretében ellátja az igazságszolgáltatással összefüggő kormányzati feladatokat, e tekintetben a jogi szabályozás utólagos hatásvizsgálatának elősegítésére együttműködik az OBH-val a bírósági ítéletek, a bírósági joggyakorlat és az igazságügyi statisztikai adatok elemzésében, a joggyakorlat továbbfejlesztésében, az ítélkezési gyakorlat egységességének biztosítása érdekében javaslatot tesz jogegységi eljárás indítványozására, és kialakítja az igazságügyi statisztika rendszerét.

A statútumrendelet a teljes igazságügyi statisztikai rendszer kialakítását írja elő. Az igazságügy területén működő egyes szervek, szervezetek statisztikai tevékenységét különböző jogszabályok határozzák meg, ilyen irányú tevékenységüket azoknak megfelelően látják el. E jogszabályok legfontosabbika *az Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program kötelező adatszolgáltatásairól szóló 388/2017. (XII. 13.) Korm. rendelet* (OSAP), de emellett találhatók normák az egyes szervek (például OBH, IM) működésével kapcsolatos jogszabályokban is.

Az igazságügyi statisztika magában foglalja a széles értelemben vett igazságszolgáltatás egyes területeit:

1. Kriminálstatisztika (bűnügyi statisztika): a legnagyobb érdeklődésre számot tartó és egyben a legproblematikusabb terület. Területei:
   - egységes rendőrségi vagy ügyészségi statisztika,
   - a büntetőperek statisztikája,
   - büntetés-végrehajtási statisztika.
2. Polgárjogi statisztika: azok a polgári jogi jogviszonyok tartoznak a tárgykörébe, amelyben a felek egyikének bírósághoz kellett fordulnia jogainak kényszerítés útján történő érvényesítése végett. Alterületei:
   - a polgári perek statisztikája,
   - a gazdasági perek statisztikája,
   - a munkaügyi perek statisztikája,
   - a polgári nem peres eljárások statisztikája.
3. Szabálysértési statisztika: tárgyát a vizsgált időszakban érvényben lévő szabálysértési kódex határozza meg. Leggyakrabban előforduló típusai:
   - tulajdon elleni,
   - garázdaság miatti,
   - közlekedésrendészeti,
   - természetvédelmi,
   - munkabiztonsági,
   - vámmal kapcsolatos szabálysértések.

■ 2. AZ IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA TÖRTÉNETE

Az igazságügyi statisztika első megjelenése a 17. századra tehető; Franciaországban és Angliában jelentések készültek a bűncselekményekről és az ítélkezésről. A 19. században Európa több országában is rendszeresen gyűjtöttek adatokat a bűnözésről. A bűnügyi statisztika tudományos alapjait Adolphe Quetelet belga tudós fektette le 1835-ben: létrehozta azokat a módszereket, amelyekkel a rendszeresen ismétlődő kriminalisztikai jelenségeket, azok törvényszerűségeit, az elkövetők demográfiai és társadalmi összetételét vizsgálta. Quetelet felismerte a rejtve maradt, azaz a látens bűnözés jelenségét.

Magyarországon először 1725-ben kötelezte királyi leirat a vármegyéket arra, hogy ítélkezési gyakorlatukról jelentést tegyenek. Három évtizeddel később Mária Terézia elrendelte a rabok összeírását. Az első bűnügyi statisztikai vizsgálatot Fényes Elek, az első felelős magyar minisztérium (kormány) keretében működő Statisztikai Hivatal vezetője végezte 1848–49-ben, amely kiterjedt a bűnözés szerkezetére és az elkövetők összetételére. A szabadságharc bukása után megszűnt az önálló magyar statisztikai szolgálat, amely csak 1867-ben, a kiegyezés évében kezdte meg ismét a működését Keleti Károly vezetésével.

A bűnügyi statisztika első magyar képviselője Konek Sándor egyetemi tanár volt, akinek 1865-ben *Az Ausztriai–Magyar Monarchia statisztikai kézikönyve* címmel jelent meg az első ilyen tartalmú munkája, melyben az akkori ausztriai és magyarországi bűnvádi statisztikai adatok összehasonlító elemzésével foglalkozik (Horváth, 2019).

1872 óta állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok a bűnözésről, és a múlt század elején kezdtek rendszeresen folyamatosan bővülő tartalommal adatokat gyűjteni az igazságszolgáltatás tevékenységéről. „A kriminálstatisztika fejlődésében jelentős állomást jelentett az 1878. évi V. törvény a bűntettekről és vétségekről, amely lehetővé tette a törvényileg meghatározott bűncselekmények statisztikai rendszerezését. Ezt követően 1881-től megindult a Magyar Statisztikai Évkönyvekben a rendszeres igazságügyi statisztikai adatközlés" (Kovacsicsné Nagy, 2018, 389).

Az igazságügyi statisztikai adatgyűjtéseket 1872-től 1950-ig a KSH végezte, 1951-től az IM vette át a feladatot, beleértve a bírósági statisztikát is. 1998-ban, az önálló bírósági igazgatás kialakításával az igazságügyi statisztikai tevékenység jelentős része átkerült az Országos Igazságszolgáltatási Tanács (OIT) Hivatalához. A minisztériumnál lényegében csak a végrehajtói és a pártfogó felügyelői tevékenységgel kapcsolatos adatgyűjtés maradt. 2012-ben a bírósági statisztika felelőse az OIT jogutódjaként az OBH lett.

A kriminálstatisztikában 1964-ben jelentős előrelépést hozott az Egységes Rendőrségi-Ügyészségi Bűnügyi Statisztika (ERÜBS) kialakítása. Addig az egyes igazságszolgáltatási szervek önállóan, saját szempontjaik szerint gyűjtötték és rendszerezték a sta-

tisztikai adatokat. Ez a koordinált informatikai rendszer azonos módszertan alapján, összehangoltan gyűjti és dolgozza fel a regisztrált bűncselekmények adatait.

A statisztikai rendszerben bekövetkező további, az igazságügyi statisztikát is érintő változás *a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény* elfogadása volt: „Ez létrehozta a hivatalos statisztikai szolgálat rendszerét, melynek a bírósági statisztika, de az egységes rendőrségi–ügyészségi statisztikai rendszer is része lett" (Kovacsicsné Nagy, 2001, 18).

A kriminálstatisztikai informatikai rendszer megújítására 2018-ban került sor *a büntetőeljárásról szóló 2017. évi XC. törvény* hatására Egységes Nyomozóhatósági és Ügyészségi Bűnügyi Statisztika (ENYÜBS) néven. A részletes rendelkezéseket *az egységes nyomozó hatósági és ügyészségi bűnügyi statisztikai rendszerről, az adatgyűjtés és -feldolgozás részletes szabályairól szóló 12/2018. (VI. 7.) BM rendelet* szabályozza. Azonban Kó József elemzésének végső következtetése a rendszerrel kapcsolatban az volt, hogy az ENYÜBS-adatok valójában nem a bűnügyi helyzetet vagy annak változásait mutatják, hanem a nyomozó hatóságok tevékenységét tükrözik (Kó, 2016).

■ 3. AZ IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA FELÉPÍTÉSE

Az igazságügyi statisztika rendszere az igazságügyi szervezetrendszer egyes ágaihoz (hivatásrendjeihez), az abban működő szervek működéséhez, működésük jellemzőinek számszerűsíthető megjelenítéséhez igazodik. Az igazságügyi statisztikai adatgyűjtések jelentős része ügyforgalmi statisztika. Ezek olyan adatfelvételek, amelyek az adott igazságügyi szerv tevékenységének megfigyelését szolgálják, a működés összetettségének elemzését teszik lehetővé. Az ügyforgalmi statisztika fontos feladata annak bemutatása, hogy az igazságszolgáltatási szervek mekkora leterheltséggel és milyen hatékonysággal látják el feladataikat. Ezért az ügyforgalmi statisztika által szolgáltatott információk elsősorban az igazságszolgáltatási szervek vezetőinek és a jogalkotónak az igényeihez igazodnak. Az igazságügyi statisztika másik fontos adatköre a széles közvéleményt, emellett a társadalomtudományokat szolgálja. Ezt a területet nevezhetjük a tartalmi kérdések statisztikájának. Idetartoznak a kriminálstatisztikának és a polgárjogi statisztikának azok a területei, amelyek az igazságszolgáltatás tárgykörébe tartozó jelenségeket vizsgálják.

Az igazságügyi statisztikai adatok egyik legnagyobb volumenű része a bíróságok működése során keletkezik. Ezen a területen az adatgyűjtésért felelős szerv az OBH. Ezért a bírósági statisztikán keresztül ismertetjük a polgárjogi érdekkülönbözőségek eseteinek számbavételét, azok legfontosabb területeit, az igazságszolgáltatási szervek döntéseit. A polgárjogi jogvitákat az alábbi csoportokban tartja nyilván a statisztika:

- házassági perek,
- apasági és származás megállapítása iránti egyéb perek,
- szülői felügyelettel kapcsolatos perek,
- gondnoksággal kapcsolatos perek,
- örökbefogadással kapcsolatos perek,
- házassági peren kívül érvényesített házassági vagyonjogi igény,

- gyermekelhelyezés iránti perek,
- gyermekelhelyezés megváltoztatása iránti perek,
- kapcsolattartás szabályozása iránti perek,
- gyermek tartása iránti perek,
- törvényen alapuló egyéb tartási perek,
- tulajdoni perek,
- birtokvédelmi perek,
- lakásügyi perek,
- öröklési perek,
- szerződéses jogviszonyból származó kötelmi perek,
- szerződésen kívüli kártérítés iránti perek,
- végrehajtással kapcsolatos perek,
- egyéb perek.

A polgárjogi statisztikai elemzést megnehezíti, hogy a bírósági statisztikai adatgyűjtés alapvetően ügyforgalmi szemléletű, és a pertárgy szerinti besorolás időnként változik. A legnagyobb probléma, hogy a perek csoportosítása nem fedi le az összes pertípust (ilyen például a szolgalmi perek besorolása).

Az adatgyűjtés másik fontos része a bírói egyéni adatszolgáltatás, tehát az egy bíróra/bírói tanácsra vetített ügyforgalmi és a tárgyalási tevékenységet bemutató adatok. Az ilyen ügyforgalmi mutatószámok körében az érkezett ügyeké kitüntetett szerepet tölt be, mivel e mutatószámot egyben a bírói munkateher bemutatására is használja sok esetben az OBH. Probléma ugyanakkor, hogy az igazságügyi statisztika terminológiája szerint a munkateher abszolút szám, az előző időszakból folyamatban maradt és az adott időszakban a bíróságokhoz érkezett ügyek összességét jelenti.

A törvény az OBH elnökének kötelezettségévé teszi, hogy bírósági szintenként és ügyszakonként évente meghatározza a peres és nemperes eljárások átlagos országos munkaterhét. A jogszabályi előírás azonban az említett értelmezési problémák miatt nehezen végrehajtható, mivel nem derül ki, hogy pontosan mit is kellene meghatározni. A bíróságokhoz érkező ügymennyiség nyilván nem meghatározható (legfeljebb statisztikai módszerekkel becsülhető), bár természetesen akár jogszabályokkal is befolyásolható. Meghatározni (előírni) csak az egy bíróra/bírói tanácsra jutó befejezésszámot lehet, mégpedig bírósági szintenként és ügyszakonként. A probléma szorosan összefügg a bírói létszámmal arányos munkateher kérdésével.

Az Igazságszolgáltatás Hatékonyságának Európai Bizottsága (*Council of Europe European Commission for the efficiency of justice*, CEPEJ) az Európa Tanács (ET) szakértői bizottságaként a tagországok kormányainak megbízásából elemzéseket készít, javaslatokat dolgoz ki. Ennek keretében kétévente átfogó jelentést állít össze a tagállamok igazságügyi, igazságszolgáltatási rendszeréről, annak általános helyzetéről és működőképességéről. Egy 2012-ben közzétett tanulmányban az ET 46 országa igazságügyi statisztikai adatait elemezték. Eszerint a bíróságokon ténykedő hivatásos bírák száma százezer lakosra vetítve óriási eltéréseket mutat. Hozzávetőlegesen megállapítható, hogy Közép- és

Kelet-Európában több bírót foglalkoztatnak, mint Nyugat-Európában. Az egyes országokban akár jelentős eltérések is lehetnek a tekintetben, hogy mely ügyek tartoznak bírósági hatáskörbe és melyek nem. Emellett számos más tényező is kihathat a létszámra, mint például az eljárásrend, az infrastruktúra vagy a hagyományok.

Az egyes bíróságok különböző ügyszakai között meglévő területi különbségeket az ügyforgalmi és a létszámadatok egymásra vetítésével képzett viszonyszámok mutatják meg leginkább. Ehhez azonban a bírói létszám fogalmát is tisztázni kell. A mutatószámok képzésére jelenleg a bíróságok statisztikai szabályzatában meghatározottak szerint a tárgyaló bírói létszám használatos, amely egy tisztított létszámadat.

■ 4. A BŰNÜGYI STATISZTIKA

Az állam egyik alapvető feladata, hogy polgárai számára létbiztonságot teremtsen és tartson fenn a társadalmi közmegegyezés által kialakított – a történések számbavételét azok változását követő, mégis standardizált – szabályozási keretben. E téren a társadalmi közérzet egyik fokmérője, hogy a hatályos jogi környezet mekkora döntési és mozgásszabadságot biztosít az egyes polgárnak, a szabályok mennyire betarthatók, továbbá a központi hatalom milyen eszközökkel, államhatalmi intézményekkel, szervezeti struktúrákkal és módszerekkel képes a természetes személyek és a társadalmi csoportok önkéntes jogkövető magatartását elérni. A biztonságérzet másik tényezője, hogy a felállított normarendszer megsértését milyen eszközökkel és mértékben szankcionálja, az, illetve annak eredménye kap-e nyilvánosságot és mennyire széles körűt.

A bűnözés, annak tendenciái, a bűnesetek feltárása, súlyosságuk megítélése, az elkövetők lehetőleg mielőbbi, azonos mérce szerinti megbüntetése mindig a társadalmi érdeklődés homlokterében állt. „Konek szerint amíg az igazságszolgáltatás, a bíróság lenne a társadalom betegségének gyógyeszköze, addig a gyógyítás folyamatában a bűnügyi statisztika a lázmérő szerepét tölti be" (Perényi, 2007, 532).

A megalapozott információ biztosításához fontos, hogy az állam milyen módszerrel, részletességgel és megbízhatósággal veszi számba a normasértéseket, a számosság változásából milyen következtetéseket von le a tendenciákra nézve, az elemzések alapján milyen normaváltoztatások vagy szélesebb társadalmi réteget érintő (például szociális jellegű) beavatkozások megtételét határozza el és viszi végbe.

A társadalom bűnözésről alkotott képe mindig szubjektív, közösségenként, bűncselekménytípusonként változó. Jelentősen befolyásolja azt a gazdasági fejlettség és a szociális biztonság. Emiatt is fontos a normarendszert sértő cselekmények rendszeres megfigyelése, a statisztika egzakt módszerével történő számbavétele különböző ismérvek szerint csoportosítva azokat, valamint az elhárításukra, megszüntetésükre tett intézkedéseket. A társadalmi közérzet szempontjából szintén fontos momentum, hogy a megfigyelés eredményeit kellő részletességgel és gyakorisággal, szakmailag hiteles magyarázattal ellátva a közvélemény megismerhesse, valamint a szakmai közvélemény a normarendszer és a normasértés szankcióinak módosítását ezekre az ismeretekre alapozva készítse elő.

Magyarországon a hivatalos statisztikai szolgálat tagjai számos vonatkozásban megfigyelik, regisztrálják és elemzik a jogi normák megsértésének különböző eseteit. Adatokat azok a szervezetek szolgáltatnak, amelyek valamely jogalkalmazási körben a szabályok megsértése esetén intézkedési jogosultsággal rendelkeznek. Az enyhébb súlyú (szabálysértési) esetekben az igazgatási terület szereplői az önkormányzatok jegyzői, a kormányhivatalok és szabálysértési esetekben a rendőrség is. A súlyosabb jogsértések (bűncselekmények) adatgazdái azok a szervezetek, amelyek azok részletes feltárásához, súlyosságuk megállapításához, vádhatósági beavatkozások előkészítéséhez és a szankció elkerülésének (tartózkodási hely eltitkolása, tanú befolyásolása, bizonyítékok elrejtése, megsemmisítése) alappal feltételezhető szándéka esetén a gyanúsított mozgásszabadságának korlátozására vonatkozó javaslattételhez is rendelkeznek jogosultsággal: a rendőrség, a büntetés-végrehajtás, a NAV különböző bűnügyi szervei, valamint az ügyészség.

Társadalmi szempontból nagy jelentőségű, hogy a jogsértések milyen szankciókat vonnak maguk után, és azokat az adatgazdák milyen aggregálási – időbeni összehasonlíthatóságot is biztosító – módszer szerint teszik közzé. Ezeket az információkat a BM, valamint az ítélkezési eljárás résztvevői, a járásbíróságok, a törvényszékek, az ítélőtáblák és a Kúria szolgáltatja.

A bűnügyi statisztika megfigyelési egységei a cselekmény, az elkövető, a sértett, az eljárás alá vont jogi személy, valamint a büntetőeljárás. Ennek megfelelően az adatgyűjtés keretében adatot kell szolgáltatni a büntetőeljárásban feltárt, továbbá a feljelentésben megjelölt minden olyan – a különös rész törvényi tényállásaival azonosítható – cselekményről, amellyel összefüggésben az eljárás vagy a nyomozás során eljárási vagy nyomozási cselekményt végeztek. A kitöltési szabályoknak megfelelően adatokat kell szolgáltatni továbbá az érintett cselekményekkel összefüggésbe hozható minden elkövetőről, természetes és nem természetes személy sértettről, valamint a büntetőeljárás alá vont jogi személyről. Fontos, hogy a megfigyelési egységek elsősorban kriminálstatisztikai kategóriák, amelyek ugyanakkor büntető anyagi jogi és eljárásjogi jelentéstartalommal is bírnak.

Az egységes nyomozóhatósági-ügyészségi bűnügyi statisztika keretében az alábbi csoportosításban közlik az adatokat:

- személy elleni,
- közlekedési,
- közrend elleni,
- gazdasági
- és vagyon elleni bűncselekmények.

Az adatközlés kiterjed a regisztrált bűnelkövetők számára, valamint közli az egyes bűncselekménycsoportok és a regisztrált bűnelkövetők számát százezer (14 évesnél idősebb) főre vetítve.

A Legfőbb Ügyészség a vádképviseleti informatikai rendszerből közli a vádképviselettel kapcsolatos statisztikai adatokat és gondozza az ügyészségi ügyforgalmi statisztikát, amely a büntetőjogi területen túlmenően kiterjed a törvényességi ellenőrzési és a magánjogi szakterületeken végzett ügyészi tevékenység tartalmának, típusának és eredményei-

nek adataira is. Sajnos a két átfogóbb rendszer, az ENYÜBS és a bírósági statisztika között nincs közvetlen kapcsolat, így összehasonlítható adatokat nem szolgáltatnak (Kó, 2016).

A mai jogszabályi környezetben az egyik kritikus kérdés a szabálysértési értékhatár szerepe a bűnügyi statisztikában. Az értékhatár jogszabályi módosítása egyik évről a másikra jelentős változást idézhet elő a regisztrált bűncselekmények számában, mivel az elkövetett bűncselekmények jelentős részét viszonylag kisebb értékre követik el. Az értékhatár időnkénti változtatása természetes folyamat, az inflációval, a társadalmi környezet módosulásával a jogalkotónak lépést kell tartania. A gond az, hogy a bűnügyi és szabálysértési statisztika nem alkot konzisztens rendszert. Nem egységes a különböző minősítésű deliktumok számbavétele, így az adatok nem összehasonlíthatók, s megnehezítik a bűnözés szerkezetének vizsgálatát, hiszen a szabálysértési értékhatár megváltoztatása hatással van a bűnözés szerkezetére is a vagyon elleni bűncselekmények átminősítése következtében.

A nemzetközi összehasonlítást is nehezíti a szabálysértések ilyetén kezelése; több országban ismeretlen a szabálysértések önálló statisztikai megjelenítése. Ahol valóban egységes a bűnügyi statisztika, ott azonos módszertan szerint veszik számba az összes normasértést, függetlenül annak súlyosságától. Ezért az ezt az elvet alkalmazó országokkal szemben a magyar bűnügyi helyzetről a valóságosnál kedvezőbb képet mutat a statisztika. Így a magyar bűnügyi helyzet európai mércével látszólag kedvezőnek tűnik, miközben a részletes adatok tanulmányozása korántsem egyértelműen ehhez a következtetéshez vezet.

A számbavétel komoly problémája a statisztikában alapvetőnek tekintett objektivitás torzulásának lehetősége. Még mielőtt ezt taglalnánk, érdemes szemügyre venni a büntető jogszabályok pontos követésének követelményéből eredő sajátos problémát. Azt a kérdést is fel lehet vetni, hogy helyes-e, ha az emberölés is egy bűncselekmény és a zsebtolvajlás is. Ez azonban a statisztika természetéből következik, hiszen a valóságot igyekszik tömören, a számok nyelvén bemutatni. S ez a probléma áthidalható azzal, hogy a statisztika nem csupán egyetlen adatot közöl, hanem bemutatja a regisztrált bűncselekmények struktúráját is. A gond inkább a Büntető Törvénykönyvnek azzal a megoldásával van, hogy egy három emberen elkövetett emberölés mint három rendbeli emberölés egyetlen bűncselekménynek minősül, míg egyetlen – akár kisebb értékre elkövetett – csalás annyinak, ahány sértettje van ennek a sorozat-bűncselekménynek. Ez már torzítja a bűnözés szerkezetére vonatkozó statisztikát, hiszen felnagyítja bizonyos – jellemzően vagyon elleni – bűncselekmények súlyát az összbűnözésen belül.

Ezt a problémát tovább árnyalja a regisztrált bűncselekmények tetteseinek felderítése, illetve a tettes személyének felderítetlensége. A bűncselekmények számának az 1980-as évek végén bekövetkezett robbanásszerű megnövekedése maga után vonta a felderítési arány gyors és tartósnak bizonyuló csökkenését, ami a bűnüldöző szervek kapacitásának elégtelen voltából, a változó társadalmi helyzethez való nem megfelelő igazodásból adódott. A torzítás lehetőségét fokozza, hogy amennyiben a példaként felhozott csalás bűncselekményének tettese ismeretlen marad, akkor csak annyi bűncselekményt regisztrálnak, ahány tettes ellen feljelentést tesznek. Amennyiben felderítik a tettest, a bűnüldöző szervek gyakran rábizonyítanak további hasonló bűncselekményeket, így jelentősen nő e bűncselekmény számszerű súlya. Ez is a bűnügyi statisztika módszertanából következik. A bűncselekmények számossága vonatkozásában ehhez társuló hatás azonban már korántsem a statisztikai módszertanra, hanem tipikusan a rendőri szervek magatartására vezethető vissza:

> Az utóbbi negyedszázadban többször is előtérbe került a rendőrségi gyakorlatban, hogy a parancsnokok túlértékelték a statisztikai adatok, például a felderítési mutatók szerepét az egyes rendőri szervek és vezetők munkájának minősítésénél. Ezért ilyen helyzetekben előtérbe kerül a felderítetlen esetek alulsúlyozására, a felderített bűncselekmények felülsúlyozására irányuló tevékenység, amely többek között a feljelentések részleges elhárításában, illetve más deliktumok aprólékos elszámolásában nyilvánul meg (Katona, 2016, 78).

Mivel a statisztika igazi szerepe a változások bemutatásában áll, bármilyen – akár önmagában nem torzítatlan – módszer addig nem okoz gondot, amíg azonosan méri az egyes évek vagy területek eseményeit. Amikor azonban ez a módszertani probléma érinti a belső struktúrát is, akkor megnehezíti a folyamatok tényszerű értékelését.

A jelenleg alkalmazott bűnügyi statisztika azt az elvet követi, hogy a bűncselekményeket a nyomozás lezárásakor kell számba venni, mert akkor lehet pontosan megállapítani az elkövetett bűncselekményt, és (eredményes nyomozás esetén) egységesen lehet regisztrálni a tárgyi és az alanyi oldalt, tehát összemérhető statisztika készíthető a bűncselekményekről és az elkövetőkről. Ez azt is jelenti egyben, hogy a bűncselekmény a nyomozás lezárásakor kerül be a statisztikai megfigyelésbe. Az pedig általában egy rendőri vezető, tehát egyetlen személy szubjektív döntése, hogy a nyomozás mikor fejeződik be, azaz mikor kell statisztikailag elszámolni vele. Ezáltal egy adott időszakra (naptári évre, negyedévre vagy hónapra) vonatkozó statisztika azt mutatja meg, hogy az adott naptári időszakban (évben, negyedévben, hónapban) hány bűncselekmény ügyében fejezték be – eredményesen vagy eredménytelenül – a nyomozást, miközben a statisztikai adatok felhasználói azt szeretnék tudni, hogy az adott időszakban (naptári évben, negyedévben, hónapban) ténylegesen hány bűncselekményt követtek el. Ez az igény feltétlenül méltánylandó.

Itt érdemes visszatérni a változások ütemének kérdésére és a bűnözés szerkezetének alakulására. Amikor a jelenlegi statisztikai módszer kialakult, ez az elv elfogadható volt. Amennyiben egyik évről a másikra nem történik érdemi változás a regisztrált bűncselekmények számában, az elkövetett cselekmények típus szerinti összetételében, a felderítési arányban, a látencia kiterjedtségében, akkor a lezárt nyomozások számbavételére fókuszáló bűnügyi statisztika megfelel a bűncselekmények elkövetésére koncentráló statisztikai adatközlés igényének is, hiszen évről évre gyakorlatilag ugyanolyan időbeli különbséggel közli az adatokat.

A kilencvenes évek elején bekövetkezett változások óta ez a módszer már megközelítőleg sem tükrözi a tényleges helyzetet, és nem felel meg a társadalmi elvárásoknak. Jelen-

tősen megváltozott a felderítési arány, mert napjainkban jóval kevesebb bűncselekmény tettesét találják meg, mint korábban, illetve az eredményes nyomozások átlagos időtartama igen jelentősen meghosszabbodott. Mindezek hatására a növekvő számú felderítetlen bűncselekmény az elkövetést követő néhány hónapon belül kerül be a bűnügyi statisztikába, míg az elhúzódó nyomozások miatt a felderített bűncselekményeket gyakran egy éven túl, sőt esetleg két éven is túl regisztrálja a statisztika. Ez már olyan jelentős torzulás, amely korrekciót kíván az alkalmazott módszertanban (Katona, 2014).

Ennek a módszernek az a sajátossága, hogy ha a rendőrség javítja a nyomozati tevékenységét és rövidül a nyomozások időtartama, akkor az adott évben több bűncselekmény nyomozását zárják le, mint a korábbi években, amit pedig a bűncselekmények számának emelkedéseként mutat be a statisztika.

Megfontolandó egy olyan statisztikai adatgyűjtés bevezetése, amely lehetővé teszi, hogy a bűncselekményeket az elkövetési idő szerint vegyék számba. Ma két statisztikai felvétel szolgál a bűnügyi helyzet bemutatására. Az egyik az említett egységes nyomozóhatósági-ügyészségi bűnügyi statisztika, a másik a rendőrségi ügyforgalmi statisztika. Ez utóbbi kifejezetten a nyomozó hatóság munkaterhelésének megfigyelésére szolgál. Ezért a feljelentéseket rögzíti havi bontásban, ami nem ad képet a bűnözés alakulásáról. Az új, harmadik adatgyűjtés a feljelentés időpontjában rögzítené azokat az adatokat, amelyek a nyomozás megkezdésekor a bűncselekmény tárgyi oldaláról tudhatók, és a bűncselekmény elkövetésének tényleges vagy feltételezett elkövetési időpontját tekintené a besorolás alapjának. Torzítást ez a módszer is okozhat. Elképzelhető, hogy a feljelentésben foglaltak nem valósítanak meg bűncselekményt vagy hibásan állapítják meg a bűncselekmény jellegét. Ez azonban kiküszöbölhető olyan technikával, amelynek alapján a tárgyhavi jelentéseket például a tárgyhónapot követő második hónapban a pontosított adatok alapján korrigálják. Ezért olyan módon érdemes számba venni a bűncselekményeket, amely kiküszöböli a halmazatból eredő számbavételi anomáliát, vagyis minden egyes bűncselekményt egyetlen bűncselekményként regisztrálnak. Ugyanakkor nagy előnye, hogy objektíven tükrözi, hogy egy adott időszakban hány bűncselekményt követtek el, és emellett gyorsan rendelkezésre is áll (Katona, 2014).

Nem lehet eltekinteni a látencia problémájától. A bűnözés valós helyzetéről akkor lehet pontosabb képet kialakítani, ha rendszeresen készülnek látenciavizsgálatok. Ezek a felvételek mutatják meg a rejtett bűnözés alakulását, az egyes bűncselekménytípusoknál bekövetkező változásokat. A bűnözés nemzetközi összehasonlításánál figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy a látencia eltérő mértékű az egyes bűncselekménytípusoknál. Ha ennek alapján készül az összehasonlítás, megbízhatóbb adatokat ad, mint az összes bűncselekmény vizsgálata, hiszen az egyes országokban különböző lehet a rejtett bűnözés aránya. Az az ország, ahol nagyobb a rejtett bűnözés terjedelme, a valóságosnál kedvezőbb képet mutat magáról. Félő, hogy ez Magyarország esetében is így van. Ahol a sértett érdekelt a feljelentésben, akár a biztosítás miatt (például a lakásbetörésnél), akár hatósági kötelezettségek miatt (például az okmányokat is érintő zseblopásnál), ott többnyire reálisak az adatok. Ahol nincs ilyen érdekeltsége a sértettnek, ott érvényesülhet a nyomozó hatóság esetleges ügyelhárító magatartása, vagy a sértett bizalmatlansága, az a

vélekedése, hogy a rendőrség nem méltányosan bánik a feljelentővel, továbbá arra vonatkozó mérlegelése, hogy milyen esélyt lát a kárára elkövetett bűncselekmény tettesének felderítésére. Esetleg kifejezetten érdekelt is lehet a sértett abban, hogy a tettes ne váljék ismertté, mert akkor a biztosító gyorsabban kártalanítja. Ezért mindenképpen külön kell összehasonlítani a magas, a közepes és az alacsony látenciájú bűncselekmények országonkénti alakulását.

A társadalmakban érzékelhető a félelem a bűnözéstől, mert az emberek kriminalitáshoz való viszonya kevésbé van összehangban a valóságos helyzettel. Egyes társadalmi csoportok (például nők és idősek) jobban tartanak a támadásoktól, míg például a fiatal férfiak kevésbé félnek, ezért gyakran a szükséges óvintézkedéseket is elmulasztják (Korinek, 2010).

Ennek a komplex problémának az elemzése, a megoldások keresése több diszciplína feladata és törekvése. A bűnügyi statisztika ebből akkor tudja kivenni a részét, ha legalább többé-kevésbé adekvát képet fest a bűnözés alakulásáról. A jelenlegi magyar kriminálstatisztika ezt a feladatát csak részben tölti be: „A bűnügyi statisztikát úgy kell elfogadnunk, amilyen, tehát abszolút megbízható sosem lehet, de törekedni kell, hogy jobbá tegyük, és több legyen, mint ami ma, az adminisztráció méretének mutatója" (Déri, 2008, 68).

Az elvárt funkció betöltéséhez elengedhetetlen a bűnügyi statisztika megújítása, mert a biztonság megőrzéséhez és megerősítéséhez nélkülözhetetlenné vált. Talán ennél is fontosabb azonban az adatgyűjtés objektivitása. Feltétlenül szükséges, hogy a bűnügyi statisztikát – más társadalomstatisztikai területekhez hasonlóan – független szakmai szervezet készítse, összhangban az Eurostat ajánlásával. Az Európai Statisztika Gyakorlati Kódexének 1. pontja kimondja: „A statisztika vezető intézményei szakmailag függetlenek valamennyi más szakpolitikai, irányítási vagy adminisztratív szervezeti egységtől és testülettől, valamint a magánszektor szereplőitől, és ez biztosítja az európai statisztikák hitelességét."

Az egységes igazságügyi bűnügyi statisztika megalkotásának kérdése már több évtizede foglalkoztatja a büntetőjog és a bűnügyi statisztika képviselőit. Az utóbbi mintegy másfél-két évtizedben különösen felerősödött az ez iránti igény, mivel Magyarország felé folyamatosan érkeznek megkeresések különböző nemzetközi szervezetektől, amelyekre nézve – egységes igazságügyi bűnügyi statisztikai rendszer hiányában – vagy egyáltalán nem voltak adataink, vagy nem tudtunk adekvát választ adni. (Az adatszolgáltatási nehézségek az IM-nél, az OBH-nál, a BM-nél és az LÜ-nél is jelentkeztek.)

Mivel ma Magyarországon nincsen a bűnözés teljességét mérő, a bűncselekményekre adott társadalmi válaszokat (igazságszolgáltatás) is magában foglaló adatgyűjtés, ezért felmerülhet egy olyan integrált rendszer kiépítésének szükségessége, amelynek lényege, hogy a büntetőeljárások terheltjeinek az útja végigkövethető legyen az eljárásba való bekerüléstől kezdve a bírósági szakon át egészen a büntetés-végrehajtás időszakának végéig, később esetleg a pártfogó felügyelet befejezéséig.

■ 5. AZ IGAZSÁGÜGYI MINISZTÉRIUM ADATGYŰJTÉSEI

Az IM azon túlmenően, hogy általános felelősséggel tartozik az igazságügyi statisztika rendszerének kialakításáért, több statisztikai adatgyűjtésnek is adatgazdája. Felügyeleti jogkörében eljárva adatokat szolgáltatnak részére:

I. A Magyar Országos Közjegyzői Kamara
   1. a fizetési meghagyásos eljárásokról,
   2. a hitelbiztosítéki nyilatkozatokkal kapcsolatos tevékenységről,
   3. a közjegyzői tevékenység ügyforgalmi adatairól, ezen belül
   - záradéki tanúsítványok,
   - közjegyzői okiratok,
   - a végrehajtás elrendelése iránti ügyek (kivéve a fizetési meghagyásos ügyek, a fizetési meghagyás alapján elrendelt végrehajtás elrendelése és a biztosítási intézkedés elrendelése iránti ügyek), valamint
   - a közjegyzői nemperes ügyek (kivéve a végrehajtás elrendelése iránti ügyek) ügyforgalmáról.

II. A Magyar Bírósági Végrehajtói Kar az önálló bírósági végrehajtók tevékenységéről, valamint a törvényszékek a végrehajtói irodák és a törvényszéki végrehajtók tevékenységéről.

III. A közvetítők, valamint a közvetítőket foglalkoztató jogi személyek a közvetítői tevékenységről.

IV. A fővárosi és megyei kormányhivatalok igazságügyi szolgálatai az igazságügyi pártfogó felügyelői tevékenységről.

■ 6. AZ INFORMÁCIÓS RENDSZEREK ÉS AZ IGAZSÁGÜGYI STATISZTIKA KAPCSOLATA

Az állam tevékenységéhez nélkülözhetetlenek a társadalom és az állam működését jellemző, a bekövetkezett és a várható változásokat tényeken alapuló helyzetértékeléssel és extrapolációval bemutató statisztikai információk. A hivatalos magyar statisztikai szolgálatot megalapozó tudósok a 19. században nagy fontosságot tulajdonítottak az igazságügyi statisztika kialakításának, amelyet magas szintre fejlesztettek. A 21. század új kihívás elé állította az igazságügyi statisztikát is, a számítógépes információs rendszereknek az 1970-es évektől kezdődő eleinte lassú terjedése az ezredforduló óta egyre gyorsabb fordulatra váltott. Míg a hagyományos statisztikában kialakult a célirányos, gondosan kiválasztott ismérvek szerinti adatgyűjtés, adatfeldolgozás, elemzés, tájékoztatás egysége és folyamatrendje, addig az információs rendszerek egyedi adatok nagy tömegét képesek kezelni. Ez a lehetőség látszólag segíti a statisztikai tájékoztatást, egyelőre mégsem következett be radikális változás, mert a rendszerekben megjelenő több adat logikai összefüggések nélkül elkülönülő halmazai kevesebb információt hordoznak,

ha az információs rendszerek többsége nem veszi figyelembe a statisztika, ezen keresztül a felhasználók igényeit.

Az informatikai rendszerek nagy tömegben állítják elő az aggregált, tehát statisztikai adatokat, azok mégsem mindig használhatók elemzési célokra, mert a közzététel gyakran legfeljebb feldolgozási, és nem tájékoztató táblázatokban történik. Korábban ezt a problémát azzal hidalták át a szakstatisztikusok, hogy elemzéseket készítettek, hiszen ők ismerték a hátteret – sőt többnyire csak ők ismerték. Sajnálatos módon az elemzési tevékenység fokozatosan visszaszorult. A tájékozódni szándékozó külső elemző így gyakran nem tud eligazodni az egyébként csökkenő volumenben publikált igazságügyi statisztikai adatok között, mert nem áll rendelkezésére a módszertan, nem közlik a statisztikai kódexekben előírt metaadatokat.

Az információs rendszerek nyújtotta lehetőségek kihasználásához komoly szemléleti és módszertani változtatásokra van szükség az adatgazdák, az informatikai hátteret nyújtók, valamint az elemzők és prognózist készítők részéről egyaránt.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Horváth Eszter (2019): *Igazságügyi statisztika.* Győr, Széchenyi István Egyetem.

Katona Tamás (2014): A bűnügyi statisztika néhány problémája. In *Oktatás, kutatás több mint fél évszázadon keresztül. Ünnepi kötet dr. Kovacsicsné Nagy Katalin tiszteletére.* Budapest, Magyar Statisztikai Társaság, 133–142.

Kovacsicsné Nagy Katalin (2001): *Igazságügyi statisztika.* Budapest, Rejtjel.

Kovacsicsné Nagy Katalin (2018): Az igazságügyi statisztika a hivatalos magyar statisztikában. In Homoki-Nagy Mária – Kovács Péter (szerk.): *Ünnepi kötet a 70 éves Katona Tamás tiszteletére.* Acta Juridica et Politica, Tomus LXXXII, Szeged, 387–403.

Perényi Roland (2007): A bűnügyi statisztika Magyarországon a „hosszú" XIX. században. *Statisztikai Szemle,* vol. 85, no. 6, 524–541.

BORBÍRÓ ANDREA

KRIMINOLÓGIAI BÜNTETÉSI HATÁSKUTATÁSOK

BEVEZETÉS

Ez a fejezet arra vállalkozik, hogy bemutassa, hogyan találkozhatnak és egészíthetik ki egymást a kötet korábbi részeiben ismertetett episztemológiai és módszertani megközelítések akár egyetlen téma tudományos vizsgálatában. A példaként választott téma a büntetések bűnözésre gyakorolt hatása. Az alapkérdés – látszólag – egyszerűen megfogalmazható: hatnak-e, és ha igen, hogyan hatnak a szankciók a bűnözésre? A kérdéssel több tudományterület foglalkozik, szintetizált ismeretanyagként azonban különösen a kriminológiai szankciókutatások érdeklődésébe tartozik. Ez tehát interdiszciplináris terület, amely integrálja és továbbfejleszti a közgazdaságtan, a jogszociológia, a pszichológia, a kulturális antropológia és más területek elméleti és módszertani megközelítéseit és eredményeit. A fejezetben áttekintjük a kriminológiai szankciókutatások főbb vizsgálati területeit, valamint a szankciós hatásvizsgálatok leggyakoribb módszertani megközelítéseit.

1. MIVEL FOGLALKOZNAK A KRIMINOLÓGIAI SZANKCIÓKUTATÁSOK?

1.1. Fogalmi magyarázat

A kriminológiai szankciós hatásvizsgálatok áttekintése mindenekelőtt igényel némi fogalmi magyarázatot. Ezek ugyanis empirikus és elméleti megfontolásokból sajátos értelemben használják mind a szankció, mind pedig a hatás fogalmát.

Ami a szankció fogalmi körét illeti, ennek a kriminológiai vizsgálatokban használt tág jelentéstartománya idegen lehet a jogászi szemlélet számára. A kriminológiai kutatások szinonimaként használják a „büntetés" és a „szankció" kifejezést, ráadásul igen széles, inkább szociológiai, mint jogi értelemben. A nyilvánvalóan idetartozó formális szank-

ciókon kívül – mint a szabadságvesztés, a közérdekű munkabüntetés vagy a különböző pártfogó felügyeleti formák – a hatáskutatások büntetéselméleti keretek között vizsgálják a bűncselekmény formális és informális következményeinek számtalan egyéb formáját is. A bűnözésre/bűnelkövetésre gyakorolt hatás szempontjából kriminológiai megközelítésben ugyanis alapvetően a felelősségre vonás realizálódásának van jelentősége, azoknak a következményeknek tehát, amelyekkel a (potenciális) elkövető bűncselekménye miatt szembesül. Ennek csak egy szelete a jogi értelemben vett szankció. „Szankciókutatás" címszó alatt találunk ezért olyan vizsgálatokat is, amelyek például a helyreállító technikák, a távoltartás vagy akár bizonyos rendőrségi intézkedések bűnelkövetésre gyakorolt hatásával foglalkoznak.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a szankcióknak van tartalmuk is. Az, hogy hogyan valósul meg egy szankció, milyen hatások érik annak alkalmazása során a szankcionált egyént, kulcsfontosságú kérdés a szankció és a bűnelkövetés kapcsolatának, illetve a szankciós hatások működésének megértése szempontjából. Ez a kérdéskör a pönológiával, a büntetés és jutalmazás szociológiájával, valamint a pszichológiával köti össze a kriminológiai szankciókutatásokat. Idetartoznak például a börtönhatás-vizsgálatok. A kriminológiai hatáskutatások számára a kérdés nemcsak az, hogy a szabadságvesztés büntetések kiterjedtebb alkalmazása hatással van-e a bűnözésre, hanem például az is, hogy a börtön működése, a börtönélet bizonyos jellemzői mutatnak-e összefüggést a bűnismétléssel. De idetartozik – bár kétségtelenül határterületet jelent – a szankciós programok vizsgálata is. Ezek olyan, a szankcióval összefüggésben alkalmazott fókuszált beavatkozások, amelyek célja a bűnelkövetésre gyakorolt kedvező hatás erősítése – ilyenek például a különböző elítélti kezelési programok. Noha ezek inkább a bűnmegelőzés területére tartoznak, vizsgálatuk fontos információkat nyújt arról, hogy a szankciók milyen tényezőkön keresztül hatnak a bűnelkövetésre, hozzájárulva a kriminológiai büntetéselméletek empirikus pontosításához.

Összességében tehát a kriminológiai szankciókutatások tág értelemben a jogsértések formális jogi következményeinek és azok pönológiai tartalmának a bűnözésre gyakorolt hatásával foglalkoznak. Mi az egyszerűség kedvéért ebben a tanulmányban a „szankció" fogalmát használjuk erre a tág jelentéstartományra.

A hatás fogalma ugyancsak igényel némi magyarázatot. A szankciók hatása több vonatkozásban értelmezhető, így hatással lehetnek például az áldozatokra, közösségekre vagy a társadalom biztonságérzetére. Szűkebb értelemben azonban – és ebben a tanulmányban ezt követjük – kifejezetten a (potenciális) elkövetőkre, ezen belül is a bűnelkövetésre gyakorolt hatást értjük alatta. Ebben az összefüggésben a szankciók hatása javarészt hatékonysági kérdés, ami a kriminológia számára elsősorban a prevenciós irányú büntetési célok függvényében fogalmazódik meg. Ezek közé tartozik

1. a *generális elrettentés*, azaz a szankcióknak az a hatása, hogy az elkövetőn kívül másokat visszatartson a bűnelkövetéstől;
2. a *speciális elrettentés*, azaz a szankció konkrét elkövetőre gyakorolt visszatartó hatása;

3. a *semlegesítés* (inkapacitáció), a szankciónak az a hatása, hogy lehetetlenné tegye vagy megnehezítse az újbóli bűnelkövetést;
4. a *korrekció* (javítás, reszocializáció, rehabilitáció), azaz a szankciónak az a képessége, hogy csökkentse az elkövető kriminális motiváltságát.

Ebben a vonatkozásban tehát a hatásvizsgálatok arra keresnek választ, hogy a szankciókhoz kapcsolódó prevenciós elvárások mennyiben teljesülnek a szankciók alkalmazása során. A szankciók hatása azonban nem feltétlenül pozitív. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, számos esetben a szankció nemhogy nem csökkenti, de egyenesen növeli az (újbóli) bűnelkövetés valószínűségét. A szankciók kriminogén hatásának feltárása és megértése kiemelten fontos mind a kriminológiai büntetési elméletek, mind pedig az alkalmazott kriminológia számára.

1.2. A szankciós hatáskutatások fő témakörei

A fogalmak rugalmassága arra is utal, hogy a kriminológiai szankciókutatás szerteágazó témákat fed le. Ezek valamilyen formában mind azzal az alapkérdéssel foglalkoznak, hogy mi a kapcsolat a szankció és a jövőbeni bűnelkövetés (bűnözés) között, ez a tág témakör azonban részproblémák sokaságából áll össze. Az elmúlt évtizedekben a szankciós hatásokra vonatkozó ismeretanyag rendkívül differenciálttá vált, ami az elmélet és az empíria erős egymásra hatásának köszönhető. Az 1970-es évektől intenzívvé váló empirikus érdeklődés ugyanis folyamatosan új, gyakran nem várt eredményekkel szembesíti az elméletet, amely aztán szintetizálja ezeket, pontosítva a szankciós hatásokat leíró teoretikus kereteket és a felmerülő tudományos kérdéseket. Ez az empirikus ciklikusság (Kerezsi–Gosztonyi, 2016) a kortárs szankciókutatások meghatározó jellemzője: indukció és dedukció párhuzamosan érvényesül, elmélet és empíria kölcsönösen informálja egymást.

Ezzel függ össze az is, hogy a szankciókutatásban mind az alap-, mind az alkalmazott kutatásoknak fontos szerepük van. Az alapkutatások célja, hogy bővítsék a szankciós hatásokra vonatkozó ismereteket és segítsék azok adekvát teoretizálását. A téma jellegénél fogva azonban hangsúlyos szempont a kutatási eredmények gyakorlati hasznosíthatósága is. A szankciós hatáskutatások jelentős része kifejezetten azzal a céllal készül, hogy közvetlenül felhasználható tudást nyújtson a kriminálpolitika és a büntető igazságszolgáltatás számára, és segítse annak a bűnözéskontroll szempontjából hatékonyabb működését.

A szankciók bűnözésre gyakorolt hatásával foglalkozó kutatások didaktikusan három nagy témakörbe sorolhatók, bár ezek között van átfedés, és nem is minden kutatás tipizálható egyértelműen. A három témakör a következő:

1. a szankciók és a bűnözés közötti kapcsolat *léte;*
2. a szankciós hatások *működési mechanizmusai;* illetve
3. a szankciós hatások *szubjektív kontextualitása.*

Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

1. Az első kérdés az, hogy hatnak-e a jogsértés negatív következményei (a megtapasztalt vagy a kilásba helyezett szankciók) a bűnözésre, az egyéni bűnelkövetésre és a bűnismétlésre. Csökkenti-e a szabadságvesztés-büntetés alkalmazásának kiterjesztése a bűnözést? Van-e a resztoratív technikáknak a bűnismétlési valószínűséget is csökkentő hatásuk? Van-e visszatartó hatása a halálbüntetésnek? Az ilyen kérdésekre elméletileg – és ahogy látni fogjuk, empirikusan is – háromféle válasz adható: a) az adott szankciónak *nincs hatása* a bűnelkövetésre; b) kedvezően befolyásolja a bűnözést, azaz *csökkenti* az elkövetett bűncselekmények számát, vagy c) kriminogén hatású, azaz *növeli* az elkövetett bűncselekmények számát.

Az ebbe a körbe tartozó kutatások tehát alapvetően a szankció és a bűnelkövetés közötti kapcsolat megállapítására irányulnak. Ilyenek többek között azok a makrostatisztikai vizsgálatok, amelyek magas szintű statisztikai módszerekkel elemzik a szankcióalkalmazási és a bűnözési mutatók összefüggéseit. Wan és munkatársai például Ausztráliában regionális kriminálstatisztikai adatok alapján azt vizsgálták, hogy a letartóztatási valószínűségnek, a szabadságvesztés alkalmazási valószínűségnek, valamint a szabadságvesztések időtartamának van-e kimutatható hatása a bűnözési trendekre. Találtak összefüggést a letartóztatási és a szabadságvesztési valószínűséggel, de a szabadságvesztés tartamával nem (Wan et al., 2012). De ilyenek – alapesetben – az empirikus programhatékonysági vizsgálatok is, amelyek konkrét szankciók vagy szankciós programok közvetlen hatását mérik. Sherman és munkatársai a témában alapműnek számító kutatása például elsőként nyújtott kategorikus áttekintést a hatékony, hatástalan, kriminogén vagy nem ismert hatású bűnmegelőzési és büntető igazságszolgáltatási beavatkozástípusokról (Sherman, 1997).

Eredményeik szerint kimutatható kedvező hatással van a bűnözésre a többszörös elkövetők hosszú tartamú semlegesítése, a kockázat-szükséglet alapú elkövetői kezelési programok, valamint a terápiás drogkezelő programok. Mérhetően kriminogén hatású például a fiatalkorúak esetében alkalmazott rövid tartamú szabadságvesztés vagy az Egyesült Államokban elterjedt katonai típusú „csizmatábor" – az ilyen szankciókra ítélt fiatal elkövetők tehát nagyobb arányban váltak bűnismétlővé, mint a kontrollcsoport tagjai. Nincs kimutatható bűnözést csökkentő hatása például az ún. intenzív pártfogó felügyeletnek.

Idetartozik a szankciók egymáshoz képesti hatékonyságának a kérdése is, tehát az, hogy egyes szankciók hatékonyabbnak bizonyulnak-e bizonyos kriminális problémák kezelésében, mint mások. Ennek jellegzetes példája lehet a szabadságvesztés és az alternatív szankciók egymáshoz képesti bűnismétlésre gyakorolt hatása. A témában számos kutatás született. Az ezeket összefoglaló szisztematikus áttekintések és metaanalízisek általános konklúziója szerint hasonló elkövetői csoportokban a szabadságvesztés általában nem eredményez jobb visszaesési rátákat (sőt, bizonyos esetekben növeli a bűnismétlés esélyét), és lényegesen kevésbé költséghatékony, mint a szabadságelvonással nem járó szankciók (Villetaz–Gillieron–Killias, 2015).

2. A kortárs szankciókutatások ugyanakkor ritkán foglalkoznak csupán a szankciók és a bűnözés közötti kapcsolat létével vagy hiányával. Az esetek többségében ez a kérdés összekapcsolódik azzal, hogy milyen mechanizmusokon keresztül, azaz hogyan érvényesülnek a szankciók hatásai. A szankciók bonyolult folyamatokon és közvetítő tényezőkön keresztül hatnak az egyéni magatartásra, és a kriminológiai szankciókutatás nagy része olyan altémákból áll össze, amelyek ezeknek a specifikus működési mechanizmusoknak a megértésére irányulnak. Mitől függ az elrettentő hatás? Mit „talál el" a helyreállító igazságszolgáltatás, ami miatt az ilyen eljárásban részt vevő fiatalkorú elkövetők általában ritkábban lesznek bűnismétlők, mint azok, akik hagyományos büntetést kapnak? Mitől működik az egyik fogvatartotti program és mitől nem a másik? Miért érvényesül gyakran inkább a szankciók címkéző, mint speciális elrettentő hatása?

Az ilyen kérdések megválaszolása intenzív empíriát és összetett elméletet igényel. A szankciós hatások „hogyanjának", működési feltételeinek feltárása erőteljesen differenciálja a kriminológiai büntetéselméleteket, rendszeresen új fogalmakkal és értelmezési keretekkel bővítve azokat. Az elrettentő hatás működésével foglalkozó kutatások például ma már messze túlléptek azon a feltételezésen, mely szerint a nagyobb és biztosabb „fájdalmat" megtestesítő szankció önmagában nagyobb visszatartó erőt jelentene. A kortárs kutatások azokkal a közvetítő tényezőkkel foglalkoznak, amelyek a szankció jelentette fenyegetés és a bűnelkövetői viselkedés közötti kapcsolatot megteremtik. Ilyen tényezők a szankcióval kapcsolatos észlelések (percepciók), a szankció bekövetkeztére vonatkozó egyéni kockázatbecslések, továbbá az ezeket alakító közvetlen és közvetett szankciós tapasztalatok. Az ún. elrettentési percepcióvizsgálatok tehát többek között olyan kérdésekre keresnek választ, hogy

- milyen ismeretekkel rendelkeznek az egyének a bűncselekmény következményeiről;
- mekkora szubjektív esélyét látják a lebukásnak és a szankciónak;
- van-e kapcsolat a büntetésre (vagy annak elmaradására) vonatkozó személyes és közvetett tapasztalatok, illetve a büntetéstől való félelem között;
- összefüggnek-e ezek a szubjektív észlelések és tapasztalatok az (újbóli) bűnelkövetésre vonatkozó döntéssel.

Az elrettentéselmélet tehát mára sokténezős dinamikus modellben írja le a szankcióval való fenyegetés bűnelkövetésre gyakorolt hatását. Ahogy fogunk rá példát látni, az egyes tényezők jelenlétének és egymással való kapcsolatának tesztelése rengeteg empirikus kutatást igényel.

A szankció és a bűnözés közötti közvetítő tényezőkkel foglalkoznak az olyan értékelő vizsgálatok is, amelyek egy adott szankció működési (hatékonysági) feltételeinek feltárására irányulnak. Ahogy láttuk, a szankciók sokféle tartalommal feltölthetők, és ezek eltérő módon hathatnak a bűnelkövetési valószínűségre. Annak megismerése, hogy egy szankció vagy szankciós program milyen alkalmazási feltételek mellett gyakorol kedvező hatást a bűnelkövetésre, jelentősen hozzájárulhat a szankciós hatásmechanizmusok megértéséhez. Például az elkövetői kezelési programok értékelő vizsgálataiból tudjuk, hogy

azok a programok működnek a legnagyobb hatásfokkal, amelyek reflektálnak az elkövetők ún. kriminogén szükségleteire, amelyek kezelni tudják a bűnelkövetéssel kapcsolatos kognitív torzításokat, amelyekben erősek a felelősségvállalást és szembesítést támogató elemek, és amelyek képesek felkelteni az elkövető reintegrációra irányuló motiváltságát. Ezek a tényezők a hatékony szankciók pszichológiai elemeiként is értelmezhetők.

A szankciós hatások működési mechanizmusainak megértése azonban nemcsak abból a szempontból lényeges, hogy hogyan csökkentheti a szankció a bűnelkövetést, hanem abból is, hogy mitől válhat kriminogén hatásúvá. Azt, hogy ez reális veszély, számos kutatás alátámasztja, és az a kérdés, hogy a bűnismétlés valószínűségének megnövekedéséhez milyen folyamatok vezetnek el, érthető módon kiemelten foglalkoztatja a kriminológiát. A szankciók kriminogén hatásának magyarázatára több olyan elméleti keret ismert, amelynek az empirikus támogatottsága is jelentős. A legismertebb az ún. címkézés; ez arra a folyamatra utal, amelynek során a szankció hatására kialakul és megerősödik a bűnelkövetői identitás, illetve a környezet elutasítása miatt az elkövető kirekesztődik a proszociális társadalmi viszonyokból. Egy másik modell, az ún. szociális tanulás a kriminális attitűdök elsajátítását támogató szankciós társas környezettel (például a börtönbeli társas viszonyokkal) foglalkozik. Egy harmadik modell, az ún. szégyen- és ellenszégülés-elmélet a szankció által kiváltott negatív érzelmek (harag, igazságtalanságérzet, megalázottság) kriminogén hatásaira koncentrál. Az ezeket az elméleteket tesztelő kutatások jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk a szankciók egyéni szintű hatásainak összetett működéséről.

3. A szankciókutatások harmadik nagy területe a szankciós hatások ún. szubjektív kontextualitását érinti. Az, hogy egy szankció hogyan hat az egyéni viselkedésre, nemcsak a szankció tulajdonságaitól és hatásmechanizmusaitól függ, hanem a megbüntetett (vagy a szankcióval fenyegetett) egyéntől is. Az egyének jelentősen különbözhetnek abban, hogy hogyan reagálnak ugyanarra a szankcióra, e különbségek eredőjét pedig a kutatások a pszichológiai, mikrokörnyezeti, szociális és számos egyéb individuális szintű tényezőben találják meg. A büntetéskutatásokat foglalkoztató kérdés tehát itt úgy fogalmazódik meg, hogy kire, hogyan és milyen individuális feltételek mellett érvényesülnek a szankciós hatások.

Ez a gondolat persze nem új; az elkövetők „javíthatóságának" kérdései például a kezdetektől foglalkoztatják a kriminológiát. Ezt tükrözték a 19. század végi, 20. század eleji elkövetői tipológiák (például alkalmi és megrögzött bűnelkövetők, ez utóbbin belül javíthatók és nem javíthatók), amelyek jelentős szerepet játszottak a büntetési rendszer századfordulón lezajlott differenciálódásában és az individualizációt segítő szankciók (például felfüggesztett szabadságvesztés, pártfogó felügyelet) megjelenésében. A 20. század folyamán a kutatási érdeklődés mindinkább azok felé a konkrét egyéni tényezők felé fordult, amelyek előrejelzik az elkövetők javíthatóságát, így befolyásolhatják a szankciók korrekciós hatását. Az erre vonatkozó kutatási eredményekre épülnek az 1980-as évektől elterjedt ún. elkövetői kockázat- és szükségletbecslések, amelyek már kifejezetten az egyéni különbségektől teszik függővé az egyedi esetben alkalmazott szankció tartalmát,

például azt, hogy milyen típusú korrekciós program lehet a legeredményesebb az adott elkövető esetében.

A kortárs szankciókutatásokban azonban a kontextualitás kérdései számos más összefüggésben is megjelennek. Mitől válik valaki sérülékenyebbé a címkézés folyamataira, mint mások? Miben különböznek azok, akik könnyen elrettenthetők a bűnelkövetéstől azoktól, akikre a büntetéssel való fenyegetés alig van hatással? Hogyan befolyásolják például az egyén társadalmi kötődései a szankció speciális elrettentő hatását? Az egyéni különbségek jelentősége tehát átszövi a kortárs szankciókutatásokat, relevanciája bármely szankciós hatás megértésében lényeges lehet. Magyarországon Kerezsi és munkatársai például a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatásának hatékonyságával összefüggésben többek között azt vizsgálták, hogy milyen típusú fiatalkorú elkövetőknél alkalmasabb a javítóintézeti nevelés, mint a szabadságvesztés (Kerezsi–Kó–Gosztonyi, 2007). Wright és munkatársai arra kerestek választ empirikus eszközökkel, hogy van-e összefüggés bizonyos személyiségvonások (mint az önkontroll alacsony szintje, impulzivitás, kockázatkereső attitűd) és a büntetések elrettentő hatása között (Wright et al., 2004). Fagan és Piquero fiatalkorú elkövetők körében vizsgálta a jogi szocializáció és a büntetés visszatartó hatása közötti kapcsolatot (Fagan–Piquero, 2007). Ezek a kutatások azt támasztják alá, hogy az egyéni adottságok és jellemzők lényeges szerepet játszanak abban, hogy a szankciók milyen hatásfokkal képesek alakítani a bűnelkövetést.

TÁRSADALMI KÖTŐDÉSEK, SPECIÁLIS ELRETTENTÉS ÉS CÍMKÉZŐDÉS

A kontextuális hatásvizsgálatok egyik legismertebb empirikus példája Sherman és munkatársai családon belüli ügyekben végzett kutatása, amelynek története egyébként módszertani szempontból is tanulságos. A *Minneapolis Domestic Violence Experiment* (MDVE) kutatásban experimentális módszerekkel vizsgálták meg három, családon belüli erőszak ügyekben alkalmazott beavatkozástípus – az elkövető őrizetbe vétele *(arrest)*, a mediáció és a távoltartás – egymáshoz képesti hatékonyságát. Az eredeti kutatás eredményei szerint az újbóli elkövetés szempontjából a legnagyobb visszatartó hatása az őrizetbe vételnek volt, ami jelentős empirikus támogatásnak tűnt a speciális elrettentés elmélete mellett (Sherman–Berk, 1984). A kutatás súlyát és jelentőségét jelzi, hogy az eredmények nyomán számos államban kitágították a rendőrség őrizetbe vételi kötelezettségét családon belüli erőszak ügyekben.

Az MDVE megismétlését és ellenőrzését szolgáló, több amerikai városban zajló ún. *Spouse Abuse Replication Program* (SARP) kutatásai ugyanakkor meglehetősen ellentmondásos eredményeket hoztak: bizonyos esetekben ezek nem mutatták ki az őrizetbe vétel nagyobb hatékonyságát, más kutatások pedig egyenesen kriminogén hatást is mértek. Sherman és munkatársai ekkor már az SARP eredményeire tekintettel és átdolgozott módszertannal Milwaukee-ban ismételték meg a kutatást. Ennek eredményei szerint az őrizetbe vétel bizonyos esetekben jelentős visszatartó (speciális elrettentő) hatással bírt, más esetekben azonban kimutathatóan növelte a bűnismétlés valószínűségét. A kutatók szerint a kriminogén hatás magyarázata az, hogy

egyes elkövetők lényegesen nagyobb mértékben ki voltak téve a címkéződési hatásoknak. A speciális elrettentő és a címkéző hatás érvényesülése egyértelmű kapcsolatot mutatott az elkövetők társadalmi kötődéseinek (munkavállalás, proszociális kapcsolatok stb.) szintjével. A speciális elrettentő hatás az erősebb szociális kötődésekkel rendelkező elkövetők esetében érvényesült, a gyenge kötődésű elkövetők azonban jóval kevésbé voltak védettek a szankció stigmatizáló és identitásformáló hatásával szemben, ami a kutatók szerint magyarázza azt, hogy miért váltak nagyobb arányban újból elkövetőkké (Sherman et al., 1992).

■ 2. A SZANKCIÓKUTATÁSOK LEGGYAKORIBB MÓDSZEREI

A továbbiakban a szankciókutatások néhány kiemelt módszertani megközelítésével foglalkozunk. Elsőként a másodlagos adatok, különösen a hivatalos statisztikák felhasználási lehetőségeiről lesz szó. Ezt követően térünk ki a survey módszerekre, majd a jellemzően kvalitatív módszerekkel végzett fenomenológiai szankciókutatások sajátosságaira. Végül, de nem utolsósorban külön pontban foglalkozunk az experimentális kutatási elrendezés jelentőségével a szankciós hatáskutatásokban.

2.1. Hivatalos statisztikák, másodlagos adatok

A társadalomtudományi módszertanban bevett megkülönböztetés a beavatkozással járó és a beavatkozásmentes módszerek elhatárolása. A beavatkozásmentes vizsgálatok, erősen leegyszerűsítve, olyan adatokat használnak kutatási kérdéseik megválaszolására, amelyek már rendelkezésre állnak, tehát nem igényelnek elsődleges adatgyűjtést. Az ilyen kutatásokban felhasznált adatokat mások és jellemzően más céllal gyűjtötték össze, gyakran saját mindennapos tevékenységük során. Egy adathalmaz azonban, megfelelő szelekciós és elemzési eljárásokkal, többféle kutatási kérdés megválaszolására is felhasználható (Maxfield–Babbie, 2014).[1]

A szankciós hatáskutatások jelentős része ilyen adatállományok alapján készül. Ennek feltételei az 1960-as években, a nagy adatbázisok elterjedésével és az informatika fejlődésével alakultak ki. Szükség volt persze a statisztikai elemzési eljárások fejlődésére is. Ezek

[1] Annak természetesen nincs akadálya, hogy a meglévő adatok másodelemzéséhez a kutatás céljához igazodóan elsődleges empirikus adatfelvétel is kapcsolódjon. Ezt általában akkor alkalmazzák a kutatók, ha a rendelkezésre álló adatok önmagukban nem teljesen alkalmasak a kutatási kérdés megválaszolására, vagy ha az adatok olyan összefüggéseket jeleznek, amelyek empirikus megerősítést igényelnek. Kerezsi Klára és munkatársai már említett, a fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatásának hatékonyságával foglalkozó kutatása például a vádhalasztás, a javítóintézeti nevelés, valamint a végrehajtandó szabadságvesztés hatásának vizsgálatához a bűnügyi és ügyforgalmi statisztikák elemzését a fiatalkorúak út- és profilelemzését segítő kérdőívvel és szakmai fókuszcsoportos vizsgálatokkal egészítették ki (Kerezsi–Kó–Gosztonyi, 2007).

alapjairól a kötet korábbi fejezeteiben volt szó, ezért itt bővebben nem térünk ki rájuk, annyit azonban érdemes megemlíteni, hogy a nagy adatállományokkal és gyakran aggregált adatokkal dolgozó szankciókutatásokban a szociológiában elterjedt elemzési módszerek mellett gyakoriak a közgazdasági szemléletű ún. ökonometriai elemzési eljárások is.

A BŰNÖZÉS ÉS A BÜNTETÉS KÖZGAZDASÁGI ÉRTELMEZÉSE

A bűnelkövetést támogató szociális és pszichológiai tényezők iránt érdeklődő hagyományos kriminológiai szemléletmóddal szemben a közgazdaságtani megközelítés a bűnözést és a szankciós hatásokat utilitarista (haszonelvű) szemléletben értelmezi. A Gary Becker által 1968-ban kidolgozott modell egyszerre gyakorolt nagy hatást a közgazdaságtanra és a kriminológiára: az előbbi érdeklődési körébe ezzel került be a bűnözés és a büntető igazságszolgáltatás, a kriminológiában pedig a racionális döntési modellen alapuló bűnözés- és büntetésmagyarázatok felértékelődését indította el. A két tudományterületnek mára tehát kialakult egy közös keresztmetszete, amely sajátos értelmezéssel nyúl a bűnözés és a szankciók kérdéséhez.

Becker maga az elrettentő hatással foglalkozott, és a közgazdasági szemlélet ma is ezen a területen a legerősebb a szankciókutatásokban. Becker célja a közgazdaságilag optimális büntetési rendszer kidolgozása volt, amelynek alapja a racionális döntési modell, azaz az a feltételezés, hogy az egyének racionálisan, a várható következmények mérlegelésével cselekszenek. A várható hasznosság koncepciója szerint az egyén akkor fog bűncselekményt elkövetni, ha az elkövetéssel várható haszon meghaladja azt a várható hasznot, amelyet akkor nyerne, ha idejét és forrásait más tevékenységre fordítaná. Becker szerint tehát – szemben a kriminológia hagyományos szemléletével – a bűnelkövető és nem bűnelkövető egyének közötti különbség nem a motivációjukban van, hanem költségeikben és hasznaikban. Becker modelljében az egyén által elkövetett bűncselekmények száma kapcsolatban áll az elítélés valószínűségével, az elítélés esetén kapható büntetéssel, és olyan egyéb tényezőkkel, mint a legális és nem legális jövedelemszerzési lehetőségek rendelkezésre állása (Becker, 1968, 176–177). Összességében tehát Becker szerint a bűncselekmények száma a rendőrségre és a büntetésekre fordított társadalmi befektetések, valamint a munkaerőpiaci lehetőségek függvénye, hiszen ezek növelik az illegális tevékenységekre fordított egyéni források relatív költségét.

Az ökonometriai elemzések ezen az alapkoncepción alapulnak, azaz a bűnözést a kereslet és kínálat, illetve az azt alakító költségek és hasznok fogalmaival értelmezik. Ezek egy-egy nagyobb terület aggregált adatai közötti összefüggéseket vizsgálják olyan módszerek segítségével, mint a többszörös regressziós elemzés, strukturális egyenlet modellezés, útmodell elemzés. Ilyen módszerekkel gyakran vizsgálják például a büntetések szigorításának vagy a rendőri létszám alakulásának elrettenő hatását vagy a bűnözés és a büntetés költséghatékonysági kérdéseit (Isztin, 2018).

A „beavatkozásmentes" szankciókutatások két nagy adatforrástípust tudnak felhasználni. Az egyik a különböző intézmények által gyűjtött hivatalos statisztikai adatok és kiegészítő adatforrások, a másik pedig a korábbi empirikus kutatások adatállományai.[2]

2.1.1. Hivatalos adatok: kriminál- és társadalomstatisztikák, nemzeti bűnözési felmérések

A bűnözésre és a büntető igazságszolgáltatásra vonatkozóan minden állam gyűjt adatot valamilyen formában, a hivatalos statisztikák idősoros és/vagy keresztmetszeti elemzése tehát kézenfekvő lehetőség a szankciós hatások tanulmányozására.

A makrostatisztikai elemzésre alkalmas témák számosak. A kriminálstatisztikai adatok céljukat tekintve leírók, ezért mindenekelőtt deskriptív információkat szolgáltatnak a bűnözés és a kriminálpolitika jellemzőiről és változásairól. A természeténél fogva összefüggéseket kereső szankciókutatásokat azonban inkább a változók közötti kapcsolatok és együttmozgások érdeklik. Ennek megfelelően a szankciókutatások elsősorban magyarázó, értékelő vagy előrejelző céllal végzik a büntetőrendszer bizonyos jellemzői és a bűnözés közötti kapcsolat elemzéseit. Így hagyományosan makrostatisztikai módszerekkel vizsgálják például a büntetőrendszer egyes elemeinek elrettentő és semlegesítő hatását, többek között a halálbüntetés – ellentmondásos eredményeket mutató – visszatartó erejét. A kriminálstatisztikai elemzés emellett alkalmas a bűnözés csökkentésére irányuló kriminálpolitikai reformok hatékonyságának értékelésére is. Zimring és munkatársai például a kaliforniai *three strikes* 1994-es bevezetésének bűnözésre gyakorolt hatását többek között a három legnagyobb kaliforniai város 1990 és 1996 közötti havi bűnözési adatainak idősorelemzésével vizsgálta, kimutatva, hogy a bűnismétlők drasztikusan szigorúbb büntetése nem hozott érdemi változást a bűnözési trendekben (Zimring–Kamin–Hawkins, 1999). Más kutatások a bűnözési trendek előrejelzésére irányulnak. Így Austin és munkatársai a szabadságvesztésből történő szabadulás, a börtönrendszer bizonyos intézményi mutatói, az újbóli bebörtönzések adatai, valamint az általános demográfiai adatok kombinált elemzése alapján végeztek becsléseket a fogvatartotti népesség várható alakulására nézve (Austin–Naro–Fabelo, 2007). Magyarországon Kovacsicsné Nagy Katalin végzett kiterjedt prognosztikus statisztikai elemzéseket a bűnelkövetői és bűnismétlői számok várható alakulásáról (Kovacsicsné Nagy, 1986).

[2] A beavatkozásmentes módszerek között meg kell említeni a tartalomelemzést (Maxfield–Babbie, 2014), amely azonban a szankciós hatáskutatásokban meglehetősen ritka. A büntető igazságszolgáltatással összefüggő dokumentumok tartalomelemzése vagy az aktakutatás inkább a büntetéskiszabási gyakorlat elemző vizsgálatára alkalmas.

VAN-E BŰNÖZÉST CSÖKKENTŐ HATÁSA A HALÁLBÜNTETÉSNEK?

Talán nincs még egy olyan szankciókutatási kérdés, amelynek megítélése annyira ellentmondásos lenne, mint a halálbüntetés bűnözésre gyakorolt hatása. A szakirodalomban mind a halálbüntetést ellenzők, mind pedig az azt támogatók könnyen találnak számos olyan kutatást, amely az álláspontjukat igazolja.

Az ellentmondás hátterében módszertani kérdések is állhatnak: a halálbüntetés elrettentő hatását kimutató kutatások aggregált ökonometriai elemzések, míg az ilyen hatást nem találó vizsgálatok jellemzően más módszerrel (például megszakított vagy keresztmetszeti idősorelemzéssel, összehasonlító szociológiai vizsgálattal) készülnek. Az ökonometriai módszert a halálbüntetés kutatásába Isaac Ehrlich elhíresült vizsgálata vezette be, amely az 1933 és 1969 közötti országos amerikai aggregált adatok idősorelemzésére irányult (Ehrlich, 1975). Az elemzés drámai eredményeit, mely szerint minden végrehajtott kivégzés nyolc emberölést előz meg, később több ökonometriai vizsgálat megerősítette (lásd például Dezhbakhsh–Rubin–Shepherd, 2003), így ezek hamar a halálbüntetést támogatók elsődleges hivatkozási forrásaivá váltak.

Ehrlich és a hasonló vizsgálatok módszertana azonban számos kritikát kapott az ökonometriai megközelítésen belül és azon kívül is (Blumstein–Cohen–Nagin, 1978; Brier–Fienberg, 1980; Goertzel–Goertzel, 2008). A kritikák elsősorban azzal függnek össze, hogy az aggregált adatsorok elfednek számos olyan különbséget (például a büntetéskiszabási gyakorlat diverzitását), amelyek figyelembevétele nélkül az elrettentő hatás nem vizsgálható. További kritika, hogy noha az ökonometriai elemzések törekednek azoknak a változóknak a kontrollálására, amelyek összefüggést mutathatnak az erőszakos bűnözés alakulásával, ezek kiválasztása esetleges, és az elérhető adatok elégtelensége miatt nem is lehetséges minden tényező hatását kizárni (Donohue–Wolfers, 2009). A kritikákat támaszthatja alá az, hogy a „deaggregált", nem ökonometriai vizsgálatok, illetve az ökonometriai elemzések egy része sem támogatja a halálbüntetés elrettentő hatását. Thorsten Sellin összehasonlító szociológiai vizsgálata például a halálbüntetés és az erőszakos bűnözés statisztikai összefüggéseit a vizsgált államok történelmi, kulturális, szociológiai, gazdasági és kriminalitási jellemzőit feldolgozó, kvalitatív és kvantitatív adatokra épülő szempontrendszer keretében hasonlította össze, és következtetése szerint nem mutatható ki a halálbüntetés pozitív hatása az erőszakos bűnözésre (Sellin, 1959). Nem talált elrettentő hatást Katz és munkatársainak közgazdasági elemzése sem (Katz–Levitt–Shustorovich, 2003).

A vita mindazonáltal máig sem jutott nyugvópontra, a halálbüntetés bűnözésre gyakorolt hatása azon kevés alapkérdés közé tartozik a szankciókutatásban, amelyre nem sikerült megnyugtatóan választ találni.

Az adatok megléte és „készen kapottsága" a makrostatisztikai vizsgálatok legnagyobb könnyebbsége, de egyben egyik legnagyobb módszertani nehézsége is. Az egyik probléma az adatok minősége és megbízhatósága. A hivatalos adatokat intézmények gyűjtik sa-

ját tevékenységük körében, saját maguk által meghatározott rendszerben és eljárásban, az adatok rögzítésére és besorolására tehát a kutatóknak nincsen ráhatásuk. A statisztikai adatgyűjtés rendszere és az alapjául szolgáló jogszabályok (például a büntetőjogi szabályok) ráadásul változhatnak is, ahogy az a magyar bűnügyi statisztikai rendszerrel is többször megtörtént az elmúlt években. Ez rendkívül megnehezíti az idősoros vizsgálatokat; a jogszabályi és rendszerszintű változások különleges odafigyelést igényelnek az elemzés során.

A makrostatisztikai vizsgálatok további nehézsége, hogy rengeteg olyan hivatalos és félhivatalos adat érhető el, amely releváns lehet egy kutatási téma vizsgálatához, és az egyik legnehezebb kérdés annak eldöntése, hogy ezek közül melyeket szükséges bevonni az elemzésbe. A szankciókutatások elsősorban három nagy statisztikai forrásból használnak fel adatokat.

1. A legfontosabb természetesen maga a hivatalos bűnügyi statisztika. A nyomozó hatóság, vádhatóság, bíróságok, a büntetés-végrehajtás és egyéb, a büntető igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó intézmények (például pártfogó felügyelet) által vezetett statisztikák tartalmazzák a bűnözésre (a regisztrált bűncselekményekre, elkövetőkre és áldozatokra), a büntetőeljárásra, a büntetéskiszabásra, a büntetés-végrehajtásra, továbbá az egyes szervek tevékenységére vonatkozó ügyforgalmi adatokat. Ennek részletessége és bontása országonként nagyon eltérő lehet. Magyarországon az Országos Statisztikai Adatfelvételi Program (OSAP) határozza meg azokat az adatköröket, amelyekben az egységes nyomozó hatósági és ügyészségi bűnügyi statisztikának (ENYÜBS), a bírósági statisztikának, valamint a büntetés-végrehajtási statisztikának adatokat kell gyűjtenie (Nagy, 2016).

2. Magyarországon ugyan nem alkalmazzák, de meg kell említeni a nemzeti bűnözési felméréseket, amelyek sajátos hibridet jelentenek a statisztikai adatforrások között. Közhely, hogy a hivatalos statisztikai adatok csupán hozzávetőleges képet mutatnak a valós kriminalitásról, hiszen az elkövetett bűncselekmények jelentős része különböző okok miatt nem kerül be a statisztikákba. A látencia, a bűncselekmények rejtve maradásának mértéke bűncselekmény-kategóriánként eltérő, azonban az összbűnözésre nézve igen jelentős, akár a regisztrált bűnözés három-négyszerese is lehet (Korinek, 2016). A hivatalos kriminálstatisztikák kiegészítésére ezért több ország végez rendszeres, országosan reprezentatív empirikus bűnözési felméréseket. Ilyen például az Egyesült Államokban a hivatalos *Uniform Crime Report* (UCR) rendszerét kiegészítő *National Crime Survey* (NCS) vagy Nagy-Britanniában a *British Crime Survey* (BCS). Ezek a felmérések a bűnözés tényleges volumenét elsősorban viktimizációs, azaz áldozattá válási oldalról mérik, és az így kapott adatok alapján végeznek becsléseket egyes bűncselekménytípusok valós gyakoriságára. Ezenkívül gyakran számos olyan más témában is gyűjtenek adatot – drogfogyasztás, a büntető igazságszolgáltatással való kapcsolat stb. –, amely ugyancsak releváns lehet a szankciós hatások vizsgálatában. Ezek az adatállományok tehát nem statisztikai adatszolgáltatási kötelezettség alapján keletkeznek, hanem survey módszerrel, lakossági megkérdezéssel. Didaktikai okokból azonban mégis a hivatalos statisztikai adatforrások között érdemes megemlíteni őket, hiszen olyan állami, nagymintás, reprezentatív adatokról van szó, amelyeket mind a szakpolitikai elemzések, mind a kriminológiai kutatások a hivatalos statisztikai forrásokkal egyenértékűen kezelnek.

3. A bűnözésre és büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó adatokon kívül a szankciós hatásvizsgálatokban lényegesek az egyéb társadalomstatisztikai adatok is. A bűnözés alakulását a büntető igazságszolgáltatás működésén kívül számos egyéb demográfiai, szociális, gazdasági tényező befolyásolhatja, ezek kontrollált bevonása az elemzésekbe tehát megkerülhetetlen.

Ennek jelentőségét illusztrálhatja a híres *Crime Drop in America* kutatás, amely az amerikai bűnözés 1990-es évek második felében lezajlott rohamos csökkenésének lehetséges magyarázataival foglalkozott. A kutatás külön-külön és egymással való kapcsolatukban is számba vette a bűnözési trendek számos lehetséges magyarázó tényezőjét. Az amerikai kriminálpolitika szankciókkal kapcsolatos változásainak (leginkább a szabadságvesztés-büntetések drámai megnövekedésének) bűnözésre gyakorolt hatását így olyan tényezőkkel összefüggésben is vizsgálták, mint a demográfiai változások, a gazdasági helyzet alakulása, a drogpiac szerkezetének átalakulása, a lőfegyverviselés szabályozásának változása vagy a rendészeti stratégiák eltérései. A kutatás eredményei szerint a szankciórendszernek az 1990-es években bekövetkező intenzív szigorodása más tényezőkhöz képest csupán kis mértékben magyarázta a bűnözés dinamikus csökkenését (Blumstein–Wallman, 2006).

2.1.2. Korábbi kutatások másodelemzése

Ahogy más tudományterületeken, úgy a kriminológiában is egyre nagyobb a jelentősége azoknak az adatállományoknak, amelyeket nagyléptékű, jellemzően longitudinális empirikus vizsgálatok során gyűjtenek össze kutatók. Noha ezek eredetileg más céllal keletkeznek, az adatok kiterjedtsége gyakran lehetővé teszi számos más, olykor egészen eltérő kutatási kérdés megválaszolását is. Az ilyen, általában kvantitatív és kvalitatív adatokat is tartalmazó adatállományok másodelemzése jelentős költség- és időmegtakarítást jelent a kutatók számára, és megvan az az előnye is, hogy az eredeti adatokat dokumentált módszertani kritériumok szerint kutatók vették fel kifejezetten empirikus célokra. Ma az ilyen másodelemzések a szankciókutatások legnépszerűbb formái közé tartoznak.

Az 1992 és 1996 közötti amerikai *Children at Risk* (CAR) kutatás például 11 és 13 év közötti veszélyeztetett gyerekekre irányuló drog- és bűnmegelőzési program hatékonyságának experimentális vizsgálatára irányult (Harrell–Cavanagh–Sridharan, 1999). A kutatásnak tehát nem sok köze volt a szankciós hatásokhoz, vizsgálati fókuszában nem szerepeltek ilyen kérdések. A CAR-program hatékonyságának mérhetősége érdekében azonban a kutatók nagyon sok adatot gyűjtöttek össze: három fázisban, a programba bevont és a kontrollcsoportban lévő gyerekek 11, 13 és 15 éves korában végeztek kiterjedt

adatfelvételt olyan témákban, mint a demográfiai és szociális jellemzők, antiszociális és kriminális magatartások, kapcsolat a büntető igazságszolgáltatással, társas viszonyok, iskolai előmenetel stb. Több mint egy évtizeddel később Restivo és Lanier egy egészen más kutatási kérdés megválaszolásához keresett adatokat: nevezetesen ahhoz, hogy a fiatalkori büntető igazságszolgáltatási és szankciós tapasztalatok elindítanak-e kriminogén címkézési folyamatokat, azaz kimutatható-e a korai büntető igazságszolgáltatási beavatkozás bűnelkövetési valószínűséget növelő hatása (Restivo–Lanier, 2013). A CAR-kutatás kiterjedt adatbázisa alkalmasnak bizonyult ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatára is. A szerzők az eredeti változókból állították össze a címkéződés vizsgálatára alkalmas olyan mutatókat, mint az énkép, az antiszociális kapcsolatok vagy a proszociális kötődések változásai, és statisztikai módszerekkel vizsgálták (és találták is meg) ezek közvetítő szerepét a büntető igazságszolgáltatási beavatkozás, illetve az újbóli elkövetés között.

Magyarországon ilyen, a szankciókutatások szempontjából releváns, hozzáférhető empirikus adatállományok nem jellemzők, a nemzetközi kriminológiában azonban jó néhány olyan elsődleges kutatás létezik, amelynek az adatbázisát rendszeresen használják a kutatók. Az egyik legismertebb ilyen az amerikai *National Youth Survey* (NYS), amely panelvizsgálat formájában 1975 és 2004 között tizenegy alkalommal végzett részletes adatfelvételt 1725 fiatalkorútól (Elliot–Huizinga–Ageton, 1985). Az NYS adatait a gyermek- és fiatalkorúakra vonatkozó legváltozatosabb társadalomtudományi kutatások hasznosítják, így a szankciókutatások is. Pogarsky és munkatársai például ezen az adatállományon végezték el a büntető igazságszolgáltatási tapasztalat és az elrettentési percepció változása közötti kapcsolat elemzését (Pogarsky–Kim–Paternoster, 2005), Morris és Piquero pedig az 5. és 6. adatfelvétel adatai alapján mutatták ki az első letartóztatás kriminogén hatását hasonló bűncselekményi előélettel rendelkező fiatal elkövetők körében (Morris–Piquero, 2013).

2.2. A survey jelentősége a szankciós hatásvizsgálatokban

A kérdőíves módszer jelentőségéről a szankciókutatásban eddig is volt szó. Láttuk, hogy a hivatalos statisztikák korlátaira tekintettel több ország végez rendszeres országos reprezentatív megkérdezéseket, és hogy ezek az adatok a hivatalos statisztikai forrásokkal egyenértékűek lehetnek a makrostatisztikai elemzésekben. Nagyrészt kérdőívek alapján készülnek azok a longitudinális kutatások is, amelyek adatállományait a másodlagos elemzések felhasználhatják. Ebben a pontban azonban áttérünk az elsődleges adatgyűjtésen alapuló empirikus kutatásokra, olyan vizsgálatokra tehát, amelyek közvetlenül valamely szankciós hatás mérésére irányulnak.

A szankciókutatások döntően kvantitatív természetűek, és ahogy számos más társadalomtudományi témában, a survey típusú adatfelvétel ezen a területen is meghatározó. A kérdőíves módszer előnyei jól ismertek (lásd *A kérdőíves kérdezés gyakorlata* című fejezetet). Egy jól operacionalizált standardizált kérdőív megfelelően kiválasztott minta esetén magas fokú megbízhatóságot és általánosíthatóságot biztosít, és különösen alkalmas

egy nagyobb populáció jellemzőinek leírására. Az adatok jól kvantifikálhatók; a statisztikai elemezhetőség lehetővé teszi változók közötti kapcsolatok, együttjárások és oksági viszonyok vizsgálatát. Kérdőíves adatgyűjtést ezért számtalan, a szankciókutatások szempontjából releváns tényező mérésére alkalmaznak. Tipikusan kérdőívvel vizsgálják például a börtönhatások és a börtönszocializáció mértékét (Magyarországon lásd például Boros, 1995), az egyes szankciók tartalmi jellemzőit, az elkövetők bizonyos kontextuális – például szociodemográfiai, társadalmi kötődési – sajátosságait vagy az elkövetői életút (előélet) elemeit.

Van azonban két olyan kérdéskör, amely kritikus a szankciós hatások feltárása szempontjából, egyúttal különösen alkalmas a kérdőíves módszerek alkalmazására. Az egyik a bűnelkövetés mérése, a másik pedig a bűnelkövetéssel és a szankciókkal kapcsolatos tapasztalatok, nézetek, észlelések vizsgálata. Az alábbiakban ezekkel foglalkozunk részletesebben.

2.2.1. A bűnözés mérése

A szankciós hatásvizsgálatokban értelemszerűen kulcsfontosságú az eredményindikátorok meghatározása. Ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, hogy egy szankció hatással volt-e a bűnelkövetői magatartásra, definiálnunk kell és mérhetővé kell tennünk a sikeresség vagy sikertelenség indikátorát. A szankciós hatáskutatásokban a szankció sikertelenségét az (újbóli) bűnelkövetés, sikerességét pedig az (újbóli) bűnelkövetés hiánya jelzi. De hogyan mérjük ezt?

A szankciókutatások eltérő megoldásokat választhatnak erre a kérdésre. Egyes kutatások közvetett mérési technikát választanak, például valamilyen formális reakcióhoz (újabb rendőri intézkedés, büntetőeljárás megindulása) kötik a sikertelenség kritériumát. A bűnelkövetésnek ezek a mutatói hivatalos forrásokból is megismerhetők. A magas látencia és a jogi felelősségre vonás esetlegessége miatt azonban számos kutatás inkább azt a megoldást választja, hogy közvetlenül az (újbóli) bűnelkövetéssel méri a sikertelenséget, függetlenül attól, hogy történt-e formális reakció. Ennek megismerése csak megkérdezéssel lehetséges. A bűnelkövetésről survey módszerrel három módon lehet adatot gyűjteni: 1. elkövetési önbevallással, 2. viktimizációs felméréssel vagy 3. informátori megkérdezéssel.

1. A szankciós hatáskutatásokban a legnagyobb jelentősége kétségkívül az elkövetési önbevallásnak van, amikor a vizsgálatba bevont egyéneket arról kérdezik meg, hogy a vizsgált időszakban követettek-e el, s ha igen, mennyi és milyen bűncselekményt. Az elkövetési önbevallásoknak két típusát különböztethetjük meg (Maxfield–Babbie, 2014), amelyek általában eltérő módon használhatók a szankciókutatásokban.

A szelektált mintát alkalmazó elkövetési vizsgálatok olyan egyénekre terjednek ki, akikről a kutatók valamely forrás (például bírósági ítélet, előzetes megkérdezés) alapján tudják, hogy már követtek el – a kutatás szempontjából releváns időben vagy releváns tí-

pusú – bűncselekményt. Ez az elkövetői megkérdezés, amely csak bűnelkövetőkre terjed ki. Az elkövetői minták a kriminális karrier változásainak mérését teszik lehetővé, azaz azt, hogyan változik például az elkövetések gyakorisága vagy az elkövetett bűncselekmények típusa. Ezek a kutatások tehát valamely szankciós hatás és az önbevallással mért bűnismétlés közötti kapcsolatok feltárására irányulnak, így a speciálprevenciós hatások – a szankció megtapasztalása vagy a szankcionálás elmaradása hatásának – mérésére alkalmasak. Tipikusan ilyenek a programhatékonysági vizsgálatok, amelyek egy-egy konkrét beavatkozás eredményességét mérik a vizsgálati csoportban.

Az általános lakossági megkérdezések esetében ezzel szemben a minta a lakosság egy szélesebb populációját reprezentálja – például az egyetemi hallgatókat, a fiatal felnőtt férfiakat vagy akár az egész lakosságot. Ebben az esetben a bűnelkövetés ún. prevalenciája, előfordulása mérhető, tehát az, hogy egy populáción belül hányan követnek el bűncselekményeket és hányan nem. Ennek mérése elsősorban a szankciók generálpreventív hatásának vizsgálata szempontjából lényeges, így döntően az általános elrettentéssel foglalkozó kutatások alkalmazzák.

2. A viktimizációs felmérések az áldozattá válási előfordulásokat mérik a lakosság körében vagy a kutatás szempontjából szelektált populációból vett mintán. Ahogy láttuk, a lakossági viktimizációs felméréseknek elsősorban a makroszintű bűnözésbecslésekben és a makrostatisztikai vizsgálatokban van jelentőségük. Az elsődleges empirikus szankciókutatásokban viktimizációs megkérdezések akkor fordulnak elő, amikor a kutatás egy olyan speciális bűncselekménytípus vizsgálatára irányul, ahol jellemző az ugyanazon sértettek sérelmére történő elkövetés, azaz az áldozatok szempontjából is közvetlenül mérhető a szankció hatása. Ilyen tipikusan a családon belüli erőszak vagy az iskolai *bullying*. A már említett, a családon belüli erőszakot elkövetőkre alkalmazott különböző jogkövetkezmények eredményességét vizsgáló SARP-kutatások például az elkövetői oldal mellett az áldozati tapasztalatokat is mérték, és ezek alapján is elemezték a három beavatkozástípus hatékonyságát. Hasonlóan, egyéves utánkövetésben áldozati megkérdezések segítségével is vizsgálták az ún. Broward-program hatékonyságát, amelynek keretében a családon belüli erőszakot elkövetőket egyéves próbaidő mellett tanácsadáson való részvételre is kötelezték (Feder–Dugan, 2002).

3. Végül, de nem utolsósorban az ún. informátori megkérdezések ugyancsak viszonylag ritkán és általában kiegészítő jelleggel, de előfordulnak a szankciós hatások mérési eszközei között. Ilyenkor a kutatók nem(csak) közvetlenül a vizsgálatba bevont egyénektől gyűjtenek adatot a bűnelkövetésről, hanem környezetük releváns szereplőit kérdezik meg arról, hogy tudnak-e az érintett által elkövetett bűncselekményről a vizsgált időszakban. Harris és munkatársai például az Egyesült Államokban elterjedt nyilvános szexuális bűnelkövetői nyilvántartások fiatalkorú elkövetőkre gyakorolt hatását vizsgálták úgy, hogy a fiatalkorúakkal foglalkozó szakembereket kérdezték meg a tapasztalatokról (Harris et al., 2016).

2.2.2. Attitűdök, nézetek, észlelések. Az elrettentési percepciókutatások

A kérdőíves adatfelvétel különösen alkalmas attitűdök, nézetek, vélemények, tapasztalatok mérésére. A bűnelkövetéssel, a büntető igazságszolgáltatással és a szankciókkal kapcsolatos viszonyulásoknak több kriminológiai büntetéselmélet is meghatározó jelentőséget tulajdonít, ezért számos empirikus kutatás foglalkozik ezek mérésével és a bűnelkövetéssel való kapcsolatuk vizsgálatával.

1. A szankciókkal és a jogalkalmazással kapcsolatos nézetek és percepciók jelentik például a jogkövetés és jogsértés motivációival foglalkozó jogszociológiai kutatások egyik alaptémáját, amellyel kapcsolatban – ha nem is bűncselekmények vonatkozásában, de – Magyarországon is több empirikus kutatás készült. Gajduschek György például egy szabálysértés (a tömegközlekedési megállókra vonatkozó dohányzási tilalom megszegése) vonatkozásában kérdőíves módszerrel vizsgálta azt, hogy a szabálysértéstől tartózkodókat inkább a tilalommal való egyetértés vagy pedig a szankciótól való félelem (az elrettentő hatás) tartja-e vissza a jogsértéstől. Eredményei szerint az utóbbi lényeges tényező a jogkövetésben (Gajduschek, 2017).

2. A szankciókutatások egy másik lényeges kérdése a szankcióval és szankcióalkalmazással kapcsolatos érzelmek, viszonyulások összefüggése a bűnismétléssel. Ez leginkább az ún. procedurális igazságosság (Tyler, 2003), a szégyenelmélet (Braithwaite, 1989), valamint az ellenszegülés-elmélet (Sherman, 1993) felvetéseivel összefüggésben fogalmazódik meg. Ezek erősen leegyszerűsítve abból indulnak ki, hogy a szankcióval, a szankcionálóval, illetve a szankcionálás folyamatával kapcsolatos olyan élmények és érzelmek, mint a legitimitás érzete, a megszégyenülés vagy a bűnbánat kialakulása, továbbá a bánásmód szubjektív észlelése erősen összefügghetnek a bűnelkövetést támogató vagy akadályozó attitűdök kialakulásával a szankcionálás során. Az erre irányuló empirikus kutatások tehát ezeknek az érzelmi és kognitív viszonyulásoknak, valamint a bűnelkövetés (bűnismétlés) valószínűségének kapcsolatát vizsgálják, ami egyben a szankciók kriminogén hatására vonatkozóan is fontos információkat nyújt.

A holland Beijersbergen és munkatársai például a börtönben tapasztalt bánásmód (a megkérdezettek mennyiben tekintették tisztességesnek és legitimnek a személyi állomány oldaláról tapasztalt bánásmódot) és a szabadulás utáni bűnelkövetés kapcsolatát vizsgálták kérdőíves módszerrel (Beijersbergen–Dirkzwager–Nieuwbeerta, 2016). Eredményeik szerint azok, akik tisztességesebbnek ítélték a velük való bánásmódot, valamivel kisebb arányban követtek el újra bűncselekményt a 18 hónapos utánkövetési időszakban. Többek között ezzel a kérdéssel foglalkoznak az ún. börtönklíma-kutatások is (Auty–Liebling, 2020), amelyek a börtönbeli életminőség leírására és annak a bűnismétléssel való kapcsolata vizsgálatára irányulnak. A börtönklíma elsősorban a börtönbeli személyközi viszonyokból és interakciókból összeálló környezeti összesség, amelyben olyan tényezők hatását vizsgálják a kutatók, mint a bizalom, a tisztelet, a felelősség vagy a legitimáció.

3. A jogkövetkezményekkel kapcsolatos észleléseknek kiemelt jelentőségük van a már említett perceptuális elrettentéskutatásokban is. Ahogy láttuk, az elrettentéselméletek szerint az elrettentő (mind az általános, mind pedig a speciális elrettentő) hatás érvényesülésében a szankciók objektív tulajdonságaira vonatkozó egyéni ismeretek és becslések, azaz az egyéni szankciós kockázatészlelés játszik kulcsszerepet. A percepciókutatások egy része ennek mérésével foglalkozik, közelebbről annak vizsgálatával, hogy a lakosság által észlelt szankciós kockázatok mennyiben egyeznek meg a büntetőrendszer jelentette objektív kockázatokkal. A kettő közötti eltérés a „percepció-valóság hézag" (Zimring–Hawkins, 1973). Ennek vizsgálata általában survey módszerrel történik, például úgy, hogy az objektív szankciós fenyegetettség hivatalos adatokból összeállított mutatóit – mint a felderítési, a büntetéskiszabási stb. mutatókat – vetik össze egy megkérdezés adataiból összeállított hasonló mutatókkal.

Ezt tették Kleck és munkatársai, akik az Egyesült Államokban 1500 fős mintán végeztek felmérést a lakosság körében az észlelt felderítési rátákról, az átlagos büntetésekről és a szabadságvesztésre ítéltek arányáról bizonyos néhány kiemelt bűncselekmény-kategóriában, majd összevetették ezeket a hivatalos adatokkal (Kleck et al., 2005). Eredményeik szerint sem a kriminálpolitika területi különbözőségei, sem időbeli változásai nem mutattak lényeges összefüggést az észlelésekkel, ami azt jelenti, hogy a lakossági percepciók nem követik a büntetőpolitika változásait. A percepció-valóság hézag kérdése gyakorlati szempontból többek között azért lényeges, mert erős érv lehet azokkal a törekvésekkel szemben, amelyek az elrettentő hatás növelésére hivatkozva szorgalmazzák a büntetések szigorítását, hiszen ez nem eredményezi automatikusan az észlelések megváltozását.

Az elrettentési percepciókutatások legfontosabb kérdése azonban végső soron az, hogy van-e kapcsolat az észlelt szankciós kockázatok és a bűnelkövetés között – azaz a magasabb kockázatészlelés valóban kevesebb bűncselekményt eredményez-e. A kérdés megválaszolása érdekes módszertani nehézségeket vet fel. A percepció és a bűnelkövetés kapcsolatára irányuló korai survey kutatások többnyire kétváltozós keresztmetszeti korrelációk segítségével vizsgálták például a szankció bizonyosságára vonatkozó becslések és az – önbevallással mért – elkövetett bűncselekmények száma közötti kapcsolatot. Ez a módszer azonban azért problematikus, mert nem alkalmas oksági összefüggések megállapítására. A keresztmetszeti vizsgálatok ugyanis korábbi bűnelkövetésekre és jelen idejű percepciókra kérdeznek rá, azaz nem egyértelmű, hogy a bűncselekmény következményeinek (vagy azok elmaradásának) a percepciókra vagy a percepcióknak a bűnelkövetésre gyakorolt hatását mérik-e. Másképp megfogalmazva: nem tudják elkülöníteni a tapasztalati tanulás hatását a tiszta (általános) elrettentő hatástól (Wikström, 2008).

Az időbeliség és a tapasztalati tanulás izolálásának problémáját a hosszmetszeti és az ún. szcenáriókutatások igyekeznek kiküszöbölni: míg a hosszmetszeti kutatások több alkalommal végeznek lekérdezést, így időben eltolják a percepció és a cselekvés vizsgálatát, a szcenáriókutatásokban a megkérdezettek egy fokozatosan kibontott hipotetikus helyzetre vonatkozóan adnak válaszokat.

Saltzman és munkatársai például három kis súlyú bűncselekmény vonatkozásában, 300 fős egyetemista mintán longitudinálisan vizsgálták a jogsértés következményeire vonatkozó személyes percepciók és a jogsértés megvalósítása közötti kapcsolatot (Saltzman, 1982). A kutatás első évében a kutatók csak a percepcióra vonatkozóan végeztek megkérdezést, majd egy évvel később újra megmérték a percepciókat, és ekkor kérdezték le a mintát a két időpont között elkövetett bűncselekményekről is. Ezzel a módszerrel mérni tudták mind a bűncselekmény előtti, mind az az utáni percepciókat, azaz mindkét irányban (1. hogyan hat a percepció a bűncselekményre – általános elrettentés, 2. hogyan hat a bűncselekmény a percepcióra – tapasztalat) tudtak összefüggéseket vizsgálni. A kutatás összességében egyébként gyenge kapcsolatot mutatott ki az észlelt kockázat és a bűnelkövetési valószínűség között.

Szcenárióvizsgálattal mérte Piquero és Pogarsky az ittas vezetés következményeire vonatkozó szubjektív becslések és az ittas vezetésre való hajlandóság kapcsolatát (Piquero–Pogarsky, 2002). A kérdéssorban a megkérdezettek elsőként egy hipotetikus, az ittas vezetést erősen támogató szituációt vázoltak fel, ebben döntöttek a megkérdezettek. A kérdéssor ezt követően fokozatosan vezette be a szankciókkal kapcsolatos információkat és az ezekre vonatkozó percepciókkal és a kontrollváltozókkal kapcsolatos kérdéseket, majd véletlenszerűen eltérő súlyú szankciókat helyeztek kilátásba a válaszadók számára. Ez a módszer lehetővé tette, hogy az információk és a tapasztalatok függvényében értékeljék a válaszok változását a kérdéssor során.

2.3. Kvalitatív büntetéskutatások

Noha a survey módszerek túlsúlya egyértelmű a szankciókutatásokban, feltétlenül említést érdemelnek a kvalitatív büntetéskutatások is. A kvalitatív módszerek közé tartozik az interjú (ennek is különösen a strukturálatlanabb formái, lásd *Az interjú* című fejezetet), az esettanulmány, az önéletrajzi és életrajzi módszerek, valamint az etnográfia (lásd a *Jogi etnográfia* című fejezetet). Az ilyen módszerekkel készült kutatások lényeges hozzáadott értéket jelentenek a büntetési hatások megértéséhez. Maxwell öt olyan kutatási célt nevesít, amelyekhez a kvalitatív eszközök jól alkalmazhatók, és szankciókutatásokban mindegyik releváns lehet (Maxwell, 1996):

1. *Jelentések és szubjektív értelmezések feltárása.* Az, hogy kinek mi számít büntetésnek, milyen összefüggésben éli meg hátrányként a büntetést, milyen súlyt gyakorol az az életére, hogyan értelmezi a vele történteket, szubjektív, és ezek a szubjektív viszonyulások jelentősen formálhatják a szankciós hatásokat. Ezzel a kérdéskörrel foglalkoznak a fenomenológiai tudáselméleti hagyományt követő szankciókutatások. A fenomenológia érdeklődésének középpontjában a valóság szubjektív konstruálása, az egyéni értelmezések, jelentéstulajdonítások, interakciós tapasztalások állnak, annak megértése tehát, ahogyan az egyének értelmet és jelentést adnak a történéseknek. Az ilyen episztemológiai keretbe illeszkedő szankciókutatások tehát nem egzakt oksági összefüggések megállapítására irá-

nyulnak, hanem olyan kérdésekkel foglalkoznak, mint a büntetésekkel kapcsolatos értelmezések, a szankciós élményekre vonatkozó narratívák, vagy a szankciónak az identitásra, az énképre gyakorolt hatása.

Magyarországon például Borbíró Andrea kis súlyú bűncselekményeket elkövető, de felelősségre nem vont elkövetők körében vizsgálta, hogyan viszonyulnak az elkövetők a kilátásba helyezett szankcióhoz: mennyiben élik meg reális fenyegetésként, mennyiben hat rájuk elrettentőleg, és mit tekintenének valódi büntetésnek saját esetükben (Borbíró, 2019a). A mintegy negyven interjúból hat szankciónarratíva rajzolódott ki, amelyek jelentősen különböztek abban, hogy az elkövetők hogyan igazolták bűncselekményüket, mennyiben tekintették magukra nézve hátrányosnak a kilátásba helyezett szankciót, és mennyiben igazították cselekvéseiket ezek elkerüléséhez. A kutatás eredményei szerint a szankcióhoz való viszonyulás összefügg a bűncselekmény racionalizálási mintázataival, tehát azzal, ahogyan az elkövetők saját cselekvéseik igazolhatóságát és elkerülhetetlenségét értelmezik. Így például az ún. társasjáték narratívát követő interjúalanyok számára a jogsértések megvalósítása része közösségük rendes játékszabályainak, a társas viszonyok és a boldogulás elkerülhetetlen részei, ennek megfelelően a szankció is egy szükséges – de elkerülhető – rossz, amelynek így visszatartó ereje nincs, ugyanakkor elfogadhatónak érzik annak bekövetkeztét. Ezzel szemben például az „ellenállás narratívát" követő interjúalanyok kifejezetten félnek a szankciótól, súlyos csapásnak éreznék életükben, mégis vállalják a kockázatot (azaz itt sincs visszatartó erő, de más okból), mert értelmezésük szerint cselekményüket (például kis súlyú kábítószer-cselekményeket) igazságtalanul rendeli büntetni a törvény.

2. *Az egyéni cselekvés kontextusának megértése.* A kvalitatív büntetéskutatások célja az emberi tapasztalatok holisztikus megértése, ami lehetővé teszi a kvantitatív adatok és statisztikai összefüggések mögötti információk, az egymással összekapcsolódó számtalan egyéni és szociális tényező komplexitásának feltárását. Ennek a komplexitásnak nagy jelentősége van például a bűnismétlés szempontjából. A bűnismétlés sokténye zős folyamat eredménye, amelyben a szankciós tapasztalatok mellett szerepet játszanak szociális, pszichológiai, attitűdbeli és kognitív tényezők csakúgy, mint jelentősebb életesemények és objektív strukturális körülmények. Ebben a komplexitásban a szankciók önmagában vett hatása nehezen izolálható, a mélységi kutatások azonban nem is feltétlenül erre, hanem sokkal inkább a különböző tényezők együttes jelenlétének feltárására irányulnak.

Haggård és munkatársai például olyan erőszakos bűnelkövetők szankció utáni életútját vizsgálta interjúkkal, akiket a büntetés kiszabásakor magas kockázatúnak minősítettek, mégsem váltak bűnismétlőkké. (Haggård–Gumpert–Grann, 2001) A kutatás során arra keresték a választ, hogy az életút során bekövetkező ún. fordulópontok (nagyobb életesemények) hogyan kapcsolódtak össze a büntetési élménnyel, és kölcsönösen hogyan segítették elő a bűnismétlés elkerülését. Magyarországon Fiáth Titanilla pszichológiai esettanulmányain keresztül mutatta be azokat a börtönben kialakuló fogvatartotti kognitív torzításokat, amelyekkel a szabaduló elítéltek visszatérnek a szabad életbe, és amelyek jelentősen csökkentik a sikeres reintegráció esélyeit (Fiáth, 2013). Albert Fruzsina és munkatársai ugyancsak szabaduló elítéltek körében végeztek kiterjedt kvalitatív kutatást a bűnismétlésre és visszailleszkedésre vonatkozó szubjektív várakozásokról és ezek objektív körülményekkel való kapcsolatáról (Albert, 2015).

3. *Események és cselekvések folyamatszerű megismerése.* A kvalitatív módszerek különösen alkalmasak dinamikák feltárására. Ez a szankciókutatások területén lényeges kérdés, hiszen a szankciós hatások nem statikusan érvényesülnek, hanem az egyéni életúttal összefüggésben folyamatosan változnak. A kvalitatív kutatások lehetővé teszik a szubjektív interpretációk és narratívák időbeli elmozdulásának kontextuális értelmezését, így annak pontosabb megértését, hogy milyen interakciós tapasztalatok és életesemények formálják a szankciókhoz való viszonyulásokat.

Ekland-Olson munkatársaival drogkereskedők körében végzett longitudinális interjús vizsgálatot, amely az interperszonális kapcsolatok és a szankciók elrettentő hatásának változásaival foglalkozott (Ekland-Olson–Lieb–Zurcher, 1984). Eredményeik szerint az egyéni kriminális karrier előrehaladtával egymással összekapcsolódva változott meg a társas viszonyok mintázata és a szankciókhoz való viszonyulás. Míg ugyanis a karrier kezdetén, a drogkereskedelembe történő belépéskor a proszociális társas kapcsolatok elvesztésével összefüggő informális szankcióktól való félelem volt meghatározó, később ezek a kapcsolatok leépültek, helyüket kriminális kapcsolatok vették át, és ezzel párhuzamosan előtérbe került a formális szankcióktól való félelem. Ez az átrendeződés azonban nem kilépéshez vezetett, hanem olyan kockázatkezelő stratégiák kialakulásához, amelyek minimalizálják a lebukás valószínűségét.

4. *Új, nem várt jelenségek felszínre kerülése.* A kvalitatív szankciókutatások gyakran exploratívak, hiszen – a survey módszereknél jellemzően erősebben induktív természetük miatt – olyan új kutatási kérdéseket hozhatnak felszínre, amelyek orientálhatják a további vizsgálatokat. A kvalitatív módszerek egyik ereje ugyanis éppen abban rejlik, hogy nagyobb teret adnak az egyének szubjektív probléma- és valóságészlelésének, akik így olyan tematikákat is behozhatnak a vizsgálatba, amelyekre a kutató nem számított.

Borbíró már említett kutatásában például az interjúkból kirajzolódott egy olyan markáns tartalmi mintázat, amely eredetileg nem szerepelt a kutatás kérdései között. A vizsgálat a büntetőjogi felelősségre vonás lehetőségéhez és a büntető igazságszolgáltatáshoz való szubjektív viszonyulásokra irányult, az interjúalanyok jelentős része azonban az ezzel kapcsolatos narratívákat egy tágabb kontextusban, a magyar jogrendszer általános állapotára vonatkozó – igen lesújtó – észleléseivel keretezte. A jogtudat, az intézményi bizalom és az általános állampolgári közérzet tehát spontán tematikaként kapcsolódott össze a büntetőjogi szankcióktól való félelem (illetve annak hiánya) kérdésével, ami arra utal, hogy a konkrét szankció jelentette fenyegetés hatása részben a jogrendszerrel kapcsolatos általános tapasztalatok függvénye is. Ez egy olyan összefüggés, amellyel a kriminológiai elrettentéskutatás elvétve foglalkozik, és alátámasztása további kutatásokat igényel (Borbíró, 2019b).

5. *Események és folyamatok magyarázata.* Végül, de nem utolsósorban, a kvalitatív kutatások irányulhatnak kifejezetten magyarázatok feltárására, így például a kvantitatív kutatások által jelzett statisztikai kapcsolatok mögötti folyamatok mélyebb megértésére.

A kvantitatív vizsgálatokból például régóta tudjuk, hogy – különösen fiatalkorúak esetében – a helyreállító igazságszolgáltatás bizonyos típusai hatékonyabbak lehetnek a bűnismétlés megelőzésében, mint a hagyományos büntetési formák (lásd például Bradshaw–Roseborough–Umbreit, 2006). De pontosan mi történik egy ilyen eljárásban az elkövetővel, ami hatással lehet a bűnismétlés csökkenésére? Choi és munkatársai erre kerestek választ, feltevésük pedig az volt, hogy ehhez az eljárásban részt vevők perspektívájából és tapasztalataiból érdemes kiindulni (Choi–Green–Gilbert, 2011). 37 eljárásban részt vevővel készítettek interjút, amelyek validálására többféle technikát, többek között egyéves megfigyelést alkalmaztak. Az elemzés során elsősorban az elkövető és az áldozat találkozására vonatkozó, az interjúkból kirajzolódó tematikákra koncentráltak, és ezek alapján tudták azonosítani a mediációs eljárás jellegzetes érzelmi dinamikáit. Eredményeik szerint a mediációs eljárás segített az elkövetőknek abban, hogy valós személyként tekintsenek az áldozatra, és hogy felismerjék bűncselekményük tényleges következményeit, ami magyarázhatja azt, hogy miért lehetnek hatékonyak ezek az eljárások a bűnismétlés megelőzésében.

■ 3. EXPERIMENTÁLIS KRIMINOLÓGIA

Az előzőekkel szemben ebben az alfejezetben nem a szankciókutatásokban elterjedt adatgyűjtési módszerekkel foglalkozunk, hanem egy módszertani szempontból ugyancsak kritikus kérdéssel: a kutatási elrendezéssel. Ennek jelentősége az elmúlt évtizedekben kezdte el foglalkoztatni a kriminológiát. A kriminológia az 1970-es években módszertani válságba került, kiderült ugyanis, hogy a hagyományosan alkalmazott, jellemzően megfigyeléses kutatások eredményei gyakran megkérdőjelezhetőnek bizonyultak.[3] Az

[3] A módszertani válság kibontakozásának szimbolikus pillanata a kriminológiában Robert Martinson ún. *nothing works* cikkéhez kötődik. Martinson 1974-ben publikált, *What works? Questions and answers about prison reform* című írása egy olyan kutatáson alapult, amely az uralkodó amerikai rehabilitációs (az elkövetők „megjavítására", támogatására és társadalmi visszaillesztésére irányuló) gyakorlat eredményességének áttekintését kívánta elvégezni. Martinson a kutatócsoportot megelőzve publikálta saját következtetéseit, amelyek sommás üzenete szerint „semmi nem működik" az elkövetői rehabilitáció gyakorlatában (Martinson, 1974). E sarkos következtetés kriminálpolitikai következményei jól ismertek: az Egyesült Államokban ekkor már komoly politikai kritikákkal szembesülő korrekcionalizmus a kriminológia oldaláról kapta meg a kegyelemdöfést, megnyitva az utat az 1980-as évek büntetőfordulata, a büntetőrendszer drasztikus szigorítása és a korrekciós törekvések száműzése előtt. Legalább ennyire lényeges azonban az a hatás, amelyet Martinson cikke a büntetéskutatások módszertani fejlődésére gyakorolt. Martinson ugyanis tévedett. A következő évben az immár a kutatócsoport által publikált, a kutatás részletes eredményeit ismertető tanulmány jóval összetettebb képet mutatott a korrekciós programok lehetőségeiről, de különösen a vizsgálat módszertani problémáiról. Ennek végkövetkeztetése távolról sem az volt, hogy „semmi nem működik" az elkövetők korrekciója terén, hanem az, hogy az addig alkalmazott hatékonyságvizsgálatok gyenge módszertana és a korrekciós programok implementációs problémái miatt *szinte semmit nem tudhatunk* ezek bűnismétlést csökkentő hatásáról (Lipton–Martinson–Wilks, 1975).

ezt követő évtizedek egyik feladata ezért a kriminológiában is azoknak a módszertani eszközöknek a felkutatása és implementálása lett, amelyek a korábbiaknál nagyobb tudományos szigort biztosítanak az empirikus kutatásokban. Ennek meghatározó lépése volt a természettudományokból ismert kísérleti módszerek megjelenése a bűnözés- és büntetéskutatásokban (lásd *A kísérleti módszer* című fejezetet).

Az experimentális és kvázi experimentális vizsgálatok lehetővé teszik több, a hatásvizsgálatokban kritikus módszertani veszély kiküszöbölését. Mivel változók közötti oksági kapcsolatok rigorózus bizonyítására irányulnak, kutatási szerkezetük ennek a célnak rendelődik alá. Nem meglepő ezért, hogy az erősen oksági szemléletű szankciós hatáskutatásokban az experimentális elrendezés mára rendkívül népszerű lett. Az eddigiekben idézett kvantitatív empirikus példák nagy része experimentális elrendezésben készült.

Az experimentális kutatásoknak természetüknél fogva a magyarázó és értékelő vizsgálatokban van jelentőségük. A szankciókutatásokban, noha bőven elfordulnak experimentális magyarázó vizsgálatok is, az ún. programértékeléseknek kiemelkedő a szerepük. A programértékelések célzott kriminálpolitikai beavatkozások („programok") a program céljához képesti hatékonyságának empirikus mérésére irányulnak. Ezek lehetnek egyes szankciók (például a pénzbüntetés hatása az ittas vezetésre) vagy a szankciók prevenciós hatását segítő specifikus gyakorlatok (például erősíti-e az elrettentő hatást az utcai járőrözés láthatóságának növelése).

A kriminológiában önálló irányzat foglalkozik az experimentális programértékelésekkel, amely nemcsak módszertanában, de tudományos szerepfelfogásában is markáns követelményeket követ. Az 1990-es évektől kialakuló experimentális kriminológia erőteljesen alkalmazott irányzat, amelynek kifejezett célja a kriminológiai tudás kriminálpolitikai hasznosíthatóságának elősegítése. Az experimentális kriminológia szakmai célkitűzése az ún. bizonyítékalapú kriminálpolitika programjában összegződik, amely „azt kívánja meg, hogy a rigorózus módszertannal készült értékelő vizsgálatok eredményei racionálisan beépüljenek a beavatkozásokra vonatkozó jogalkotói és jogalkalmazói döntésekbe" (Petrosino, 2000, 635). Az értékelő vizsgálatok célja tehát az, hogy egyértelmű információt adjanak a kriminálpolitika számára arról, hogy mely beavatkozások bizonyulnak hatékonynak és melyek hatástalannak a bűnözéskontroll szempontjából.

Az experimentális kriminológia – némileg leegyszerűsítve – két módszertani követelményen alapul. Az egyik az, hogy az egyes programok értékelése a lehető legszigorúbb módszertan szerint valósuljon meg. A másik pedig az, hogy ezek az egyedi eredmények oly módon szintetizálhatók legyenek, hogy annak alapján a tudomány általános érvénynyel is megbízható állításokat fogalmazhasson meg egy-egy beavatkozási típus hatékonyságáról. A továbbiakban erről a két kritériumról lesz szó.

3.1. Egyedi programértékelések

Az első kritérium az egyedi programértékelések módszertanára vonatkozik. A programértékelések nagyon konkrét kérdésre keresnek választ: egy adott beavatkozás előidézett-e a célnak megfelelő változást a beavatkozással érintett csoportban. Az ilyen típusú kérdések módszertani alapproblémája a belső érvényesség, azaz annak biztosítása, hogy a mért változások valóban és kizárólag a vizsgált beavatkozás hatásának tudhatók be, a beavatkozáson kívül nincs más lehetséges magyarázat – valamilyen egyéb tényező alapján – a mért hatásra.

A belső érvényesség elsősorban a kutatási elrendezéstől *(research design)* függ, attól tehát, hogy kiktől (milyen és mekkora mintán), mikor és mennyire ellenőrzött körülmények között veszik fel az adatokat. A megfigyeléses kutatásokkal szemben az experimentális kutatási dizájn lényege éppen az, hogy a belső érvényességet fenyegető veszélyeket kiküszöbölje – akár a külső érvényesség, azaz az általánosíthatóság rovására is –, ezért ma ezt tekintjük a szankciós programértékelések legfejlettebb formájának (MacKenzie–Farrington, 2015).

A végső sztenderdet a klasszikus experimentális elrendezés, az ún. randomizált kontrollált vizsgálat (*randomized controlled trial*, RCT) rigorózus módszertana jelenti. Az RCT

- egy *vizsgálati* (azaz a programmal érintett) és egy *kontrollcsoport* (azaz a programmal nem érintett)
- *keresztmetszeti* (a két csoport közötti) és
- *időbeli* (a beavatkozás előtti és utáni) összehasonítása alapján von le következtetést a beavatkozás hatékonyságáról, úgy, hogy
- a vizsgálati és a kontrollcsoport tagjainak kijelölése *véletlenszerűen* történik, azaz a minta homogén (Farrington, 2001).

Az experimentális elrendezés kulcseleme a kontrollcsoport, amely a megfigyeléses vizsgálatokban általában nincs jelen. A vizsgálati és a kontrollcsoport közötti véletlenszerű (random) elosztás a klasszikus RCT megkülönböztetett jellemzője, amelynek célja a belső érvényesség támogatása. Ez biztosítja ugyanis azt, hogy a beavatkozás előtt a két csoport ugyanolyan attribútumokkal rendelkezik (a minta homogén), nincsen tehát olyan változó, amely hatással lehetne az eredményekre. A két csoport közötti egyetlen különbség maga a beavatkozás.

A vizsgálati és a kontrollcsoport megléte miatt az experimentális elrendezés különösen alkalmas arra, hogy hasonló célra irányuló beavatkozások egymáshoz képesti hatását vizsgálja, ami igen elterjedt a szankciós hatékonyságvizsgálatokban.

Hyatt és Barnes például az ún. intenzív pártfogó felügyelet (ISP) hatékonyságának mérését végezte el a hagyományos pártfogó felügyelethez képest (Hyatt–Barnes, 2017). A 447 fős vizsgálati mintából véletlenszerűen választották ki azokat, akik a sztenderd pártfogó felügyelet (kontrollcsoport) helyett intenzív beavatkozásban részesültek (vizsgálati csoport), ami a gyakorlatban szorosabb kontrollt, szigorúbb magatartási szabályokat, gyakoribb pártfogói kapcsolattartást és rendszeres drogellenőrzést jelentett. Egyéves időtartamban mérték a bűnismétlés előfordulását a vizsgálati és a kontrollcsoportban. A kutatás érdekes eredményeket hozott, az derült ki ugyanis, hogy az ISP nem eredményezett szignifikáns javulást a bűnismétlési arányokban, ugyanakkor mivel ennek szabályai nehezebben betarthatók, így azokat gyakrabban megszegték az elítéltek, és a kontrollcsoport tagjaihoz képest nagyobb arányban kerültek végül börtönbe. A program tehát egy nem várt káros hatással járt.

Hasonló volt Killias és munkatársai svájci kutatása a közérdekű munkabüntetés és az elektronikus felügyelet bűnismétlésre gyakorolt hatásának összehasonlításáról (Killias et al., 2010). Ebben a minta 240 olyan elkövetőből állt, akiket eredetileg három hónapnál rövidebb idejű szabadságvesztésre ítéltek, de ehelyett – a kutatás érdekében – az egyik vizsgált alternatív szankcióban részesültek. A „közérdekű munka" csoportba és az „elektronikus felügyelet" csoportba történő véletlenszerű kijelölést az biztosította, hogy a mintába csak olyanok kerültek be, akikkel szemben jogilag eredetileg is *mindkét* szankció alkalmazható lett volna a szabadságvesztés helyett (kizárták tehát azokat, akik csak az egyik alternatív szankció jogi feltételeinek feleltek meg, így eleve csak az egyik csoportba kerülhettek volna). A két alternatív szankció egymáshoz képesti hatását hároméves utánkövetésben mérték olyan változókkal, mint az újbóli elítélés, az önbevallott újbóli elkövetés és a társadalmi integrációt jelző bizonyos tényezők, például a jövedelem és a házasságkötés. Az eredmények szerint az elektronikus felügyeletben részesülő csoport minden változóban valamivel jobb eredményeket mutatott, mint a közérdekű munkára ítéltek.

A fenti két példa azért is érdekes, mert ténylegesen alkalmazott szankciók esetében sikerült megvalósítani a véletlenszerű elosztást. Az esetek többségében azonban ez nem megoldható: a szankciókutatásokban a téma jellegénél fogva gyakran nem érvényesíthetők az RCT szigorú kritériumai. Az éppen ezért elterjedtebb ún. kvázi experimentális vizsgálatok megtartják az RCT legtöbb lényeges elemét, így a kontrollcsoportot és a beavatkozás előtti és utáni összehasonlítást, azonban eltekintenek a véletlenszerű kijelöléstől. Ilyen esetekben az experimentális elrendezés többi eleme igényel különleges figyelmet annak érdekében, hogy a véletlenszerű elosztás hiányából fakadó, a belső érvényességet fenyegető veszélyek mérsékelhetők legyenek (részletesen lásd Maxfield–Babbie, 2014, 185–193).

Martin és munkatársai minnesotai kutatása az első alkalmas ittas vezetőkre kiszabott elzárás és pénzbüntetés speciális elrettentő hatását vizsgálta (Martin–Annan–Forst, 1993). A kutatás hátterében az állt, hogy az akkoriban irányadó büntetéskiszabási politika értelmében az első alkalmas ittas vezetőkre kétnapos elzárást kellett kiszabni, azt azonban nem minden bíró vette figyelembe. A kutatók ezért a mintavétel egy sajátos formáját alkalmazták. Kiválasztottak két bírót, akik közül az egyik minden esetben elzárást rendelt el, a másik azonban csaknem kizárólag pénzbüntetést. A minta a két bíró által 11 hónap alatt elítélt összesen 383 ittas vezetőből állt össze. A kutatók a két bíró gyakorlatához kapcsolódó bűnismétlési arányokat hasonlították össze, és nem találtak erősebb visszatartó hatást az elzárás gyakoribb alkalmazásakor.

3.2. Áttekintések

A bizonyítékalapú szemlélet második módszertani követelménye az egyedi programértékelésekből levonható általános következtetésekre vonatkozik. Az experimentális kriminológia számára ez kulcskérdés, ugyanis az experimentális kutatásokban érvényesül a belső és külső érvényesség közötti feszültség: minél kontrolláltabb a vizsgálat, azaz minél inkább sikerül a belső érvényességet biztosítani, általában annál sérülékenyebb a külső érvényesség, azaz az eredmények általánosíthatósága.

Az elsődleges empirikus adatok rendszerezett összegzésének eszköze az áttekintés *(review)*, amelynek a módszertani szigor és a másodlagos adatelemzés lehetőségei alapján több típusa létezik.

1. A narratív áttekintés egy adott témakör átfogó és kritikai összegzésére szolgál, azonban korlátozottak a lehetőségei abban, hogy konkluzív eredményeket állapítson meg egy-egy beavatkozás hatékonyságáról. A narratív áttekintés kiegészülhet ugyan kvantitatív elemekkel (például úgy, hogy a statisztikailag szignifikáns eredményeket mutató kutatások bizonyítékait veti össze egymással és a nem-szignifikáns eredményekkel), ez azonban nem veszi figyelembe azt, hogy a szignifikancia függ a hatásnagyságtól és a minta nagyságától (lásd *A statisztikai megközelítés* című fejezetet). A hagyományos áttekintések emellett nehezen kezelik az elsődleges kutatások rendkívül nagy számát, ami csaknem szükségszerűen szubjektív szelekciós torzításhoz vezet az áttekintésbe bevont kutatások kiválasztása során.

2. A narratív áttekintés korlátai miatt az experimentális kriminológia az ún. szisztematikus áttekintés módszerét alkalmazza, amely jóval kötöttebb szabályokat követ, mind az elsődleges vizsgálatok felkutatása és kiválasztása, mind pedig elemzése és összesített értékelése során. A szankciós hatások témájában végzett kriminológiai szisztematikus áttekintések túlnyomó része az ún. *Campbell Collaboration* keretében készül. A 2000-ben alakult szervezet a társadalom- és kriminálpolitika több területén támogatja áttekintések elkészítését kifejezetten azzal a céllal, hogy elérhető és megbízható információt szolgáltasson a döntéshozók és a gyakorlati szakemberek számára. A Campbell-áttekintések szigorúan strukturált módszertani irányelveket követnek. A továbbiakban elsősorban ezeket vesszük alapul.

A szisztematikus áttekintés célja, hogy az elemzésbe bekerüljön minden erős módszertannal készült elsődleges kutatás, ugyanakkor csak ezek kerüljenek be. Ez szigorú elfogadhatósági kritériumok meghatározását igényli, amelyek kezelnek olyan módszertani veszélyeket, mint az „asztalfiók probléma",[4] vagy azt, hogy gyenge belső érvényességű

[4] A kifejezés *(drawer bias, publication bias)* arra a problémára utal, hogy a nem publikált kutatások is tartalmazhatnak lényeges eredményeket. Mivel azonban a szakfolyóiratok szerkesztői könnyebben fogadják be publikálásra azokat a kutatásokat, amelyek szignifikáns eredményt mutatnak, a hatástalanságot jelző kutatások nagyobb arányban maradnak „fiókban" és ezzel a hivatkozási hálózaton kívül (Rosenthal, 1979).

vizsgálatok torzítsák az áttekintés eredményét. A Campbell-kritériumok szerint a szisztematikus áttekintések kizárólag kvantitatív kutatások eredményeit vonják be a fő elemzésbe, a kvalitatív vizsgálatok megállapításait kiegészítő jelleggel, az elemzés eredményeinek értelmezéséhez használják fel. A szisztematikus áttekintés egyik legnagyobb módszertani előnye a narratív áttekintéshez képest ugyanakkor az, hogy a kvantitatív programértékelések között is erőteljesen differenciál azok belső érvényessége alapján. A „legértékesebb" kutatások tehát a szisztematikus áttekintés számára az adott témában készült RCT-vizsgálatok, amelyeket kötelezően be kell vonni az áttekintésbe. A nem experimentális elrendezésben készült kutatások bevonásának feltételeit az adott elfogadhatósági kritériumok tartalmazzák, bizonyos módszertani szigor alatt azonban (például kontrollcsoport nélküli, egyszerű időbeli összehasonlításon alapuló kutatások) nem vonhatók be az áttekintésbe.[5]

3. A szisztematikus áttekintés sajátos formája a metaanalízis, amely magában foglalja az elsődleges kvantitatív adatok kumulált másodelemzését is. A metaanalízis a különböző hatásnagyság-mutatók kombinálásával az átlagos hatásnagyság megállapítására irányul, azaz összesített eredményt mutat a vizsgált változók közötti kapcsolatokról. Az RCT vizsgálatok másodelemzése azonban általában elkülönül a gyengébb módszertannal készült kutatások elemzésétől, így a metaanalízis arról is informálhat, hogy az experimentális kutatások eltérő eredményeket jeleznek-e a gyengébb vizsgálati módszertannal készült mérésekhez képest. Villetaz és munkatársai a szabadságelvonással járó és a szabadságelvonással nem járó szankciók bűnismétlésre gyakorolt hatását vizsgálták; áttekintésük szerint például noha az elemzésbe bevont programértékelések összesített eredménye szerint az alternatív szankciók hatása kedvezőbb a visszaesés szempontjából, a RCT-kutatásokon elvégzett külön metaanalízis már nem mutat szignifikáns különbséget a két szankciótípus hatása között (Villetaz–Gillieron–Killias, 2015).

A szisztematikus áttekintések vizsgálati köre alapján a specifikustól az általánosig haladva három típust különböztethetünk meg (Campbell Collaboration, 2014, 7–8).

- A nevesített, konkrét protokollal rendelkező programok kötött curriculummal rendelkeznek, alkalmazásuk tehát mindenhol egységes. Az ilyen programok szigorú implementálása költséges és a büntető igazságszolgáltatás nemzeti keretei kö-

A szisztematikus áttekintések célja azonban az, hogy az adott témára vonatkozó összes empirikus bizonyítékot kiértékeljék, ezért kiterjednek a témában releváns valamennyi kutatásra, így a nem publikált vagy akár a folyamatban lévő vizsgálatok részeredményeire is.

[5] A *Campbell Collaboration* kritériumrendszere nagyon hasonlít az ún. Marylandi Tudományos Módszertani Skála követelményeire, amelyet a Marylandi Egyetem kriminológus kutatócsoportja dolgozott ki Lawrence Sherman vezetésével. A kutatócsoport arra kapott megbízást, hogy tekintse át az Egyesült Államokban alkalmazott bűnmegelőzési programokat, és adjon átfogó értékelést arról, mely programok bizonyulnak eredményesnek a bűnözés csökkentése szempontjából. A kutatócsoport a bűnmegelőzés több területe mellett a büntető igazságszolgáltatás és a szankciók bűnismétlésre gyakorolt hatásának áttekintését is elvégezte (MacKenzie–Layton, 1997). A már hivatkozott *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising* címmel elkészült kutatási jelentés (Sherman et al., 1997) a bűnmegelőzési és büntetési hatékonyságvizsgálatok egyik alapforrása.

zött általában nehezen megvalósítható, ezért ezek inkább a bűnmegelőzés, mint a szankcionálás területén jellemzők.

- A szankciókutatásokban nagyobb jelentőségük van a generikus programtípusoknak, amelyek hasonló jellemzőkkel és tartalommal rendelkeznek, de konkrét alkalmazási formáik eltérők lehetnek. A szankciós szisztematikus áttekintések döntő része ebbe a körbe tartozik, például az egyes helyreállító igazságszolgáltatási formák, a pártfogó felügyeleti formák, az egyes alternatív szankciótípusok, vagy az olyan specifikus kezelési programok hatékonyságvizsgálata formájában, mint a kognitív viselkedésterápiák.
- Külön csoportot jelentenek végül az ún. problémaközpontú áttekintések. Ezek egy-egy jól definiálható problémára (például szerhasználat kezelése) vagy populációra (például szexuális elkövetők) alkalmazott beavatkozások egymáshoz képesti relatív hatékonyságát vizsgálják. Az ilyen áttekintések különösen alkalmasak arra, hogy a hatékony programműködés bizonyos általános elveit és feltételeit azonosítsák.

Egy ismert példa erre Andrews és Bonta munkássága, akiknek áttekintései nagymértékben hozzájárultak az elkövetői reintegrációs programok hatékonyságát növelő általános működési feltételek feltárásához (Andrews et al., 1990). További példaként említhető Schmucker és Lösel szexuális bűnelkövetők kezelési programjainak visszaesésre gyakorolt hatását vizsgáló áttekintése, amely 27 experimentális és kvázi experimentális vizsgálat metaanalízisével arra az eredményre jutott, hogy a kezelési programok *összességében* szignifikánsan csökkentik a visszaesés valószínűségét (Schmucker–Lösel, 2017). Az egyes programok hatásnagysága között azonban lényeges különbségeket találtak, így a kognitív viselkedésterápiák, a közepes vagy magas kockázatú elkövetők körében alkalmazott programok, illetve az individualizált kezelési formák lényegesen jobb eredményeket mutattak, mint más programtípusok.

■ 4. ÖSSZEGZÉS

A kriminológiai szankciókutatás dinamikusan fejlődő terület, amelyben eltérő episztemológiai megközelítések és eltérő módszertani lehetőségek találkoznak. A fejezetben áttekintettük a szankciókutatások főbb témaköreit és azokat az alapvető módszereket, amelyek e témák vizsgálatát lehetővé teszik. Az interdiszciplináris módszertani „együttgondolkodás" szükségessége mára egyértelművé vált a szankciókutatásokban. Az elmélet differenciálódása miatt a kvalitatív és kvantitatív megközelítések, valamint a szociológiai, közgazdaságtani, pszichológiai és jogtudományi módszerek mára sokkal inkább egymást kiegészítő támogatóként, mint versengő alternatívákként jelennek meg a szankciókutatásokban.

■ AJÁNLOTT IRODALOM

Blumstein, Alfred – Wallman, Joel (2006): *The Crime Drop in America.* New York, Cambridge University Press (2. kiadás).

MacKenzie, Doris L. – Farrington, David P. (2015): Preventing Future Offending of Delinquents and Offenders. What Have We Learned from Experiments and Meta-Analyses? *Journal of Experimental Criminology,* vol. 11, no. 4, 565–595.

Maxfield, Michael G. – Babbie, Earl A. (2014): *Research Methods for Criminal Justice and Criminology.* Stamford, Cengage Learning (7. kiadás).

Sherman, Lawrence W. (1993): Defiance, Deterrence, and Irrelevance. A Theory of the Criminal Sanction. *Journal of Research in Crime and Delinquency,* vol. 30, no. 4, 445–473.

Sherman, Lawrence W. – Gottfredson, Denise C. – MacKenzie, Doris Layton – Eck, John E. – Reuter, Peter – Bushway, Shawn D. (1997): *Preventing Crime. What Works, What Doesn't What's Promising. A Report to the United States Congress.* Washington, National Institute of Justice, *bit.ly/2wjHdJL.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

444.hu (2015): *A számok nem hazudnak: Magyarországon tökéletes a kormányzás. bit.ly/2RvrgIp.*

AAA Ethics Resources: *bit.ly/2SxkGkh.*

Aadland, David – Kolpin, Van (1998): Shared Irrigation Costs. An Empirical and Axiomatic Aanalysis. *Mathematical Social Sciences,* vol. 35, no. 2, 203–218.

AAPOR (2007): AAPOR Statements on „Push" Polls, *bit.ly/2tGH41G.*

Acemoglu, Daron – Robinson, James A. (2013): *Miért buknak el a nemzetek? A hatalom, a jólét és a szegénység eredete* [ford. Garamvölgyi Andrea]. Budapest, HVG Könyvek.

Adar, Eytan (2015): The Two Cultures and Big Data Research. *I/S A Journal of Law and Information Society,* vol. 10, no. 3, 765–779.

Ákosfalvi Szilágyi László (1931): A levéltárakról. In Takács Imre (szerk.): *Tanulmányok a társadalom- és közigazgatáspolitika köréből. Dr. Steinecker Ferenc egyetemi nyilvános rendes tanár közszolgálatának 30. évfordulója alkalmából.* Homok, Beniczky Fiúotthon, 247–266.

Albaum, Gerald – Smith, Scott (2012): Why People Agree to Participate in a Survey? In Lior Gideon: *Handbook of Survey Methodology for the Social Sciences.* New York, Springer, 114–125.

Albert Fruzsina (szerk.) (2015): *Életkeretek a börtönön innen és túl: szubjektív reszocializációs esélyek.* Budapest, MTA TK Szociológiai Intézet, *bit.ly/2SvpA2r.*

Aletras, Nikolaos – Tsarapatsanis, Dimitrios – Preoţiuc-Pietro, Daniel – Lampos, Vasileios (2016): Predicting Judicial Decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing Perspective. *PeerJ Computer Science, bit.ly/2tqCEfP.*

Allen, Michael Patrick (2015): *Understanding Regression Analysis.* New York – London, Springer.

Anderson, David R. – Sweeney, Dennis J. – Williams, Thomas A. (2008): *Statistics for Business and Economics.* Mason, Cengage Learning (2. kiadás).

Anderson, Gary M. (2001): The Judiciary. In William F. Shughart II – Laura Razzolini (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar, 293–309.

Andorka Rudolf (2006): *Bevezetés a szociológiába.* Budapest, Osiris.

Andrews, Donald A. – Zinger, Ivan – Hoge, Robert D. – Bonta, James – Gendreau, Paul – Cullen, Francis T. (1990): Does Correctional Treatment Work? A Clinically Relevant and Psychologically Informed Meta-Analysis. *Criminology,* vol. 28, no. 3, 369–404.

Angrist, Joshua D. – Pischke, Jörn-Steffen (2009): *Mostly Harmless Econometrics. An Empiricist's Companion.* Princeton, Princeton University Press.

Antal Tamás (2010): *Hódmezővásárhely törvényhatósága (1919–1944). Fejezetek a magyar városigazgatás történetéből.* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.

Antoniou, Grigoris – Billington, David – Governatori, Guido – Maher, Michael J. (2001): Representation Results for Defeasible Logic. *ACM Transactions on Computational Logic*, vol. 2, no. 2, 255–287.
Argyris, Chris (1952): Diagnosing Defenses Against the Outsider. *Journal of Social Issues*, vol. 8, no. 3, 24–34.
Ariely, Dan (2012): *The (Honest) Truth about Dishonesty. How We Lie to Everyone – Especially Ourselves*. New York, HarperCollins.
Arlen, Jennifer – Talley, Eric L. (2008): *Experimental Law and Economics*. Cheltenham, Edward Elgar.
Aronson, Eliot (2001): *A társas lény* [ford. Erős Ferenc]. Budapest, KJK-Kerszöv (12. kiadás).
Arrow, Kenneth J. et al. (1996): *Benefit-Cost Analysis in Environmental, Health, and Safety Regulation. A Statement of Principles*. Washington, American Enterprise Institute.
Atkinson, Paul – Silverman, David (1997): Kundera's Immortality. The Interview Society and the Invention of the Self. *Qualitative Inquiry*, vol. 3, no. 3, 304–325.
Augsberg, Ino (2012): Von einem neuerdings erhobenen empiristischen Ton in der Rechtswissenschaft. *Der Staat*, vol. 51, no. 1, 117–125.
Aumann, Robert J. – Maschler, Michael (1985): Game Theoretic Analysis of a Bankruptcy Problem from the Talmud. *Journal of Economic Theory*, vol. 36, no. 2, 195–213.
Austin, James – Naro, Wendy – Fabelo, Tony Fabelo (2007): *Public Safety, Public Spending. Forecasting America's Prison Population 2007–2011*. Philadelphia, Pew Charitable Trust.
Auty, Katherine M. – Liebling, Alison (2020): Exploring the Relationship between Prison Social Climate and Reoffending. *Justice Quarterly*, vol. 37, no. 2, 358–381.
Axelrod, Rovert M. (2006): *The Evolution of Cooperation*. New York, Basic Books (3. kiadás).
Babbie, Earl (2001/2003/2008/2009): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Balassi (6. kiadás).
Bainbridge, Stephen M. (2001): Abolishing Veil Piercing. *Journal of Corporation Law*, vol. 26, no. 3, 470–535.
Baird, Douglas G. – Gertner, Robert H. – Picker, Randal C. (1994): *Game Theory and the Law*. Cambridge–London, Harvard University Press.
Balinski, Michel L. – Young, H. Peyton (1982): *Fair Representation. Meeting the Ideal of One Man, One Vote*. New Haven, Yale University Press.
Balinski, Michel L. – Young, H. Peyton (1994): Apportionment. In Steven M. Pollock – Michael H. Rothkopf – Arnold Barnett (szerk.): *Handbooks in Operations Research and Management Science, 6*. Amsterdam, North-Holland, 529–560.
Balkin, Jack M. (1996): Interdisciplinarity as colonization. *Washington and Lee Law Review*, vol. 53, no. 3, 949–970.
Ballstaedt, Steffen-Peter (2012): *Visualisieren*. Wien–Konstanz–München, UVK.
Balog Dóra – Bátyi Tamás László – Csóka Péter – Pintér Miklós (2011): Tőkeallokációs módszerek és tulajdonságaik a gyakorlatban. *Közgazdasági Szemle*, vol. 58, no. 7–8, 619–632.
Balog, Dóra – Bátyi, Tamás László – Csóka, Péter – Pintér, Miklós (2017): Properties of Risk Capital Allocation Methods. Core Compatibility, Equal Treatment Property and Strong Monotonicity. *European Journal of Operational Research*, vol. 259, no. 2, 614–625.
Balogh Judit (2001): *A nyugat-európai kodifikációk hatása a magyar magánjog polgári kori fejlődésére*. PhD-értekezés, Miskolci Egyetem ÁJK.
Balogh Kitti – Fülöp Nóra – Szabó Martina Katalin (2017): A 2016-os tanártüntetések szövegeinek feldolgozása és adatvizualizációja interaktív dashboard segítségével. In Vincze Veronika (szerk.): *XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia 2017*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 299–307.

Banakar, Reza (2015): *Normativity in Legal Sociology. Methodological Reflections on Law and Regulation in Late Modernity*, Cham, Springer.
Banakar, Reza – Travers, Max (2005): Law, Sociology and Method. In Reza Banakar – Max Travers (szerk.): *Theory and Method in Socio-Legal Research*. Oxford, Hart, 1–26.
Banakar, Reza – Travers, Max (szerk.) (2009): *Theory and Method in Socio-Legal Research*. Oxford, Hart.
Bándi, Gyula – Szabó, Marcel – Szalai, Ákos (2014): *Sustainability, Law and Public Choice*. Groningen, Europa Law Publishing.
Banzhaf, John F. (1965): Weighted Voting Doesn't Work. A Mathematical Analysis. *Rutgers Law Review*, vol. 19, no. 2, 317–343.
Barbour, Rosaline (2017): *Doing Focus Groups*. Thousand Oaks, Sage (2. kiadás).
Barbour, Rosaline S. – Morgan, L. David (szerk.) (2017): *A New Era in Focus Group Research. Challenges, Innovation and Practice*. London, Palgrave Macmillan.
Bárdits Anna – Németh Renáta – Terplán Győző (2016): Egy régi probléma újra előtérben: a nullhipotézis szignifikanciateszt téves gyakorlata. *Statisztikai Szemle*, vol. 94, no. 1, 52–75.
Barkan, Steven M. – Mersky, Roy M. – Dunn, Donald J. (2009): *Fundamentals of Legal Research*. New York, Foundation Press (9. kiadás).
Barna Attila (2015): *Az állam elleni bűncselekmények szabályozása a 19. századi Magyarországon*. Győr, Universitas-Győr.
Bartlett, Frederic C. (1985): *Az emlékezés. Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány* [ford. Pléh Csaba]. Budapest, Gondolat.
Bartus Gábor – Szalai Ákos (2014): *Környezet, jog, gazdaságtan. Környezetpolitikai eszközök, környezet-gazdaságtani modellek és joggazdaságtani magyarázatok*. Pudapest, Pázmány Press.
Bató Szilvia (2007): „Próbált nőszemélyek." Magzatelhajtással vádolt nők a reformkori Békés vármegyében. *Jogtörténeti Szemle*, vol. 17, no. 1, 114–120.
Baumgartner, Frank R. – Jones, Bryan D. (1991): Agenda Dynamics and Policy Subsystems. *The Journal of Politics*, vol. 53, no. 4, 1044–1074.
Béal, Sylvain – Rémila, Éric – Solal, Philippe (2012): On the Number of Blocks Required to Access the Core. *Discrete Applied Mathematics*, vol. 160, no. 7–8, 925–932.
Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba* [ford. Berényi Gábor, Kerékgyártó Béla]. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
Becker, Gary S. (1968): Crime and Punishment. An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, vol. 76, no. 2, 169–217.
Becker, Gary S. – Mulligan, Casey B. (2017): Is Voting Rational or Instrumental? In Joshua Hall (szerk.): *Explorations in Public Sector Economics. Essays By Prominent Economists*. Springer, Cham, 1–11.
Becker, Howard S. (1967): Whose Side Are We On? *Social Problems*, vol. 14, no. 3, 239–247.
Becker, Howard (1998): *The Tricks of the Trade. How to Think About Your Research While You are Doing It*. Chicago, University of Chicago Press.
Beijersbergen, Karin A. – Dirkzwager, Anja J. E. – Nieuwbeerta, Paul (2016): Reoffending after Release. Does Procedural Justice during Imprisonment Matter? *Criminal Justice and Behavior*, vol. 43, no. 1, 63–82.
Beke-Martos Judit (2012): *Állami legitimációs eljárások és államfői jogkör 1867 és 1918 között*. Budapest, Kossuth.

Bélay Vilmos (1973): *Magyar kancelláriai levéltár. Repertórium.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Bencze Mátyás (2011): *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a magyar bírói ítélkezésben.* Budapest, Gondolat.

Bencze Mátyás (2016): *„Nincs füst, ahol nincsen tűz." Az ártatlanság vélelmének érvényesülése a magyar büntetőbíróságok gyakorlatában.* Budapest, Gondolat.

Bencze, Mátyás (2018): Obstacles and Opportunities – Measuring the Quality of Judicial Reasoning. In Mátyás Bencze – Gar Yein Ng (szerk.): *How to Measure the Quality of Judicial Reasoning.* Cham, Springer.

Bencze, Mátyás – Ng, Gar Yein (szerk.) (2018): *How to Measure the Quality of Judicial Reasoning.* Cham, Springer.

Bengfort, Benjamin – Bilbro, Rebecca – Ojeda, Tony (2018): *Applied Text Analysis with Python. Enabling Language-aware Data Products with Machine Learning.* Sebastopol, O'Reilly Media.

Berg, Bruce L. – Lune, Howard (2017): *Qualitative Research Methods for the Social Sciences.* Boston, Pearson (9. kiadás).

Berg, Mark T. – Huebner, Beth M. (2011): Reentry and the Ties That Bind. An Examination of Social Ties, Employment, and Recidivism. *Justice Quarterly,* vol. 28, no. 2, 382–410.

Berger, Mark M. – Munger, Michael C. – Potthoff, Richard F. (2000): The Downsian Model Predicts Divergence. *Journal of Theoretical Politics,* vol. 12, no. 2, 228–240.

Berring, Robert – Edinger, Elizabeth (2005): *Finding the Law.* St. Paul, West Academic Publishing (12. kiadás).

Bertrand, Marianne – Duflo, Esther (2017): Field Experiments on Discrimination. In Abhijit Vinayak Banerjee – Esther Duflo (szerk.): *Handbook of Economic Field Experiments 1.* Amsterdam, North-Holland, 309–393.

Besley, Timothy (2012): *A jó kormányzat politikai gazdaságtana* [ford. Barta Márton et al.]. Budapest, Alinea – Rajk László Szakkollégium.

Biber, Douglas – Reppen, Randi (2015): *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics.* Cambridge, Cambridge University Press.

Biczó Gábor (2013): Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett..." Magyar–román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton.* Miskolc, Miskolci Egyetem, 53–103.

Bille, Thomas – Steenfeldt, Vibeke Oestergaard (2013): Challenging Fieldwork Situation. A Study of Researcher's Subjectivity. *Journal of Research Practice,* vol. 9, no. 1, *bit.ly/2uyZ8vl.*

Biró, Péter (2008): *Student Admissions in Hungary as Gale and Shapley Envisaged.* Glasgow, University of Glasgow.

Biró, Péter – Fleiner, Tamás – Irving, Robert W. – Manlove, David F. (2010): The College Admissions Problem with Lower and Common Quotas. *Theoretical Computer Science,* vol. 411, no. 34–36, 3136–3153.

Biró, Péter – Kóczy, László Á. – Sziklai, Balázs (2015): Fair Apportionment in the View of the Venice Commission's Recommendation. *Mathematical Social Sciences,* vol. 77, 32–41.

Biró Péter – Sziklai Balázs – Kóczy Á. László (2012): Választókörzetek igazságosan? *Közgazdasági Szemle,* vol. 59, no. 11, 1165–1186.

Bírósági statisztikai évkönyvek: Országos Bírósági Hivatal, *bit.ly/37QGFcu.*

Bjørnskov, Christian – Voigt, Stefan (2018): The Architecture of Emergency Constitutions. *International Journal of Constitutional Law,* vol. 16, no.1, 101–127.

Blakley, Jill – Russell, Jessica (2018): *Trends, Issues and Insights in Cumulative Effects Assessment. A Review of International Academic Literature 2008–2018.* International Association for Impact Assessment, *bit.ly/3b7LbFq.*

Blank, Jos – Van der Ende, Martin – Van Hulst, Bart – Jagtenberg, Rob (2004): *Bench Marking in an International Perspective. An International Comparison of the Mechanism and Performance of the Judiciary System.* Rotterdam, Ecorys.

Blankart, Charles B. – Mueller, Dennis C. (2004): Towards a More Consistent Design of Parliamentary Democracy and Its Consequences for the European Union. In Giuseppe Eusepi – Friedrich Schneider (szerk.): *Changing Institutions in the European Union. A Public Choice Perspective.* Cheltenham, Edward Elgar, 169–188.

Blankenburg, Erhard (1998): Patterns of Legal Culture. The Netherlands Compared to Neighboring Germany. *The American Journal of Comparative Law,* vol. 46, no. 1, 1–41.

Blazovich László – Müller Veronika (1996): *Magyarország levéltárai.* Budapest–Szeged, Magyar Levéltárosok Egyesülete.

B. Lőrincz Zsuzsa (1959): *A Magyar Külügyminisztérium Levéltára I. Külügyminisztérium 1918–1945 (1912–1948). Repertórium.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.

B. Lőrincz Zsuzsa (1964): *Külügyminisztériumi levéltár II. Repertórium.* Budapest, Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya.

Blum, Fred H. (1952): Getting Individuals to Give Information to the Outsider. *Journal of Social Issues,* vol. 8, no. 3, 35–42.

Blume, Lorenz – Müller, Jens – Voigt, Stefan – Wolf, Carsten (2009): The Economic Effects of Constitutions. Replicating – and Extending – Persson and Tabellini. *Public Choice,* vol. 139, no. 1–2, 197–225.

Blume, Lorenz – Voigt, Stefan (2011): Federalism and Decentralization – a Critical Survey of Frequently Used Indicators. *Constitutional Political Economy,* vol. 22, no. 3, 238–264.

Blumstein, Alfred – Cohen, Jacqueline – Nagin, Daniel S. (1978): *Deterrence and Incapacitation. Estimating the Effects of Criminal Sanctions on Crime Rates.* Washington, National Academy of Sciences.

Blumstein, Alfred – Wallman, Joel (2006): *The Crime Drop in America.* New York, Cambridge University Press (2. kiadás).

Blutman László (2011): Okozatosság, oksági mércék és a magyar bírói gyakorlat. *Jogtudományi Közlöny,* vol. 66, no. 6, 309–320.

Blutman László (2014): Szövegempirizmus és analitikus jogdogmatika: jogi elemzés sub specie linguae. *Pro Futuro,* vol. 4, no. 2, 105–125.

Boda Zsolt – Sebők Miklós (szerk.) (2018): *A magyar közpolitikai napirend. Elméleti alapok, empirikus eredmények.* Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet, *bit.ly/314wzE1.*

Boda Zsolt – Szabó Gabriella – Bartha Attila – Medve-Bálint Gergő – Vidra Zsuzsanna (2014): Politikától vezérelve. A büntető populizmus diskurzusai a magyar politikában és médiában. *Politikatudományi Szemle,* vol. 23, no. 3, 69–94.

Bódig, Mátyás (2010): Legal Theory and Legal Doctrinal Scholarship. *Canadian Journal of Law and Jurisprudence,* vol. 23, no. 2, 483–514.

Bódig, Mátyás (2015): Legal Doctrinal Sscholarship and Interdisciplinary Engagement. *Erasmus Law Review,* vol. 2, 43–54.

Bódig Mátyás (2016): A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje. In Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, 86–109.

Bódig Mátyás – Ződi Zsolt (szerk.) (2016): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna.* MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten, *bit.ly/3emDVqk.*
Bodor Péter (2013): Szavak, képek és a jelentés kutatása. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv.* Budapest, L'Harmattan, 7–15.
Bognár Iván (1962): *Igazságügyminisztériumi Levéltár. Repertórium.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.
Bónis György (1962): *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után (1686–1708).* Budapest, Akadémiai.
Bónis György (1974): *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára.
Borbíró Andrea (2013): A három csapás. Kiss Anna interjúja. *Ügyvédvilág.hu, bit.ly/31h2O0V.*
Borbíró Andrea (2019a): Büntetésészlelés kissúlyú bűncselekmények elkövetői körében. Kutatási beszámoló. Budapest (kézirat).
Borbíró Andrea (2019b): Elrettentés és jogi kultúra. Kérdések a kriminológia számára. In Bárd Petra – Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin (szerk.): *Kriminológia és kriminálpolitika a jogállam szolgálatában. Tanulmányok Lévay Miklós tiszteletére.* Budapest, ELTE Eötvös, 262–272.
Borko, Harold (1962): *The Construction of an Empirically Based Mathematically Derived Classification System.* Proceedings of the May 1–3, 1962, spring joint computer conference. Association for Computing Machinery, New York.
Boronkay Miklós (2007): A deliktuális felelősség határai. *Iustum Aequum Salutare,* vol. 3, no. 4, 175–202.
Boros János (1995): Börtönhatás. Visszaeső elítéltek kérdőíves vizsgálata. *Börtönügyi Szemle,* vol. 14, no. 4, 72–82.
Boros László – Sajó András (1983): *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában.* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézet.
Borsos Endre – Szabolcska Mihály (1936–1942): *A M. Kir. Közigazgatási Bíróság Általános Közigazgatási Osztálya érvényben levő döntvényeinek és jogegységi megállapodásainak és elvi határozatainak gyűjteménye 1938–1941, I–IV.* Budapest, szerzői kiadás.
Botero, Juan Carlos – Nelson, Robert L. – Pratt, Christine (2011): Indices and Indicators of Justice, Governance, and the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law,* vol. 3, no. 2, 153–169.
Botero, Juan Carlos – Ponce, Alejandro (2011): Measuring the Rule of Law. *The World Justice Project Working Paper Series. bit.ly/2NfPsMc.*
Boulanger, Christian – Rosenstock, Julika – Singelnstein, Tobias (szerk.) (2019): Interdisziplinäre Rechtsforschung. Wiesbaden, Springer.
Bourdieu, Pierre (1987): The Force of Law. Towards the Sociology of the Juridical Field. *Hastings Law Journal,* vol. 38, 805–853.
Bourdieu, Pierre (2000): *Férfiuralom* [ford. N. Kiss Zsuzsa]. Budapest, Napvilág.
Bovens, Mark A. – T'Hart, Paul – Peters, B. Guy (2002): The State of Governance in Six European States. In Mark A. Bovens – Paul T'Hart – B. Guy Peters (szerk.): *Success and Failure in Public Governance. A Comparative Analysis.* Cheltenham, Edward Elgar, 641–658.
Böcskei Balázs – Szabó Andrea (2018): Előszó. In Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018.* Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág, 7–18.
Böcskei Balázs – Szabó Andrea (2019): *Hibrid rezsimek. A politikatudomány X-aktái.* Budapest MTA TK Politikatudományi Intézet.

Bradshaw, William – Roseborough, David – Umbreit, Mark S. (2006): The Effect of Victim Offender Mediation on Juvenile Offender Recidivism. A Meta-Analysis. *Conflict Resolution Quarterly,* vol. 24, no. 1, 87–98.
Braithwaite, John (1989): *Crime, Shame, and Reintegration.* Cambridge, Cambridge University Press.
Breckner, Roswitha (1998): The Biographical-interpretative Method. Principles and Procedures. In *Social Strategies in Risk Societies, Sostris Working Paper 2. Case study materials – The Early Retired.* London, University of East London, 91–104.
Brennan, Geoffrey – Buchanan, James M. (1980): *The Power to Tax. Analytical Foundation of a Fiscal Constitution.* Cambridge, Cambridge University Press.
Brennan, Geoffrey – Hamlin, Alan (2001): Constitutional Choice. In William F. Shughart II – Laura Razzolini (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar, 117–139.
Brennan, Geoffrey – Lomasky, Lorean (1993): *Democracy and Decision. The Pure Theory of Electoral Preference.* Cambridge, Cambridge University Press.
Brier, Stephen S. – Fienberg, Stephen E. (1980): Recent Econometric Modeling of Crime and Punishment. Support for the Deterrence Hypothesis? *Evaluation Review,* vol. 4, no. 2, 147–191.
Bristor, Julia M. – Fischer, Elieen (1993): Feminist Thought. Implications for Consumer Research. *Journal of Consumer Research,* vol. 19, no. 4, 518–536.
Bronner, Stephen Eric (2011): *Critical Theory. A Very Short Introduction.* Oxford, Oxford University Press.
Bryman, Alan (2012): *Social Research Methods.* Oxford, Oxford University Press (4. kiadás).
Bucerius, Sandra (2013): Becoming a „Trusted Outsider". Gender, Ethnicity, and Inequality in Ethnographic Research. *Journal of Contemporary Ethnography,* vol. 42, no. 6, 690–721.
Buchanan, James M. (1974): Good Economics – Bad Law. *Virginia Law Review,* vol. 60, no. 3, 483–492.
Buchanan, James M. (1992): *Piac, állam, alkotmányosság* [ford. Szegő András]. Budapest, KJK.
Buchanan, James M. (2000): *The Limits of Liberty. Between Anarchy and Leviathan (The Collected Works of James Buchanan, 7).* Indianapolis, Liberty Fund.
Buchanan, James M. (2007): *Economics from the Outside In.* College Station, Texas A&M University Press.
Buchanan, James M. – Tullock, Gordon (1999): *The Caluclus of Consent. Logical Foundations of Constitutional Democracy (The Collected Works of James Buchanan, 3).* Indianapolis, Liberty Fund.
Budapest Intézet (2013): *Hazai KKV-k technológiai fejlesztését célzó intézkedés (GOP 2.1.1.) hatásvizsgálata a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség részére.* Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, *bit.ly/3b2celx.*
Burawoy, Michael (1998): The Extended Case Method. *Sociological Theory,* vol. 1, no. 1, 4–33.
Burawoy, Michael (2006): Közérdekű szociológiát! [ford. Kiss Zsuzsanna]. *Replika,* vol. 17, no. 54–55, 35–66.
Burnham, Peter – Lutz, Karin Gilland – Grant, Wyn – Layton-Henry, Zig (2004): Elite Interviewing. In Peter Burnham – Karin Gilland Lutz – Wyn Grant – Zig Layton-Henry (szerk.): *Research Methods in Politics.* New York, Palgrave MacMillan.
Buzási János (1967): *A királyi jogügyigazgatósági levéltár. Repertórium.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.

Cahillane, Laura – Schweppe, Jennifer (2016): *Legal Research Methods. Principles and Practicalities.* Dublin, Clarus Press.
Cahillane, Laura – Schweppe, Jennifer (2019): *Case Studies in Legal Research Methodologies. Reflections on Theory and Practice.* Dublin, Clarus Press.
Calabresi, Guido (1970): *The Costs of Accidents. A Legal and Economic Analysis.* New Haven, Yale University Press.
Calabresi, Guido – Melamed, Douglas A. (1984): Tulajdoni szabályok, felelősségi szabályok és az elidegeníthetetlenség. A székesegyház egyik látképe. In Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok.* Budapest, KJK.
Campbell, Donald E. – Kelly, Jerry S. (2002): Impossibility Theorems in the Arrovian Framework. In Kenneth J. Arrow – Amartya K. Sen – Kotari Suzumura (szerk.): *Handbook of Social Choice and Welfare, 1.* Amsterdam, Elsevier, 35–94.
Campbell Collaboration: *bit.ly/31ZmpDi.*
Campbell Collaboration (2014): Campbell Systematic Reviews: *Policies and Guidelines. Campbell Policies and Guidelines, bit.ly/2YB5d5O.*
Cane, Peter – Kritzer, Herbert M. (szerk.) (2010): *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research.* Oxford – New York, Oxford University Press.
Caplan, Bryan (2001): Standing Tiebout on his Head. Tax Capitalization and the Monopoly Power of Local Governments. *Public Choice,* vol. 108, no. 1–2, 101–122.
Caplan, Bryan (2007): *The Myth of The Rational Voter. Why Democracies Choose Bad Policies.* Princeton, Princeton University Press.
Casini, Giovanni – Meyer, Thomas Andreas – Moodley, Kodylan – Sattler, Uli – Varzinczak, Ivan José (2015): Introducing Defeasibility into OWL Ontologies. In Marcelo Arenas et al. (szerk.): *The Semantic Web ISWC 2015. 14th International Semantic Web Conference, Proceedings, Part II.* Cham, Springer, 409–426.
Casini, Giovanni – Straccia, Umberto (2013): Defeasible Inheritance-based Description Logics. *Journal of Artificial Intelligence Research,* vol. 48, no. 1, 415–473.
Castells, Manuel (2005–2007): *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra, I–III.* [ford. Berényi Gábor, Rohonyi András]. Budapest, Gondolat–Infonia.
Charrow, Robert P. – Charrow, Veda R. (1979): Making Legal Language Understandable. A Psycholinguistic Study of Jury Instructions. *Columbia Law Review,* vol. 79, no. 7, 1306–1374.
Chayes, Abram – Fisher, William – Horwitz, Morton – Michelmann, Frank – Minow, Martha – Nesson, Charles – Rakoff, Todd (é. n.): Critical Legal Studies Movement. *The Bridge, bit.ly/2R0Rdyx.*
Cherchye, Laurens – Knox Lovell, C. A. – Moesen, Wim – Van Puyenbroeck, Tom (2007): One Market, One Number? A Composite Indicator of EU Internal Market Dynamics. *European Economic Review,* vol. 51, no. 3, 749–779.
Chetty, Raj – Hendren, Nathaniel – Katz, Lawrence F. (2016): The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children. New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment. *American Economic Review,* vol. 106, no. 4, 855–902.
Chilton, Paul (2004): *Analyzing Political Discourse – Theory and Practice.* London, Arnold.
Choi, Jung Jin – Green, Diane L. – Gilbert, Michael J. (2011): Putting a Human Face on Crimes. A Qualitative Study on Restorative Justice Processes for Youths. *Child and Adolescent Social Work Journal,* vol. 28, no. 5, 335–355.
Choi, Seung Gini – Storr, Virgil Henry (2019): A Culture of Rent Seeking. *Public Choice,* vol. 181, no. 1–2, 101–126.

Clark, Alexander – Fox, Chris – Lappin, Shalom (szerk.) (2010): *The Handbook of Computational Lingusitics and Natural Language Processing.* Malden, Wiley-Blackwell.
Clarke, Adele E. (2005): *Situational Analysis Grounded Theory After the Postmodern Turn.* London, Sage.
Clifford, James (1988): *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art.* Cambridge, Harvard University Press.
Clifford, James – Marcus, George E. (szerk.) (1985): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnograpgy.* Berkeley, University of California Press.
Coase, Ronald H. (2004a): *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszerics Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Coase, Ronald H. (2004b): A vállalat természete. In Ronald H. Coase: *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszerics Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 53–83.
Coase, Ronald H. (2004c): A társadalmi költség problémája. In Ronald H. Coase: *A vállalat, a piac és a jog* [ford. Meszerics Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 137–214.
Coleman, James S. (1971): Control of Collectives and the Power of a Collectivity to Act. In Bernhardt Lieberman (szerk.): *Social Choice.* New York, Gordon and Breach, 192–225.
Coleman, Simon – Collins, Peter (2006): *Locating the Field. Space, Place and Context in Anthropology.* Oxford – New York, Berg.
Commission Staff Working Document (2019): Taking Stock of the Commission's Better Regulation Agenda, {COM(2019) 178 final}, 12, 14, 18, 19, 42, *bit.ly/2u5r9Le.*
Congleton, Roger D. (2006): On the Merits of Bicameral Legislatures. Intragovernmental Bargaining and Policy Stability. In Roger D. Congleton – Brigitta Swedenborg (szerk.): *Democratic Constitutional Design and Public Policy, Analysis and Evidence.* Cambridge, MIT Press, 184–214.
Congleton, Roger D. (2011): *Perfecting Parliament. Constitutional Reform, Liberalism, and the Rise of Western Democracy.* Cambridge, Cambridge University Press.
Congleton, Roger D. – Grofman, Bernard – Voigt, Stefan (szerk.) (2019): *The Oxford Handbook of Public Choice, 1–2.* New York, Oxford University Press.
Congleton, Roger D. – Hillman, Arye L. – Konrad, Kai A. (2008): *40 Years of Research on Rent Seeking.* Berlin, Springer.
Conley, John – O'Barr, William (1990): *Rules versus Relationships. The Ethnography of Legal Discourse.* Chicago, University of Chicago Press.
Cooper, Joel – Kelly, Kimberly A. – Weaver, Kimberlee (2001): Attitudes, Norms, and Social Groups. In Michael A. Hogg – R. Scott Tindale (szerk.): *Blackwell Handbook of Social Psychology. Group Processes.* Malden, Blackwell, 259–282.
Cooter, Robert – Ulen, Thomas (2005): *Jog és közgazdaságtan. Jogintézmények közgazdasági elemzése* [ford. Mike Károly, Szilágyi Katalin et al.]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Corens, Liesbeth – Peters, Kate – Walsham, Alexandra (szerk.) (2016): *The Social History of the Archive. Record-Keeping in Early Modern Europe.* Oxford, Oxford University Press.
Corruption Research Center Budapest (2014): *A magyar törvényhozás minősége 1998–2012 – leíró statisztikák. bit.ly/3emta82.*
Cotterill, Janet (2003): *Language and Power in Court. A Linguistic Analysis of the O. J. Simpson Trial.* Houndmills, Palgrave.
Coupette, Corinna (2018): *Juristische Netzwerkforschung.* Tübingen, Mohr Siebeck.
Crenshaw, Kimberlé (1989): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum,* vol. 4, no. 1, 139–167.

Crenshaw, Kimberlé (2016): The Urgency of Intersectionality (előadás). *TEDWomen, bit.ly /2QzG7Bh.*
Cullis, John – Jones, Phillip (2003): *Közpénzügyek és a közösségi döntések* [ford. Homonnai János]. Budapest, Aula.
Curzon-Price, Victoria (2008): Fiscal Competition and the Optimization of Tax Revenues for Higher Growth. In Andreas Bergh – Rolf Höijer (szerk.): *Institutional Competition.* Cheltenham, Edward Elgar, 155–181.
Czoboly Gergely (2016): A polgári perek elhúzódása. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 758–776, *bit.ly/39itd1p.*
Csepeli György (2006): *Szociálpszichológia.* Budapest, Osiris.
Csepeli György – Örkény Antal (1990): Jogtudat és előítélet Magyarországon. *Világosság,* vol. 31, no. 8–9, 678–683.
Cserne Péter (2008): Jog, jogászat és jogtudomány hatása Max Weber módszertani nézeteire. *Századvég,* vol. 13, no. 3, 3–26.
Cserne Péter (2015): *Közgazdaságtan és jogfilozófia. Rendszertelen áttekintés a jog gazdasági elemzésének elméleti és módszertani alapjairól.* Budapest, Gondolat.
Cserne, Péter – Esposito, Fabrizio (szerk.) (2020): *Economics in Legal Reasoning.* London, Palgrave Macmillan.
Cserne Péter – Gajduschek György (2015): Jogalkotási javaslatok megfogalmazása a jogtudományban. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és -elméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* Budapest, HVG-ORAC, 79–100.
Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.) (1994): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából. Jogfilozófiák.* Budapest, ELTE ÁJK.
Csontos László (1999): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás.* Budapest, Osiris.
Csontos László – Kornai János – Tóth István György (1996): Adótudatosság és fiskális illúziók. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1996,* Budapest, TÁRKI–Századvég, 238–271.
Dahrendorf, Ralf (1990): *Reflections on the Revolution in Europe.* London, Chatto & Windus.
Davis, Kevin E. – Kingsbury, Benedict – Merry, Sally Engle (2010): Indicators as a Technology of Global Governance. *International Law and Justice Working Papers,* no. 2.
Davis, Kevin E. – Kruse, Michael B. (2007): Taking the Measure of Law. The Case of the Doing Business Project. *Law & Social Inquiry,* vol. 32, no. 4, 1095–1119.
Dawood, I. Ahmed – Gouda, Moamen (2015): Measuring Constitutional Islamization. The Islamic Constitution Index. *Hastings International and Comparative Law Review,* vol. 38, no. 1, 1–74.
Dean, John – White, William Foote (1969): How Do You Know if the Informant is Telling the Truth? In George J. McCall – J. L. Simmons (szerk.): *Issues in Participant Observation.* Reading, Addison-Wesley, 105–114.
Degré Alajos (2004): Magyar jogtörténetírás a Horthy-korban. In Degré Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok* [szerk.: Mezey Barna]. Budapest, Osiris.
De Leeuw, Edith (2008): *The Effect of Computer-assisted Interviewing on Data Quality. A Review of the Eevidence. researchgate.net, bit.ly/2s1uUQC.*
Delgado, Richard (1989): Storytelling for Oppositionists and Others. A Plea for Narrative. *Michigan Law Review,* vol. 87, no. 8, 2411–2441.
Delgado, Richard – Stefancic, Jean (2001): *Critical Race Theory. An Introduction.* New York – London, New York University Press.

Della Porta, Donatella (2008): Comparative Analysis: Case-oriented versus Variable-oriented Research. In Donatella Della Porta – Michael Keating (szerk.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 198–222.
Déri Pál (2008): Statisztika vagy regisztráció a „bűnügyi statisztika"? In Kovacsicsné Nagy Katalin (szerk.): *A statisztika és a közigazgatás elkötelezettje. Ünnepi kötet a 60 éves Katona Tamás tiszteletére.* Eötvös Loránd Tudományegyetem ÁJK – Központi Statisztikai Hivatal, 63–73.
Devins, Caryn – Felin, Teppo – Kauffman, Stuart – Koppl, Roger (2018): The Law and Big Data. *Cornell Journal of Law and Public Policy,* vol. 27, no. 2, 357–413.
Dezalay, Yves – Garth, Bryant G. (1996): *Dealing in Virtue. International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Order.* Chicago, University of Chicago Press.
Dezhbakhsh, Hashem – Rubin, Paul H. – Shepherd, Joanna M. (2003): Does Capital Punishment Have a Deterrent Effect? New Evidence From Postmoratorium Panel Data. *Economics Law and Individual Rights,* vol. 5, no. 2, 344–376.
Dixit, Avinash K. – Nalebuff, Barry J. (1991): *Thinking Strategically.* New York – London, W. W. Norton.
Djankov, Simeon – Hart, Oliver – McLiesh, Caralee – Shleifer, Andrei (2008): Debt Enforcement Around the World. *Journal of Political Economy,* vol. 116, no. 6, 1105–1150.
Djankov, Simeon – La Porta, Rafael – Lopez-de-Silanes, Florencio – Shleifer, Andrei (2002): The Regulation of Entry. *Quarterly Journal of Economics,* vol. 117, no. 1, 1–37.
Djankov, Simeon – La Porta, Rafael – Lopez-de-Silanes, Florencio – Shleifer, Andrei (2003): Courts. *Quarterly Journal of Economics,* vol. 118, no. 2, 453–517.
Dobos Csilla (2010a): Jogi pragmatika. A tárgyalótermi kommunikáció pragmatikai szempontú vizsgálata. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor, 29–63.
Dobos Csilla (2010b): Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor, 193–227.
Doherty, Michael (2016): Getting Down and Dirty. The Case for Empirical Legal Research. In Laura Cahillane – Jennifer Schweppe (szerk.): *Legal Research Methods. Principles and Practicalities.* Dublin, Clarus Press, 56–74.
Donohue, John J. – Wolfers, Justin (2009): Estimating the Impact of the Death Penalty on Murder. *American Law and Economics Review,* vol. 11, no. 2, 249–309.
Dorn, James A. (1991): Madison's Constitutional Political Economy. Principles for a Liberal Order. *Constitutional Political Economy,* vol. 2, no. 2, 163–186.
Dósa Ágnes (2010): *Az orvos kártérítési felelőssége.* Budapest, HVG-ORAC (2. kiadás).
Douzinas, Costas – Goodrich, Peter – Hachamovitch, Yifat (szerk.) (1994): *Politics, Postmodernity and Critical Legal Studies. The Legality of the Contingent.* London – New York, Routledge.
Downs, Anthony (1957): *An Economic Theory of Democracy.* New York, Harper & Row.
Downs, Anthony (1990): Politikai cselekvés a demokráciában: egy racionális modell. *Közgazdasági Szemle,* vol. 37, vol. 9, 993–1011.
Drinóczi Tímea (2010): *Minőségi jogalkotás és adminisztratív terhek csökkentése Európában.* Budapest, HVG-ORAC.
Dubins, Lester E. – Freedman, David A. (1981): Machiavelli and the Gale-Shapley Algorithm. *American Mathematical Monthly,* vol. 88, no. 7, 485–494.
Dunlop, Claire A. – Radaelli, Claudio M. (szerk.) (2016): *Handbook of Regulatory Impact Assessment,* Cheltenham–Northhampton, Edward Elgar.
Durkheim, Émile (1998): *The Division of Labour in Society* [ford. W. D. Halls]. Basingstoke, Macmillan (8. kiadás).

Durst Judit (2011): A látogató. Feljegyzések egy kutatói pozícióról. *Beszélő Online*, vol. 16, no. 3, *bit.ly/2s78eOW*.
Durst Judit (2017): „De ugye biztos nem lesz ebből baj?" Poszterepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot megtörő félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, vol. 27, no. 2, 88–111.
Dworkin, Ronald M. (1980): Is Wealth a Value? *Journal of Legal Studies*, vol. 9, no. 2, 191–226.
Dworkin, Ronald M. (1986): *Law's Empire*. Cambridge, Harvard University Press.
Dyevre, Arthur (2016): *The Future of Legal Theory and the Law School of the Future*. Cambridge–Antwerp–Portland, Intersentia.
Dyevre, Arthur (2019): The Promise and Pitfalls of Automated Text-Scaling Techniques for the Analysis of Jurisprudential Change. *SSRN, bit.ly/3i1NDka*.
Dyevre, Arthur – Jakab, András – Itzcovich, Giulio (2018): Iudex calculat. Why Constitutional Scholars Should Surmount their Allergy to Numbers. *Verfassungsblog, bit.ly/38bzegL*.
Easton, David (1955): The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. *Ethics*, vol. 65, no. 3, 201–205.
Ehrlich, Isaac (1975): The Deterrent Effect of Capital Punishment. A Question of Life and Death. *American Economic Review*, vol. 65, no. 3, 397–417.
Ehrlich, Susan (2001): *Representing Rape. Language and Sexual Consent*. London, Routledge.
Eidenmüller, Horst (2015): *Effizienz als Rechtsprinzip. Möglichkeiten und Grenzen der ökonomischen Analyse des Rechts*, Tübingen, Mohr Siebeck (4. kiadás).
Einarsdóttir, Jóhanna (2007): Research with Children. Methodological and Ethical Challenges. *European Early Childhood Education Research Journal*, vol. 15, no. 2, 197–211.
Ekland-Olson, Sheldon – Lieb, John – Zurcher, Louis (1984): The Paradoxical Impact of Criminal Sanctions. Some Microstructural Findings. *Law & Society Review*, vol. 18, no. 2, 159–178.
Elek Péter (2011): *Egészségpolitikai intézkedések hatása egészségügyi indikátorokra Magyarországon*. Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet, *bit.ly/2tgB3ce*.
Ellickson, Robert C. (1994): *Order without Law*. Cambridge, Harvard University Press.
Elliot, Delbert S. – Huizinga, David – Ageton, Suzanne S. (1985): *Explaining Delinquency and Drug Use*. Thousand Oaks, Sage.
Ellis, Paul D. (2010): *The Essential Guide to Effect Sizes. Statistical Power*. Cambridge, Cambridge University Press.
Elster, Jon (1995): *A társadalom fogaskerekei. Magyarázó mechanizmusok a társadalomtudományokban* [ford. Helmich Zoltán, Szántó Zoltán]. Budapest, Osiris–Századvég.
Elster, Jon (2002): *Válogatás Jon Elster műveiből* [szerk. Kovács Balázs, Madarász Kristóf]. Budapest, Rajk László Szakkollégium.
Elster, Jon (2016): *Sour Grapes*. Cambridge, Cambridge University Press.
Ember Győző (1933): *A Magyar Királyi Helytartótanács gazdasági és népvédelmi működése*. Budapest, Sárkány Nyomda.
Ember Győző (1940): *A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Ember Győző (1943): *A Helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása*. Budapest, Stephaneum.
Ember Győző (1946): *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, Budapest Irodalmi, Művészeti és Tudományos Intézet.
Ember Győző (1982): *Levéltári terminológiai lexikon*. Budapest, Akadémiai.
Enders, Gerhart (1967): *Archivverwaltungslehre*. Berlin, Deutscher Verlag der Wissenschaften.

Endrényi Ferenc (szerk.) (1980): *Levéltári ismeretek kézikönyve*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Engel, Christoph (2004): The Impact of Representation Norms on the Quality of Judicial Decisions. *MPI Collective Goods Preprint*, no. 13, 1–46.
Engel, Christoph (2018): Empirical Methods for the Law. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, vol. 174, no. 1, 5–23.
Engel, David M. – Munger, Frank M. (2003): *Rights of Inclusion. Law and Identity in the Life Stories of Americans with Disabilities*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
Engel, Pál (1985): Les archives de la Hongrie en vue de l'histoire des pays balkaniques. *CIBAL Buletin d'Information*, vol. 9, no. 1, 48–49.
Engel, Pál (1997): Urkunde, Urkundenwesen. In Norbert Angermann et al. (szerk.): *Lexikon des Mittelalters VIII*. München, LexMA, 1307–1308.
Eörsi Gyula (1966): *A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve*. Budapest, KJK.
Epstein, Lee – Martin, Andrew D. (2014): *An Introduction to Empirical Legal Research*. Oxford, Oxford University Press.
Erkkilä, Tero – Peters, B. Guy – Piironen, Ossi (2016): Politics of Comparative Quantification. The Case of Governance Metrics. *Journal of Comparative Policy Analysis. Research and Practice*, vol. 18, no. 4, 319–328.
Erlanger, Howard S. – Garth, Bryant – Larson, Jane E. – Mertz, Elizabeth Ellen – Nourse, Victoria – Wilkins, David B. (2005): Is It Time For a New Legal Realism? *Wisconsin Law Review*, no. 2, 335–363.
E. Szabó László (2004): *A nyitott jövő problémája. Véletlen, kauzalitás és determinizmus a fizikában*. Budapest, Typotex.
Fábián-Kiss, Erzsébet (1998): *Die ungarischen Ministerratsprotokolle aus den Jahren 1848–1849*. Budapest, Ungarisches Nationalarchiv.
Fábiánné Kiss Erzsébet (1973): *Magyar kamarai levéltár I–II. Repertórium*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Fábiánné Kiss Erzsébet (1975): *Szepesi kamarai levéltár és kincstári szervek levéltárakba nem sorolt fondjai. Repertórium*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Fagan, Frank (2015): From Policy Confusion to Doctrinal Clarity. Successor Liability from the Perspective of Big Data. *Virginia Law & Business Review*, vol. 9, no. 3, 391–451.
Fagan, Frank (2016): Big Data Legal Scholarship. Toward a Research Program and Practitioner's Guide. *Virginia Journal of Law and Technology*, vol. 20, no. 1, 1–81.
Fagan, Jeffrey – Piquero, Alex R. (2007): Rational Choice and Developmental Influences on Recidivism among Adolescent Felony Offenders. *Journal of Empirical Legal Studies*, vol. 1, no. 4, 715–748.
Fairclough, Norman (1995): *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*. Harlow, Pearson Education.
Falzon, Mark-Anthony (szerk.) (2009): *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Farnham, Ashgate.
Fang, Albert H. – Guess, Andrew M. – Humphreys, Macartan (2019): Can the Government Deter Discrimination? Evidence from a Randomized Intervention in New York City. *The Journal of Politics*, vol. 81, no. 1, 127–141.
Farina, Francesco (2005): Constitutional Economics I. In Jürgen G. Backhaus (szerk.): *The Elgar Companion to Law and Economics*. Cheltenham, Edward Elgar (2. kiadás), 184–222.
Farkas Gábor (1992): *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon 1945–1950*. Budapest, Akadémiai.

Farrington, David P. (2001): Evidence-Based Policy on Crime and Justice. In Third International, Inter- Disciplinary Evidence-Based Policies and Indicator Systems Conference. *bit.ly/38ACeTr.*

Fauvarque-Cosson, Bénédicte – Kerhuel, Anne-Julie (2009): Is Law an Economic Contest? French Reactions to the Doing Business World Bank Reports and Economic Analysis of the Law. *American Journal of Comparative Law,* vol. 57, no. 4, 811–830.

Feder, Lynette – Dugan, Laura (2002): A Test of the Efficacy of Court-Mandated Counseling for Domestic Violence Offenders. The Broward Experiment. *Justice Quarterly,* vol. 19, no. 2, 343–375.

Feeley, Malcolm N. – Simon, Jonathan (1992): The New Penology. Notes on the Emerging Strategy of Corrections and its Implications. *Criminology,* vol. 30, no. 4, 449–474.

Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest–Pécs, Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem BTK, 223–233.

Fekete Balázs (2011): *A modern jogösszehasonlítás paradigmái. Kísérlet a jogösszehasonlítás történetének új értelmezésére.* Budapest, Gondolat.

Fekete, Ludwig (1932): *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy.* Budapest, Fürsten Paul Esterházy.

Feldman, Allan M. (1998): Kaldor–Hicks compensation. In Peter Newman (szerk.): *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law 2.* New York, Palgrave, 417–421.

Feldman, Robin (2009): *The Role of Science in Law.* Oxford, Oxford University Press.

Felhő Ibolya – Vörös Antal (1961): *A helytartótanácsi levéltár.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.

Felsenthal, Dan S. – Machover, Moshé (1998): *The Measurement of Voting Power. Theory and Practice, Problems and Paradoxes.* Cheltenham, Edward Elgar.

Felstiner, William L. F. – Abel, Richard L. – Sarat, Austin (1980): The Emergence and Transformation of Disputes. Naming, Blaming, Claiming... *Law & Society Review,* vol. 15, no. 3–4, 631–654.

Ferguson, Andrew Guthrie (2015): Big Data and Predictive Reasonable Suspicion. *University of Pennsylvania Law Review,* vol. 163, no. 2, 327–410.

Fern, Edward F. (2001): *Advanced Focus Group Research.* Thousand Oaks, Sage.

Feyerabend, Paul (2002): *A módszer ellen* [ford. Mesterházi Miklós et al.]. Budapest, Atlantisz.

Fiáth Titanilla (2013): Édenkert a rácsokon túl. Fogvatartottak elképzelései a szabadulás utáni életről. *Börtönügyi Szemle,* vol. 32, no. 2, 63–74.

Field, Andy (2009): *Discovering Statistics Using SPSS. And Sex and Drugs and Rock 'n' Roll.* London, Sage (3. kiadás).

Finch, Emily – Munro, Vanessa E. (2008): Lifting the Veil. The Use of Focus Groups and Trial Simulations in Legal Research. *Journal of Law and Society,* vol. 35, no. 1, 30–51.

Fineman, Martha A. (szerk.) (2011): *Transcending the Boundaries of Law. Generations of Feminism and Legal Theory.* New York, Routledge.

Finkelstein, Michael O. – Levin, Bruce (2015): *Statistics for Lawyers.* New York, Springer (3. kiadás).

F. Kiss Erzsébet (1987): *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok.* Budapest, Akadémiai.

Fleck, Robert K. – Hanssen, F. Andrew (2013): Judges: Why Do They Matter? In Michael Reksulak – Laura Razzolini – William F. Shughart II (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar (2. kiadás), 233–248.

Fleck Zoltán (2001): *Jogszolgáltató mechanizmusok az államszocializmusban.* Budapest, Napvilág.

Fleck Zoltán (2006): „Kritikai mérnökösködés." *Replika,* vol. 17, no. 54–55, 113–116.

Fleck Zoltán (2008a): *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban. Jogszociológiai vizsgálódások.* Budapest, Pallas Páholy – Gondolat.

Fleck Zoltán (2008b): *Bíróságok mérlegen.* Budapest, Pallas.

Fleck Zoltán (2010): *Változások és változatlanságok. A magyar jogrendszer a rendszerváltás után.* Budapest, Napvilág.

Fleck Zoltán – Gajduschek György (2015): Empirikus kutatás a jogban. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* Budapest, HVG-ORAC, 101–131.

Fleck Zoltán – Kiss Valéria – Tóth Fruzsina – Neumann László – Kenéz Anikó – Bajnok Dávid: *A jogtudat narratív elemzése.* Budapest, ELTE Eötvös.

Fleck Zoltán – Krémer Ferenc – Navratil Szonja – Uszkiewicz Erik (2012): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében.* Budapest, L'Harmattan.

Fleetwood, Jennifer (2009): Emotional Work. Ethnographic Fieldwork in Prison in Ecuador. *eSharp,* Special Issue: Critical Issues in Researching Hidden Communities, 28–50.

Fleury, Jean-Baptiste – Marciano, Alain (2018): The Sound of Silence. A Review Essay of Nancy MacLean's Democracy in Chains. The Deep History of the Radical Right's Stealth Plan for America. *Journal of Economic Literature,* vol. 56, no. 4, 1492–1537.

Fónai Mihály (2014): *Joghallgatók. Honnan jönnek és hová tartanak?* Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK – Dela.

Fontana, Andrea – Frey, James H. (1998): Interviewing. The Art of Science. In Norman Denzin – Yvonna Lincoln (szerk.): *Collecting and Interpreting Qualitative Materials.* London, Sage.

Fontana, Andrea – Frey, James H. (2000): The Interview. From Structured Questions to Negotiated Text. In Denzin Norman K. – Yvonna S. Lincoln (szerk.): *Handbook of Qualitative Research.* Thousand Oaks, Sage (2. kiadás), 645–672.

Forgács József (Joseph P. Forgas) (1989): *A társas érintkezés pszichológiája* [ford. László János]. Budapest, Gondolat.

Forgó Ferenc – Pintér Miklós – Simonovits András – Solymosi Tamás (2006): *Kooperatív játékelmélet. Elektronikus jegyzet, bit.ly/2NeKzTV.*

Foucault, Michel (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története* [ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára]. Budapest, Gondolat.

Foucault, Michel (1998): A „kormányozhatóság". In Michel Foucault: *A fantasztikus könyvtár* [ford. Romhányi Török Gábor]. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor, 106–123.

Foucault, Michel (2000): *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése* [ford. Romhányi Török Gábor]. Budapest, Corvina.

Foucault, Michel (2004): *A bolondság története a klasszicizmus korában* [ford. Sújtó László]. Budapest, Atlantisz.

Franco, Annie – Malhotra, Neil – Simonovits, Gábor (2014): Publication Bias in the Social Sciences. Unlocking the File Drawer. *Science,* vol. 345, no. 6203, 1502–1505.

Fraser, Nancy (2008): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a posztszocializmus korában. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban* [ford. Földesi Gergely et al.]. Budapest, Napvilág, 337–387.

Fraser, Nancy (2013): *Fortunes of Feminism. From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis.* London, Verso.
Freedman, David (2008): On Regression Adjustments to Experimental Data. *Advances in Applied Mathematics,* vol. 40, no. 2, 180–193.
Freedman, David – Pisani, Robert – Purves, Roger (2005): *Statisztika* [ford. Kende Gábor, Szaitz Mariann]. Budapest, Typotex.
Freeman, Michael D. A. (2014): *Lloyd's introduction to jurisprudence.* London, Sweet & Maxwell.
Friedman, David (1991): Law and Economics. In John Eatwell – Murray Milgate – Peter Newman (szerk.): *The New Palgrave. The World of Economics.* London–Basingstoke, Macmillan.
Fuglinszky Ádám (2015): *Kártérítési jog.* Budapest, HVG-ORAC.
Fuss, Diana (1998): Leszbikus és meleg elmélet: az identitáspolitika kérdése [ford. Vándor Anna]. *Replika,* vol. 9, no. 33–34, 213–228.
Futó Péter (2008): A vállalkozásokat érintő jogi szabályozás hatásvizsgálata I. *Vezetéstudomány,* vol. 39, no. 5. 40–52.
Fülöp Tamás (2017): Levéltárak a tudományos kutatás szolgálatában. *Gradus,* vol. 4, no 1, 5–13, *bit.ly/2UTZW7v.*
Gajduschek György (2008a): *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről.* Budapest, KSZK Programigazgatóság.
Gajduschek György (2008b): *Közszolgálat. A magyar közigazgatás személyi állománya és személyzeti rendszere az empirikus adatok tükrében.* Budapest, KSZK Magyar Közigazgatási Intézet.
Gajduschek György (2014): Miben áll és mérhető-e a kormányzati teljesítmény? *Politikatudományi Szemle,* vol. 23, no. 3, 97–116.
Gajduschek György (2016a): Előkészítetlenség és utólagos hatásvizsgálat hiánya. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 796–822, *bit.ly/38TpO8O.*
Gajduschek György (2016b): Közpolitikai célok megjelenése a jogban. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 43–68, *bit.ly/2GZp9GR.*
Gajduschek György (2016c): Miért engedelmeskednek az emberek a dohányzást tiltó jognak? *Jogtudományi Közlöny,* vol. 71, no. 1, 19–30.
Gajduschek, György (2017): Why People Obey the Law in Hungary? Thoughts over Pieces of Empirical Evidence. *MTA Law Working Papers,* vol. 4, no. 8, *bit.ly/3bKydO7.*
Galanter, Marc (1974): Why „Haves" Come Out Ahead. Speculations on the Limits of Legal Change. *Law & Society Review,* vol. 9, no. 1, 95–160.
Gale, David – Shapley, Lloyd S. (1962): College Admissions and the Stability of Marriage. *American Mathematical Monthly,* vol. 69, no. 1, 9–15.
Galesic, Mirta – Bosnjak, Michael (2009): Effects of Questionnaire Length on Participation and Indicators of Response Quality in a Web Survey. *Public Opinion Quarterly,* vol. 73, no. 2, 349–360.
García-Villegas, Mauricio (2006): Comparative Sociology of Law. Legal Fields, Legal Scholarships, and Social Sciences in Europe and the United States. *Law & Social Inquiry,* vol. 31, no. 2, 343–382.
Gárdos-Orosz Fruzsina – Lőrincz Viktor – Ződi Zsolt (2017): Egy új alkotmányjogi panaszeljárás (Abtv. 27.) jelentőségének mérhetősége a bírósági és az alkotmánybírósági alapjogvédelem rendszerében. *MTA Law Working Papers,* vol. 4, no. 23, 1–24, *bit.ly/3hPxRJc.*

Gárdos-Orosz Fruzsina – Szente Zoltán (2014): A Jó Állam jogállami követelményei. In Kaiser Tamás – Kis Norbert (szerk.): *A Jó Állam mérhetősége.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 267–290.
Garland, David (1985): *Punishment and Welfare. A History of Penal Strategies.* Aldershot, Gower.
Garland, Davis (2005): *Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society.* Oxford, Oxford University Press.
Gedai, Endre – Kóczy, László Á. – Meier zu Köcker, Gerd – Zombori, Zita (2015): *About Cooperation, Selfishness and Joint Risks in Clusters. MPRA Paper,* no. 65053.
Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások* [ford. Andor Eszter et al.]. Budapest, Századvég.
Gelati, Jonathan – Governatori, Guido – Rotolo, Antonino – Sartor, Giovanni (2004): Normative Autonomy and Normative Co-ordination. Declarative Power, Representation and Mandate. *Artificial Intelligence and Law,* vol. 12, no. 1–2, 53–81.
Genn, Hazel – Beinart, Sarah (1999): *Paths to Justice. What People Do and Think about Going to Law.* Oxford–Portland, Hart.
Genn, Hazel – Lever, Ben – Gray, Lauren – Balmer, Nigel (2006): *Tribunals for Diverse Users.* London, Department for Constitutional Affairs.
Genn, Hazel – Paterson, Alan (2001): *Paths to Justice Scotland. What People in Scotland Think and Do about Going to Law.* Oxford–Portland, Hart.
Gentzkow, Matthew – Kelly, Bryan – Taddy, Matt (2019): Text as Data. *Journal of Economic Literature,* vol. 57, no. 3, 535–574.
Gerstmann, Evan – Streb, Matthew J. (2004): Putting an End to Push Polling. Why It Should Be Banned and Why the First Amendment Lets Congress Ban It. *Election Law Journal,* vol. 3, no. 1, 37–46.
Gibbons, Robert (2005): *Bevezetés a játékelméletbe* [ford. Csorba Gergely]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity.* Cambridge, Polity Press.
Giddens, Anthony (2008): *Szociológia* [ford. Farkas András et al.]. Budapest, Osiris (2. kiadás).
Ginsburg, Tom (2011): Pitfalls of Measuring the Rule of Law. *Hague Journal on the Rule of Law,* vol. 3, no. 2, 269–280.
Ginzburg, Carlo (2011): *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe* [ford. Galamb György János]. Budapest, Európa.
Gneezy, Uri – Rustichini, Aldo (2000): A Fine is a Price. *The Journal of Legal Studies,* vol. 29, no. 1, 1–17.
Goanta, Catalina (2017): Big Law, Big Data. Special Issue – Comparative Law. *Law and Method,* October, *bit.ly/2uZh42j.*
Goertzel, Ted – Goertzel, Benjamin (2008): Capital Punishment and Homicide Rates. Sociological Realities and Econometric Distortions. *Critical Sociology,* vol. 34, no. 2, 239–254.
Goffman, Alice (2014): *On the Run. Fugitive Life in an American City.* Chicago, University of Chicago Press.
Goldberg, David Theo (2008): A faji tudás. In Kende Anna – Vajda Róza (szerk.): *Rasszizmus a tudományban* [ford. Földesi Gergely et al.]. Budapest, Napvilág, 100–131.
Goldfarb, Neal (2017): A Lawyer's Introduction to Meaning in the Framework of Corpus Linguistics. *Brigham Young University Law Review,* 1359.
Gombos Gábor (2013): Mi a pszichoszociális fogyatékosság? *Pszichoszociális fogyatékosság blog, bit.ly/2ZYYjYm.*

Gómez, Laura (2004): A Tale of Two Genres. On the Real and Ideal Links Between Law and Society and Critical Race Theory. In Austin Sarat (szerk.): *The Blackwell Companion to Law and Society.* Oxford, Blackwell, 453–470.
Gordon, Thomas F. Gordon (1995): *The Pleadings Game. An Artificial Intelligence Model of Procedural Justice.* Dordrecht, Kluwer.
Gordon, Wendy – Langmaid, Roy (1997): *Kvalitatív piackutatás* [ford. Félix Pál]. Budapest, Heti Világgazdaság.
Governatori, Guido – Maher, Michael J. – Antoniou, Grigoris – Billington, David (2004): Argumentation Semantics for Defeasible Logic. *Journal of Logic and Computation,* vol. 14, no. 5, 675–702.
Governatori, Guido – Rotolo, Antonino (2008): Bio Logical Agents. Norms, Beliefs, Intentions in Defeasible Logic. *Journal of Autonomous Agents and Multi Agent Systems,* vol. 17, no. 1, 36–69.
Gömöri Márton (2018): Valószínűség, véletlen és a közösok-elv. *Magyar Filozófiai Szemle,* vol. 62, no. 2, 63–82.
Gramsci, Antonio (1970): *Filozófiai írások* [ford. Rozsnyai Ervin]. Budapest, Kossuth.
Green, Peter (2002): *Letter from the President to the Lord Chancellor regarding the use of statistical evidence in court cases.* Royal Statistical Society, *bit.ly/36H0OjK.*
Greenhouse, Carol (1986): *Praying for Justice. Faith, Order and Community in an American Town.* Ithaca, Cornell University Press.
Greenspan, Henry - Horowitz, Sara R. - Kovács, Éva - Lang, Berel - Laub, Dori - Waltzer, Kenneth - Wieviorka, Annette (2014): Engaging Survivors. Assessing „Testimony" and „Trauma" as Foundational Concepts. *Dapim: Studies on the Holocaust,* vol. 28, no. 3, 190–226.
Greif, Avner (2006): History Lessons. The Birth of Impersonal Exchange. The Community Responsibility System and Impartial Justice. *Journal of Economic Perspectives,* vol. 20, no. 2, 221–236.
Grimmer, Justin – Stewart, Brandon M. (2013): Text as Data. The Promise and Pitfalls of Automatic Content Analysis Methods for Political texts. *Political Analysis,* vol. 21, no. 3, 267–297.
Grimmett, Geoffrey R. (2012): European Apportionment via the Cambridge Compromise. *Mathematical Social Sciences,* vol. 63, no. 2, 68–73.
Grishman, Ralph (1986): *Computational Linguistics. An Introduction.* Cambridge, Cambridge University Press.
Groppi, Tania – Ponthoreau, Marie-Claire (szerk.) (2013): *The Use of Foreign Precedents by Constitutional Judges.* Oxford, Hart.
Grossi, Davide – Jones Andrew (2013): Constitutive Norms and Count-as Conditionals. In Dov Gabbay – John Horty – Xavier Parent – Ron van der Meyden – Leendert van der Torre (szerk.): *Handbook of Deontic Logic and Normative Systems.* London, College Publications, 407–441.
Gulyás Gyula (2011): *A közügyek elméleti alapjai. Digitális Tankönyvtár, bit.ly/39VO6QU.*
Gupta, Akhil – Ferguson, James (1997): Discipline and Practice: „The Field" as Site, Method, and Location in Anthropology. In Akhil Gupta – James Ferguson (szerk.): *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science.* Berkeley–London, University of California Press, 1–46.
Guraya, Salman Yousuf (2013): Bandwagon of Impact Factor for Journal Scientometrics. *Journal of Taibah University Medical Science,* vol. 8, no. 2, 69–71.
Gusterson, Hugh (1997): Studying Up Revisited. *Political and Legal Anthropology Review,* vol. 20, no. 1, 114–119.

Guthrie, Chris – Rachlinski, Jeffrey J. – Wistrich, Andrew J. (2001): Inside the judicial mind. *Cornell Law Review,* vol. 86, no. 4, 777–830.
Gyulavári Tamás – Mitev Ariel Zoltán – Neulinger Ágnes – Neumann-Bódi Edit – Simon Judit – Szűcs Krisztián (2017): *A marketingkutatás alapjai.* Budapest, Akadémiai.
Habermas, Jürgen (1985a): *A kommunikatív cselekvés elmélete* [ford. Felkai Gábor, Király Edit]. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
Habermas, Jürgen (1985b): *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and system. A critique of functionalist reason* [ford. Thomas McCarthy]. Boston, Beacon Press.
Habermas, Jürgen (1994a): *A társadalomtudományok logikája* [ford. Adamik Lajos et al.]. Budapest, Atlantisz.
Habermas, Jürgen (1994b): Legitimációs problémák a modern államban. In Jürgen Habermas: *Válogatott tanulmányok* [ford. Adamik Lajos, Bendl Júlia, Felkai Gábor]. Budapest, Atlantisz, 183–221.
Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy.* Cambridge, MIT Press.
Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete* [ford. Ábrahám Zoltán et al.]. Budapest, Gondolat.
Hacking, Ian (1999): *The Social Construction of What?* Cambridge–London, Harvard University Press.
Hagan, John – Levi, Ron (2005): Crimes of War and the Force of Law. *Social Forces,* vol. 83, no. 4, 1499–1534.
Haggård, Ulrika A. – Gumpert, Clara H. – Grann, Martin (2001): Against All Odds. A Qualitative Follow-up Study of High-Risk Violent Offenders Who Were Not Reconvicted. *Journal of Interpersonal Violence,* vol. 16, no. 10, 1048–1065.
Halliday, Simon – Schmidt, Patrick (szerk.) (2009): *Conducting Law and Society Research. Reflections on Methods and Practices.* Cambridge, Cambridge University Press.
Hamann, Hanjo (2014): *Evidenzbasierte Jurisprudenz. Methoden Empirischer Forschung und ihr Erkenntniswert für das Recht am Beispiel des Gesellschaftsrechts.* Tübingen, Mohr Siebeck.
Hamann, Hanjo – Vogel, Friedemann (2017): Evidence-Based Jurisprudence Meets Legal Linguistics – Unlikely Blends Made in Germany. *Brigham Young University Law Review,* 1473.
Hamlin, Alan (2013): Constitutional Political Economy. In Michael Reksulak – Laura Razzolini – William F. Shughart II (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar (2. kiadás), 72–82.
Hammergren, Linn (2011): Indices, Indicators and Statistics. A View from the Project Side as to Their Utility and Pitfalls. *Hague Journal on the Rule of Law,* vol. 3, no. 2, 305–316.
Hamp Gábor – Syi – Markovich Réka (2015): Elliptikus listák jogszabályszövegekben. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia tanulmánykötet 2015,* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 273–280.
Hamp Gábor – Syi – Markovich Réka (2016): Jogszabályok hivatkozásainak automatikus felismerése és a belső hivatkozások struktúrája. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *XII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
Hansson, Bengt (1970): An Analysis of Some Deontic Logics. *Noûs,* vol. 3, no. 4, 373–398.
Harmathy Attila – Sajó András (szerk.) (1984): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok.* Budapest, KJK.

Harrell, Adele – Cavanagh, Shannon – Sridharan, Sanjeev (1999): Evaluation of the Children at Risk Program. Results 1 Year after the End of the Program. National Institute of Justice Research in Brief, *bit.ly/38Df278*.

Harris, Andrew J. – Walfield, Scott M. – Shields, Ryan T. – Letourneau, Elizabeth J. (2016): Collateral Consequences of Juvenile Sex Offender Registration and Notification. Results from a Survey of Treatment Providers. *Sexual Abuse. Journal of Research and Treatment*, vol. 28, no. 8, 770–790.

Hart, Herbert L. A. (1951): The Ascription of Responsibility and Rights. In Gilbert Ryle – Antony Flew (szerk.): *Logic and Language*. Oxford, Blackwell.

Hart, Herbert L. A. (1967): Social Solidarity and the Enforcement of Morality. *The University of Chicago Law Review*, vol. 35, no. 1, 1–13.

Hart, Herbert L. A. (1995): *A jog fogalma* [ford. Takács Péter]. Budapest, Osiris.

Hauwe, Ludwing van den (2005): Constitutional Economics II. In Jürgen G. Backhaus (szerk.): *The Elgar Companion to Law and Economics*. Cheltenham, Edward Elgar (2. kiadás), 223–238.

Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven (2004): Informal Institutions and Comparative Politics. A Research Agenda. *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 4, 725–740.

Helmke, Gretchen – Levitsky, Steven (szerk.) (2006): *Informal Institutions and Democracy. Lessons from Latin America*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Hennink, Monique M. (2014): *Focus Group Discussions*. Oxford, Oxford University Press.

Héra Gábor – Ligeti György (2014): *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Budapest, Osiris.

Herger Csabáné (szerk.) (2017): *Szemelvények a magyar családjog 1848 utáni történetéhez. Népi jogélet és bírósági praxis a Pécsi Királyi Törvényszék előtt indított családjogi perek iratanyagából*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem ÁJK.

Herrestad, Henning – Krogh, Christen (1995): Obligations Directed from Bearers to Counterparties. In *Proceedings of the 5th International Conference on Artificial Intelligence and Law*. New York, Association for Computing Machinery, 210–218.

Hesselink, Martijn W. (2002): *The New European Private Law. Essays on the Future of Private Law in Europe*. Hague–London, Kluwer Law International.

Heyes, Cressida (2016): Identity Politics. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2tDHplS*.

Hicks, John (1939): The Foundations of Welfare Economics. *Economic Journal*, vol. 49, no. 196, 696–712.

Hillman, Arye L. (2010): Expressive Behavior in Economics and Politics. *European Journal of Political Economy*, vol. 26, no. 4, 403–418.

Hirschl, Ran (2004): *Towards Juristocracy. The Origins and Consequences of the New Constitutionalism*. Cambridge, Harvard University Press.

Hitchcock, Christopher (2018): Probabilistic Causation. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/36ARGOq*.

Ho, Karen (2011): *Liquidated. An Ethnography of Wall Street*. Durham, Duke University Press.

Hochedlinger, Michael (2009): *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehren der Neuzeit*. München, Oldenbourg.

Hochshild, Arlie Russel (2016): *Strangers in Their Own Land. Anger and Mourning on the American Right*. New York, New Press.

Hofer-Szabó, Gábor – Rédei, Miklós – E. Szabó, László (2013): *The Principle of the Common Cause*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hohfeld, Wesley Newcomb (2000): Az alapvető jogi fogalmak a bírói érvelésben [ford. Szabó Miklós]. In Szabó Miklós – Varga Csaba (szerk.): *Jog és nyelv*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem JÁK, 59–96.

Holcombe, Randall G. (2002): Political Entrepreneurship and the Democratic Allocation of Economic Resources. *Review of Austrian Economics*, vol. 15, no. 2–3, 143–159.

Holcombe, Randall G. (2016): *Advanced Introduction to Public Choice*. Cheltenham, Edward Elgar.

Holdaway, Simon (1982): An Insider Job. A Case Study of Covert Research. In Martin Bulmer (szerk.): *Social Research Ethics*. London, MacMillan.

Hollósi Gábor (2007): *A debreceni Jog- és Államtudományi Kar története*. Debrecen, Debreceni Egyetem.

Holstein, James A. – Gurbrium, Jaber F. (2013): Az aktív interjúkészítés [ford. Gács Anna]. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest, L'Harmattan, 117–139.

Honneth, Axel (1992): *Kampf um Anerkennung, Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Honneth, Axel (1997): *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből* [ford. Weiss János]. Pécs, Jelenkor.

Honneth, Axel (2014): Eldologiasodás. Elismeréselméleti tanulmány [ford. Weiss János]. *Replika*, vol. 23, no. 88, 25–80.

Honoré, Tony (1995): Necessary and Sufficient Conditions in Tort Law. In David G. Owen (szerk.): *Philosophical Foundations of Tort Law*. Oxford, Clarendon, 363–385.

Honoré, Tony – Gardner, John (2010): Causation in the Law. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2QzgPTZ*.

Horkheimer, Max (1976): Hagyományos és kritikai elmélet. In Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában* [ford. Gelléri András]. Budapest, Gondolat, 43–116.

Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. (2011): *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek* [ford. Bayer József et al.]. Budapest, Atlantisz.

Horton, Robert (2019): What are Archives? Smithsonian Archives Center, *s.si.edu/2w6gxMT*.

Horváth Attila (2005): *A részvénytársaságok és a részvénytársasági jog kialakulása Magyarországon*. Budapest, Rejtjel.

Horváth, Barna (1934): *Rechtssoziologie. Probleme der Gesellschaftslehre und der Geschichtslehre des Rechts*. Berlin, Grunewald.

Horváth Eszter (2019): *Igazságügyi statisztika*. Győr, Széchenyi István Egyetem.

Hoven, Paul van den (2011): The Unchangeable Judicial Formats. *Argumentation*, vol. 25, no. 4, 499–511.

H. Szilágyi István (2000): *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Budapest, Osiris.

H. Szilágyi István (2018): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017*. Budapest, Pázmány Press.

H. Szilágyi István – Badó Andrea (2017): Ha nem vagyunk úriemberek, azzal sincs baj. Adalékok a magyar ügyvédség önképének vázlatához. *MTA Law Working Papers*, vol. 4, no. 4, *bit.ly/3a2xBSM*.

H. Szilágyi István – Kelemen László (2019): *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai Kutatás 2018*. Budapest, HVG-ORAC.

H. Szilágyi István – Loss Sándor (2012): A „cigány per". *Beszélő Online*, vol. 6, no. 4., *bit.ly/3034Tgz*.
Hubbard, Gill – Backett-Milburn, Kathryn – Kemmer, Debbie (2001): Working with Emotion. Issues for the Researcher in Fieldwork and Teamwork. *International Journal of Social Research Methodology*, vol. 4, no. 2, 119–137.
Hume, David (1973): *Tanulmány az emberi értelemről* [ford. Vámosi Pál]. Budapest, Magyar Helikon – Európa.
Hume, David (1992): *Összes esszéi I.* [ford. Takács Péter]. Budapest, Atlantisz.
Hunt, Alan (1978): *The Sociological Movement in Law*. London, Macmillan.
Hunyady György – Berkics Mihály (2015): *A jog szociálpszichológiája. A hiányzó láncszem*. Budapest, ELTE Eötvös.
Huoranszki Ferenc (2001): *Modern metafizika*. Budapest, Osiris.
Hutchinson, Allan C. (szerk.) (1989): *Critical Legal Studies*. Totowa, Rowman and Littlefield.
Hvg.hu (2015): „Államnak jó lesz – furcsaságok a Jó Állam jelentésben", *bit.ly/3c9LuPS*.
Hyatt, Jordan M. – Barnes, Geoffrey C. (2017): An Experimental Evaluation of the Impact of Intensive Supervision on the Recidivism of High-Risk Probationers. *Crime & Delinquency*, vol. 63, no. 1, 3–38.
Impact evaluation centre: *bit.ly/2uerLxZ*.
Isztin Péter (2018): Bűnök és büntetések: Tanulságok a közgazdaságtani irodalomból. *Közgazdasági Szemle*, vol. 65, no. 3, 287–302.
Iványi Emma (1991): *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Budapest, Akadémiai.
Jackson, Howell E. – Kaplow, Louis – Shavell, Steven M. – Viscusi, W. Kip – Cope, David (2011): *Analytical Methods for Lawyers*. New York, Foundation Press (2. kiadás).
Jagose, Annamarie (2003): *Bevezetés a queer-elméletbe* [ford. Sándor Bea]. Budapest, Új Mandátum.
Jakab András (2010): Mire jó egy alkotmány? *Kommentár*, no. 6, 10–23.
Jakab András (2011): Miért nincs szükségünk második kamarára? *Politikatudományi Szemle*, vol. 20, no. 1, 7–30.
Jakab András (2014): Jogállamiság és terrorfenyegetés. Az alkotmány normativitásának és az életmentő kínzás megengedhetőségének kérdése. In Fekete Balázs – Horváthy Balázs – Kreisz Brigitta (szerk.): *A világ mi magunk vagyunk. Liber Amicorum Imre Vörös*. Budapest, HVG-ORAC, 240–262.
Jakab András (2018): Miért nem működik jól a magyar jogrend és hogyan javíthatjuk meg? *MTA Law Working Papers*, vol. 5, no. 1, *bit.ly/2R3EZVQ*.
Jakab, András (2020a): The Failure of Constitutional Institution-Building in Hungary. Informal Institutional Elements as Both Preconditions and Consequences of Effective Formal Legal Rules. *The American Journal of Comparative Law* (megjelenés alatt).
Jakab, András (2020b): Bringing a Hammer to the Chess Board. Why Doctrinal-Conceptual Legal Thinking is Futile in Dealing with Autocratizing Regimes. *Verfassungsblog* 25 June 2020, *bit.ly/3fiocIE*.
Jakab, András (2020c): What Can Constitutional Law Do against the Erosion of Democracy and the Rule of Law? On the Interconnectedness of the Protection of Democracy and the Rule of Law. *Constitutional Studies* vol. 6, 5–34.
Jakab, András – Dyevre, Arthur – Itzcovich, Giulio (szerk.) (2017): *Comparative Constitutional Reasoning*. Cambridge, Cambridge University Press.

Jakab András – Gajduschek György (szerk.) (2016): *A magyar jogrendszer állapota*. MTA TK Jogtudományi Intézet.
Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.) (2015): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-ORAC.
Janky Béla – Kmetty Zoltán – Naszályi Natália – Tamássy Réka (2018): Médiakeretezés és LMBTQ+ emberek iránti attitűdök. Egy survey- és természetes kísérlet eredményei. *Socio.hu*, vol. 7, no. 3, 1–24.
Jasso, Guillermina (2006): Factorial Survey Methods for Studying Beliefs and Judgments. *Sociological Methods & Research*, vol. 34, no. 3, 334–423.
Jejelola, O. J. (2014): Legal Research. An Overview of a Research Proposal. *European Scientific Journal*, vol. 10, September, *bit.ly/2OH7SH5*.
Johnson, David B. (1999): *A közösségi döntések elmélete. Bevezetés az új politikai gazdaságtanba* [ford. Nagy László Ábel]. Budapest, Osiris.
Jovánovics Eszter – Pap András László (2013): Kollektív bűnösség a XXI. század Magyarországán. Magyarellenesség vádja a cigányokkal szemben két emblematikus perben. *Fundamentum*, vol. 17, no. 3, 153–157.
Jørgensen, Jørgen (1937): Imperatives and Logic. *Erkenntnis*, vol. 7, no. 1, 288–296.
Jugovits Károly (2016): A jogalkotás tartalmi megalapozottsága a jogi oktatás tükrében. *Pro Publico Bono*, vol. 4, no. 1, 36–49.
Kagan, Robert A. (1995): What Socio-Legal Scholars Do When There Are Too Much Law to Study. *Journal of Law and Society*, vol. 22, no. 1, 140–148.
Kairys, David (1998): *The Politics of Law. A Progressive Critique*. New York, Basic Books (3. kiadás).
Kaiser Tamás (2015): *Jó Állam Jelentés 2015*, Budapest, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.
Kajtár István – Pohánka Éva (szerk.) (2009): *A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833–1923*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem ÁJK.
Kaldor, Nicholas (1939): Welfare Propositions in Economics and Interpersonal Comparisons of Utility. *Economic Journal*, no. 49, no. 195, 549–552.
Káldy-Nagy Gyula (1962): *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest, Akadémiai.
Káldy-Nagy Gyula (1970): *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest, Akadémiai.
Kamin, Kim A. – Rachlinski, Jeffrey J. (1995): Ex post ≠ ex ante. *Law and Human Behavior*, vol. 19, no. 1, 89–104.
Kanger, Stig (1971): New Foundations of Ethical Theory. In Risto Hilpinen (szerk.): *Deontic Logic. Introductory and Systematic Readings*. Dordrecht–Boston–London, Reidel, 36–58.
Kanger, Stig (1972): Law and Logic. *Theoria*, vol. 38, no. 3, 105–132.
Kanger, Stig (1985): On Realization of Human Rights. *Acta Philosophica Fennica*, vol. 38.
Kanter, Arlene S. (2011): The Law: What's Disability Studies Got to Do With It or an Introduction to Disability Legal Studies. *Columbia Human Rights Law Review*, vol. 42, no. 2, 403–479.
Kaplowitz, Michael D. – Hadlock, Timothy D. – Levine, Ralph (2004): A Comparison of Web and Mail Survey Response Rates. *Public Opinion Quarterly*, vol. 68, no. 1, 94–101.
Kapronczay Mór – Plangár Bálint István (2017): *Ki írta? Szövegek íróinak felismerése text mining segítségével*. TDK-dolgozat, *bit.ly/3fQYP1o*.
Kardos Kálmán (1993): *Igazságügyminisztériumi Levéltár. Repertórium*. Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Karvasy Ágoston (1862): *A közrendészeti tudomány*. Pest, Emich.
Katona Klára – Szalai Ákos (szerk.) (2013): *Hatékony-e a magyar jog?* Budapest, Pázmány Press.

Katona Noémi (2017): Szégyen és hallgatás. A kutató szerepe a prostitúció elbeszélésében. *Szociológiai Szemle*, vol. 27, no. 2, 68–87.
Katona Tamás (2014): A bűnügyi statisztika néhány problémája. In *Oktatás, kutatás több mint fél évszázadon keresztül. Ünnepi kötet dr. Kovacsicsné Nagy Katalin tiszteletére.* Budapest, Magyar Statisztikai Társaság, 133–142.
Katona Tamás (2016): A szabálysértések és a bűncselekmények megjelenése a statisztikai adatgyűjtésben és tájékoztatásban. In Katona Tamás – Kovacsicsné Nagy Katalin – Laczka Éva Zita (szerk.): *Vavró István, a tudós és pedagógus. Ünnepi kötet dr. Vavró István professzor 80. születésnapjára.* Budapest–Győr, Magyar Statisztikai Társaság – Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc ÁJK, 57–80.
Katz, Daniel M. (2013): Quantitative Legal Prediction – or – How I Learned to Stop Worrying and Start Preparing for the Data-Driven Future of the Legal Services Industry. *Emory Law Journal*, vol. 62.
Katz, Lawrence F. – Kling, Jeffrey R. – Liebman, Jeffrey B. (2001): Moving to Opportunity in Boston. Early Results of a Randomized Mobility Experiment. *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 116, no. 2, 607–654.
Katz, Lawrence F. – Levitt, Steven D. – Shustorovich, Ellen (2003): Prison Conditions, Capital Punishment, and Deterrence. *American Law and Economics Review*, vol. 5, no. 2, 318–343.
Kaufmann, Daniel – Kraay, Aart – Mastruzzi, Massimo (2010): The Worldwide Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues. *World Bank Policy Research Working Paper*, no. 5430.
Kaufmann, Daniel – Kraay, Aart – Mastruzzi, Massimo (2011): The World Governance Indicators. Methodology and Analytical Issues. *Hague Journal on the Rule of Law*, vol. 3, no. 2, 220–246.
Keech, William R. – Munger, Michael C. (2015): The Anatomy of Government Failure. *Public Choice*, vol. 164, no. 1–2, 1–42.
Keeter, Scott (2018): The Impact of Survey Non-response on Survey Accuracy. In David L. Vannette – Jon A. Krosnick (szerk.): *The Palgrave Handbook of Survey Research.* Cham, Palgrave Macmillan, 373–381.
Kelemen, R. Daniel (2011): *Eurolegalism. The Transformation of Law and Regulation in the European Union.* Cambridge, Harvard University Press.
Kelleher, Christa – Wagener, Thorsten (2011): Ten Guidelines for Effective Data Visualization in Scientific Publications. *Environmental Modelling & Software*, vol. 26, no. 6, 822–827.
Kellett, Peter M. (1995): Acts of Power, Control and Resistance. In Rita Kirk Whillock – David Slayden (szerk.): *Hate Speech.* Thousand Oaks – London, Sage, 142–162.
Kelley, Donald R. (1990): *The Human Measure. Social Thought in the Western Legal Tradition.* Cambridge, Harvard University Press.
Kelman, Mark (1987): *A Guide to Critical Legal Studies.* Cambridge, Harvard University Press.
Kemmerling, Achim – Makszin, Kristin (2018): When Does Policy Diffusion Affect Policy Instability? Cases of Excessive Policy Volatility in Welfare Policies in East Central Europe. In Agnes Batory – Andrew Cartwright – Diane Stone (szerk.): *Policy Experiments, Failures and Innovations. Beyond Accession in Central and Eastern Europe.* Northampton, Edward Elgar, 26–44.
Kende Katalin (szerk.) (2015): *Kúria évkönyv 2014.* Budapest, Semmelweis.
Kengyel Miklós (2012): *Magyar polgári eljárásjog.* Budapest, Osiris (11. kiadás).
Kennedy, Duncan (1982): Legal Education and the Reproduction of Hierarchy. *Journal of Legal Education*, vol. 32, no. 4, 591–615.

Kennedy, Duncan (1996): Tartalom és forma a magánjogi ítélkezésben [ford. Badó Attila]. In Szabadfalvi József (szerk.): *Mai angol–amerikai jogelméleti törekvések.* Miskolc, Bíbor.
Kerezsi Klára – Gosztonyi Márton (2016): Az empirikus kutatás módszertana. In Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára – Lévay Miklós (szerk.): *Kriminológia.* Budapest, Wolters Kluwer, 346–368.
Kerezsi Klára – Kó József – Gosztonyi Géza (2007): *A fiatalkorúak büntető igazságszolgáltatásának hatékonysága. A fiatalkorú elítéltek utánkövetéses visszaesési vizsgálata.* Budapest, Budapesti Szociális Forrásközpont.
Key Citations: International Association for Impact Assessment, *bit.ly/2GOEVo3.*
Kilián Imre (2017): *Szemantikai alapú jogi tudás-menedzsment technológiák.* Saarbrücken, GlobeEdit.
Killias, Martin – Gilliéron, Gwladys – Kissling, Izumi – Villettaz, Patrice (2010): Community Service versus Electronic Monitoring – What Works Better? Results of a Randomized Trial. *The British Journal of Criminology*, vol. 50, no. 6, 1155–1170.
Kisdi Barbara (2012): Az antropológia elméleti és módszertani dilemmái. In Kisdi Barbara: *A kulturális antropológia története, elméletei és módszerei.* Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 47–51.
Kiss Gábor – Mike Károly (2017): Hitelesek-e a vállalkozások ígéretei Magyarországon? *Közgazdasági Szemle*, vol. 64, no. 12, 1285–1315.
Kiss Norbert – Hollán Miklós (2012): *Büntetőjog.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Klaming, Laura – Giesen, Ivo (2008): Access to Justice. The Quality of the Procedure. *TISCO Working Paper Series on Civil Law and Conflict Resolution Systems*, no. 2, 1–40.
Kleck, Gary – Sever, Brion – Li, Spencer – Gertz, Marc (2005): The Missing Link in General Deterrence Research. *Criminology*, vol. 43, no. 3, 623–660.
Kó József (2016): Az ENYÜBS rendszer kriminológiai szempontból. *Kriminológiai Tanulmányok*, no. 53, 43–63.
Kóczy, László Á. (2006): The Core can be Accessed with a Bounded Number of Blocks. *Journal of Mathematical Economics*, vol. 43, no. 1, 56–64.
Kóczy Á. László (2010): A magyarországi felvételi rendszerek sajátosságai. *Közgazdasági Szemle*, vol. 57, no. 2, 142–164.
Kóczy Á. László (2011): Lisszaboni kilátások. *Közgazdasági Szemle*, vol. 58, no. 10, 1045–1058.
Kóczy, László Á. (2012): Beyond Lisbon. Demographic Trends and Voting Power in the European Union Council of Ministers. *Mathematical Social Sciences*, vol. 63, no. 2, 152–158.
Kóczy Á. László (2018): *Versengés és együttműködés koalíciós játékokban. Akadémiai doktori értekezés.* Budapest.
Kóczy Á. László (2019): Döntési befolyás az Európai Unió Tanácsában. Mit hozhat a Brexit? *Alkalmazott Matematikai Lapok*, vol. 36, no. 2, 287–293.
Kóczy, László Á. – Biró, Péter – Sziklai, Balázs (2017): US vs. European Apportionment Practices. The Conflict between Monotonicity and Proportionality. In Ulle Endriss (szerk.): *Trends in Computational Social Choice.* AI Access, 309–325.
Kocsis Miklós (2007): Ciprusi Köztársaság. In Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana.* Budapest, HVG-ORAC.
Koi Gyula (2010): A közérdek mint érték a közigazgatásban. In Smuk Péter (szerk.): *Az állam és jog alapvető értékei I.* Győr, Széchenyi István Egyetem.
Koi Gyula (2014): *A közigazgatás-tudományi nézetek fejlődése. Külföldi hatások a magyar közigazgatási jog és közigazgatástan művelésében a kameralisztika időszakától a Magyary-iskola koráig.* Budapest, Nemzeti Közszolgálati és Tankönyvkiadó.

Kolosvári Sándor (1899): Corpus Juris Hungarici. In Márkus Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon öt kötetben II.* Budapest, Pallas, 680–690.
Koltai Júlia (2013): *Túl a regresszión. Újfajta modellek felhasználási lehetőségei a társadalomtudományokban.* PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK.
Koltai Júlia – Sik Endre – Simonovits Borbála (2005): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológiai Szemle,* vol. 25, no. 2, 31–49.
Koons, Robert (2005): Defeasible Reasoning. In Edward N. Zalta (szerk.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2FIaoI8.*
Koop, Gary (2008): *Közgazdasági adatok elemzése* [ford. Cseres-Gergely Zsombor]. Budapest, Osiris.
Korinek László (2010): Mire jó a kriminológia? *Kriminológiai Tanulmányok,* no. 47, 61–72.
Korinek László (2016): Félelem a bűnözéstől, rejtett bűnözés. In Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára – Lévay Miklós (szerk.): *Kriminológia.* Budapest, Wolters Kluwer, 371–394.
Kornhauser, Lewis A. (1980): Guide to the Perplexed Claims of Efficiency in the Law. *Hofstra Law Review,* vol. 8, no. 3, 591–639.
Korsósné Delacasse Krisztina (2012): *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon.* Pécs, Dialóg Campus – Pécsi Tudományegyetem ÁJK.
Kosáry Domokos (1970): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Általános rész 1. Könyvtárak és bibliográfiák.* Budapest, MTA TTI – Tankönyvkiadó.
Kosáry Domokos (2003): *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába I. Általános rész 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések* [kieg.: Kulcsár Krisztina, Szakály Orsolya et al.]. Budapest, Osiris.
Kossányi Béla (1938): Magyar Országos Levéltár. In Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar város. Az 1938. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest, Belügyminisztérium, 817–825.
Koszti György (1948): A levéltárak szerepe a közigazgatásban. Doktori értekezés [bírálók: Egyed István, Berlász Jenő; gépirat]. Budapesti József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar.
Kovách Imre – Szabó Andrea – Hajdu Gábor – Kristóf Luca – Gerő Márton (2017): Az integrációs modell. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban.* Budapest, MTA TK Szociológiai Intézet – Belvedere Meridionale, 21–48.
Kovachich József Miklós (1816): *Lectiones variantes decretorum comitialium I. Regni Hungariae, in corpore juris hungarici editorum, quas ex collatione textus eorum cum originalibus authenticis eruit.* Pest, Trattner.
Kovachich József Miklós (1818): *Sylloge decretorum comitialium inclyti regni Hungariae, quae in vulgato corpore juris hungarici, hactenus, aut penitus desiderabantur, aut aliqua sui parte, manca regerebantur, et oblibioni postliminio, recenter erepta sunt. In articulos, rubricis provisos, divisa, collegi, indicem realem subjecit, et in supplementum collectionis, peculialiter excudi curavit.* Pest, Trattner.
Kovachich József Miklós (1820): *Notitiae praeliminares ad syllogen decretorum comitalium Quae in vulgato corpore juris hungrici, hactenus aut penitus desiderabantur, aut aliqua sui parte manca referebantur, et oblivioni postliminio recenter erepta sunt, cum observationibus criticis in editiones corporis juris.* Pest, Trattner.
Kovachich Márton György (1790): *Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodierum diem celebratorum.* Buda, Egyetemi Nyomda.

Kovachich Márton György (1798–1801): *Supplementum ad vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio Regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum.* Buda, Egyetemi Nyomda.
Kovachich Márton György (1799): *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credelibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati. Quas in subsidium diplomaticae, ac veteris iurisprudentiae hungaricae portissimum practicae ante Verbőczyanae e coaevis codicibus manuscriptis collectas edidit.* Pest, Trattner.
Kovachich Márton György (1803): *Codex authenticus iuris tavernicalis statutarii communis complectens monumenta vetera et recentoria partim antea vulgata, partim hactenus inedita.* Buda, Egyetemi Nyomda.
Kovachich Márton György – Kovachich József Miklós (1823): *Astraea, complectens subsidia literaria ad historiam legislationis et jurisprudentiam Hungaricam conscripta communi opera I–II.* Buda, Egyetemi Nyomda.
Kovács Éva (2008a): Interjús módszerek és technikák. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Pécs, Néprajzi Múzeum - Pécsi Tudományegyetem BTK, 269–277 (2. kiadás).
Kovács Éva (2008b): A narratív biográfiai elemzés. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Pécs, Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem BTK, 373–396 (2. kiadás).
Kovács Éva (2011): Az interjús módszertanok politikája. *Forrás,* vol. 43, no. 7–8, 3–20.
Kovács Éva - Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Budapest, Múlt és Jövő.
Kovacsicsné Nagy Katalin (1986): A visszaeső bűnözés előrejelzése. *Statisztikai Szemle,* vol. 81, no. 8, 864–885.
Kovacsicsné Nagy Katalin (2001): *Igazságügyi statisztika.* Budapest, Rejtjel.
Kovacsicsné Nagy Katalin (2018): Az igazságügyi statisztika a hivatalos magyar statisztikában. In Homoki-Nagy Mária – Kovács Péter (szerk.): *Ünnepi kötet a 70 éves Katona Tamás tiszteletére.* Acta Juridica et Politica, Tomus LXXXII, Szeged, 387–403.
Kovácsy Zsombor – Orbán Krisztián (2005): *A jogi szabályozás hatásvizsgálata.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Könczei György – Hernádi Ilona (szerk.) (2016): *Az esélyegyenlőségtől a Taigetoszig? Fogyatékosságtudományi eredmények a „másik oldal" megértéséhez.* Budapest, L'Harmattan.
Körmendy Lajos (szerk.) (2009): *Levéltári kézikönyv.* Budapest, Magyar Országos Levéltár – Osiris.
Kövér György (2014): Az orális történelem három paradoxona. In Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet.* Budapest, Osiris, 303–306.
Kredens, Krzysztof – Coulthard, Malcolm (2012): Corpus Linguistics in Authorship Identification. In Lawrence M. Solan – Peter M. Tiersma (szerk.): *Oxford Handbook of Language and Law Oxford.* Oxford, Oxford University Press, 504–516.
Krever, Tor (2013): Quantifying Law. Legal Indicator Projects and the Reproduction of Neo-Liberal Common Sense. *Third World Quarterly,* vol. 34, 131–150.
Kristó Gyula – Piti Ferenc (1990–2012): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensiam illustrantia 1301–1387, I–XXVII.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem.
Kristóf Luca (2019): Szelekció, defenzivitás, pozicionalitás. Az elit mint nehezen elérhető társadalmi csoport kutatásának módszertani problémáiról. *Politikatudományi Szemle,* vol. 28, no. 2, 37–60.

Krueger, Anne O. (2004): A járadékvadász társadalom politikai gazdaságtana. *Századvég*, vol. 9, no. 34, 107–129.
Krueger, Richard A. – Casey, Mary Anne (2014): *Focus Groups. A Practical Guide for Applied Research.* Thousand Oaks, Sage (5. kiadás).
Kulcsár Kálmán (1976): *A jogszociológia alapjai.* Budapest, KJK.
Kulcsár Kálmán (1997): *Jogszociológia.* Budapest, Kulturtrade.
Kunz, Christina L. – Schmedemann, Deborah A. – Bateson, Ann L. – Downs, Matthew P. – Catterall, Susan L. (2004): *The Process Of Legal Research.* New York, Aspen (6. kiadás).
Kúria (2017): Összefoglaló vélemény. Az ítéleti bizonyosság elméleti és gyakorlati kérdései. *bit.ly/2NbraD4.*
Küpper, Herbert (2016): A magyar jogi kultúra egyes összehasonlító jellegzetességei összehasonlító perspektívából. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 131–141, *bit.ly/3SICFZF.*
Kvale, Steinar (1994): Ten Standard Objections to Qualitative Interviews. *Journal of Phenomenological Psychology,* vol. 25, no. 2, 147–173.
Kvale, Steinar (2005): *Az interjú. Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba* [ford. Kovács Bence, Sivadó Ákos]. Budapest, Jószöveg Műhely.
Kvale, Steinar (2006): Dominance Through Interviews and Dialogues. *Qualitative Inquiry,* vol. 12, no. 3, 480–500.
Labov, William – Fanshel, David (2008): Átfogó beszédelemzés [ford. Síklaki István]. In Síklaki István (szerk.): *Szóbeli befolyásolás I. Nyelv, gondolkodás, kultúra.* Budapest, Typotex, 61–103.
Ladányi Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Budapest, Argumentum.
Laguilles, Jerold S. – Williams, Elizabeth A. – Saunders, Daniel B. (2011): Can Lottery Incentives Boost Web Survey Response Rates? Findings from Four Experiments. *Research in Higher Education,* vol. 52, no. 5, 537–553.
Lamont, Michèle – Swidler, Ann (2014): Methodological Pluralism and the Possibilities and Limits of Interviewing. *Qualitative Sociology,* vol. 37, no. 2, 153–171.
Lamont, Norman (2005): Focus Groups? I Thought We Elected Politicians to Make Big Decisions. *The Telegraph,* 2005. július 5., *bit.ly/2R9mTBH.*
Lapan, Stephen D. – Quartaroli, Marylynn T. – Riemer, Frances Julia (2012): *Qualitative Research. An Introduction to Methods and Designs.* San Francisco, Jossey-Bass.
Larouche, Pierre (2012): A Vision of Global Legal Scholarship. *TILEC Discussion Paper* no. 2012-034; *Tilburg Law School Research Paper,* no. 09/2012, *bit.ly/2YDQCaP.*
Lasser, Mitchel de S.-O.-L'E. (2004): *Judicial Deliberations. A Comparative Analysis of Transparency and Legitimacy.* Oxford, Oxford University Press.
Latour, Bruno (1987): *Science in Action. How to Follow Scientists and Engineers through Society.* Cambridge, Harvard University Press.
Latour, Bruno (2002): *The Making of Law. An Ethnography of the Conseil d'Etat.* Cambridge, Polity Press.
Laver, Michael – Benoit, Kenneth – Garry, John (2003): Extracting Policy Positions from Political Texts Using Words as Data. *American Political Science Review,* vol. 97, no. 2, 311–331.
Lawless, Robert M. – Robbennolt, Jennifer K. – Ulen, Thomas S. (2016): Empirical Methods in Law. Austin et al., Wolters Kluwer (2. kiadás).
Lazarsfeld, Paul F. (1959): Introduction. In Herbert H. Hyman: *Survey Design and Analysis.* New York, Free Press.

Ledeneva, Alena (2001): *Unwritten rules. How Russia Really Works.* London, Centre for European Reform.
Leeuw, Frans L. – Schmeets, Hans (2016): *Empirical Legal Research. A Guidance Book for Lawyers, Legislators and Regulators.* Cheltenham, Edward Elgar.
Legeza Dénes (2017): *„Egyszer mindenkorra és örökáron." A szerzői jog és forgalomképessége Magyarországon a reformkortól 1952-ig.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem ÁJTK.
Le Grand, Julien (1999): A kormányzati kudarcok elmélete. In Csaba Iván – Tóth István György (szerk.): *A jóléti állam politikai gazdaságtana.* Budapest, Osiris, 146–164.
Lemaire, Jean (1984): An Application of Game Theory. Cost Allocation. *Astin Bulletin,* vol. 14, no. 2, 61–81.
Lengyel József – Vörös Ernő (1935): *A közigazgatási bírósági törvény magyarázata. A m. kir. Közigazgatási Bíróság anyagi jogi, hatásköri és eljárási joggyakorlata általános közigazgatási, adó- és illetékügyekben I–II.* Budapest, szerzői kiadás.
Lengyel József – Vörös Ernő (1940): *A m. kir. Közigazgatási Bíróság újabb anyagi jogi, hatásköri és eljárási joggyakorlata, általános közigazgatási, adó- és illetékügyekben I–II.* Budapest, szerzői kiadás.
Lengyel József – Vörös Ernő (1942): *A m. kir. Közigazgatási Bíróság legújabb anyagi jogi, hatásköri és eljárási joggyakorlata, általános közigazgatási, adó- és illetékügyekben I–II.* Budapest, szerzői kiadás.
Lengyelné Molnár Tünde (2013): *Kutatástervezés.* Eger, Eszterházy Károly Főiskola, *bit.ly/35Eu5uI.*
Lévi, Giovanni (2000): Az életrajz használatáról [ford. Czoch Gábor]. *Korall,* vol. 1, no. 2, 81–92.
Lewis, Ann (2010): Silence in the Context of „Child Voice". *Children and Society,* vol. 24, no. 1, 14–23.
Lewis, David (1973a): *Counterfactuals.* Oxford, Blackwell.
Lewis, David (1973b): Causation. *Journal of Philosophy,* vol. 70, no. 17, 556–567.
Lewis, David (1986): Postcript to Causation. In David Lewis: *Philosophical Papers II.* Oxford, Oxford University Press.
Lin, Winston (2013): Agnostic Notes on Regression Adjustments to Experimental Data. Reexamining Freedman's Critique. *The Annals of Applied Statistics,* vol. 7, no. 1, 295–318.
Lincoln, Yvonna S. (2001): Reconsidering Rapport. Interviewing as Postmodern Inquiry Practice. Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association (Seattle), *bit.ly/2tHYLy9.*
Lindahl, Lars (1994): Stig Kanger's Theory of Rights. In Dag Prawitz – Brian Skyrms – Dag Werserstahl (szerk.): *Logic, Methodology and Philosophy of Science IX.* New York, Elsevier Science, 889–911.
Lipsky, Michael (1983): Street-level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services. New York, Russell Sage Foundation.
Lipton, Douglas – Martinson, Robert – Wilks, Judith (1975): *The Effectiveness of Correctional Treatment. A Survey of Treatment Evaluation Studies.* New York, Praeger.
Little, J. A. – Rubin, Donald B. (2014): *Statistical Analysis with Missing Data.* New Jersey, Wiley (2. kiadás).
Littlechild, S. C. – Owen, Guillermo (1973): A Simple Expression for the Shapley Value in a Special Case. *Management Science,* vol. 20, no. 3, 370–372.
Littlechild, S. C. – Thompson, Fred (1977): Aircraft Landing Fees. A Game Theory Approach. *The Bell Journal of Economics,* vol. 8, no. 1, 186–204.

Livermore, Michael A. – Rockmore, Daniel N. (szerk.) (2019): *Law as Data. Computation, Text, and the Future of Legal Analysis.* Santa Fe, Santa Fe Institute Press.
Llewellyn, Karl N. – Hoebel, Adamson (1941): *The Cheyenne Way. Conflict and Caselaw in Primitive Jurisprudence.* Norman, University of Oklahoma Press.
Lobe, Bojana (2017): Best Practices for Synchronous Online Focus Groups. In Rosaline S. Barbour – David L. Morgan (szerk.): *A New Era in Focus Group Research. Challenges, Innovation and Practice.* London, Palgrave Macmillan, 227–250.
López, Ian Haney (2006): *White by Law. The Legal Construction of Race.* New York – London, New York University Press (10. kiadás).
Loss Sándor (2005): Romani Kris a Dél-Békési oláhcigányoknál. In Szabó Miklós (szerk.): *Ius humanum. Ember alkotta jog.* Miskolc, Bíbor.
Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001): A „cigány per." *Beszélő,* vol. 6, no. 4, 94–100.
Loss Sándor – LőrinczVeronika (2010): Romani kris a Dél-Békési oláhcigányoknál. *Beszélő,* vol. 7, no. 9–10.
Loury, Glenn C. (2007): *A faji egyenlőtlenségek anatómiája* [ford. Bartus Tamás]. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
Lowndes, Vivien – Roberts, Mark (2013): *Why Institutions Matter. The New Institutionalism in Political Science.* Basingstoke, Palgrave Macmillan.
Lubet, Steven (2015): Did This Acclaimed Sociologist Drive the Getaway Car in a Murder Plot? The questionable ethics of Alice Goffman's „On the Run". *The New Republic,* 27th May, 2015, *bit.ly/3bBHRCO.*
Luhmann, Niklas (1995): *Social Systems* [ford. John Bednarz, Dirk Baecker]. Stanford, Stanford University Press.
Luhmann, Niklas (2009): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai* [ford. Brunczel Balázs, Kiss Lajos András]. Budapest, AKTI–Gondolat.
Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat.* Budapest, Magvető.
Macey, Jonathan – Mitts, Joshua (2015): Finding Order in the Morass. The Three Real Justifications for Piercing the Corporate Veil. *Cornell Law Review,* vol 100, no. 1, 99–155.
Mack, Chris A. (2018): *How to Write a Good Scientific Paper.* Bellingham–Washington, SPIE Press.
MacKenzie, Doris L. (1997): Criminal Justice and Crime Prevention. In Lawrence W. Sherman – Denise C. Gottfredson – Doris Layton MacKenzie – John E. Eck – Peter Reuter – Shawn D. Bushway: *Preventing Crime. What Works, What Doesn't, What's Promising. A Report to the United States Congress.* Washington, National Institute of Justice, *bit.ly/2wjHdJL.*
MacKenzie, Doris L. – Farrington, David P. (2015): Preventing Future Offending of Delinquents and Offenders. What Have We Learned from Experiments and Meta-Analyses? *Journal of Experimental Criminology,* vol. 11, no. 4, 565–595.
Mackie, John L. (1965): Causes and Conditions. *American Philosophical Quarterly,* vol. 2, no. 4, 245–264.
Mackie, John L. (1974): *The Cement of Universe. A Study of Causation.* Oxford, Oxford University Press.
MacKinnon, Catharine A. – Dworkin, Andrea (szerk.) (1997): *In Harm's Way. The Pornography Civil Rights Hearings.* Cambridge–London, Harvard University Press.
Madarász Tiborné – Pólos László – Ruzsa Imre (2007): *A logika elemei.* Budapest, Osiris.
Majtényi László – Szabó Máté (szerk.) (2011): *Az elveszett alkotmány.* Budapest, L'Harmattan.
Makinson, David (1986): On the Formal Representation of Rights Relations. Remarks on the Work of Stig Kanger and Lars Lindahl. *Journal of Philosophical Logic,* vol. 15, no. 4, 403–425.

Makinson, David – van der Torre, Leon (2000): Input/Output Logics. *Journal of Philosophical Logic,* vol. 29, no. 4, 383–408.
Maksay Ferenc (1992): *A magyar kamara archívuma.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Malhotra, Naresh K. (2008): *Marketingkutatás* [ford. Agárdi Irma et al.]. Budapest, Akadémiai.
Malinowski, Bronisław (1926): *Crime and Custom in Savage Society.* London, Routledge – Kegan Paul.
Malinowski, Bronislaw (1972): *Baloma. Válogatott írások* [ford. Bónis György et al.]. Budapest, Gondolat.
Mályusz Elemér – Borsa Iván (1951–2001): *Zsigmond-kori oklevéltár I–VII.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Manning, Peter K. (1977): *Police Work. The Social Organization of Policing.* Cambridge, MIT Press.
Manning, Peter K. (1993): Comment: Regulation as Game? *Law and Public Policy,* vol. 15, no. 2, 235–238.
Manning, Peter K. – Van Maanen, Jan (1978): *Policing. The View from the Street.* Santa Monica, Goodyear Publishing Company.
March, James G. – Olsen, Johan P. (2004): The Logic of Appropriateness. In Robert E. Goodin – Michael Moran – Martin Rein (szerk.): *The Oxford Handbook of Public Policy.* Oxford, Oxford University Press, 689–708.
Marcus, George (1995): Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology,* vol. 24, 95–117.
Markovich Réka (2015): Tilalom és kötelesség – a számítógép szemével. In Szabó Miklós (szerk.): *A jog nyelvi dimenziója.* Miskolc, Bíbor, 267–274.
Markovich Réka (2016): Nem házasságközvetítés, bikondicionálisok. Formulák, az állam és az emberi jogok. In Hegyi Szabolcs – Vinnai Edina – Ződi Zsolt (szerk.): *Orbis Iuris. Tanulmányok Szabó Miklós 65. születésnapjára.* Miskolc, Bíbor, 109–117.
Markovich Réka (2018): A jogszabályszövegek logikai mélystruktúrája. In Szabó Miklós – Vinnai Edina (szerk.): *A törvény szavai.* Miskolc, Bíbor.
Markovich, Réka (2020): Understanding Hohfeld and Formalizing Legal Rights: the Hohfeldian Conceptions and Their Conditional Consequences. *Studia Logica,* vol. 108, no. 1, 129–258.
Markovich Réka – Hamp Gábor – Syi (2014): A kondicionálisok problémája jogszabályszövegekben. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.): *X. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia 2014.* Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 295–302.
Marschalkó János (1908–1922): *Közigazgatási döntvénytár I–XIII.* Budapest, Franklin.
Martin, Susan E. – Annan, Sampson – Forst, Brian (1993): The Special Deterrent Effects of a Jail Sanction on First-Time Drunk Drivers. A Quasi-Experimental Study. *Accident Analysis and Prevention,* vol. 25, no. 5, 561–568.
Martinson, Robert (1974): What Works ? Questions and Answers about Prison Reform. *The Public Interest,* vol. 10, 22–54, *bit.ly/3bDskCi.*
Marton Géza (1941): Kártérítés. In Szladits Károly (szerk.): *Magyar magánjog III.* Budapest, Grill, 358–399.
Marton Géza (1993): *A polgári jogi felelősség.* Budapest, Triorg.
Marx, Karl (1975): Letter to A. Ruge, September 1843. In Karl Marx: *Early Writings.* New York, Vintage Books.

Massey, Douglas S. – Lundy, Garvey (2001): Use of Black English and Racial Discrimination in Urban Housing Markets. New Methods and Findings. *Urban Affairs Review*, vol. 36, no. 4, 452–469.

Massey, Douglas S. – Tourangeau, Roger – Singer, Eleanor – Ye, Cong (2013): The Use and Effects of Incentives in Surveys. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 645, no. 1, 112–141.

Matczak, Marcin – Bencze, Mátyás – Kühn, Zdenek (2015): EU Law and Central European Judges. Administrative Judiciaries in the Czech Republic, Hungary and Poland Ten Years after Accession. In Michal Bobek (szerk.): *Central European Judges Under the European Influence. The Transformative Power of The EU Revisited.* Oxford, Hart.

Matczak, Marcin – Galligan, Denis (2005): Strategies of Judicial Review. Exercising Judicial Discretion in Administrative Cases Involving Business Entities. Warsaw, E&Y Better Government Programme.

Mather, Lynn (1979): *Plea Bargaining or Trial? The Process of Criminal Case Disposition.* Lexington, Lexington Books.

Mather, Lynn (2008): Law and Society. In Gregory A. Caldeira – R. Daniel Kelemen – Keith E. Whittington (szerk.): *The Oxford Handbook of Law and Politics.* Oxford, Oxford University Press, 681–694.

Matoesian, Gregory (2001): *Law and the Language of Identity. Discourse in the William Kennedy Smith Rape Trial.* Oxford, Oxford University Press.

Maxfield, Michael G. – Babbie, Earl A. (2014): *Research Methods for Criminal Justice and Criminology.* Stamford, Cengage Learning (7. kiadás).

Maxwell, Joseph A. (1996): *Qualitative Research Design. An Interactive Approach.* Thousand Oaks, Sage.

Mayer-Schönberger, Viktor – Cukier, Kenneth (2014): *Big data. Forradalmi módszer, amely megváltoztatja munkánkat, gondolkodásunkat és egész életünket* [ford. Dankó Zsolt]. Budapest, HVG Könyvek.

McBarnet, Doreen (2004): *Crime, Compliance and Control.* Aldershot, Ashgate.

McCaffery, Edward J. – Kahneman, Daniel J. – Spitzer, Matthew L. (1995): Framing the Jury. Cognitive Perspectives on Pain and Suffering Awards. *Virginia Law Review*, vol. 81, no. 5, 1341–1420.

McConville, Mike – Chui, Wing Hong (szerk.) (2007): *Research Methods for Law.* Edinburgh, Edinburgh University Press.

McHugh, Mary L. (2013): The Chi-square Test of Independence. *Biochemia Medica*, vol. 23, no. 2, 143–149, *bit.ly/33DRJKM.*

McNamara, Paul (2006): Deontic Logic. In Edward N. Zalta (szerk.): *Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/30bChS8.*

Mégret, Frédéric (2016): International Criminal Justice as a Juridical Field. *Champ pénal / Penal Field*, vol. 13, *bit.ly/31vYURZ.*

Mehl, Matthias R. (2006): Quantitative Text Analysis. In Michael Eid – Ed Diener (szerk.): *Handbook of multimethod measurement in psychology.* Washington, American Psychological Association, 141–156.

Meisner, Heinrich Otto (1952): *Urkunden- und Aktenlehren der Neuzeit.* Leipzig, Koehler und Ameland.

Menzies, Peter (2017): Counterfactual Theories of Causation. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/2QyKE7S.*

Menyhárd, Attila (2015): Basic Questions of Tort Law from a Hungarian Perspective. In Helmut Koziol (szerk.): *Basic Questions of Tort Law from a Comparative Perspective.* Wien, Jan Sramek, 251–351.

Mercuro, Nicholas – Medema, Steven (1997): *Economics and the Law. From Posner to Post-Modernism.* Princeton, Princeton University Press.

Mérő László (2000): *Mindenki másképp egyforma.* Budapest, Tercium.

Merry, Sally Engle (1990): *Getting Justice and Getting Even. Legal Consciousness Among Working Class Americans.* Chicago, University of Chicago Press.

Merry, Sally Engle – Davis, Kevin E.– Kingsbury, Benedict (szerk.) (2015): *The Quiet Power of Indicators. Measuring Governance, Corruption, and the Rule of Law.* Cambridge, Cambridge University Press.

Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra* [ford. Berényi Gábor]. Budapest, Gondolat.

Merton, Robert K. – Kendall, Patricia L. (1946): The Focused Interview. *American Journal of Sociology*, vol. 51, no. 6, 541–557.

Mertz, Elizabeth – Macaulay, Stewart – Mitchell, Thomas W. (szerk.) (2016): *The New Legal Realism. Translating Law-And-Society For Today's Legal Practice.* Cambridge, Cambridge University Press.

Mészáros Evelin – Sebők Miklós (2018): A szövegbányászati módszerek alkalmazásának lehetőségei a joggyakorlat-elemzésben. *Forum Sententiarum Curiae*, vol. 3, no. 2, 6–12.

Mészáros József – Szakadát István (1993): *Választási eljárások, választási rendszerek.* Budapest, Budapesti Műszaki Egyetem.

Meyer-Sahling, Jan-Hinrik (2009): *Sustainability of Civil Service Reforms in Central and Eastern Europe Five Years After EU Accession.* OECD, Public Governance and Territorial Development Directorate, Sigma Papers.

Mezey Barna (2000): Utószó. In Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet* [szerk.: Mezey Barna]. Budapest, Osiris, 410–411.

Mezey, Barna (2005): *Vier Vorträge über den Staat in der Zeit des Rákóczi Freiheitskampfes.* Budapest, Rechtsgesichtliche Forschungsgruppe der Ungarischen Akademie der Wissenschaften an der Lehrstuhl für Ungarische Rechtsgeschichte Eötvös Lorand Universität.

Michaels, Ralf (2009): Comparative Law by Numbers? Legal Origins Thesis, Doing Business Reports, and the Silence of Traditional Comparative Law. *American Journal of Comparative Law*, vol. 57, 765–796.

Mitchell, Willliam C. – Munger, Michael C. (2004): Az érdekcsoportok közgazdasági modellje. *Századvég*, vol. 9, no. 34, 129–170.

Molnár András (2015): Feminizmus a jogban. In Fleck Zoltán – Fekete Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről.* Budapest, ELTE Eötvös, 132–195.

Molnár Péter (2001): Uszítás vagy gyalázkodás? *Fundamentum*, vol. 5, no. 4, 110–126.

Morris, Robert G. – Piquero, Alex R. (2013): For Whom Do Sanctions Deter and Label? *Justice Quarterly*, vol. 30, no. 5, 837–868.

Møller, Jørgen – Skaaning, Svend-Erik (2014): *The Rule of Law. Definitions, Measures, Patterns and Causes.* New York, Palgrave.

Mueller, Dennis C. (2003): *Public Choice III.* New York, Cambridge University Press.

Mueller, Dennis C. (2005): Constitutional Political Economy in the European Union. *Public Choice*, vol. 124, no. 1–2, 57–73.

Muir, Janette Kenner (1995): Hating for Life. Rhetorical Extremism and Abortion Clinic Violence. In Rita Kirk Whillock – Davis Slayden (szerk.): *Hate Speech.* Thousand Oaks – London, Sage, 163–195.
Munger, Frank W. (2001): Inquiry and Activism in Law and Society, *Law & Society Review,* vol. 35, no. 1, 7–20.
Munger, Michael C. (2001): Voting. In William F. Shughart II – Laura Razzolini (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar, 197–239.
Munger, Michael C. – Munger, Kevin M. (2015): *Choosing in Groups. Analytical Politics Revisited.* New York, Cambridge University Press.
Murphy, Tim (1997): *The Oldest Social Science? Configurations of Law and Modernity.* Oxford, Clarendon Press.
Müller, Thomas – Pickel, Susanne (2007): Wie lässt sich Demokratie am besten messen? Zur Konzeptualität von Demokratie-Indizes. *Politische Vierteljahresschrift,* vol. 48, no. 3, 511–539.
Myerson, Roger B. (1991): *Game Theory. Analysis of Conflict.* Cambridge–London, Harvard University Press.
Nader, Laura (1972): Up the Anthropologist. Perspectives Gained from Studying Up. In Dell H. Hymes (szerk.): *Reinventing Anthropology.* New York, Panthenon Books, 284–311.
Nagy Ferenc (2003–2007): *A Külügyminisztérium Levéltára 1918–1945.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Nagy István – F. Kiss Erzsébet (1995): *A magyar kamara és egyéb kincstári szervek.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Nagy Károly Zsolt (2012): *Hová lett a református öntudat? A magyar református felekezeti identitás megújulásának néhány diskurzusáról.* PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem BTK.
Nagy Tamás (2015): „S ő levelemre városunkba jön", avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak? In Fleck Zoltán – Fekete Balázs (szerk.): *Tanulmányok a kortárs jogelméletről.* Budapest, ELTE Eötvös, 97–131.
Nagy Tibor (2016): A bűnügyi statisztika. In Borbíró Andrea – Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára – Lévay Miklós (szerk.): *Kriminológia.* Budapest, Wolters Kluwer, 313–345.
Nánási László (2011): *A magyar királyi ügyészség története 1871–1945.* Budapest, Legfőbb Ügyészség.
Narayan, Kirin (2012): *Alive in the Writing. Crafting Ethnography in the Company of Chekhov.* Chicago, University of Chicago Press.
Nardulli, Peter F. (2013): Conceptualizing and Measuring Rule of Law Constructs 1850–2010. *Interdisciplinary Journal of Law and Courts,* vol. 1, no. 1, 139–192.
Nash, John F. (1950): Equilibrium Points in N-Person Games. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* vol. 36, no. 1, 48–49.
Nash, John F. (1951): Non-Cooperative Games. *Annals of Mathematics,* vol. 54, no. 2, 286–295.
Navratil Szonja (2015): *A jogászi hivatásrendek története Magyarországon.* Budapest, ELTE Eötvös.
Nelken, David (2001): Can Law Learn from Social Sciences? *Israel Law Review,* vol. 35, no. 2–3, 205–224.
Némedi Dénes (2010): Az igazságosság kritikája. In Kiss László (szerk.): *A cselekvő értelmiségi. Tanulmányok Huszár Tibor 80. születésnapjára.* Budapest, Argumentum – Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, 229–241.
Németh Krisztina (2013): A narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés. In Pál Eszter – Somlai Péter – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-Jelek 2011,* 56–78, *bit.ly/2N9A18y.*

Németh Krisztina (2017): Beszédes hallgatás. A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle,* vol. 27, no. 2, 4–22.
Németh Krisztina (2018): *Életvilág-értelmezések. Utak felbomlott világokhoz.* Budapest, Argumentum.
Németh Renáta – Simon Dávid (2011): *Társadalomstatisztika. Egyetemi jegyzet.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
Nielsen, Laura Beth (2004): The Work of Rights and the Work Rights Do. In Austin Sarat (szerk.): *The Blackwell Companion to Law and Society.* Oxford, Blackwell, 63–79.
Niskanen, William A. (2001): Bureaucracy. In William F. Shughart II – Laura Razzolini (szerk.): *The Elgar Companion to Public Choice.* Cheltenham, Edward Elgar, 258–270.
North, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance.* Cambridge – New York, Cambridge University Press.
Nulty, Duncan D. (2008): The Adequacy of Response Rates to Online and Paper Surveys. What Can Be Done? *Assessment & Evaluation in Higher Education,* vol. 33, no. 3, 301–314.
Oakley, Ann (1981): Interviewing Women. A Contradiction in Terms. In Helen Roberts (szerk.): *Doing Feminist Research.* London, Routledge – Kegan Paul, 30–61.
OASIS: *bit.ly/35G1dmS.*
OECD (2001): Improving Policy Instruments Through Impact Assessment. *Sigma Papers,* no. 31, *bit.ly/2S8GXVs.*
OECD (2008): *Handbook on Constructing Composite Indicators. Methodology and User Guide.* Paris, OECD Publishing, 20–21.
OECD (2019): *Better Regulation Practices across the European Union.* Paris, OECD Publishing, *bit.ly/2RSxjai.*
Offe, Claus (1996): Designing Institutions in East European Transitions. In Robert E. Goodin (szerk.): *The Theory of Institutional Design.* Cambridge, Cambridge University Press, 199–226.
Ogus, Anthony (2004): What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics. *Chicago-Kent Law Review,* vol. 79, no. 2, 383–401.
Ohm, Paul (2010): Broken Promises of Privacy. Responding to the Surprising Failure of Anonymization. *UCLA Law Review,* vol. 57, 1701–1778.
Olsen, Frances E. (1983): The Family and the Market. A Study of Ideology and Legal Reform. *Harvard Law Review,* vol. 96, no. 7, 1497–1578.
Olson, Mancur (1987): *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok* [ford. Köbli József]. Budapest, KJK.
Olson, Mancur (1997): *A kollektív cselekvés logikája* [ford. Csontos László]. Budapest, Osiris.
O'Malley, Pat (1996): Risk and Responsibility. In Andrew Barry – Thomas Osborne – Nikolas Rose (szerk.): *Foucault and Political Reason. Liberalism, Neoliberalism and Rationalities of Government.* London, Routledge.
Ontanu, Elena Alina – Velicogna, Marco – Contini, Francesco (2017): How many cases? Assessing the comparability of EU Judicial datasets. *Comparative Law Review,* vol. 8, no. 2, 104–127.
Oppenheimer, Daniel M. – Meyvis, Tom – Davidenko, Nicolas (2009): Instructional Manipulation Checks. Detecting Satisficing to Increase Statistical Power. *Journal of Experimental Social Psychology,* vol. 45, no. 4, 867–872.
Osborne, Caroline L. (2016): The Legal Research Plan and the Research Log. An Examination of the Role of the Research Plan and Research Log in the Research Process. *Legal Reference Services Quarterly,* vol. 35, no. 3, 179–194.

Osborne, Thomas – Rose, Nikolas (1999): Do the Social Sciences Create Phenomena? The Case of Public Opinion Research. *British Journal of Sociology*, vol. 50, no. 3, 367–396.
Ostrom, Elinor (2005): *Understanding Institutional Diversity*. Princeton, Princeton University Press.
Örkény Antal – Székelyi Mária (szerk.) (2007): *Deliberatív közvélemény-kutatás a magyarországi romák és nem romák viszonyáról*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK.
Packer, Martin (2013): The Qualitative Research Interview. In Martin Packer: *The Science of Qualitative Research*. Cambridge, Cambridge University Press, 45–56.
Pál Gábor (2011): Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban 1994–2004. *Politikatudományi Szemle*, vol. 20, no. 1, 97–116.
Pál Gábor (2015): A vitathatóság keretei. A gyűlöletbeszéd fogalmának jelentésmezői és a kérdéskör metaforizációja a magyar politikai diskurzusban. *Studies in Political Science*, vol. 5, no. 2, 2–53.
Palásti Sándor – Tóth Balázs – Ladányi János – Kemény István – Csepeli György (1998): Fórum: „Szükség van-e antidiszkriminációs törvényre?" *Fundamentum*, vol. 2, no. 3, 55–69.
Pálffy Ilona (1940): *Városi levéltáraink és feladataik*. Budapest, Budapest Székesfőváros.
Pálosi Éva – Sik Endre – Simonovits Bori (2007): Diszkrimináció a plázában. *Szociológiai Szemle*, vol. 17, no. 3–4, 135–148.
Palumbo, Giuliana – Giupponi, Giulia – Nunziata, Luca – Mora-Sanguinetti, Juan (2013): *Judicial Performance and Its Determinants. A Cross-country Perspective*. OECD, *bit.ly/2R80DZ1*.
Pálvölgyi Balázs (2011): *A magyar közegészségügyi közigazgatás intézményrendszere (1867–1914)*. Budapest, ELTE Eötvös.
Parsons, Jim (2011): Developing Clusters of Indicators. An Alternative Approach to Measuring the Provision of Justice. *Hague Journal on the Rule of Law*, vol. 3, no. 2, 170–185.
Parsons, Talcott (1985): *Válogatás Talcott Parsons cselekvéselméleti írásaiból* [szerk. Rényi Ágnes]. Budapest, Művelődésügyi Minisztérium.
Parsons, Talcott (1991): *The Social System*. London, Routledge (2. kiadás).
Pataki Ferenc (1980): *Csoportlélektan*. Budapest, Gondolat (2. kiadás).
Pateman, Carole (1988): *The Sexual Contract*. Stanford, Stanford University Press.
Patyi András (2002): *Közigazgatási bíráskodásunk modelljei. Tanulmány a magyar közigazgatási bíráskodásról*. Budapest, Logod.
Paulinyi Oszkár (1954): *A Helytartótanács levéltára*. Budapest, Levéltárak Országos Központja.
Penrose, Lionel S. (1946): The Elementary Statistics of Majority Voting. *Journal of the Royal Statistical Society*, vol. 109, no. 1, 53–57.
Perényi Roland (2007): A bűnügyi statisztika Magyarországon a „hosszú" XIX. században. *Statisztikai Szemle*, vol. 85, no. 6, 524–541.
Peres Zsuzsanna (2014): *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs, Publikon.
Persson, Torsten – Tabellini, Guido (2003): *The Economic Effects of Constitutions*. Cambridge, MIT Press.
Peschka Vilmos (1988): *A jog sajátossága*. Budapest, Akadémiai.
Pesti Sándor – Farkas Anikó – Franczel Richárd (2015): A kormány működési és szervezeti rendje. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Osiris, 109–135.
Peters, B. Guy (1999): *Institutional Theory in Political Science. The New Institutionalism*. London – New York, Pinter.

Peters, B. Guy (2010): Public Administration in the United States. Anglo-American, Just American, or Which American? In Martin Painter – B. Guy Peters (szerk.): *Tradition and Public Administration*. New York, Palgrave Macmillan, 114–128.
Peters, B. Guy (2013): Institutions in Context, and as Context. In Christopher Pollitt (szerk.): *Context in Public Policy and Management: The Missing Link?*, Cheltenham, Edward Elgar, 101–114.
Peters, Hans (2008): *Game Theory. A Multi-Leveled Approach*. Cham, Springer.
Petersen, Niels (2010): Braucht die Rechtswissenschaft eine empirische Wende? *Der Staat*, vol. 49, no. 3, 435–455.
Peterson, David (2016): The Baby Factory. Difficult Research Objects, Disciplinary Standards, and the Production of Statistical Significance. *Socius*, vol. 2, no. 1.
Petintseva, Olga (2019): Reflections after „Socrates Light". Eliciting and countering narratives of youth justice officials. In Jennifer Fleetwood – Lois Presser – Sveinung Sandberg – Thomas Ugelvi (szerk.): *The Emerald Handbook of Narrative Criminology*. United Kingdom, Emerald.
Pető Ernő (2003): *Jogakadémiák a 20. században*. Debrecen, Debreceni Egyetem.
Petróczy Dóra Gréta – Mark Francis Rogers – Kóczy Á. László (2019): Tagkilépések és a magyar befolyás változása az Európai Unió Tanácsában. *Alkalmazott Matematikai Lapok*, vol. 36, no. 1, 65–81.
Petrosino, Anthony (2000): How Can We Respond Effectively to Juvenile Crime? *Pediatrics*, vol. 105, no. 3, 635–637.
Philips, Derek (1973): *Abandoning Method*. Jossey Bass, San Francisco.
Phillips, James C. – Ortner, Daniel M. – Lee, Thomas R. (2016): Corpus Linguistics & Original Public Meaning. A New Tool To Make Originalism More Empirical. *Yale Law Journal Forum*, vol. 126, 21–32.
Phillips, Nelson – Hardy, Cynthia (2002): *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. Thousand Oaks, Sage.
Pikler Gyula (1897): *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Budapest, Politzer.
Pintér Judit Nóra (2018): *A krónikus betegségek lélektana. Válság és megújulás*. Budapest, L'Harmattan.
Pintér Miklós (2009): A Shapley-érték axiomatizálásai. *Alkalmazott Matematikai Lapok*, vol. 26, no. 2, 289–315.
Pintér Róbert – Kátay Bálint (2010): A hibrid adatfelvétel módszertani kihívásai. *Statisztikai Szemle*, vol. 88, no. 7–8, 723–738.
Piquero, Alex R. – Pogarsky, Greg (2002): Beyond Stafford and Warr's Reconceptualization of Deterrence. Personal and Vicarious Experiences, Impulsivity, and Offending Behavior. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 39, no. 2, 153–186.
Pócza, Kálmán (szerk.) (2018): *Constitutional Politics and the Judiciary. Decision-Making in Central and Eastern Europe*. London, Routledge.
Pogarsky, Greg – Kim, KiDeuk – Paternoster, Ray (2005): Perceptual Change in the National Youth Survey. Lessons for Deterrence Theory and Offender Decision-Making. *Justice Quarterly*, vol. 22, no. 1, 1–29.
Pokol Béla (2004–2006): *Társadalomtudományi trilógia I–III*. Budapest, Századvég.
Pokol Béla (2015): A jogtudomány társadalomtudományosodása (és így perspektivikus létrejötte). *Jogelméleti Szemle*, vol. 16, no. 2, 106–130.
Popper, Karl (1989): *A historicizmus nyomorúsága* [ford. Kelemen Tamás]. Budapest, Akadémiai.

Posner, Richard A. (1979): Utilitarianism, Economics, and Legal Theory. *Journal of Legal Studies*, vol. 8, no 1, 103–140.
Posner, Richard A. (1980): The Ethical and Political Basis of the Efficiency Norm in Common Law Adjudication. *Hofstra Law Review*, vol. 8, no 3, 487–507.
Posner, Richard A. (1981): *The Economics of Justice*. Cambridge, Harvard University Press.
Posner, Richard A. (1984): A vétkességi felelősség elmélete. In Harmathy Attila – Sajó András (szerk.): *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK.
Posner, Richard A. (1985): Wealth Maximization Revisited. *Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy*, vol. 2, no. 1, 85–105.
Posner, Richard A. (1996): Wealth Maximization and Tort Law- A Philosophical Inquiry. In David G. Owen (szerk.): *Philosophical Foundations of Tort Law*. Oxford, Clarendon Press.
Posner, Richard A. (1998): *Economic Analysis of Law*. New York, Aspen Law & Business (5. kiadás).
Posner, Richard A. (2007): Tribute to Ronald Dworkin and a Note on Pragmatic Adjudication. *New York University Annual Review of American Law*, vol. 63, 9–13.
Posner, Richard A. – Parisi, Francesco (1997): Introduction. In Richard A. Posner – Francesco Parisi (szerk.): *Law and Economics*. Cheltenham, Elgar.
Posner, Richard A. – Parisi, Francesco (szerk.) (2013): *The Coase Theorem, 1–2*. Cheltenham, Elgar.
Pound, Roscoe (1910): Law in the Books and Law in Action. *American Law Review*, vol. 44, 12–36.
Pound, Roscoe (1981): Társadalomirányítás a jog útján. In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből*. Budapest, Akadémiai, 307–332.
Powell, Walter W – DiMaggio, Paul J. (2012): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago, University of Chicago Press.
Prakken, Henry (1995): *Logical Tools for Modelling Legal Argument. A Study of Defeasible Reasoning in Law*. Dordrecht, Kluwer.
Pressman, Jeffrey L. – Wildavsky, Aaron (1984): *Implementation. How Great Expectations in Washington Are Dashed in Oakland*. Berkeley, University of California Press (3. kiadás).
Prior, Arthur N. (1954): The Paradoxes of Derived Obligation. *Mind*, vol. 63, no. 249, 64–65.
Pryor, William H. et al. (2017): *Demographic Differences in Sentencing. An Update to the 2012 Booker Report*. United States Sentencing Commission, *bit.ly/2tnDdqK*.
Pukelsheim, Friedrich (2014): *Proportional Representation*. Heidelberg, Springer.
Pulszky Ágost (1885): *A jog- és állambölcsészet alaptanai*. Budapest, Eggenberger.
Punch, Samantha (2002): Research with Children. The Same or Different from Research with Adults? *Childhood*, vol. 3, no. 9, 321–341.
Rácz József – Pintér Judit Nóra – Kassai Szilvia (2016): *Az interpretatív fenomenológiai analízis (IPA) elmélete, módszertana és alkalmazási területei*. Budapest, L'Harmattan.
Rácz Lajos (1999): Eckhart Ferenc (1885–1957). In Hamza Gábor (szerk.): *Magyar jogtudósok I*. Budapest, Magyar Felsőoktatás Könyvek.
Radin, Margaret Jane (1987): Market-Inalienability. *Harvard Law Review*, vol. 100, no. 8, 1849–1937.
Randall, Vicky (2003): Társadalmi nem és hatalom. A nők politikai részvétele. In Vicky Randall – Georgina Waylen (szerk.): *Társadalmi nem, politika és az állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok* [ford. Csanádi Andrea, Kiss Anna]. Budapest, Jószöveg Műhely, 252–277.

Rawls, John (1955): Two Concepts of Rules. *Philosophical Review*, vol. 64, no. 1, 3–32.
Rawls, John (1996): *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press.
Reinharz, Shulamit (1992): *Feminist Methods in Social Research*. Oxford, Oxford University Press.
Restivo, Emily – Lanier, Mark M. (2013): Measuring the Contextual Effects and Mitigating Factors of Labeling Theory. *Justice Quarterly*, vol. 32, no. 1, 116–141.
Riches, William T. Martin (1997): *The Civil Rights Movement. Struggle and Resistance*. London, MacMillan.
Riles, Annelise (2011): *Collateral Knowledge. Legal Reasoning in the Global Financial Markets*. Chicago, University of Chicago Press.
R. Kiss István (1908): *A magyar helytartóság I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveleskönyve*. Budapest, MTA.
Robinson, Oliver C. (2014): Sampling in Interview Based Qualitative Research. A Theoretical and Practical Guide. *Qualitative Research in Psychology*, vol. 11, no. 1, 25–41.
Rohač, Dalibor (2009): Why Did the Austro-Hungarian Empire Collapse? A Public Choice Perspective. *Constitutional Political Economy*, vol. 20, no. 2, 160–176.
Rokolya Gábor (2013): *A közjegyzői intézmény fejlődése a polgári korban*. Budapest, Gondolat.
Romer, Thomas – Rosenthal, Howard (1979): Bureaucrats Versus Voters. On the Political Economy of Resource Allocation by Direct Democracy. *Quarterly Journal of Economics*, vol. 93, no. 4, 563–587.
Rose, Nicholas – Miller, Peter (1992): Political Power Beyond the State. The Problematics of Government. *British Journal of Sociology*, vol. 61, no. 1, 271–303.
Rose-Ackerman, Susan (1985): Inalienability and the Theory of Property Rights. *Columbia Law Review*, vol. 85, no. 5, 931–969.
Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstruction of Life Stories. In Ruthellen Josselson – Amia Lieblich (szerk.): *The Narrative Study of Lives, 1*. London, Sage, 59–91.
Rosenthal, Gabriele (1994): Német háborús emlékek: az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói [ford. Szakács Katalin]. *Thalassa*, vol. 5, no. 1–2, 188–202.
Rosenthal, Gabriele (2013): A történetmesélés gyógyító hatása [ford. Hegedűs Judit]. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapest, L'Harmattan, 228–249.
Rosenthal, Howard – Voeten, Erik (2007): Measuring Legal Systems. *Journal of Comparative Economics*, vol. 35, no. 4, 711–728.
Rosenthal, Robert (1979): The File Drawer Problem and Tolerance for Null Results. *Psychological Bulletin*, vol. 86, no. 3, 638–641.
Rosga, AnnJanette – Satterthwaite, Margaret L. (2009): The Trust in Indicators. Measuring Human Rights. *Berkeley Journal of International Law*, 253–315.
Roson, Roberto – Hubert, Franz (2015): Bargaining Power and Value Sharing in Distribution Networks. A Cooperative Game Theory Approach. *Networks and Spatial Economics*, vol. 15, no. 1, 71–87.
Roth, Alvin E. (szerk.) (1988): *The Shapley Value*. Cambridge, Cambridge University Press.
Roth, Alvin E. (2008): Deferred Acceptance Algorithms. History, Theory, Practice, and Open Questions. *International Journal of Game Theory*, vol. 36, no. 3–4, 537–569.
Roth, Alvin E. – Sotomayor, Marilda A. (1990): *Two-Sided Matching. A Study in Game-Theroretic Modeling and Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
Rubin, Paul H. (szerk.) (2007): *The Evolution of Efficient Common Law*. Cheltenham, Elgar.
Rudas Tamás (2006): *Közvélemény-kutatás. Értelmezés és kritika*. Budapest, Corvina (2. kiadás).

Rupert, Douglas J. – Poehlman, Jon A. – Hayes, Jennifer J. – Ray, Sarah E. – Moultrie, Rebecca R. (2017): Virtual Versus In-Person Focus Groups. Comparison of Costs, Recruitment, and Participant Logistics. *Journal of Medical Internet Research*, vol. 19, no. 3.

Ruzsa Imre (2000): *Logikai zsebenciklopédia*. Budapest, Áron.

Ruzsa Imre – Máté András (2000): *Bevezetés a modern logikába*. Budapest, Osiris.

Saisana, Michaela – Saltelli, Andrea (2011): Rankings and Ratings. Instructions for Use. *Hague Journal on the Rule of Law*, vol. 3, no. 2, 247–268.

Sajgál Mónika (2010a): A kvalitatív kutatási módszertan lehetőségei és korlátai a jog és nyelv kapcsolatának tükrében. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor, 91–116.

Sajgál Mónika (2010b): „El fogom mondani bőven itten az aranyszép lányoknak." A társadalmi pozicionálás és nyelvi-interaktív cselekvési lehetőségei egy tanúkihallgatásban. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc, Bíbor, 229–260.

Sajó András (1979): *Jog és szociológia*. Budapest, KJK.

Sajó András (1980): *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai.

Sajó András (1983): *Kritikai értekezés a jogtudományról*. Budapest, Akadémiai.

Sajó András (1989): *Gazdaság és jog kapcsolata – jogelméleti szempontból*. Budapest, Akadémiai.

Sajó András (2008): Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése. *Közgazdasági Szemle*, vol. 55, no. 7–8, 690–771.

Saltzman, Linda – Paternoster, Raymond – Waldo, Gordon P. – Chiricos, Theodore G. (1982): Deterrent and Experiential Effects. The Problem of Causal Order in Perceptual Deterrence Research. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, vol. 19, no. 2, 172–189.

Samuel, Geoffrey (2009): Interdisciplinarity and the Authority Paradigm. Should Law Be Taken Seriously by Scientists and Social Scientists? *Journal of Law and Society*, vol. 36, no. 4, 431–459.

Sándor Beáta (2016): *„Csak legyintett arra, hogy családon belüli erőszak." Bíróságok monitorozása a párkapcsolati erőszakkal érintett esetek kezelésében. A PATENT Egyesület 14 hónapos programjának ismertetése*. Budapest, PATENT Egyesület, *bit.ly/2T0vjxX*.

Sartor, Giovanni (2005): *Legal Reasoning. A Cognitive Approach to the Law*. Dordrecht, Springer.

Sartor, Giovanni – Casanovas, Pompeu – Biasiotti, Mariangela – Fernández-Barrera, Meritxell (szerk.) (2011): *Approaches to Legal Ontologies. Theories, Domains, Methodologies*. Dordrecht et al., Springer.

Sashegyi Oszkár (1965): *Az abszolutizmuskori levéltár*. Budapest, Akadémiai.

Savela, Antti (szerk.) (2006): *Evaluation of the Quality of Adjudication in Courts of Law. Principles and Proposed Quality Benchmarks. Quality Project of the Courts in the Jurisdiction of the Court of Appeal of Rovaniemi, Finland*. Rovaniemi, Rovaniemi Court of Appeal, *bit.ly/3a2qR83*.

Scales, Ann (2006): *Legal Feminism. Activism, Lawyering, and legal Theory*. New York – London, New York University Press.

Scheffer, Thomas – Hannken-Illjes, Kati – Kozin, Alexander (2010): *Criminal Defence and Procedure. Comparative Ethnographies in the United Kingdom, Germany, and the United States*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.

Scheppele, Kim Lane (2013): The Rule of Law and the Frankenstate. Why Governance Checklists Do Not Work. *Governance*, vol. 26, no. 4, 559–562.

Scherpenzeel, Annette – Toepoel, Vera (2012): Recruiting a Probability Sample for an Online Panel. *Public Opinion Quarterly*, vol. 76, no. 3, 470–490.

Schlegel, John Henry (1995): *American Legal Realism and Empirical Social Science*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.

Schmeidler, David (1969): The Nucleolus of a Characteristic Function Game. *SIAM Journal on Applied Mathematics*, vol. 17, no. 6, 1163–1170.

Schmucker, Martin – Lösel, Friedrich (2017): Sexual Offender Treatment for Reducing Recidivism among Convicted Sex Offenders. A Systematic Review and Meta-Analysis. *Campbell Systematic Reviews*, no. 8, *bit.ly/2P2f8NB*.

Schuman, Howard (2008): *Method and Meaning in Polls and Surveys*. Cambridge, Harvard University Press.

Searle, John R. (1995): *The Construction of Social Reality*. Harmondsworth, Penguin.

Sebők Miklós (szerk.) (2016): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest, L'Harmattan.

Sebők Miklós – Gajduschek György – Molnár Csaba (2020): *A magyar jogalkotás minősége. Elmélet, mérés, eredmények*. Budapest, Gondolat.

Sebők Miklós – Kubik Bálint György – Molnár Csaba – Szendi Gábor (2015): Miért kérdeznek a képviselők? Az interpellációk benyújtásának tényezői Magyarországon 1990 és 2014 között. *Politikatudományi Szemle*, vol. 24, no. 4, 41–67.

Sebők Miklós – Mészáros Evelin – Kis György Márk (2018): A politikai elit médiareprezentációja a rendszerváltás után. Egy napilap-címlapokra épülő szövegbányászati elemzés. *Politikatudományi Szemle*, vol. 27, no. 1, 91–112.

Sebők, Miklós – Sciarini, Pascal – Jaquet, Julien M. – Berki, Tamás – Bolonyai, Flóra (2020): The Power and Viscosity of Legislatures in Old and New Democracies. A Comparative Text Reuse Analysis (kézirat).

Seglen, Per O. (1997): Why the Impact Factor of Journals Should Not Be Used for Evaluating Research. *BMJ*, vol. 314, no. 7079, 498–502.

Sellin, Thorsten (1959): *The Death Penalty. A Report for the Model Penal Code Project of the American Law Institute*. Philadelphia, American Law Institute.

Selten, Reinhard (1965): Spieltheoretische Behandlung Eines Oligopolmodells Mit Nachfrageträgheit. Teil I. Bestimmung Des Dynamischen Preisgleichgewichts. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, vol. 121, no. 2, 301–324.

Sergot, Marek (2013): Normative Positions. In Dov Gabbay – John Horty – Xavier Parent – Ron van der Meyden – Leendert van der Torre (szerk.): *Handbook of Deontic Logic and Normative Systems*. London, College Publications, 353–406.

Sergot, Marek – Sadri, Fariba – Kowalski, Robert A. – Kriwaczek, Frank – Hammond, Peter – Cory, Therese (1986): The British Nationality Act as a Logic Program. *Communications of ACM*, vol. 29, no. 5, 370–386.

Shapley, Lloyd S. (1953): A Value for N-Person Games. In Harold William Kuhn – Albert William Tucker (szerk.): *Contributions to the Theory of Games II*. Princeton, Princeton University Press, 307–317.

Shapley, Lloyd S. (1955): *Markets as Cooperative Games*. Santa Monica, RAND Corporation, *bit.ly/2Tez2YL*.

Shapley, Lloyd S. – Shubik, Martin (1954): A Method for Evaluating the Distribution of Power in a Committee System. *American Political Science Review*, vol. 48, no. 3, 787–792.

Sharpe, Andrew – Andrews, Brendon (2012): An Assessment of Weighting Methodologies for Composite Indicators. The Case of the Index of Economic Well-Being. *CSLS Research Report*.

Shepsle, Kenneth A. (1992): Congress is a „They", Not an „It". Legislative Intent as Oxymoron. *International Review of Law and Economics*, vol. 12, no. 2, 239–256.

Shepsle, Kenneth A. (2010): *Analyzing Politics. Rationality, Behavior, and Institutions.* New York, W. W. Norton & Company (2. kiadás).
Sherman, Lawrence W. (1993): Defiance, Deterrence, and Irrelevance. A Theory of the Criminal Sanction. *Journal of Research in Crime and Delinquency,* vol. 30, no. 4, 445–473.
Sherman, Lawrence W. – Berk, Richard A. (1984): The Specific Deterrent Effects of Arrest for Domestic Assault. *Source American Sociological Review,* vol. 49, no. 2, 261–272.
Sherman, Lawrence W. – Gottfredson, Denise C. – MacKenzie, Doris Layton – Eck, John E. – Reuter, Peter – Bushway, Shawn D. (1997): *Preventing Crime. What Works, What Doesn't What's Promising. A Report to the United States Congress.* Washington, National Institute of Justice, *bit.ly/2wjHdJL.*
Sherman, Lawrence W. – Smith, Douglas A. – Schmidt, Janell D. – Rogan, Dennis P. (1992): Crime, Punishment, and Stake in Conformity. Legal and Informal Control of Domestic Violence. *American Sociological Review,* vol. 57, no. 5, 680–690.
Sik Endre – Simonovits Bori (2006): A diszkrimináció-tesztelés módszeréről. *Esély,* vol. 17, no. 4, 72–85.
Sik Endre – Simonovits Bori (2008): Egyenlő bánásmód és diszkrimináció. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi riport 2008,* Budapest, Tárki, 363–386.
Sik Endre – Simonovits Bori (2009): A diszkrimináció mérése kérdőíves és tesztmódszerekkel. In Fazekas Károly – Lovász Anna – Telegdy Álmos (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör.* Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 118–132.
Sik Endre – Simonovits Bori (szerk.) (2012): *A diszkrimináció mérése.* Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK, *bit.ly/2R5R5hc.*
Síklaki István (2006): *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport módszer, a kvalitatív közvélemény-kutatás alapmódszere.* Budapest, Kossuth.
Silbey, Susan – Ewick, Patricia (1998): *The Common Place of Law. Stories from Everyday Life.* Chicago, University of Chicago Press.
Silbey, Susan – Sarat, Austin (1987): Critical Traditions in Law and Society Research. *Law & Society Review,* vol. 21, no. 1, 165–174.
Silge, Julia – Robinson, David (2017): *Text Mining with R. A Tidy Approach.* Sebastopol, O'Reilly Media.
Simmons, Randy G. (2011): *Beyond Politics. The Roots of Government Failure.* Oakland, The Independent Institute.
Simonovits Bori (2012): *A diszkrimináció mérése.* PhD-értekezés, Eötvös Loránd Tudományegyetem TáTK.
Simonovits, Bori – Shvets, Iryna – Taylor, Hannah (2018): Discrimination in the Sharing Economy. Evidence from a Hungarian Field Experiment. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy,* vol. 9, no. 1, 55–79.
Skaaning, Svend-Erik (2010): Measuring the Rule of Law. *Political Research Quarterly,* vol. 63, no. 2, 449–460.
Skocpol, Theda (1979): *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China.* Cambridge, Cambridge University Press.
Slapin, Jonathan B. – Sven-Oliver Proksch (2014): *Words as Data. Content Analysis in Legislative Studies.* In Shane Martin – Thomas Saalfeld – Kaare W. Strøm: *The Oxford Handbook of Legislative Studies.* Oxford, Oxford University Press, 126–144.
Słomczyński, Wojciech – Życzkowski, Karol (2006): Penrose Voting System and Optimal Quota. *Acta Physica Polonica Series B* 37, 3133–3143.

Smith, Alison C. – Greene, Edith (2005): Conduct and Its Consequences. Attempts at Debiasing Jury Kudgments. *Law and Human Behavior,* vol. 29, no. 5, 505–526.
Smits, Jan M. (2012): *The Mind and Method of the Legal Academic.* Cheltenham, Edward Elgar.
Soeteman, Arend (1989): The Negation of Normative Expressions. Weak and Strong Permission, Particularly in Law. In Arend Soeteman: *Logic in Law.* Dordrecht, Kluwer Academic Publications, 132–182.
Solan, Lawrence M. (2016): Can Corpus Linguistics Help Make Originalism Scientific. *Yale Law Journal Forum,* vol. 126, 57–64.
Solt Kornél (1996): *Jogi logika.* Budapest, Seneca.
Solt Ottilia (1998): Interjúzni muszáj. In Solt Ottilia: *Méltóságot mindenkinek. Összegyűjtött írások I.* Budapest, Beszélő, 29–46.
Solum, Lawrence B. (2017): Triangulating Public Meaning. Corpus Linguistics, Immersion, and the Constitutional Record. *Brigham Young University Law Review,* 1621.
Spijkerman, Renske – Knibbe, Ronald – Knoops, Kim – Mheen, Dike van de – Eijden, Regina van den (2009): The Utility of Online Panel Surveys Versus Computer-assisted Interviews in Obtaining Substance-use Prevalence Estimates in the Netherlands. *Addiction,* vol. 104, no. 10.
Spronz Júlia (2016): *A jog hálójában.* Budapest, PATENT Egyesület, *bit.ly/324yhCz.*
Stanley, Deetz (1996): Describing Differences in Approaches to Organisation Science. Rethinking Burrell and Morgan and Their Legacy. *Organisation Science,* vol. 7, no. 2, 191–207.
Stanley, Liz – Wise, Sue (1983): *Breaking Out. Feminist Consciousness and Feminist Research.* London, Routledge.
Stephenson, Matthew (2001): Economic Development and the Quality of Legal Institutions. *World Bank Online, bit.ly/2FDtHSY.*
Stipta István (2015): *A magyar jogtörténet-tudomány kétszáz éve.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány.
Stygall, Gail (1994): *Trial Language. Differential Discourse Processing and Discursive Formation.* Amsterdam, John Benjamins Publishing.
Suchman, Mark C. – Mertz, Elizabeth (2010): Toward a New Legal Empiricism. Empirical Legal Studies and New Legal Realism. *Annual Review of Law and Social Science* vol. 6, 555–579.
Sugatagi Gábor (2016): Társadalomkutatás. In Veres Zoltán – Hoffmann Márta – Kozák Ákos (szerk.): *Bevezetés a piackutatásba.* Budapest, Akadémiai, 309–330.
Sunstein, Cass R. (szerk.) (2000): *Behavioural Law and Economics.* Cambridge, Cambridge University Press.
Sunstein, Cass R. – Thaler, Richard H. (2011): *Nudge. Jobb döntések egészségről, pénzről és boldogságról – a pénzügyi válság után* [ford. Kövesdi Miklós Gábor]. Budapest, Manager Könyvkiadó.
Swidler, Ann (1986): Culture in Action. Symbols and Strategies. *American Sociological Review,* vol. 51, no. 2, 273–286.
Syi (2014): *syi.hu/cse.* Budapest, L'Harmattan–Könyvpont.
Syi – Hamp Gábor – Markovich Réka (2015): Goody-listák jogszabályszövegekben. Három tételben. *JEL-KÉP,* vol. 4, no. 3, 13–24.
Szabadfalvi József (1994): *Moór Gyula. Egy XX. századi magyar jogfilozófus pályaképe.* Budapest, Osiris–Századvég.
Szabadfalvi József (1998): A jogszabály. In Szabó Miklós (szerk.): *Bevezetés a jog- és államtudományokba.* Miskolc, Bíbor, 53–74.
Szabó Gábor (2013): *A valószínűség interpretációi.* Budapest, Typotex.

Szabó Imre (1971): *A jogelmélet alapjai.* Budapest, Akadémiai.
Szabó István (1938): Városi közigazgatás és levéltárvédelem. In Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar város. Az 1938. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai.* Budapest, Belügyminisztérium, 826–834.
Szabó Márton (1998): *Politikai tudáselméletek.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas.
Szabó Márton (2003): A szövegvalóság elve. Paul Ricoeur a hermeneutikai társadalomtudományról. In Szabó Márton (szerk.): *A diszkurzív politikatudomány alapjai.* Budapest, L'Harmattan, 30–43.
Szabó Miklós (1996): *A jogdogmatika előkérdéseiről.* Miskolc, Bíbor.
Szabó Miklós (szerk.) (2010a): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor.
Szabó Miklós (2010b): Jogeset születik. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor, 262–286.
Szabó Miklós (2014): *Logica Magna. Utazások a logika birodalmában.* Miskolc, Bíbor.
Szabó Miklós (2015a): Jogelmélet és jogszociológia. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal.* Budapest, HVG-ORAC, 451–542.
Szabó Miklós (szerk.) (2015b): *A jog nyelvi dimenziója.* Miskolc, Bíbor.
Szabó Miklós – Vinnai Edina (szerk.) (2018): *A törvény szavai.* Miskolc, Bíbor.
Szalai Ákos (2002): Fiskális föderalizmus. *Közgazdasági Szemle,* vol. 49, no. 5, 424–440.
Szalai Ákos (2013a): A deliktuális felelősség preventív hatása és a bizonyítási teher megfordítása. Egyszerű joggazdaságtani elemzés. *Állam és Jogtudomány,* vol. 54, no. 1–2, 147–168, *bit.ly/3bAujY2.*
Szalai Ákos (2013b): *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése.* Budapest, L'Harmattan.
Szalai Ákos (2017): Okozatosság a kártérítési jogban – joggazdaságtani megfontolások. *Polgári Jog,* vol. 2, no. 1, *bit.ly/2QZ32VI.*
Szalai Ákos – Jakab András (2016): A jogrendszer mint a gazdasági fejlődés infrastruktúrája. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 116–130, *bit.ly/38yP0BQ.*
Szászi András (1961): *Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945. Repertórium.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.
Székely Levente (2018): Módszertani jegyzet: Magyar Ifjúság Kutatás 2016. In Székely Levente (szerk.): *Magyar fiatalok a Kárpát-medencében. Magyar Ifjúság Kutatás 2016.* Budapest, Kutatópont – Enigma, 479–502, *bit.ly/2ZZIMHP.*
Székely Vera (1980): *A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában 2. M. Kir. Miniszterelnökség. A Király Személye Körüli M. Kir. Minisztérium. M. Kir. Belügyminisztérium.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Székelyi Mária – Barna Ildikó (2002): *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára.* Budapest, Typotex.
Szente Zoltán (szerk.) (2007): *Korrupciós jelenségek az önkormányzati közigazgatásban.* Budapest, KSZK Programigazgatóság.
Szente, Zoltán – Gárdos-Orosz, Fruzsina (2018): Judicial Deference or Political Loyalty? The Hungarian Constitutional Court's Role in Tackling Crisis Situations. In Zoltán Szente – Fruzsina Gárdos-Orosz (szerk.): *New Challenges to Constitutional Adjudication in Europe.* London, Routledge, 89–110.
Szilágyi Loránd (1955): *Árpádkori törvények.* Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó.

Szinai Miklós (1973): *A Belügyminisztériumi Levéltár 1867–1945 (1949). Repertórium.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Szirmai Monika (2005) *Bevezetés a korpusznyelvészetbe. A korpusznyelvészet alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv tanulásában és tanításában,* Budapest, Tinta.
Szűcs Jenő (1990): *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813.* Budapest, Magyar Országos Levéltár.
Szűcs Lászlóné Siska Katalin (2000): *Az árvaszékek története és jogi szabályozása Szabolcs megyében 1848–1880 között.* Miskolc, Miskolci Egyetem ÁJK.
Tabarrok, Alexander – Helland, Eric (1999): Court Politics. The Political Economy of Tort Awards. *Journal of Law and Economics,* vol. 42, no. 1, 157–188.
Tagányi Károly (1898): *A magyar udvari Kancelláriai Levéltár.* Budapest, Athenaeum.
Tai, Benny YT (2007): Developing an Index of the Rule of Law. Sharing the Experience of Hong Kong. *Asian Journal of Comparative Law,* vol. 2, 1–19.
Takács Flóra (2017): Az esettanulmány mint módszer a szociológiában. *Szociológiai Szemle,* vol. 27, no. 2, 126–132.
Takács Péter (2011): *Államtan 2. Négy fejezet az állam általános elmélete köréből. Az állam általános sajátosságai.* Budapest, Corvinus.
Tamanaha, Brian (1997): *Realistic Socio-Legal Theory, Pragmatism and a Social Theory of Law.* Oxford, Clarendon.
Tamanaha, Brian (2001): *A General Jurisprudence of Law and Society.* Oxford, Oxford University Press.
Tamanaha, Brian (2008): Understanding Legal Pluralism. Past to Present, Local to Global. *Sydney Law Review,* vol. 29, 375–411.
Tárkány Szücs Ernő (1981): *Magyar jogi népszokások.* Budapest. Gondolat.
Tasnádi Attila (2014): *Igazságos elosztások.* Budapest, Typotex.
Tata, Cyrus – Burns, Nicola – Halliday, Simon – Hutton, Neil – McNeill, Fergus (2008): Assisting and Advising the Sentencing Decision Process. The Pursuit of „Quality" in Pre-sentence Reports. *The British Journal of Criminology,* vol. 48, no. 6, 835–855.
Telea, Alexandru C. (2014): *Data Visualization. Principles and Practice.* Massachusetts, AK Peters.
The United Nations Rule of Law Indicators (2011): Implementation Guide and Project Tools. *bit.ly/2y29kOC.*
Thierry, Peter – Sehring, Jenniver – Muno, Wolfgang (2008): Wie misst man Recht? Möglichkeiten und Grenzen der Messung von Rechtsstaatlichkeit. *Kongressbeiträge „Wie wirkt Recht",* 141–160.
Thoening, Jean-Claude (2012): Institutional Theories and Public Institutions. Traditions and Appropriateness. In B. Guy Peters – Jon Pierre (szerk.): *Handbook of Public Administration.* Los Angeles, Sage.
Thomas, Gary (2011a): *How to Do Your Case Study. A Guide for Students and Researchers.* Thousand Oaks, Sage.
Thomas, Gary (2011b): A Typology for Case Study in Social Science Following a Review of Definition, Discourse and Structure. *Qualitative Inquiry,* vol. 17, no. 6, 511–521.
Tiersma, Peter M. (1999): *Legal Language.* Chicago, University of Chicago Press.
Tikk Domonkos (szerk.) (2007): *Szövegbányászat.* Budapest, Typotex.
Tollison, Robert D. (1982): Rent-seeking. A Survey. *Kyklos,* vol. 35, no. 4, 575–602.
Tollison, Robert. D. – Wagner, Richard E. (1991): Romance, Realism, and Economic Reform. *Kyklos,* vol. 44, no. 1, 57–70.

TOOL #60: The Standard Cost Model For Estimating Administrative Costs, bit.ly/2GKQPPR. In European Commission. Better Regulation. Guidelines and Toolbox, *bit.ly/37N8GBG.*
Towfigh, Emanuel V. (2014): Empirical Arguments in Public Law Doctrine. Should Empirical Legal Studies Make a „Doctrinal Turn"? *International Journal of Constitutional Law,* vol. 12, no. 3, 670–691.
Towfigh, Emanuel V. – Petersen, Niels (2015): *Economic Methods for Lawyers.* Cheltenham, Edward Elgar.
Tölgyessy Péter (2016): Politika mindenekelőtt. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA TK Jogtudományi Intézet, 17–42.
Trócsányi Zsolt (1973): *Erdélyi kormányhatósági levéltárak.* Budapest, Akadémiai.
Trócsányi Zsolt (2005): *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben.* Budapest, Gondolat.
Tufte, Edward R. (1997): *Visual Explanations.* Cheshire, Graphics Press.
Tullock, Gordon (1975): The Transitional Gains Trap. *Bell Journal of Economics,* vol. 6, no. 2, 671–678.
Tullock, Gordon – Brady, Gordon – Seldon, Arthur (2002): *Government Failure. A Primer in Public Choice.* Washington, Cato Institute.
Tyler, Tom R. (1990): *Why People Obey the Law.* Princeton, Princeton University Press.
Tyler, Tom R. (2003): Procedural Justice, Legitimacy, and the Effective Rule of Law. *Crime and Justice,* vol. 30, 283–357.
Tyler, Tom R. – Jackson, Jonathan – Bradford, Ben (2014): Procedural Justice and Cooperation. In Gerben Bruinsma – David Weisburd (szerk.): *Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice.* New York, Springer, 4011–4024.
Unger, Roberto Mangabeira (1975): *Knowledge and Politics.* New York, Free Press.
Unger, Roberto Mangabeira (2015): *The Critical Legal Studies Movement. Another Time, A Greater Task.* New York, Verso.
Urška, Šadl – Olsen, Henrik Palmer (2017): Can Quantitative Methods Complement Doctrinal Legal Studies? Using Citation Network and Corpus Linguistic Analysis to Understand International Courts. *Leiden Journal of International Law,* vol. 30, no. 2, 327–349.
Urueña, René (2014): Indicadores, derecho internacional y el surgimiento de nuevos espacios de participación política en gobernanza global. *Revista Colombiana de Derecho Internacional,* 543–584.
Utasi Ágnes (szerk.) (2016): *Ügyvédek a gyorsuló időben, 1998–2015.* Szeged, Belvedere Meridionale.
Vajda Júlia (2006): Terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa,* vol. 17, no. 1, 123–136.
Valverde, Mariana (2003a): *Law's Dream of Common Knowlede.* Princeton, Princeton University Press.
Valverde, Mariana (2003b): „Which Side Are You On?" Uses of the Everyday in Sociolegal Scholarship. *Political and Legal Anthropology Review,* vol. 26, no. 1, 86–98.
Van Belle, Gerald (2008): *Statistical Rules of Thumb.* Hoboken, John Wiley & Sons (2. kiadás).
Vanberg, Georg (2015): Constitutional Courts in Comparative Perspective. A Theoretical Assessment. *Annual Review of Political Science,* vol. 18, 167–185.
Vanberg, Georg (2018): Constitutional Political Economy, Democratic Theory and Institutional Design. *Public Choice,* vol. 177, no. 3–4, 199–216.
Van den Bos, Kees – Van der Velden, Lynn – Lind, Allan E. (2014): On the Role of Perceived Procedural Justice in Citizens' Reactions to Government Decisions and the Handling of Conflicts. *Utrecht Law Review,* vol. 10, no. 4, 1–26.

Van Dijck, Gijs – Sverdlov, Shahar – Buck, Gabriela (2018): Empirical Legal Research in Europe. Prevalence, Obstacles, and Interventions. *Erasmus Law Review,* vol. 12, no. 2, 105–119.
Van Maanen, Jan (2006): *Tales of the Field. On Writing Ethnography.* Chicago, University of Chicago Press.
Váradi Monika Mária (2008): Strukturált interjú. Élethelyzetek, megélhetési stratégiák, faluképek. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Pécs, Néprajzi Múzeum – Pécsi Tudományegyetem BTK (2. kiadás), 397–427.
Varga Endre (1958): *Úriszék. 16–17. századi perszövegek.* Budapest, Akadémiai.
Varga Endre (1974): *A királyi Curia 1780–1850.* Budapest, Akadémiai.
Varga Endre – Veres Miklós (1989): *Bírósági levéltárak 1526–1869.* Budapest, Akadémiai.
Varga Norbert (2012): *A magyar állampolgársági jog a 19. században.* Budapest, Akadémiai.
Varga Zs. András (2015): *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája.* Budapest, Századvég.
Venesson, Pascal (2008): Case Studies and Process Tracing. Theories and Practices. In Donatella Della Porta – Michael Keating (szerk.): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences.* Cambridge – New York, Cambridge University Press, 223–239.
Venice Commission (2002): Code of Good Practice in Electoral Matters, *bit.ly/37WcHDj.*
Venkatesh, Sudihr (2008): *Gang leader for a Day. A Rogue Sociologist Takes to the Streets.* New York, Penguin Books.
Vera Institute of Justice (2008): Developing Indicators to Measure the Rule of Law. A Global Approach. A Report for the World Justice Project, *bit.ly/2UXrKsT.*
Veres Miklós (1968): *A tárnoki hatóság és a tárnoki szék 1526–1849.* Budapest, Akadémiai.
Veres Zoltán – Hoffmann Márta – Kozák Ákos (szerk.) (2016): *Bevezetés a piackutatásba.* Budapest, Akadémiai (3. kiadás).
Versteeg, Mila – Ginsburg, Tom (2017): Measuring the Rule of Law. A Comparison of Indicators. *Law & Social Inquiry,* vol. 42, no. 1, 100–137.
Vértesi Lázár (2004): Oral history. A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas,* vol. 19, no. 1, 158–173.
Vick, Douglas W. (2004): Interdisciplinarity and the Discipline of Law. *Journal of Law and Society,* vol. 31, no. 2, 163–193.
Vicsek Lilla (2006): *Fókuszcsoport. Elméleti megfontolások és gyakorlati alkalmazás.* Budapest, Osiris.
Vigvári András (2017): Kettős kihívás előtt: a hallgatás megtörése és a megosztás felelőssége a kortárs terepkutatásokban. *Szociológiai Szemle,* vol. 27, no. 2, 41–54.
Világbank (2017): Doing Business in the European Union 2017: Bulgaria, Hungary and Romania. International Bank for Reconstruction and Development, Washington, *bit.ly /2SMDGLG.*
Világbank (2018): Doing Business. Measuring Business Regulation. International Bank for Reconstruction and Development, Washington, bit.ly/2wn0cDs.
Villetaz, Patrice – Gillieron, Gwladys – Killias, Martin (2015): The Effects on Re-Offending of Custodial vs. Non-Custodial Sanctions. An Updated Systematic Review of the State of Knowledge. *Campbell Systematic Reviews,* vol. 11, *bit.ly/37w56eh.*
Vincze Veronika (2018): A Miskolc Jogi Korpusz nyelvi jellemzői. In Szabó Miklós – Vinnai Edina (szerk.): *A törvény szavai.* Miskolc, Bíbor, 9–36.
Vinnai Edina (2010a): A „jog és nyelv" kutatások. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor, 65–90.

Vinnai Edina (2010b): A diskurzus kötött rendje. Kihallgatás és jegyzőkönyvezés a magyar büntetőeljárásban. In Szabó Miklós (szerk.): *Nyelvében a jog. Nyelvhasználat a jogi eljárásban.* Miskolc, Bíbor, 153–190.
Vinnai Edina (2012): A jegyzőkönyvezés gyakorlata egy empirikus vizsgálat tükrében. In Stipta István (szerk.): *Collegium Doctorum konferencia,* Miskolc, Bíbor.
Vinnai Edina (2014a): A magyar jogi nyelv kutatása. *Glossa Iuridica,* vol. 1, no. 1, 29–28.
Vinnai Edina (2014b): Az első „jog és nyelv" kutatás hazánkban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények,* vol. 9, no. 1, 60–67.
Vinnai Edina (2017): *Jog és nyelv határán. A jogi nyelvhasználat nemzetközi és hazai kutatása.* Budapest, Gondolat.
Virág Tünde (2017): A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle,* vol. 27, no. 2, 54–68.
Voigt, Stefan (2011): Positive Constitutional Economics II – A Survey of Recent Developments. *Public Choice,* vol. 146, no. 1–2, 205–256.
Voigt, Stefan (2012): How to Measure the Rule of Law. *Kyklos,* vol. 65, no. 2, 262–284.
Von Bogdandy, Armin – Goldmann, Matthias (2008): The Exercise of International Public Authority through National Policy Assessment. The OECD's PISA Policy as a Paradigm for a New International Standard Instrument. *International Organizations Law Review,* vol. 5, 241–298.
Von Wright, Georg Henrik (1951): Deontic Logic. *Mind,* vol. 60, no. 237, 1–15.
Von Wright, Georg Henrik (1963): *Norm and Action.* London, Routledge – Kegan Paul.
V. Windisch Éva (1998): *Kovachich Márton György, a forráskutató.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
Wacks, Raymond (2006): *Philosophy of Law. A Very Short Introduction.* Oxford, Oxford University Press.
Wacquant, Loïc J. – Wilson, William Julius (1989): The Cost of Racial and Class Exclusion in the Inner City. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science,* vol. 501, no. 1, 8–25.
Wallerstein, Immanuel Maurice (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században* [ford. Forgács Péter, Várnai Gábor]. Budapest, Gondolat.
Wan, Wai-Yin – Moffatt, Steve – Jones, Craig – Weatherburn, Don (2012): The Effect of Arrest and Imprisonment on Crime. *Crime and Justice Bulletin,* no. 158, 1–20.
Ward, Ian (1998): *An Introduction to Critical Legal Theory.* London, Cavendish Publishing.
Warren, Roger K. (2000): Public Trust and Procedural Justice. *Court Review,* vol. 37, no. 3, 12–16.
Watkins, Dawn – Burton, Mandy (2013): *Research Methods in Law.* London, Routledge.
Waylen, Georgina (2003): Társadalmi nem, feminizmus és az állam: áttekintés. In Vicky Randall – Georgina Waylen (szerk.): *Társadalmi nem, politika és az állam. Feminista társadalomtudományi tanulmányok* [ford. Csanádi Andrea, Kiss Anna]. Budapest, Jószöveg Műhely, 13–34.
Weinberger, Ota (1964): *Philosophische Studien zur Logik II. Phiosophische Bemerkungen zur Sollsatzlogik.* Praha, Rozpravy Ceskoslovenské Akadémie.
Weiss János (2008): Az eldologiasodás elismeréselméleti értelmezése. *Fordulat,* vol. 1, no. 1, 144–150.
Welbers, Kasper – Van Atteveldt, Wouter – Benoit, Kenneth (2017): Text Analysis in R. *Communication Methods and Measures,* vol. 11, no. 4, 245–265.

Wellmann Imre (1951): *A Magyar Kancellária Levéltára.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.
Wellmann Imre (1952): *Az Erdélyi Kancellária Levéltára.* Budapest, Levéltárak Országos Központja.
Wenzel Gusztáv (1860–1889): *Árpád-kori új okmánytár I–XIII.* Pest, Eggenberger.
West, Robin (1993): *Narrative, Authority and Law.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
Westerman, Pauline (2013): Breaking the Circle. Goal-Legislation and the Need for Empirical Research. *The Theory and Practice of Legislation,* vol. 1, no. 3, 395–414.
Westerman, Pauline (2018): *Outsourcing the Law. A Philosophical Perspective on Regulation.* Northampton, Edgar Elgar.
Westmarland, Nicole (2001): The Quantitative/Qualitative Debate and Feminist Research. A Subjective View of Objectivity. *Forum: Qualitative Social Research,* vol. 2, no. 1.
Whillock, Rita Kirk – Slayden, David (szerk.) (1995): *Hate Speech.* Thousand Oaks – London, Sage.
White, James Boyd (1985): *The Legal Imagination.* Chicago–London, University of Chicago Press.
Wikström, Per-Olof (2008): Deterrence and Deterrence Experiences. Preventing Crime Through the Threat of Punishment. In Shlomo Giora Shoham – Ori Beck – Martin Kett (szerk.): *The International Handbook of Penology and Criminal Justice.* Oxford, Taylor and Francis, 345–378.
Wilkinson, Sue (2014): Focus Group Methodology. A Review. *International Journal of Social Research Methodology,* vol. 1, no. 3, 181–203.
Williams, James W. (2013): Regulatory Technologies, Risky Subjects, and Financial Boundaries. Governing „Fraud" in the Financial Markets. *Accounting, Organizations and Society,* vol. 38, no. 6, 544–558.
Williamson, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies, Analysis and Antitrust Implications. A Study in the Economics of Internal Organization.* New York, Free Press.
Williamson, Oliver E. – Masten, Scott E. (szerk.) (1995): *Transaction Cost Economics.* Aldershot, Elgar.
Wilson, William Julius (1996): *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor.* New York, Vintage.
Wissenschaftsrat (2012): *Perspektiven der Rechtswissenschaft in Deutschland. Situation, Analysen, Empfehlungen* (Drs. 2558-12), *bit.ly/3dB5viB.*
Wolf, Gustav (1910): Das Archivwesen. In Gustav Wolf: *Einführung in das Studium der neueren Geschichte.* Berlin, Weidmannsche Buchhandlung.
Woodward, James (2016): Causation and Manipulability. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, stanford.io/35BApTK.*
Wools, David (2012): Detecting Plagiarism. In Lawrence M. Solan – Peter M. Tiersma (szerk.): *Oxford Handbook of Language and Law Oxford.* Oxford, Oxford University Press, 517–529.
Wright, Bradley R. E. – Caspi, Avshalom – Moffitt, Terrie E. – Paternoster, Raymond (2004): Does the Perceived Risk of Punishment Deter Criminally Prone Individuals? Rational Choice, Self-Control, and Crime. *Journal of Research in Crime and Delinquency,* vol. 41, no. 2, 180–213.
Yang, Yi-You (2010): On the Accessibility of the Core. *Games and Economic Behavior,* vol. 69, no. 1, 194–199.
Yanovskiy, Moshe – Ginker, Tim (2017): A Proposal for a More Objective Measure of De Facto Constitutional Constraints. *Constitutional Political Economy,* vol. 28, no. 4, 311–320.

Yin, Robert K. (2013): *Case Study Research. Design and Methods.* Thousand Oaks – London, Sage (5. kiadás).
Yuval-Davis, Nira (2005): *Nem és nemzet* [ford. Szabó Valéria, Szentmiklósi Tamás]. Budapest, Új Mandátum.
Zamir, Eyal – Teichman, Doron (szerk.) (2014): *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law.* Oxford, Oxford University Press.
Závecz Gergő (2018): A 2018-as magyarországi országgyűlési választást megelőző közvélemény-kutatások. In Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018.* Budapest, MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág, 455–480.
Zeitlyn, Benjamin – Mand, Kanwal (2012): Researching Transnational Childhoods. *Journal of Ethnic and Migration Studies,* vol. 38, no. 6, 987–1006.
Zerbe, Richard O. (2001): *Economic Efficiency in Law and Economics.* Cheltenham, Elgar.
Zerbe, Richard O. (szerk.) (2014): *Efficiency in Law and Economics.* Cheltenham, Elgar.
Zimring, Franklin E. – Hawkins, Gordon (1973): *Deterrence. The Legal Threat in Crime Control.* Chicago, University of Chicago Press.
Zimring, Franklin E. – Kamin, Sam – Hawkins, Gordon (1999): *Crime and Punishment in California. The Impact of Three Strikes and You're Out.* Berkely, University of California.
Zombory Máté (2017): A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése. A kulturális trauma-elmélet kudarca. *Szociológiai Szemle,* vol. 27, no. 2, 23–41.
Ződi Zsolt (2014a): A korábbi esetekre történő hivatkozások mintázatai a magyar bíróságok ítéleteiben. *MTA Law Working Papers,* vol. 1, no. 1, *bit.ly/2tNQcl8.*
Ződi, Zsolt (2014b): Analysis of Citation Patterns of Hungarian Judicial Decisions. Is Hungarian Legal System Really Converging to Case Laws? *SSRN Electronic Journal, bit.ly/37PIozu.*
Ződi Zsolt (2017): A bírósági ítéletek adatbázisa mint Big Data. *Statisztikai Szemle,* vol. 95, no. 5, 505–513.
Ződi Zsolt – Lőrinc Viktor (2017): Az Alaptörvény és az alkotmánybírósági gyakorlat megjelenése a rendes bíróságok gyakorlatában – 2012–2016. *MTA Law Working Papers,* vol. 4, no. 22, *bit.ly/2UiQT1f.*
Žarnić, Berislav – Bašić, Gabriela (2014): Metanormative Principles and Norm Governed Social Interaction. *Revus – Journal for Constitutional Theory and Philosophy of Law,* vol. 22, 105–120.
Życzkowski, Karol – Słomczyński, Wojciech (2004): Voting in the European Union. The Square Root System of Penrose and a Critical Point. *bit.ly/30jKtA0.*

TÁRGYMUTATÓ

A
adatbázis 52, 69, 95–96, 103, 299–300, 344, 355, 364–366, 372–373, 489
adatelemzés 445, 449, 456–458, 590
adatfelvétel 63, 65, 277, 298, 327, 386, 388, 497, 501, 550, 572, 578, 581
kérdőíves ~ 27, 62, 66, 69, 155, 205, 263, 264, 267, 275–277, 280, 282, 291, 300, 320, 325, 383–384, 393, 413, 418, 431, 578, 579, 581
adatforrás 52, 305, 365, 383, 452, 509
adatgyűjtés 27, 63, 69, 73–74, 96, 356, 384–385, 388, 404, 436, 447–448, 454, 456, 474, 553–555, 560–562, 576
adathalmaz 301, 334, 572
additivitás 139, 141
adózás 64
Alaptörvény 103, 104, 162, 163, 165, 368
alethikus 118, 120, 121
~ logika 120
~ séma 120–121
alkotmány 16, 148–149, 161–165, 198, 203, 368
alkotmánybíróság 95, 161, 163, 365–366, 368, 443, 447, 489, 500
alkotmányjog 18, 20, 60, 109, 148, 170, 185, 366, 500–501, 509–511
állampolgár 64, 148, 155, 163, 166, 184, 193, 214, 269, 271, 430, 467, 478, 487, 522, 587
államtan 13–14, 19, 486
allokatív hatékonyság 172, 184
alperes 35, 47–49, 79, 89, 106, 265, 271
annotálás 96, 99, 125
antropológia 17, 31, 211–213, 215, 217, 220, 236, 276, 435–438, 440–442, 446, 448–450, 453–454, 460, 462, 465, 565
jogi ~ 17, 211–213, 220, 440–442, 460, 462
aszimmetria 36, 38–39, 42–43, 49, 87, 160, 172, 176, 304, 327, 386, 393, 404–405, 407
asszociációs mérőszám 311, 320, 324, 331–332
Cohen-féle d ~ 331–332
Cramer-féle V ~ 320
attribútum 302, 314, 588
axiómák 120–122, 139–140, 243

B
becslés 24, 71, 73, 77–80, 82–85, 90–91, 296, 340–343, 405, 534, 536, 540, 546, 569–570, 574, 576, 580, 582–583
big data 25, 93–102, 105–109, 362, 369–370, 411, 527
bigram 105, 369–370, 375–377
bíró 58, 68, 79, 89, 100, 106, 108, 178, 223, 267, 365, 447, 522–525, 529, 555
bírósági ítélet 13, 15, 96–98, 100–104, 106, 353, 521, 552, 579
bizalmi index 130, 447, 449, 454–455, 502, 528, 530
bizonyítási eljárás 23, 47–48, 86, 270
bizonyosság 47–50, 86, 107–108, 262, 310, 342, 582
Boole-formulák 122
bűncselekménytípusok 58, 462, 556, 56, 576, 580

bűnelkövető 462–465, 551, 557, 569–570, 573–574, 579–580, 584, 592
bűnismétlés 566, 568, 570–571, 580–581, 584–587, 589, 591
büntetési rendszer 30, 129, 566, 570, 573, 586
büntetéskutatás 30–31, 129, 566–567, 573, 583–591
büntető igazságszolgáltatás 226, 229, 567–568, 571–578, 581, 585, 586, 591

C
CAPI 278, 282–283, 292, 294, 299
cap.tk.mta.hu 377
CATI 299
ceteris paribus 40–41, 51
Coase-tétel 172, 177, 184
Cohen-féle d 331–332
common law 95, 172, 178–180, 182, 184, 224, 353
Cramer-féle V 89, 311, 320

Cs
családjog 17, 26, 170
csomópontok 347–348, 351–353, 358, 472

D
demokrácia 20, 25, 147–149, 153, 155, 166, 195, 235, 242, 246, 250–251, 253, 287, 367, 377, 422, 506, 514
  képviseleti ~ 25, 148–149, 153, 155
deontikus 114, 117–125
  ~ logika 114, 117–118, 120–124
  ~ modalitás 114, 117–120, 122
  ~ operátor 118, 121–122
differenciálás 36, 39, 42–43
diskurzus 17, 19, 23, 29, 99, 209–210, 219–220, 223–226, 230, 234, 242, 362, 401, 439, 443, 446, 456–457, 461–463, 465–471, 473–475
  ~elemzés 29, 99, 210, 362, 461–463, 465–466, 468–471, 473–475
  dogmatikai ~ 14–16, 20, 109, 223–224, 443, 450, 461, 473, 499, 520–521
  jogi ~ 19, 23, 219–220, 223–224, 230, 401, 446–468, 470, 473–474
dogmatika
  ~i elemzés 14–16, 365, 520–521, 531
  ~i jogtudomány 16, 62, 93, 105, 185, 520
  jog~ 13, 15–16, 19–22, 30, 62, 65, 100, 184–185, 191, 361, 461, 473, 499, 506, 519
doktrína 101, 105, 184, 187, 209, 211
dokumentumkifejezés-mátrix *lásd* DTM
döntéshozatal 14, 164, 181, 185, 188, 197, 230, 263, 412, 430, 520–521, 527, 529, 534–535, 541, 543, 547
DTM (document-term matrix, dokumentum-kifejezés-mátrix) 28, 361, 363–364, 372, 375, 379

E
egészségügy 150–151, 153, 272, 484, 486, 542–543, 550
együttmozgás *lásd még* korreláció 39, 505, 574
EJEB *lásd* Emberi Jogok Európai Bírósága
ekvivalencia 86, 121, 357
  strukturális ~ 357
elégedettség 279, 297, 453, 528–529, 541
elemzési egység 64, 472
eljárásjog 18, 48, 224, 487–488, 557
eloszlás 103, 142, 156–157, 175, 277, 302–309, 311–312, 316–318, 323–324, 326–334, 353, 385, 507
  ferde ~ 304–305, 307–309, 326–327, 330–331, 333–334
előrejelzés 25, 46, 49, 93, 105, 108, 165, 169–171, 184–186, 201, 214, 355, 364, 535, 546, 574
elrettentés 72, 566, 569, 571, 578, 580–583, 585
Emberi Jogok Európai Bírósága (EJEB) 105, 366–368, 536–539
empirikus vizsgálat 13–31, 33–34, 36–38, 40, 42, 46–60, 62–69, 77–78, 90, 93, 96, 105, 112, 149, 164–166, 169, 171, 183–185, 187–188, 202, 209–210, 212–216, 219, 221–223, 225–226, 228–231, 233, 235, 238, 241–242, 248–249, 252–253, 351–353, 362, 364, 373, 377, 400, 409, 430–431, 433, 435–436, 440–441, 443–444, 457, 477, 520, 524, 526, 531, 565–572, 574, 576–578, 580–581, 587, 590–591, 597, 602

episztemológia 209–210, 217, 220, 225–226, 228, 230, 402, 407, 435, 437–438, 458, 565, 583, 592, 599
érdekcsoport(ok) 158, 160, 182, 184
Erdős-szám 348
erkölcsi normák 26, 181, 186, 189–190, 193–196, 199–200, 202–203, 224, 229–230, 243, 506, 521–522
erőszak 179, 215, 243, 251–252, 333, 336, 390, 407, 433–434, 436, 438–439, 446, 451–452, 457, 462–463, 470–472, 474, 506, 571, 575, 580, 584
  családon belüli ~407, 471, 571, 580
  párkapcsolati ~251, 286, 433–434, 436, 438–439, 446, 451–452
  szexuális ~ 457, 462, 474, 580, 592
értékválasztás 20, 535, 538–539
érvelés 16, 21, 23, 25–26, 39, 49, 78, 96, 101, 109, 111–112, 125, 138, 147, 162, 164, 170, 238–239, 241–242, 245, 434, 466–467, 472, 524–526
  ~i mintázatok 101, 109, 221
  ~i stratégiák 58, 129, 161, 204, 208, 390, 404, 430, 456, 466, 467–472, 475
esetnorma 525
etnográfia 29, 220, 385, 395, 433–459, 472, 583
European Social Survey (ESS) 63–66, 287, 298, 325–329, 333, 336–337, 340–341, 343–344
experimentális kriminológia 571–572, 587–592
externáliák 145, 172, 178–179, 540, 543

F
fellebbezés 78, 312–313, 315, 317, 529
felperes 47–49, 79, 106, 525, 528
ferdeség 304–305, 307–309, 326–327, 330–331, 333–334
fiskális föderalizmus 163, 166
fogolydilemma 128–129, 144, 162, 192
fokszámeloszlás 348, 353
fókuszcsoport 28, 64–65, 276, 388, 395, 401, 405, 409–415, 417–432, 572
formulák 111, 120–122, 138, 144, 157, 179, 190
forráskutatás 29, 106, 477, 485–486
funkcionalizmus 189, 204, 213, 349, 437–438

G
Gale–Shapley-algoritmus 137
gépi tanulás 107, 361–362, 364, 378
gerrymandering 143
gráfelmélet 348, 351

H
halálbüntetés 48, 50, 78, 200, 568, 574–575
hálózatelemzés 13, 15, 28, 60, 95–96, 347–349, 351, 356–358
hatásmechanizmus 335–337, 569–570
hatásvizsgálat 18–19, 30–31, 59, 185, 210, 533–548, 552, 565, 567, 571, 577–579, 587
heurisztika 82, 180, 394, 462, 469
hivatkozás 68, 94, 96–98, 100–101, 103, 106, 108, 239, 247, 525
  ~i hálózatok 94, 351–359, 362
  kereszt~ 13, 15, 347, 355, 357
  szakirodalmi ~ 23
hólabdamódszer 277, 389, 418

I
individuum 349, 356, 510–511
információkinyerés 96, 99, 102, 106, 125, 290, 402
információtartalom 285, 292–293
informális intézmények 194–199, 204
informátor 447–448, 452, 454–456, 458, 579–580
interjú 28, 58, 62, 64–65, 67, 70, 213–259, 276, 282–284, 350, 356, 383–408, 410, 413, 430–431, 433–434, 436, 439, 446–448, 450–452, 455–456, 464, 472, 501, 503, 583–586
  ~elemzés 28, 383, 399
  ~zás 28, 385–386, 406–407, 452
  telefonos ~ 72, 278, 282–284, 291, 294, 297, 327, 383, 389, 453
interkvartilis terjedelem 309
intervallum 25, 77, 82–85, 87, 89–90, 207, 286, 303–304, 306, 353–354, 371
ítéleti bizonyosság 48–50, 86

J
Jaccard
~-együttható 370
~-hasonlóság 371, 375–377
~-index 103
~-távolság 370, 372, 375–377
járadékvadászat 157–160, 166, 180
járásbíróság 302, 305–306, 322, 453, 458, 557
játékelmélet 25, 127–131, 135–136, 140, 144, 145, 186
kooperatív ~127, 135, 141, 145
JGE *lásd* jog gazdasági elemzése
jogalkalmazás 19, 59–60, 65, 95, 109, 113, 116, 184–186, 196, 202, 217, 270–271, 450, 557, 581
jogalkotás 14, 162, 184–186, 216, 258, 533, 535
~i folyamat 18, 61, 184, 186, 199, 223, 545, 546
minőségi ~ 101, 116, 184, 272, 352, 534, 539, 544, 546–548
jogállamiság-index 30, 277, 500, 505, 511–512, 516–517
jogdogmatika 13, 15–16, 19–22, 30, 62, 65, 100, 184–185, 191, 361, 461, 473, 499, 506, 519
jogelmélet 26, 29, 123, 170, 191, 206–207, 211, 218–220, 233–240, 245–246, 251–253, 272, 409, 450, 473–474, 519
jogérvényesítés 218, 249, 442, 511
jog gazdasági elemzése (JGE) 26, 147, 158, 162, 169–188, 206, 575
joggyakorlat 26, 30, 34–35, 40, 93, 101, 189, 208, 250, 347, 349, 358, 363, 519, 521, 552
jogi fórumok 102, 224, 470, 501, 526, 528–529
jogi korpusz 96, 98–103, 108, 370
jogintézmény 21, 63–64, 105, 122, 177, 182, 184, 188, 191, 215, 218, 250, 470, 484
jogi realizmus 13, 207, 210–212, 215–216, 219, 238
jogpolitika 18, 182–187
jogrendszer 15–16, 18, 21, 26–27, 30, 48, 62, 64, 95–97, 102, 106, 121, 135, 159, 180–181, 184–185, 187, 190–191, 195, 199–200, 202, 207, 213, 216, 233, 235–238, 240, 249–253, 270–271, 277, 287, 353, 355, 362, 430–431, 437, 498–499, 501, 522–523, 525, 527, 585
jogsértés 71, 73, 193, 198, 249, 300, 440, 529, 557, 566, 568, 581, 583–584
jogszabály-előkészítés 30, 185, 364, 374, 533, 535–536, 545, 547, 557
jogszociológia 13, 17–18, 31, 62, 65, 69, 100, 170, 185, 189, 211, 213, 217–223, 230, 238, 245, 249, 252–253, 431, 433, 440–441, 461, 472, 474, 486, 519–520, 565, 581
jogtörténet 170, 211, 461, 472, 480, 484–493
jogtudat 213, 215, 219–220, 230, 252, 277, 292, 585
~kutatás 62, 210, 213, 218, 292, 431, 441

K
Kaldor–Hicks-kritérium 176, 201
kameralisztika 14
kapitalizmus 213, 230, 240, 442
monopol~234
kárfelelősség 17, 34–35, 37, 41, 48, 107, 132–133, 171, 174, 177–179, 258, 337
károkozó 34–35, 176, 179, 181
kártérítési jog 26, 48, 54, 170, 178–179
kérdezőbiztos 278, 282–283, 289, 294, 296–297, 327
kérdőív 62–66, 155, 263, 267, 300, 319–320, 325, 383, 393, 412–413, 422, 431, 578–579
~es lekérdezés 21, 27, 69, 155, 263, 275, 300, 384, 418, 581
telefonos ~ 278, 282–284, 291, 294, 297, 383
kereszttábla 88–89, 300, 311–312, 314, 316, 320, 335, 345
kétmintás t-próba 311, 325, 329, 340–341, 345
~-elemzés 325, 329–332, 340–341, 343, 345
kézirattár 477–479, 484–485, 487–494
khi-négyzet próba 316, 318–320, 329–331, 337, 460
koalíció 135–136, 138–142, 145
kódolás 66, 457, 508–509
grafikus ~ 322
kézi ~ 105, 373, 429
szín~ 323
kognitív torzítások 570, 584
kommunikációs háló 60–61, 94–96, 98, 347–353, 355–359, 362, 400, 438, 442, 448, 450, 464, 487
komparatisztika 487
konceptualizáció 21, 61, 386, 499, 500, 506, 509, 511
kondicionális 115–118, 122, 125
konfliktuselemzés 25, 127–129, 131–135, 140, 144–145, 162, 177, 196, 199, 210, 217–219, 225, 236, 239, 242, 245, 424, 437, 440–441, 472, 491, 501, 523
konszenzus 105, 182, 293, 385, 463, 500, 503
kontinentális jogrendszer 14, 19, 20, 200, 218–219, 224, 245, 335, 501, 525
kontingens 119–120
kontrollcsoport 260–263, 266, 269, 568, 577, 588–589, 591
kontrollváltozó 335–338, 345, 583
konverzációelemzés 456, 467
kooperatív 127, 130, 201
~ játékelmélet 127, 135
~ játékok 135, 141, 145
~ modellek 136, 144–145
koordináta-rendszer 151, 338–339, 371, 469, 485
korpusznyelvészet 94–95, 98–102, 106–108, 362, 369
korreláció *lásd még* együttmozgás 24, 30, 52–53, 100, 311, 330–334, 342, 344–345, 402, 503–505, 508–509, 582
~s együttható *lásd még* Pearson-féle ~s együttható 311, 332–334, 342, 344–345
~számítás 311, 334
koszinusztávolság 371–372, 375, 377
középérték 297, 300, 304, 306–309, 323–324
medián ~ 304
módusz ~ 304
közjogi rendszer 25, 147
közösségi döntések elmélete (public choice) 25–26, 147–155, 157, 159–163, 166–167, 169, 171, 175, 180, 184, 186, 201
közpolitika 26, 31, 60, 157, 170–171, 185, 187, 188, 199–200, 203, 223
központisági mutató 352–353, 357
kriminális karrier 580, 585
kriminogén hatás 567–568, 570–571, 578, 581
kriminológia 13–14, 17, 20, 30–31, 209, 214, 229–230, 258, 269, 472, 474, 549, 565–567, 569–570, 573, 577–578, 581, 585–587, 590–592
kulcsszavas keresés 364–368, 378, 429
kutatási elrendezés 196, 201, 294, 418, 572, 586–589, 591

L
Lazarsfeld-paradigma 28, 45–46, 210, 325, 334–336, 338, 344–345
law and language 29, 461, 473
law in action 16, 212, 216, 220, 238, 433, 440, 442
law in the books 16, 212, 216, 220, 238, 433, 440, 442
levéltári források 479, 484–489
lex mercatoria 207, 223–224
Likert-skála 287, 326, 333
lineáris regresszióelemzés 28, 311, 325, 334–335, 338–341, 343–345
logika 17–18, 23–25, 28, 35, 45, 47, 51, 54–56, 59, 71, 77, 80, 85–86, 91, 107, 111–115, 117–126, 148–149, 160, 170, 180, 191, 204, 207, 215, 221, 223, 229–230, 247, 282, 290, 292, 295, 310, 317, 335, 356, 361, 383–385, 391, 399, 402, 410–411, 437, 442, 465, 467–468, 525, 536, 541, 549, 562
deontikus ~ 114, 117–118, 120–124

M
manipuláció 52, 137, 143–144, 151, 187, 188, 259, 261, 266, 268
mediánszavazó 151–152, 155, 157, 160
megoszlás 27, 58, 83, 91, 301, 305–307, 314–316, 318–321, 323, 328, 354
mérési szint 27, 301–304, 306–309, 311–312, 321–326, 332–333, 340–341, 350
nominális ~ 303–304, 308–309, 311, 316, 321
ordinális ~ 303–304, 307–309, 311–312, 321–322, 326, 340–341
mesterséges intelligencia 124, 220, 361, 364

metaadat 97, 99–101, 103, 106, 365–366, 377, 563
metaanalízis 568, 591–592
metodológia 18, 24, 27, 30–31, 57, 60, 62, 67, 209–211, 213–214, 216–217, 456, 462–465, 469
moderátor 415–416, 418–420, 423–428
munkaerőpiac 51, 183, 259, 573
mutatók 27, 89, 91, 165, 213, 228, 279, 301, 306, 309, 319–321, 323–324, 326, 419, 442, 504, 508, 521, 527, 543–544, 548, 559, 568, 578, 582, 591

N
Nash-egyensúly 129–131, 133–135
neoinstitucionalizmus 26, 189–191, 193, 203–204, 206–207
neoliberalizmus 203, 447
nonkooperatív modellek 127, 135–136, 144
normakövetés 14, 114, 186, 202, 283
normarendszerek 29, 194–195, 204, 206–208, 215, 435, 441–442, 556
normatív
  ~ érvelés 125
  ~ pozíció 123–124
nullhipotézis 50, 85–87, 90–91, 317–320, 329–332, 334, 343

O
objektivitás 166, 210, 214, 297, 324, 386, 437–438, 551, 558, 561
obligatory 118–119
OECD 80, 499, 503–504, 506, 534, 548
oksági mechanizmus 36, 39, 43, 45–46, 258, 261
operacionalizálás 48–49, 51, 56, 63, 65, 73, 81, 96, 181, 219, 230, 277, 291, 386, 578
operátor 117–122
országgyűlés 143–144, 157, 165, 361, 371–372, 374, 480, 538
oszlopmarginális 312–313, 315
oszlopszázalék 312–314

Ö
ösztönzőrendszer 171, 186, 192, 207

P
PAPI 278, 282
Pareto-optimum 129, 150, 172, 174–176, 201
pártfogó felügyelet 533, 561–562, 566, 568, 570, 576, 588, 592
Pearson-féle korrelációs együttható 332–334, 342, 344–345
plágiumellenőrzés 107–108
politikatudomány 14–15, 18–20, 217, 220, 267, 287, 394–395, 462, 465, 470, 520, 522
populizmus 61, 199, 470
precedens 96–98, 191, 239, 351, 353–355, 357–358, 493, 525
predikció 97, 101, 105, 109
preferencia 25, 84, 130, 136–137, 141, 147, 149–153, 155–156, 162, 181, 184, 204–205, 275, 283
  ~aggregálás 25, 147, 153, 162
  ~rendezés 149–151, 155
  ~sorrend 136
premissza 112–113, 116, 123, 229–230, 442, 530
projektív technika 415, 419, 421–422, 427
pszicholingvisztika 99, 473
public choice *lásd* közösségi döntések elmélete

R
RCT (randomizált kontrollált vizsgálat) 588–589, 591
reciprocitás 357
regresszió 20, 28, 53, 100, 164, 266, 273, 311, 325, 334–325, 338–345, 508, 573
  lineáris ~ 28, 311, 325, 334–335, 339–341, 343–345
  ~analízis 100
  ~elemzés 28, 325, 334, 338, 342, 344
  ~s együttható 311, 340–344
  ~s hipersík 338, 340–342
regularitás 36–43, 46, 52
reprezentatív mintavétel 62, 69, 94, 265, 267, 276, 578
résztvevő megfigyelés 58, 62, 205, 212–214, 435, 435–437, 439, 443–444, 446–451, 455, 464
retrokondicionális 103, 116–117
reziduális 340–341

S
segédtudományok 13–14, 479, 487, 492
Shapley-érték *lásd még* Shapley–Shubik-index 138–142
sormarginális 312–313
stabilitás 16, 137–138, 193, 217, 506
standardizált regressziós együttható 311, 340–344
statisztika
  bűnügyi ~ (kriminál~) 30, 549, 552–554, 556–561, 563, 576
  igazságügyi ~ 30, 549, 551–563
  ~i adatok 552–554, 557, 561, 568, 574, 576
  ~i eljárás 23, 258, 278, 303
súlyozás 44, 142, 397, 404–405, 407, 452, 503–504, 508, 511, 529, 559

Sz
szabadságfok 331–332
szabadságvesztés 41, 78–79, 81–87, 89, 91, 229, 566, 568, 570–572, 574, 577, 582, 589
szankciókutatás 31, 565–567, 569–581, 583, 585–587, 589, 592
  kriminológiai ~ 31, 565–567, 569, 572, 592
szemantika 99, 115, 117–118, 121–122, 462
szemantikus web 125
szerződésszegés 134, 190, 537–538
szignifikancia 20, 50–51, 85–91, 165, 317–320, 331–332, 334, 343, 590
  ~érték 319, 331–332, 334, 343
  ~szint 86–87, 317–320, 330–332, 334
  ~teszt 50, 85, 90–91, 318, 334
szociálpszichológia 17, 190, 194, 199, 251, 414, 416
szociodemográfia 276, 279, 293, 401, 470, 579
szociometriai elemzés 349
szocioökonómia 293
szógyakoriság (term frequency) 371
szórásnégyzet 329, 331
szóródás 27, 281, 301, 304, 309, 314–315, 324
szöveganalitika 362
szövegbányászat (text mining) 27–28, 94–96, 125, 289, 361–379
szövegelemzés 13, 15, 25, 28, 101, 105–106, 361–379
  automatizált ~ 13, 15, 25, 106, 365, 369–370, 526–527, 530–531
  big data ~ 94, 101, 108, 362
  gépi ~ 25, 93, 95–96, 106, 364–366, 369
  kvantitatív ~ 28, 164, 361–362, 366, 370, 377–379, 422, 429
szövegtisztítás 96, 364, 366, 372–374
sztochasztikus kapcsolat/viszony 109, 145, 302, 314–315, 321, 339

T
tárgyalóterem 62, 212
tárgyalótermi diskurzus 467, 471, 474–475
társadalmi integráció 212, 237, 251, 282, 506, 589
társadalmi jólét 25, 147, 151, 162, 170, 172, 179, 184, 542
  ~i függvény 25, 147, 151, 162
társadalomelmélet 14, 220–221, 225, 238, 240–241, 243, 246, 251–252, 441
társasági jog 186, 198
tartalomelemzés 27, 94, 362, 400, 464, 472, 526–527, 531, 574
terepmunka 363, 395, 440–441, 443–445, 456, 459, 464, 472
term frequency *lásd* szógyakoriság
text mining *lásd* szövegbányászat
token 363–364, 369–370, 372, 375
topikmodellezés 105, 378–379
törvényhozás 18, 152–153, 156–157, 164–165, 182, 184–185, 206, 371–372, 377–378, 480
törvényszék 106, 302–304, 306, 321–323, 557, 562
  ~i alkalmazások 106
  ~i nyelvészet 106
tranzakció 106, 173, 175–181, 286
  önkéntes ~ 172, 175–179, 181
tranzakciós költség 172–181, 184, 187
trend 15, 52, 79, 100, 203, 229, 250, 546, 568, 574, 577

U
unigram 370, 375

Ü
ügytípus 96, 103, 106

V
vádlott 35, 47–48, 50–51, 62, 79, 86, 467, 530
vagyonmaximalizálás 176, 178, 180–181
válaszadás 134, 261, 265, 280–282, 291, 293, 298, 384, 397
válaszkategória 278, 283–285, 288–290, 294–295, 297, 299
választási rendszer 142, 157, 165
választáskutatás 282, 292, 294, 299
változó 27, 63–64, 100, 179, 299, 303–304, 306, 307, 309–312, 314–320, 322, 324, 328, 331– 345, 369, 401, 502–503, 574–575, 578–579, 583, 587, 589, 591
független ~ 164, 217, 320, 326, 327, 331, 340–343
függő ~ 53, 217, 341, 345
magyarázó ~ 53, 310, 335
variancia 297, 311, 329, 330–331
vármegye 480, 482–483, 486, 488, 553
Venn-diagram 376–377
versenyjog 19, 26, 169–170, 186
vétkességi felelősség 71, 179
viktimizációs felmérés 576, 579–580

W
World Value Survey (WVS) 64–65, 287

A KÖTET SZERZŐI

BARNA ILDIKÓ (1973) szociológus, survey statisztikus. MA-diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitika Intézetében, PhD-fokozatát a Társadalomtudományi Karon szerezte. A kar habilitált egyetemi docense, a Társadalomkutatások Módszertana Tanszék vezetője. Kutatási témái közé tartozik az antiszemitizmus, a xenofóbia, a holokauszt utáni időszak társadalomtörténete, valamint a természetesnyelv-feldolgozás társadalomtudományi alkalmazása. Az ELTE TáTK-n működő Research Center for Computational Social Sciences társvezetője.

BENCZE MÁTYÁS (1973) jogász, jogszociológus. A Szegedi Tudományegyetem jogelőd intézményében szerzett jogászdiplomát és PhD-fokozatot. 2000 és 2005 között büntetőbíróként dolgozott Hajdú-Bihar megyében. Jelenleg a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Tagja volt a Kúrián működő több joggyakorlat-elemző csoportnak, és résztvevője egy európai összehasonlító kutatásnak (*„Handle with care"*), amely az egyes tagállamok bírósági minőségbiztosítási megoldásainak feltérképezésére irányult. Legfontosabb kutatási területe a bírói ítélkezés problémáinak feltárása és szociológiai szempontú magyarázata, valamint a bírói indokolások minőségének vizsgálata. E tárgyban 2018-ban jelent meg az általa szerkesztett kötet a Springer kiadónál (*How to Measure the Quality of Judicial Reasoning*).

BOLDVAI-PETHES LAURA (1990) közgazdász, szociológus. Nemzetközi gazdálkodás BSc-diplomáját a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, szociológia MA-diplomáját a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte. A Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolájának hallgatója és a Társadalomtudományi Kutatóközpont CSS-RECENS kutatócsoport kutatója. Doktori disszertációjának témája a pletykálás hatásának vizsgálata az általános iskolások csoportdinamikájára hálózatelemző módszerekkel.

BOLONYAI FLÓRA közgazdaságtant és matematikát tanult (BSc, University of Southern California), jelenleg survey statisztika mesterszakos hallgató az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán. Az elmúlt években piackutatással foglalkozott, szakmai gyakorlatát az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont POLTEXT keretei között töltötte. Érdeklődési területe a természetesnyelv-feldolgozás és a gépi tanulás.

BORBÍRÓ ANDREA (1978) jogász, kriminológus. Jogi és szociológiai tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen folytatta, PhD-fokozatát az Állam- és Jogtudományi Karon szerezte a késő modern kriminálpolitika és bűnözéskontroll kérdéseiről szóló dolgozatával. Az ELTE ÁJK Kriminológia Tanszékének docense, több, a szankciók hatásmechanizmusaival foglalkozó kutatás vezetője.

CZEGLÉDI PÁL (1979) közgazdász, diplomáját és PhD-fokozatát a Debreceni Egyetemen szerezte, habilitált doktori címét a Szegedi Tudományegyetemen. A Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Karának docense. Kutatóként főként az intézményi közgazdaságtan, a modern osztrák közgazdaságtan és a *public choice* meglátásainak az országok közötti jövedelmi és intézményi eltérések magyarázatában való alkalmazása érdekli. Két könyv – *Piaci intézmények és gazdasági növekedés: a modern osztrák iskola nézőpontja; Economic Freedom and Development* (társszerző: Kapás Judit) – és számos tanulmány szerzője, amelyek többek között a *Constitutional Political Economy* és az *Economia Politica* című folyóiratban jelentek meg.

CSERNE PÉTER (1976) jogász, közgazdász. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen jogász, a Budapesti Corvinus Egyetemen közgazdász diplomát, a Hamburgi Egyetemen LLM-, majd PhD-fokozatot szerzett, a Debreceni Egyetemen habilitált. A skóciai Aberdeeni Egyetem docense *(reader in law)* és a Tilburgi Jog és Közgazdaságtan Központ (TILEC) külső munkatársa. Két monográfia és közel száz tanulmány és könyvfejezet szerzője a jog gazdasági elemzése, a jogelmélet és a szerződési jog témakörében.

FLECK ZOLTÁN (1965) jogász, szociológus. Diplomáit és doktori fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte. Az ELTE Jog- és Társadalomelméleti Tanszék tanszékvezető egyetemi tanára, az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet igazgatója. Kutatási területei: jogtudat, a jogállam, az igazságszolgáltatás elmélete és szociológiája.

GAJDUSCHEK GYÖRGY (1962) szociológus, politológus. MA-diplomát szerzett szociológiából az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, közpolitikából a SUNY Rockefeller College-ban. Politikatudományi PhD-fokozatát az ELTE ÁJK-n, jogtudományi PhD-ját a Pécsi Tudományegyetemen szerezte. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének osztályvezető főmunkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem professzora. A jog és más normarendszerek egymásra hatását, valamint a jogkövetés okait vizsgáló számos publikációja jelent meg magyar és angol nyelven.

GYŐRY CSABA (1980) jogász, kriminológus. Jogi diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, PhD-fokozatát a Freiburgi Egyetem jogi fakultásán szerezte. PhD-értekezésének témája az értékpapírcsalással kapcsolatos hatósági jogalkalmazás etnográfiai vizsgálata volt az Egyesült Államokban és Németországban. Az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszékének tanársegédje, a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének kutatója. Főbb kutatási területe a gazdasági bűnözés, az összehasonlító büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás működése.

HAVELDA ANIKÓ (1990) szociológus. Társadalmi tanulmányok BA-diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán, szociológia MA-diplomáját a Budapesti Corvinus Egyetemen szerezte. Jelenleg ugyanott a Szociológiai Doktori Iskola doktorjelöltje. Kezdetben gyakornokként, később kutatóként tagja a Társadalomtudományi Kutatóközpont CSS–RECENS kutatócsoportjának. Fő kutatási területe és doktori értekezésének témája a közösségen belüli státusz vizsgálata különböző hálózatkutatási módszerekkel.

JAKAB ANDRÁS (1978) jogász, az MTA doktora. A Salzburgi Egyetemen az osztrák alkotmányjog és közigazgatási jog professzora, a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karának tiszteletbeli kutatója és a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének külső kutatója. Korábban az MTA TK JTI igazgatója, a PPKE JÁK egyetemi tanára, a Liverpooli Egyetem és a Nottingham Trent Egyetem oktatója, a heidelbergi Max Planck Intézet vezető kutatója és a madridi Centro de Estudios Políticos y Constitucionales munkatársa. Jelenlegi főbb kutatási területei az alkotmányelmélet, az EU-jog és az empirikus jogi tanulmányok.

JANKY BÉLA (1972) szociológus, közgazdász, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszékének docense, a Társadalomtudományi Kutatóközpont főmunkatársa. 2003-ban védte meg *Szolidaritás és jóléti preferenciák* című PhD-disszertációját a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1999-ben, a TÁRKI kutatójaként kezdett a kérdőíves kérdezés hatásának vizsgálatával foglalkozni. Eddig megjelent három könyvében és közel száz tanulmányában többek között a kollektív cselekvések elméletével, a társadalompolitikai attitűdök morális alapjaival és a hazai romák integrációjával foglalkozott. Az elmúlt években a témakeretezés, az értékek és az etnicitás társadalmi attitűdökre gyakorolt hatását vizsgálta survey kísérletekben.

KATONA TAMÁS (1948) okleveles matematikus, a demográfiatudomány kandidátusa, a közgazdaság-tudomány habilitált doktora. Szakmai pályája a közigazgatáshoz és az egyetemi oktatáshoz kötődik: többek között a Népességtudományi Kutatóintézet tudományos munkatársa, a Népességnyilvántartó Hivatal helyettes vezetője, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, a Magyar Államkincstár elnöke volt. 1974 óta egyetemi oktató, statisztikát, demográfiát, jogi informatikát tanít a közgazdász- és jogászképzésben. 1999-től

egyetemi tanár, 17 évig a Szegedi Tudományegyetem Statisztikai és Demográfiai Tanszékének vezetője, jelenleg professor emeritusa. Hosszú évtizedek óta jelen van a doktori képzésben, tagja volt az SZTE Doktori Tanácsának és a közgazdaság-tudományi habilitációs bizottságnak. Részt vesz a hazai és nemzetközi tudományos közéletben, tagja többek között a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek és az MTA Statisztikai és Jövőkutatási Tudományos Bizottságának.

KISS VALÉRIA (1983) jogász, szociológus. 2008-ban végzett jogászként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, PhD-fokozatát is itt szerezte. Szociológiai tanulmányait szintén az ELTE-n végezte. Jogi diplomájának megszerzése után, 2008 és 2011 között a Szociális és Munkaügyi Minisztérium Esélyegyenlőségi Szakállamtitkársága, majd az Egyenlő Bánásmód Hatóság munkatársa volt. 2011 óta tanít az ELTE ÁJK-n antidiszkriminációs jogot, jog- és társadalomelméletet, jogszociológiát. Részt vett a „Jogi érvek hétköznapi használata" elnevezésű kutatásban, amelynek célja a jogtudat élettörténetekbe való beágyazottságának kutatása volt narratív élettörténet-interjúkon keresztül. A kutatás eredményei *A jogtudat narratív értelmezése* című kötetben jelentek meg.

KÓCZY Á. LÁSZLÓ (1976) matematikus, közgazdász. Matematikus BA-diplomáját a Cambridge-i Egyetemen, közgazdász MSc-, majd PhD-fokozatát a Leuveni Katolikus Egyetemen szerezte. A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont főmunkatársa, az MTA Lendület programjának támogatásával indult Játékelméleti Kutatócsoport vezetője, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának docense, a Kvantitatív Menedzsment és Társadalomtudományi Kutatóközpont igazgatója. A GAMES2020 világkongresszus főszervezője. Elsősorban a kooperatív játékelmélet, annak externáliás és elosztási kérdéseinek kutatója, valamit a témához kapcsolódó kurzusok oktatója (BME, CEU, PADE, Óbudai Egyetem, szakkollégiumok, Milestone Institute).

KOI GYULA (1977) igazgatásszervező, jogász, államtudós. BA-diplomáját a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen, jogi diplomáját a Szegedi Tudományegyetemen, PhD-fokozatát a győri Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar doktori iskolájában szerezte. Pályája kezdetén Budapest Főváros Levéltára Bírósági Osztályának levéltári kezelője és tanszéki könyvtáros (ELTE ÁJK). Másfél évtizeden át volt az Országgyűlés Mentelmi Bizottságának állandó szakértője. A Társadalomtudományi Kutatóközpont munkatársa, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Karának főmunkatársa. A 18–21. századi kontinentális (francia, német, olasz, hazai) és angolszász közigazgatás-elmélet, valamint az összehasonlító közigazgatás (Kínai Népköztársaság, Oroszországi Föderáció) kutatója és oktatója. Az Államtudományi klasszikusok sorozat egyik sajtó alá rendezője, továbbá Magyary Zoltán életművének kritikai szövegkiadásával foglalkozik.

KOVÁCSY ZSOMBOR (1971) orvos, jogász, egészségügyi szakmenedzser. Tizenegy évig dolgozott a közigazgatásban, 2002 és 2006 között az Igazságügyi (majd Igazságügyi és Rendészeti) Minisztérium újonnan létrehozott, a jogi szabályozás hatásvizsgálatával és jogegyszerűsítéssel is foglalkozó főosztályát vezette. Ebben az időszakban az Európai Bizottság és az OECD hatásvizsgálati munkacsoportjainak magyar delegáltja, az Országos Statisztikai Tanács tagja. 2006–2007-ben egészségügyi szakállamtitkár, 2007 és 2009 között az Egészségbiztosítási Felügyelet elnöke. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem tiszteletbeli tanára, és oktat a Semmelweis Egyetemen is. Orbán Krisztiánnal közösen publikálta az első átfogó hazai jogi hatásvizsgálati szakkönyvet, ezenkívül számos további hatásvizsgálati, valamint egészségügyi jogi és egészségpolitikai kötet és tanulmány szerzője.

MARKOVICH RÉKA (1982) jogász, logikus. Jogi és kommunikációs diplomáit a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, logika diplomáját és PhD-fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte. A Luxemburgi Egyetem Computer Science Tanszékének posztdoktori kutatója, az ELTE Logika Tanszékének adjunktusa és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Üzleti Jog Tanszékének egyetemi tanársegéde. Kutatói ösztöndíjjal dolgozott hosszabb ideig az Edinburgh Law Schoolban és a London School of Economics and Political Science Természet- és Társadalomtudomány-filozófiai Kutatóközpontjában. Pályája elején reklámjogászként dolgozott, hat évig volt a Magyar Reklámszövetség főtitkára. Kutatási területei: komputációs jogelmélet, deontikus logika, alkalmazott logikák mesterséges intelligenciához, mesterséges intelligencia és jog.

NÉMETH KRISZTINA (1986) szociológus. 2010-ben végzett az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar szociológia szakán, itt szerzett 2016-ban doktori fokozatot. A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete tudományos munkatársa. Jelenleg posztdoktori kutatásán – *Marginalizáció és (im)mobilitás* – dolgozik. Az MTA Regionális Kutatások Központja Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály munkatársaként, egy terepkutatásokra specializált kutatócsoport tagjaként került még közelebb a különféle kvalitatív módszertani technikákhoz, ez kutatói érdeklődésének meghatározó területe. Az utóbbi években kvalitatív kutatásmódszertani kurzust tart Virág Tündével az ELTE Szociológia Doktori Iskolájának Szociálpolitika doktori programján. 2017-ben kvalitatív módszertani számot szerkesztett „Beszédes hallgatás" címmel a *Szociológiai Szemle*ben. 2018-ban megjelent, *Életvilág-értelmezések: Utak felbomlott világokhoz* című könyve a történeti életvilágok kutatásának elméleti és módszertani kérdéseit tárgyalja.

NÉMETH RENÁTA (1974) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Statisztika Tanszékének vezetője, habilitált egyetemi docens. Alkalmazott matematika és szociológia szakon végzett az ELTE-n, ugyanitt doktorált szociológiából. Szakigazgatója a kar Survey Statisztika és Adatanalitika MSc-programjának. Ami igazán inspirálja, az a statisztika legkülönbözőbb alkalmazási területeinek megismerése, episztemológiájukat meghatározó tudományszociológiai különbségeik megértése és az egyes területeken

felhalmozódott tudás adaptálása más területeken. Publikált a *Sociological Methodology* (D1), a *Biometrika* (D1), a *Field Methods* (Q1), a *Journal of Epidemiology and Community Health* (D1) és az *American Journal of Public Health* (D1) folyóiratban.

NOVÁK JÁNOS (1965) szakvizsgázott jogász, villamos üzemmérnök, jogi szakokleveles mérnök. Diplomáit a Kandó Kálmán Műszaki Főiskolán és a Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerezte. Az Igazságügyi Minisztérium vezető kormánytanácsosa, korábban az Országos Bírósági Hivatal Statisztikai Elemző Osztályát vezette. Évekig tagja volt az Országos Statisztikai Tanácsnak, jelenleg a Nemzeti Statisztikai Koordinációs Testület tagja. Elkészítette az igazságügyi statisztikai rendszer megújítására vonatkozó kormányzati koncepciót, az ezen alapuló munka még folyamatban van. Elsődleges érdeklődési köre a bírósági statisztika, valamint az Egységes Nyomozóhatósági és Ügyészségi Statisztika rendszere.

PÁL GÁBOR (1978) politológus, egyetemi oktató. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerzett diplomát politológiából, majd a kar Politikatudományi Doktori Iskolájában PhD-fokozatot. Doktori értekezését a gyűlöletbeszéd jelenségkörével kapcsolatos hazai politikai diskurzusokról írta, és több tudományos közleményt publikált a témában. Azóta is a politikai diskurzus és a politikai konfliktusok metszetében található jelenségek állnak kutatói érdeklődése homlokterében. Öt évig dolgozott tudományos segédmunkatársként az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetében. 2005 óta oktat megbízott előadóként az ELTE ÁJK-n. 2012-től a Nemzeti Közszolgálati Egyetem oktatója, 2014-től az intézmény Ostrakon Szakkollégiumának igazgatója, két egyetemi tankönyv társszerzője és szerkesztője.

SÁGVÁRI BENCE (1977) szociológus, kvalitatív és kvantitatív közvéleménykutató. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Karán végzett, majd ugyanitt szerzett PhD-fokozatot 2011-ben. A Társadalomtudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa, a CSS–RECENS számítógépes társadalomtudományi kutatócsoport vezetője, valamint az International Business School kutatója. Az European Social Survey magyar nemzeti koordinátora és az EU Kids Online magyarországi kutatásvezetője. 2014–15-ben Fulbright-ösztöndíjasként az Indiana University Bloomington vendégoktatója volt. Az akadémiai kutatások világa mellett közel húszéves piac- és közvéleménykutatói és tanácsadói tapasztalattal rendelkezik. Kutatásai elsősorban a fiatalok értékeivel, a technológia társadalmi hatásaival, ezen belül egyre inkább a big data és a hálózatkutatás társadalmi vonatkozásaival foglalkoznak. 2007-ben Junior Prima díjat kapott.

SCHWEITZER GÁBOR (1964) jogász. Állam- és jogtudományi diplomáját, majd PhD-fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerezte. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, valamint a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kara habilitált egyetemi docense. Kutatási és érdeklődési területei közé

tartozik az alkotmányjog-tudomány története, az állam és az egyház közjogi kapcsolatai, a jogi felsőoktatás múltja, valamint a hazai neológ (haladó) zsidóság története. Legutóbbi kötetei a közjogtörténeti kutatásokból nyújtanak válogatást, illetve Molnár Kálmán közjogász-professzor életútját dolgozzák fel *(A magyar királyi köztársaságtól a Magyar Köztársaságig. Közjog- és tudománytörténeti tanulmányok; „A tisztességes jogtanár." Molnár Kálmán pályaképe)*.

SEBŐK MIKLÓS (1979) közgazdász, politikatudós. MA-diplomáit a Budapesti Corvinus Egyetemen és a University of Virginián, PhD-fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerezte. A Társadalomtudományi Kutatóközpont főmunkatársa, a Politikatudományi Intézet igazgatója. A szövegbányászattal és a mesterséges intelligencia társadalomtudományi alkalmazásával foglalkozó POLTEXT projekt vezetője, a nemzetközi COMPTEXT-konferenciák főszervezője. Az első magyar nyelvű társadalomtudományi szövegbányászati kötet *(Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban)* szerkesztője, valamint a témához kapcsolódó felsőoktatási és szakkollégiumi kurzusok oktatója (Corvinus Egyetem, Bibó István Szakkollégium, Rajk Szakkollégium).

SIMON DÁVID (1975) orvos, szociológus, adattudós. MA-diplomáit az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Semmelweis Egyetemen, PhD-fokozatát az ELTE TáTK-n szerezte. Az ELTE TáTK Statisztika Tanszékén módszertani és statisztikai tárgyak oktatója. A Kopint–Tárki Konjunktúrakutató Intézet projektjeinek rendszeres kutatója. Számos hazai és nemzetközi kutatás módszertani szakértője, résztvevője a migráció, az oktatáskutatás, az egészségszociológia és a romakutatás területén. Több nemzetközi projekt módszertani tanácsadója. Magyar és angol nyelvű társadalomtudományi módszertani tankönyvek társszerzője.

SZABÓ ANDREA (1970) szociológus, politikatudós. Szociológusi diplomáját az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológiai és Szociálpolitikai Intézetében, politikatudományi diplomáját és doktori fokozatát az ELTE ÁJK-n szerezte. A Társadalomtudományi Kutatóközpont főmunkatársa, a Politikatudományi Intézet igazgatóhelyettese. Fő szakterülete az ifjúságszociológia, a politikai szocializáció, a politikai részvétel és ezzel összefüggésben a választói magatartás. Ezeket a témákat oktatja az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézetében. 2013 szeptembere óta az ország egyetlen, kettős anonim referensi rendszerű *(double-blind peer review)* politikatudományi lapja, a *Politikatudományi Szemle* szerkesztője, majd főszerkesztője.

SZABÓ GABRIELLA (1980) politikatudós. MA-diplomáját és PhD-fokozatát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerezte. A Társadalomtudományi Kutatóközpont főmunkatársa, a Politikatudományi Intézet Politikai Viselkedés Osztály osztályvezetője. A politikai kommunikáció expresszív funkcióját kutató EXPRIMER projekt vezetője, az Európai Szociológiai Társaság Politikai Szociológiai Divíziója

irányító testület tagja. A Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskola és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Szociológia és Kommunikáció Tanszék óraadó oktatója.

SZALAI ÁKOS (1971) közgazdász, politológus. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának docense. Félállású oktató a Budapest Corvinus Egyetem Közgazdaságtudományi Karán és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. Kutatási területe a jog gazdasági elemzése. E témában számos cikke jelent meg. Szerzője *A magyar szerződési jog joggazdasági elemzése* és társszerzője (Bartus Gábor mellett) a *Környezet, jog, közgazdaságtan* című kötetnek. Megjelenés előtt áll a közgazdaságtani alapfogalmakat jogászok számára ismertető tankönyve, valamint a gazdasági társaságok működését joggazdaságtani szempontból elemző kötete.

ZŐDI ZSOLT (1967) jogász. Diplomáját a Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán szerezte. 1991 és 1995 között ugyanitt tanársegéd, majd adjunktus a Jogelméleti és Jogszociológiai Tanszéken. Ebben az időben tanulmányutat tesz Amszterdamban és Heidelbergben. 1996 és 2011 között a jogi kiadásban tevékenykedik mint szerkesztő, főszerkesztő, majd kiadói igazgató. 2012-ben PhD-fokozatot szerez jogi informatikából a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán. 2013 óta tudományos munkatárs a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetében. 2016 és 2019 között a Budapesti Corvinus Egyetem docense, 2019 óta a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Információs Társadalom Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. Két monográfia és több mint hetven szakcikk és könyvfejezet szerzője. Jelenlegi kutatási területei a szövegempirikus és hálózatkutatások a jogi szövegekben, jog és nyelv kapcsolata és az információs társadalom jogelméleti kérdései, különös tekintettel a platformokra és a mesterséges intelligenciára.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 3.
X 298437

Az empirikus jogi kutatások egy olyan tudományterület, amely egyszerre épít a jogtudomány és a társadalomtudományok eredményeire. Egyrészt felöleli a jogi témákra vonatkozó empirikus társadalomtudományi kutatásokat, másrészt az empirikus módszerek és eredmények felhasználását a jogászi-jogtudományi gondolkodásban. Paradigmái többek között a kvantitatív-statisztikai megközelítéstől a játékelméleten át a jog gazdasági elemzéséig és a kritikai elméletekig terjednek. Módszertani megközelítései között megtalálhatók például a regressziós elemzések, a kérdőívezés, vagy olyan újabb eszközök is, mint a hálózatkutatás és a szövegbányászat. A kötetben több mint harminc szerző tanulmánya mutatja be az empirikus jogi kutatások elméleti alapjait, gyakorlati módszertanát és alkalmazási területeit, így egyszerre használható tankönyvként és kézikönyvként.

•

„Ez a kötet közérthető módon ismertet meg azokkal a legkorszerűbb kutatási technikákkal és háttérfeltevésekkel, valamint kutatási eredményekkel, amelyekből kitűnik, mit lehet és mit nem (lenne) szabad tenni a joggal vagy a jog nevében. A kötet mindazon joghallgatóknak hasznára válik, akik többre hivatottnak tartják magukat telekkönyvi bejegyzések sikeres intézésénél, és nélkülözhetetlen mindazoknak a jogászoknak és joggal foglalkozó társadalomtudósoknak, akik tisztán akarnak látni a szakmájukban."

Sajó András, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja

„Egy úttörő munka, amely végre bátran látja és láttatja a jogtudomány erősödő társadalomtudományi jellegét. Bravó a jogi kérdésekkel foglalkozó társadalomtudományoknak, bravó az empirikus társadalomtudományi módszerek iránt nyitott jogtudománynak!"

Szelényi Iván, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Amerikai Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja

5980 Ft
ISBN 978 963 276 384 2